117. ÉVFOLYAM 2004. JÚNIUS 2. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Borosy András
Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században

B. Szabó János
A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom"

Dávid Géza – Fodor Pál
Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében

Urbán Aladár
A Nemzetőrségi Haditanács és a honvéd tüzérség megszervezése 1848-ban

Perjés Géza
Kossuth és Görgey konfliktusa

Az alapítás éve
1888

POLLAK ZS.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry
Managing Editor Gábor Hausner
Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -356-95-22/110
Fax (36-1)-214-66-05

E-mail: hadtortk@freemail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee 1800 HUF annually, 450 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt. Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry
Responsable éditorial: Gábor Hausner
Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Tibor Balla, Gábor Bona, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22
Télécopie: (36-1)-356-19-39

Rédaction et Maison d'Édition:

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22/110
Télécopie: (36-1) -214-66-05

E-mail: hadtortk@freemail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement: 1800 HUF (annuel), 450 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt. Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

117. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2004. 2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Andaházi Szeghy Viktor főkönyvtáros, doktorandusz, Hadtörténeti Könyvtár, (Budapest); *Bagi Zoltán* levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár (Szeged); *Balla Tibor* őrnagy, PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Borosy András*, a történelemtudomány doktora, ny. főlevéltáros (Budapest); *Csetri Elek*, a történelemtudomány doktora, az MTA külső tagja, ny. egyetemi tanár (Kolozsvár); *Csicsely János* grafikus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Csikány Tamás* alezredes, a hadtudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens, ZMNE (Budapest); *Dávid Géza*, a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi ta-nár, ELTE BTK (Budapest); *Fodor Pál*, a történelemtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézet (Szentendre); *Kemény Krisztián* levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár (Budapest); *Kovács Sándor Iván*, az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár ELTE BTK (Budapest); *Mészáros Kálmán* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Intézet (Tápiószentmárton); *Pandula Attila*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE BTK (Budapest); *Pászti László* doktorandusz, OSZK Térképtár (Budapest); *Perjés Géza*; *Sallay Gergely Pál* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Seres István* PhD ösztöndíjas (Budapest); *B. Szabó János* (Budapest); *Szabó Péter* PhD, egyetemi adjunktus, KGRE BTK (Budapest); *Tóth Ferenc* PhD, tanszékvezető főiskolai docens, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola (Szombathely); *Tóth Sándor László*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem (Szeged); *Tősér Márton* PhD ösztöndíjas (Heves); *Urbán Aladár*, a történelemtudomány doktora, Professor Emeritus (Budapest); *Veszprémy László* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, igazgató, Hadtörténeti Könyvtár (Budapest); *Vígh István* történész (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Czigány István, Csikány Tamás, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Okváth Imre, Pálffy Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05, E-mail: hadtortk@freemail.hu
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1800,– Ft, negyedévre 450,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, telefon: 06-1-477-6300).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest. Felelős vezető: Roznai Zoltán

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS

HADI ÉRDEMEK MAGYARORSZÁGON A XIV. SZÁZADBAN

A birtokadományozást írásba foglaló magyarországi oklevelek – úgy tűnik – különböznek az Európa más országaiban kiadott oklevelektől, mert narratióikban igen gyakran megemlítik, vagy felsorolják az oklevélnyerő érdemeit, elsősorban hadi érdemeit. Ezek alapján tettem kísérletet a XIII. században fontosnak tartott érdemek, elsősorban hadi érdemek elemzésére.[1] E jelenséget Mályusz Elemér azzal magyarázta, hogy e narratiók több évszázados hagyományokat őriztek, a kereszténység felvétele előtti kor énekmondóiét, akik énekeikkel igyekeztek a hősies életfelfogást a fiatalokba oltani, az idősebbekben pedig ébren tartani.[2]

Hosszú és alapos recenziójában Székely György elismerő szavai mellett kételyeit is kifejezte Mályusz Elemér elméletével kapcsolatban. Kérdésesnek tartotta, hogy a hazai oklevelek narratióinak különleges volta magyar vagy török népi sajátosságokra volna leszűkíthető. Úgy gondolta, inkább a magyar feudalizmus és a nyugati, hűbérintézményekben gazdag feudalizmus közötti különbségeket kellene kutatni: a nyugati hűbérbirtok a maga kötött szolgálati feltételeivel sokkal konkrétabb tartalmú volt, hogysem beszámoló, felsorolás jellegű teljesítés-igazolásra lett volna szükség, a magyar adománybirtok viszont elvégzett szolgálat és teljesített érdemek fejében, utólagos mérlegelés alapján jutott az oklevél hősének kezére, amikor is az érdemek felsorolása és azok rögzítése nagyon is érthető.[3]

Mályusz Elemér a kérdést 1969-ben a *Le Moyen Age* című folyóirat hasábjain a szakmai körök elé terjesztette, s mivel azok állásfoglalása késett, 1971-ben külön vitacikkben reagált Székely György megjegyzéseire. Érvelése szerint a társadalmi viszonyok eltérő fejlettsége a meghatározó.

A nyugati lovag és a magyar serviens, vagy nemes közt nem szolgálatuk lényegében volt különbség, hanem birtokaik természetében: a XIII. századi német lovag azért tudta pontosan, hogy birtoka után hány és milyen felszerelésű fegyverest kell a hadbahívó parancsra kiállítania, mert terheit már réges-régen megállapították és rögzítették, nem úgy mint a magyarországi vitézét, ki könnyű fegyverzetét még csak ekkortájt váltotta fel páncélossal. Ugyanilyen fejlődéskülönbség nyilvánult meg az adományrendszerek között is. Ott, ahol minden egyes telekhányad terheit külön-külön tartották számon, a birtokok nagysága is határozottabban volt megállapítható, mint ahol nagy általánosságban csak birtokrészeket emlegettek, elárulva ezzel, hogy – mint birtokközösség részesei – a földesúr jobbágyain kívül mások is élnek egyazon faluban.

[1] *Borosy András:* Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. HK XXXII. (1985.) 507–540. o.

[2] *Mályusz Elemér:* A Thuróczy Krónika és forrásai. Budapest, 1967. 13–14., 67–69., 72. o.

[3] *Mályusz Elemér:* A Thuróczy krónika és forrásai. Budapest, 1967. Ism. *Székely György. Századok* 103–105. (1969.) 1215–1217. o.

Bármennyire jelentős is az eltérés a nyugati és magyarországi katonai szolgálat és gazdasági alapjaik között, a különbség nem érinti a katonáskodás módját és méreteit meghatározó adománylevelek kiállításának mikéntjét, mivel az a kancelláriai fogalmazó munkakörébe tartozott, s jellegét tágabb értelemben az udvarban dívó szokások határozták meg, mint ahogyan azok döntöttek megszűnéséről is, melyre általában a XV. század vége felé került sor. Akkor sem az adományrendszer módosulása, vagy a birtokot terhelő kötelezettségek konkrétabbá válása okozta, hanem csupán *ízlésváltás*, nem függetlenül a társadalomtól, de nem is a jogi élet mélyéről sarjadóan. Felesleges a szokás kezdetét a jogi intézmények alapjainál nyomozni megterhelve a felépítménykutatást.

Az oklevelek szövegének elbeszélő elemekkel gazdagítása nem szorítkozott az adománylevelekre, s nem egyedül az adományosok dicsőítését célozta, mert kiterjedt az általános események leírására is, talán többször is, mint tüzetes vizsgálat nélkül gondoljuk. Ma még bizonytalan, honnét terjedt el a szokás, de bizonyosnak látszik, hogy a megértéshez a kancelláriai gyakorlat és az udvari élet elmélyültebb ismerete vihet közelebb. Végezetül célzott arra, hogy a gazdasági alapok feltárására már nincs ereje, és reményét fejezte ki, hogy a vizsgált esetben talán nincs is rá szükség.[4]

Mályusz Elemér válaszcikkében igen óvatosan reagált Székely György megjegyzéseire, és elismerte, „ma még bizonytalan honnét terjed el a szokás", ám nem változtatta meg nézeteit. Hat évvel később írott tanulmányában részletesebben is kifejtette véleményét, mely szerint a jelenség a magyar társadalmi és kulturális viszonyokból eredeztethető, melyek több évszázados hagyományokat őriztek, a kereszténység felvétele előtti kor énekmondóiét.[5]

A narratiókkal foglalkozó későbbi szerzők közül Kristó Gyula 1992-ben elfogadta Mályusz e véleményét.[6]

Kurcz Ágnes szerint (aki nem foglalt állást a Mályusz–Székely vitában) az Anjouk korában az oklevelek számának növekedésével megszaporodott az irodalmi színvonalú, de a sematikus, sablonos narratiók száma is, és különösen erősen hangsúlyozták a lovagi patriotizmust és a király iránti hűséget. Felépítésük még az előző század öröksége: a

[4] *Mályusz Elemér:* Válasz Székely György megjegyzéseire. *Századok* 105. (1971) 135–141. o.

[5] *Mályusz Elemér:* Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Budapest, 1973. Irodalomtörténeti Füzetek 79. 9–27. o. Tanulmánya III. fejezetében (uo. 28–64. o.) a XIV–XV. század fordulójának kancelláriai gyakorlatával foglalkozik. Megállapítja, hogy a Zsigmond trónraléptével kezdődő korban a narratiók többnyire általános fogalmazásúak, csak kis részben szólnak konkrét eseményekről. Hangsúlyozzák a megadományozottnak sikeres és sikertelen hadjáratokban való részvételét és Zsigmond elődeinek, majd magának Zsigmondnak tett szolgálataikat.

Az elbeszélő részek terjedelmét a kancellária a megadományozott társadalmi súlya szerint szabta meg. A köznemesről röviden emlékeztek meg, a nagybirtokos főurak tetteit viszont általában hosszasan méltatták. De nem minden esetben, gyakran országos méltóságokat viselők esetében is csak általánosságokkal találkozunk. Ennek kétféle magyarázata lehet. Az egyik, hogy a kancelláriát olykor sok munkája gátolhatta a hosszadalmas fogalmazásban. Ez lehetett a helyzet a Zsigmond trónraléptét követő hetekben. Másrészt a kancelláriai kiadványoknak csak egy része maradt korunkra, s így feltehető, hogy az elveszett oklevelek közt voltak részletes leírást tartalmazók is. Jellemző pl., hogy a Maróti János javára kiadott oklevelekben, aszerint növekszik a narratio terjedelme, annál részletesebben írják le érdemeit, minél magasabbra emelkedett a társadalmi ranglétrán.

A narratiók megfogalmazása az adományos kezdeményezésére történhetett. Valószínű, hogy maga szolgáltatta az adatokat a kancelláriának: ő tudta legjobban, milyen tettek fűzhetők a nevéhez. A kancellária feladata az lehetett, hogy „a valótlanságoknak útját állja, a nyilvánvaló túlzásokat lenyesegesse". Segítségére lehetett a királyi tanács. A kancellária az egyes fontosabb események lefolyását tartósan rögzítette. A terjedelmes életrajzok fontosságát mutatja, hogy csakis ezekhez kapcsolódott egy egészen sajátságos formulaszerű rész, melyben a király mintegy mentegetőzik, hogy az adományosnak nem minden érdemét sorolta fel, csak válogatva, mert a teljes felsorolás lehetetlen

[6] Középkori históriák 16–29. o.

megajándékozott jellemzése, hűséges tettei időrendben és utolsó nagy tettének részletes elbeszélése. A hőst úgy emelik ki, hogy beleállítják zavargó korába és úgy ábrázolják, mint az egyetlen hűségest a hűtlenség közepette. E narratiók szerint a XIV. század legdivatosabb erénye a hűség. A hős kész életét kockára tenni uráért. A narratiókból kibontakozik a XIV. század egy-egy jelentős eseménye, egyénisége is. Előfordult, hogy az oklevél átírásakor a narratiót bővítették, újabb érdemeket írtak hozzá. Ilyen Tamás csókakői és gesztesi várnagy 1335-ben átírt 1331-es és 1332-es oklevele, mely a Bazaráb elleni csatában mutatott hősiességét emelte ki. E narratiókat a jó példa terjesztésére szánták. Az oligarchák leverése után az ország a békének és nyugalomnak akart örülni, amit a narratiókban terjesztett és népszerűsített lovagi erények biztosítottak. [7]

Zsoldos Attila 1994-es tanulmányában eltérő álláspontra helyezkedett.[8] Ha a narratio csupán azt a célt szolgálta volna, hogy megörökítse az adományos érdemeit, nem lett volna szükség a hűtlen és hű alattvaló tetteinek részletező leírására, ami inkább egyfajta stiláris eszköz, mely az utóbbi érdemeinek még kedvezőbb megvilágításba helyezését szolgálhatta, ám ahhoz elég lett volna a hűtlenség tényének puszta megemlítése is. Sokkal inkább lehet arra gondolni, az efféle narratiók kettőssége arra volt hivatott, hogy kellő alapossággal indokolja mind a birtok elvételét, mind újbóli eladományozását.

Az adománybirtokosnak nem csak ahhoz fűződött elsőrendű érdeke, hogy bizonyítani tudja királyi adományból származó birtokához való jogát, azaz hogy oklevelet eszközöljön ki arról, hanem ahhoz is, hogy az adományt indokló érdemszerző szolgálatait az oklevélben meg is erősítsék. Ez nem a hőskultusszal, hanem a magyar királyok birtokadományozó politikájával, illetőleg az adományok visszavonása terén követett gyakorlatával hozható összefüggésbe. Semmi esetre sem alaptalan az az érv, melyet Székely György hozott fel Mályusz Elemérnek a magyar oklevelek narratióit a pogánykori hősénekekből eredeztető hipotézisével szemben. Mályusz elméletének – Zsoldos Attila szerint – a másik gyenge pontja az, hogy a narratiók nem fejthettek ki a hősénekekkel egybevethető hatást. Az észrevétel megkerülhetetlen, mert a narratiókat bevezető mondatok ugyan gyakran utalnak arra, hogy az adományos tetteinek felsorolása a jövendő nemzedék, az utódok tájékoztatására szolgál, ám a kétségkívül előadott és ilyeténképpen valóságosan buzdító hatású hős-énekekkel szemben a narratiókat és az okleveleket soha nem adták elő.

A narratiók célja Zsoldos szerint az volt, hogy bizonyítsák: az adományos a birtokot nem valami fondorlattal csalta ki a királytól, hanem „igaz szolgálattal" érdemelte ki. Az „igaz szolgálat" pedig elsősorban, bár nem kizárólagosan (pl. követség teljesítésével), a király hadjárataiban szerzett érdemekkel volt azonos. A narratio eredetének és szerepének kérdésére a középkori magyar birtokjog sajátságai adnak magyarázatot.[9]

Meg kell jegyeznem, hogy Zsoldos Attila logikus fejtegetései során egy kérdés – nézetem szerint – megválaszolatlan maradt: ha a narratiót – az oklevelet – sohasem adták elő, hogyan értelmezzük a Szerző által említett, a narratiókat bevezető mondatokat, melyek arra utalnak, hogy az adományos tetteinek előadása a jövendő nemzedék, az utódok tájékoztatását szolgálja? Ha sohasem adták őket elő, hogyan tájékoztathatták a jövendő nemzedéket?

Újabb igen érdekes tanulmányában Zsoldos Attila a narratiókban előforduló elhallgatásokkal és manipulációkkal foglalkozik. A tanulmányból kiderül, hogy a Tamás fia

[7] *Kurcz Ágnes:* Az Anjou kori oklevelek narrációja. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXX. (1966.) 179–180. o.

[8] *Zsoldos Attila:* Középkori históriák oklevelekben. *Magyar Tudomány* 101. (1994.) 879–882. o.

[9] *Zsoldos Attila:*: Karászi Sándor bán és utódai. *Századok* 135. (2001.) 385–407. o.

Sinka érdemeit felsoroló oklevelek közül I. Károly azon oklevelei, melyek a király nevében fogalmazva adják elő Sinka érdemeit, kizárólag az uralkodó szolgálatában véghez vitt cselekedeteiről emlékeznek meg, és nem szólnak Sinka korábbi tevékenységéről, mivel Károly számára érdektelen volt, mit tett Sinka III. András uralkodása idején. A Baksa család számára viszont az I. Károly alatti tevékenységük volt érdektelen. A narratiók tehát válogatnak az adott életpálya elemei között, annak szempontjait követve, akinek nevében megfogalmazásra kerültek.

A Zsoldos Attila által részletesen elemzett manipulációk nyilvánvalóan megtörténtek és nagyon érdekesek, de általános következtetések levonására, mint a Szerző is állítja, nem alkalmasak, mert nagyon egyediek. Ritkán adódik lehetőség arra, hogy ugyanazon személy részben ugyanazon tetteiről több szempontból nyerjünk értesüléseket.

Az uralkodói oklevelek – írja a Szerző – „szükségképpen egyoldalú képet festenek az eseményekről", létezésük, tudomásul vételük mégis ajánlatos, mivel a forrásadottságok miatt e korlátok átlépése nem áll módunkban".[10]

A magam részéről úgy gondolom, hogy bár az adományozó oklevelek narratiói az adománytevő (többnyire valamelyik király) szempontjából mutatják be a megadományozott érdemeit, valószínűtlen, hogy a narratióban leírt tettek, főként háborús hőstettek, hadi érdemek *egyáltalán ne történtek volna meg.* Ezért nézetem szerint történelmi forrásokként feltétlenül használhatók. Így gondoltam a XIII. századi magyarországi hadi érdemekről írott tanulmányomban[11] és ma is így gondolom.

Ami a narratiók eredetét illeti, Mályusz Elemér és Zsoldos Attila – mint láttuk – egészen ellentétes nézeteket vall. E kérdésben nem óhajtok állást foglalni, mert a narratiók forrásértékét ez nem igen befolyásolja. Az itt következő tanulmányban a XIV. századi oklevelek narratióiban szereplő hadi érdemeket kívánom elsősorban megvizsgálni, feltételezve, hogy azok valóban megtörténtek.

A szóban forgó oklevelek jelentős része csak általánosságban említi, hogy az adományozott az adományt hadi érdemeiért nyerte. Jutalma lehetett birtokadomány, magasabb társadalmi rétegbe (így a királyi serviensek közé) emelés, vagy a kettő együtt.[12]

[10] *Zsoldos Attila:* Tamás fia Sinka érdemei. (Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratioiban.) In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Budapest, 1998. 327–337. o.

[11] L. az 1. jegyzetet.

[12] A teljesség igénye nélkül: 1302. febr. 28. RDES I. 67. No. 93. – 1302. szept. 27. RDES I. 94. No. 101. – 1302. nov. 9. RDES I. 97. No. 167. – 1302. Anjou I. 181. No. 317. – 1302. *F.* VIII./1. 94–98. – 1304. A. I. 80–82. No. 74. (diplomáciai érdemek) – 1305. febr. 1. Dl. 1684. – 1306. jan. 1 Buda. Anjou II. 9. No. 1. – 1306. máj. 6. Eger. Zerdahelyi cs. lvt I. a. No. 38. – 1306. okt. 18. A. I. 115. No. 107. – 1307. márc. 29. Dl. 1704. – 1307. aug. 23. Dl. 40.514. – 1308. márc. 21. Str. II. 582–583. No. 634. – 1308. máj. 25. A. 150–151. No. 139. – 1308. máj. 29. Dl. 1721. – 1309. Dl. 96.053. – 1310. jún. 11. Buda. Anjou II. 392. No. 900. – 1310. szept. 4. Buda. Dl. 1757. – 1310. okt. 1. Dl. 1754. – 1310. Dl. 1761. és 1763. – 1311. febr. 24. Dl. 62.676. – 1311. aug. 10. Anjou III. 63. No. 127. – 1311. nov. 11. Anjou III. 83. No. 169. – 1312. ápr. 13. Anjou III. 124. No. 265. – 1312. jún. 26. Anjou III. 147. No. 321. – 1312. Dl. 40.944. – 1312. Dl. 91.549. – 1313. febr. 18. Dl. 42.533. – 1313. ápr. 19. Buda. Anjou III. 216–217. No. 482. – 1314. febr. 15. *Smičiklas* VIII. 350. No. 292. – 1314. dec. 21. Anjou III. 379–380. No. 860. – 1314. dec. 28. Anjou III. 382. No. 864. – 1315. jún. 27. Temesvár. Dl. 29.995. – 1315. júl. 1. Anjou IV. 49. No. 113. – 1315. szept. 14. Szeged. Anjou IV. 64. No. 153. – 1315. nov. 20. Dl. 103.942. – 1316. febr. 22. Poluske. Dl. 65.495. – 1316. júl. 25. *Smičiklas* VIII. 430. No. 353. – 1316. szept. 20. *Smičiklas* VIII. 432. No. 355. – 1317. febr. 24. Anjou IV. 155. No. 409. – 1317. szept. 26. Anjou IV. 215. No. 573. 1317. okt. 23. Pest. 33. No. 178. – 1317. dec. 11. Anjou IV. 249. No. 656. – 1317. dec. 11. Anjou IV. 249. No. 656. – 1317. dec. 13. Dl. 54.262. – 1317. Dl. 2799. – 1318. jan. 3. Anjou V. 9. No. 3. – 1318. jan. 17. Dl. 50.116. – 1318. márc. 3. Temesvár. Anjou V. 59. No. 122. – 1318. júl. 23. Győr. Anjou V. 92. No. 216. – 1318. VIII. 9. *Botka* 9. No. 9. IX. és X. – 1318. aug. 9. Anjou V. 98–99. No. 234. – 1318. szept. 22. Anjou V. 110–111. No. 266. – 1317. okt. 21. Komárom vár alatt. *F.* VIII./2. 49–51. és 56–57. – 1318. máj. 3. H. I. 112–113. No. 85. – 1318. nov. 11. Trencsén. A. I. 487. No. 439. – 1318. Anjou V. 141. No. 352. – 1319. ápr. 9. Anjou V. 167–168. No. 425. – 1319. ápr. 18. *F.* VIII. 2. 213–214. – 1319. máj. 13. Dl. 1964. – 1320. júl. 18. A. I. 569–571. No. 514. – 1321.

Az adományozó oklevelek nem csekély része azt is megemlíti, hol és mikor és milyen módon szerzett az adományozott hadi érdemeket.

márc. 29. Dl. 40.442. – 1321. júl. 24. Anjou VI. 83. No. 208. – 1321. nov. 22. Dl. 40.401. – 1321. nov. 28. Anjou VI. 124–125. No. 322. – 1322. jan. 29. Anjou VI. 164. No. 434. – 1323. febr. 12. Lőcse. Anjou VII. 25. No. 33. – 1323. febr. 17. Anjou VII. 28–29. No. 41. – 1323. febr. 26. Dl. 66.804. – 1323. máj. 18. Anjou VII. 97. No. 198. – 1323. jún. 19. Anjou VII. 136. No. 285. – 1323. júl. 13. Anjou VII. 167–168. No. 357. – 1323. szept. 3. Visegrád. Anjou VII. 207. No. 444. – 1323. okt. 31. H. 131–135. No. 947. – 1323. nov. 20. Dl. 72.182. – 1323. nov. 27. Dl. 2169. – 1323. Dl. 2201. – 1324. jan. 3. Anjou VIII. 11. No. 4. – 1324. febr. 9. *F.* VIII./2. 535–537. – 1324. ápr. 12. Anjou VIII. 95. No. 176. – 1324. ápr. 25. Anjou 103–104. No. 195. – 1324. máj. 23. Dl. 2249. – 1324. júl. 5. Dl. 59.534. – 1324. júl. 26. Dl. 95.556. – 1324. aug. 11. Dl. 40.455. – 1324. nov. 8. Anjou VIII. 249–250. No. 493. – 1324. dec. 20. Anjou 279. No. 552. – 1324. dec. 21. Dl. 40.487. – 1324. dec. 26. Visegrád. Anjou VIII. 284. No. 561. – 1325. jan. 8. Dl. 40.462. – 1325. jan. 30. Visegrád. Dl. 40.511. – 1325. Dl. 87.248. – 1326. jan. 10. Anjou X. 41. No. 11. – 1326. jan. 16. Balassa 34. No. 79. – 1326. jún. 13. Visegrád. Anjou X. 166. No. 249. Ez esetben a birtok adományozója két nagybirtokos, az adományozott ***serviensük***, Petres fia Miklós comes. – 1326. aug. 26. Anjou X. 221–222. No. 352. – 1326. dec. 2. Dl. 2393. – 1326. dec. 2. Dl. 2375. – 1327. jan. 30. Dl. 2396. és Dl. 5635. – 1327. jan. 27. *F.* VIII./3. 270–273. – 1327. máj. 21. A. II. 280–284. No. 260. – 1327. aug. 26. Anjou XI. 195. No. 412. – 1327. szept. 8. Anjou XI. 203. No. 429. – 1327. szept. 9. Anjou XI. 204. No. 431. – 1327. szept. 9. Anjou XI. 205. No. 432. – 1327. szept. 9. Anjou XI. 205–206. No. 433. – 1327. dec. 10. Dl. 40.511. – 1327. dec. 21. H. T. 154–155. No. 102. 1328. máj. 21. Anjou XII.– 1328. jún. 12. Anjou XII. 165. No. 319. – 1328. jún. 22. Anjou XII. 169. No. 326. –144. No. 276. – 1328. aug. 16. Anjou XII. 207. No. 401. – 1328. nov. 24. Dl. 70.153. – 1329. jan. 20. Dl. 40.542. – 1330. jan. 2. Str. III. 152–155. No. 225. – 1330. márc. 8. Dl. 41.069. – 1330. jún. 14. *Smičiklas* 525–527. No. 427. – 1331. szept. 8. Buda. Dl. 87.014. Ezúttal az óvári várnagy adományoz meg egy „comes"-t. – 1330. jún. 28. Zala I. 246–248. No. 179. – 1332. márc. 18. után. Dl. 2710. – 1332. márc. 22. Visegrád. Dl. 58.468. – 1332. jún. 29. Visegrád. Dl. 2736. – 1332. júl. 20. Visegrád. Dl. 58.471. – 1332. nov. 7. Dl. 91.258. – 1333. jan. 9. Visegrád. Dl. 58.473. – 1333. márc. 27. Dl. 2777. – 1334. máj. 5. Visegrád. Dl. 2824. – 1334. aug. 28. Dl. 2820. – 1334. okt. 28. Dl. 73.800. – 1335. jún. 22. Dl. 2673. – 1335. *F.* VIII. 4. 655–660. – 1336. nov. 8. Dl. 5167. – 1337. jún. 6. Visegrád. Dl. 30.008. és Dl. 30.011. – 1337. nov. 1. Buda. Dl. 58.496. – 1340. júl. 1. Visegrád. Anjou XXIV. 196. No. 418. – 1340. okt. 26. Zólyomlipcse. Anjou XXIV. 279. No. 617. – 1340. nov. 20. Ipolydamásd. Anjou XXIV. 305. No. 676. – 1340. dec. 19. Visegrád. Anjou XXIV. 336. No. 738. – 1340. Anjou XXIV. 340. No. 747. – 1341. jan. 29. H. I. 180–184. No. 121. – 1343. márc. 22. Visegrád. Dl. 3564. – 1343. márc. 26. Dl. 3566. – 1345. ápr. 11. *Smičiklas* XI. 194–195. No. 147. – 1345. júl. 16. *Ila – Borsa* 101. No. 63. – 1345. aug. 1. Zágráb. *Smičiklas* XI. 220–221. No. 170. – 1347. ápr. 17. *Tóth:* Borsod 38–39. No. 39. – 1347. jún. 30. Dl. 3553. – 1349. febr. 23. Sopron vm. I. 207–208. No. 162. – 1349. dec. 4. Buda. Dl. 30.641. – 1350. okt. 16. Modena. Dl. 93.872. – 1350. nov. 1. Buda. Dl. 42.777. – 1351. febr. 27. Dl. 41.150. – 1351. dec. 15. Buda. *Smičiklas* XII. 59–60. No. 43. – 1352. nov. 23. Buda. A. V. 621–622. No. 391. – 1353. márc. 16. Buda. *F.* IX./2. 232–233. No. CXIII. – 1354. máj. Dl. 41.241 – 1354. szept. 19. *Smičiklas* 254–255. No. 192. – 1355. okt. 19. Visegrád. *Smičiklas* XII. 310. No. 233. – 1355. márc. 12. *F.* IX./2. 397–400. No. CXCIV. – 1357. jan. 18. Dl. 2162. – 1357. febr. 5. Visegrád. Dl. 16.114. – 1357. márc. 28. Visegrád. Dl. 30.664. – 1358. ápr. 28. Buda. *Smičiklas* XII. 567–568. No. 428. – 1358. okt. 14. Temesvár. *Smičiklas* XII. 515–516. No. 396. – 1358. dec. 11. *Gregorich* 103–107. – 1359. jan. 21. A. 553–554. No. 303. – 1359. okt. 10. Dl. 42.732. – 1360. máj. 14. Máramaros. 41–42. No. 20. – 1360. máj. 14. Nagyszombat. Máramaros 42–45. No. 21. – 1361. máj. 14. Máramaros 50–51. No. 24. – 1361. jún. 21. Kouesd. Dl. 38.178. – 1361. dec. 28. *Smičiklas* XIII. 194–195. No. 131. – 1361. Zágráb *F.* IX. 3. 228–229. No. CVIII. – 1362. szept. 11. Dl. 75.532. – 1361. nov. 18. Dl. 41.558. – 1363. aug. 27. Lipcse. Dl. 38.813. – 1363. okt. 16. Diósgyőr. Dl. 66.154. – 1365. máj. 26. *F.* IX. 3. 490–492. No. CCLXII. – 1365. szept. 22. Krassó III. 71–73. No. 56. – 1366. nov. 20. *Smičiklas* XIII. 592–594. No. 420. – 1369. jan. 11. Visegrád. Dl. 103.365. – 1369. júl. 5. Visegrád. Dl. 41.795. és Dl. 102.428. – 1369. júl. 28. Visegrád. Dl. 75.380. – 1369. Dl. 100.126. – 1370. szept. 12. Krassó III. 101–103. No. 74. – 1371. máj. 28. Dl. 96.763. – 1373. márc. 29. Buda Dl. 58.595. – 1373. júl. 2. Visegrád. Dl. 41.991. – 1377. febr. 22. Zólyom Dl. 62.735. – 1377. szept. 14. Lipolc. Dl. 57.455. – 1377. nov. 11. Zólyom Dl. 26.987. – 1377. dec. 27. Diósgyőr. Sopron vm. I. 444–446. – 1380. Zólyom. Dl. 67.931. – 1381. Dés. okt. 11. *F.* IX. 15. 482–483. No. CCLX. – 1382. márc. 28. Buda. Dl. 38.641. – 1383. ADE III. 527. No. 286. – 1384. máj. 25. Buda. Dl. 71.889. – 1385. Buda. nov. 25. MTT IX. 124. – 1386. szept. 15. Óvár. Dl. 71.891. – 1387. febr. 2. Dombró. Károlyi I. 420–421. No. CCLVI. – 1387. ápr. 11. *F.* X. 1. 373–374. No. CCVII. – 1387. ápr. 14. Buda. Károlyi I. 422–424. No. CCLVII. – 1387. ápr. 19. Buda. Csáky I. 154–156. – 1387. máj. 10. Damas. Zs. I. 7/63. – 1387. máj. 27. Zs. I. 8/76 – 1387. jún. 2. Zs. I. 10/89. – 1387. jún. 22. Zs. I. 13/124. – 1387. júl. 13. Zs. I. 15/144. – 1387. júl 28. Zs. I. 17/160. – 1387. aug. 6. Kőrös. Zs. I. 17/171. – 1387. aug. 6. Zs. I. 18/173. – 1387. aug. 7. Zs. I. 18/177. – 1389. ápr. 17. Temesvár. Zs. I. 122/985. – 1389. máj. 5. Zs. I. 125/1009. – 1389. máj. 7. *Smičiklas* XVII. 200. No. 147. – 1389. Buda. jún. 7. *F.* X. 1. 523–525. – 1389. jún. 22. *F.* X. 1. 518–522. No. CCXXXV. – 1390. máj. 8. Buda. Zs. I. 167/1488. – 1392. ápr. 13. Buda. Sztáray I. 522–523. No. 333. – 1392. szept. 2. Zs. I. 286/2632. – 1393. ápr. 13. Buda. Dl. 7858. – 1395. nov. 25. Buda. Dl. 100.269. – 1397. máj. 2. *Századok* 1870. 622. – 1397. Dl. 58.739. – 1397. okt. 22. Temesvár. Máramaros 115–117. – 1398. dec. 15. Buda. Zs. I. 618–619/5616. – 1398. *Palásthy* I. 194. No. 126. – 1399. nov. 5. Szakolca. Zs. I. 680/7111. – 1399. aug. 26. Zs. I. 669–670/6041.

1302. március 1-jén Vencel (László) király érdemeiért Csák Mátének adományozza Trencsén várát és Trencsén megyét. Ő állt először Vencel mellé és vezette be Magyarországba saját és barátai hatalmas csapatával. A koronázás idején híven szolgált Vencelnek és érdekében sok költségbe verte magát.[13]

László (Vencel) magyar király érdemeik fejében birtokot adományoz Bethlen fiainak Mátének és Olivérnek. Koronázása idején a hűtlen bárók megtámadták Budát. Akkor a nevezettek vitézül harcoltak ellenük, miközben Máté halálos (letale) sebet szenvedett, fivérüket Mihályt pedig elfogták és lefejezték. Mikor a hűtlen Roland fia Roland megtámadta Fehérvárt, Máté serviense, Miklós, elesett a csatában.[14]

I. Károly magyar király felsorolja János nyitrai püspöknek szolgálatában szerzett érdemeit. Mikor Károly az ország trónját elnyerte, a püspök egyházának jogait és bevételeit a király ellenségei három éven át megcsorbították, így az pusztulásnak indult, és hosszú idő után sem tudta visszanyerni sértetlen állapotát. Eközben a király nem tudta őt megvédeni. A püspök mindig Károlyt támogatta s összes hozzátartozóit, rokonait és magát romlásnak tette ki. Közülük néhányát kardélre hánytak a püspök hűsége miatt.[15] Itt tehát passzív „hadi érdem" nyeri el jutalmát. Érdemeiért, kivált a kun királlyal (!?) vívott csatában szerzett sebeiért hívének, I. Károly Futogh-i István fia Dénes mesternek adja a Bács megye által Futogh faluban a Dunán átkelőktől szedett vámot.[16]

Mária királyné előtt megjelent Kázmér fia Péter, ki hű szolgálatokat tett, melyeket a bárók igazoltak: Károly király s a bárók előtt Esztergom vára alatt csaknem halálos sebesülést szenvedett, ezért jutalomban részesült.[17] Márton mester is adományban részesül érdemeiért: részt vett Zólyom, Lipcse, Dobronya és Plata, de különösen Esztergom vára ostromában, ez utóbbi során alig menekült meg a haláltól, két lovat öltek meg alatta nyíllövésekkel és kődobásokkal, s a vár ostroma közben több serviense elesett, mások súlyosan megsebesültek. A király a Bahun és Chotey nevű, Pozsony megyei castrensis-birtokokat adományozza neki.[18]

I. Károly meggyőződött Tamás fia Beke szolgálatairól is, melyeket Magyarországra érkezése óta tett. Testvéreit, Roland vajdát és János mestert is elvesztette, majd a cseh király és fia által okozott sérelem visszaverésére összegyűjtötte népei és katonái sokaságát – és testvéreivel, Kopasz nádorral és Beke mesterrel a király seregéhez csatlakozva rátört Csehországra, hogy a sérelmet hasonló módon torolja meg „pusztítva, rombolva és tűzzel emésztve el azt az országot", míg végül hősi halált halt. Már Buda vára alatt is a király mellett harcolt.[19] Mortunus comesnek és fiának, Vencelnek, hűségükért, kivált Vencel és serviensei Esztergom vára alatti szolgálataiért, több helyen vámszedési jogot adományoz.[20] Királyi adományban részesül Rikolf fia Kakas is: mikor Károlyt bevezették az országba, Rikolf fia Kakas kitüntette magát a szepesi vár ostromában, melyet a csehek tartottak, ennek során 32 serviensét és 2 rokonát ölték meg, és maga Kakas is életveszé-

[13] 1302. márc. 1. *Újházy László:* Magyar történelmi emlékek. Budapest, 1914. X. k., XIV. o.
[14] 1302. szept. 26. után. RDES I. 93. No. 160.
[15] 1302. Középkori históriák 128–130. No. 93.
[16] 1303. szept. 29. Kabol. Anjou I. 239. No. 451.
[17] 1306. jún. 23. Középkori históriák 133. No. 96. Az oklevéladó bizonytalan. Lehet, hogy I. Károly valamelyik felesége, de valószínűbb, hogy II. Károly szicíliai király felesége, I. Károly király nagyanyja.
[18] 1306. jún. 27. Anjou II. 27. No. 44.
[19] 1307. szept. 3. Anjou II. 105. No. 232.
[20] 1307. szept. 29. Anjou II. 108. No. 239.

lyesen megsebesült. A közelmúltban Esztergom vára ostrománál Kakas a király szeme láttára sebesült meg, két serviensét pedig kőhajítással megölték.[21]

A vasvári káptalan előtt Haraszti Román fia Barnabás egy két ekényi birtokát, melyet érdemeiért és rokona, Tötői Barnabás haláláért – ki mint a bemutatott királyi oklevélből kiderül, királyi szolgálatban Rouro vára ostrománál elesett – András királytól kapott adományba, eladja.[22]

I. Károly birtokot adományoz Márton mesternek, szolgálataiért, melyeket az Albert római királlyal és Máté nádorral együtt végrehajtott csehországi hadjáratban tett. Hősiesen harcolt, s a haláltól nem félve súlyos sebeket kapott.[23] Birtokadományban részesül érdemeiért Aba nembeli Sándor fia Sándor is. Vitézül harcolt Vencel cseh király, majd Bajor Ottó ellen.[24]

Futagh-i Dénesnek, ki őt Magyarországra érkezése óta minden dolgában, összes magyarországi, csehországi és szerbiai hadjárataiban híven szolgálta, s hűségét vére hullatásával is bizonyította, I. Károly király azt a kiváltságot biztosítja, hogy a megyésispánok és szolgabírák birtokai felett nem ítélkezhetnek, hanem csak a királyi jelenlét bírósága.[25] Fábián comes fia Fábián, Cheba fia Miklós és Pál fia Benedek érdemeikért Bocs falut kapják adományként. Sáros vára ostrománál Benedek nyíl által a lábán megsebesült, a rozgonyi csatában mindhárman vitézül harcoltak, és ott Benedek „letaliter extitit vulneratus."[26]

A döntő jelentőségű rozgonyi csatában sok vitéznek nyílt lehetősége, hogy kimutassa hűségét és hősiességét. I. Károly Gergő falut adja Istvánnak a szepesi szászok comesének és fivérének Arnoldnak, Gargou-i Éliás comes fiainak. Ők ketten, s elhunyt fivérük Jordanus, Lubló és Sáros vára ostromakor servienseik vére ontásával mutatták ki hűségüket. A rozgonyi csatában Jordanus „in concursu et congressu acierum seu cuneorum hostilium" vitézül harcolva a király szeme láttára életét vesztette.[27] Rikolf fia Rikolf szintén hű szolgálataiért érdemelt ki birtokadományt I. Károlytól. Mikor a király Sáros várát ostromolta, melyet a hűtlen Miklós fia Demeter védett, hajított kövek többször is eltalálták, sőt vérét is ontották. A rozgonyi csatában, melyben Amadé nádor négy fia és Demeter mester Trencséni Máté embereit és a cseheket a király ellen vezették, Rikolf a király szeme láttára hősiesen harcolt.[28] Ugyancsak a rozgonyi csatában mutatott vitézségükért I. Károly a hűtelenek egy birtokát visszaadja az eredeti tulajdonosoknak, Egyed fia Ivánnak, Simonnak és István fia Jánosnak.[29] Tekintettel a hűtlen Miklós fia Demeter által elfoglalt Sáros várának ostromakor magát kitüntetett Baan-i Ivánka fia István mester hű szolgálataira, valamint arra, hogy az Omodé nádor fiai és a velük szövetséges Csák Máté emberei ellen harcok során sem félt a veszélytől, sőt lándzsájával egy ellenséges lovast a földre terített, és ő maga is „halálosan" megsebesült, I. Károly birtokadományban részesíti.[30] A Kassa melletti (rozgonyi) csatában tanúsított vitézségéért a szin-

[21] 1307. Anjou II. 123. No. 272.
[22] 1307. DI. 103.253.
[23] 1309. máj. 8. Buda. Anjou II. 278. No. 634.
[24] 1310. szept. 4. Buda. *Smičiklas* VIII. 263–265. No. 221.
[25] 1311. júl. 27. DI. 2071.
[26] 1312. jún. 25. *F.* VIII./1. 450–452.
[27] 1312. jún. 26. *F.* VIII./1. 448.
[28] 1312. jún. 26. Középkori históriák 139–140. No. 103.
[29] 1312. jún. 26. Anjou III. 145–146. No. 318.
[30] 1312. jún. 26. DI. 30.599.

tén „letaliter" megsebesült Csanád nembeli Tamás fia Miklósnak is birtokot adományoz a király,[31] Tyrinna-i Jákó fiainak pedig, Péternek és Györgynek, hű szolgálataikért – részt vettek Sáros vár ostromában és a rozgonyi csatában melyben Péter fia Miklós életét vesztette – az örökös nélkül meghalt Simon fia István királyi várjobbágy birtokát adományozza.[32] Merse fia Benedek fiainak, Miklósnak és Péternek, ugyancsak Sáros ostromában és a rozgonyi csatában teljesített szolgálataikért, birtokot adományoz.[33]

Birtokadományban részesül Aba nembeli Nekcsei Sándor is: amikor a cseh király betört az országba, Sándor vitézül harcolt ellene, üldözése közben pedig, súlyos sebeket szenvedve, szintén vitézül harcolt. A Kassa melletti csatában, amikor Kozma fia János „sagittas suas in eodem certamine contra nostram maiestatem atrociter lentavit et obiecit", Sándor „inter suos sodales" vitézül harcolt.[34] Birtokot adományoz a király Huntpázmán nembeli Hanua-i István fia Miklósnak is érdemeiért: részt vett a rozgonyi csatában s vitézül harcolt a király és a bárók szeme láttára. A csatában Miklós nevű fivére és Teodor fia Péter nevű rokona elesett.[35]

I. Károly Gurgou-i néhai Éliás comes fiai István a szepesi szászok comese és fivére Arnold kérésére átírja IV. László 1270. márc. 7-i privilégiumát Gorgou falu adományozásáról, mert István comes, Arnold és már meghalt testvérük, Jordanus, részt vett Lubló és Sáros várak ostromában, s a rozgonyi csatában, hol Jordanust megölték. Azonkívül elengedi a IV. László privilégiuma szerint fizetendő arany fertó terragiumot, azzal a feltétellel, hogy az ország nemesei módjára a királlyal saját költségükön kell hadba vonulniuk.[36] Nagymihályi Lőrinc fia Gergelynek a Csák Máté elleni harcokban, különösen a rozgonyi csatában szerzett érdemeiért birtokot és birtokára vámjogot adományoz. Nevezett „bellica sudore praefusus, sanguine sui corporis consparsus, in aspectu nostre serenitatis laudabiliter dimicavit."[37] A Szabolcs megyei Opeg-i Mihály fia Péter is birtokot kap hű szolgálataiért – ö is részt vett a rozgonyi csatában.[38] Csanád nembeli Tamás fia Miklós szolgálataiért – megsebesült a rozgonyi csatában – a Bihar megyei Telegd faluban szedett vámot kapja.[39] Márk fiainak, Mátének és Julának, szolgálataikért – mindketten részt vettek a rozgonyi csatában, Máté meg is sebesült – I. Károly visszaadja az Omodé által másnak ítélt birtokukat a Zemplén megyei Hídvéget,[40] Detricus fia Albert gölnicbányai polgár kérésére pedig átírja III. András privilégiumát a Gölnicbánya és Kassa közti erdőről: Albert is részt vett Sáros vára ostromában és a rozgonyi csatában.[41] Aba nembeli Sándornak birtokot adományoz érdemeiért: mikor Csehország királya Magyarországra tört, kincseivel sok nemest maga mellé tudott állítani, de Sándor mestert nem. Ő hű alattvaló maradt. Mikor Károly a támadó cseh királyt űzőbe vette, és Csehországot pusztítva várait ostromolta, Sándor mester dicséretesen harcolt; a

[31] 1312. jún. 29. A. I. 263–264. No. 245.
[32] 1312. jún. 29. jún. 29. Sárospatak. Anjou III. 148. No. 323.
[33] 1312. júl. 1. Sárospatak. Anjou III. 149–150. No. 327.
[34] 1312. júl. 6. Sárospatak. Anjou III. 151. No. 331.
[35] 1312. júl. 8. Sárospatak. Anjou III. 152. No. 333.
[36] 1312. júl. 12. Anjou III. 153–154. No. 335.
[37] 1312. júl. 20. Sárospatak. Sztáray I. 40–41. No. 34. Az oklevelet Károly 1327. márc. 17-én átírta és megerősítette. Sztáray I. 55–57. No. 45.
[38] 1312. júl. 20. Sárospatak. Anjou III. 156–157. No. 340.
[39] 1312. júl. 29. Anjou III. 158–159. No. 346.
[40] 1312. aug. 1. Anjou III. 161. No. 351.
[41] 1312. aug. 6. Anjou III. 163–164. No. 357.

rozgonyi csatában is vérét ontva, vitézül küzdött.[42] Éliás fia Istvánnak, a szepesi szászok comesének szolgálataiért – a szepesi földről gyalogos és lovas seregeket vitt a király segítségére a rozgonyi csatába, hol fivérét Jordanust megölték –az iglói réz, vagy bármely ásvány királyi bányabérének (urbura) negyedrészét adományozza.[43]

I. Károly bizonyos hűtlenek kezére szállott földeket adományoz Ivánka comes fiainak, János, Péter, Beke, László, Miklós és Pál mestereknek érdemeikért, melyeket Sáros vára ostrománál és a rozgonyi csatában szereztek.[44] Természetesen hadi érdemnek számított, hogy Márton fiai: Chana, Máté és Thekele, András fia Péter, Dede fia Chank, Márk fia Bodun a Csák Máté számára védett várat átadták a királynak,[45] aki a leleszi konvent kegyuraságát, érdemeikért, László és Dancs mestereknek adományozta, mert visszavették azt a zsákmányt, melyet Omodé volt nádor Patak városra törő fiai: János, Miklós, Dávid és László a városban szereztek,[46] de hű szolgálataiért Petenye Péternek is birtokot adományoz, mivel vett Sáros királyi vár ostromában.[47] I. Károly Aba nembeli Lypolch-i Sándor fia Sándornak adja a templomos rend egyik birtokát érdemeiért. A király mellett harcolt Bajor Ottó ellen, majd a cseh király üldözése közben Csehországban. A rozgonyi csatában a király és a bárók szeme láttára vitézül küzdött. A birtokra várépítési engedélyt is kap – ha a templomos rend a Szentszéktől kegyelmet nyerne, hasonló más birtokkal kárpótolják.[48] I. Károly Farkas fia Tamás lublói várnagy kérésére Péter fia Mykus Nógrád megyei hollókői várát Mykustól elvéve neki adja. Károly király Magyarországra jövetele után Tamás hamarosan hozzá csatlakozott, emiatt sok kárt szenvedett. Részt vett a rozgonyi csatában, melyben a vár korábbi birtokosa a király ellen harcolt, s a csatában számos embere elesett.[49] Gutkeled nembeli Kis Kozma ispán engedelmet nyer, hogy minden birtokával szabadon rendelkezzék. Sok éven át, de különösen a múlt évben, Csák Máté fia és Omodé nádor fia király elleni támadásakor hű szolgálatokat teljesített, Ivánka nevű fia a királyért harcolva halt meg.[50] I. Károly Pous fia Mihálynak a sárosi királyi vár visszavételekor kimutatott hűségéért s más érdemeiért saját és testvérei Miklós, Egyed és Lőrinc összes birtokait, melyeket tőlük Sáros várának a királlyal szembeni védelme miatt elvett, most visszaadja;[51] Kávási Mátyás fia Miklós comesnek, érdemeiért, birtokot adományoz. Mikor Dancs mester emberei Sáros várát védték a király ellen, Miklós, Rikolf fia Henrikkel együtt ostromolta a várat, s ott vérét ontotta, fivére pedig elesett.[52] Birtokot kaptak hű szolgálataikért Tekule nembeli Juta fia András fiai, Pál és Péter is, melyeket Lubló vára alatt, Sáros vára ostroma során és a rozgonyi csatában teljesítettek,[53] nemkülönben – kérésükre, hűségükért és szolgálataikért – Germanus fiai, János és Miklós, mivel részt vettek a királyi földek visszavételéért Henricus fiai ellen indított Dráván túli hadjáratban.[54]

[42] 1312. aug. 10. K assa mellett. Anjou III. 165. No. 360.
[43] 1312. aug. 11. Perény. Anjou III. 165–166. No. 361.
[44] 1312. szept. 29. Buda. Anjou III. 170. No. 372.
[45] 1312. Anjou III. 195. No. 434.
[46] 1312. Anjou III. 188–189. No. 417.
[47] 1312. Anjou III. 188. No. 415.
[48] 1313. Patak. *Smičiklas* VIII. 325–329. No. 269.
[49] 1313. ápr. 24. Anjou III. 218–219. No. 486 és 219. No. 487.
[50] 1313. jún. 20. Gyulamonostor. A. I. 312–313. No. 281.
[51] 1314. márc. 18. Anjou III. 314–315. No. 708.
[52] 1314. máj. 21. *F.* VIII/1. 536–539.
[53] 1314. jún. 24. Anjou III. 342. No. 769.
[54] 1314. (?) szept. 16. Anjou III. 366. No. 829.

I. Károly Ákos nembeli Mikcs sárosi comesnek és várnagynak is birtokot adományoz. A király a Csák Máté ellen vezetett hadjáratban seregével Visk vára alatt táborozott, mikor a várból zsákmányszerzés céljából kirontó csapat tört rá. Mikcs hősiesen küzdött a támadókkal, majd nagy véráldozat, egyik kiváló serviensének halála s egy másik milesének fogságba esése árán diadalmaskodott. Más helyen a mostani lovászmester, István emberei és servitorai törtek rá (István akkoriban a király ellen fordult), de Micsk legyőzte őket, és sokakat elfogott közülük.[55] I. Károly Merse fia Benedek fiai Miklós és Thot Péter kérésére hű szolgálataikért – saját és testvéreik servienseivel együtt részt vettek a rozgonyi csatában – átírja a szepesi Szent Márton egyház káptalanja 1311. évi privilegiális oklevelét,[56] a neki gyermekkora óta kedvében járó Dénes fia Tamás beregi és ugocsai comesnek pedig Szőlős és Nyaláb várak megszerzésében teljesített szolgálataikért adományoz birtokot.[57] Gargói Hannus fia Jula comes, kérésére, Lipnice lakatlan királyi erdőt kapja hű szolgálataiért, melyeket a király ellenségei által tartott Lubló vára alatt tett; súlyosan megsebesült, de a Máté elleni csatában is híven szolgált.[58] Saját kérésére, érdemei elismeréseként I. Károly Tamás fia Sinkát több birtokában is megerősíti az uralkodó, mivel az Omodé-fiak és Miklós fia Demeter elleni harcok során összes hátrahagyott birtokait lerombolták. Egy kisebb összecsapásban Omodé fia Dáviddal szemben győzelmet aratott. Részt vett Kassa város őrzésében, Sáros vára ostrománál jobb kezét törte, másik keze a Máté serege, Demeter és az Omodé-fiak elleni csatában sebesült meg, legújabban pedig a Henricus ellen indult hadjáratban szerzett sebet, miközben Neek vára alatt, annak kapujánál, lándzsával harcolt.[59] I. Károly a hűtlen Toldi Botond fia Pétertől bizonyos földeket elvesz, mert a király ellenségei közé állt, s visszaadja azokat István fia Istvánnak, Miklós testvérének, aki egy csatában megsebesült és fogságba esett.[60]

I. Károly Orbán comes fiainak Máténak, Pálnak és Mihálynak birtokot adományoz érdemeikért, különösen azért, hogy mikor a tatárok a macsói részeket elfoglalták, a Száva folyónál derekasan harcoltak, Máté a lábán súlyosan megsebesült, de két tatár fejét levágta, s azokat elküldte Budára,[61] Duym comesnek pedig azon érdemeiért, melyeket akkor szerzett, amikor Károly még Apuliában volt, továbbá melyeket Magyarországra érkezése óta szerzett, s a király miatt szenvedett veszteségeiért.[62] Dala comesnek is hű szolgálataiért adományoz birtokot. Dala Kőszeg vára ostrománál a király jelenlétében nyíllövésektől súlyosan megsebesült.[63] László fia Péter kérésére megerősíti rokonait bizonyos birtokok élvezetében. Köztük van Perus Miklós comes, ki Chychoua várát megvédte a hűtlenek ellen.[64]

Babonics János bánnak több falut és várat adományoz érdemeiért. Mikor Henrik bán a király ellen támadt, János bán összegyűjtötte fegyveres erejét, rendezett hadseregével megtámadta Henrik várait, mezei csatában legyőzte a lázadókat és sok foglyot és zsákmányt ejtett. Amikor a lázadók, erejüket összeszedve, újra rátámadtak, ismét legyőzte őket, sok zászlót, lovat és fegyvert zsákmányolt és küldött a királynak. Eközben sok ro-

[55] 1315. jan. 12. Anjou IV. 12. No. 10.
[56] 1315. ápr. 26. Anjou IV. 30. No. 58.
[57] 1315. júl. 1. Temesvár. Anjou IV. 49–50. No. 114.
[58] 1315. okt. 16. Anjou IV. 70. No. 171.
[59] 1315. nov. 20. Anjou IV. 76. No. 185.
[60] 1315. dec.27. Anjou IV. 79. No. 195.
[61] 1316. febr. 5. Temesvár. Anjou IV. 93. No. 236.
[62] 1316. szept. 20. Anjou IV. 125. No. 322.
[63] 1316. okt. 22. Temesvár. Anjou IV. 133. No. 343.
[64] 1316. nov. 29. Dl. 2475.

konát és hívét elvesztette, nemeseket és nem nemeseket, sok embere megsebesült. Több várat elfoglalt a hűtlenektől, Zdencsnél saját személyében is a várra rohant. A védők felismerték és nyíllövésekkel lábán és kezén megsebesítették. Bár sebei nagyon fájtak, nem mutatta, és be tudta venni a várat.[65] Chob-i Sándor fia István comes, kérésére, azért részesül birtokadományban, mert elhagyta a hűtlenek társaságát, s a hűtlen Henrik-fiak által elfoglalt várak ostromakor többször megsebesült.[66]

Érdemeiért, melyeket Magyarországra jövetele óta, különösen Csehország királyának fia ellen szerzett, s mert az ellene vívott harcban annak egyik vára alatt megsebesült, I. Károly Garai János fia Jánost és utódait kiveszi a mindenkori bírák, comesek, és officiálisok joghatósága alól, s utasítja őket, hogy ne kényszerítsék bírósága elé.[67] Néhai Lothardus bán fiai, Jakab, Pál és János a hűség útjáról letérve Tamás hűtlen fiaihoz, Kopoz volt nádorhoz és Bekéhez csatlakoztak; a király hívei, Dózsa s a néhai Omodé fia János ellen támadtak, de vereséget szenvedtek. A király ezért Szabolcs megyei Tiszaköz földjüket elveszi tőlük és érdemei fejében Zoárd nembeli néhai Lőrinc fia István comesnek adja, aki a Károllyal szemben a cseh király fiát támogató Kassa mellett súlyosan megsebesült. Részt vett abban a csatában is, melyet Dózsa és János vívtak Tamás fiaival.[68]

I. Károly birtokokat és kővárakat adományoz a Henrik fiai által bebörtönzött Miklós mesternek és Péternek. Miklóst Atyina várának kapuja előtt meztelenül, lófarokra kötve, embertelen módon vonszoltatták: olyan szörnyűségesen megkínozták, hogy bőre szétszakadozott, teste összeroncsolódott és már-már elszállt belőle az éltető lélek, mikor – Isten kegyelméből, ki az ártatlanok imáit szorongattatásukban meg szokta hallgatni – már szinte haldokolva visszalökték a börtönbe. Péter ma is fogoly. A hitszegők elűzték őket birtokaikról, mégsem tértek le a hűség útjáról.[69]

Egyed fiai, Iván és Simon szolgálataikért birtokadományban részesülnek. Számos hadjáratban szereztek érdemeket, különösen a Tamás fia Kopasz és Beke elleni hadjáratban ontották vérüket.[70]

I. Károly közli, hogy a Csák Máté által hatalmaskodás révén birtokolt Berencs várát, mihelyt kezére jut, visszaadja Vörös Ábrahámnak. Mivel Máté Ábrahám két testvérét és sok rokonát megölte, hűsége miatt birtokait tönkretette, Ábrahámnak Pozsony megyei birtokokat adományoz,[71] Baas fiai, Loránd és Pál hű szolgálataiért pedig, mert a hűtlen Máté által tartott Visegrád alatt a király oldalán harcoltak – átírja III. András 1299. január 28-i oklevelét egy királynéi föld adományozásáról.[72] Márk fiainak, Otmár, Péter, Fülöp és Márton nemeseknek érdemeikért Nagy Palugya falut adományozza, mivel Doncs zólyomi ispánnal együtt szembeszálltak Csák Mátéval, s Visegrád és Komárom ostrománál Otmár a vérét is ontotta.[73] Tamás fia Synka számára, érdemeire tekintettel, megerősíti III. András oklevelét, Synka Omodé fia leverésében, Sáros vár ostromában és Kassa védelmében vett részt.[74]

[65] 1316. dec. 20. *Smičiklas* VIII. 439–442. No. 361.
[66] 1317. febr. 15. Anjou IV. 154. No. 405.
[67] 1317.márc. 23. Anjou IV. 162. No. 428.
[68] 1317. máj. 8. Anjou IV. 173. No. 459.
[69] 1317. máj. 22. Középkori históriák 144–145. No. 110.
[70] 1317. máj. 31. Temesvár. A. I. 429–430. No. 387.
[71] 1317. szept. 30. Komárom vára mellett. Anjou IV. 218–219. No. 583.
[72] 1317. okt. 1. Anjou IV. 219. No. 585.
[73] 1317. okt. 20. *F.* VIII/2. 70–72. és 78–79.
[74] 1317. okt. 20. Dl. 102.891.

I. Károly birtokadományban részesíti érdemeiért Sopron város bíráját Corrardus comest: atyja, István comes, fiatal korában, Sopron város megvédése érdekében, Ottokár cseh királynak adta túszként Miklós fiát és nővéreinek két fiát. Mikor Gergely fia András a király ellen lázadt, Corrardusnak 400 márka kárt okozott.[75] Itt tehát nem igazi hadi érdemről van szó, hanem egy polgár hűségéről, nem úgy, mint Balog nembeli Ivánka fia Miklós fiai, Purustyán-i Péter és László, Haczak-i Miklós és Pál somogyi ispánok és királyi várnagyok, valamint Dénes esetében, akik Magyarországra jövetele óta hívei voltak. Kitűntek a rozgonyi csatában: Beke bal kezét karddal megsebesítették, lovát nyíllal és lándzsával megölték; Miháld vára alatt Pál az elfogott Teodor bánt ló farkára köttette, megütközött Teodor fia Jánossal és Budmic-i (?) Dozpottal és legyőzte őket; Miklós és Pál Déva vára alatt, a László néhai erdélyi vajda fia és István fiai, Miklós, Fülöp és János elleni ütközetben tűntek ki – mindezekért és más szolgálataikért birtokokat kapnak[76] Hurusov-i László mester, Pécsi Ivánka comes fia János, Aladár fiai, Tamás és Miklós, Péter fiai, Mihály és István saját kérésükre, érdemeik fejében birtokadományban részesülnek: László Csák Mátétól fogságot, bántalmazást, birtokpusztulást szenvedett, és mikor Tamás fia Kopasz és fivérei a király ellen fordultak, Adryan vár ostrománál János és 3 serviense megsebesült.[77]

I. Károly felsorolja egyik legfőbb híve, az apuliai származású Fülöp érdemeit. Fülöp elhagyta szülőföldjét és rokonságát, zsenge korában elkísérte a királyt Magyarországra és azóta sem tágított mellőle. Mikor a hitszegők elfoglalták Sáros királyi várat, a vár alatt hősiesen harcolt és két súlyos sebet kapott. Egy Csák Máté elleni hadjáratban Fülöp, mint képzett lovag, életét nem kímélve az ellenséges hadsorokra rontott, s az ellenség harcosai közül kardjával sokakat leterített. Mikor Máté a szepesi vidéken akart pusztítani, Fülöp ellenállt neki és hűbéreseinek igen nagy áldozata árán diadalt aratott.[78]

I. Károly Illés fia István szepesi comest és Arnoldot, valamint Hannus fia Gyulát a rozgonyi csatában szerzett érdemeiért birtokaikban megerősíti és kiveszi őket a szepesi várnagy hatalma alól.[79] Megerősíti a szepesi szászok privilégiumát is: a rozgonyi csatában vagyonukat és személyüket nem kímélve vitézül harcoltak, számos testvérük, rokonuk és társuk ontotta vérét a király szeme láttára.[80] Egyed fiainak, Ivánnak és Simonnak hű szolgálataikért, melyeket a Tamás-fiak ellen a Debrecen melletti csatában és Adryan vára alatt a királynak tettek, Bihar megyei birtokot adományoz.[81] Baboneg comes fia Jánosnak, egész Szlavónia bánjának, kérésére, különböző birtokokat adományoz hű szolgálataiért, melyeket akkor teljesített, mikor a király őt földjei és várai visszaszerzésére a Dráván túlra, Henrik fiai ellen küldte. János bán legyőzte őket, majd amikor újra szembeszálltak vele, győzelmet aratott, sok várat visszafoglalt tőlük, legutóbb azonban, Zdench vára ostromában, súlyosan megsebesült.[82]

A Lomnicha-i, vagyis a zágrábi mezőről való Dobra fia Márkust, János szlavón bán jegyzőjét, kérésére, hű szolgálataiért, melyeket akkor teljesített, mikor a király János bánt a Dráván túlra küldte Henrik hűtlen fiai ellen (Márkus a várak elfoglalásakor súlyo-

[75] 1317. okt. 23. H. II. 27–30. No. 23.
[76] 1317. okt. 23. Dl. 100.035.
[77] 1317. okt. 30. Dl. 102.941.
[78] 1317. nov. 3. Középkori históriák 146–147. No. 112.
[79] 1317. nov. 12. Dl. 63.641.
[80] 1317. nov. 12. F VIII/2. 57–62.
[81] 1317. dec. 13. Temesvár. Anjou IV. 249. No. 657.
[82] 1317. dec. 20. Anjou IV 252–253. No. 664.

san megsebesült, sok kárt szenvedett, eljárt a király ügyeiben, követségekben), rokonaival együtt kiveszi a zágrábi vár jobbágyainak állapotából s áthelyezi a nemesek közé. Márkus tehát érdemeivel jelentős társadalmi emelkedést ért el.[83]

I. Károly Nekcsei Demeter tárnokmester és Liptói Doncs mester kérésére megbocsátja Jób fia Domokosnak, hogy Omodé fiaival hűtlenül a király ellen fordult, mivel később Nagyszombat várában Csák Máté ellen a király szolgálatában tevékenykedett. Birtokaiban megvédi és tekintettel atyja Jób mester érdemeire, megengedi neki, hogy a hűtlensége idején Tibua várában általa elkövetett kártételekért a királyon kívül más bíró nem ítélheti el.[84]

Bugar István kérésére Károly átírja saját 1316. július 19-i oklevelét Máré vára adományozásáról. István Izdenc és Monoszló várak ostromakor, ahol nemes servienseivel együtt harcolt, megsebesült.[85] Birtokadományban részesíti Aba nembeli Soproni Lőrinc fiait, Miklós, Jakab, János és Péter mestereket hű szolgálataikért. Miklóst és Pétert a király ellenségei 3 éven át fogva tartották, Miklóst Agyna vára előtt lófarkon vonszolták.[86] Csépán fia Mike és Mihály fia Arnold kérésére a király érdemeikért visszaad nekik egy birtokot. Vérük hullatásával bizonyították hűségüket a lázadó Tamás vára, Keresszeg ostroma alkalmából.[87] Mortunus mester kérésére egy birtokot, melyet korábban Mortunus fiának Wynchlownak adott a Kopasz nádor elleni csatában történt megsebesüléséért, mivel Wynchlow sebébe belehalt, atyjának Mortunusnak adományoz.[88]

I. Károly Ivachinus fiait, Ivánt és Györgyöt, János szlavón bán servienseit, hű szolgálataikért, melyet János bán elmondása szerint a király érdekében abban a hadjáratban teljesítettek, melyet a bán királyi parancsra indított a hűtlen Henrik fiai ellen – Iván, mint zászlótartó és seregvezér megsebesült és fogságba esett, György pedig a hűtlenek ellen vezetett másik seregben János bán oldalán szerzett súlyos sebet –, János bán kérésére kiveszi a várjobbágyságból, s a nemes serviensek közé sorolja, az ország nemeseit megillető kiváltságokkal és az őket terhelő szolgálatokkal.[89]

Sumus-i György fia Jánosnak, kérésére, hű szolgálataiért (részt vett a király csehországi hadjáratában, továbbá a Csák Máté által tartott komáromi vár megvívásában) bárói tanácsra visszaad egy birtokot, melyet bizonyos bűnei miatt vett el tőle.[90] Hontpázmán nembeli Mihály fia Gergely fia István királyi udvari iuvenisnek adja Pósa Bihar megyei birtokot Som és Somogy nevű tartozékaival érdemeiért. A király megemlékezik István szolgálatairól, melyeket különböző hadjáratokban teljesített és arról a sebről, melyet lándzsaviadal (hastiludium) során ejtett rajta, amikor nem haragból, hanem véletlenül kiütötte három fogát, hogy a seb fájdalmát és a testi hiányt feledje.[91] Ez fontos adat a Károly király korában szokásos lovagi tornákra, s arra, hogy maga a király is részt vett a tornákon.

I. Károly hű szolgálataiért Imre fia Lőrincnek birtokot adományoz. Abban a csatában, mely a hűtlen Gergely fia András megsegítésére Ausztriából jött német rokonai ellen folyt, előkelő foglyot ejtett és egy serviense meghalt. A király hívei e csatában győzel-

[83] 1317. (dec. 20.) Anjou IV. 253. No. 665.
[84] 1318. jan. 13. Temesvár. Anjou V. 11. No. 7.
[85] 1318. márc. 23. Anjou V. 43. No. 80.
[86] 1318. márc. 29. Anjou V. 45. No. 85. és 46. No. 87.
[87] 1318. máj. 19. (Nagy) Várad. Anjou V. 62. No. 131.
[88] 1318. okt. 21. Anjou V. 120. No. 292.
[89] 1319. jan. 10. Anjou V. 144–145. No. 363.
[90] 1319. ápr. 8. Anjou V. 167. No. 424.
[91] 1319. jún. 8. *F.* VIII/2. 210–212.

met arattak.[92] Nagymartoni Simon comes fia Pál és testvére Lőrinc kérésére, érdemeikért, visszaad nekik egy birtokot. Amikor Károly Uros szerb király ellen támadt és Macsó várát ostromolta, Pál a hűtlen Gergely fia András ellen vonult, s a neki segítséget nyújtó németek ellen megvédte Győr és Sopron királyi városokat. Mikor bizonyos ausztriai bárók, akik a hűtlen Andrásnak segítettek, az ország határaira támadtak, Pál, más hű alattvalókkal együtt, legyőzte őket.[93] Morouch-i István fia Mihály udvari ifjú kérésére és szolgálataiért, melyeket Magyarországra jötte óta teljesített – legutóbb a király ellen tartott Sársomló és Somogyvár várak alatt a király szeme láttára harcolt –, megerősíti III. András privilégiumát, mely mentesíti őt bármilyen bíró, vagy comes, különösen a valkói comes joghatósága alól.[94] I. Károly bizonyos hűtlenek birtokait Elefánti Dezső sebesvári várnagynak adományozza, aki különböző hadjáratokban bizonyította hűségét. Átállt Csák Máté hívei közül, miközben összes birtokai, sőt felesége, fiai és leányai is Máté kezében maradtak. Fiait Máté megvakíttatta. Cheevár ostrománál a várból kitörő harcosokkal vitézül harcolt, majd fogságba esett. Fogságából később a király kiszabadította, s ezután még különböző várak ostromában vett részt. Harcolt Luthard fiai ellen és győzött, elfoglalta Szilágy falut. Később vitézül harcolt Adryan vár ostrománál.[95] Farkas fia Tamás aradi, bácsi, szerémi comesnek, a kunok bírájának, hasznosi és sólymosi várnagynak, kérésére, birtokot adományoz érdemeiért: vitézül harcolt a Kassa melletti csatában, ahol sok rokona és nemes serviense elesett és vérét ontotta, azután a Csák Máté által tartott Visegrád vár ostrománál is vitézkedett. Mikor Károly király Csehországba ment, hogy onnan feleségét, Beatrixot, János cseh király nővérét elhozza, Tamás vele ment, s ott birtokait elhanyagolva sok költségbe verte magát.[96] Ez utóbbi is érdemnek számított tehát. A király, érdemei megjutalmazásaként, átírja Dózsa erdélyi vajda és szolnoki ispán számára az újvári vár adományozásáról szóló oklevelét. Dózsa többször is kitette birtokait a hűtlenek pusztításának, hozzátartozói (proximi) fogságba estek, ő maga vérét ontotta. Vitézül harcolt a Kassa melletti csatában. A lázadó Tamás fia Kopasz és Beke elleni harcban győzelmet aratott, sok foglyot ejtett és zsákmányt szerzett, sok tartományt és várost hódított meg a király számára. Azután legyőzte Moys fia Moys-ot, e csatában zászlókat, fegyvereket és lovakat zsákmányolt.[97] I. Károly bizonyos hűtlenektől elvett birtokokkal adományozza meg Perényi Miklós comest hű szolgálataiért. Mikor Fülöp szepesi és újvári comes legyőzte Csák Mátét, Miklós derekasan harcolt, idősebb testvérét Jánost megölték. Miklós comes az Uros szerb király elleni hadjáratban is jeleskedett.[98] Mihály fia Endurl királyi udvari iuvenis és Niculus, továbbá Simon fiai Pál és Lőrinc, kiknek birtokait a hűtlenek tönkretették, maguk pedig részt vettek a hűtlenek által tartott várak ostromában, a birtokukon a soproni comes által szedni szokott vámot kapják.[99] Suky Albert fiainak, Mihálynak és Miklósnak, kérésükre, birtokot adományoz érdemeikért: mikor a hűtlen Mojs fia Mojs Bonchidánál a király hívével Dénes fia Istvánnal csatát vívott s István győzelmet aratott, Mihály és Miklós két serviensét Mártont és Barcsát

[92] 1319. jún. 16. Anjou V. 192. No. 487.
[93] 1319. jún. 18. Anjou V. 194. No. 493.
[94] 1319. jún. 19. Anjou V. 195–196. No. 496.
[95] 1319. jún. 21. A. I. 520–523. No. 471.
[96] 1319. júl. 27. Anjou V. 212–213. No. 544 és 545.
[97] 1319. okt. 17. Z. I. 171–174. No. 198.
[98] 1319. dec. 8. Anjou V. 244–245. No. 637.
[99] 1320. márc. 25. Anjou V. 282. No. 733.

Moys vitézei megölték.[100] Marhardus fia Lőrinc is birtokadományban részesül érdemeiért. Abban a csatában, melyet a király parancsára Dózsa erdélyi vajda és szolnoki comes vívott a hűtlen Kopasz ellen, ő is részt vett.[101] I. Károly Tamás királynéi tárnokmesternek, szerémi, bácsi és aradi comesnek hű szolgálataiért egy Gömör megyei várat adományoz. Tamás részt vett a Kassa melletti csatában.[102] I. Károly elvette a hűtlen László fia Pongrác és Csépán fia Miklós egyik birtokát, mert a mondott csatában Csák Mátét támogatták, s egy másik birtokért cserébe, melyet hű szolgálataikért kaptak, Tamás előtte megjelent fiainak, László és Doncs mestereknek adja.[103] Márkus fia Jánosnak, aki hűségét (Csák Máté halála után) egy vár átadásával bizonyította, birtokot adományoz,[104] hasonlóképpen Lampert fia Mihálynak is, kérésére és hű szolgálataiért, melyeket a hűtlenek által tartott Sáros királyi vár ostromakor teljesített.[105] Ugyancsak kérésére és hű szolgálataiért Osl nembeli Imre fia Lőrinc zalai comesnek adja Kanizsa várát: amikor a németek a király ellen Gergely fia András megsegítésére jöttek, Omodé fia Miklós győztes csatát vívott ellenük, melyben Lőrinc derekasan harcolt, majd amikor Kanizsa várát Miklós fia Miklóstól elvette, három serviense is meghalt a királyért a vár alatt.[106]

I. Károly érdemeiért Miklós csicsói várnagyot újra megerősíti Szentgotthárd, Czege és Szászszilvás birtokában, megbocsátva neki korábbi hűtlenségét és az idő alatt elkövetett emberöléseit[107] – bizonyára nagy érdemei lehettek. Sinka fia Csorba Péter mesternek, a királyi udvar familiárisának és apródjának (familiaris aulae regiae parvulus) –atyja, Sinka mester hű szolgálatait megfontolva, melyeket az a király országba jövetele óta teljesített, s mert végül Sinkát Trencsén vára alatt a várba zárt hűtlenek a szeme láttára megölték – birtokot adományoz.[108] I. Károly néhai Balog nembeli Ivánka fia Miklós comes fiainak, Péter mesternek, Miklós mester hasznosi várnagynak és szerémi comesnek, valamint Dénes mester zsidóvári és miháldi várnagynak is birtokot adományoz érdemeikért. Már Miklós is szolgálta Károly királyt, majd Péter, Miklós és Beke, valamint testvérük, a néhai Pál, részt vettek a Kassa melletti csatában. Pált később a Henrikfiak által tartott Megeriuche vár alatt érte halálos nyíllövés. Amikor Uros szerb király dúlta az országot, Miklós és Dénes sok foglyot ejtettek, majd nagy véráldozat árán megvívták a néhai László erdélyi vajda hűtlen fiai által tartott Déva várát, s a híveivel a Bodrog folyó jegén közlekedő királyt László mester megmentette az elmerüléstől.[109] Chata fia Bechey-i Imre királyi szekérnagy, lévai várnagy, kérésére és hű szolgálataiért, melyet a szekérnagyi tisztségben, továbbá a királynak Magyarországra jövetele óta teljesített, különösen Kőszeg, Nyék, Tamási és Komárom várak elfoglalásában, melyek során súlyos sebeket szenvedett – birtokadományban részesül.[110] Ákos nembeli Mihály fia Mikcs királynéi udvarbíró, sárosi és zempléni comes Károly királytól szolgálataiért Sáros vár Újfalu nevű possessióját kérte. A király teljesíti kérését, mivel Mikcs a király Magyarországra jövetele óta fontos szolgálatokat tett: az Omodé hűtlen fia László által tartott

[100] 1320. márc. 25. Anjou V. 282–283. No. 734.
[101] 1320. nov. 17. Anjou V. 358–359. No. 934.
[102] 1320. Anjou V. 369. No. 963.
[103] 1321. febr. 9. Temesvár. Anjou VI. 21. No. 36.
[104] 1321. aug. 8. Trencsén. Anjou VI. 86. No. 217.
[105] 1321. szept. 25. Anjou VI. 98. No. 252.
[106] 1321. ZW. I. 354. No. 383.
[107] 1322. jan. 27. Középkori históriák 155. No. 119.
[108] 1322. márc. 18. Anjou VI. 183–184. No. 490. – László mesterről az oklevél korábbi részeiben nem esett szó.
[109] 1322. jún. 7. Anjou VI. 229. No. 618.
[110] 1322. júl. 28. Anjou VI. 261–262. No. 711.

Nyevicke királyi várat elfoglalta, közben életveszélyesen megsebesült és számos rokona és serviense meghalt. Ugyanez történt a hűtlen Petenye fia Péter által bírt Borostyán, Bodrogszeg és Borkó várak ostroma alkalmából, mikor szintén súlyos sebeket szenvedett és sok hozzátartozója és serviense meghalt.[111] Tolmácsi Konrád fia Miklós is fontos szolgálatokat tett a királynak. Amikor László volt erdélyi vajda fia László testvéreivel együtt fellázadt és Erdélyt pusztította, Miklós részt vett megfékezésükben, s az erdélyi Salgó várat a hozzá tartozó 9 faluval, továbbá 5 oláh faluval visszaszerezte a királynak, aki – bár korábban Miklóst testvére, János kihágása miatt hűtlennek tartotta, most kegyeibe visszafogadja.[112] Itt tehát az érdemek díja csak a királyi kegyekbe való visszafogadás, ami azért „nem semmi".

I. Károly Szabolcs megyei birtokokat adományoz Pécs nembeli Lukácsnak érdemeiért: vitézül harcolt a király különböző hadjárataiban, főként a lázadó Mojs-fiak elleni harcban és Macho vár ostrománál súlyosan megsebesült.[113] Miklós fia Elus János kérésére neki és fivérének, Lukácsnak is birtokot adományoz szolgálataikért. Mikor Csák Máté Szepes városa lerombolására indult és Fülöp mesterrel, akkori szepesi és újvári comessel megütközött, János vérét hullatva, hősiesen harcolt, majd később, Seyruk és Trencsén várának ostromakor, életveszélyesen megsebesült.[114] Lampert fia Mihály füzéri várnagy is földbirtokot kap érdemeiért, mivel Sáros vára alatt a hűtlen Miklós fia Demeter ellen dicsőségesen harcolt, több serviense elesett, Dedus vára alatt pedig, miután Máté emberei közül többet elfogott, ő maga is életveszélyesen megsebesült.[115] Moroth-i István fia Mihály is vére hullatásával is harcolt a király ügyéért kora ifjúsága óta. Mikor Csák Máté halála után a király a Máté unokatestvére, Cseh István által védett Trencsén várát ostromolta, Mihály nyíllövéstől súlyosan megsebesült, ezért birtokadományban részesül,[116] Ákos nembeli Mihály fia Mikcs kérésére pedig Károly átírja saját, január 12-i privilégiumát, különösen a Henrik fia János serege elleni küzdelemben tanúsított bátorságáért, mikor Mikcs egy serviense elesett s ő maga foglyokat ejtve győzelmet aratott. Új adomány címén birtokot kap.[117] Balog nembeli Ivánka fia Miklós comes fiainak, Péternek, Lászlónak, Miklós hasznosi várnagynak és Dénes étekfogómesternek, miháldi és zsidóvári várnagynak két más, szintén Balog nembeli úr birtokait adja hű szolgálataikért, mert azok Csák Mátéhoz csatlakoztak. A király az adományt azért is adta nekik, mert fivérük, Pál, a Henrik fiai által tartott Megyericse vár alatt a király szeme láttára esett el.[118] Osl nembeli Imre fia Lőrinc zalai comesnek is birtokokat adományoz érdemeiért: mikor a németek a hűtlen Gergely fia András megsegítésére a király ellen támadtak, és Omodeus fia Miklós soproni comes velük megütközött és győzött, a csatában Lőrinc hősiesen harcolt, amikor pedig Kanizsazyg várát Miklóstól visszafoglalta, három serviense elesett.[119] I. Károly Becsei Imre barsi ispán kérésére, szolgálatai fejében és különösen mert rokona, Bertalan, 1322-ben, a király horvátországi hadjárata során meghalt, átírja saját, 1322. június 7-i oklevelét,[120] Myke fiai, Bok, Pobor és Myke kérésére pedig ugyancsak saját, 1321.

[111] 1322. aug. 5. Anjou VI. 266. No. 722.
[112] 1322. Dl. 62.169.
[113] 1323. jan. 20. Anjou VII. 16–17. No. 16.
[114] 1323. jan. 20. Anjou VII. 17. No. 17.
[115] 1323. febr. 4. Anjou VII. 23. No. 27.
[116] 1323. febr. 26. Anjou VII. 31. No. 47.
[117] 1323. márc. 29. Anjou VII. 49–50. No. 88.
[118] 1323. ápr. 29. Anjou VII. 76–77. No. 149.
[119] 1323. máj. 18. Anjou VII. 97. No. 200.
[120] 1323. máj. 29. Anjou VII. 115. No. 241.

szeptember 21-én kelt adományozó oklevelét írja át, főként azért, mert nevezettek híven szolgálták, s fivérük, Ivánka, mikor a király a bajor herceg ellen Frigyes római király megsegítésére küldte, harc közben életét vesztette.[121]

I. Károly meghagyja az egri káptalannak, hogy mivel Péter fia Pált hűtlensége miatt minden birtokától megfosztotta, s e birtokokat Kompoldus fia Pál fia Imrének, udvari milesének adományozta a sári monostor kegyuraságával együtt, küldje ki emberét, kinek jelenlétében Pető udvari miles, egybehíva a monostor többi kegyurát, ha ellentmondás nem lesz, statuálja azt Imre milesnek. Imre részt vett a király majd minden hadjáratában, a hűtlenek csaknem mindenét elpusztították, testvére, László pedig a király szolgálatában áldozta fel életét, amikor a király a Csák Máté kezén lévő Gurka megostromlására küldte, ahol nyíltól találva lehelte ki lelkét.[122] Mivel Kompold fia Pál fia Imre már ifjúságától kezdve hű szolgálatokat tett neki, s különböző hadjáratokban vérét ontotta, különösen pedig mert László nevű testvérét, a király szállásmesterét, Gurka falunál megölték, neki Heves megyei birtokokat adományoz. E birtokokat a király Chabanka fia Péter fia Páltól vette el, mert az a rozgonyi csatában ellene harcolt.[123] I. Károly néhai Rikolf comes fiai, Kokosi János és Rikolf kérésére átírja IV. László 1288. március 23-i oklevelét és a szepesi káptalan 1322. március 6-i oklevelének határjáró részét. A kérelmezők részt vettek a király hadjárataiban, a sárosi vár ostromában s a rozgonyi csatában vérüket hullatták, famulusaik közül sokan elestek.[124]

I. Károly megparancsolja az ország összes bíráinak, hogy Kakas fia Jánost, mivel atyja a rozgonyi csatában elesett, ne merészeljék elítélni, mert a király felmentette őt vétkei alól. Kakas folyamatosan részt vett a király hadjárataiban és fia, János is híven szolgálta őt.[125] Köcski Sándor fia Sándor, szolgálatai fejében, bizonyos Győr megyei birtokokat kért. Sándor Macsó várának ostromakor a várból hajított kövek által súlyosan megsebesült, amikor Omodeus fia Miklós szlavón bánnal a király akkori ellensége Gergely fia András ellen vonult, elfoglalták Kőszeg várát, s közben Sándor, hősiesen harcolva, nyíllövésektől megsebesült. Mikor a király más híveivel együtt Frigyes római király segítségére küldte Lajos bajor herceg ellen, Sándor rokonaival és servienseivel olyan bátran küzdött, hogy az ütközet, a király és Magyarország örök dicsőségére, a németek számára mindig emlékezetes marad. A csatában több rokona és serviense meghalt, másokat elfogtak, mások életveszélyesen megsebesültek. Mindezekért a király birtokadománnyal jutalmazza.[126]

I. Károly Thekule nembeli Iute fia András fiai, Péter, Jakab és Miklós kérésére átírja 1315. évi adományozó oklevelét. András fiai híven szolgálták a királyt. Amikor Mikcs mester, Jakab ura a király ellen támadó Rikolf fiával harcolt, Jakab életveszélyesen megsebesült a torkán. Mikor Csák Máté Szepes városára támadt, Jakab testvére, Miklós a Máté ellen harcoló Fülöp nádorhoz csatlakozott, karján majdnem halálosan megsebesült és kis híján fogságba esett, de Fülöpöt megmentette. Komárom várának védelme során Péter és Jakab vérüket ontották s rokonaik és famulusaik közül többen elestek.[127] I. Károly Illés fia István comes és fivére, Arnold kérésére átírja Fülöp nádor 1323. február

[121] 1323. jún. 7. Dl. 38.775.
[122] 1323. jún. 11. Anjou VII. 126. No. 265.
[123] 1323. jún. 15. Temesvár. Anjou VII. 129–130. No. 272.
[124] 1323. jún. 20. Anjou VII. 138. No. 290.
[125] 1323. jún. 29. Anjou VII. 152. No. 323.
[126] 1323. júl. 14. Anjou VII. 169. No. 361.
[127] 1323. aug. 4. Dl. 40.428.

12-i oklevelét, és hű szolgálataikért visszaadja nekik a nádor által elfoglalt birtokaikat. István és fiai vérüket hullatták, István fivére, Jardan, a rozgonyi csatában a király szeme láttára esett el, másik fivére, Arnold pedig Zágráb mellett vesztette életét.[128] Dénes fia Tamás vitézi szolgálataiért, de különösen a Csák Máté ellen, Árva megyében vívott ütközetben szerzett érdemeiért kap egy Túróc megyei birtokot.[129]

Péntek fia Ugrin uralkodásának kezdete óta támogatta a királyt. Miután a cseh király fia a hűtlenek segítségével a szent koronát Csehországba vitte s a király annak visszaszerzésére támadást indított, Ugrin a vérét ontotta és dicső szolgálatokat tett. A hűtlenek kezén lévő Esztergom vára alatt a király szeme láttára hősiesen harcolt, s a várvédők kövekkel súlyosan megsebesítették. Amikor Dózsa nádor a király ellen akkor hűtlen Kopasz, Beke és Lothárd fia Pál ellen csatát vívott, Ugrin súlyosan megsebesült, testvére, Imre pedig meghalt. A királyi sereg kapitányai győzelmet arattak az ütközetben, Kopasz és Lothárd fia Pál két zászlaját, kilenc levágott ellenséges fejet és az Ugrin által elfogott két ellenséges kapitányt a győzelem jeleként a királyhoz küldték. Ugrin ezért birtokadományban részesül.[130] I. Károly megerősít egy birtokadományt Ite fia Ihon regéci és dédesi várnagy számára. Nevezett azzal érdemelte ki a megerősítést, hogy Csák Máté ellen Sirok, Fülek és Trencsén vára alatt vérét ontva harcolt, s a Sirok váránál elfogottakat a király kicserélhette a Máté fogságában lévő Turmez Benedek fiaira.[131] Dorozlaus fiainak, Gergely és Dorozlaus mestereknek is birtokot eredményeztek tetteik. Macsó vára alatt Dorozlaus a ráhajított kövektől két sebet szenvedett, Uros szerb király Kolobar nevű vára alatt két serviense és rokona elesett.[132] I. Károly Ákos nembeli Micsk fia Mikcs királynéi tárnokmesternek, sárosi és zempléni comesnek is birtokot adományoz érdemeiért, különösen a Csák Máté elleni hadjáratban Wysk vára alatt aratott győzelméért és Csák nembeli István fia Péter seregének legyőzéséért, a harcokban szerzett sebeiért, az őt ért károkért, a saját és emberei bátorságáért.[133] Birtokadományhoz jut Zajhán comes és fia Konrád is. Konrád a Csák Máté elleni ütközetben súlyos sebeket kapott, s egy vár ostromában életveszélyesen megsebesült.[134] I. Károly Miklós magyar nemest, aki magyarok és kunok nagy serege élén csapott össze Babonig János és rokonai hadával, dalmát és horvát bánnak nevezi ki. A csatában a magyarok győztek, többeket elfogtak és megöltek, 400 lovat zsákmányoltak.[135] A király megerősíti a Fülöp szepesi comes által Illés fia István comesnek adott oklevelet is: a rozgonyi csatában István fivére, Illés elesett.[136]

I. Károly Hench fia Jánosnak Pest vára és városa rektorának érdemeiért Simontornya várát adományozza. A megadományozott Tolna vára ostrománál tüntette ki magát, súlyos sebet kapott és két rokona elesett.[137] A király tudatja, hogy Csák fia Jánost megfosztotta az Ecseg nevű vár tulajdonától, mert őt Csák Máté kezére akarta adni. A várat Horsundorph-i Wluingusnak, hű milesének kérésére, más birtokokkal együtt, neki adományozza, mivel Pozsony városát az ő segítségével kapta vissza Ausztria és Stájerország

[128] 1323. aug. 30. Anjou VII. 201. No. 431.
[129] 1323. aug. 30. Anjou VII. 202. No. 432.
[130] 1323. okt. 28. Anjou VII. 249. No. 534.
[131] 1323. nov. 20. Dl. 2192.
[132] 1323. dec. 12. Anjou VII. 300–301. No. 652.
[133] 1323. *F.* VIII/2. 498–499.
[134] 1323. *F.* VIII/5. 133–137.
[135] 1324. jan. 19. *F.* VIII./2. 519–522.
[136] 1324. márc. 23. Anjou VIII. 70. No. 123.
[137] 1324. ápr. 7. Anjou VIII. 90–91. No. 166.

hercegétől. Korlátkő várát is megvédte Csák Máté és Máté unokatestvére, Cseh István ellen. A harcban hősiesen küzdött, 13 serviense meghalt, mégis győzött, s a német katonákat a király hűségére vezette.[138] Gerendi Péter fia Miklóst és fiait, Jakabot és Miklóst a király felmenti korábbi gonoszságaik terhe alól, s érdemeikért kiveszi őket az összes főbíróságok jogköréből: Miklós, saját birtokait az ellenség pusztításainak kitéve, visszafoglalta Léta várát, amikor pedig Mojs fia Mojs Erdélyben a király ellen támadt, az ellene vívott első ütközetben Csicsó vára alatt bátran küzdve megsebesült, ugyanott Anda nevű rokona és serviense (!?) elesett. A második csatában Miklós comes oroszlánként harcolt, majd fogságba esett, melyből saját pénzén váltotta ki magát.[139]

Károly király hű szolgálataiért Farkas fia Tamás erdélyi vajdának adományozza Konrád fia János összes birtokát: vitézül harcolt a Kassa melletti csatában, majd a Csák Máté által elfoglalt Visegrád visszafoglalásakor. A király parancsára János cseh királynál járt, hogy annak nővérét, Beatrixot, a király jegyesét, elhozza, s Tamás vitte Erdélybe első fia születésének hírét.[140] A Péter fia Páltól hűtlenség miatt elvett birtokokat Pál fia Imre Syrak-i várnagynak adományozza, s azzal együtt neki ajándékozza a sári Szűz Mária monostor kegyúri jogának Pált illető részét is. Péter fia Páltól azért vette el a birtokot, mert a király ellenségeihez csatlakozott, többször uralkodója életére tört, s híveinek birtokait pusztította. Imre viszont uralkodása kezdetétől támogatta, részt vett hadjárataiban, és fivérét, Lászlót, a Csák Máté uralma alatt álló Gurka lakói nyíllal megölték, mikor szállváscsinálás céljából a faluba ment.[141] Elkobozza az ellene lázadó Gutkeled nembeli Lotár fia Dénes fiai, András, Dezső és Lotár összes birtokait, s azok egyikét, a Valkó megyében lévő Jarumpna birtokot apródjának, Gergely fia Miklósnak adományozza, aki a lázadók ellen küzdve több sebet kapott, melyek egyike, a lándzsadöfés, életveszélyes volt. Miklós bátran harcolt Dénes fiai ellen is, különösen Macsó vára ostromakor, ahol újfent életveszélyesen megsebesült. Végül a várat elfoglalták és Dénes fia Lotárt elfogták.[142] Elye fia Péter fiait, Mihályt, Pétert, Leustákot, Mykust és Jacout megfosztja bizonyos birtokaiktól, mert három várukat Csák Máté kezére adták, s azokból Máté hívei a környéket pusztították, az egyházakat felperzselték. A király a Kassa melletti csatában legyőzte őket, birtokaikat Farkas fia Tamás erdélyi vajdának adományozza, mert hűségét tettekkel és vére hullatásával bizonyította.[143] Atynai Lőrinc fia János és fivérei, Jakab és Péter, valamint fivérük Miklós fia Péter kérésére átírja IV. László 1274. évi oklevelét, mert Lőrinc fiai a királyt hadjárataiban vérük hullásával szolgálták, továbbá mert Miklóst Henrik bán akkor hűtlen fiai, János és Péter ló farkához kötözve kínozták halálra a király iránti hűségéért.[144] I. Károly tudatja, hogy Lanch-i Jakab fia András a Zólyom megyében, a Geynche-i járásban fekvő Rakolch birtokot kérte szolgálatai fejében. A váci káptalan megállapítja, hogy Rakolch a király adományozási körébe tartozik és azt a király András comesnek és fivéreinek, Mihálynak és Sámsonnak adományozza szolgálataik fejében. András és testvérei több hadjáratban vettek részt, vérüket hullatták, Péter testvérük pedig Macsó vár ostromakor életét vesztette.[145] Megerősíti a Divéki Tamás fi-

[138] 1324. ápr. 11. Anjou VIII. 94. No. 174.
[139] 1324. ápr. 17. Anjou VIII. 97. No. 182.
[140] 1324. ápr. 27. Anjou VIII. 108. No. 203.
[141] 1324. máj. 8. Visegrád. Anjou VIII. 124. No. 233.
[142] 1324. máj. 12. Anjou VIII. 126. No. 245.
[143] 1324. jún. 22. Anjou VIII. 163. No. 320.
[144] 1324. júl. 3. Anjou VIII. 165. No. 325.
[145] 1324. júl. 5. DI. 59.534.

ainak Lászlónak és Tamásnak tett adományt is László és Tamás érdemeiért, és különösen apjuk, Tamás hősi haláláért.[146] Birtokot adományoz Pető fia Jánosnak és Tamás fia Lászlónak érdemeikért és különösen László apja, Tamás vitézségéért, aki Szerém vára védelmében súlyos (letale) sebeket szenvedett.[147]

I. Károly Panki Jakab fia Dobó és fivére János számára birtokot adományoz, mert Dobó a király különböző hadjárataiban hű szolgálatokat teljesített, Kalabar vára alatt pedig életveszélyesen megsebesült.[148] Hű szolgálatai és különösen a Csák Máté elleni hadjáratban tanúsított hősiessége jutalmául engedélyezi Dénes fia Jánosnak, hogy Oroszi nevű birtokán hidat építsen a Thopolnuk folyón és azon vámot szedjen.[149] Bagar fia Márton szilágyi ispán kérésére és szolgálataiért, melyeket fiaival együtt vére hullatásával különböző hadjáratokban – a zágrábi hadjáratban, a Theodor bán fia János által védett Miháld vár visszafoglalásakor, s az országra támadó német és cseh hadak betörésekor – teljesített, s a Bazarád havasalföldi vajdánál tett követjárásáért, birtokot adományoz.[150] Tamás erdélyi vajdának és szolnoki ispánnak hű szolgálataiért, különösen mert részt vett a Csák Máté elleni hadjáratokban, a Kassa melletti csatában és Visegrádot a király számára visszaszerezte, miközben több rokona és serviense meghalt, egy Pozsony megyei vámot adományoz.[151] Tudatja, hogy Fonyi Miklós fia Balázs füleki várnagynak és fivérének, Zunk Jánosnak adományozza Szederkény possessiót szolgálataikért, különösen mert Trencsén vár ostromakor mindketten életveszélyesen megsebesültek.[152] Krisztián [fiai, János és Jakab], Mihály fia Iván, Iván fiai, Jakab és Pál, Márton fia Jakab, továbbá [Sandur fia Péter, Reynoldus fiai András és Jakab, Gak fiai: Jakab és Márton, meg Kemény fia Kemény] Gak nembeli nemesek kérésére, különböző hadjáratokban vérük hullatásával nyújtott szolgálataik fejében, átírja II. András Uroj föld adományozásáról 1221-ben kiadott privilégiumát.[153] Elveszett oklevele helyett új privilegiális oklevélben erősíti meg Lőrinc mestert a Sopron megyei Nymygh possessio tulajdonában: mikor Gergely fia András fellázadt a király ellen, Lőrinc mester, birtokait András és más hűtlenek pusztításának kitéve, a királyhoz csatlakozott. Amikor a király sereget küldött András ellen, s annak vezérévé Miklós akkori soproni ispánt állította, bizonyos hatalmas német bárók, Andrásnak segítve, Miklós ellen támadtak. A király akkor Lőrinc mestert küldte Miklós segítségére, aki hősiesen harcolva több életveszélyes sebet kapott és igen sok rokona életét vesztette az ütközetben. Lőrinc és csapata az ellenségből sokakat levágott és csaknem 40 foglyot ejtve győzelmet aratott.[154] A király Jakab kassai plébános kérésére, hűsége és testvérei, Hannus fiai, Zeurus, Detre, Miklós és Chank szolgálatai fejében, különösen mert a Kassa melletti csatában vérüket hullatták, kiveszi őket a mindenkori ispánok és szolgabírák hatásköréből és a nádor joghatósága alá helyezi őket.[155] Az erdélyi föld nemeseinek, királyi servienseinek, Reud-i Cseh György és Vas Miklós által előadott kérésükre, új privilégiumot ad, különösen azért, mert abban a csatában, melyet Dózsa egykori erdélyi vajda a

[146] 1324.júl. 6. Anjou VIII. 167–168. No. 330.
[147] 1324. júl. 22. Anjou VIII. 178. No. 352.
[148] 1324. júl. 26.Anjou VIII. 182. No. 361.
[149] 1324. aug. 11. Anjou VIII. 192–193. No. 377.
[150] 1324. szept. 26. Anjou VIII. 208–209. No. 408.
[151] 1324. okt. 27. Anjou VIII. 235. No. 465.
[152] 1324. dec. 11. Anjou VIII. 273–277. No. 543.
[153] 1324. dec. 12. Anjou VIII. 274. No. 544.
[154] 1324. dec. 21. Anjou VIII. 279–280. No. 553.
[155] 1325. jan. 8. Bgl. III. 187–189. No. 348.

király és országa ellen lázadó hűtlen Mojs fia Mojs ellen a Kolozsvár melletti Tupa-nál vívott, hősiesen harcoltak és győzelmet arattak, továbbá mert amikor az erdélyi szászok letértek a király hűségéről, az említett nemesek nyílt csatában legyőzték őket, ám közülük sokan meghaltak, súlyos sebeket kaptak, vagy fogságba estek.[156]

I. Károly Bolfach fiainak, Sándor, Lóránd és Egyed gencsi nemeseknek és rokonaiknak, István fia Jakabnak, Lóránd fia Miklósnak érdemeikért földbirtokot adományoz: megőrizték hűségüket, bár javaik a lázadó Héder nembeli András kezébe estek. Mikor a király Köcski Sándort Frigyes római király megsegítségére a Rajnához küldte számos várnaggyal és nemessel, Jakab és Miklós vitézül harcolva a vérüket ontották.[157] Doroszló fiai, Gergely, Doroszló, és László kérésére érdemeikért megerősíti IV. László oklevelét: különböző hadjáratokban ontották vérüket, számos rokonuk és serviensük elesett, különösen amikor elhagyták Héder nembeli Gergely fia András szövetségét, és minden birtokuk annak kezébe került. A nevezett hűtlen ellen vitézül harcoltak, a harc során 11 serviensük elesett, köztük négy rokonuk. Unyam-i Miklós, Demeter fia János, Póka fia Mihály és Márton. Ezenkívül Doroszló a király által ostromolt Macsó vára alatt, annak szeme láttára vitézül harcolt és egy másik hadjáratban életveszélyesen megsebesült.[158]

I. Károly Ákos nembeli Mihály fia Mikcs szlavón bánt, somogyi és soproni ispánt a rebellisek ellen vívott harcokban szerzett érdemeiért megerősíti mindazon javak birtoklásában, melyeket eddig kapott, s a jövőben kapni fog: minden hadjáratában támogatta a királyt, különösen a lázadó Omodé-fiak legyőzésekor; azok földjeit és várait a király számára lefoglalta és számos hadjáratban aratott győzelmet.[159] Gutkeled nembeli Bereck ispán fiai, János, András budai prépost és királyi káplán, Lőkös és Miklós kérésére vitézi érdemeikért, melyeket a rozgonyi csatában, majd a Tamás fiai, Kopasz és Beke elleni harcban Dózsa erdélyi vajda oldalán szereztek, átírja IV. László 1279-ben kelt privilégiumát és más pátenseket.[160] Rikolf fia Rikolfot birtokadományban részesíti és pallosjoggal ruházza fel érdemeiért: a rozgonyi csatában vitézül harcolt és rokona, valamint serviensei megsebesültek. A király serege egy részének kapitányává nevezte ki Rikolfot és László lengyel király segítségére küldte. Ott Rikolf vitézül és okosan harcolt és a magyar nemzetnek dicsőséget szerzett (toti genti nostrae Hungaricae odorem bonae famae reportavit).[161] Birtokot adományoz Köcski Sándor országbírónak érdemeiért: elhagyta a hűtlen Héder nembeli Andrást, és birtokait pusztulásnak tette ki. Elfoglalta a király számára Kobersdorf és Pölöske várakat, s a lázadó Szalafői András seregét nyílt mezei csatában legyőzte; a Frigyes római király megsegítésére küldött magyar csapatok vezéreként oly vitézül harcolt, hogy „per orbem resonat universum". Kíséretéből 60 fő elesett.[162] Péter fia János nemesnek, a királyi udvar jegyzőjének, kérésére, birtokot adományoz, mert ifjú kora óta az udvarban szolgálta a királyt, de különösen azért (úgy látszik, ez fontosabb a békés udvari szolgálatnál!), mert testvére, Dezső, a hűtlenek ellen harcolva Székcső váránál elesett.[163] Újvár megyében erdőt adományoz Egyed fia Jánosnak érdemeiért. János a király és az

[156] 1325. máj. 25. Bgl. III. 198–199. No. 363.
[157] 1325. máj. 27. Zala I. 182–184.
[158] 1325. máj. 30. Dl. 1045.
[159] 1325. jún. 16. *F.* VIII/2. 626–629.
[160] 1325. dec. 4. Bgl. III. 208. No. 381.
[161] 1326.jan. 2. Anjou X. 31. No. 1.
[162] 1326. máj. 11. Anjou X. 132–133. No. 188. A narratio itt túlságosan dicsőít. Lehetséges, hogy Köcski Sándor vitézül harcolt, de az 1322. szept. 28-i mühldorfi csatát Bajor Lajos nyerte meg, Frigyes pedig elvesztette.
[163] 1326. máj. 14. Dl. 74.668.

ország szolgálatában Szerbiában az Uros király elleni hadjáratban vérét ontotta, az Omodé hűtlen fiai által tartott Hungh vára ostromakor kődobásokkal megsebesítették, s a király apósának, László lengyel királynak megsegítésére többekkel együtt Lengyelországba ment, ahol dicséretre méltó tetteket hajtott végre.[164] I. Károly tanúsítja, hogy a Szabolcs megyei Fejértó possessiót, melyet Gothardus fiaitól Páltól és Jánostól, valamint fivérüktől, László fia Lászlótól hűtlenségük miatt elkobzott, Bátori Bereck fia Jánosnak, András budai prépostnak, Lőrincnek és Miklósnak adományozta érdemeikért. Ősük, Vecelin verte le Koppány vezért Szent István mellett harcolva (!!), ők maguk vitézül küzdöttek a lázadók ellen a rozgonyi csatában, s mikor Jánost és Lőrincet Dózsa erdélyi vajda segítségére küldték Mojs fia Mojs ellen, János súlyos sebeket szenvedett, de ő hozta meg a hírt a lázadók legyőzéséről. Vitézül harcoltak Dachon és Calaba várak ostromakor is, ahol négy serviensük elesett. Cylvale várának ostromakor, melynek János volt a várnagya, az ellenség ostromgépei János több rokonát megölték, de a várat meg tudta védeni.[165] A király tudatja, hogy Osl nembeli Herbordus fia István a korábbi, békétlen időkben előbb a hűtlenekhez csatlakozott, ám később visszatért uralkodója hűségére, akinek vére hullatásával is számos szolgálatot tett. Mivel a király közben valamennyi birtokát másoknak adományozta, azokat új oklevélben visszaadja neki.[166] Egyed fia Iván serviensét, Salamon fia Székely (Syculus) Domonkost szolgálatai fejében kiemeli a székelyek közül, s megengedi, hogy Magyarország más nemesei módjára ő és utódai bárhol Magyarországon szabadon letelepedjenek. E kiváltságot azért kapja, mert abban az ütközetben, melyet Debrecennél a király parancsára Dózsa egykori vajda vívott, urával együtt vérét hullatva hősiesen harcolt.[167] Pank-i Péter fiai, Máté és Pető kérésére, szolgálataik fejében, melyeket neki és az országnak nyújtottak, és különösen azért, mert fivérük, András, Nyaláb vára alatt vitézül harcolva elesett, egy Ung megyei birtokot adományoz.[168]

I. Károly Osl nembeli Imre fia Lőrincnek érdemeiért a Sopron megyei Pereszteg várföldet adományozza. Lőrinc részt vett a Gergely fia András és Kokos Miklós pártütők leverésében, ott volt Omodé fia Miklós seregében, mikor Gunch város mellett legyőzték a németek által támogatott Gergely fia Andrást és sebesülten is foglyul ejtett egy Stadeuker nevű bárót, továbbá mert nemrégen segítette Mikcs szlavón bánt Kapronca várának megvívásakor Henrik fiával szemben, ahol ő maga megsebesült és elveszítette Burdez Pál nevű serviensét.[169] Nagymihályi Lőrinc Gergely kérésére, mindazon érdemek alapján, melyeket nevezett Gergely az ő szolgálatában szerzett, kivált mert a Kassa alatt vívott ütközetben kitüntette magát vitézségével, Károly király átírja saját, 1326. július 1-én kiadott oklevelét.[170] Bizonyos birtokokban megerősíti Rikolf fia Rikolfot érdemeiért: vérét ontva, rokonai és serviensei feláldozásával tüntette ki magát a Kassa melletti csatában, és mert kapitányként nagyobb sereget vezetett a király apósa, László lengyel király megsegítésére Bogezlaus Nemodlenemensis herceggel szemben, s vitézségével hozzájárult a győzelem kivívásához.[171] Fülöp nádort, a kunok bíráját, szepesi és újvári ispánt, mert

[164] 1326. jún. 9. Anjou X. 159–160. No. 238.
[165] 1326. aug. 20. (Székes)Fehérvár. Anjou X. 219. No. 346.
[166] 1326. nov. 23. Anjou X. 294. No. 489.
[167] 1327. jan. 30. Anjou XI. 30–31. No. 53.
[168] 1327. márc. 30. Anjou XI. 65–66.
[169] 1327. máj. 12. Anjou XI. 102–103. No. 212.
[170] 1327. máj. 18. Dl. 2472.
[171] 1327. máj. 29. *F.* VIII/3. 215–218.

apuliai öröklött javait hátrahagyva követte a királyt Magyarországra, s neki hűen szolgált, megerősíti a Szabolcs megyei Devecser possessio birtokában.[172]

I. Károly tudatja, hogy elébe járult Palásti Lipót fia György és kérte, őt és testvéreit, Paskát, Istvánt és Miklóst, Hont várának várjobbágyait, szolgálataikért emelje az ország nemesei közé. A király, figyelembe véve vitézi tetteiket, melyeket a maga szemével látott, a főpapok és bárók egyetértésével a várjobbágyságból az ország nemesei közé emeli őket, hogy ugyanazon jogokat bírják, melyeket az ország összes nemesei és a királyi serviensek bírnak.[173] Fony-i Miklós fia Balázs borsodi comesnek és füleki várnagynak érdemeiért több birtokot adományoz. Balázs különböző hadjáratokban mutatta ki hűségét és személyét nem féltve vérét ontotta. Sirok vára alatt vitézül harcolt és kődobások által súlyosan megsebesült, Trencsén ostrománál is fájdalmas sebeket kapott.[174] I. Károly megerősíti Héder nembeli Köcski Sándor országbírót bizonyos birtokokban. Érdemei közül kiemeli, hogy a néhai János nádor lázadó fiát, Jánost, megfékezte, s a kezén lévő négy legerősebb várat: Sárvárt, Újvárt és a két Kőszeget visszaszerezte a királynak.[175] A Nógrád megyei Verbó és Strázsa birtokokat, melyeket Márton fia Mihálytól hűtlensége miatt elkobzott, érdemeiért Tamás erdélyi vajdának adja, aki különböző hadjáratokban személyét veszélyeztetve ontotta vérét, és mindent megtett az ország érdekeinek védelmében, ott harcolt a rozgonyi csatában is.[176] Az érdemeire hivatkozó Füzéri Mihálynak egy Nana fia Andrástól és Andornak fia Lászlótól elkobzott birtokot adományoz. Mihály mester a Miklós fia Demeter által megszállott Sáros vára ostrománál súlyosan megsebesült, majd Trencsén és Dédes várak visszavételekor is életveszélyes sebeket kapott.[177] Tuuz Petőnek és testvérének, Máténak, Panky-i Péter fiainak, az Ung megyei Palouch possessiót adományozza érdemeikért, különösen a Nyaláb vára alatt megölt testvérük, András haláláért.[178] Köcski Sándor országbírót és Vas megye ispánját érdemei elismeréseképpen megerősíti birtokaiban: már akkor a vérét ontotta különböző hadjáratokban, amikor Károly még nem szerezte meg teljesen az uralmat az ország felett. Sok embere elesett, sokat fáradozott és sok veszélynek tette ki magát. A lázadóktól elfoglalta Kobold várát, szembeszállt a hűtlen Andrással s a többi Henrikfiakkal, Zalafőnél megtámadta és legyőzte őket. Mikor a király „cum copiosa suorum multitudine armatorum et equitum". Frigyes császár segítségére küldte, oly vitézül harcolt, hogy „ipsius fama de peracto per eum strenuo triumpho ad exaltacionem nostri nominis et honoris laudem preconis per orbem resonat universum, ex quo maiestatis nostre potencia formidabilis habetur apud omnes extraneos naciones". A csatában Sándornak kb. 80 rokona és serviense esett el. A lázadó János fia János volt nádortól négy várat foglalt vissza.[179]

I. Károly Ják nembeli Lőrinc fia Kopoz kérésére, azon érdemekre tekintettel, melyeket ő és testvérei, István, Lőkös és Imre Sárvár és Kőszeg ostrománál szereztek, megerő-

[172] 1327. aug. 27. *F.* VIII/3. 227–231.
[173] 1327. aug. 29. Anjou XI. 196. No. 414.
[174] 1327. szept. 8. *F.* VIII/3. 203–211.
[175] 1327. okt. 28. Anjou XI. 238–239. No. 508.
[176] 1327.nov. 20. Dl. 2453.
[177] 1327.dec. 10. H. I. 150–153. No. 101.
[178] 1328. jan. 8. Dl. 2482.
[179] 1328. júl. 18. Pozsony. *Kóta Péter:* Regesták a vasvári káptalan levéltárából. Szombathely, 1997. 29. o. No. 64. Hasonló oklevelek: 1328. jan. 8. Visegrád. Anjou XII. 43. No. 10.; 1328. máj. 10. Anjou XII. 131–132. No. 252.; 1328. júl. 18. Pozsony. Anjou XII. 193. No. 379.; 1328. szept. 17. Anjou XII. 212. No. 413.; 1328. nov. 24. Anjou XII. 255. No. 478.; 1328. dec. 20. Visegrád. Anjou XII. 258–259. No. 486.

síti 1325. január 31-i oklevelét, melyben Kopoznak és testvéreinek birtokot adományozott.[180] Henrik fia János volt nádor fia János érdemeiért, így az újvári vár visszaszerzéséért, megkegyelmez László fia Lacknak, Pető mester volt újvári várnagy serviensének minden elkövetett bűncselekményéért. (Igen érdekes, hogy a király egy személy érdemeiért másvalakinek kegyelmez meg!)[181] I. Károly meghagyja a veszprémi káptalannak, hogy Eneruch-i Herceg fia Imre fiai, Miklós és Tamás, valamint Imre fia András fiai, Miklós és Tamás kérésére, érdemeik és különösen András fia Imre testvérük Stilfried vára alatt elszenvedett halála, valamint Imre fia István Pelyske vára alatt a király szolgálatában történt halála miatt iktassa be a kérelmezőket a Zala megyei Cheeb birtokába.[182] I. Károly birtokot adományoz Zarka Miklósnak érdemeiért, mivel Stilfrid váránál különösen kitüntette magát: egy ellenséges lovast a király szeme láttára lándzsájával kivetett a nyergéből és elfogta. A bárók hiteles jelentéséből tudja, hogy amikor Sándor comes több társával együtt egy várat ostromolt, Zarka Miklós az övéivel együtt több életveszélyes sebet kapott, rokona, Máté fia Demeter pedig úgy halt meg, hogy a hajított kövek kezét és lábát összezúzták.[183] I. Károly Ivánka fia Miklós fiai, Péter nógrádi ispán és Dénes királyi asztalnokmester, valamint fivéreik, András erdélyi püspök és László kérésére átírja 1317. október 23-i oklevelét és megemlíti, hogy Péter és testvérei kitűntek a rozgonyi csatában. Pál a Henrikfiak által tartott Megenuche vára alatt nyíltól megsebesült. Az Uros szerb király elleni harcban Miklós és Dénes tűnt ki, ugyanők vették meg Déva várát a néhai László erdélyi vajda fiaitól, s mikor Károly király kíséretével együtt szórakozásból a Bodrog folyó jegén járt és a jég több helyen beszakadt, László húzta ki őt a jég alól, miközben majdnem maga is ott veszett. Dénes bevette a bulgáriai Gorgen várat, s megvédte Nagymihálď várát a bolgárok, Bazaráb havasalföldi vajda, Scismanus szerb király és a tatárok ellen.[184] Tekintetbe véve Miklós szolgálatait, így többek között a Frigyes osztrák herceg megsegítésére vezetett hadjáratban szerzett érdemeit, korábbi adománylevelét megerősítve, birtokot ad Ozlan-i Mikó fia Miklósnak.[185] Ugyanebben az ügyben Miklós nádor ítéletlevelének zárórészében találhatók Mikó fia Miklós érdemei a Lajos bajor herceg elleni hadjáratban. Ott Miklós súlyosan megsérült, Budó nevű testvérét pedig Köcski Sándor országbíró és Azarai Sándor kapitányok jelentése szerint megölték.[186]

I. Károly Kenéz comesnek. Kenéz comes Csák Máté szolgálatát megtagadva csatlakozott a királyhoz, és nem félt birtokait a pusztításnak kitenni. Abban a csatában, melyet Dózsa volt nádor Tamás fiaival, Kopasszal és Bekével, Majos fia Majossal, Lotárd fia Pállal s a kun Ajduddal Debrecen falu mellett vívott, a király által Dózsa segítségére küldött Kenéz comes Dózsát s a szent korona más híveit az ütközet megkezdésére bátorította, majd az ellenség csatarendjére tört, s oly nagy diadalt aratott, hogy az ütközetben a hűtlenek megszámlálhatatlan serege s azok majdnem minden szövetségese megsemmisült. Mikor Kenéz comest a nevezett ütközetben a mondott hűtlenek elfogták, Valkó vára átadására kényszerítve ló farkához kötötték, a vár körül nyomorult módon húzatták és tépették, lábait hóhérok módjára saját bőrével korbácsolták.[187]

[180] 1329. febr. 2. után H. II. 57–61. No. 47.
[181] 1329. márc. 27. Dl. 100.035.
[182] 1329. ápr. 3. Dl. 90.593.
[183] 1329. ápr. 3. után. Dl. 68.092.
[184] 1329. máj. 1. Középkori históriák 170–171. No. 133.
[185] 1329. aug. 1. Visegrád. *F.* VIII/3. 417–419.
[186] 1330. febr. 18. A. II. 463–467. No. 406.
[187] 1330. febr. Dl. 2262.

I. Károly Sándor fia Jánosnak, a királyné helyettes étekfogójának saját és jobbágyai számára idegen bíróságok alóli mentességet biztosít. Fő érdeme: a királynét s a király gyermekeit vitézül megvédte Záh Felicián támadása ellen.[188] Gige zászlótartó fiait, Jánost, Lőrincet és testvéreit érdemeikért felmenti az ország főbb bíráinak s azok helyetteseinek hatósága alól. Harcoltak a király külső és belső hadjárataiban, birtokaikat súlyos károk érték. Fivéreiket, rokonaikat és familiáris szolgáikat (ministros familiares) kitették az ellenség pusztításainak, közülük a Henrikfiak sokat bebörtönöztek, megkínoztak, megcsonkítottak, megvertek, vaslánccal a piactéren kikötöztek, másokat karddal megöltek. Mikor a király Frigyes herceg ellen harcolt, Egyed fivérük Syhord vára alatt harcolva elesett, Lőrinc a vár alatt súlyosan megsebesült, Ugrin pedig Guncheyl város mellett vetőgépből kilőtt nyíl által sebesült meg súlyosan.[189] Imre fia Lőrinc varasdi ispán kérésére hű szolgálatai, különösen Wyumicha, Lobor és Beleh várak ostromakor tanúsított hősiessége jutalmául, átírja 1324. október 26-i adományozó oklevelét.[190] Sok és sokféle hadi szolgálataiért hívének, Mihály füzéri várnagynak adományozza Konrád hűtlen fiainak Zemplén megyei birtokait.[191] Bátori Briccius fiai, András váradi püspök és három testvére, János, Lökös és Miklós a király elé járultak, s felsorolván maguk és elődeik érdemeit, kérték, hogy Bátor nevű városukat vegye ki az összes bírák joghatósága alól és mentse fel őket minden adótól. Figyelembe véve szolgálataikat és Bátor városa sok szenvedését Tamás fiai, Kopasz és Beke lázadása idején, amikor is a város 53 lakója vesztette életét, és hogy Kassa melletti csatában a király seregében különösen János tüntette ki magát, de már előbb, Debrecen táján is szembeszállt a lázadó Tamás fiaival, Erdélyben pedig először Berouta volt vajdával, majd a nádor vezérlete alatt harcolt a hűtlen Mojs fia Mojs ellen, s mert az ő példáját követve a többi testvérek is vállaltak minden fáradalmat és küzdelmet a király szolgálatában, különböző kiváltságokat, többek között pallosjogot adományoz nekik.[192] Kevienjovec György fiait felmenti a collecta fizetése alól, mivel atyjuk egy, a király érdekében a horvátok ellen vívott csatában elesett.[193] Számos falut adományoz Babonics Radoszlónak és fiainak érdemeikért: részt vettek a Bazaráb havasalföldi vajda elleni hadjáratban, melynek során az oláhok a visszavonuló magyar sereget törbe csalták. Az egyik fiú Miklós akkor „iuvenis adleta ut tiro fortis fidelis noster" oroszláni vadsággal harcolt, s mikor már egész páncélzatát elvesztette, testét csak pajzsával védve, hegyes lándzsáját feszítve újra nekirontott az ellenségnek, hűségesen oltalmazta a királyt, akinek szeme láttára a rátámadó öt erős oláh harcost megölte. E csatában Miklós vitéz hat sebet szenvedett a fején és vállán és körülbelül 25 nemes familiárisa esett el.[194] A szász eredetű Berendi Márton, akit bányaművelés céljából hívtak Magyarországra, az oláhok fegyverei ellen pajzsával védte a királyt és kiragadta a veszedelemből.[195] Tamás erdélyi vajda és Komya királynéi étekfogó kérésére serviensüknek, Sándor fia Jánosnak és fivéreinek, Miklósnak és Jakabnak birtokot adományoz. János Komyát helyettesítette, amikor Záh Felicián ki akarta irtani a királyi családot, vitézül megragadta a merénylőt,

[188] 1330. márc. 8. Dl. 41.069.
[189] 1330. márc. 14. Dl. 14.020.
[190] 1330. dec. 9. *Smičiklas* IX. 501–502. No. 412.
[191] 1330. dec. 9. *Smičiklas* II. 534–535. No. 435.
[192] 1330. Chronica Turociense II. CXLVII.; *F.* VIII/3. 768.
[193] 1330. *F.* VIII. 114–115.
[194] 1331. júl. 30. Visegrád. Dl. 2508.
[195] 1331. okt. 5. TT 1885. 532. o. Az erdélyi káptalan 1337-i átiratában.

tőrével többször átdöfte, s így megmentette a királyi család életét.[196] István mester királyi specialis notariusnak tiszte ellátásáért és a Bazaráb elleni hadjáratban való részvételéért birtokot adományoz.[197] Külön érdemnek számított tehát, hogy a jegyző hadjáratban is részt vett. Bothos Miklós, Ördög András és Teke János, továbbá Mihály fiai és Esküllői Lőrinc unokái érdemeiért, különösen melyeket a Brassai Salamon által haláláig bitorolt feketehalmi királyi vár visszaadatásában tanúsítottak, mely várat János és Jakab, Miklós fiai és Brassai Simon unokái főként az ő tanácsukra szolgáltattak vissza, az országban lévő összes javaikat visszaadja.[198]

I. Károly Bátori Bereck comes fiai, János, Szilágy megye comese, András váradi püspök, Lőkös és Miklós érdemeiért, mivel életüket és javaikat veszélyeztetve szembeszálltak a király ellenségeivel, Nyírbátor városnak árumegállító jogot ad. Lőkös a Havasalföldön, Bazarád ellen küzdve életét vesztette, János ugyanott fogságot szenvedett. Egy másik oklevél részletesebben sorolja fel érdemeiket: birtokaikat a hűtlenek a királyhoz való ragaszkodásuk miatt megtámadták, súlyos károkat szenvedtek, sok rokonukat és familiárisukat sötét börtönökbe zárták és megkínozták, népeik közül (de ministris et famulis ac jobagionibus) ötvenhármat Nyírbátorban megöltek. Bereck fia János vitézül harcolt a rozgonyi csatában, Debrecen táján Tamás fiai, Erdélyben pedig Moys fia Moys ellen.[199] Birtokot adományoz Pál comes udvarbírónak és Simon fia Lőrinc zarándi comesnek, mivel különböző hadjáratokban híven szolgáltak, különösen a Bazaráb vajda elleni hadjáratban, melyben Lőrinc vére ontásával bizonyította vitézségét.[200] I. Károly kijelenti, hogy Bertalan fia Miklós fiai, Márk bálványosi alvárnagy és fivére Tamás – Pagan István mester serviensei és Tamás erdélyi vajda familiárisai (!) –, valamint Bartaleus fia Jakab fiai, Fagach és János – Heves megyei Fagach-i várjobbágyok és kondicionárius castrensisek – híven szolgálták őt, s vérüket is ontották érte, különösen a Bazaráb elleni hadjáratban, amikor a vlachok a szorosban a magyar sereget megtámadták. István fia Pethen, Tamás vajda csicsói alvárnagyának rokona és Bartaleus fia Péter vitézül harcolt s a vlachok keze által mindketten meghaltak. A király Tamás vajda kérésére Miklós fiait, Márkot és Tamást, valamint Jakab fiait, Fagach-ot és Jánost kiemeli várjobbágyi és castrensisi állapotukból, s az ország szabad serviensei és nemesei közé emeli őket.[201]

Az esztergomi káptalan I. Károly parancsára Cselén Jánost beiktatja Záh Felicián Jezbe nevű volt birtokába.[202] Erzsébet királyné értesíti Pál udvarbírót és a várnagyokat, hogy Demeter budai éneklőkanonok, a váradi egyház iskolájának rektora és királynéi kapellánus kérésére Mezesi Benedek fiai, Gergely, Simon és Domokos lengyelországi hadjáratban mutatott vitézségéért az atyjuk által a Bars megyei Mezes faluban bírt nemesi telket minden adótól felmenti.[203] Szolgálataikért, különösen a Tamás fiai Kopoz és Beke ellenében tanúsított hűségükért a király engedélyezi Gutkeled nembeli Bereck fiainak, Jánosnak, Lőrincnek és Miklósnak, hogy a Szatmár megyei Ecsed mocsárban kő- vagy favárat építsenek és azt hűségük emlékére Hywseg-nek nevezzék.[204] Tamás erdélyi vajdá-

[196] 1332. febr. 17. Visegrád. Dl. 14.020.
[197] 1332. febr. 17. Visegrád. Dl. 2593.
[198] 1332. *F.* VIII/3. 623–627.
[199] 1333. jan. 2. ZW I. 458. No. 503.
[200] 1333. jún. 26. Károlyi I. 80–82. No. LXIX és 83–84. No. LXXI. L. még 1336. Károlyi I. 117–121. No. 87.
[201] 1333. okt. 6. Visegrád. Dl. 105.572.
[202] 1334. márc. 13. Visegrád. Dl. 2810.
[203] 1334. máj. 5. *F.* VIII./3. 716–718.
[204] 1335. jún. 22. A. III. 174–177. No. 25.

nak megengedi, hogy városa, Gyöngyös, Buda jogaival bírjon érdemeiért: király védelmében vérét ontotta és számos serviense és rokona is meghalt a király mellett vívott harcokban.[205] Megerősíti a Tamás csókakői és gesztesi várnagynak adott 1331-es és 1332-es adománylevelet: a várnagy a Bazaráb ellen vívott hadjáratban a vlachok által történt bekerítés után a mindvégig a király mellett volt, s ahányszor annak lovát botladozni és fáradni látta, annyiszor akarta átadni saját lovát, nem félt attól, hogy a halálveszélyt vállalva gyalog marad. Mikor a király másodszülött fiát, Andrást, Nápolyba küldték, Tamás mester lett a nevelője.[206] I. Károly hozzájárul egy Rikolf fia Rikolf és annak fiai, valamint Roh Jakab által kért birtokcseréhez Roh Jakab érdemeiért, melyeket Miklós, György és János nevű fiaival az ő szolgálatában tett és Roh Jakab fia Mihály haláláért, mellyel Rikolf fia László életét a Bazarád elleni ütközetben megmentette.[207] Hadjáratokban és más feladatokban teljesített szolgálataiért Nagy Péter fiainak, Chor nembeli Tamás liptói comesnek, csókakői várnagynak Szerém megyei birtokokat adományoz, elvéve azokat a hűtlen Szerémi János litteratustól, a királyi kúria notáriusától. Mikor a király a Sulyum nevű királyi birtokot, melyeket e János honorként bírt, a lerombolt Chereug várhoz akarta csatolni, János embereivel szállásukon megtámadta őket, a szállást rájuk gyújtották, a király emberét életveszélyesen, Péter mester rokonát és famulusát (!) pedig halálosan megsebesítették.[208] Zarka fia Miklósnak érdemeiért a castrensisek bizonyos birtokrészeit adományozza: mikor a király Ausztriában Stilfrid vár alatt a cseh királlyal szövetségben harcolt, Miklós egyet azok közül, kik a királyra támadtak, lándzsájával levetett a lováról, elfogta és a király elé vitte. Amikor Sándor comes a többi bárókkal együtt Kőszeg várát ostromolta, Zarka Miklós és rokonai életveszélyes sebeket szenvedtek, Demeter nevű rokona pedig, mivel kezét és lábát kövek zúzták össze, meghalt.[209]

*

I. Lajos megengedi, hogy Mikcs bán és fiai Sáros megyei birtokukon az addigi favárat kőből építhessék újjá familiárisa, Pál fia László haláláért, aki Károly király familiárisa és udvari iuvenise is volt; Csák Máté famulusai, Gyurkei György fia Budun és annak fiai, Dénes, Doncs, János, György Máté, Mihály, Miklós és László (!) ölték meg. A lázadó Petenye Pétert váraiból kiverte, egyik fiát elfogta és a király udvarába vitte.[210] I. Lajos Hahót fia István fia Miklóst megadományozza érdemeiért. Károly királynak az osztrák és stájer herceg elleni háborújában Haburina várát elfoglalta, e vár urait elfogta és Károly királyhoz küldte. Más várakat is elfoglalt. Mikor Károly a rác Uros ellen vonult nagy sereggel, az Abona folyón való átkeléskor a szakadárok egyik lábát nyíllal átlőtték.[211] I. Lajos megparancsolja a nyitrai káptalannak, hogy küldje el hiteles emberét, hogy jelenlétében Valter fia László, a királyi udvar apródja, birtokba iktassa Kistapolcsányi Gyula fia Miklóst, a királyi udvar milesét s általa fivérét Gergelyt hű szolgálataiért, különösen a Záh Felicián által végrehajtott merénylet elhárításában szerzett érdemeiért, mikor fején

[205] 1337. jún. 29. Visegrád. Dl. 68.836.
[206] 1339. dec. 20. Visegrád. Anjou XXIII. 342–343. No. 747.
[207] Év nélkül. *F.* VIII/4. 631–635.
[208] 1342. szept. 23. Visegrád. A. IV. 263–265. No. 101.
[209] 1343. márc. 23. Visegrád. *F.* IX/7. 31–32.
[210] 1344. okt. 9. Buda. Dl. 3725.
[211] 1345. jan. 21. Dl. 3604.

életveszélyesen megsebesült.[212] Domonkos fia István, a királyi udvar speciális notáriusa kérésére és hű szolgálataiért, melyeket atyjának, I. Károlynak tett, különösen a boszniai és szerbiai hadjáratokban szerzett érdemeiért, Lajos király megerősíti egy 1343. július 10-én tett adományát. Domonkos fia István vitézül harcolt a Bazaráb elleni háborúban, ahol az oláhok nyilaitól elárasztva alig menekült meg a haláltól; harcolt a Rácország elleni háborúban is.[213] Egy birtokperben említik Divéki Barleus érdemét, aki a cseh király elleni hadjáratban vitézkedett.[214] I. Lajos érdemeikért birtokot adományoz Ostfi Domokos macsói bánnak és fiainak. Domokos segített a királynak a Rácország elleni háborúban, miközben rokonai, famulusai és kliensei vérüket ontották és elestek.[215] Megparancsolja az erdélyi káptalannak, hogy mivel elébe járult egy Dobay István nevű székely és előadta saját és fia hű szolgálatait, különösen fiának a Tatárföldön bekövetkezett hősi halálát, és bemutatta a királyi ígéretet tartalmazó levelet is, mely szerint ezért jutalmat fog kapni, és a Küküllő megyei Badóteleke földet kérte, hogy végezze el a birtok határjárását.[216]

I. Lajos elé járult Mihály fia Péter erdélyi alvajda s felsorolta katonai érdemeit, különösen melyeket Zára ostroma alkalmából teljesített, melyekért birtokadományt kért és kapott.[217] Károlyi András fiainak, Simonnak, Mihálynak, Miklósnak és Merhárdnak vásárjogot adományoz érdemeikért – különböző csatákban vérüket ontották és súlyos sebeket szenvedtek.[218] A király bizonyítja, hogy elébe járult udvari milese, a Phyrsctosnak nevezett Mihály, s elsorolva hűséges szolgálatait, egy Pest megyei birtokot kért tőle, s azt meg is kapta.[219] I. Lajos Lackfi István erdélyi vajdának, a Károly király által a rácok ellen indított hadjáratban szerzett érdemeiért, különösen mikor a király az országnagyokat Pétervárадon hátrahagyta és Lackfi Istvánt Rácországba küldte, melyet az az Abona folyóig elpusztított, s tekintettel Nándorfehérvár elfoglalásakor tanúsított vitézségére, új adományt ad Simontornya várára, illetve 1343. január 13-án kelt adománylevelét megújítja.[220] Miklós bán bizonyos birtokait kizárólag a király joghatósága alá helyezi érdemeiért. Mikor Horvátország részeit a király ellenségei elfoglalták, Miklós bán e részeket visszaszerezte, s eközben nem kevés rokona és famulusa meghalt, megcsonkult vagy súlyos sebeket szenvedett. Zára ostroma alkalmából Miklós bán vitézül harcolva két súlyos sebet szenvedett és övéi közül többen elestek.[221] Hű szolgálataiért, különösen a horvátországi hadjárat és Zára ostroma alkalmából szerzett érdemeiért István egykori horvát-szlavón bán fiát Istvánt és örököseit s a lendvai és Nymch-i várhoz tartozó birtokát s a rajtuk lévő népeket kiveszi a megyei és más bíróságok hatásköréből és csak a király ítéletének rendeli alá.[222] Lajos király megerősíti atyja, I. Károly Miklós horvát bán számára adott oklevelét érdemeiért: visszafoglalta a megszállt horvát bánságot, miközben nem kevés famulusa és rokona elesett és sok súlyosan megsebesült. Zára előtt Stykach castellum ostrománál Miklós bán két súlyos sebet kapott, és övéi közül többen elestek. Részt vett

[212] 1345. máj. 12. Visegrád. Dl. 39.071.
[213] 1345. máj. 26. Visegrád. H. II. 82–84. No. 64.
[214] 1346. jan. 5. Visegrád. Dl. 29.675.
[215] 1346. júl. 15. Dl. 30.380.
[216] 1346. nov. 2. Várad. Károlyi I. 167–168. No. 111.
[217] 1347. márc. 18. Buda. Dl. 29.676.
[218] 1347. jún. 30. Szerbia 13–14. XXXIX.
[219] 1347. júl. 1. Buda. *Smičiklas* XI. 376–377. No. 285.
[220] 1347. júl. 1. Buda. Dl. 3921.
[221] 1347. júl. 6. *F.* IX/1. 506–509. No. CCLXXIX.
[222] 1347. okt. 3. Dl. 64.029.

a király és az ország összes hadjárataiban nem kímélve vagyonát és személyét.[223] Lajos Geuge Miklós fia Poháros Péter udvari vitéznek Sáros megyei birtokot ad. Ő volt Lajos király nevelője és Zára ostroma alkalmából vére ontásával és familiárisának elvesztésével tűnt ki.[224] I. Lajos. anyja és a rendek hozzájárulásával. Harsundorfer Wluengus érdemeiért, ki a velenceiek ellen harcolva Zára ostrománál elesett, nővérét, Erzsébetet, Tamás erdélyi vajda fia Kónya sárosi ispán felségét fiúsítja, s elhunyt fivére összes birtokait neki adja.[225] Hidegkuti László özvegye kérésére megengedi, hogy hidegkuti birtoka felerészét Hidegkuti Miklós fia Jánosnak adhassa, különösen mert atyja, Miklós, I. Károly erdélyi hadjáratában elesett.[226] Temetvény várát Tót Lőrincnek és fiának adja, főként a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeikért.[227] Kérelmükre és érdemeikért megerősíti I. Károly Suky Miklós fiai, Barabás, Mihály és Eliás számára adott adománylevelét, különösen az országba betörő tatárok elleni hadakozásukért, melyben fivérük Dávid elesett, Barabás pedig öt életveszélyes sebet szenvedett.[228] Barakcsai Jakab fia Miklós udvari apród érdemei és atyja érdemei fejében, utóbbi Zára alatt vitézül harcolt és a nápolyi hadjáratba is a királlyal tartott, Trencsén megyei birtokot adományoz.[229] Bertholth-i Egyed fia Simonnak érdemeiért, különösen melyeket a szerb király elleni háborúban szerzett, Bertholth nevű birtokára pallosjogot ad, amit parancsban közöl Sáros megye comesével és vicecomesével.[230] Apród Miklós fia Jánosnak, érdemeiért, visszaadja Tótsolymos falut. Atyja vérét ontotta I. Károly királyért, fivére életét áldozta, ő maga pedig híven szolgálta a királyt.[231] Galgóc birtokát a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeikért Tót Lőrinc fia Miklós pohárnokmesternek, s általa fivéreinek, az udvar „strenuus mileseinek," Lökösnek és Bertalannak adományozza.[232] Lőrinc fia Sitoka mesternek birtokot adományoz érdemeiért. Sitoka a nápolyi hadjáratban tüntette ki magát.[233] Rozgonyi János fia Lászlónak és Rozgonyi Péter fia Miklósnak, kik a király összes hadjárataiban részt vettek és különösen a nápolyi hadjáratban életüket folyamatosan veszélynek tették ki, kérésükre pallosjogot s akasztófa-állítási jogot ad.[234]

Birtokot adományoz Kanizsai Lőrinc fiainak. Közülük János részt vett az ország kedvező és kedvezőtlen hadi vállalkozásaiban, különösen a nápolyi hadjáratokban. Testvére, István budai prépost, diplomataként szerzett érdemeket.[235] István erdélyi vajdának és általa Dénes királyi lovászmesternek és fiainak az itáliai városokban és Szicíliában, a Johanna és Tarantói Lajos elleni harcok során tett szolgálataiért két várat adományoz.[236] Érdemeikért birtokot adományoz Gergely fia Német Jánosnak, testvérének, Gergelynek és unokatestvéreiknek: amikor Lóránd fia Lóránd Vas megyei comes I. Károly parancsá-

[223] 1347. okt. 16. Pest 57. No. 302.
[224] 1347. dec. 13. Héderváry I. 40–41. No. 49.
[225] 1348. aug. 14. Buda. Csáky I. 99–100.
[226] 1348. nov. 13. Buda. A. V. 247–249. No. 125.
[227] 1348. nov. Dl. 16.102 és 16.099.
[228] 1349. júl. 22. Visegrád. *F.* IX/1. 647–648. No. CCCLVII.
[229] 1349. okt. 21. Gyulafehérvár. *F.* IX/1. 655–657. No. CCLXIII. A krónikás Tótsolymosi Apród Jánosról van szó.
[230] 1349. *F.* IX/1. 652–653. No. CCCLXI. Az oklevél tévesen azt állítja, hogy Miklós a tengeren túlra jutott Johanna királynőt és férjét Lajost elfogta és Lajos királynak átadta.
[231] 1350. ápr. 12. Dl. 5171.
[232] 1350. szept. 5. *F.* IX/1. 768–770. No. CCCCIII.
[233] 1350. szept. 8. Középkori históriák 183. No. 142.
[234] 1350. okt. 30. Dl. 4151.
[235] 1350. nov. 1. Buda. A. V. 413–415. No. 254.
[236] 1350. nov. 4. Buda. Dl. 89.307.

ra hadba szállt Ausztria hercege ellen, a nevezett János fivére, Miklós, oroszláni bátorsággal harcolt és halálos sebet szenvedve elesett. Mikor a király fivére megbosszulására Szicíliába vonult, János költséget nem kímélve vele tartott, s a hadjárat során háromszor megsebesült. Az újabb szicíliai hadjáratba János újra vele ment és híven szolgálta őt.[237] Birtokot adományoz Zeend-i András fia Tamás füzéri alvárnagynak, aki különböző hadjáratokban, nevezetesen Szicíliában, hű szolgálatokat tett.[238] Tekintetbe véve Gumbási Herbor fia Nempez Miklós érdemeit, kit Szilézíába követségbe küldtek s ott az országért vérét ontotta (!), I. Lajos birtokadományban részesíti.[239] Eszerint a diplomáciai szolgálat sem volt mindig veszélytelen (mint később is látni fogjuk). A király átírja saját, 1345. május 26-án kelt oklevelét, s megerősíti két birtokban Osl fia Domonkos macsói bánt, kiemelve érdemei közül, hogy mikor a szerb király az ország határán Macsó és Szerém vidékét pusztította, Miklós macsói bán Domonkos fivére, majd az ő halálával Domonkos macsói bán a szerb király dühét megfékezte, az elnéptelenedett határvidéket újra benépesítette, majd a szerb király országának határait pusztította és tartományokat foglalt el.[240] Nagy Lajos király Péter fia Mogorosich Nováknak, udvari milesének s fivéreinek, Gergelynek és Jánosnak birtokot adományoz érdemeikért, melyeket a nápolyi hadjáratban szereztek, ahová saját költségükön vonultak.[241] Kolos mesternek, a királyi udvar apródjának bizonyos birtokokat adományoz érdemeiért. Kolos gyermekkora óta szolgálta Károly királyt. Mikor Bazaráb vajda törbecsalta Károly seregét, vitézül harcolt a vlachok ellen, s a király menekülését azzal segítette, hogy lovát átadta neki.[242] I. Lajos király elé járult Poháros Péter, a király udvari milese, újvári comes és boldogkői várnagy, aki sokszor kimutatta hűségét, és kérte a Kőrös megyei Szaplonca várának adományozását, amit a király meg is tett érdemeiért, melyeket főként a nápolyi hadjáratban szerzett. A várba Antal, a királyi udvar milese fogja őt bevezetni, akit az udvarból kifejezetten ezért küldenek oda.[243] Megerősíti II. Andrásnak a Babonics comesek számára adott privilégiumát Miklós comes és fivére János érdemeiért: több hadjáratban kitüntették magukat, így Zára alatt és Apuliában, ahol Miklós és János saját bandériumuk élén, illően felfegyverzett saját familiárisaikkal hadakoztak. Saját költségükön, kényszer nélkül vettek részt a hadjáratban és Miklós nyíllövések által súlyosan megsebesült. Előjoguk, hogy csak megfelelő zsold ellenében kötelesek a magyar királyok, a szlavón bánok, vagy bármilyen más vezér seregében hadakozni.[244] Miklós zágrábi püspöknek a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeiért birtokot adományoz, melyet addig Bychow fia Rouaz, I. Károly vitéze birtokolt.[245] Birtokokat adományoz érdemeikért Disislo Péter fiainak, udvari milesének, Nováknak és fivéreinek, Gergelynek és Jánosnak. Zára ostrománál Novák életveszélyesen megsebesült, atyja, Péter, elesett. Novák a nápolyi hadjáratban saját költségén vett részt. Belc vára ostrománál átúszta a vár árkát. Mint kemény katona vitte végbe vitézi tetteit s súlyos sebekkel borítva fogadta az oda érkező királyt.[246]

[237] 1351. jan. 9. Buda. Pest 59. No. 312.
[238] 1351. febr. 27. Dl. 86.152 és Dl. 41.150.
[239] 1351. márc. 29. *Petrichevich* II/1. 6. No. 24.
[240] 1351. ápr. 24. Dl. 41.154.
[241] 1351. dec. 9. *Smičiklas* XII. 50–53. No. 41.
[242] 1352. febr. 26. *Smičiklas* XII. 77–80. No. 54.
[243] 1352. szept. 15. Buda. Dl. 100.061.
[244] 1352. dec. 28. *Petrichevich* II/1. 6. No. 25. Egy 1377. febr. 9-i oklevél szerint a három testvér életben van.
[245] 1352. aug. 7. Buda. MTT IX. 119. No. L.
[246] 1345. febr. 22. Károlyi I. 217–220.

I. Lajos megvizsgálta az összes zólyomi, túróci, és liptói nemes birtoklását, köztük Péter fia Jánosét. János nem tudott felmutatni Liptó megyei birtokának jogos birtoklását igazoló iratot, de a király megerősíti az említett javak birtoklásában érdemeiért, melyeket a nápolyi hadjáratban szerzett, ahol nemcsak fogságba esett, de egyik szemét is elvesztette.[247] Cselén János csongrádi comes számára átírja a sági vásárjogra vonatkozó régebbi oklevelét, ismételten felsorolva a Záh féle merényletkor szerzett érdemeit.[248]

Drugeth Miklós 1355. febr 22-én kelt ítéletlevelében szerepel egy, a pannonhalmi apátság által 1288-ban kiadott oklevél, mely szerint Hermannus apát és a konvent Kemény (Keminus) comesnek, officiálisnak hű szolgálataiért, melyet az apátságnak ifjúkora óta vére ontásával is teljesített, birtokot adományoz.[249]

I. Lajos, felsorolva Vásári Miklós esztergomi érsek érdemeit előadja, hogy mikor András herceg számára a szicíliai koronát megszerzendő más bárókkal együtt Avignonba, a pápához küldték, Miklós hű szolgálatokat tett. Később, a nápolyi hadjárat idején a király előre külde őt Apuliába, Aquila városába, mely akkor Lajos uralma alatt állt. Ott az érsek Kont Miklóssal együtt több hónapig helytállt, nem félt az ellenség fegyvereitől. Amikor a király erős sereggel Rácország ellen vonult és Nándorfehérvár előtt tábort vertek, Miklós, már mint esztergomi érsek, saját fegyveres népének igen nagy sokaságával csatlakozott a királyhoz. Testvére, Tamás, más rokonaival és hozzátartozóival együtt, felemelte az érsek zászlaját, fegyvereseinek és familiárisainak sokaságát egyesítette a király népeivel. A király és az érsek serege Rácország királyának a magyar határra felsorakozott seregét szerencsésen legyőzte, ám a csatában az érsek nővérének fia, László fia Péter és rokona, Ders fia Tamás fia István, valamint kedves familiárisa, Csele fia János súlyosan megsebesült, nem kevés familiárisa pedig elesett.[250]

Margit, Szlavónia hercegnője, István herceg özvegye, megjutalmazza udvari familiárisát, Tamás fia Istvánt, aki nagy szolgálatot tett a hercegnek, amikor Lajos királlyal együtt erős sereggel a szerb király ellen vonult. István herceg halála után folyamatosan a hercegnő udvarában szolgált.[251] I. Lajos megerősíti a Vermes család nemességét. Elébe járult Mátyás literátus, Miklós királyi bajvívó (pugil specialis), Vermes fiai, és rokonaik és kérték, hogy őket és őseiket, akiket a régi magyar királyok a Pozsony megyei udvarnokispánok sorából a királyi serviensek és „tiszta és természetes" nemesek sorába emeltek, nemességükben erősítse meg. Mindezekről Lajos királyt István nyitrai püspök, a teológia magistere és Megyesi Móric fia Simon pozsonyi comes tájékoztatta. Megemlékezve elődeik érdemeiről, különösen Máté mester és Miklós pugil atyja, Vermes hűségéről, aki Károly királynak vére ontásával és súlyos sebek elszenvedésével sok szolgálatot tett, Lajos király Máté mestert, Miklós pugilt, István fia Ábrahámot, Pál fia Jánost, Tamás fia Jánost és a Budafalváról való Miklós fia Jakabot, s általuk utódaikat az igazi nemesek sorába emeli, hogy ezután azok módjára a király zászlaja alatt harcolhatnak.[252] I. Lajos a Kanizsaiak felsorolt érdemeire tekintettel, Kanizsai Lőrinc fia István zágrábi püspök és testvérei kérésére, megerősíti a Nymygh birtokról szóló, I. Károly által kiadott 1324. évi oklevelet. Kanizsai Imre fia Lőrinc I. Károly idején többször ontotta vérét a király szeme

[247] 1355. febr. 22. Buda. P. II. 416–417. No. 146.
[248] 1355. márc. 27. *Turul* 1899. 137.
[249] 1356. jan. 10. *Smičiklas* XII. 320.
[250] 1356. febr. 6. *F.* IX. 2. 467–471. No. CCXXVII.
[251] 1357. jan. 18. Sopron vm. 264–267. No. 197.
[252] 1357. ápr. 6. Visegrád. *Smičiklas* XII. 402–403. No. 301.

láttára, vitézül harcolt a Bazaráb elleni hadjáratban és el is esett. Kanizsai János a két nápolyi hadjáratban és a rácok elleni hadjáratban szolgálta híven a királyt, majd Zára alatt súlyosan megsebesült.[253] Punik fia Péter comesnek és fivérének, Lorándnak, visszaadja Zamlaka possessiót érdemeikért. Részt vettek a király összes hadjárataiban, különösen a tengerentúlon, Trauisius vára alatt és több más helyen ontották vérüket a királyért.[254]

I. Lajos gyaki Kene fia Miklóst és András fia Miklóst, akiket Szécsi Miklós országbíró Benedek deák felesége ellenében rágalmazásban elmarasztalt, a velenceiek elleni háborúban szerzett érdemeik fejében felmentette a büntetés alól.[255] A hadi érdem tehát ez esetben erősebb volt, mint a büntetőjog. I. Lajos a Kis Temes mellett birtokot adományoz Karapat Stanislainak, Negue Wlanyk-nak és Zovena fia László fiainak, Miklósnak és Lászlónak, hű oláhjainak, mert amikor Bazarába Sándor havasalföldi vajda újra elismerte Lajos királyt természetes urának, nem törődve a vagyonukban esett kárral és a veszedelmekkel, otthagyták havasalföldi birtokukat és Lajoshoz álltak. Részt vettek a király hadjárataiban, különösen a zárai és a nápolyi hadjáratban, és vérük ontásával mutatták ki hálájukat.[256] Új adomány címén birtokot adományoz a máramarosi oláh Gyula fia Drágosnak hű szolgálataiért, melyeket különösen Moldvaország helyreállítása alkalmából tanúsított, és mert számos hadjáratban vett részt. Sok lázadó oláhot vezetett vissza a király hűségére. A birtokokat olyan jogon bírja, mint az ország többi nemesei, kik a király zászlaja alatt harcolnak.[257] Punyk fia Péter kérésére, érdemei jutalmaképpen, átírja atyja, I. Károly 1322. december 15-i privilégiumát. Péter vitézül harcolt a velenceiek ellen Zára alatt, nem kímélte személyét és javait.[258] Sukat vára és városa alatt teljesített hű szolgálataiért I. Lajos új oklevelet állít ki szentmiklósi Pongrác okleveleinek pótlására.[259] Kruppa várát hű szolgálataik jutalmául új adományként néhai István bán fiainak Dénes és Pál ispánoknak adományozza. Részt vettek a király valamennyi hadjáratában, vitézül harcoltak, s vérüket valamint rokonaik és familiárisaik vérét ontották a király szolgálatában.[260] I. Lajos hű szolgálataiért, különösen I. Károly idejében és a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeiért, birtokot adományoz Miklós esztergomi érseknek.[261] Ez esetben is gondolhatunk katonai érdemekre, mivel a magyar főpapok ekkor (és még sokáig) hadakozók is lehettek. Balk máramarosi vajdának, Szász fiának és testvéreinek, Drágnak, Dragomérnak és Istvánnak birtokot adományoz érdemeiért; a birtokokat a hűtlen, Moldvába távozott Bogdán vajdától kobozta el. A megadományozottak Moldvából vándoroltak be az országba, hogy a királyt szolgálják. Vérüket ontották és halált okozó sebeket kaptak, fivéreik és sok famulusuk pedig elesett.[262]

I. Lajos király Újlaki Miklós fia kérésére, szolgálataiért, melyeket Bodony (Viddin) városa megszerzésében és Bulgária meghódításában teljesített, átír egy privilegiális oklevelet.[263] Heem fia Pál fia Benedek viddini kapitány kérésére a viddini ostrom s a bulgá-

[253] 1357. júl. 2. Pozsegavár. Dl. 41.316.
[254] 1359. aug. 29. *F.*IX/3. 33–35.
[255] 1360. márc. 20. Máramaros 37–40. No. 19.
[256] 1360. márc. 21. *Smičiklas* XIII. 15–16. No. 10.
[257] 1360. jún. 24. Péchy 14. No. 56.
[258] 1360. dec. 28. Blagay 146–148. No. LXXXI.
[259] 1364. febr. 28. Buda. Dl. 5004.
[260] 1365. febr. 2. Máramaros 56–59. No. 29.
[261] 1365. jún. 2. Viddin. Dl.96.491.
[262] 1365. jún. 4. Viddin. Dl. 5234.
[263] 1365. jún. 30. Középkori históriák 202–203. No. 154.

riai hadjárat idején szerzett érdemeikért mentesíti Gywra-i Benedek fia István familiárisait, Jekul fia István fia Andrást és Jekul fia másik István fia Jánost, ebergőci lakosokat a rájuk bármilyen bíróság által kimondott ítéletek hatálya alól.[264]

I. Lajos közli Kont Miklós nádorral, hogy trónralépése óta szándéka volt Bulgária azon részeinek visszaszerzése, melyeket a hitetlenek és cselszövők régebben elidegenítettek. Amikor e célból erős sereggel támadást indított, rokonainak fegyveresekből és íjászokból (armatorum et sagittariorum) álló erős csapatával Miklós nádor személyesen csatlakozott uralkodójához. Nagy szolgálatokat tett, sok fivére, rokona milese és serviense forgott veszélyben és hullatta vérét. A nádor összes kortársait megelőzve annyira megvilágosította a király szemét tanácsaival, hogy elfoglalták Bodony városát és kerületét több erődítménnyel, várral együtt.[265] I. Lajos az Ebergőci Andrásnak és Jánosnak adott föntebbi (l. 262. lj.) adományát részben visszavonja, ez csak személyükre vonatkozik, de Dág és Ebergőc birtokokat, melyeket a király már előbb Kanizsai István zágrábi püspöknek és fivérének adományozott – nem kapják vissza.[266] Megerősíti Gargói Konrád fia György fia János adományát Tótsolymosi Apród Miklós fiai, főként pedig káplánja, János küküllei főesperes érdemeiért, ez utóbbi elkísérte őt Nápolyba, s a hadjárat során a király notáriusa volt.[267] Dragomér Oláh Miklós erdélyi vajda Havasalföldön a pártütő vajda ellen harcolva elesett, fiai, Balk, Drág és János atyjuk érdeméért a Szolnok megyei Kővár várát kapják.[268] Himfi Benedek bolgár bánnak és rokonainak érdemeikért pallosjogot adományoz. Az ország és a király minden vállalkozásában részt vettek, különösen Bulgária és Bodony (Viddin) véra védelmében, nem kímélve sem vagyonukat, sem személyüket. Kitették magukat a változó hadi szerencsének, a váratlan csapásoknak, fáradságos vállalkozásokban vettek részt, viselték azok költségeit és vérüket ontották, miközben súlyos és életveszélyes sebeket kaptak.[269]

I. Lajos Vas megyei birtokokat adományoz Eldurbach egykori udvari milese, s annak fia, Vilmos udvari miles érdemeiért neki és fivéreinek: Purhardus pozsonyi prépostnak, Jánosnak, Frigyesnek és Berchtoldnak. Eldurbach társaival együtt kitűnt Tarvisium ostrománál, Zára elfoglalásánál, majd Vilmos I. Lajos rokonának, Róbert bajor hercegnek volt segítségére az osztrákok ellen vívott harcban.[270]

László havasalföldi vajda, szörényi bán és „dux nove plantationis terrae Fogaras" bizonyítja, hogy László mester a néhai Dobkai Meyster Janus fia, Myked bán unokája az ő rokona, s jóllehet nem tartozott Lajos király uralma alá, hatalmas sereget vezetett a hitetlen törökök és Bulgáriában Tyrna imperatora ellen, ott kiváló haditetteket vitt végbe a keresztény vallás és Lajos király érdekében, s az ellenség elől sohasem hátrált meg. Ezért Fogarasföldön, az Olt közelében, birtokot adományoz neki. Kéri Lajos királyt, mint természetes urát és utódait, hogy adományozó oklevelét tartsák örök érvényben, s az adományt erősítsék meg. Kéri saját utódait is és országa előkelőit, hogy adományát ne semmisítsék meg, ne hogy esküje semmivé legyen. Aki adományát meg akarná másítani,

[264] 1365. júl. 26. Sopron vm. I. 359–360. No. 244. Úgy tűnik, némi hiba volt a birtokok nyilvántartásban.
[265] 1365. dec. 30. Visegrád. Máriássy 35. és 36. No. 85. és 89.
[266] 1369. *F.* IX/4. 114. No LII/3.
[267] 1369. jún. 24. *F.* IX/4. 172–174. No. XCIV. Hogy a notárius hadi érdemeket is szerzett-e, nem tudjuk. Valószínű, hogy nem hadakozott.
[268] 1369. okt. 17. Kassa. Dl. 100.125. és Dl. 100.168. A kétségtelenül vlach származású vajda hűségnyilatkozata és esküje figyelemre méltó.
[269] 1372. júl. 15. Arges. Dl. 26.376.
[270] 1373. *Smičiklas* XIV. 560–561. No. 435.

arra szálljon Isten, a Boldogságos Szűz s a szent királyok István, László és Imre (!) haragja és méltatlankodása.[271] Erzsébet magyar királyné birtokot adományoz Csák nembeli Péter fia Domonkosnak, aki megvédte őt Záh Felicián támadásától.[272] I. Lajos a fogságban tartott, majd száműzött Kanizsai István zágrábi püspököt újra kegyeibe fogadja, mert megbizonyosodott Kont Miklós nádor vádjainak alaptalanságáról, s őt és fivérét, Jánost bízta meg Vasvár és Sopron megyék védelmével a németek ellen. Ezt meg is tették, s ezzel a püspök elnyerte a király szeretetét.[273] A Liptó megyei Martingfalva-i Balázs fia Miklós jobbágyfiút (filium jobagionum nostrorum) sok katonai érdeméért, részben János esztergomi érsek kérésére, s vele testvéreit és rokonait Martingfalva földjükkel együtt kiveszi a vári függésből és a királyi zászló alatt hadakozó nemesek közé sorozza érdemeiért: gyermekkorától kezdve részt vett az összes királyi hadjáratban, így a Havasalföldön a Duna partján Lajkó testvére Godon ellen vívott harcban, majd a litvánok ellen Velzy váránál kő és nyíl általi sebeket szenvedett.[274]

*

Mária királynő birtokot adományoz Krassó megyében Kím fia Pál fia Benedek volt bolgár bánnak testvére, Péter haláláért és érdemeiért: a király minden ügyében és hadjáratában részt vett, különösen a havasalföldi hadjáratban, ahol testvérét, Pétert, megölték.[275] Labdásvarsányi Miklós kérésére a királynő átírja a Miklós atyja István hű szolgálataiért adományozott, labdásvarsányi birtokról szóló adománylevelet. Azt Moogh csepeli hospes fia, István kérte hű szolgálataiért, különösen fiának, Jánosnak a Bazaráb elleni hadjáratban történt haláláért. Maga Moogh fia István is vérét ontva sok sebet kapott, s mikor küldetésbe jött Fehérvárra, a rablók megtámadták és alig menekült meg a haláltól.[276] Mária királynő birtokot adományoz Kaplai János vajdának és testvérének Dezsőnek érdemeikért. Ifjú koruk óta részt vettek minden hadjáratban, különösen az oroszországiban, ahol ők és a hozzájuk tartozók vérüket ontották.[277] Mária királynő birtokot adományoz új adományként Torockói István fiainak: Miklósnak és Lászlónak s általuk unokatestvéreiknek Ákos fiainak Andrásnak és Miklósnak hű szolgálataikért, különösen Miklós és László testvérének haláláért, ki Lajos királynak Lajk erdélyi vajda elleni hadjáratában vitézül harcolva elesett.[278] Mária királynő egyik oklevelében nem hőstettet, hanem gyilkosságot jutalmaz birtokadománnyal, mikor a Nyitra megyei Gimes várát Kozmáli Miklós fia Forgách Balázsnak, az étekfogók mesterének, és általa testvérének, Jánosnak, továbbá atyai nagybátyjának, Péternek adományozza, mert megölte a királyné életére törő Durazzói Károlyt. Az oklevél részletesen leírja Forgách Balázs küz-

[271] 1374. nov. 30. *F.* IX/4. 576–578.

[272] 1377. szept. 8. Vác. Dl. 67.401. 1651-es hiteles másolatról készített 1725. évi hiteles másolat.

[273] 1377. okt. 30. Zólyom. MOL Fekete Nagy Antal temesi gyűjt. 538.

[274] 1378. ápr. 19. H. II. 130–134. Meglehetősen kései adomány. Hadi érdemekért adományozó okleveleket Nagy Lajos korából jóval kevesebbet sikerült gyűjtenem, mint I. Károly korából, bár Lajos király többet háborúzott, mint Károly. Ennek oka az lehet, hogy gyűjtésem csak a kiadott oklevelekre és a Dl-re szorítkozott, s az Anjou–kori okmánytár kiadás még csak az 1340-es évnél jár. Más kérdés, hogy a Dl-ben miért van jóval több ilyen oklevélről készült kivonat Károly, mint Lajos korából.

[275] 1384. máj. 25. Buda. Sztáray I. 466–468. No. 287.

[276] 1384. jún. 22. Máramaros 82–85. No. 50.

[277] 1384. Dl. 32.505.

[278] 1387. febr. 11. Gamnecz. Bánffy I. 387–388. CCLXXIX.

delmét az életét védő II. Károly királlyal.[279] Mindazonáltal semmilyen adat nincs arra, hogy II. Károly Mária életére tört volna.

*

A vitézi tettekért történő adományozásokat Zsigmond király is folytatta, ám ilyen okleveleit csak az 1400-as évvel bezárólag vizsgáljuk. Még nem királyként, csupán brandenburgi őrgrófként, Magyarország uraként és kapitányaként adja Losonczi László és István szörényi bánoknak új adományként Desznő és Pankota várakat hű szolgálataikért, melyeket különösen abban a hadjáratban teljesítettek, melyet a két királynő (Erzsébet és Mária) kiszabadításáért indítottak.[280] Kusali Jakcs fiainak, György, István és András mestereknek, kincstartóknak és beregi ispánoknak adja a Szolnok megyében fekvő, elhagyott Aranyos várát a Lajos királynak, Erzsébet és Mária királynőknek és neki tett szolgálataiért és testvérük, Dénes haláláért, aki a két hűtlen János bánnal vívott csatában esett el, amikor azok a királynőket elfogták, kincseiket elrabolták, számos bárójukat és lovagjukat megölték, vagy elfogták.[281] Új adományként Losonczi Tamás fia Dénes zólyomi ispánnak ajándékozza Bonchidát érdemeiért, mivel ifjú kora óta részt vett Lajos, Erzsébet és Mária minden sikeres és sikertelen hadjáratban és vitéz tetteket hajtott végre.[282] Zsigmond Losonczi László szörényi bánnak Zemplén megyei birtokokat adományoz érdemeiért: vitézül hadakozott a királyi és királynői felség ellen lázadók ellen, minden esetben győzelmet aratott ellenük és megfutamította őket, fegyveres népüket összezúzta és Mária királynőt kiszabadította.[283] Mária királynő Losonczi László szörényi bánnak adományozza Szalánc várát hű szolgálataiért, mivel amikor (Horváti) János Erzsébet királynét fogságban tartotta, Losonczi László félelem nélkül megtámadta és Isten segítségével legyőzte és megfutamította annak seregét.[284] Zsigmond Ruzkai Jakab fia Domokosnak, udvari milesének hadi szolgálataiért, különösen Gwmnech (Gamnecz) vára megvívásakor szerzett érdemeiért új adományként három királyi possessiót adományoz.[285] Másik milesének, Kernech-i Miklós fia Miklós mesternek is birtokot adományoz, főként a Gwmnech (Gamnec) vára ostromakor szerzett érdemeiért, mert a szeme láttára hajítógépek lövedékei sebesítették meg.[286]

Familiárisának, Somosi Péter fia Jánosnak, főként azon szolgálataiért, melyeket a korona elnyerése és számos várnak a hűtlen Horváti Péter fia János bán és János volt vránai perjel kezéből való visszaszerzése során teljesített, birtokokat adományoz Sáros megyében.[287] Kanizsai János fia Miklósnak is birtokot adományoz, főként Gamnec vára alatt szerzett érdemeiért, ahol szeme láttára hajítógépektől sérüléseket szenvedett.[288] Birtokot

[279] 1387. ápr. 19. Buda. Zs. I. 3/31. Az oklevél szerint Balázs férfiasan és bátran megtámadta Károlyt, s oly vitézül támadt rá, olyan sűrű kardcsapásokkal ejtett rajta sebeket, hogy néhány nap múlva kilehelte lelkét. Balázs is nagy és halált okozható sebeket kapott és életben maradása még kétséges. L. még *Újházy László:* Magyar történelmi emlékek. Budapest, 1914. XVIII.

[280] 1387. jún. 3. Buda. Bánffy I. 396–398. No. CCXXXIII.

[281] 1387. júl. 8. Zágráb. Bánffy I. 403–405. No. CCXXXVIII.

[282] 1387. júl. 25. Bánffy I. 406–408. No. CCLXXXVIII.

[283] 1387. aug. 12. Dl. 71.893.

[284] 1387. aug. 13. Zs. I. 19/187.

[285] 1387. szept. 1. Zs. I. 20/203.

[286] 1387. szept. 3. Zs. I. 20/207.

[287] 1387. szept. 29. Diósgyőr. H. II. 151–152. No. 107.

[288] 1387. okt. 14. Zs. I. 25.258.

adományoz Büky Tamásnak érdemeiért: Csáktornya, Medve és Gamnicz várak ostrománál vitézül harcolt és vérét ontotta.[289]

Ulászló lengyel király Benedictus hungarusnak, mivel az megőrizte számára Halics várát, kárpótlásul visszaadja oroszországi birtokait.[290] Zsigmond király János vegliai comesnek az Erzsébet és Mária királynők szolgálatában a hűtlenek elleni harcokban szerzett érdemeiért adományoz várat. János szabadította ki Mária királynőt Pachitel várából súlyos harcok árán, melyek során az ellenséget megfosztotta famulusaitól, lovaitól és fegyvereitől.[291] Zsigmond új adomány címén birtokot adományoz Iván oláhnak, ki Balk és Drág fivére, Dragomér fia és székely ispán. Számos hadjáratban vett részt, atyja, Dragomér, Viddin vára ostrománál, fivére, Tatamér, Belc vára ostrománál esett el Nagy Lajos idején.[292]

Mária királynő Ruskai Jakab fia Domokosnak adományoz számos hadi érdeméért, különösen Gamnicz vára alatt mutatott vitézségéért három Bereg megyei királynői birtokot.[293] Wlkowyth nembeli Frigyes fia Zemkónak azért adományoz Zsigmond birtokot, mert ő hozta a hírt Mária királynő kiszabadulásáról, és mert hűségéről vére hullatásával is tanúskodott.[294] Szécsi István fia Gál mesternek és fiainak, Györgynek, Péternek, Jánosnak, Jakabnak, Lászlónak és unokatestvérének, György fia Jakabnak királyi falvakat adományoz – részben cserébe – Gamnicz vára alatt szerzett érdemeikért, ahol nyilaktól és kövektől a király szeme láttára súlyosan megsebesültek.[295] A hűtlen Korpádi János és fiai birtokait elkobozza és az ellenük vitézül harcoló Botos Domokosnak és Harapk-i Miklósnak adományozza, akik a hűtlent csatában leverték.[296] Kaplai Benedek fia János szörényi bánnak birtokot adományoz hűségéért, vitézségéért és különösen mert Belc vára ostromakor nyíllövéstől megsebesült. Bőven ontotta vérét, nemes familiárisai közül igen sokan elestek, s így Lajos király visszaszerezte Belc várát. János bán visszaszerezte az Oroszországban lévő királyi várakat és sokat tett a két királynő kiszabadítása érdekében is.[297] Perényi Miklós főpohárnokmester familiárisának, Zemzei Demeter fia Lászlónak és testvérének, Jánosnak – László Rácországban, Chestyn és Borych várának megvívásakor szerzett érdemeiért és azért, mert két szepesi falut elvettek tőlük és Gölnicbányához csatoltak – megígéri, hogy a két helységet visszaadja, vagy más egyenértékű birtokokat ad nekik.[298] Zsigmond Szednai István fia Jakabnak a rácok elleni háborúban Borith és Chestin várak ostromakor szerzett érdemeikért Sredna possessióban pallosjogot adományoz.[299] Azon érdemekért, melyeket Perényi Péter fia Miklós miles királyi pohárnokmester és testvérei, János és Imre különböző alkalmakkor és hadjáratokban szereztek, főként pedig Miklós Rácországban, Chestyn és Borych várak ostromakor tanúsított vitézségéért, birtokot adományoz.[300]

Mária királynő érdemeikért birtokokat adományoz Szécsényi Kónya bán fiainak, Franknak és Sebestyénnek. A lázadók ellen harcolva részt vettek Borych és Chestyn vá-

[289] 1387. nov. 25. *Smičiklas* XVII. 105–109. No. 79.
[290] 1387. nov. 25. Buda. Máramaros 87–89. No. 52.
[291] 1387. dec. 6. Buda. Dl. 71.896.
[292] 1388. jan. 10. Zs. I. 37/386.
[293] 1388. jan. 11. Zs. I. 38/387.
[294] 1388. jún. 19. Visegrád. *F.* 426–429. No. CCXLI.
[295] 1389. aug. 20. Buda. Középkori históriák 219–220. No. 162.
[296] 1389. nov. 23. Rácországi táborban. Dl. 84.799.
[297] 1389. dec. 2. Temesvár. *Smičiklas* XVII. 238–239. No. 176.
[298] 1389. dec. 2. Temesvár. Zs. I. 151/1275.
[299] 1389. dec. 2. Krassó III. 192–195. No. 126.
[300] 1389. dec. 6. Temesvár. Zs. I. 515/1280.

rak elfoglalásában és más érdemeket is szereztek a rácok elleni háborúban.[301] Zsigmond Perényi Simon fia Péternek, udvari familiárisának érdemeiért, melyeket az udvar szolgálatában, Rácországban és Borych vára megvívásában szerzett, új adományként Valkó megyei királyi birtokokat juttat.[302] Kállay István fia Istvánnak érdemeiért, különösen melyeket a Rácország elleni hadjáratban szerzett Borych és Chestyn várak ostrománál, Kálló városában Szent György napjára (április 24.) országos vásártartási jogot adományoz.[303]

Mária királynő, figyelembe véve hűségét és mérlegelve azon haditetteket, melyeket Nagymihályi György fia János, a királynő udvari vitéze, életét is gyakran kockára téve teljesített, miközben kövek súlyos ütéseit és a börtönök sötétségét is elviselte, két Bereg megyei királyi birtokot adományoz neki.[304] Zsigmond Keresztúri Miklósnak Gamnicz vára ostrománál szerzett érdemeiért adományoz birtokot.[305] Mária királynő Alsáni János bán fiainak, Bálint bíboros pécsi püspöknek és Pálnak, valamint Pál fia Miklósnak érdemeiért a felségsértő Zuglaki Philpe fia László birtokát adományozza, kit a hű előkelők, főként Alsáni Pál és Miklós legyőztek, megbilincselve Budára vitték, ahol lefejeztetett.[306] Zsigmond király, főként a törökök elleni harcban szerezett érdemeiért, Perényi Miklós szörényi bánnak adja a Zemplén megyei Patak és Újhely városokat.[307] Zsigmond oklevelében előadja, hogy Kanizsai István székelyispán a maga hadi népével és a székelyekkel a király behatolása előtt nyomult be Moldvába, és utat nyitott a királynak, hogy seregével a vajda székhelyére hatoljon és a vajdát hódolatra bírja.[308] Miklós nádor és macsói bán, mikor Zsigmond király a törökök és rácok ellen vonult, zászlaját magasra emelve dicséretes szolgálatokat tett és vitézül harcolt ellenük, miközben több rokonát és hívét elvesztette.[309] Zsigmond Konska-i Domokosnak s fiainak Lászlónak és Miklósnak érdemeikért birtokot adományoz és őket, László király oklevelét megújítva, utódaikkal együtt kiveszi a várjobbágyi állapotból.[310] Zsigmond Ilsvai Péter fia Leusták királyi ajtónállómesternek és Kapolyai Benedek fia János volt vajdának új adományként egy Zágráb megyei várat adományoz érdemeikért, melyeket a végvidéket támadó hűtlenek és pogányok elleni hadjáratokban szereztek.[311] Kanizsai Lőrinc fia János fiai, János esztergomi érsek, Miklós tárnokmester és István székelyispán érdemeiért várat adományoz nekik. Istvánt az Erzsébet és Mária királynők ellen támadó pogányok (!) elfogták és sokáig bilincsben tartották. János és Miklós tevékenyen közreműködött Mária királynő kiszabadításában, majd Miklós és István a Rácországban a törökök ellen vezetett több győzelmes hadjáratban a király mellett harcolt.[312] Perényi Miklós volt szörényi bánnak birtokot adományoz érdemeiért: vitézül harcolt a rácok ellen Borych ostromakor, nem félt a dárdák és kövek záporától. Mikor a törökök Rácországra törtek, fegyvereseivel megtámadta őket, sokakat levágott karddal és megölt lándzsával, a többieket megfutamította és a tőlük elvett zászlókat elküldte a királynak.[313]

[301] 1390. máj. 31. Szerbia 24.25 No. LXVII.
[302] 1390. máj. 8. Sztáray I. 490–491. No. 308.
[303] 1390. júl. 10. Zs. I. 177/1586.
[304] 1390. szept. 25. Temesvár. Zs. I. 188/1669.
[305] 1390. szept. 29. Zs. I. 189/1674.
[306] 1390. Székely O. I. 82–83. No. LXIX.
[307] 1390. *F.* X/1. 595–596. No. CCCXXXIV.
[308] 1391. okt. Zimony mellett a Száva melletti táborban. Zs. I. 249/2257.
[309] 1392. febr. 19. Buda. Zs. I. 261/2396.
[310] 1392. febr. 25. Buda. Zs. I. 262–263/2408.
[311] 1392. júl.12. Krassó III. 219–222. No. 137.
[312] 1392. aug.9. Keve. Szerbia 33. No. LXXVIII.
[313] 1392. aug. 14. Temesvár. Zs. I. 282/2590.

Zsigmond néha szerényebb adományokkal adományozza meg vitézeit. Így Hídvégi János fia Becsének, főleg a törökök és rácok ellen Szerbiába vezetett hadjárat alkalmából mutatott érdemeiért, Földvár városában egy házhelyet adományoz és egy malom harmadrészét.[314] Új adományként adja Kernecsei Miklós fia Miklósnak és Nagyfalvi János fia Erdősnek a Trencsén megyei Nádasd királyi birtokot érdemeikért, melyeket a végvidéket háborgató törökök és a hűtlen skizmatikusok ellen a legutóbbi szerencsés hadjáratban szeme láttára harcolva szereztek.[315] Új adományként egy Pozsony megyei királyi udvarnoki birtokot adományoz Királyfalvai Pál fiainak, Lászlónak, Mátyásnak és Sebestyénnek érdemeikért, főként mert László a törökök ellen Rácországba vezetett hadjáratában a Duna kapujánál a király jelenlétében kitüntette magát.[316] Maróti János fia János macsói bánnak birtokot adományoz érdemeiért, melyeket a török ellen a Szerémségben vívott harcok során szerzett; János két ízben életveszélyesen megsebesült, egyik testvére fogságba esett.[317] János fia Lászlónak a maga és unokatestvérei, Péter fia Gábor, Lelek fia János, Jakab fiai, Miklós és János nevében előterjesztett kérésére, a törökök és rácok elleni háborúkban szerzett érdemeikért, átírja 1392. május 3-án kelt adománylevelét.[318] Birtokot adományoz Albeus Márton fia Dávidnak érdemeiért, melyeket különösen Morvaországban Bizench vára ostromában szerzett.[319] Sarni Péter fia, királyi főajtónálló-mesternek a törökök és rácok elleni csatákban szerzett érdemeiért Bars megyei birtokot adományoz.[320]

Mária királynő Szerdahelyi Ders fia György fia Mártonnak és testvérének, Zsigmondnak adja a szlavóniai Kőrös megyei Ryche királynői birtokot érdemeikért, melyeket Boszniában a patarénusok, a végvidékeken a törökök és rácok, a garai kerületben pedig, ahol Márton fogságba esett, a hűtlenek elleni harcban szereztek.[321] Zsigmond, bár Losonczi István fia László volt bánt az erdélyi részek nemesei a tordai közgyűlésen hűtlensége miatt proskribálták, megkegyelmez neki, mert hűségesen harcolva kitüntette magát a moldvaiak elleni hadjáratban, és megtiltja valamennyi bíróságnak, hogy háborgassák.[322] A hadi érdem eszerint erősebb volt, mint a bíróság ítélete. Hasonló volt a helyzet Bencsencsi Miklós fia János esetében, aki szintén az István moldvai vajda elleni hadjáratban tüntette ki magát, amiért is a király megkegyelmez neki, felmenti a fővesztés és vagyonelkobzás büntetése és minden más büntetés alól, és elkobzott javait visszaadja.[323] Zsigmond Csáki István fia Miklós temesi ispánnak, atyjának és fivérének, tekintettel a törökök, a rácok és István moldvai vajda elleni harcokban szerzett érdemeikre, birtokcserét engedélyez.[324] Blagay Miklósnak és Istvánnak a Havasalföldön a törökök és más szakadárok és pogányok elleni harcokban mutatott vitézségükért a Szlavónia megvédése céljából tőlük elvett Osztrovác várat visszaadni ígéri és elpusztított birtokaik kárpótlásául két falut ad nekik.[325] Birtokot adományoz Zsidai Istvánnak,[326] amiképpen Seusa-i

[314] 1392. aug. 21. Várad. Zs. I. 282/2600.
[315] 1392. aug. 24. Debrecen. Zs. I. 283/2605.
[316] 1393. ápr. 28. Zs. I. 319/2902.
[317] 1393. nov. 1. Nagyszombat MTT IX. 125.
[318] 1394. okt. 30. Szerbia 37. No. LXXXIII.
[319] 1395. jan. 25. Verőce. Zs. I. 415/3799.
[320] 1395. jan. 30. Zs. I. 415/3801.
[321] 1395. febr. 3. Zs. I. 415–416/3804.; Szerbia 38.
[322] 1395. febr. 14. Brassó. No. LXXXV.
[323] 1395. aug. 25. Sebes közelében. Blagay 186–187. No. CVI.
[324] 1325. szept. 16. Esztergom. Csáky I. 174–175.
[325] 1395. okt. 14. Túr. Zs. I. 454/4114.
[326] 1395. nov. 5. Dl. 9139.

Demeter fia László alpohár-nokmesternek és testvérének is László érdemeiért, melyeket főként a törökök elleni havasalföldi hadjáratban szerzett.[327] Zsigmond bizonyítja, hogy elé járult Marcali István fia Miklós temesi comes, s elsorolva hűséges szolgálatait, a Somogy megyei Kálmáncsehi oppidumot kérte, és több, hozzá tartozó birtokot. A király, figyelembe véve Miklósnak az ország összes hadjárataiban tanúsított hűséges és vitéz magatartását, melyek során sem személyét, sem vagyonát nem kímélte a pogány törökök és más ellenségek ellen vívott harcban, a kért birtokot új adomány címén neki adományozza.[328] Győzelmei közül kiemelhető a Tótcsák mellett a törökök elleni győzelme. Zsigmond Fedemesi Zobonya László fia Miklósnak is birtokot ad érdemeiért és László fia haláláért, akit az István moldvai vajda ellen vezetett hadjáratban az oláhok megöltek.[329] Marczali István fia Miklós temesi főispánnak és testvéreinek: Péternek, Istvánnak és Dénesnek, tekintettel Miklósnak a temesi és krassói területeket pusztító törökök, tatárok és rácok elleni harcokban szerzett érdemeire, több birtokot adományoz.[330] Eszerint Miklós vitézi tetteinek jutalmát testvérei is élvezték. Zsigmond birtokot adományoz Zsidai Istvánnak és fiainak, Miklós temesi főispánnak és Györgynek érdemeikért, különösen az országhatárok Temesvárnál történt védelméért, ahol vitézül harcoltak az országot támadó törökök és rácok ellen.[331] Zsigmond király tudatja Venerio Antal velencei herceggel (doge), hogy Mocenigo Tamás kapitánynak, aki őt a vesztett nikápolyi csata után a tengeren Dalmáciába vitte, jutalmul 1000 arany évdíjat rendelt, amit a magyar koronának járó 7000 arany évi adóból fizetnek ki.[332] Kétségtelen, hogy a király életének megmentése szempontjából a velencei kapitány cselekedete minden más hőstettet felülmúlt.

Zsigmond Zentherney Miklós fiainak, Mihálynak és Tamásnak, a különböző hadjáratokban, főként a havasalföldi hadjáratban szerzett érdemeikért – Tamás a király szeme láttára kapott súlyos sebet – birtokot adományoz.[333] Maróti János fia Jánosnak, tekintettel a törökök és rácok, valamint a Bulgária ellen vívott harcokban szerzett érdemeire, mely harcokban unokatestvére, Miklós fia Dénes meghalt, birtokot adományoz.[334] Tehát még az unokatestvér hősi halála is érdem! Marczali István fia Miklós temesi ispánnak a törökök és rácok elleni harcokban szerzett érdemeire, főleg pedig Bulgáriában fogságba esett testvérére, Istvánra tekintettel neki, testvéreinek és unokaöccsének birtokokat adományoz.[335] Zsidai Miklósnak, Györgynek és Péternek birtokokat adományoz az országot támadó ellenség elleni összes háborúkban, de különösen a rácok elleni harcokban szerzett érdemeikért.[336] Kalandai János fiainak, Bertalannak és Antalnak szolgálataikért és János fia Detre nevű testvérük elvesztéséért, aki Nikápoly mellett halt hősi halált, birtokot adományoz.[337] Cillei Hermann grófnak adja Varasd városát, tekintetbe véve azon érdemeket, melyeket elhalt unokatestvére, Cillei Vilmos, a Keve mellett állomásozó, de a magyar sereg közeledtére Rácországba visszavonuló Bajazid szultán elleni hadjáratban,

[327] 1396. jan. 18. Nagyszombat. Zs. I. 464/4233.
[328] 1396. aug. 13. Orsova. Szerbia 38. No. CXXXVI.
[329] 1396. aug. Novigrad mellett. Csáky I. 183–185.
[330] 1397. jan. 4. Spoleto. MTT IX. 45.
[331] 1397. jan. 27. Kőrös. Zs. I. 512/4651.
[332] 1397. márc. 2. Zákány. Szerbia 39. No. LXXXVII.
[333] 1397. márc. 11. Somogyvár. Zs. I. 515/4663.
[334] 1397. márc. 29. Konyár. Csáky I. 188–189.
[335] 1397. aug. 1. Nagyszombat. Dl. 96.694.
[336] 1397. aug. 14. Szerbia 39. No. CXXXIX.
[337] 1397. aug. 20. *F.* X/2. 423–429. No. CCXLVIII.

majd a rácországi Izdryl vára ostromában szerzett.[338] Cillei Hermannak két várat is adományoz érdemeiért: már atyja, Hermann, is vitéz tetteket hajtott végre Nagy Lajos idején, Vilmos pedig, a nevezett Hermann fivére, Zsigmond oldalán harcolt a rácországi hadjáratban. Részt vett a nikápolyi csatában is, zászlaja alatt hős lovagjai és hű famulusai vitézül harcoltak.[339] Csaszlovszki László fia János fia László hevesi főesperesnek érdemeiért, valamint Csaszlovszki László fiának, a Nikápoly mellett harcoló Miklósnak és különböző rokonaiknak, birtokokat adományoz.[340] A bőkezű Zsigmond egyetlen személy hadi érdemeiért egy egész kiterjedt családot gazdagít meg. Nem csoda, hogy uralma alatt az eladományozható birtokok lassan elfogytak.

Zsigmond király megerősíti az összes Kanizsaiaknak adott adományt a nikápolyi csatában és más ütközetekben szerzett érdemeikért.[341] Marczali István fia Miklós temesi ispánnak, főként a törökök ellenében az ország védelmében szerzett érdemeiért, s testvére, István haláláért, aki a nikápolyi csatában török fogságba esett és ott elhunyt, neki és testvéreinek, Péternek és Dénesnek, valamint unokatestvéreinek, János fia Györgynek és István fia Miklósnak birtokot adományoz.[342] Rendkívüli bőkezűség! Zeer-i Pósa fia István fia Péternek, főleg az ország végvidékei állandó védelmében szerzett érdemeiért, birtokot adományoz.[343] Bendefalvai Benke fia Péternek a végvidékeken, az ország ellenségei ellen vívott harcokban szerzett érdemeiért Arad megyei birtokot adományoz – elszakítva azt Világosvár királyi vártól.[344] Zsigmond meghagyja a leleszi konventnek, hogy új adomány címén statuálja a zemplén megyei szőlős birtokot tartozékaival Isip-i Máté fiainak Péternek és Márknak és Upori Gál fia Imre fia Jánosnak – főként a török elleni hadjáratokban szerzett érdemeikért.[345] Tekintetbe véve Csornai Mihály fia László különböző hadjáratokban János esztergomi érsek szolgálatában szerzett érdemeit, főként mert négy éve személyesen részt vett a török ellen Bulgáriában vívott ütközetben, az érsek kérésére új adományként birtokot adományoz; ha családja fiágon kihalna, a birtokrészek János érsekre és testvéreire, illetve az utóbbiak leszármazottaira szállnak. Csornai László a jelek szerint az érsek harcoló jobbágya, prédiális nemese volt.[346] Zsigmond új adományként királyi vámot adományoz Maróti János macsói bánnak érdemeiért, melyeket főként a törökök ellen Bulgáriában négy év előtt vívott harcokban szerzett.[347] Gimesi Forgács András fia Péternek szolgálataiért, melyeket a végvidéket megtámadó és pusztító Prokop morva őrgróf és János Rathbor-i herceg elleni hadjáratokban szerzett, illetve a szeme láttára az őrgróf és a herceg földjén mutatott hőstetteiért, mikor pajzs és bevehetetlen fal módjára az ellenség elé vetette magát, új adományként birtokot adományoz.[348]

*

[338] 1397. okt. 18. Temesvár. Dl. 54.541.
[339] 1397. dec. 8. *F.* X/2. 438–453.
[340] 1398.máj. 5. Újlak Zs. I. 584/5302.
[341] 1398. máj. 9. Újlak. Zs. I. 585/5310.
[342] 1398. szept. 30. Becskerek. Zs. I. 607/5502.
[343] 1399. márc. 30 körül. Zs. I. 640/5782.
[344] 1399. okt. 18. Szakolca. Zs. I. 677/6090.
[345] 1399. okt. 31. Esztergom. Zs. I. 680/6104.
[346] 1400. dec. 2. Oztrow. Zs. II/1. 78/668.
[347] 1302. Középkori históriák 127–128. No. 92.
[348] 1310. márc. 20. Bars. Anjou II. 373. No. 855.

Különös figyelmet érdemelnek azok az adományozó oklevelek, melyekben a király az eddig felsorolt okleveleknél részletesebben sorolja fel a megadományozott érdemeit.

Vencel király megfontolta Rátót nembeli István fia Domonkos servienseinek, Betlen fiainak Máténak, Olivérnek és testvéreinek hű szolgálatait: amikor a király hűtlen bárói Budára jöttek, pusztítottak, raboltak gyújtogattak, gyilkoltak, a szőlőket kivágták s más károkat okoztak Budán és környékén, akkor az igaz hit pajzsával védelmezett nemesek tisztességgel összegyűltek és más hívekkel szövetkezve a hűtlenekre rontva vitézül harcoltak. Nevezett Máté mester életveszélyesen megsebesült, sőt Mihály testvérét az ütközetben elfogták és lefejezték. Amikor Márt fia István sógora, Roland fia Roland bűntársaival Fejér megye kirablására indult, ugyanezen nemesek több más megyebeli társukkal együtt felkeltek ellenük, saját maguk és a megye védelmére megütköztek velük, és Isten kegyelméből dicső győzelmet arattak. Máté mesternek Miklós nevű serviensét hűségének megőrzése miatt a csatában megölték.[349]

I. Károly Garai Pálnak a Pozsega megyei Drenovacot adományozza érdemeiért, mivel Magyarországra jövetelekor Pozsega várát, melynek várnagya volt, Pál átadta Károlynak és őt királyának ismerte el. Amikor Henrik bán Valkó megyét elnéptelenítette és Eug városát kifosztotta, Pál megtámadta annak hadseregét és legyőzte, az elrabolt javakat a megyének visszaadta, miközben súlyos sebeket szenvedett. Amikor Bagun fiai Henrik bán seregével együtt Pozsega megyét pusztították, Pál a király többi híveivel együtt megtámadta és legyőzte Bagun fiait, közben súlyos sebeket szenvedett és lovát, melyen ült, megölték. Amikor Pozsega megye lakói Henrik bánhoz csatlakoztak, Pál a király hű servienseivel együtt legyőzte és visszatérítette őket a király hűségére, miközben lándzsadöfések által súlyos sebeket szenvedett. Károly király Csehország elleni támadásakor a Lean vára alatti ütközetben Pál, bár három fogát elvesztette, elfogott egy Dávid nevű vitéz lovagot, és a királyhoz vitte. Amikor Erardus fia Iho István szerb királyhoz csatlakozott és Szerém meg Valkó megyét pusztította, Pál egy ütközetben foglyul ejtette Iho-t, s megszabadította a hazát a fenyegető romlástól.[350]

I. Károly Nekcse falut, mely a pápa által elítélt templomos rendé volt, Aba nembeli Sándornak adományozza érdemeiért és hűségéért, melyet Magyarországba jövetele óta iránta tanúsított, mert koronázásáig megnövelte híveinek számát és mellette foglalt állást mindenki, különösen a cseh király fia, Károly fő ellensége és annak követői ellen. Amikor Károly a cseh királyt üldözve behatolt Csehországba és sok várat elfoglalt, vagy felégetett, a nevezett Sándor a király szeme láttára hű szolgálatokat teljesített. Ottó herceg ellenében is Károly mellett foglalt állást, nem félt személyét és birtokait a veszedelemnek kitenni. Ha a pápa a templomosoknak megbocsátana, más birtokot kap.[351]

I. Károly Petenye Péternek. Amikor Amadé nádor fiai, János, Miklós, Dávid és László Irozló fiaival, Dezsővel és Miklóssal, s ez utóbb említett Miklós fiaival, Lászlóval és Jakabbal, továbbá Üte fiaival, Lukáccsal és Dömével együtt a király ellen támadtak, s az Amadé fiak a pataki polgárok elpusztítására felvonultak, a nevezett Péter mestert 100 márkányi kár érte lovakban, fegyverekben és más javakban. Az ütközetben Péteren és hívein kívül Amadé nádor fiai és nevezett társaik, Irozló unokái, László és Jakab, valamint Üte fiai is életveszélyes sebeket szenvedtek. Mikor a nevezett Amadé fia Miklós Péter mester Szécs nevű birtokát felperzselte és elpusztította, azt a házat is szétverte, melyben

[349] 1310. szept. 4. Str. II. 628–629.
[350] 1312. ápr. 10. A. I. 254–255.
[351] 1312. szept. 30. *F.* VIII/1. 433–434. és 625–626.

az úrnő, Péter mester hitvese is tartózkodott, a rombolásban Irozló fia Miklós gyermekei és Üte nevezett fiai is részt vettek. Megölték Péter mester egy hasonnevű rokonát, s azt a templomot is lerombolták, melyet ő maga építtetett Szécsben. E dúlásban Péter mestert ezer márkányi kár érte.[352]

I. Károly Aba nembeli Lypolth-i Sándornak, aki különösen akkor mutatta ki hűségét, amikor a csehek királya betört Magyarországba és némely hűtleneket, pénzzel, maga mellé tudott állítani. Sándor mester nem hajlott erre, nem félt személyét veszedelemnek kitenni és nem félt birtokainak elpusztításától sem, hanem hű maradt a királyhoz. Amikor a király híveivel Csehországba tört és több várat elfoglalt, Sándor mester vitézül harcolt, amikor pedig a hűtlen Miklós fia Demeter övéivel és Trencséni Máté segítségével, Omodé más fiainak szövetségében, Kassa mellett csatát vívott a királlyal, melyben Isten segítségével a király győzött, a nevezett Sándor életét is kész volt feláldozni, és a király szeme láttára, vérét ontva, vitézül harcolt.[353]

I. Károly, mivel Petenye fia Péter letért a hűség útjáról és Kopasz volt nádorhoz csatlakozott, s a király híveinek, különösen Mihály fia Micsk sárosi comesnek és királyi várnagynak serviense, Sbugai László fia Miklós megölésével és más serviensei elfogásával és bebörtönzésével sok kárt okozott, s mert végül Kopasszal együtt Károly király ellenében idegen fejedelem segítségét kérte, külföldi erőt akarván a király és az ország ellen igénybe venni, mindezekért a király a felsorolt Zemplén megyei birtokokat Pétertől hűtlensége miatt elveszi, és hű szolgálataiért Micsknek adja. Micsk a király mellett állt annak gyermekkorától fogva, a Máté elleni csatában vitézül harcolt és – többek között – elfogta Máté Márkus fia István fia Péter nevű serviensét. Péter seregei a királyi székhelyül szolgáló Budát naponta támadták, ezért a király fővesztésre ítélte őt. Elfogta néhai Henrik bán fiainak tizenhét serviensét is, akik Kőrös falut igyekeztek lerombolni. Ott Micsk súlyosan megsebesült és két nemes serviense meghalt.[354]

I. Károly Gutkeled nembeli Omodeus fia Miklós mester soproni ispán kérésére átírja saját, 1317. február 24-i oklevelét, melyben Miklós mesternek adományozza Bercyn, Dench és Stupuan birtokokat szolgálataiért. Miklós Henrik bán szövetségéből átállt a királyhoz, ezáltal saját és serviensei birtokát Henrik fiai pusztításának tette ki. A Henrik-fiak által a királytól elfoglalt területet és várakat visszaszerezte. Amikor a királyi hadsereg Macsó vára elfoglalására és a szakadár szlávok megfékezésére vonult, és Uros király szlávjai a téli hideg által is nehezített átkelést a Száva folyón hátráltatni igyekeztek, Miklós mester övéivel biztosította a sereg számára az átkelést. Amint Miklós mester Macsó várát nagyrészt elfoglalta, az ország megnyugodott. Amikor a király ellen lázadó Gergely fia Andrásnak segítséget nyújtó bizonyos ausztriai német bárók az ország határaira törtek, városokat, mezővárosokat és falvakat pusztítottak, Miklós mester az övéivel és a király más híveivel legyőzte őket, közülük hat igen hatalmas bárót és erős lovagot, név szerint Scedekert, Gelleusert, Pronnart, Pregnart, Wyrdusmodart és Preghamart, foglyul ejtett és a győzelem jeléül a király elé vitt. Ezzel javította az ország helyzetét és növelte a király tekintélyét. Midőn Trencséni Péter fia Máté meghalt, Miklós mester a tartományára támadva elfoglalta Opon, Grogh, Preuge és Baymach várakat, s átadta azokat a királynak. Ezután Máté többi várnagyai is átadták váraikat a királynak.[355]

[352] 1317. jan. 2. Anjou IV. 147. No. 385.
[353] 1323. márc. 29. Anjou VII. 48–49. No. 86.
[354] 1323. júl. 18. Anjou VII. 173. No. 369.
[355] 1323. nov. 20. Anjou VII. 272–273. No. 587.

I. Károly Simon fia Tamás comes fiai, László és Doncs mesterek kérésére, érdemeikért, privilegiális formában átírja 1321. február 9-i oklevelét: amikor Omodeus volt nádor fiai, Ihon, Miklós, Dávid és László Patak városát és a király más híveit megtámadták és kifosztották, László és Donch visszaszerezték tőlük az elrablottakat. A harc során Lászlót Omodeus fiai elfogták s a király érkeztéig Kassán fogságban tartották. Omodeus fiai hűségük miatt László és Doncs összes birtokait lerombolták és felégették, s ezzel nekik 1000 márka kárt okoztak. Amikor a király Sáros várát ostromolta, Doncs a király szeme láttára nyilaktól életveszélyesen megsebesült. Abban az ütközetben, melyet a király az ellene Csák Máté támogatásával szembeszálló Omodeus fiai, Ihon, Miklós, Dávid és László, valamint Miklós fia Demeter ellen vívott és győzelmet aratott, László és Doncs hősiesen harcolva, vérük hullatásával bizonyították hűségüket, s több rokonuk és serviensük elesett.[356]

I. Károly Budun fiait, Dénest, Doncsot, Mátét, Jánost, Mihályt, Györgyöt és Miklóst megfosztja összes birtokuktól, mivel Csák Mátéhoz álltak, a király hívei közül sokat megöltek, azok birtokait pusztították. Amikor Máté a rozgonyi mezőn a király ellen fegyvert fogott, Budun fiai Máté várában a király ellen harcoltak és a király szállászcsinálóját, Kompold fia Pál fia Lászlót – miközben a király életére törtek – megölték.

Ákos nembeli Micsk fia Micsk királynéi tárnokmester, sárosi és zempléni ispán a Csák Máté elleni hadjáratban a Wysk nevű vár alatt az abból kitörő ellenség ellen harcolva megsebesült, egyik serviense is meghalt, mégis sikerült az ellenség egyik milesét elfognia és győzelmesen a királyhoz térnie. Amikor Csák nembeli István fia Péter emberei a király ellen támadtak, Micsk szembeszállt velük, sokukat elfogta, sok zsákmányt szerzett és győzedelmeskedett. Mikor Henrik fia János a király ellen lázadt, Micsk hat serviensét veszítette el, ő maga is életveszélyesen megsebesült, de sok foglyot és zsákmányt ejtve győzelmet aratott. Mindezekért a király birtokot adományoz neki.[357]

I. Károly Gutkeled nembeli Péter fiai, Joachim és Péter megadományozásakor tetteik közül a következőket emeli ki: amikor a lázadó Kopasz egykori nádor kényszerűségből Sólyomkő várába húzódott, és a király hívei a várat körülzárták és megostromolták, elfoglalására „szemből kétfelől" erődítéseket emeltek; az egyik erődítésbe Joachim mestert, a másikba Gutkeled nembeli Apaj fia Istvánt rendelték a vár ostromára és az élelmiszerek várba szállításának megakadályozására. Végül Majos fia Majos, Kopasz társa, az említett erődítéseket fegyveresek sokaságával körülfogta és megtámadta. A nevezett Apaj fia István erődítését elfoglalták, a fogoly Istvánt szolgaként megkötözve lehurcolták. Az említett Joachim mester az őrizetére bízott erődítést saját és övéi vére hullása, számos rokona és serviense halála árán oly hősiesen védte és őrizte, hogy azt az ellenség nem tudta elfoglalni. Végül az említett Kopaszt, kiváltképpen Joachim mester segítségével, addig szorongatták, hogy az említett Sólyomkő várát nem tudta tovább tartani; a vár elfoglalása után fogságba esett és átadták a királynak. Mielőtt a nevezett Kopasz e sorsra jutott, Péter fiai és testvérük, Dorog, a védőfallal megerősített Mindszent nevű monostorban tartózkodtak, s a nevezett hűtleneket szakadatlanul támadták. Kopasz fivéreivel és cinkosaival sokáig ostromolta a nevezett monostort, és noha Dorogot megölték, a monostort elfoglalni nem tudták.[358]

I. Károly, mivel Lőrinc fia Apród István mester Fülöp nádornak teljesített szolgálatai fejében egy Zemplén megyei birtok adományozását kérte tőle, 1325. május 5-én meg-

[356] 1325. okt. 12. Középkori históriák 160–162. No. 125.
[357] 1325. dec. 4. Középkori históriák 162–163. No. 126. V. ö. a 160. jegyzettel.
[358] 1326. febr. 7. Anjou X. 60–61. No. 50.

parancsolta az egri káptalannak, hogy iktassák be a birtokba, ami meg is történt. Az adományt István számos érdeméért kapta: már akkor szolgálta a királyt, mikor az, gyermekként, Omodeus nádorral Gönc várában tartózkodott, melynek várnagya akkor István mester volt. Saját vagyonát nem kímélve fáradhatatlanul szolgálta a királyt, hadjárataiban részt vett, különösen amikor a kassai hospesek és a szepességi népek a szepesi várat és Kassa városát a cseh király kezére adták és Gönc várát ostromolták. István mester legyőzte őket, az ostromlók közül sokat foglyul ejtett, s a cseh király megszerzett zászlaját a király után küldte rutén földre, ahová az hű báróival első feleségéért ment. István életveszélyesen megsebesült, de bátor segítsége folytán a lázadók visszatértek a király hűségére. Abban a csatában, melyet Dózsa volt nádor a hűtlen Kopasz ellen vívott, a nevezett István újfent életveszélyesen megsebesült.[359]

I. Károly Radozló fiát, Miklóst és testérét, Duimot főként a Bazaráb vajda elleni hadjáratában tanúsított vitézségükért minden birtokukban megerősíti és 13 királyi falut adományoz nekik. Az oklevél leírja hogyan csalta Bazaráb tőrbe a magyar sereget. Miklós oroszláni bátorsággal harcolt s miután egész páncélzata tönkrement csak pajzsa és hegyes lándzsája védelmében szállt szembe a támadókkal és inkább a királyt igyekezett védeni mint a saját magát. Öt erős oláh harcost, akik a királyra támadtak, hogy fejét vegyék, serényen megölt és a földre terített. A csatában Miklós lovag a király szeme láttára hat sebet szenvedett a fején és vállán és húsz nemes familiárisa esett el. Nagy része volt abban, hogy a király végül megmenekült.[360]

I. Károly Nádasd nembeli Margitnak, Magyar Pál feleségének. Amikor árulók dúlták az országot és Henrik volt nádor fia János, az egész árulás és szövetkezés feje, a király megölésére törekedett, Csapó fia András fiai, László és Dénes comesek a nevezett János területén is kitartottak a király mellett. Henrik fia János serviense, Demeter fia Vörös Salamon ezért Dénes és László comesek házára támadott, László ispánt lakhelyén, Gelsén, három szolgájával együtt megölette, s miután megölték, testét kivonszolták a templomból és levágták a fejét. Dénest hét nemes úrnővel és gyermekeikkel együtt saját házában égették meg, egyedül László comes Margit nevű lánya menekült meg dajkájának gondoskodása révén. Mindezt a király iránti hűségük miatt szenvedték el. Rokonuk, Köcski Sándor comes, a hűség sisakjával felvértezve, seregének zászlaját felemelve, az ország nem csekély részét, Vas és Sopron megyéket, melyeket Henrik fia János unokája Gergely fia András bitorolt az e megyékben fekvő több várral együtt, a király hatalma alá vetette. Említeni kell Margit úrnő hitvese Magyar Pál mester hű odaadását is, aki a király trónralépése óta a király és az ország valamennyi hadjáratában részt vett, és dicső szolgálatokat teljesített. A nevezettek megjutalmazását a király azért is indokoltnak tartja, mert a lázadást már sikerült mindenütt leverni, s az ország egész területén a királyi hatalmat biztosítani.[361] Az érdemek között említi az oklevél a hadi érdemeken kívül a királyhoz való hűség miatt elszenvedett károkat és szenvedéseket is.

I. Károly bizonyos Nagy Herricus fia Herricustól és fiaitól, Jánostól és Pétertől hűtlenségük miatt elvett birtokokat adományoz hű szolgálataiért Micsk szlavón bánnak és fiainak, István, Ákos, László, Lóránd és Miklós mestereknek. Herricus és fiai vétkei: elfogták és kifosztották Berrardust, Róbert jeruzsálemi és szicíliai király I. Károlyhoz küldött és hazatérőben lévő követét. Az Albert és Ottó osztrák és stájer hercegek elleni

[359] 1330. dec. 9. Blagay 110–114.
[360] 1332. nov. 8. Középkori históriák 171–173. No. 134.
[361] 1338. nov. 11. Visegrád. *Tóth:* Borsod 30–31. No. 26.

háború idején hadsereget gyűjtöttek I. Károly ellen, felégették és feldúlták Szlavónia egy részét, elfoglalták Ostruch és Worbouch várát, és Herricus két unokáját túszul adták a nevezett hercegeknek. Ezzel szemben Micsk bán érdemei: fiatal kora óta híven szolgálta Károly királyt. Bánként hadsereget gyűjtött s azt a horvátországi lázadók, Curiacus fiai, Boleszláv, Pál, Gergely és Nyeleptius ellen vezette, s a lázadókat le is győzte. Vitézül harcolt István bán fiai, Dénes, Gergely és Pál ellen, akik lázadókként Scynysnyek várát tartották és visszahódította Gereben várát Wlkuzlaus fia Punyk-tól. Ez utóbbi csatában fia, Ákos mester, súlyosan megsebesült. Amikor Albert és Ottó hercegek hadat indítottak Károly ellen, Micsk bán fiaival együtt hadat gyűjtött, betört Karintiába és egészen Lybaach városáig elpusztította azt. Onnét Stájerországra rontott, s azt kezdte pusztítani. Elfoglalt három jelentős várost: Lauspergh-et, Bresech-et és Ragach-ot, bevette Ragach várát is öt másik várkastéllyal együtt, és ezernél több (!?) falut égetett fel. E hadjáratban szenvedett két fia, István és Ákos mester súlyos sebeket. Elfoglalta a Petovia mellett fekvő Szerdahely nevű várat, majd azt a Lypolch nevű várat, melyeket István bán fia Pál tartott megszállva. E hadjáratokban részt vettek fiai is, rokonai és csatlósai közül pedig sokan elestek és megsebesültek.[362]

I. Lajos király Hahóti István fia Miklósnak, Erzsébet királyné lovászmesterének adományozza a Zala megyei Nempti királyi várat érdemeiért. Egész uralkodása alatt híven szolgálta Károly királyt, és amikor háború tört ki Károly és az osztrák-stájer herceg között, Miklós a herceg hatalmas bárója, Walsee ellen vonult, és bevette Haburne várát. A vár urait, a német Aluhot és Henthult sok rokonával és serviensével együtt elfogta és a királyhoz küldte. Ezután Miklós mester oroszláni bátorsággal elfoglalta a német Pertolthstein úr várát, Trusalthot és felégette azt. A várban több német urat elfogott és elküldte őket a királynak. Amikor Károly nagy sereggel Uros ellen, Rácországba vonult, Miklós egyik lábát az Abona vizén való átkelés közben – a bárók jelentése szerint – nyíllövéssel megsebesítették. Azután Miklós a király német ellenségei ellen harcolva Pochol vára előtt egy Pechmarhoz tartozó Gyepus Szerdahely nevű kisebb várat felégetett, védői közül több németet elfogott, a királyhoz küldött, s ott az övéi (proximi) és serviensei közül többen elestek.[363]

I. Lajos Lackfi István vajdának. Mikor I. Károly Ausztria és Stájerország hercegei ellen a német támadások és rohamok visszaverése céljából erős hadsereget indított útnak, Lackfi István akkori lovászmester, Károly seregének vezére, hadi népével Ausztria területén a németek erős seregét legyőzte, számos német lovagot elfogott és a királyhoz küldött. Eközben lándzsadöféstől két, nyíllövéstől egy súlyos sebet kapott. Ugyanezen hadsereggel, magát halálveszedelemnek kitéve, a Celtigar által tartott Stillfried várát oroszláni bátorsággal megvívta és átadta a királynak Celtigar fejével együtt. Ez még 1328-ban történt. Amikor Károly a szakadárok ellen Rácországba erős sereget küldött, báróit Péterváradon hagyva a nevezett Istvánt servienseivel a rácok földjére rendelte. Ott István, kitéve magát a szerencse forgandóságának, a rácok földjét az Abona folyó forrásáig feldúlta és kifosztotta, amikor pedig Károly országa Kárpátokon túli részének visszaszerzése céljából vezetett hadjáratot, s Argyas előtt tábort vert, a mondott István, mint seregparancsnok, mindig a király mellett tartózkodott, s a hűtlen szakadárok közül, akik Károly embereit megtámadták, hatot foglyul ejtett, többet pedig megölt. A Kárpátokon túli részekről visszatérőben István megóvta a királyt az árulók cselvetéseitől és sértetlenül vezette vissza, miközben a szakadárok egyik jó

[362] 1343. *F.* IX/1. 85–90. No. XXV.
[363] 1347. jún. 30. Sopron vm. I. 196–201. No. 155.

lovát megölték. Amikor a király Istvánt Csehország határaira rendelte, a Csehország határai mentén lévő részeket, melyeket a csehek elfoglaltak, a Szent László által megállapított vonalon elhelyezett hiteles határköveknek megfelelően visszafoglalta. Kilenc évig harcolt a csehekkel, s igen sok serviensének halálveszedelme árán az országnak teljes és örök békét szerzett. Később, mikor a szakadár rácok Nándorfehérvár alá vonultak, s ott várat építettek, István vitézül elfoglalta várukat, s közülük többet elfogott vagy megölt. Azután a király az osztrák végekre rendelte, ahol István az ország határán visszafoglalt egy németek által megszállt hegyet és ugyanott a németek ellen felépítette Szarvkő várát, így az ország régi, Szent István (!) által megállapított határán emelt határköveinek megfelelő határát visszaállította. Léka várát Henrik fiaitól foglalta el, s átadta azt a királynak. A németekkel vitézül harcolva legyőzte őket, Pohemarius osztrák bárót, ki saját zászlaját maga előtt hordoztatta, 12 lovagjával együtt foglyul ejtette és négy mázsa súlyú kincsüket, melynek értékét a foglyok harmincezer márkára becsülték, megszerezte, s az általuk okozott károk megtérítéseként a királynak juttatta. Pohemarius fogságban fejezte be életét. Mikor Krisztus nevében az összes kereszténnyel szemben ellenséges litvánok ellen vonultak, a seregben volt István vajda és fia Dénes lovászmester is. István vajda lábtörést szenvedett, Lőrinc nevű serviense egy Villio (?) nevű vár alatt Lajos király szeme láttára elesett.[364]

I. Lajos Tót Lőrinc kérésére átírja 1348. augusztus 18-án Budán kiadott oklevelét és felsorolja Lőrinc és fiai érdemeit. Tót Lőrinc és fiai, Lőkös és Bertalan gyermekkoruk óta szolgálták Károly királyt. Az 1330-as, oláhok elleni csatában Lőrinc megrohanta az ellenség hadseregét, vitéz harc után lándzsával átszúrták, ennek ellenére tovább harcolt és még négy sebet szenvedett melyek helyét az ország főurai saját szemükkel látták. Utána egy évig volt Bazaráb fogságában, s kiszabadulván, jótállásával másokat is kiszabadított. Amikor Lajos király anyja Szicíliába ment, Lőrinc, familiájával együtt, saját költségén kísérte. Ezután Ausztria határán szolgálta a királyt, az országot támadó osztrákok ellen vitézül harcolt és békére kényszerítette őket. A nápolyi hadjárat során Lőrinc fia Miklós, az udvar ifjú lovagja (iuvenis miles aule nostre) nagy familiájával Szicíliába vonult, s ott biztosította Lajos uralmát. Később Lajos király Lőrinc fiát, Lőköst küldte Szicíliába Lackfi István vajdával együtt, ahol híven szolgálta a királyt.[365]

I. Lajos felsorolja Tót Lőrinc néhai pohárnokmester fia Miklós nyitrai, vasi, soproni, barsi és varasdi ispán szolgálatait, melyeket gyermekkora óta teljesített. A király a nápolyi hadjárat idején Miklóst, különösen kedves udvari milesét küldte Nápolyba. Ő familiárisaival és tiszteletreméltó kíséretével gyors menetben ért oda, Nápolyt bölcsességével, emberségével, ügyességével, vég nélküli csaták sorával, hozzátartozói és serviensei halála, vérük ontása és végtagjaik elvesztése árán eredeti állapotába visszahelyezte. Végül, mikor Lajos is odaért, Szicíliát (azaz Nápolyt) a béke teljes helyreállítása után Lajos uralma alá vetette. András herceg legfőbb gyilkosát és annak tanácsadóit elfogta és lefejezés végett Lajos király kezére juttatta. Johannát, a férjgyilkos nőt mostani férjével Lajossal együtt idegen vidékre üldözte. A tengerentúli részekről Miklós a király hívására tért vissza. Lajos király azután Miklós testvérét, Lőköst küldte Szicíliába, hogy azt kormányozza. István vajda jelentése szerint Lőkös ott az országnak hű szolgálatokat tett.[366]

I. Lajos Lackfi István vajdának. Látván, hogy István vajda bátorságával, állhatatosságával és hűségével kitűnik a vitézek közül, ezért számba veszi kiváló tetteit. Elrendelte,

[364] 1349. máj. 18. Csáky I. 100–107.
[365] 1349. nov. 26. Középkori históriák 181–1/82. No. 141.
[366] 1350. okt. 30. Középkori históriák 184–188. No. 143.

hogy külön-külön írják le szolgálatait. Az első nápolyi hadjáratban ott volt a király seregében. A király hazatérése után Szicília súlyos helyzetbe került, mert Johanna és férje, Tarantói Lajos megtámadta, ezért Lajos király Lackfit visszaküldte. Lackfi István sok érdemet szerzett Károly és Lajos királyok hadjárataiban, védelmezte az ország határait és visszaszerezte azokat a határvidékeket, melyek a király „szent elődei," Magyarország hajdani királyai idején Ausztria és Csehország határáig értek, és csak akkor kerültek az említett idegen országok uralma alá, mikor az ország elvesztette természetes urát. Lackfi buzgalmában bízva a király nagyszámú hadi néppel küldte őt Szicíliába. Miután Foggiába érkezett, Tarantói Lajost és híveit Lucera városában ostromzár alá vette. Lajos elmenekült, Lucerából Ascoli felé vonult és csak nehezen érte el Troia városát. Amikor [Tarantói] Lajos kibontott zászlókkal Troiából a völgyeken át Ascoli felé indult, Lackfi megtámadta és legyőzte. Az elesetteket és halálosan sebesülteket nem számítva 300 lovag került Lackfi István fogságába, aki elragadta Werner herceg, Acciajuoli Miklós, Ördög Fülöp és Surgoniai János zászlait s a személyes pajzshordozók – azaz nemesek – három zászlaját is. Werner herceg, Acciajuoli Miklós és mások, mivel nem ismerték fel őket, megmenekültek István kezéből. Tarantói Lajos Troiából Ascoliba szökött, ám Wernert 500 fegyveresével pár nap múlva Lackfi Corneto városában elfogta. Később Tarantói Lajos nagy zsoldos-sereget gyűjtött – sok hűtlen szicíliai alattvaló is csatlakozott hozzá –, és Nápoly alatt, egy mezőn csatába bocsátkozott Lackfival. Miután mindkét oldalon felharsantak a harci kürtök a két sereg „iszonyú" csatát vívott. A csatában Lackfi győzött. Oroszláni erővel küzdött, az ellenség sok főurát, báróját, előkelő lovagját elfogta és az ellenfelet teljesen legyőzte.[367]

I. Lajos a Busan megyei Dobowyk-i Bachya fia Mermonyának, udvari milesének, birtokokat adományoz érdemeiért. Amikor Lajos nagy sereggel Zára megvédésére vonult a velenceiek ellen, Mermonya a király felszólítása nélkül, csak hűségből és szeretetből, fegyveresei saját költségén kiállított nagy csapatával mindig a király mellett harcolt, amikor pedig a király a maga, a főpapok és az előkelők seregével, valamint zsoldosaival Nápoly ellen vonult, Mermonya familiárisai csapatával kényszerítés nélkül vele ment. Részt vett Aversa és végül Apolitana (Nápoly) ostromában, ahol ő, rokonai és familiárisai súlyos sebeket kaptak, sőt Mermonya a kővetők és tüzfegyverek (pixidum) találatai miatt bal szemét elvesztette és hat jeles familiárisa elesett. Néhány nap múlva Mermonya összeszedve erejét, újra harcolt, sok hűtlent ölt meg a király szeme láttára. Amikor a nagy szükségben a király számos lovagja és zsoldosa fizetésük elmaradása miatt a királyi felséget megvetette, Mermonya 500 arany forintot ajánlott fel, melynek visszafizetését a királyra bízta, s melyet (a király által kiadott oklevél szerint!) a „mai napig" nem kapott vissza. Egy csatában fogságba került, 5 hónapig ült börtönben, ahonnan 300 forintért váltotta ki magát, s újra víg arccal szolgálta a királyt. Mindezen érdemeiért a király, míg méltóbb adományt nem talál, Mermonyának adományozza a hűtlenné vált Radoszláv birtokait.[368] Mermonya hűsége valóban példátlan! Nemcsak vitézül harcol, megsebesül, familiárisait veszti, és mindezt önként, de még pénzt is kölcsönöz a királynak, és nem is kéri vissza!!!

I. Lajos Bajk fiainak, Surján, Bogdán, Demeter, Tamás és Balázs vitézeknek kiváló érdemeikért, melyeket számos hadjáratban, de különösen a rácok és a bolgárok ellen in-

[367] 1364. jan. 27. *Smičiklas* XIII. 331–335. No. 247.

[368] 1376. jún. 9. Visegrád. *Vasil Gjuzelev:* La guerre bulgaro-hongraise au printemps de 1365. et des documents nouveaux sur la domination hongroise du royaume de Vidin (1365–1369). *Byzantino-Bulgarica* VI. Sofia, 1980. 172.

dított hadjáratokban, s különösen pedig a Szörény vára és földje visszaszerzéséért vívott csatában szereztek, földbirtokot adományoz a miháldi districtusban, mely birtok korábban Lehach fia Lászlóé volt, aki a király iránti hűséget elhagyva a Havasalföldre szökött, s a király ellenségévé vált. E birtokot Lajos új adomány címén adományozza Bajknak, hogy olyan szabadságok és szokások szerint birtokolhassa, mint a többi oláh nemes abban a kerületben.[369]

Zsigmond király Losonczi László és Losonczi István szörényi bánoknak és testvérüknek adományozza Desznő és Pankota várát érdemeikért. Vitézül harcoltak a király iránt hűtlenek, s az ország ellenségei ellen, különösen Horváti Pál fia Péter fiai, János és László, a keresztes (azaz johannita) Palisnai János fia János, a néhai András vajda fia Imre, Orjavai Hektor fiai, Ikács és és Wtk s azok társai és csatlósai ellen, akik a két királynő kíséretét megölték és a királynőket elfogták. A Losonciak nagy költségek árán sereget gyűjtöttek és elsősorban a nevezett néhai Lászlóval, Péter fiával és követőivel harcoltak Temesváron, végül az említett Péter fia János ellen vonultak, aki fegyveresek hatalmas csapatával vette magát körül, és saját védelmére nagy oláh sereget állított ki. Berekszó környékén a Losoncziak kegyetlen csatát vívtak az oláhok és egyéb csatlósok ellen, és nagy mészárlást vittek végbe, sok csatlóst elfogtak és Károly fia László, Calabria hercege saját zászlóit győzelmi jelként Budára küldték. Amikor Zsigmondot megkoronázták, a nevezett László herceggel Cserőgnél megütköztek, a halálfélelmet oroszláni bátorsággal legyőzve, seregéből kemény csatában sok harcost elfogtak, a legyőzöttek tömegét Ivanics szigetére űzték. A lázadók a két királynőt Gomnec várába, majd onnan Dalmáciába, Újvár szigeten emelt várába vitték. A szigetet mocsarakkal, sáncokkal, kerítésekkel és árkokkal megerősítették és fegyveresek sokaságával és vadul nyilazó gyalogosok tömegével vették közül. A Losonciak Hédervári Miklós fia Kont Istvánt és a szigetet védő csatlósaikat, kik erősen ellenálltak, István segítségével megfutamították, Gomnec várába szorították, majd a várat elfoglalták, noha Kont István és csatlósai kövekkel és lövedékekkel árasztották el őket. Ezután Zsigmond, akkor Magyarország kapitánya és elöljárója, a főpapok és bárók döntése alapján, a nevezett Lászlót kisszámú sereggel Szlavónia védelmére, István bánt pedig, nagyobb sereggel, a macsói és szörényi bánság védelmére küldte. László bán István modrusi comes hűtlenek segítségére jövő seregét a Száva folyón átkelve legyőzte, sok harcost foglyul ejtett, sok vármegyét és várat hódított vissza, így Temesvárt, Becsét, Érsomlyót, Zsidóvárt, Sebest, Miháldot, Újlakot és Orbovát. Losonczi László és István, testvérükkel, Alberttel együtt, aki Itáliában zsoldosként szolgált, ám a viszályokról tudomást szerezve Zsigmondot akarta szolgálni, megrohanták a csapatával Császmán tartózkodó Kont Istvánt, Gomnec várába szorították és ott, sok csatlósával együtt Mária királynő érdekében fogságba ejtették.[370]

Zsigmond király birtokadománnyal jutalmazza Koroghi Istvánt, aki a királynők védelmében a hűtlen Horvátiak ellen harcolva szerzett érdemeket. Különböző hadjáratokban vett részt, így a hűtlen Péter fia László ellen vitézül harcolt, őt fegyvereseivel együtt megfutamította és a király számára három várat visszaszerzett. Amikor Palisnai János fia János, korábban Aurana priorja, a nevezett István ellen harcolt, az őt a Száva folyón túlra űzte, összes birtokait feldúlta, összes javait elvette. Mikor a két királynőt s a kíséretükben lévő

[369] 1387. jún. 2. Buda, Bánffy I. 389–394. No. CCLXXXI. Hasonló tartalmú Zsigmond 1397. júl. 25-én kelt oklevele, kiegészítve azzal, hogy kiszabadították Mária királynőt. Krassó III. 165–170. No. 111.

[370] 1387. aug. Kőrös. *F.* X/1. 367–370. No. CCIV.

bárókat elfogták és sok vitézüket lefejezték, István bán vitézül harcolt a királynők védelmében, ám hosszas védekezés után elfogták és majdnem egy évig fogságban tartották.[371]

Mária királynő Garai Miklós macsói bánnak és testvérének adott oklevelében leírja, hogyan fogta el őt anyjával együtt Horváti Péter fia János és László, valamint Palisnai János fia János. A királynőket védő Garai Miklóst megölték, unokatestvérét, István fia Pált megsebezték, Garai Pál fia Jánost lefejezték, Keresztúri András fiát, Botos Gergelyt karddal ölték meg. A két királynőt elfogták, egy évig a zágrábi püspökség birtokában lévő Gomnec és Újvár várakban őrizték őket, ezalatt Erzsébetet megfojtották. Később Mária királynőt és kíséretét kiszabadították; egyedül Treutel János van még fogságban Csáktornyán. A hívek közül Mária királynő elsősorban Garai Miklós szolgálatairól emlékezik meg, aki sok helyen és sok alkalommal harcolt a barbár népek ellen, Magyarország határait vitézségével és hadi tudományával kiterjesztette, s végül a királynők védelmében esett el. Fia, Miklós macsói bán, különösen Péter fia János ellen küzdött vakmerően vitéz harcosaival Cserőg környékén. E János fegyveresek hatalmas csapatával vette magát közül és vadul őrjöngött, ám seregét Miklós bán szétverte, Jánost pedig Pozsega várába kergette.[372]

Zsigmond birtokadományban részesíti Koroghi Fülpös fia István bánt érdemeiért, melyeket I. Lajos, Mária és az ő szolgálatában szerzett. Horváti Péter fia Lászlót, a hűtlen macsói bánt megfutamította, ezután ostrommal visszaszerezte Bytva, Kulpen és Nándorfehérvár várát. Mikor a nevezett László a hűtlen János bánnal és János priorral együtt hatalmas seregével a király híve, István bán házait és falvait pusztította Pozsega és Valkó megyében, a lázadók pedig nagy seregükkel a Dráván átkelve más megyéket támadtak meg, István bán a folyó jobb partján szembeszállt velük és megfutamította őket. Miután a két János hatalmas seregével elfogta a két királynőt, számos kísérőjüket lefejezte s őket hosszú ideig fogságban tartotta, a lázadó Horvátiak átkeltek a Száván és Szerém és Valkó megyét dúlták, István bán s vele a vitéz Bajnod András fia György, Alsáni János bán fia Pál, s ennek fia Miklós rájuk rontottak, szétverték seregüket, részben megfutamították, részben elfogták fegyvereseiket.[373]

Zsigmond Sárói László temesi ispánnak érdemeiért Világosvár várát adományozza, mivel részt vett Mária királynő kiszabadításában, több vár és districtus visszafoglalásában, a hűtlenek kiűzésében. Oroszláni bátorsággal hadakozott, szívesen vetette magát a küzdelembe. A szerbek és törökök ellen harcolva a király néhány hű lovagjával és néhány előkelővel együtt, kiket a végvidék megoltalmazására rendeltek, fegyvereseivel átkelt a Dunán és Szerbiában, Barancs vidékén szállt szembe velük. A király többi vitézeivel és előkelőivel együtt személyesen rohant a szakadárok fegyveres soraira, sokáig küzdött velük, és végül erős küzdelemben szétszórta a szerbek és törökök tömegét, dicsérendő módon hatalmas pusztítást, vérontást és mészárlást vitt végbe közöttük. A szakadárok öt zászlóját a földre vetette, a győzelem diadalával hatalmasan megtiporta, végül Zsigmondnak Zólyomba s a királynőnek Budára küldte.[374]

Zsigmond Losonczi István későbbi macsói bánnak a Horváti féle lázadás idején Ivanics és Gumnech vára ostrománál, a rácok elleni hadjáratban Borics vára ostrománál s a törökök elleni hadjáratban szerzett érdemeiért a korábban Toldi Miklós által bírt Bihar

[371] 1387. szept. 14. Középkori históriák 212–219. No. 1–61.
[372] 1388. ápr. 28. Visegrád. *F.* X/1. 414–420. No. CCXXXVIII.
[373] 1390. aug. 14. Szerbia 26–28. No. LXVIII.
[374] 1390. nov. 21. Németi. Szerbia 29. No. LXIX.

megyében fekvő Kőrösszeget és Szatmár megyében fekvő várakat adományoz. Losonczi István a múlt évben a rác szakadárok elleni háborúban Borics vára ostrománál tüntette ki magát, majd a Száva folyó egyik szigetén harcolt a macsói bánság védelmében övéivel együtt. Mikor a hűtlen Kazta fia László fia Demeter nagyszámú törököt és rácot összegyűjtve éjjel megtámadta István csapatát, Demeter számos követőjét megölték. Az ország határának biztosítására István a nevezett szigeten fatornyot emelt, majd a rácok elleni következő hadjáratban is igyekezett a király tetszésére cselekedni.[375]

Zsigmond Sárói Péter fia László temesi ispánnak Zaránd megyében birtokot adományoz. László ispán gyermekkora óta szolgálta I. Lajost, nejét, Erzsébetet, majd Mária királynőt és őt magát is. Főleg a két János bán támadása idején, a kezükön lévő szlavóniai és rácföldi várak felszabadításában, a rácföldi Chetyn és Borics várak visszavívásában és Mária királynő kiszabadításában szerzett érdemeket, továbbá mert temesi ispánként, a Dunán átkelve a rácországi Brancho kerületben lévő Wythinica várnál a rácokat és törököket megverte, az általuk súlyosan megkárosított macsói, szerémi, krassói és temesi kerületek és vármegyék lakosságát megmentette, és öt győzelmi zászlót küldött a királynak Zólyomba, illetőleg Budára.[376]

Zsigmond Macedóniai Péter fia Miklóst, János fia Andrást, és Dancs fia Simont Nikápoly vára ostromakor sebesülésükkel a szeme láttára szerzett érdemeikért, továbbá testvéreiknek, Andrásnak Rácországban, Jánosnak Bulgáriában és János fia Miklósnak a Lypkow-i kerületben a török elleni csatákban történt elestéért, valamint a bosnyák király hívének, Ikco fia Ikachnak a múlt évben Temes megyében vívott ütközetben történt megöléséért birtokadományban részesíti. A birtokok a hűtlenségükért fő- és jószág-vesztésre ítélt Simontornyai Istvánéi és Csáktornyai Lack fia István fia István vajdáéi voltak, akik, midőn ő a bulgáriai csatavesztés után a tengeren hazafelé igyekezett, János bánhoz és János perjelhez csatlakozva fellázadtak, és mint László apuliai király generalis vicariusai, az országot török hadakkal pusztították.[377]

Zsigmond király Kanizsai János esztergomi érseknek és testvéreinek. A múltban a hűtlen Horváti Péter fia János és Palisnai János fia János, Aurana perjele, elrabolta Erzsébet és Mária királynőket, az előbbit meg is gyilkolták. Mikor Jánost, mint felségsértőt, a király kézre akarta keríteni, hogy méltóképpen megbűnhődjék, néhai Simontornyai Dénes vajda fia István megengedte neki, hogy szabadon elvonuljon. A múlt évben a király a török elleni csatában vereséget szenvedett, utána a tengeren igyekezett haza. Ezalatt a nevezett két István fivérükkel, Andrással, aki Lackfi István fiának, a néhai Döbröközi vajdának a fia, igyekeztek a királyt trónjától megfosztani. A néhai Károly király fia, László apuliai király megbízottaiként igyekeztek a hatalmat a kezére játszani. Követeket küldtek Bajezid szultánhoz, hogy adja leányát feleségül Lászlónak. Nem féltek előidézni, hogy a törökök a Dráva és a Száva közére törjenek, ezért a két Istvánt kivégezték. Őket, András és örököseiket úgy kell büntetni, hogy örökre a hűtlenség bélyegével legyenek jelölve. Valamennyi várukat el kell venni. Mindezenközben Kanizsai János esztergomi érsek és fiai, Miklós tárnokmester és István ajtónállómester híven szolgálták a királyt. Mikor Zsigmondot megkoronázták, fegyverforgató híveik erős csapatával Rácország felé indultak. János nevezett fiai rokonaik és familiárisaik vére ontásával segítették a királyt, legyőzték az ellenséget, elfoglalták Csesztin és Borics várát.

[375] 1391. júl. 3. Buda. Balassa 69–70. No. 196.
[376] 1397. márc. 2. Zákány. Zs. I. 513–4653.
[377] 1397. márc. 4. Középkori históriák 235–240. No. 166.

Amikor a bosnyákok elfoglalták Dalmáciát és Horvátországot, sok hűtlen gyűlt össze Dobor várában, mely a boszniai király Ozora nevű földjének területén, az ország határvidékén épült, és nagy gaztetteket követtek el. Ekkor Zsigmond fegyverforgató híveiből sereget gyűjtött, s a Száva folyón túlra, Dobor vára ellen indult, azt elfoglalták, a hűtleneket elfogták, majd visszatértek Magyarországra.

Amikor Zsigmond Moldva ellen indított sereget Kanizsai István követőivel és a székelyekkel együtt előbb ért Moldvába mint a király, Zsigmond elé ment és biztonságos utat mutatott neki, amikor pedig tovább mentek, s a kegyetlen oláhok által elsáncolt szűk úton haladtak, s az oláhokkal és vajdájukkal, Istvánnal harcoltak, János érsek kíséretével hűségesen kitartott Zsigmond mellett. Így a király behatolhatott Moldvába és István vajda az összes oláhokkal, miután engedetlenségükért bocsánatot kértek és nyertek és kötelezték magukat a szokásos adók egyenlő időközönként történő kifizetésére, azonnal őszinte szolgálatot vállalt Zsigmond alatt. Ezután Zsigmond visszatért Magyarországra, majd a Havasalföldre vonult, ahol az oláhok és törökök erős seregei tevékenykedtek. Zsigmonddal tartott a nevezett István saját, és testvére a tárnokmester jól felfegyverzett nagyszámú csapatával. Maga a tárnokmester akkor Franciaországban és Itáliában járt követségben.

A király seregei a Havasalföldön megfutamították a török és oláh sereget és elfoglalták Nikápolyt (Kisnikápolyt), miközben „a nagyságos férfiu," István, elesett, követői pedig súlyos sebeket szenvedtek. Ezután Zsigmond Kassa és a határvidék felé fordult, ahol II. Ulászló lengyel király törekedett az országot elfoglalni. Ekkor János érsek fegyvereseivel a lengyel király ellen vonult, és elzárta előtte az utakat.

Később Zsigmond fegyverbe hívta a különböző országok seregeit és saját fegyvereseit a török ellen. János érsek és István ajtónállómester két zászlóval, testvérük Miklós tárnokmester a harmadik zászlóval állt a király mellé, s vele együtt a török ellen vonultak. Megostromolták Bodony és Orehovo városokat és várakat és elfoglalták azokat. Továbbhaladva csatát vívtak a törökökkel és hatalmas öldöklést vittek végbe. Teljes igyekezettel harcoltak, de a pogányok győztek és vissza kellett vonulniuk, de visszavonulás közben is igyekeztek a török ellen harcolni.[378]

Zsigmond király Stibor vajdának. Stibor ifjú éveitől kezdve Zsigmond mellett állt, már akkor is mikor még nem birtokolta a királyságot, s a két János (a bán és a perjel) nagy károkat okozott az országnak. Ezek Stibort is elfogták és kegyetlenül megkínozták. Bizonyos népek dél felől az ország határai ellen törtek és zsákmányukkal vissza akartak vonulni. Stibor ellenük indult és éjszaka nagy távolságot lovagolva felkutatta őket. Bár négyszeres túlerőben voltak, nem ijedt meg tőlük, hanem miután mindkét részről csatasorba álltak, bátor vitéz módjára harcba szállt velük és legyőzte őket. Stibort karddal hátulról átdöfték, és bár a szúrás áthatolt a testén, nem vonult vissza, hanem az ellenség vezérét százhatvan kísérőjével együtt elfogta és bilincsbe verette, az ellenségből pedig sokakat kardélre hányatott, hogy példájukkal másokat is eltérítsen a gonoszság útjáról. Az istentelen törökök és követőik ellen Zsigmond új hadjáratot szervezett, nagy sereget hívott össze saját királysága és más országok lakóiból. Stibor vajda az erdélyi területekről és saját hadi népeiből hűséges férfiak csapatát gyűjtötte össze saját zászlaja alatt és az említett fegyveres tömeggel a havasokon túlra vonult, ahová Zsigmond ellensége, Vlad vajda, a törökök segítségével benyomult. Stibor vajda ellenállt neki, nagy csatát kezdett, a vajdát személyes harcban legyőzte, seregének szárnyát letiporta s őt követőivel együtt

[378] 1397. dec. 8. Középkori históriák 235–240. No. 166.

megfutamította, miközben maga Vlad vajda is megsebesült. Stibor onnan csapataival tovább haladt, s csatlakozott a király Nagynikápoly mellett álló seregéhez. A vár körül sokáig tartott a harc, melyben a törökök nem kis része elpusztult. A vár alatt a vitézül harcoló Stibor egy hatalmas sziklától sújtva súlyosan megsebesült. Végül a törökök győztek és Stibor seregét teljesen elpusztították. Zsigmond Stibor vajdával együtt menekült Havasalföld felé, majd gályákon leereszkedett a Dunán, Stibor vajdát azonban néhány más báróval együtt visszaküldte Magyarországra. Stibor nyomban visszaindult Erdély felé, az oláhok és az ország más ellenségei cselfogásait kivédte, s az erdélyi részeket megőrizte. Ezután Stibor vajda nagy sereget gyűjtött nemes és fegyverforgató férfiakból és a Havasalföld irányában, a Vlad által tartott Dombovica várához szállt. A várat megostromolta és elfoglalta, a menekülő vajdát elfogta, s miután az Zsigmond hűségére tért a király elé hozta. Az ostromban Stibornak sok vitéze elesett.[379]

Zsigmond Cillei Hermannak és fiának. Hermann comes, Hermann comes atyja, hű szolgálatokat teljesített Lajos királynak, Erzsébet és Mária királynőknek. A törökök elleni (1392-es) hadjáratban Keve közelében, a Dunán túl, Hermann comes unokatestvére, Vilmos fegyvereseivel Zsigmond oldalán harcolt, hű szolgálatokat tett, majd megbetegedett és meghalt. Hermann comes akkor is Zsigmond seregéhez csatlakozott, mikor az Bajezid szultán ellen vonult. Meghódították Bodony városát s elfogták annak „vezérét" Stracimirt, majd elfoglalták Orehova várát, melyben sok törököt is foglyul ejtettek.

A (vesztes) nagynikápolyi csatában Hermann csapatai teljes erejükkel harcoltak, s a vereség után Hermann a király mellett haladt, hogy személyét védelmezze; sértetlenül meg is őrizte a király személyét és a csatatérről biztonságban elvezette, mialatt kedves hadi népei és familiárisai csaknem mind elestek. „Hűségesek közt a leghűségesebb" volt.[380]

Zsigmond Perényi Simon fia Péter székely és zempléni ispánnak, érdemei fejében, az Ugocsa megyei Szőlős várost adja új adományként. Péter ispán megsebesült Galambóc vára alatt, egyik lábán pedig akkor, amikor az érdsómlyói kerületben pusztító törököket megverte és vezérüktől a zászlót elragadta. Később, a fellázadt havasalföldi oláhok elleni királyi hadjáratban, a jobb karján sebesült meg. Végül a szerémségi végvárakban harcolt sikeresen a törökök ellen és megakadályozta őket abban,hogy benyomuljanak az országba. A vitéz Péter ispán személyesen is összecsapott a törökkel, miközben számos életveszélyes sebet szenvedett, így a bal keze is megsebesült.[381]

Zsigmond Stibor vajdának adományozza Berencs várát hűségéért és hadi érdemeiért, főleg azokért, melyeket a Nápolyi László hívei elleni harcokban szerzett. Három év előtt vitézül harcolt a törökök, Nyitra várának ostroma idején pedig a lázadók ellen, és a várat súlyos sebesülése ellenére bevette. Zászlaja alatt erős és jól fegyverzett harcosok gyülekeztek, melyekkel visszaverte a lázadókat, akik emberben és javakban egyaránt súlyos veszteségeket szenvedtek. A birtokában lévő Surány várát, noha azt Török Benedek a lázadók kezére akarta juttatni, megtartotta a király hűségén, majd a nyitrai püspökséghez tartozó, ám hűtlen várnagya, Petric által elragadott Skaczan várát is a király iránti engedelmességre kényszerítette. Krompa és Cracowan castellumokat, melyek csel útján kerültek bizonyos morvák kezére, súlyos harcok árán visszaszerezte a király számára. Miközben a király Csehországban járt, ellene számos főpap, báró és nemes összeeskü-

[379] 1399. jan. 27. Középkori históriák 240–243. No. 167.
[380] 1399. aug. 29. Marót. Szerbia 40–41. No. XC.
[381] 1399–1406. *F.* X/3. 140–159. No. CLIV.

vést szőtt, hogy Durazzói Lászlót juttassa a királyi trónra. Stibor vajda vitézül harcolt ellenük és kemény harcok árán visszafoglalta Győr várát. Amikor Nápolyi (Durazzói) László sok olasz és nápolyi fegyveressel, lovasokkal és gyalogosokkal betört Sopron megyébe, Stibor vajda vitézül rájuk támadt, úgy, hogy nagyobb részük megfutott, másokat kardélre hánytak, zsákmányukat elvették, és László zászlóalját teljesen szétverték. Ezután Stibor serege Székesfehérvárra, majd Budára vonult, és e városok lakóit a Zsigmond iránti hűségre kényszerítette. Nagy fegyveres csapatát mindig harci készenlétben tartotta a király támogatására, és megvédte az ország lakosait a hűtlenek támadásaitól. Amikor Zsigmond visszatért Magyarországra, Stibor vajda, magát és kísérőit nyilak és kövek záporának téve ki, megostromolta Esztergom új városát, a király szeme láttára elsőként lépett a város falára, és sikerült azt bevennie. Amikor Ludány vára Tamás egri püspök testvérei, István és László kezéből a hűtlenek kezére jutott, akik a várhoz közel lakókat elnyomták és kifosztották, a várat vitézül megostromolva elvette tőlük és a vár szomszédait megmentette a jogtalan elnyomástól és fosztogatástól. Más hőstetteit ezen oklevélben nem adják elő.[382]

*

A felsorolt érdemeken kívül okleveleink némelykor olyan érdemekről is tájékoztatnak bennünket, melyek némileg különböznek az eddigiektől, bizonyos esetekben pedig az érdemek fejében birtokot adományozó személy nem az uralkodó.

Ilyen többek között egy 1302-ben a nyitrai káptalan előtt kiadott oklevél, melyben Aba fia Aba comes és fia, Miklós serviensüknek, Salamar fia Leuew dictus Istvánnak érdemei fejében, melyeket vére hullatásával és teste megcsonkulásával szerzett, és testvére, a cseh király által Syuthe várában megöletett Mihály comes haláláért, birtokot adományoznak.[383] A pécsi káptalan küldötte, Gallus mesterkanonok és jegyző beszámol arról, hogy Egyed mester Chob-i Sándor fia Istvánnak, illetve Aldumas fia Mihálynak és testvérének, Petőnek hűségükért, és különösen mert István az Egyed mester megátalkodott ellensége, Cosmas fia Zerie ellen vívott csatában derekasan harcolt, Mihály pedig az ellenséges had kapitányát elfogta, s így Egyed mester győzelmet aratott – birtokot adományoz.[384]

Az egri káptalan előtt Rénoldus volt nádor fia Gylwas Újvár megyei örökölt, Zakula nevű földjének egy részét serviensének, Dénes fia Lászlónak és Andrásnak adja azon szolgálataikért, melyeket Kothunbania városa előtt az onnét Károly király ellen kirontó csehekkel szemben a lováról leeső királynak nyújtottak.[385] Itt tehát egy úr jutalmazza meg saját serviensét, aki a király védelmében hajtott végre vitézi tettet!

A váradi káptalan előtt Petenye fia Péter a királyi adományból birtokolt birtokának egy részét hű szolgálataikért és serviensüknek a Máté elleni csatában történt haláláért servienseinek, Koch fiainak Bodnak és Moknak adja a határok feltüntetésével. Az adományt Péter nem vonhatja vissza.[386] Itt egy úr jutalmazza meg serviensét a serviens serviensének haláláért (!).

[382] 1302. szept. 27. Anjou I. 167. No. 288.
[383] 1307. jan. Anjou II. 57–58. No. 288.
[384] 1307. Anjou II. 126. No. 279.
[385] 1309. Anjou II. 349. No. 797.
[386] 1313. Anjou III. 294–295. No. 656.

A jászói konvent előtt Thekus fia László Konrád fia Jakab fia Albertnek, hű famulusának birtokot adományoz az udvarnokok földjéből hű szolgálataiért, melyeket gyermekkora óta teljesített, különösen amikor Károly király Esztergom várát ostromolta, mert életveszélyes sebe ellenére is védte urát, János mestert.[387]

Sóvári György fia János mester sókútja jövedelméből évi 30 márkát ad Tamás fia Synkh mesternek, aki az ő szolgálatában vitézül harcolt Bécs vára alatt, majd a Sáros várát birtokló cseh Wych ellen, Lengyelországból pedig hermelin- és más prémeket, meg egyéb drágaságokat hozott neki, 1000 márka értékben.[388] Itt a serviens nemcsak vitézül harcol uráért, de ajándékokat is hoz neki.

Miklós volt nádor fia Miklós hű szolgálataiért, melyeket ifjú kora óta teljesített, különösen pedig mert sebesülése ellenére is győzelmet aratott, amikor ellenfelei urát megtámadták, Wenezk-i Jakab fia Istvánnak birtokot adományoz.[389]

A nyitrai káptalan előtt Abafi Miklós kelecsényi birtokát Ilmeer-i Benedek fia Istvánnak adományozza a Rajna folyó mellett tett, halálos veszedelemmel járó hű szolgálataiért.[390]

A szepesi káptalan jelenti, hogy Bozteh-i Renoldus fia László fia János bizonyos birtokokat felerészben András fia Miklósnak, felerészben közösen Miklós testvéreinek, Benedeknek és Lászlónak adományoz a neki és testvérének, Péternek tett szolgálataikért: várukat, Chychouát, majdnem egy évig tartották a király hűtlenjeivel szemben, 200 márka kárt szenvedtek, és négy nemes serviensük elesett.[391] Itt az úr azért jutalmazza meg servienseit, mert várat védtek a király hűtlenjei ellen és a serviensek négy serviense esett el, kik szintén nemes serviensek voltak.

A pozsegai Szent Péter egyház káptalanja előtt Sándor comes fiai, Demeter királyi tárnokmester, Miklós és Sándor három ekényi földet adományoznak Salamon fia Jánosnak és Dobónak nagyapjuk és apjuk érdemeiért, melyeket azok részben még III. András seregében szereztek.[392]

I. Károly király Farkas fia Jakab Lóránd nádor fiának, serviense kérésére, érdemeiért visszaadja birtokait.[393] Bizonyítja továbbá, hogy Tamás fiai, László és Doncs, valamint György fiai, János és Péter rokonuknak, Sóvári György nővérének, Sinkának, György érdemeiért, aki vitézül harcolt Trencsén vára ostromában, és rokoni szeretetből Sóvár falu jövedelméből 60 márkát adnak.[394]

Néhai Miklós nádor fia Miklós királyi lovászmester, vasi és zalai comes, András fiainak, Gergelynek és Dorozlausnak hű szolgálataikért birtokot adományoz. Segítettek megvédeni Léka és Rohonc várát Károly király számára, miközben elestek rokonaik, Vuon-i Miklós és Pouka fia Mihály, továbbá servienseik.[395]

Csák Máté nádor megjutalmazza Kistapolcsányi Gyula ispánt, lévai várnagyot érdemeiért, melyet különböző csatákban szerzett vére ontásával az ő és összes emberei jelenlétében.[396]

[387] 1314. máj. 1. A. I. 341–343. No. 310. Az oklevél a famulust tisztnek fordítja.
[388] 1314. aug. 3. Anjou III. 358–359. No. 810.
[389] 1316. febr. 22. Pölöske. Anjou IV. 95. No. 242.
[390] 1316. máj. 1. A. I. 393–394. No. 356.
[391] 1316. nov. 29. előtt. Anjou IV. 137. No. 355.
[392] 1316. dec. 11. Anjou IV. 141. No. 366.
[393] 1317. nov. 3. Komárom. Dl. 71.380.
[394] 1317. nov. 5. Komárom. Dl. 57.264.
[395] 1318. ápr. 16. Pölöske. Anjou V. 51–52. No. 104.
[396] 1318. nov. 11. Középkori históriák 150. No. 114.

A pozsonyi káptalan előtt Ogyai Péter fia Foko és fivére Andich serviensüknek, Buzka fia Jakabnak hű szolgálataiért 60 eke szántóföldet adományoznak.[397]

Miklós vajda, máramarosi comes Móric mester fiainak, Móricnak, Istvánnak és Miklósnak gyermekkoruk óta teljesített szolgálataikért, valamint mert testvérük, Lőrinc a máramarosi hospesek csatájában elesett, birtokot adományoz.[398]

Babonics János szlavón bán Rokolnoki László fia Miklósnak, kérésére, vámot adományoz szolgálataiért: minden hadjáratában vitézül harcolt a bán seregében és amikor a bán személyesen hadakozott a Henrik-fiak ellen, Miklós sok rokona halálával és saját vére hullásával vitézül szolgálta őt.[399]

Miklós soproni comes, kapui, komáromi és szekcsői várnagy a király jelen hadseregének kapitánya jelenti: a hűtlen trencséni Máté halála után ő a király parancsára hadsereggel vonult Máté tartományába, ahol János fia Bodoz és testvére, Opun-i Farkas fia János csatlakoztak hozzá és hű szolgálatokat teljesítettek, ezért nekik királyi felhatalmazásából egy birtokukat visszaadja.[400] Csák Máté e servienseinek az az érdemük, hogy átálltak a király kapitányához.

Az egri káptalan előtt Oprod István birtokot adományoz múltbeli és jövőbeli hű szolgálataiért serviensének, Andrásnak. Ha András örökös nélkül halna meg, a birtok az adományozóra száll vissza. András és utódai a birtokot csak neki adhatják el.[401]

Fülöp nádor elengedi Uz fia János és Péter fia Lukács, Tamás szepesi várnagy serviensei adóját a Horvátországban, a király utóbbi hadjáratában szerzett érdemeikért.[402]

Mihály jászói prépost és a konvent előtt Rénold fia László fia Péter és Péter fivére, János fia László egy birtokrészt adományoznak servienseiknek Geche-i János fiainak, Simonnak és Bekének szolgálataikért, és fivérük Julas hősi haláláért.[403] János szlavón bán birtokokat adományoz unokájának, Coztanicha-i Péter fia Dénesnek szolgálataiért, melyeket saját és serviensei vére hullatásával nyújtott neki Szlavóniában, Német-országban, Csehországban, Szerbiában, Boszniában és a tengeren túl.[404] Micsk szlavón bán Máté fia Máténak adományoz egy Henrik hűtlen fiaitól elkobzott birtokot hű szolgálataiért. Mikor Micsk bán a királyi hatalom visszaállítása céljából Horvátországba ment, ott a Kuriacius fiai, Budizlaus, Pál és Gergely, valamint sógoruk, Nelipics elleni csatában vereséget szenvedett, Máté azonban olyan hősiesen harcolt, hogy őt az ellenséges sereg hatalmából sértetlenül kimentette.[405] Philippus de Gragnana capuai és magyarországi keresztes perjel Codulus-nak, Lucas de Spingarol fiának adományoz egy prédiumot Vrána védelmében tanúsított vitézségéért.[406] Pál országbíró bizonyos hűtlenek birtokait Sirok várával együtt a cseh Chenyk-nek, a királyi udvar vitéz és hű lovagjának ítéli Aba nembeli Miklós fia Cheley ellenében.[407]

I. Károly bizonyítja, hogy Tamás erdélyi vajda és szolnoki comes, fiai Konya Miklós, a királyné étekfogó mestere és Mihály mester, pozsonyi prépost és két öccsük, Gáspár és

[397] 1319. jan. 21. A. I. 499. No. 449.
[398] 1319. febr. 9. Meggyes. Anjou V. 155. No. 391.
[399] 1320. szept. 26. *Smičiklas* VIII. 573.
[400] 1321. jún. 14. (Nagy)tapolcsány. Anjou VI. 68. No. 166.
[401] 1321. okt. 2. után. Anjou VI. 104–105. No. 269.
[402] 1321. *F.* VIII/2. 315.
[403] 1323. nov. 30. Anjou VII. 287. No. 623.
[404] 1324. ápr. 11. Anjou VIII. 94–95. No. 175.
[405] 1326. szept. 8. Kőrös. Anjou X. 228. No. 364.
[406] 1328. máj. 26. Vrana. Dl. 106.116.
[407] 1331. márc. 10. Visegrád. A. II. 522–525. No. 449.

László nevében a király elé járulva bejelentették, hogy hű szolgálatáért – nem kímélte sem személyét, sem vagyonát – birtokot adományoznak familiárisuknak, Huntpázmán nembeli Ferenc fia Pagan Istvánnak.[408] Tamás erdélyi vajda és szolnoki ispán Chahal-i Péter fia Jánosnak érdemeiért, melyeket ifjú kora óta a király hadjárataiban és más ügyekben neki szerzett, birtokot adományoz.[409] Miklós szlavón és horvát bán Mika fia Miklóst, Kőrös vár nemes jobbágyát, aki I. Lajos Zára alatti, velenceiek elleni csatájában nyíllövés által megsebesült, kiveszi a vár jobbágyságából és a nemes királyi serviensek közé emeli.[410]

Losonci István szörényi bán, figyelembe véve Dés fia Péter Miháld kerületbeli kenéz és testvérei, Halmag, Kristóf és Mihály hű szolgálatait, melyekkel a királyt és az adományozó bánokat szolgálták, különösen a Mária királynő kiszabadítására indított hadban, egy Patak nevű királyi falut adományoz Péternek és testvérének. Minden évben Szent Mihály napján sessiónként 3-3 garast fizet, Szent György napján ötvenedet fizet Miháld vár várnagyainak, amint az a többi szabad kenéz falvaknál szokásos.[411]

*

Nem érdektelenek azok az adományozó oklevelek sem, melyekben az adományozott valamilyen különös, nem feltétlenül hadi szolgálatot teljesített.

Így Károly király Popdi Péter fia János kérésére, hű szolgálataiért, kiváltképpen azon 200 márka kára ellenértékeként, melyeket Nempti faluban a súlyos ügyekben eljáró királyi hadsereg okozott a folyamatos megszállás következtében, neki a Temes megyei Peel üres földet adományozza.[412] Az itt következő már említett oklevél (90. jegyzet) Arany Jánosnak biztosított lehetőséget remekműve, a Pázmán lovag c. vers megírására. I. Károly Huntpázmán nembeli Mihály fia Gergely comes fia István mesternek, a király udvari iuvenisének hű szolgálataiért Som, Somos és Pósa birtokokat adományozza. Különböző hadjáratokban, s az ország és a király más ügyeiben vett részt, legtöbbször a király oldala mellett. Az adomány ezenkívül fájdalomdíjnak is számít István mester lándzsatörésben elszenvedett sérüléséért, amikor is a király, nem valamilyen kitervelt szándékból, hanem tisztán a véletlen folytán, kiverte három fogát.[413] Az oklevél azt is bizonyítja, hogy I. Károly szívesen vett részt személyesen lovagi tornákon.

Tamás erdélyi vajda számos hadi érdemmel dicsekedhetett, de egy érdeme más természetű: I. Károly azért adományozza neki Somoskő várát, mert személyesen vitte hírül a király legidősebb fiának születését.[414]

Nem egészen érthető viszont a következő oklevél: Rátót nembeli Domonkos fia Domonkos volt nádor birtokot adományoz Kocos Miklós özvegyének és fiainak, Miklós egri olvasókanonoknak és Andrásnak az özvegy szolgálataiért, aki a Csák Máté által elfogott és halálra ítélt Domonkos fia Domonkost és fivérét Istvánt, kezük és lábuk törése által (!?) kiszabadította a fogságból.[415] Tamás erdélyi vajda, mivel Szentmártoni Lebee

[408] 1339. nov. 22. Dl. 105.440. – Figyelemre méltó, hogy milyen előkelő nemzetségből származik a familiáris.
[409] 1340. febr. 14. Visegrád. Anjou XXIV. 40–41. No. 79.
[410] 1346. júl. 6. Zára mellett. *Smičiklas* XI. 309–310. No. 231.
[411] 1387. júl. 18. Jenő. Dl. 30.139.
[412] 1317. máj. 19. Anjou IV. 175. No. 464.
[413] 1319. jún. 8. Dl. 1967.
[414] 1323. márc. 6. Temesvár. Anjou VII. 38. No. 61.
[415] 1323. Anjou VII. 333. No. 726.

István fia László Károly király seregében az erdélyi hűtlenek s a király ellenségei ellen harcolva Kő-halom vára alatt elesett, Szentmárton nevű birtokát Péter fia Mihálynak, Mihály testvéré-nek Pálnak és Impur fia Tompának adományozta, akik ugyanabban a seregben harcoltak.[416]

I. Károly meghagyja az ország összes bíróságainak, hogy az oklevélben felsorolt nemeseket és servienseket, akik számos egykor hűtlen, de az oklevél kiadása idején már nem hűtlen nemesnek és serviensnek károkat okoztak, ne vonják felelősségre, mert a kártételek következménye alól már feloldotta őket.[417]

A következő, némileg zavaros eset aligha nevezhető hadi érdemnek, talán inkább az ellenkezőjének: I. Károly megbízza a vasvári káptalant a következő esemény kivizsgálásával: Rezneki Herbord fia Herbord jelentette, hogy Kaba Demeter, Nempty várnagya, 1325. június 9-én ura, Henrik fia János fia János parancsára Reznek ellen vonult. Herbord és fivére János megrémült a németek hatalmától és mindketten elbújtak. Ellenségeik Jánost megtalálták és megölték, Herbordot és hat serviensét súlyosan megsebesítették, ráadásul az összes fegyvert elvitték és tizenöt lovat is elkötöttek.[418]

I. Károly István visegrádi várnagynak birtokot adományoz hű szolgálatai fejében. István uralkodásának kezdete óta támogatta a királyt, aki kilencszer küldte őt a tengeren túlra, hogy ügyeit előmozdítsa.[419] Ez inkább diplomáciai érdemnek értékelhető. I. Károly Aba nembeli Nekcsei Sándor fia Demeter tárnokmesternek hű szolgálataiért és azért, mert László fia születését jelentette, megengedi, hogy birtokát arra hagyja, akire akarja.[420]

Számos oklevél szól azok érdemeiről, kik Károly királyt és családját Záh Felicián merényletekor megmentették. Ilyen I. Károly azon oklevele, melyben Záh Felicián nógrádi és gömöri birtokait Cselén Jánosnak, a királyné helyettes étekfogójának és fivéreinek, Miklósnak és Jakabnak adományozza, mert János a merénylőt tőrével többször átdöfte és megölte.[421] Hasonló tárgyú I. Lajos következő oklevele: a király Gyula fia Miklósnak birtokot adományoz, mert a Záh féle merénylet idején megmentette András herceg életét. Vitézül szembeszállt Felicián éles kardjával és eközben fején súlyosan megsebesült.[422]

Magyar harcos külföldi hadi érdemeiért is kaphatott jutalmat. Így Ulászló lengyel király „Pető dictus Petrus Hungarus"-nak Lengyelországban szerzett érdemeiért lengyelországi birtokot adományoz.[423]

Zábori Miklós kőhalmi várnagy, Péter fia János és a Balog folyó melléki Radnaldfalvai Demeter fia Radnald fiai, Demeter, László, Imre, János és Miklós vérük hullatásával szerzett érdemeikért I. Károly királytól birtokot kaptak, ám azt 100 kolozsvári márka ezüstért visszaadják bizonyos nemeseknek, akik korábban tiltakoztak az adomány ellen, mivel szerintük az jog szerint őket illeti.[424]

I. Károly megjutalmazza Tatamér fehérvári prépost, királyi alkancellárt és testvéreit. Hűségük és nem katonai érdemeik mellett a király megfontolta fivérük, Bakó szolgálatait, melyeket a király minden hadjáratában és több követségben teljesített, különösen mikor

[416] 1324. szept. 2. Kőhalom vár alatt. Anjou VIII. 201. No. 394.
[417] 1324. okt. 31. Visegrád. Anjou VIII. 240. No. 476.
[418] 1325. jún. 23. Visegrád. Bgl. 201. No. 367.
[419] 1326. aug. 30. Anjou X. 224–225. No. 356.
[420] 1326. okt. 14. Anjou X. 253. No. 413.
[421] 1332.jan. 20. Visegrád. Károlyi I. 77–79.
[422] 1344. szept. 26. Buda. *Palásthy* I. 75–76. No. 65.
[423] 1332. nov. 1. Dl. 30.624.
[424] 1334. okt. 28. *Jakó* I. 176. No. 3.

az, az erdélyi vajda parancsára, titkos küldetésben, kevés emberrel a király után sietett, s az ellenségtől és a halálos veszedelemtől csodálatos véletlen által megszabadulva Argyas vára alatt a királyhoz csatlakozott. Ott a királyt az egész sereggel együtt „csodálatra méltó" szolgálatokkal megsegítette. Visszatérésekor bátor küzdelem árán ért haza és bár idővel elvesztette jobb szeme világát, mindegyre azon fáradozott, hogy megkedveltesse magát.[425] I. Károly megkegyelmez Emich fia Was Miklós volt csicsói várnagynak, mert a várat a király kezére juttatta, és korábbi bűneit megbocsátja;[426] két év múlva megerősíti őt birtokaiban.[427]

A pilisi cisztercita konvent 20 márkáért eladja visegrádi házát Töttös barsi főispánnak és óbudai várnagynak, mert megvédelmezte a monostort.[428]

I. Lajos király előadja, hogy mikor vadászat közben Lyptuáról Diósgyőrbe ment, Berev fia Balázs és Zuka fia Komár éjszaka Túrról Kócsra vezették. Jutalmul a király Komárt és fiait (Hench, Imre, György, László, Mihály), valamint Berev-et és fiait (Balázs, Gehan, János, Benedek, István) személyes védelmébe veszi. Sem a nádor, sem az Olas nemből származó kunkapitány nem vonhatja őket bírói széke elé, csakis a király.[429] Éjnek évadján igazán hasznos tett a király útbaigazítása!

I. Lajos utasítja az esztergomi káptalant, hogy iktassa be egy bizonyos birtokba Jakab fia Miklós udvari servitort, főleg mert kora ifjúságától kezdve a királyi kúrián lakva neki szolgált s a tengeren túl is hasznos szolgálatokat tett. A birtokot adják neki, fivérének Istvánnak s mindazon atyai testvéreinek, akikkel meg akarja osztani.[430]

I. Lajos, érdemeikért, visszaadja Nagymartoni Lőrinc fia Miklós és Miklós fia Miklós elvett földjét. Mindketten saját költségükön vettek részt a király Litvánia elleni háborújában, s ott dicséretes szolgálatokat tettek. István boszniai herceg leánya, Mária és Helsenucro úr Passau városában tartott házasságkötésére a király a két Miklóst küldte és ők saját költségükön utaztak.[431]

I. Lajos a következőképpen emlékezik meg a Petrichevich család tagjainak hőstetteiről: 1352. december 28-án kelt oklevelében előadja, hogy Mogorovics Péter likai kenéz a velenceiek által vívott háborúban Zára alatt vitézül harcolt és hősi halált halt. Ugyanebben a csatában fia, Novak, szintén vitézül harcolt és súlyosan megsebesült. Disislavich Péter 1322-ben győzelmesen vett részt a velenceiek elleni háborúban, 1346. júl. 1-én pedig hősi halált halt. Mogorovics Novak Belz alatt is megsebesült.[432]

I. Lajos Kónya mester feleségét, Erzsébetet, beiktatja Harsundorfer Wluengus birtokaiba, aki Zára alatt örökös nélkül esett el Wluengus gyermekkora óta híven szolgálta a királyt és különösen Zára alatt harcolt oroszláni bátorsággal a velenceiek ellen.[433]

Péter bakonybéli apát István fia Jánosnak („dictus Panzel de Coppan"), aki háromszor vonult a király seregével a tengeren túlra a saját költségén és a monostor nevében, s mint a monostor vitéze ontotta vérét, és más érdemeiért, Mártonháza földdarabot adományozza.[434] A föntebbi földadományozás ellen Péter és Egyed szerzetesek a pannonhalmi

[425] 1336. okt. 17. Középkori históriák 176. No. 136.
[426] 1338. jan. 5. ZW I. 491–492. No. 541.
[427] 1340. jan. 9. ZW I. 502–503. No. 552.
[428] 1343. aug. 20. Pest. No. 278.
[429] 1344. febr. 12. Visegrád. Str. III. 532. No. 692.
[430] 1351. márc. 14. Buda. Dl. 16.100.
[431] 1352. ápr. 26. Buda. Középkori történetek 191–192. No. 147.
[432] *Petrichevich* 116., 117., 125. o.
[433] 1353. máj. 16. *F.* IX./2. 206–212. No. XLVII.
[434] 1354. jan. 20. P. VIII. 331. No. 67.

konvent előtt tiltakoztak, s eltiltották Páncél Jánost annak elfoglalásától. Szerintük az apátságnak kevés birtoka van, s az ilyen adományozás káros.[435]

Különleges „érdemért" jutalmazza meg Mária királynő Forgách Balázs pohárnokmestert. Balázs az oklevél szerint „megtorolta" (II.) Károly király gonoszságát és a koronázása utáni 39. napon bátran és merészen megtámadta. Oly ellenállhatatlan erővel támadt Károlyra, s annyi csapást mért rá hadi csákányával, hogy az néhány napon belül lelkét kilehelve meghalt. Balázs súlyos sebet kapott s élete még veszélyben forog, de megszabadította Mária királynőt Károly elnyomásától, jogai semmibevételétől és visszaszerezte hatalmát.[436] Azért gondoljuk ezt különleges oklevélnek, mert merényletet, ráadásul nem közönséges gyilkosságot, hanem királygyilkosságot jutalmaz meg.

Zsigmond király Kanizsai János esztergomi érseket több országnaggyal együtt az ország alsó végeinek őrzésére küldte, költségei fedezésére zálogképpen lefoglalja Zámbó Miklós tárnokmester összes Csallóközben fekvő birtokát, mivel Zámbó Miklós még nem adta át az érseknek a kamara hasznából őt a múlt évre megillető 1200 forintot.[437]

Forgách János fia Miklós a budai káptalan előtt tiltja el Zsigmond királyt attól, hogy birtokot adományozzon Forgách Péternek és két fiának, Lászlónak és Györgynek, akik az adományt a tiltakozó Miklós atyjának, Jánosnak a török hadjáratban történt elestéért kérték, mivel az ilyen adomány elfogadása elsősorban a tiltakozót illetné. Forgách Pétert és két fiát pedig az adomány kérésétől és elfogadásától tiltják el.[438]

Zsigmond a vasvári káptalannak. Gersei Pető fiai, János és Tamás panaszolják, hogy Nádasdy Tamás és fiai arra a hírre, hogy testvérük, György, Nikápolynál elesett, özvegyének, Zsuzsannának, Nádasdy Tamás leányának felbujtására megrohanták az elhunyt házát, feltörték könyvszekrényét (scrinium), az értékesebb iratokat elvitték és Péter vasvári kanonoknál letétbe helyezték. Zsigmond elrendeli Péter kanonok kihallgatását afelől, hogy miként és kinek a révén került hozzá a scrinium? [439]

Zsigmond bizonyítja, hogy Prodavizi Micsk bán fia István fia István csatlakozott a hűtlenekhez: amikor a király a töröktől vereséget szenvedett, s a tengeren meg a folyókon igyekezett haza, ki akarták őt az országból zárni, mert levelet kaptak néhai Károly király fiától, Lászlótól. Követeket küldtek a török szultánhoz, hogy adja leányát nőül Lászlóhoz. A hűtlenek birtokait elkobozzák. Marcali István fia Miklós temesi ispán szolgálataiért viszont, különösen melyeket a török elleni hadjáratokban tett, valamint Miklós testvére István fia István hűségéért, s mert a nikápolyi csatában török fogságba esett, és ott meghalt, Zsigmond Miklósnak, s általa testvérének, Péternek és unokatestvéreiknek birtokot adományoz – feltehetőleg a föntebb említett hűtlenek birtokaiból.[440]

Zsigmond elé járult Stibor erdélyi vajda s elsorolta Váradjai Péter fia János néhai erdélyi alvajda szolgálatait, különösen melyeket a nikápolyi csatában teljesített, melyben saját zászlaja alatt harcolt, s a küzdelemben nyoma veszett. Kéri a királyt, hogy biztosítsa a nevezett lányainak atyai jószágait.[441]

[435] 1354. nov. 18. P. VIII. 332–333. No. 69.
[436] 1386. febr. 28. Középkori históriák 207–208. No. 159.
[437] 1394. ápr. 24. Buda. Szerbia 34–35. No. LXXXI.
[438] 1397. máj. 1. Dl. 58.745.
[439] 1398. ápr. 7. Dömös. Dl. 92.078.
[440] 1398. máj. 5. Újlak. Dl. 8312.
[441] 1398. nov. 15. Dl. 10.524.

Zsigmond a főpapok és bárók tanácsából új adományként ad Szentannai László fia Péter liptómegyei nemesnek egy birtokot, főként a Liptó megyei Nagyvár nevű királyi vár visszaszerzése és ostroma alkalmából szerzett érdemeiért, mivel Prokop morva őrgróf várnagyát tárgyalások során rávette a vár visszaadására.[442] A várat eszerint nem erővel, hanem tárgyalásokkal szerezték vissza, bár feltehető, hogy a tárgyalások mögött – mint a diplomáciában szokott lenni – erő is volt.

Az oklevélnarrációkban az érdemek között néha diplomáciai érdemek is szerepelnek. Ezek általában kevesebb veszedelemmel jártak, mint a hadi érdemek, bár a követjárás sem mindig volt veszélytelen.[443]

*

Mondanivalómat befejezve hangsúlyozni óhajtom, amit a bevezetésben már említettem, hogy a XIV. századi magyarországi oklevelek narratiói nézetem szerint valós tényeken alapulnak. Semmi esetre sem tudom elfogadni azt az álláspontot, hogy a királyok szempontjából csak az volt a fontos, hogy a megadományozott hozzá hű és lehetőleg jó udvaronc legyen, bár a hűség nyilvánvalóan nélkülözhetetlen erény volt.

I. Károly hosszú és nehéz háborúkban törte meg az oligarchák hatalmát, melyek során nem nélkülözhette híveinek harci erényeit, mint ahogyan I. Lajos sem, aki, ameddig egészsége engedte, szinte folyamatosan háborúzott, és saját életét is gyakran kockáztatta – mit ért volna udvaroncokkal, akik csupán a „tányért váltják"? Az általam átnézett (kiadott, vagy regesztázott) oklevelek közül – nem tudni miért – mégis viszonylag kevés származik tőle. S a század végén a török ellen hadakozó Zsigmondnak is vitéz harcosokra volt leginkább szüksége.

Csak megismételni tudom 1985-ben kifejtett véleményemet, mely szerint a hadi érdemeket mutató vitézek „fizikai erő, bátorság, vitalitás és az esetek többségében a királyhoz való hűség dolgában kétségkívül elitnek mondhatók, s méltán emelkedtek a társadalom vezető rétegébe."[444]

Rövidítések

A.	Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk.: *Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula.* I-VII. Budapest, 1878–1920.
ADE	Magyar diplomacziai emlékek az Anjou-korból. Acta extera Andegavensia. Szerk.: *Wenzel Gusztáv.* 1-3. k. Budapest, 1874–1876.
Anjou	Anjou-kori oklevéltár. Szerk.: *Kristó Gyula.* I. k. Budapest–Szeged, 1990.-

[442] 1399. aug. 11. Rosomberg (Rózsahegy). Zs. I. 666/6603.

[443] Így Nagy Lajos király 1373. máj. 8-án Debrecenben kelt oklevelében (Dl. 54.475) közli: értesült arról, hogy Stracimir viddini imperátornak őhozzá küldött követét Makófalvi János fia Lőrinc fia Lőrinc súlyosan megsebesítette. Ezt a király őszintén sajnálja, és Lőrincet felelősségre vonva igazságot fog szolgáltatni. A követ javait vissza kell adni (tehát ki is rabolták!) és ha a követ életben marad (!) élelmiszerekkel és gyógyszerekkel kell ellátni.

[444] L. az 1. jegyzetet, *Borosy András:* i. m. 537. o.

Balassa	A Balassa család levéltára 1193-1526. Fekete Nagy Antal kézirata alapján s. a. r. és szerk.: *Borsa Iván.* Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 18.)
Bánffy	*Varjú Elemér – Iványi Béla:* Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I-II. k. Budapest, 1908–1928.
Bgl.	Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearb. von *Hans Wagner.* II-IV. Bearb. von *Irmtraut Lindeck-Pozza.* Graz–Köln, 1955–1985. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.)
Blagay	*Thallóczy Lajos – Barabás Samu:* A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Budapest, 1897. (Mon. Hung. Hist. Dipl. 28.)
Botka	*Botka Tivadar:* Bars vármegye hajdan és most. I. k. Regesták és okmányok. II. osztály. Latin okmányok. Pest, 1868.
Csáky	A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. Budapest, 1919.
Dl.	Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
F.	*Fejér, Georgius:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844.
Gregorich	*Gregorich:* A bori és borfői Bory család és levéltára. Szeged, 1935.
H.	Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Győr, Budapest, 1865–1891.
Héderváry	*Radvánszky Béla – Závodszky Levente:* A Héderváry család oklevéltára. I–II. k. Budapest, 1909–1922.
HK	*Hadtörténelmi Közlemények*
Ila – Borsa	Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1232–1525. A Hanvay család levéltára 1216–1525. *Ila Bálint* kézirata alapján szerk.: *Borsa Iván.* Budapest, 1993.
Itk	*Irodalomtörténeti Közlemények*
Jakó	*Jakó Zsigmond:* A kolozsmonostori apátság jegyzőkönyvei (1289–1559). I–II. k. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 17.)
Károlyi	*Géresi Kálmán:* A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. k. Budapest, 1882–1897.
Középkori históriák	Középkori históriák oklevelekben. (1002–1410.) A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta *Kristó Gyula.* Szeged, 1992.
Krassó	*Pesty Frigyes:* Krassó vármegye története. II–IV. k. Budapest, 1882–1884.
Magyar Tudomány	*Magyar Tudomány*
Máramaros	*Mihályi János:* Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget, 1900.
Máriássy	*Iványi Béla:* A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803. I. k. Lőcse, 1917.
MTT	Magyar Történelmi Tár. Pest, Budapest, 1855–1934.

P.	A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk.: *Erdélyi László, Sörös Pongrác.* I–XII/B. k. Budapest, 1902–1916.
Palásthy	*Palásthy Pál:* A Palásthyak. I–III. k. Budapest, 1890–1891.
Pest	*Bártfai Szabó László:* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest, 1938.
Petrichevich	*Petrichevich Horváth Emil báró:* A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich család általános története és oklevéltára. 1. r.: A Petrichevich család általános története. 2. k. 1. A Mogrovics nemzetségbeli Petrichevich család regesztái 1069–1526. Budapest, 1941.
Péchy	*Gárdonyi Albert:* A pécsújfalusi Péchy család levéltári lajstromai. Budapest, 1909.
RDES	Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Ed.: *Vincent Sedlák.* I–II. k. Bratislava, 1980–1987.
Smičiklas	*Smičiklas, Tadeusz:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II– k. Zagrabiae, 1904–.
Sopron vm.	*Nagy Imre:* Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Sopron, 1889–1891.
Str.	Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Ed.: *Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek.* Strigonii, 1874–1924.
Szerbia	Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. k. *Thallóczy Lajos – Áldásy Antal:* A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Budapest, 1907.
Székely O.	Székely oklevéltár. I–VII. k. Szerk.: *Szabó Károly, Szádeczky Lajos.* Kolozsvár, 1872–1898. [VIII. k.] 1229–1776. Közzéteszi Barabás Samu Budapest, 1934.
Sztáray	*Nagy Gyula:* A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. k. Budapest, 1887–1889.
Tóth: Borsod	*Tóth Péter:* A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Miskolc, 1990. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári füzetek 28.)
TT.	Történelmi Tár. Budapest, 1878–1911.
Z.	A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. k. Pest, Budapest, 1871–1931.
Zala	Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: *Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula.* I–II. k. Budapest, 1886–1890.
Zerdahelyi cs. Lvt.	A Zerdahelyi család levéltára.
ZW.	Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von *F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch.* I–VII. Hermannstadt, Bukarest, 1892–1991.
Zs.	*Mályusz Elemér:* Zsigmondkori oklevéltár I–, Budapest, 1951–.

András Borosy

WAR MERITS IN HUNGARY IN THE 14TH CENTURY

Summary

It was Elemér Mályusz who drew my attention to the fact that the deeds of gift issued by Hungarian kings differ from those issued in other European countries, as their narratives (*narratio*) list the beneficiary's merits, which are usually war merits. The majority of the deeds of gift only make general reference to the fact that the beneficiary was endowed with the grant for his war merits. His reward could be a land grant, or his raising to a higher social stratum, or both. A considerable part of the deeds, however, also makes mention of the place, the time and the circumstances of the beneficiary's war merits, and describes the grant that was bestowed on him. Outstandingly remarkable are those deeds of gift, in which the king lists the beneficiary's merits in detail.

The narratives of the 14th century Hungarian deeds are based on real facts. It is an unacceptable position that the kings did only consider it important that the beneficiary be a faithful and good courtier, because Kings Charles I, Louis the Great and Sigismund all needed absolutely superior fighters.

The knights claiming war merits can undoubtedly be regarded as the elite from the point of view of physical strength, bravery, vitality and allegiance to the king, and they had deservedly been raised to the upper circles.

András Borosy

MÉRITES DE GUERRE EN HONGRIE AU XIVE SIÈCLE

Résumé

C'est Elemér Mályusz qui a attiré mon attention sur le fait que les chartes de donation émises par les rois de Hongrie sont différentes de celles des autres pays européens dans la mesure où leur partie narrative énumère aussi les mérites du donataire qui sont, pour la plupart, des mérites de guerre. La grande majorité de ces chartes de donation mentionnent, sans aucune précision, le fait que le donataire a reçu la donation pour ses mérites de guerre. Il a pu être récompensé par des dons immobiliers et/ou une élévation sociale. Néanmoins une partie non négligeable des chartes de donation détaillent les mérites de guerre du donataire: lieu, date, déroulement des événements, ainsi que la nature du don et de la récompense. Les chartes de donation dans lesquelles le roi détaille les mérites de guerre du donataire méritent une attention particulière.

Les parties narratives des chartes de la Hongrie du XIVe siècle sont basées sur des faits réels. On ne peut pas accepter la position qui consiste à dire que pour les rois seule la loyauté du donataire comptait, puisque les rois Charles Ier, Louis le Grand et Sigismond avaient sans doute besoin de bons guerriers.

La force physique, la bravoure, la vitalité, et, pour la plupart, la loyauté de ces militaires aux mérites de guerre firent d'eux une élite digne d'une élévation sociale.

András Borosy

KRIEGSVERDIENSTE IN UNGARN IM 14. JAHRHUNDERT

Resümee

Elemér Mályusz lenkte meine Aufmerksamkeit auf die Tatsache, dass sich die von den ungarischen Königen herausgegebenen Schenkungsurkunden von denen anderer europäischer Länder unterscheiden, da ihre erzählenden Teile (narratio) die Verdienste des Beschenkten – meistens Kriegsverdienste – aufzählen. Ein bedeutender Teil der Schenkungsurkunden erwähnt nur ganz allgemein, dass der Beschenkte seine Schenkung für seine Kriegsverdienste erhalten hat. Seine Belohnung war entweder eine Gutschenkung, eine Beförderung in eine höhere Gesellschaftsschicht, oder beide zusammen. Kein geringer Anteil der Schenkungsurkunden erwähnt aber auch, wo, wann und auf welche Art und Weise der Beschenkte Kriegsverdienste erworben hatte und welche Schenkungen, Belohnungen er erhielt. Besonderes Interesse gebührt Schenkungsurkunden, in denen der König die Verdienste des Beschenkten detaillierter aufzählt.

Die erzählenden Teile der ungarischen Schenkungsurkunden aus dem 14. Jahrhundert beruhen auf wahren Tatsachen. Der Standpunkt, wonach aus der Sicht der Könige nur wichtig gewesen sei, dass der Beschenkte ein treuer und guter Höfling sei, da die Könige Karl I., Lajos I. (der Große) und Sigismund unbedingt gute Krieger gebraucht hätten, kann nicht akzeptiert werden.

Die Kriegsverdienste aufweisenden Krieger sind, was ihre physische Kraft, ihren Mut, ihre Vitalität und – in der Mehrzahl der Fälle – ihre Treue zum König anbelangt, als elitär zu bezeichnen. Sie sind zu Recht in die führende Gesellschaftsschicht emporgestiegen.

Андраш Бороши

ВОИНСКИЕ ЗАСЛУГИ В ВЕНГРИИ В XIV СТОЛЕТИИ

Резюме

Элемер Майус обратил мое внимание на то, что королевские грамоты, которые венгерские короли даровали своим вассалам, отличались от подобных дарственных грамот, выдававшихся в других европейских странах, ибо нарраторские тексты в них перечисляли заслуги награжденного, состоявшие в большинстве своем из воинских подвигов. Значительная часть дарственных грамот лишь в общих чертах упоминает о том, что награжденный получил дарственную грамоту за свои воинские заслуги. В порядке награды за такие подвиги имело место дарование земельнго владения, повышение ранга и причисление к более высокому общественному слою, или же то и другое одновременно. Однако немалая часть таких дарственных грамот делает упоминание также о том, где, когда и каким образом снискал эти высокие заслуги награжденный и какие именно знаки отличия (дарения) он за это получил. Особого внимания заслуживают и дарственные грамоты, в которых более подробно перечисляются воинские заслуги перед королем.

Нарраторские тексты дарственных грамот XIV столетия основываются на подлинных фактах. Невозможно согласиться с той позицией, согласно которой с точки зрения короля важным было то, чтобы награжденный был предан ему и был бы безукоризненным придворным, ибо королям Карлу I, Людовику Великому и королю Сигизмунду безусловно необходимы были отличные воины.

Витязи, проявлявшие высокие воинские заслуги, отличавшиеся высокой физической выносливостью, силой, храбростью и жизнеспособностью, в деле своей преданности королю в действительности могут быть причислены к элите того времени, в силу чего они по достоинству поднимались в самые высшие слои общества.

B. SZABÓ JÁNOS

A MOHÁCSI CSATA ÉS A „HADÜGYI FORRADALOM"

I. rész
A magyar királyság hadserege 1526-ban

Bevezetés

1. A mohácsi csata a „hadügyi forradalom" vitairodalmában

Az elmúlt évtizedekben az újkorral foglalkozó angolszász hadtörténetírásban a „hadügyi forradalom" teóriája vált az egyik meghatározó paradigmává. Noha első változatát még Michael Roberts, a svéd történelem kiváló szakértője fejtette ki 1956-ban,[1] a fogalom az ő kései kritikusa, Geoffrey Parker 1988-as könyve révén vált sokak által vitatott, de igen széles körben elterjedt terminus technicussá.[2]

Ő az eredetileg a kora újkori nyugat-európai történelem egyes jelenségeit leíró elmélet érvényességét kiterjesztette az egész világra, és a XIX. századra kialakuló európai hegemónia magyarázatává tette. Az ő hatására más kutatók megpróbáltak térben és időben is új területeket bevonni a vizsgálatokba, s ez lassanként szétfeszítette Parker elméletének kereteit.[3]

[1] Roberts eredeti elgondolása szerint 1560 és 1660 között a holland és svéd hadseregben végrehajtott újításoknak köszönhetően elsősorban taktikai „forradalom" zajlott. A tüzérség és a lőfegyverekkel felszerelt gyalogság hatékonysága jelentősen megnőtt, miközben a lovasság egyre inkább háttérbe szorult a harctereken, a hadseregek létszáma pedig a korábbi időszakhoz képest a sokszorosára nőtt. Hosszabb távon mindennek meghatározó szerepe volt az abszolutista államberendezkedés kiépülésében. *Roberts, Michael*: The Military Revolution, 1560–1660. Belfast, 1956.

[2] Parker kitágította a folyamat időhatárait, és vizsgálataiban kiemelte az általa kitűnően ismert XVI–XVII. századi spanyol Habsburgok hadseregének jelentőségét. Ő a folyamat kiindulási pontjaként az ostromtüzérség XV. század végén tapasztalt teljesítménynövekedését határozta meg, aminek következményeként új erődítési rendszer alakult ki Itáliában. Az új módszerekkel megerődített helyek elfoglalása pedig rendkívül idő- és emberigényessé vált, s véleménye szerint ez a folyamat gyakorolt döntő hatást a hadseregléstszámok növekedésére és áttételesen a kormányzati rendszerek átalakulására is. *Parker, Geoffrey*: The „Military Revolution", 1560–1660 – a Myth? *Journal of Modern History*, 48. (1976) 195–214. o.; *Parker, Geoffrey*: The Military Revolution. Military Innovation and the rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1988.

[3] A „hadügyi forradalom" vita mára klasszikussá vált írásainak újrakiadása: The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. (Ed. *Clifford J. Rogers.*) Boulder, 1995. A fogalom jelentésének kibővüléséről: The Dynamics of Military Revolution, 1300–2050. (Eds. *MacGregor Knox–Williamson Murray.*) Cambridge, 2001.; néhány áttekintés a „hadügyi forradalom" elmélete körül zajló vita irodalmáról: *De Vries, Kelly*: Gunpowder Weaponry and the Rise of the Early Modern State. *War in History*, 5. (1998) 127–130. o.; *Wilson, Peter*: British and American perspectives on early modern warfare. *Militär und Gesellschaft in der Früher Neuzeit. Bulletin*, 5. (2001) 111–116. o.; *Black, Jeremy*: European Warfare, 1494–1660. London and New York, 2002. 32–54. o.; magyar nyelven *Ágoston Gábor*: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle*, 37. (1995) 465–468. o.; *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 2.) 11–15. o. A „forradalom" kifejezés széleskörű elterjedésének egyik érdekes példája Thomas T. Allsennél fordul elő, aki egyfajta ázsiai perspektívából ír Kelet-Európáról: „those states and cultures with a lenghty history of interaction with the nomads, who for so long lived under the threat and the spell of an earlier »cavalry revolution«, were the more … hesitant to join the »gunpowder revolution«" *Allsen Thomas T.*: The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire. In: Warfare in Inner Asian History, 500–1800. (Ed. *Di Cosmo, Nicola.*) Leiden, 2002. 286. o.

Parker elméletét már a középkor kutatói részéről is érték kritikák. Clifford J. Rogers 1993-ban „The Military Revolutions of the Hundred Years' War" című tanulmányában a gyalogság és a tüzérség jelentőségének és hatékonyságának a korábbi évszázadokban végbement növekedésére, egymást követő „forradalmaikra" hívta fel a figyelmet, s kétségbe vonta egy egységes, több évszázadon átívelő „hadügyi forradalom" létezését.[4] Hasonló nézőpontból készítette el az Andrew Ayton és J. L. Price szerkesztőpáros és szerzőgárdájuk az 1995-ben napvilágot látott „The Medieval Military Revolution" című tanulmánykötetet.[5]

Az újkorral foglalkozó bírálók közül az egyik figyelemre méltó kritikus, Jeremy Black, a XVIII. századi angol történelem szakértője, már 1991-ben megjelentetett könyvében is sokkal fontosabbnak vélte a hadviselés minőségi és mennyiségi változásainak, valamint az európai hegemónia kialakulásának szempontjából a XVII. század végét és a XVIII. századot, mint az ezt megelőző időszakot.[6] Ő, az angolszász kutatók között ritka kivételként, szakított azzal a metódussal, hogy csak angolul megjelentetett, vagy véletlenszerűen elérhető egyéb publikációk alapján alkosson véleményt olyan régiókról, melyek forrásanyaga ilyen módon korántsem feldolgozott.

1999-ben két általa szerkesztett tanulmánykötet is megjelent, melyekben egyes – az angolszász hadtörténetírásban – kevéssé közismert régiók specialistáinak írásai olvashatók. Ezek eredményeit saját könyveiben is messzemenően felhasználta, így sokkal árnyaltabban láttatja Nyugat-Európa kapcsolatait a kontinens „periférikus" területeivel, valamint az Európán kívüli civilizációkkal.[7] Ennek köszönhetően új megvilágításba kerültek a Kelet-Közép-Európában zajló folyamatok is: nyugat-európai technológiák és szervezeti minták mechanikus átvételét igazoló, igencsak szelektált adatok felsorakoztatása helyett Black a helyi viszonyokhoz igazodó adaptációra helyezte a hangsúlyt, sőt az újabb angolszász irodalom nyomán Lengyelországról szólva már a Nyugat-Európával való kölcsönhatásokat is megemlíti.[8]

Ebben a tudományos diskurzusban jelentősen változott Magyarország s ezzel együtt a mohácsi csata szerepe is. Parker könyvében még alig esett szó az országról: a csatáról csak Lengyelország növekvő fenyegetettsége okán írt, a magyar területén folyó XVI. századi oszmánellenes harcokat pedig egzotikus kuriózumként, lényegtelen határvidéki csetepaték sorozataként említette csupán.[9] Mindez méltán váltotta ki a magyarországi

[4] *Rogers, Clifford J.*: The Military Revolutions of the Hundred Years' War. *The Journal of Military History*, 57. (1993) 241–278. o.

[5] *Ayton, Andrew–Price, J. L.*: The Military Revolution from a Medieval Perspective. In: Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Mediavel and Early Modern Europe. (Eds. *Ayton, Andrew–Price, J. L.*) London–New York, 1995. 1–17. o. E kötet jelentőségét számunkra többek között az adja, hogy a magyar történelemről nyugat-európai viszonylatban kiemelkedően tájékozott Aytonnak köszönhetően, bevezetőjében a középkori Magyarország hadtörténetének egyes jelenségei kiemelkedő jelentőséget kaptak a „hadügyi forradalom" középkori párhuzamai között.

[6] *Black, Jeremy*: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800. London, 1991.; *Uő*: European Warfare, 1660–1815. London and New York, 1994.

[7] Black újszerű szemléletéről *Wilson*, 2001. 111–112.; European Warfare 1453–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999.; War in the Early Modern World, 1450–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999.; *Black, Jeremy*: War and the World. Military Power and the Fate of Continents, 1450–2000. New Haven and London, 2000.

[8] *Black*, 2002. 53–54., 120–124., 212–124. o.; a Parker féle „hadügyi forradalom" lengyel kritikája *Frost, Robert I.*: The Polish-Lithuanian Commonwealth and the „Military Revolution". In: Poland and Europe: Historical Dimensions. (Eds. *M. B. Biskupski* and *J. S. Pula.*) Boulder, 1993.; *Kolodziejczyk, Dariusz*: Az oszmán „katonai lemaradás" problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas*, 9. (1994/4) 142–148. o.; *Frost, Robert I.*: The Northern Wars. War, State and Society in North-Eastern Europe, 1558–1721. Modern Wars in Perspective. Harlow, 2000.

[9] *Parker*, 1988. 37. o.

kutatók kritikáját, akik több szempontból is bírálták Parker állításait, de elmélete alapvető helyességét többnyire nem vonták kétségbe.[10]

Ugyanakkor John R. Guilmartin már 1995-ben felvetette, hogy nagy jelentőséget kell tulajdonítani a XVI. századi európai hadügy vizsgálatakor az oszmánokkal fennálló konfliktusoknak, 1999-ben pedig Thomas F. Arnold „Nyugat" és „Kelet" küzdelméről írva már kifejezetten ki is emelte Mohács jelentőségét.[11] Az oszmán birodalom hadseregének vizsgálata a magyar kutatók közül Ágoston Gábort is radikálisabb kritikára sarkallta, s az ő eredményeik nyomán Black egyre nagyobb figyelmet fordított a XV–XVI. századi Európát érő „oszmán kihívásra", hiszen az oszmánok sikersorozata a legjelentősebb koraújkori „lőporbirodalmak" közé emelte államukat, s mindez erősen megkérdőjelezi Európa feltételezett primátusát a tűzfegyverhasználat vagy a hadseregszervezés terén. Ebben a megközelítésben az 1526. évi mohácsi csata a Parker féle „hadügyi forradalom" kritikájának egyik láncszemévé vált.[12]

A „hadügyi forradalom" kezdetét a középkorra helyező kutatók közül Andrew Ayton viszont hagyományos módon, egy korszak végpontjaként értékelte ezt az eseményt. Bár 1999-ben megjelent „Arms, Armour and Horses" című tanulmányában a csatáról írva ő éppúgy a nyugati típusú magyar nehézlovasság és a vele szemben álló oszmán tüzérség és gyalogság párviadalát emelte ki, mint Black, de vele ellentétben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Mohácsnál egy középkori hadsereg szenvedett vereséget egy koraújkori hadseregtől.[13] A csata ebben a megközelítésben kifejezetten szimbolikus esemény, nem más, mint a lovagvilág, a középkori hadtörténet záróakkordja.[14]

[10] *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császár-királyi hadsereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990) 4. 85–95. o.; *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 3. 80–122., 104 (1991) 4. 3–52. o.; *Uő*: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. (Szerk. *Petercsák Tivadar.*) Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 27–39. o.; *Uő*: The Military Revolution in Hungary. In: Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Conflicts in the Era of Ottoman Conquest. (Ed. *Géza Dávid* and *Pál Fodor.*) Leiden, Boston and Köln, 2001. 117–162. o.; *Ágoston*, 1995. 467–468. o.; *Ágoston Gábor*: Ottoman Warfare in Europe 1453–1826. In: European Warfare 1453–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999. 118–144. o.; *Ágoston Gábor–Oborni Teréz*: A tizenhetedik század története. Budapest, 2000. (Magyar századok) 121–125. o.; *Domokos György*: Az olasz várépítészet és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. i. m. 179–201. o.; *Domokos*, 2000. 19–20. o. Magam is Parker téziseinek szellemében írtam az erdélyi fejedelemség hadszervezetéről *B. Szabó János–Somogyi Győző*: Az Erdélyi Fejedelemség hadserege. Budapest, 1996. (a „hadügyi forradalom" hatásai: 15–16. o.)

[11] *Guilmartin, John F.*: The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad. In: The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. (Ed. *Clifford J. Rogers.*) Boulder, 1995. 299–333. o.; *Arnold, Thomas F.*: War in Sixteenth-Century Europe: Revolution and Renaissance. In: War in the Early Modern World, 1450–1815. i. m. 30., 35–36. o.

[12] *Black, Jeremy*: Introduction. In: War in the Early Modern World, 1450–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999. 2. o.; *Black*, 2000. 18–23., 29. o.; *Black*, 2002. 2., 56–59,. o.; Mohácsról a következőket írja: „The heavy Hungarian cavalry drove through the lighter Ottoman cavalry, only to be stopped by infantry and cannon fire. The Hungarians, their dynamism spent, were then attacked in front and rear by the more numerous Ottoman forces." (*Black*, 2000. 29.; *Black*, 2002. 58. o.)

[13] „At Mohacs, the Hungarian heavy cavalry was halted by the professional corps of handgun-wielding foot soldiers, the janissaries, backed-up by field artillery: a defeat, taking little more than two hours, which was in effect the destruction of a medieval army by an early modern one." *Ayton, Andrew*: Arms, Armour, and Horses. In: Medieval Warfare. A History. (Ed. *Maurice Keen.*) Oxford, 1999. 208. o. Maurice Keen is hasonlóképpen vélekedett ebben a kötetben: „It was a comparatively non-professional levy, recruited in traditional medieval manner, that is 1526 went down before the Turks at Mohacs." (*Keen, Maurice*: Guns, Gunpowder, and Permanent Armies. Uo. 281. o. Ágoston Gábornak is hasonló lehet a véleménye a magyar hadseregről: „in 1526 he [Süleyman] completely defeated the obsolete Hungarian feudal army at the Battle of Mohács." *Ágoston*, 1999. 129. o.

2. Mohács a magyar hadtörténetírásban

Ezek után végigtekintve a magyar szakirodalmon, azt tapasztalhatjuk, hogy az 1526 előtti időszak hadtörténetével foglalkozó újabb publikációk – a XVI. századi témájú írásokkal ellentétben – túlnyomó többségben nem reflektáltak a „hadügyi forradalom" vitára.[15] Sőt, ha a vitában felmerült szempontok szerint vizsgáljuk a csata hazai irodalmát, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy a feldolgozások zömében hiányzik mindaz, ami alapján cáfolni vagy igazolni lehetne a külföldi szerzők állításait, noha a magyar hadtörténetírásban a mohácsi csata az egyik legtöbbször feldolgozott esemény.

Amikor 1926-ban megjelent Gyalókay Jenő mindmáig alapvetőnek számító tanulmánya az 1526. évi hadjáratról, még csak öt korábbi feldolgozásra hivatkozott.[16] Utána 1939-ben Bánlaky József szentelt nagyobb terjedelmet az eseménynek összefoglaló munkájában, majd 1960 és 2003 között – a „Mohács-vita" publicisztikái mellett – nem kevesebb mint huszonhárom történeti cikk, tanulmány és könyv jelent meg a csatáról.[17] (Ezek közül Perjés Géza könyve, a hazai gyakorlatban ritka kivételként, angolul is napvilágot látott.[18])

[14] „The mounted warrior of the middle age had finally been brought down by the forces of the future." *Ayton*, 1999. 208. o. Arra nézve, hogy ez az értékelés mennyire beleilleszkedik a történetírói hagyományokba, talán elég utalni arra, hogy a Hadtörténészek Nemzetközi Bizottságának 1996-ban, Bécsben összeült XII. kongresszusa, mely a későközépkori hadviselés témájával foglalkozott, 1526-ot jelölte meg az egyik korszakhatárként. *Schulten, Cornelius M.*: Vorwort des Präsidenten der Internationalen Kommission. In: XXII. Kongress der Internationalen Komission für Militärgeschichte. Wien, 1997. (Acta 22) 13. o. A régi elképzelések szívós továbbéléséről tanúskodik a konferencia egyik török előadója is, aki Joseph Hammer 1836-ban megjelent könyve felhasználásával írta le a csatát. *Taşkiran, Cemalettin*: L'art de guerre dans l'Empire Ottoman et la bataille de Mohács (jusqu'au XVIe Siècle). Uo. 207–217. o.

[15] Ez egyetlen általam ismert kivétel: *Sebők Ferenc*: Hadseregek Európában és Magyarországon a kései középkorban. *Acta Universitatis Scientiarium Szegediensis. Acta Historica*, CXIII. (2001) 273–282. o.

[16] *Gyalókay Jenő*: A mohácsi csata. In: Mohács Emlékkönyv, 1526. (Szerk. *Lukinich Imre*.) Budapest, 1926. 193–276. o.

[17] *Doberdói Bánlaky (Breit) József*: A magyar nemzet hadtörténelme. 12. k. Budapest, 1939. 167–282. o.; *Papp László*: A mohácsi csatatér kutatása. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 5. (1960) Pécs, 1961. 197–253. o.; *Uő*: A Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 7. (1962) Pécs, 1963. 199–221. o.; *Bende Lajos*: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 13. (1966) 532–567. o.; *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Budapest, 1975. (Sorsdöntő történelmi napok 2.); *Uő*: A mohácsi csatavesztés. In: Magyarország hadtörténete. (Főszerk. *Liptai Ervin*.) I. k. Budapest, 1985. 157–163. o.; *Uő*: A magyar állam összeomlása. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. (Szerk. *Rácz Árpád*.) Budapest, 2000. 97–103. o.; *Perjés Géza*: A mohácsi csata. (1526. augusztus 29.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 23. (1976) 427–468. o.; *Uő*: Válasz Nemes Imrének. *Hadtörténelmi Közlemények*, 24. (1977) 280–291. o.; *Uő*: Mohács. Budapest, 1979.; *Uő*: A mohácsi csata. (1526. augusztus 29.) In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. (Szerk. *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc*.) Budapest, 1986. 195–239. o.; *Marosi Endre*: A mohácsi csatatér helymeghatározásához. *Hadtörténelmi Közlemények*, 23. (1976) 631–650. o.; *Uő*: Mohács-komplexus? *Hadtörténelmi Közlemények*, 27. (1980) 142–160. o.; *Uő*: A mohácsi csatatér régészeti kutatásairól. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 337–354. o.; *Uő*: Hol hőseink vére folyt... Budapest, 2003. 53–68. o.; *Nemes Imre*: Hozzászólás Perjés Géza „A mohácsi csata" című tanulmányához. *Hadtörténelmi Közlemények*, 24. (1977) 105–116. o.; *Rázsó Gyula* könyvismertetése Szakály Ferenc könyvéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 23. (1976) 161–163. o.; *Csendes László–Rázsó Gyula*: A mohácsi csata. MDCXXVI. In: Mohács, 1526–1976. (Szerk. *Hunyadi Károly*.) Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 1977. (Minikönyv.) 7–88. o.; *Ipolyi Márta*: Gondolatok a mohácsi csata 450. évfordulójára. Uo. 89–192. o.; *Csendes László*: Csatatér felülnézetben. Uo. 193–234. o.; *Kubinyi András*: A mohácsi csata és előzményei. *Századok*, 115. (1981) 66–107. o.; *Négyesi Lajos*: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994/4) 62–79. o.; *Sebők Ferenc*: Új szempontok a mohácsi csata megítéléséhez. In: „Magyaroknak eleiről" Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. (Szerk. *Piti Ferenc*.) Szeged, 2000. 457–471. o.; *Domokos György*: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) In: Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. (Szerk. *Hermann Róbert*.) Budapest, 2003. 81–95. o.

[18] *Perjés Géza*: The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526, Buda 1541. New York, 1989. (War and Society in East Central Europe, XXVI.)

Az egész korszak irodalmának áttekintése alapján mégis arra a következtetésre juthatunk, hogy más magyar kutatók munkái révén jobban ismerjük a csatában részt vevő oszmán sereget, mint a magyart.[19] Bár Szakály Ferenc és főként Kubinyi András munkásságának köszönhetően széles körű ismeretekkel rendelkezünk a Jagelló-kori hadszervezetről, ám Kubinyi eredményeit szinte egyáltalán nem aknázták ki a fent említett írások szerzői.[20] Ezekből a művekből meglepő módon a magyar sereg harctevékenységéről is kevesebbet tudhatunk meg a vártnál, mivel Brodarics István és a fontosabbnak ítélt oszmán krónikások kivételével a XX. század első felétől már rendelkezésre álló kiadott források egy részét Gyalókay óta nem használták fel a szerzők,[21] bár a csata helyszínéről – s ennek kapcsán az oszmán források értékeléséről – igen élénk vita bontakozott ki.[22]

E tanulmány célja az, hogy az ismert források és feldolgozások segítségével a korábbiaknál pontosabb képet vázoljon fel a mohácsi csatatérre vonuló magyar hadsereg összetételéről, fegyverzetéről, taktikájáról, s ezek segítségével megkíséreljen választ adni arra a kérdésre is, hogy mindezek befolyásolták-e a csata végkimenetelét – ahogyan ezt

[19] *Káldi-Nagy Gyula*: Szulejmán. Budapest, 1974. 72–84. o.; *Uő*: The First Centuries of the Ottoman Military Organization. *Acta Orientalica Academiae Scientiarium Hungaricae*, 31. (1977) 147–183. o.; *Uő:* A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 163–194. o.; *Hegyi Klára*: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilajet déli szandzsákjában. *Századok*, 135. (2001) 1258–1272. o.; *Ágoston Gábor*: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében. *Történelmi Szemle*, 34. (1992/3–4) 173–198. o.; *Uő*: Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seevententh Century. *Turcica*, 25. (1993) 75–96. o.; A problémákról *Fodor Pál*: Önkéntesek a 16. századi oszmán hadseregben. Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996). 55–81. o. Négyesi az oszmán hadvezetés tevékenységét és gyöngeségeit tekintette át új megközelítésben. *Négyesi*, 1994. 64–71. o.

[20] *Szakály Ferenc*: The Hungarian-Croatian Border Defense System and Its Collapse. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. (Eds. *Bak János M., Király Béla K.*) New York, 1982. (War and Society in Eastern Center Europe. Vol III.) 141–158. o.; *Uő*: Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában. In: Magyarország hadtörténete. i. m. I. k. 135–163. o.; *Uő:* A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1356–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 43–57. o.; *Uő*: A magyar végvárrendszer összeomlása. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. i. m. 87–91. o.; *Kubinyi András*: A Szávaszentdemeter-Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 25. (1978) 194–222. o.; *Kubinyi*, 1981.; *Uő:* The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. i. m. 159–178. o.; *Uő*: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. *Koszta László*.) Szeged, 1995. 320–321., 325–326. o.; *Uő*: Az egyház szerepe a országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 87–99. o.; *Uő*: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországán. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. (2000) 397–413. o. (2000a.); *Uő*: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. i. m. 75–86. o. (2000b.); *Uő*: The Battle of Szávaszentdemeter–Nagyolaszi. Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács. In: Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Conflicts in the Era of Ottoman Conquest. i. m. 5–115. o.; Kubinyi azonban néhány momentum kivételével eddig magával a csata lefolyásával nem foglalkozott.

[21] Például Szakály Ferenc 141 oldalas könyvében 40 oldalon tárgyalja a magyar hadügyet, és csupán egy 7 oldalas fejezet foglalkozik magával a csatával, igaz, a könyv címe ellenére a bevezetésben maga a szerző figyelmeztet, hogy a munkája nem kifejezetten csak erről szól. *Szakály*, 1975. 8., 29–36., 50–90. o. Ezek az arányok Perjés könyvében még szélsőségesebbek: a 465 oldalas könyvben mindössze 16 oldalon ír a magyar hadsereg szervezetéről, összetételéről, létszámáról és 9 oldal jut a csata leírására. *Perjés*, 1979. 94–102., 111–115., 369–372., 413–421. o.

[22] A csata 450. évforulójára kiadott forrásgyűjteményből is kimaradtak az olasz források és a cseh tudósítások is. Mohács emlékezete. A csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatatér régészeti feltárásának eredményei. (Szerk. *Katona Tamás*.) Budapest 1979. (Pro Memoria.) A helyszín körüli vitákról újabban: *Papp*, 1960.; 1962.; *Bende*, 1966.; *Perjés*, 1976.; *Marosi*, 1976.; *Marosi*, 1986.

a „hadügyi forradalom" vitában részt vevő írók állítják. (A tanulmány most megjelenő első része a magyar sereg nagyságát és összetételét vizsgálja, hogy értelmezhetővé váljon az a felvetés, miszerint Mohácsnál még egy „középkori" magyar sereg csapott össze az oszmán birodalom „koraújkori" hadával. A hadsereg felhasználását, a magyar hadvezetés lehetőségeit, terveit és a csata lefolyását a második rész fogja áttekinteni.[23])

A magyar királyság hadserege 1526-ban

A bevezető végén felvetett kérdés a hazai szakirodalomban csak néhány évtizede merült fel. Az esemény magyar kortársai a vereség okaként még csak a magyar hadevezetés hibáit, az ellenség hatalmas túlerejét és az oszmánok „hadicselét" jelölték meg, a külföldiek pedig ezeken kívül a főurak árulását és a magyarok gyávaságát emlegették. A sereg tevékenysége, viselkedése csak áttételesen szerepelt az okok között, a legtöbben a magyarok fegyelmezetlenségét, csata előtti fékezhetetlen elbizakodottságát bírálták.[24]

A későbbi korok historikusai, ha lehet, még szigorúbbak voltak, de nem tértek el lényegesen a kortársak ítéletétől: a reneszánsz történetírók jellemrajzokra és az emberi erényekre támaszkodó eseménymagyarázatainak nyomán a XIX. században tovább erősödött az a vélekedés – ami az aktuális ideológiának megfelelően átszínezve tulajdonképpen még az 1960-as években is elfogadottnak számított – hogy a magyar sereg alacsony létszámáért elsősorban a kor magyar hatalmi elitje volt felelős, mivel a Jagelló-kor nagyurai rövidlátó módon szétzüllesztették Mátyás százezres hadigépezetét, s kötelességeiket elhanyagolva egyáltalán nem gondoskodtak erre az „élet-halál" harcra elvárható méretű had összegyűjtéséről. A magyar nemzeti büszkeséget ráadásul kifejezetten sértette, hogy a számítások szerint a csatatéren felvonultatott had közel harmadrésze külföldiekből állt. Végül a szinte egybehangzó vélemények szerint a harc színterének megválasztását és a csata levezénylését is teljesen elhibázta a magyar hadvezetés.[25]

1975-ös könyvében Szakály Ferenc már a nemesség katonai szerepvállalását is értéktelennek, az erre épülő banderiális hadrendszert pedig alkalmatlannak ítélte az ország megvédésére.[26] Elmarasztaló véleményét azonban a hadvezetésen túl már az egész hadseregre kiterjesztette: „egy 50–60 ezer fős magyar sereg különösen szerencsés körülmények között, ereje, kitartása teljes megfeszítésével esetleg feltarthatott volna egy nálánál

[23] Ennek révén remélhetőleg a hadviselés terén is könnyebben és elfogultságoktól mentesen lehet majd áttekinteni a XV–XVI. századi Magyarország és Nyugat-Európa viszonyát. Ennek érdekében a tanulmány olyan témákat is érint, melyek egyes szakemberek számára minden bizonnyal jól ismertek, de a hadtörténészek körein túl eddig nem sok publicitást kaptak. E helyen mondok köszönetet munkámhoz nyújtott segítségéért Árendás Zsuzsannának, Dormán Emesének, Erdősi Péternek, Fodor Pálnak, Hausner Gábornak, Kelenik Józsefnek, Kertész Noéminek és Zeidler Miklósnak.

[24] Ez az állítólagos hadicsel az lett volna, hogy szántszándékkal a tüzérségük elé csalták a magyarokat. *Gyalókay*, 1926. 239–240. o. 260–265. jegyzet; Newe Zeittung... In: *Katona*, 1979. 278–280. o.; *Pukánszky Géza*: Mohács és az egykorú német közvélemény. In: *Lukinich*, 1926. 277–294. o.; *Jászay Magda*: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról. Budapest, 1996. 102. o.

[25] *Fraknói Vilmos*: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). A magyar nemzet története. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) IV. k. Budapest, 1896. 433., 504., 515. o.; *Gyalókay*, 1926. 199–211., 217–218., 239–245., 255. o.; *D. Bánlaky (Breit)*, 1939. 282–285. o.; *Bende*, 1960. 532–533., 564–566. o.; *Székely György*: Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig. In: Magyarország története. (Főszerk. *Molnár Erik.*) 2. részben átdolgozott kiadás. 1. k. Budapest, 1967. 143., 157. o.; vö. *Kubinyi*, 1981. 93–95. o.

[26] *Szakály*, 1975. 29–36., 66–67. o.

jóval kisebb török sereget. Miért e pesszimizmus? A két hadsereg nagy minőségi különbsége miatt. Az akkori magyar hadsereg zömének átlagos ütőképessége, leszámítva a török elleni harcban edzett, végvári zsoldoskatonákat, a török hadsereg azon elemeivel állott egy szinten, akiket a fenti számba [50–60 000] már nem számíthattunk bele, mert nem tartoztak a reguláris hadsereg keretei közé."[27]

Szakály könyvének – igen pozitív hangú – bemutatásakor Rázsó Gyula is érintette e témát, ám a fenti állásponttal több ponton is vitába szállt: „Véleményünk szerint, hasonló sereglétszámok esetén az európai típusú, tehát a magyar sereg fölényben volt az oszmánokkal szemben", mivel „a 'csatadöntő' elemek, nehézlovasság és -gyalogság terén ugyanis az oszmánok határozottan hátrányban voltak". Igaz, mint azt egy kevéssé ismert írásában már jóval árnyaltabban kifejtette, a magyar hadsereg nem tartozott a legfejlettebbek közé Európában: nehézlovassága nem érte el a kellő létszámot, könnyűlovassága nagyobb részt gyakorlatlan és rosszul felszerelt nemesekből és jobbágyokból állt, ráadásul hiányzott a hazai nehézgyalogság, s ezt csak kis részben lehetett pótolni külföldi zsoldosokkal.[28]

Perjés Géza rövidebb írásaiban és 1979-ben megjelent könyvében a korábbiakhoz képest új szempontok szerint, Szakály Ferenctől igen eltérő módon közelítette meg a kérdést. Állásfoglalásán kifejezetten érződik múltja, hiszen a második világháborúban részt vevő hivatásos katonaként közvetlen közelről tapasztalhatta meg, hogy mennyit ér a bátorság az ellenséges túlerővel és a több és jobb felszereléssel szemben, valamint azt is, hogy akár jól képzett vezetők irányítása alatt is el lehet veszíteni egy háborút. Szerinte, bár „a Jagelló-korral foglalkozó művek szinte kivétel nélkül súlyosan elmarasztalják az uralkodó osztályt katonai hozzá nem értése miatt", a korábbi vélekedések ellenére „egyszerűen képtelenség feltenni, hogy azok, akik a katonai mesterséget kora ifjúságuktól fogva gyakorolták, és akiknek családja több generáción át halmoztak fel katonai tapasztalatokat, járatlanok lettek volna a hadi mesterségben." A hadsereget sem marasztalja el „ugyanis minden nyomorúság s az ország pénztelensége mellett is lényegében ellátta feladatát: az ország határait meg tudta védeni, a mozgó hadsereg pedig kisebb, sokszor azonban nagyobb szabású vállalkozásokban is jeles haditetteket hajtott végre." Igaz a „magyar hadsereg ütőképességét rendkívüli mértékben gyengítette, hogy kevés gyalogsága volt, s ami volt, annak minősége sem közelítette meg a nyugati reguláris gyalogságét, de a janicsárságét sem." Véleménye szerint a magyar hadszervezet „rugalmasan alkalmazkodott a török elleni határvédelmi harcokhoz, de a hadviselésnek nyugaton végbement nagy reformja nem érintette. Ennek oka... a pénzhiány volt." A sereg csata előtti lázongása, a hadvezetés döntéseinek nyilvános kétségbevonása – mely Gyalókayt még mélyen elkeserítette – Perjés számára meglepő módon nem bírt döntő fontossággal a katonaság megítélése szempontjából: „A jelek szerint az az általános katonaszociológiai jelenség, hogy az ellenséggel nap mint nap harcban álló... csapat bizalmatlan a vezérkar-

[27] *Szakály*, 1975. 29. o. Talán ez volt az első olyan állásfoglalás, ami a hadsereg minőségét jelölte meg a vereség egyik meghatározó tényezőjeként. A szerző szerint ezen a helyzeten még külföldi zsoldosok felfogadásával sem tudtak javítani, mert „az utolsó pillanatban kapkodva összeszedték őket, hogy aztán – mintegy funkció nélkül – beállítsák valahová, a tőlük teljesen idegen hadrendbe, vagy ami még rosszabb, szétszórják őket a többi csapatok közé... Csapatvezetőiktől felfelé senkinek sem volt fogalma arról, hogy mit is kezdjen velük, hogyan használja ki azt az erőt, mely egy jól alkalmazott gyalogos falanxban rejlik. Pedig a svájciak már régen leckét adtak a gyalogos harcmodor alkalmazásából, amikor tönkreverték a francia király vagy a burgundi herceg lovasseregét". *Szakály*, 1975. 77. o.

[28] *Rázsó*, 1976. 162–163. o.; *Csendes–Rázsó*, 1977. 15–20., 28–37., 83–87.; Rázsó már a könyvismertetésben is igyekezett logikus magyarázatot adni a csata helyszínére is.

ral, általában minden hátul 'meghúzódóval' szemben, a Jagelló-kori hadseregben fokozottan érvényesült... Mindebből nem az következik, hogy ezek a katonák rosszul harcolnának, vagy nem teljesítenék kötelességüket." Sőt ebből „a jó harci szellemre... következtethetünk: Mohács előtt ez a katonaság mindenáron harcolni akar, és biztos a győzelemben. Elképzelhetetlen, hogy ennek az eget verő önbizalomnak valamilyen kritikátlan dölyf lett volna az alapja; kézenfekvőnek látszik, hogy több katonageneráció sikeres portyázó harcai nyomán alakult ki."[29]

Perjés könyvét – többek közt a magyar hadvezetés hozzáértésének többszöri és szinte kritikátlan hangoztatásáért – számos bírálat érte. Közülük a legnagyobb új forrásbázis alapján megírt tanulmányában Kubinyi András röviden kitért a hadsereg minőségére is: „Függetlenül attól, hogy a hatvanezerre becsülhető magyar sereget milyen mértékben lehetett mozgósítani, ennek katonai színvonala is nagyon egyenetlen volt. A legjobbak az állandóan fegyverben tartott hadak, valamint a bandériumok. A nemesi felkelés harcértéke már jóval alacsonyabb volt." [30]

Aligha meglepő, hogy a mohácsi csata körül kialakult vitában a magyar szerzők hasonló érveket hangoztattak, mint külföldi kollégáik. Az észrevételek összegzése és egy új szintézis kialakítása azonban mindeddig nem történt meg.[31]

1. A mohácsi tábor

Az addigi elgondolások legszínvonalasabb képviselője – és egyben kritikusa –, Gyalókay Jenő 1926-ban úgy vélte, hogy a rendelkezésre álló források nem alkalmasak a csatában harcoló magyar sereg pontos összetételének megállapítására, s úgy tűnik a szakmabeliek azóta elfogadják ezt az álláspontot: Bánlaky József 1939-ben megjelent összefoglalása óta csupán Bende Lajos próbálkozott az egyes seregtestek számbavételével. Mivel a magyar hadsereg mozgósításáról írva 1981-ben Kubinyi András is főként az új adatokról szólt, a jól ismert forrásokat is érdemes újból áttekinteni.[32]

Vezérfonalként a magyar kancellár, Brodarics István vitairatát használhatjuk fel, melynek fő célja ugyan egy Habsburg szolgálatban álló humanista, Cuspinianus vádjai-

[29] *Perjés*, 1979. 111–115.

[30] A kritikákról: *Nemes*, 1977. 106–116. o; *Marosi*, 1980. 146–158. o.; *Kubinyi*, 1981. 66–105. o., az idézet: uo. 95. o.

[31] A legújabb feldolgozás írója, Sebők Ferenc nem érte el a maga számára kitűzött célokat: a csata lefolyásának rekonstruálásában nem jutott túl Gyalókay és Négyesi eredményeinek reprodukálásán, a Mohácsnál küzdő magyar seregről pedig – a források adatait és Kubinyi András összes eddigi eredményét megkérdőjelzve – azt állítja, hogy túlnyomórészt lovasságból állt. *Sebők*, 2003. Ez az 1498. évi törvény 22. cikkelyének lenne köszönhető, amely Sebők interpretációja szerint 42 bárót kötelezett 400 vagy még több lovasból álló bandérium tartására, akik szerinte így – az íly módon kiszámolható 16 800 helyett – valamiért 17 800 katonát állítottak volna ki, így a magyar hadsereg a király, az országos főméltóságok és a főpapok bandériumaival együtt már 26 750 főt számlált, „amely adat szinte pontosan megegyezik a mohácsi mezőn 1526-ban felsorakozó hadsereg létszámával! Az egybeesés bizonyára nem véletlen és nagyon is elgondolkodtató!" *Sebők Ferenc:* Adalékok a Jagelló-kori magyar hadszervezet történetéhez. *Acta Universitatis Scientiarium Szegediensis. Acta Historica,* CVII. (1998) 36–41. o.

[32] *Gyalókay*, 1926. 216–218. o.; *D. Bánlaky*, 1939. 167–198. o. Mint az a továbbiakból ki fog tűnni, Bende tanulmányának ide vonatkozó része azonban tele van félreértésekkel, mivel ő a források megjelölése nélkül egyszerűen összeadta az 1498. évi törvényben szereplő létszámokat az 1526. évi forrásokban szereplő, esetenként valós létszámadatokkal valamint más – külön le nem írt módon történő – becslések végeredményeivel, s így sikerült egy majdnem 40 000-es seregléttszámot „kimutatni". *Bende*, 1966. 543–544. o.; *Kubinyi*, 1981. 96. o.

nak cáfolata volt, de a kancellár, mint a magyar hadvezetőség tagja, mégis számos fontos és vélhetőleg pontos információt örökített meg benne. Bár közlései mögött feltételezhetünk politikai motivációkat is, adatainak hitelességét mindaddig nem tűnik érdemesnek kétségbe vonni, amíg nem tudunk egyértelműen hitelesebb forrást szembeállítani velük. Brodarics a vitairathoz képest a lengyel alkancellárhoz írt levelében jóval „számszerűbb" tájékozottságot mutat a magyar hadsereg csata előtti állapotáról, mint azt kritikusai feltételezték róla, s az általa közölt részadatok is elég pontosnak tűnnek, ha összevetjük őket az esetenként rendelkezésre álló más korabeli forrásokkal. Természetesen a régóta ismert töredékes adatok újbóli összevetése sem adhat a magyar sereg létszámáról teljesen pontos képet, de arra elegendő, hogy a nagyságrendeket érzékeltesse, és alapul szolgálhat további felvetéseknek is.[33]

Brodarics szerint II. Lajos magyar király – és Báthori István nádor – 1526. július 21-én indult Budáról, s magával vitte a saját katonáin kívül az esztergomi érsek és Mária királyné embereit is, így körülbelül háromezer lovasa és gyalogosa volt. Burgio pápai követ szerint ez a had pontosan 2500 gyalogost, 200 nehézlovast és körülbelül 1000 könnyűlovast számlált.[34] Arról, hogy ez a csapat hogyan állt össze, csak feltételezéseink lehetnek. A királynak az 1498. évi 21. tc. értelmében 1000 lovast kellett kiállítania, ebből azonban az 1507. évi 6. Törvénycikknek megfelelően 600 főt állandóan a déli határon kellett állomásoztatnia, így az udvar körüli szolgálatra elvileg 400 lovas maradt Budán. Az általunk nem ismert tényleges létszámból azonban már június vége előtt levonult 200 könnyűlovas a déli megyékbe. Júniusban úgy tervezték, hogy a király „cseh szolgáiból" ötszáz gyalogost fognak felszerelni, mire II. Lajos táborba száll, s elvben ezt a sereget erősíthették a budai és pesti polgárok is, akik 1521-ben Szerémi szerint 600 gyalogost küldtek a déli hadszíntérre. Szalkai esztergomi érsek, akinek az 1498. évi 20. tc. szerint 800 lovast kellett volna kiállítania, június elején 1000 gyalogost és 400 könnyű- és nehézlovast ajánlott a hadba, de július 5-én már neki is Tomori táborában volt 200 könnyű- és nehézlovasa. Sajnos a nádor bandériumának létszáma nem ismert e korból, de nagyságrendjére azért következtethetünk: 1523-ban királyi helytartóként Báthori István nádor 500 lovast tartott maga mellett, s Burgio szerint az 1526. tavaszi országgyűlésen is 500 lovassal jelent meg.[35]

Ercsiben csatlakozott hozzájuk Báthori András „nem megvetendő csapattal", s innen küldték előre a nádort a tolnai gyülekezőhelyre. Amikor augusztus 6-án a király Tolnára ért, már „négyezer vagy valamivel több lovassal rendelkezett", azaz a lovassága a nádor csapatának kiválása ellenére nagyjából megnégyszereződött.[36]

[33] Brodaricsról és művéről *Tarnóc Márton*: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541). Budapest, 1994. 111–112. o.

[34] Brodarics: *Katona*, 1979. 24. o.; Burgio jelentése, 1526. július 26.: *Katona*, 1979. 226. o. A pápa küldötte, Johannes Verzellus szerint „sok úr volt a kíséretében, felszerelésük igen szép és gazdag volt". Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. (Ford. *Bartoniek Emma.*) Budapest, 1926. 97. o.

[35] *Kubinyi*, 2000a. 400. o.; Corpus Juris Hungarici. (Szerk. *Márkus Dezső.*) I. k. Budapest, 1899. 606–607., 698–699. o.; *Szerémi György*: Epistolae de perditione regni Hungariae, 1484–1543. (Közli *Wencel Gusztáv.*) Pest, 1857. (Monumenta Hungariae historica II. Scriptores I.) 698–699. o.; Burgio jelentései, 1526. április 25., június 5., június 13., június 30.: *Katona*, 1979. 200., 209–210., 219. o.; *Fraknói*, 1896. 454. o. A XV. század közepén a nádor fennhatósága alá tartozó jász-kun kerületek elvileg 600 lovast állítottak ki, 1491-ben pedig 300-at adtak II. Ulászlónak a lengyelek elleni harcra, miközben katonaállítási kötelezettségeiket a XV. századi végi törvények mindig a „régi szokások" szerint szabályozták. *Gyárfás István*: A Jász-kunok története. Kecskemét–Szolnok, 1870. (Reprint, 1992.) 3. k. 412–414. o.

[36] Brodarics: *Katona*, 1979. 24., 27. o.

Tolnán igen jelentős erők csatlakoztak a hadhoz. Megérkezett számos főpap és főúr hadinépe, köztük az erdélyi vajda testvére, Szapolyai György Trencsénből „háromszáz vagy valamivel több nehéz- és könnyűfegyverzetű lovaggal és körülbelül ezerkétszáz gyaloggal". Burgio jelentése révén ezt az adatot is pontosítani tudjuk: a szepesi gróf csapata 200 nehéz- és 100 könnyűlovasból, valamint 1200 gyalogosból állt.[37]

Tolnán érte be a hadat az a 4000 morva és lengyel gyalogos is, akiket Burgio pápai nuncius megbízásából három kapitány fogadott zsoldba.[38] Ezek közül elsőként 'Balthassar' kapitányt – akit II. Lajos 'Balczar Epistrensisként' említ egyik levelében – küldték Morvaországba zsoldosokat fogadni június 11-én, csapatát Sárkány Ambrus parancsnoksága alatt hamarosan Tomori hadához rendelték Tolnáról.[39] A második kapitány, II. Lajos olasz származású kamarása, Annibale Cartagine da Este di Padovana volt, aki 1300 zsoldosnak parancsolt. Ő szerencsésen megmenekült a mohácsi csatából, s az 1530-as évek elején I. János testőrségének kapitányaként bukkant fel ismét a forrásokban.[40] A harmadik egy Brodarics által csak Gnoynsky-ként emlegetett lengyel tiszt volt, aki 1500 lengyel zsoldossal vonult a táborba.[41] Ő érdekes módon többféle keresztnéven is szerepel a történeti irodalomban. Brodarics latin kritikai kiadásának készítői a Ladislaus nevet tartották ezek közül helyénvalónak, valószínűleg Gnoieczki László királyi étekfogóval azonosítva személyét.[42] Kubinyi szerint viszont a Gnoynyki Gnoynsky Lénárd nevet használta – ami megfelel Brutus és Istvánffy névhasználatának is –, és már 1522-ben is a magyar király szolgálatában állt.[43] A latin szöveg kritikai kiadásában tévesnek minősített Lampert név viszont lengyel forrásokban tűnik fel: Lampert Gnoinski 1519 és 1537 között többször is szerepel a lengyel király gyalogságának rótamestereként.[44] Az tehát, hogy ebben az esetben egy család több tagjáról vagy esetleg ugyanarról a személyről van-e szó, egyelőre nem dönthető el egyértelműen. Az adatok azonban arra engednek következtetni, hogy ez a Gnoynski – akárcsak Cartagine – már az 1526. évi hadjárat előtt is kapcsolatban állt a magyar királyi udvarral.

Amikor a király serege augusztus 16-én Bátára ért, már a Duna jobb partján állt 5–6000 lovassal a kalocsai érsek, Tomori Pál és a temesi ispán, Perényi Péter is.[45] Tomori még március vége előtt elutazott Budáról a végekre, s a pápai segélypénzekből Burgio áprilisban 200 könnyűlovast és 500 gyalogost küldött neki, a királyi tanács pedig 20 000 aranyat adott neki a saját emberei fizetésére. Tomorinak az 1498. évi 20. tc. szerint a ka-

[37] Brodarics: *Katona*, 1979. 27. o.; Burgio jelentése, 1526. augusztus 13.: *Katona*, 1979. 237. o.

[38] Uo.

[39] Monumenta Ungarie. (Ed. *Engel, Johann Christian.*) Viennae, 1809. 208. o.; II. Lajos levele Antonio Giovanni da Burgio pápai nunciusnak, 1526. augusztus 5.: *Katona*, 1979. 138. o.

[40] Brodarics: *Katona*, 1979. 27. o.; *Fógel József*: II. Lajos udvartartása, 1516–1526. Budapest, 1917. 17., 51., 105–106. o.; *Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. *Levéltári Közlemények*, 69. (1998) 111. o. Sunkó Attilának azt a feltevését, hogy az 1532-ben már legalább évtizede magyar szolgálatban álló itáliai tiszt idegen származása miatt csakis egy külföldi zsoldosokból álló külön testőrség kapitánya lehet, semmilyen forrás nem támasztja alá. Így pusztán ebből az adatból – Sunkó és Oborni Teréz véleménye ellenére – külön idegen testőrség létezését tényként kezelni nem lehet. (Vö. *Oborni Teréz*: Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. I. m. 143. o.)

[41] Brodarics: *Katona*, 1979. 27. o.

[42] *Bordarics*, 1985. 90. o.; *Fógel*, 1917. 55. o.

[43] *Kubinyi*, 1981. 102. o.; „Leonardus Gnoscius": *Brutus János Mihály* magyar királyi történetíró magyar históriája, 1490–1552. (Közli *Toldy Ferenc.*) II. k. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptores XIII.) 183. o.; „Leonardus Gnoienius Polonus": *Istvánffy Miklós*: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Köln, 1622. 120. o.

[44] *Brodarics*, 1985. 90. o.; *Wimmer, Jan:* Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa, 1978. 91–93. o.

[45] Brodarics: *Katona*, 1979. 30. o.

locsai érsekség után 400, a péterváradi apátság után pedig 200 lovast kellett volna fegyverben tartania, 1523-ban mégis 500 könnyűlovasnak és 300 gyalogosnak fizetett zsoldot. A pécsi püspök – akit az 1498. évi 20. tc. szintén 400 lovas kiállítására kötelezett – 87 könnyűlovas mellett küldött neki még 400 gyalogost is, így a veszélyeztetett várak őrségét is meg tudta erősíteni. Július elejére ezekhez csatlakozott a szekszárdi apát 50 fegyverese és 50 egyéb katonája és az esztergomi érsek – fentebb már említett – 100 fegyverese és 100 könnyűlovasa, valamint a király udvari huszára, Kállai Vitéz János és a királyné familiárisa, Török Bálint lovassága is.

Mivel az érseknek a királyhoz írt levelében az utóbbi két névnél nem szerepel létszám, feltételezhető, hogy Kállai csapatát maga a király küldte az érsek mellé, s talán ez volt az a fentebb említett 200 könnyűlovas, akik júniusban távoztak Budáról.[46] Így Burgio értesülésének megfelelően június végén, július elején nagyjából valóban 1000 zsoldos lovas állhatott Tomori zászlója alatt.

Mire az oszmán had július közepén ostrom alá vette Péterváradot, Brodarics és az oszmán kémjelentések szerint Tomori lovassága – részben a környező megyék hadának mozgósítása révén – már 2000 főre nőtt.[47]

Az érsek Pétervárad védelmére 1000 gyalogost tudott állítani, közülük az ostromot azonban alig 90 ember élte túl, ezeket újra felszerelve ismét beosztották a hadsereghez. Újlak várának 600 fős őrségébe 300 pápai zsoldost és a pécsi püspök 200 gyalogját osztotta be. Ők nyolcnapi ostrom után feladták a várat, s az oszmán krónikás, Lufti szerint a Dunán átkelve ismét csatlakoztak a magyar hadhoz. Augusztus elejére Bácson 3–4000 lovas gyűlt össze az érsek parancsnoksága alatt – ekkor azonban már csatlakozott hozzá Perényi Péter temesi ispán ismeretlen létszámú csapata is.[48]

Miután ez a had is átkelt a Duna jobb partjára, a valószínűleg augusztus 24-én tartott haditanácson Tomori még együttesen sem becsülte többre 20 000 főnél a két magyar had létszámát.[49] Augusztus 25-én azután Tomori a király mellé költöztette a saját táborát, s kikötöttek az ágyúkat és a lőszert szállító hajók Thurzó Elek kincstartó 200 gyalogosával, 26-án vasárnap pedig megjött Batthyány Ferenc horvát bán 3000 lovassal és 1–2000 gyalogossal. Másnap, 27-én reggel megérkezett Erdődy Simon zágrábi püspök és testvére 70 – más források szerint viszont 700 – „lóval, fegyverrel jól ellátott lovas emberrel" (valószínűleg nehézlovasokkal) és a pozsonyi várnagy, Aczél István Budáról 300 lovassal. Este vonult be a táborba Szerecsen János 2000 íjásszal, akiket a Dráva mentén a pécsi káptalan és a saját birtokain fogadott zsoldba.

Egy ismeretlen, állítólag bécsi származású szemtanú szerint a csata előtti napon, augusztus 28-án érkezett még 300 landsknecht, s a hadjárat egy ismeretlen cseh résztvevője szerint még a csata napján is jöttek cseh katonák II. Lajos táborába. (A király cseh hívei

[46] Burgio jelentései, 1526. április 25., június 18.: *Katona*, 1979. 200., 214. o.; Tomori Pál levele II. Lajoshoz, 1526. július 5.: uo. 154. o.; Tomori Pál levele Móré Fülöp pécsi püspöknek, 1526. július 17. In: A körmendi levéltár missilis levelei. (Kiad. *Iványi Béla.*) I. Körmend, 1943. 38. o. 183. sz.; *Kubinyi*, 1978. 211–212. o.; Török Bálint 1527-ben 67 lovast tudott felszerelni. *Szerémi*, 1857. 155. o.

[47] Burgio jelentései, 1526. június 30.: *Katona*, 1979. 219. o.; Brodarics: uo. 26. o.; Szülejmán szultán hadműveleti naplója: uo. 295. o.; *Kubinyi*, 1981. 98–99. o.

[48] Brodarics: *Katona*, 1979. 26. o.; Burgio jelentési, 1526. június 18., június 30., augusztus 5.: uo. 214., 219., 231. o.; Szülejmán szultán hadműveleti naplója: uo. 295. 300. o., Lufti: uo. 358. o.

[49] Brodarics: *Katona*, 1979. 34. o. Ebben az összefüggésben szerepel a 20 000-es adat Brodarics Tomiczky Péter lengyel alkancellárhoz intézett 1526. szeptember 6.-i levelében is, így nem áll ellentmondásban a vitairattal, ahogyan azt Gyalókay állította. *Gyalókay*, 1926. 216. o., vö. Acta Tomicziana VIII. 221. o.

közül Schlick István és a Guttenstein urak kíséretükkel még valószínűleg Tolnán csatlakoztak a királyhoz.[50])

A csata előtt összegyűlt had nagyságát Brodarics 24–25 000 főben adta meg, hozzátéve, hogy a naszádosok szintén jelenlévő – mintegy ezer fős – csapatát ebbe nem számítja bele, mert az nem vett részt a küzdelemben. Ezzel szemben a rendszerint jól értesült pápai követ 25–30 000 fős magyar hadseregről írt Rómába, s már 1526 őszén – tulajdonképpen a kancellár által közölt részadatok alapján kiszámolható – 27 000 fő vált valamiféle elfogadott adattá.

A katonákkal együtt 85 ágyút, 500 prágai szakállast, 5000 szekeret és 15 000 igáslovat vontak össze a mohácsi táborban. Noha a magyar kutatás mindeddig nem nagyon vett róla tudomást, egy ekkora sereget nyilván rengeteg nem harcoló személy is kísért, így ha hozzávennénk a legalább 5000 kocsist, az ismeretlen számú hajóst és a katonák szükségleteit ellátó egyéb szolgák („mosók", „fahordók") tömegét, tulajdonképpen azokat a híreszteléseket sem tarthatjuk teljesen alaptalannak, melyek a király 40 000 vagy még több emberéről szóltak, ám ezeket csak Tomorinak a 200–300 000 fős oszmán hadseregről szóló híreivel érdemes párhuzamba állítani.[51]

A mohácsi csatát megelőző évszázad adataival összevetve azt mondhatjuk, hogy ez volt az egyik legnagyobb magyar hadsereg, ami táborba szállt a kései középkorban. Zsigmond király 1429-ben a külföldi segédcsapatokkal együtt állítólag 25–30 000 ember gyűjtött össze Galambóc ostromára, Thúróczy krónikája szerint 1448-ban Hunyadi János Rigómezőn 24 000 harcossal mérkőzött meg az oszmán szultánnal, s Bonfini szerint 1487-ben Mátyás híres bécsújhelyi seregszemléjén 28 000 katona vonult fel.[52]

Ezt a nagyságrendet még hitelesebbnek mutatja az, hogy azon híresztelések ellenére, melyek szerint Magyarország többi részéről hatalmas erősítések voltak úton Mohács felé, a vereség után nem találni nyomát ezeknek a jelentős seregtesteknek: az irodalomban számos helyen több ezres horvát haddal szerepeltetett Frangepán Kristóf a csata után néhány nappal csupán 450 lovassal érkezett Zágrábba.[53]

[50] Brodarics: *Katona*, 1979. 36–37. o.; Newe Zeittung... In: uo. 280. o.; Egykorú levél a mohácsi csatáról. GG. [Gömöry Gusztáv] közlése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. (1899) 503–504. o.

[51] Brodarics: *Katona*, 1979. 37. o. A török sereg 200 000-es nagyságáról és a veszteségekről: Brodarics István levele Tomiczky Péter lengyel alkancellárhoz, 1526. szeptember 6.: Acta Tomiciana VIII. 220., 229. o.; Burgio jelentése, 1526. szeptember 5.: *Katona*, 1979. 242. o.; Antonio Boemio jelentése, 1526. november 12.: *Sanuto, Marino*: I diarii. (Ed. *Barozzi, Nicoló–Berchet, Guglielmo* etc.) XLIII. tomo. Venice, 1895. 225. hasáb; *Verancsics Antal* összes munkái. (Közli *Szalay László*.) 2. k. Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptores III.) 23. o. A magasabb sergelétszámról: Burgio jelentése, 1526. augusztus 25.: *Katona*, 1979. 241. o.; Jacomo Zaratino beszámolója, 1526. szeptember 15.: *Sanuto*, (XLII.) 647. hasáb; Burgio jelentése, 1526. augusztus 25.: *Katona*, 1979. 241. o.; Ferdinánd osztrák főherceg levele Margit főhercegnőnek, 1526. szeptember 18.: *Hatvani Mihály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból I. k. (1441–1528.) Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria I.) 41–43. o.; az oszmánok hadáról: Brodarics: *Katona*, 1979. 34. o.; Tomori Pál levele II. Lajoshoz, 1526. június 25.: *Katona*, 1979. 146. o. Minderre azért fontos felhívni a figyelmet, mert Perjés Géza a magyar veszteségekről szóló török adatokra hivatkozva vonta kétségbe Brodarics számait, ám az ott szereplő 20 000 halott gyalogos közé természetesen beleszámíthatták a táborban elesett civileket is. Perjés, 1979. 370–372. o. A hadba vonuló urak élelmezéséről és kísérőikről *Kubinyi András*: Főúri étrend tábori körülmények között 1521-ben. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk. *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György*.) Budapest, 2002. 249–261. o.

[52] *Brocquiére, Bertradon de la*: Le Voyage d'Outremer. (Ed. *Schefer, Charles*.) Paris, 1892. (Republished, Westmead, 1972.) 225. o; *Thúróczy János*: A magyarok krónikája. (Ford. *Bellus Ibolya* és *Kristó Gyula*.) Budapest, 2001. (Milleniumi Magyar Történelem. Források) 295. o.; *Bonfini, Antonio*: A magyar történelem tizedei. (Ford. *Kulcsár Péter*.) Budapest, 1995. 886. o.

[53] Frangepán Kristóf levele, 1526. szeptember 5.: *Lányi Károly*: Magyar egyháztörténete. Átdolgozta *Knauz Nándor*. 1. k. Esztergom, 1866. 715. o. A Habsburgok pártján álló Várday Pál esztergomi érsek pedig

Arról, hogy egy ekkora hadsereg huzamosabb ideig tartó ellátása milyen hatalmas feladat lehetett, Perjés Gézának köszönhetően rendelkezünk némi ismerettel. Sebők Ferenc pedig az angolszász szakirodalomra támaszkodva hívta fel arra a figyelmet, hogy ez európai viszonylatban is a kor jelentős csapatösszevonásai közé tartozott.[54]

Összehasonlításképpen: a százéves háború alatt a legnagyobb angol haderő, mely átkelt a La Manche-csatornán 1475-ben, 1278 nehézlovasból és 10 173 íjászból állt, s a Franciaországban működő angol had létszáma talán csak Calais 1437-es ostromakor érhette el a 30 000-et. Az 1494-ben a híres itáliai hadjáratra vonuló francia seregben, melynél nagyobbat korábban nemigen állítottak ki Európában, valamivel több mint 30 000 katona volt, és 1495-ben Fornovónál az ellenük csatasorba állított szövetséges itáliai hadak sem számláltak 25 000 főnél többet. Az 1525-ös a páviai csatában harcoló francia sereget 25–32 000 főre, a Habsburg hadat pedig 20–25 000 főre becsülik a különböző kutatók.[55]

Általában is elmondható, hogy egészen a XVII. század első feléig az egy helyre összevont európai seregek létszáma ritkán haladta meg a 30 000 főt. Az 1450 és 1550 közötti időszakban a keresztény Európában vagy nem voltak indokai az ennél nagyobb hadsereg felállításának, vagy hiányoztak a fenntartásához szükséges feltételek. Az előbbire utal, az, hogy amikor 1532-ben az oszmánok már a Német-római Birodalmat fenyegették, Európa leghatalmasabb uralkodója, V. Károly császár képes volt ennél jelentősen nagyobb hadsereget felvonultatni Bécs védelmére. Ehhez hasonló csapatösszevonásokat azonban csak a spanyol Habsburgok és a francia királyok hajtottak végre, és a fentebb említett okok miatt ők is csak igen ritkán.[56]

2. Hunyadi Mátyás árnyéka: a zsoldossereg legendája és a Jagellók hadügyi reformjai

A mohácsi táborban összegyűlt magyar sereg tehát a korabeli Európa egyik igen jelentős méretű hadserege lehetett. Mégis, hiába foszlottak szét az elmúlt évszázadban a százezres Mátyás-kori hadseregekről szóló illúziók, a nagy király hadának sikerei és a mohácsi kudarc között látszó óriási kontraszt miatt mit sem változott az összehasonlítá-

1538-ban azt állította, hogy – a legtöbb helyen szereplő 15–20 000-es adattal ellentétben – Szapolyai hada sem számlált sokkal többet 5000 katonánál 1526-ban. Girolamo Alendro pápai nuncius jelentése, Bécs, 1538. november 12.: *Friedensburg, Walter*: Nuntiaturberichte aus Deutschland. Erster Abteilung 1533–1539. IV. Gotha, 1893. 240. o. A Szapolyai hadára vonatkozó ettől eltérő adatokról: *Gyalókay*, 1926. 244. o.

[54] *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség és hadseregélelmezés a XVII. század második felében (1650–1715.) In: *Uő*: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 248–252. o.; *Sebők*, 2001. 77–80. o. 1529-ben egy körülbelül kétszer ekkora hadsereg ellátásra 3 hónapra 6300 t kenyeret és 3000 t húst szántak. *Rázsó Gyula*: A Habsburg-birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 140. o.

[55] A százéves háború angol hadseregeiről *Gillingham, John*: A Rózsák Háborúja. Budapest, 1985. 53. o.; *Prestwitsch, Michael*: Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience. New Haven and London, 1996. 336., 342., 345–345. o. Fornovóról *Mallett, Michael*: Mercenaries and their Masters. Warfare in Renaissance Italy. London–Sydney–Toronto, 1974. 238. o. Paviáról *Lot, F.*: Recherches sur les effectifs des armées françaises des guerres d'Italie aux guerres de religion (1494–1562). Paris, 1962. 16–21., 53–56. o.; *Hall, S. Bert*: Weapons and Warfare in Renaissance Europe. Gunpowder, Technology, and Tactics. Baltimore and London, 1997. 207. o.

[56] *Hale, John R.*: War and Society in Renaissance Europe, 1450–1620. London, 1998. 61–64. o. (a 61. és 62. oldalon két különböző adattal az 1532-es bécsi csapatösszevonásról); az 1532. évben Bécs alatt összevont birodalmi seregről *Rázsó*, 1986. 140. o.; *Hall*, 1997. 206–209. o.; *Zombori István*: Az 1532-es török hadjárat és V. Károly. *Aetas* 18. (2003/2) 66–78. o.; a XVII. századi sereglétszámokról *Black*, 2002. 151. o.

sukból fakadó negatív kép. Tóth Zoltán szerint „a mohácsi sereg Mátyás hagyatékának már csak szárnyaszegett maradványa volt", mivel a király halála után az ország vezetői önző és rövidlátó módon felszámolták állandó zsoldosseregét. Így a magyar királyság hada 1526-ban többségében csak időszakonként hadba vonuló fegyveresekből, nem pedig hivatásos katonákból állt. Még a Jagelló-kor magyar hadseregének „európaiságát" kiemelő Rázsó Gyula szerint is jelentős visszalépés történt 1490 után, mert nem „alkalmazták Mátyás speciális hadrendjét, kivitelezéséhez hiányzott a fegyelmezett vezérkar és a hazájához hű hadsereg, így a Jagelló-kor hadseregei, közöttük II. Lajos Mohácsnál vesztes katonái is szinte teljesen lovagi módszerekkel és hadrenddel próbálták feltartóztatni a törököt." Rázsó annak ellenére írta ezt, hogy Mátyás seregének lenyűgöző hadmozdulatait saját állítása szerint sem próbálták ki soha valódi harci helyzetben, sőt sem a király, sem híres zsoldosseregének vezérei nem vívtak meg egyetlen csatát sem néhány ezer főnél nagyobb sereggel. Ezért szükségesnek tűnik némiképp visszatekinteni a nagy király „hagyatékára"is.[57]

Hunyadi Mátyás zsoldosseregének történetével mindmáig Tóth Zoltán 1925-ös monográfiája foglalkozik a legalaposabban, azóta azonban a király bevételeiről készült újabb – és a korábbiaknál jóval mértéktartóbb – összegzésekre támaszkodva több ponton is módosítani kellett az ő elgondolásait. Rázsó Gyula már a zsoldossereg mindmáig elmaradhatatlan „állandó" jelzőjét is többszörös idézőjelbe tette, sőt azt is kimondta, Mátyás „országának jövedelme nem volt elegendő hadseregének fenntartásához."[58] Mindezek alapján a Jagelló-kor kutatói arra a következtésre jutottak, hogy 1490 után a magyar politikusgárda a terület, a népesség és az állami bevételek szabta határok között maradva igyekezett újjászervezni a honvédelmet. Ennek az évtizednek a Kubinyi András által igen részletesen feldolgozott honvédelmi törvényei lényegében visszaállították az 1471 előtti állapotokat, s a telekkatonaság régi intézményére támaszkodva ismét a bárók és főpapok bandériumaira hárult az ország védelmének oroszlánrésze, de ezzel korántsem szüntették meg az állandó katonaságot Magyarországon.[59]

Ha az akkoriban létrehozott rendszert összehasonlítjuk más államok hadügyi szervezetével, kiderül, hogy Európai viszonylatban nem számított kirívóan gyöngének az ország. Bár a középkori magyar királyság Európa egyik legnagyobb területű állama volt, korántsem tartozott a legnépesebbek és a leggazdagabbak közé. A XV. végén az ország 330 000 km^2-nyi területén 3–4,5 millió ember élhetett, s a korábbi vélekedésekkel ellenétben erőskezű uralkodók idején is csak 500-700 000, máskor viszont még kevesebb, 200–300 000 arany folyt be a kincstárba, amiből a néhány száz fős udvari katonaság

[57] *Tóth Zoltán*: A hadviselés átalakulása. In: Magyar renaissance. (Szerk. *Domanovszky István*.) 2. k. Budapest, é. n. [1939.] Magyar művelődéstörténet. 238. o. Lásd. a 25. jegyzetet. Néhány további példa: *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege. Budapest, 1925. 300–301. o ; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. 2. k. Budapest, 1936. 595–608. o.; *Szakály*, 1975. 74–78.; *Keen*, 1999. 281.; *Rázsó Gyula*: Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről. In: Mátyás király, 1458–1490. (Szerk. *Barta Gábor*.) Budapest, 1990. 95–98. o .; vö. *Kubinyi*, 1982., *Kubinyi*, 2000a.; *Kubinyi*, 2000b. 79–81.

[58] *Tóth*, 1925.; *Draskóczy István*: A tizenötödik század története. Budapest, 2000. (Magyar századok) 201. o.; *Rázsó*, 1990. 85–87. o.; *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évforulójára. (Szerk. *Rázsó Gyula–Molnár László*.) Budapest, 1990. 67–67. o. (*Kubinyi*, 1990a.) Szakály Ferenc úgy vélte: „Mátyás zsoldosserege is csak kereteiben tekinthető állandónak." *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás, 1440–1711. Budapest, 1990. (Magyarok Európában) 66. o.; Kubinyi András is megszorítással írt a hadról: „Gyakorlatilag állandó seregről van szó, de a létszám változott." *Kubinyi András*: Mátyás király. Budapest, 2001. 93. o.

[59] *Kulcsár Péter*: A Jagelló-kor. Budapest, 1981. (Magyar História) 70–71., 79–81. o.; *Kubinyi*, 2000a.

mellett az ország az oszmán támadások miatt kénytelen volt állandó határvédelmi katonaságot is fenntartani, melynek létszáma 1513–1514-ben 7817 fő volt.[60]

Legnagyobb ellenfele, az oszmán birodalom területe már az 1420-as években is hozzávetőleg 412 000 km² volt, ám Bertradon de la Bocquiére francia lovag 1433. évi tudósítása szerint ekkoriban a várak őrségén kívül még csupán 4000 lovas és gyalogos volt a szultán kíséretében. 1527-re a birodalom területe közel a négyszeresére nőtt – s elérte a 1,5 millió km²-t –, a központi zsoldosseregben már 5088 lovas 12 798 janicsár szolgált. Azaz létszámuk növelése szinte arányosan követte a birodalom növekedését. Az egyre hosszabb határok mentén állomásozó helyőrségekkel és a flotta állományával együtt az oszmán zsoldosok száma ekkorra már elérte a 60 000 főt. Ez nagyjából a birodalom méretének – és talán a népesség számának – arányával volt több az állandó magyar haderő akkori létszámánál, pedig a szultáni kincstár bevétele az 1520-as évekre már jócskán meghaladta az évi 4,5 millió aranyat.[61]

Franciaország, mely 1445-ben hozott létre állandó hadsereget, akkor még Magyarországhoz hasonló méretű, de legalább 10 millió lakosú ország volt. Uralkodóinak éves bevételeit viszont 1461-ben 1 800 000, 1483-ban pedig már 4 700 000–4 900 000 aranyra becsülik a kutatók, amiből a XV. század utolsó negyedében 20–25 000 fős állandó hadsereget tudtak fenntartani. Azaz ebben az esetben a népesség és az állandó hadsereg létszáma között kapunk hasonló arányokat.[62]

Mátyás a hadseregszervezésben a jelek szerint itáliai mintákat követett, mint ahogy a francia *compaigne d'ordonnance* 1445-ös felállítását is itáliai példákra vezették vissza a kortársak. Az ottani államok condottierijeihez hasonlóan a magyar királyt is hosszú évekig szolgálták cseh és német vezérei, akiket a király az aulicusok közé iktatott – hasonló rendszer működött például Milánóban –, s a vezetésük alatt álló „pretorianusnak" vagy egyszerűen csak udvari népnek nevezett seregtest a legtöbb adat szerint – az itáliai példákhoz hasonlóan – főként lovasokból állt.[63]

Philippe Contamine a XV. századi francia hadszervezet kiváló szakértője és az egyik legjobb középkori hadtörténeti kézikönyv szerzője négy pontban foglalta össze az állandó hadsereg ismérveit, melynek Mátyás serege aligha felelhet meg. Az ő szempontjai azonban a speciális XV. századi francia viszonyokra vezethetők vissza. A százéves háború időszakában hosszú ideig tartó kísérletezés és sok véres kudarc vezetett az 1440-es

[60] *Engel Pál*: Szent István birodalma. Budapest, 2001. 258–259., 272–273. o.; *Engel Pál*: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. (Szerk. *Csukovits Enikő*.) Budapest, 2003. 426–432. o.; *Fügedi Erik*: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok*, 116. (1982) 484–506. o.; *Kubinyi*, 1990a. 115–116. o.; *Kubinyi*, 1978. 196. o.

[61] *Brocquiére, Bertradon de la*: Le Voyage d'Outremer. (Ed. *Schefer, Charles*.) Paris, 1892. (Republished, Westmead, 1972.) 183. o. A francia lovag által említett négyezer főből háromezer gyalogos janicsár lehetett. *Ágoston Gábor*: A Nándorfehérvárhoz vezető út. Magyarország, a balkáni oszmán terjeszkedés és a nándorfehérvári győzelem. In: Déli harangszó. Tanulmányok a pápai rendelet félezeréves jubileumára. (Szerk. *Visy Zsolt*.) Budapest, 2000. 211–21. o.; *Káldi Nagy*, 1986. 184–189. o.

A központi kincstár XVI. századi bevételeiről: *Inalcik, Halil*: The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600. London, 1973. 49., 116. o.; *Fodor Pál*: Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról. Megjegyzések az 1585–1589. évi leértékelésről. In: *Uő*: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmántörök történelemről. Budapest, 2001. 91–109. o. A XV. Századról: *Ágoston*, 2000. 214. o.

[62] A francia királyok jövedelméről: *Kubinyi*, 1990a. 116. o. 436. j.; a XV. századi aranypénzekről: *Spufford, Peter*: Money and its Use in Medieval Europe. Cambridge, 1988. 322. o.; a francia hadseregről: *Contamine, Philippe*: War in the Middle Ages. (Trans. *Jones, Michael*.) Oxford and Cambridge, 1984. 171. o.

[63] A kor jelentősebb itáliai államainak hadseregszervezetéről: *Mallett*, 1974. 107–145. o., a milánói hadseregről: *Mallett, Michael*: Mercenaries. In: Medieval Warfare. A History. (Ed. *Maurice Keen*.) Oxford, 1999. 223–225. o.

évekre oda, hogy a rendek a folyamatos angol fenyegetés, az ország belső területeit ért megpróbáltatások és a fizetetlen katonaság pusztításainak hatására hajlandók lettek egy állandó szervezeti keretben működő zsoldoshadsereg terhét magukra vállalni.

Ezért tartja Contamine az összes egyéb politikai, szervezeti, pénzügyi tényező helyett a legfontosabbnak a hadviseléssel kapcsolatos attitűdök változását, ami 1484-ben XI. Lajos halála után is megóvta az állandó hadsereg szervezetét a megszűnéstől, de már nem mentette meg a költség- és létszámcsökkentéstől.[64]

Mátyás azonban soha nem jutott el oda, hogy zsoldosserege törvényekben rögzített kereteket nyerjen, és valójában országainak anyagi lehetőségei sem engedték meg, hogy rendszeresen fizesse embereit, ami nyilvánvalóan a hadszínterek lakosságának rendszeres fosztogatását vonta maga után. A katonák eltartásával együtt járó megpróbáltatásokat pedig régi és új országaiban egyöntetűen elutasították, így a halála után beköszöntő békeidőszak az általános középkori szokások szerint magával hozta a csapatok elbocsátását is.[65]

Véleményem szerint a zsoldossereg eredete is sokkal homályosabb, mint ahogy azt Tóth Zoltán vélte 1925-ben, hiszen Zsigmond király óta tudunk hasonló nagyságrendű több ezer fős külföldi zsoldos kontingensek rendszeres alkalmazásáról Magyarországon.[66] Ráadásul a király zsoldosainak méltatása mellett teljesen háttérbe szorult a bárói és főpapi bandériumok, valamint a városi katonaság szerepének vizsgálata. Holott Mátyás udvari hadainak létszáma – az idegen zsoldosokkal együtt – általában háborús években sem igen haladta meg az 5000 főt, mégis képes volt időnként 10–20 000-es seregeket is mozgatni. (Arra is fontos felhívni a figyelmet, hogy 1468 után a király gyalogos zsoldosainak jelentős részét rendszeresen új tartományainak városai állították ki.[67])

[64] Az állandó hadsereg ismérvei Contamine szerint: 1. legyen stabil szervezeti kerete, amely nem függ a résztvevők személyétől; 2. katonái háborúban és békeidőben is kapják meg járandóságukat; 3. a népesség fiatal tagjai számára biztosítson hosszútávú és tervezhető karrierlehetőséget; 4. a fenntartásához szükséges költségek folyamatos biztosítására a társadalom számára legális eszközöket használjanak fel – azaz a rendek szavazzák meg a szükséges rendszeres adókat. *Contamine,* 1984. 168–169. o. Mátyás hadának létszáma jelentősen ingadozhatott a fizetetlenség miatt (*Tóth,* 1925. 143–153, 243. o.), így a harcias királynak legfeljebb uralkodása utolsó éveiben lehetett fegyverben egyszerre 8–10 000 zsoldosa, s csak az 1488-as glogaui háború befejezése után merülhetett fel az igény, hogy a háborús szélcsend ellenére is együtt tartsák ezeket a csapatokat. Lehet, hogy Mátyásban megvolt a szándék egy békeidőben is fenntartandó állandó hadsereg létrehozására, de nem szabad megfeledkeznünk más, sokkal aktuálisabb szempontokról sem: a Habsburgok ellen vívott háború még korántsem zárult le, s a zsoldosoknak Corvin János utódlásában is jókora szerepet szánhatott a király. Viszont ezeket a zsoldosokat sem tudta fizetni, hiszen még 1492-ben is voltak kiegyenlítetlen kötelezvények veteránjainál. *Szerémi* [*Odescalchi Arthur*]: Adatok a fekete seregről. *Századok,* 37. (1903) 926–927. o.

[65] *Kubinyi,* 1990a. 116. o.; Kubinyi, 2000b. 79.; vö.: *Tóth,* 1925, 165., 226., 301–304. o. Végül még egy eddig kevés figyelemre méltatott szempont: 1490 után az állítólag 8000 fős fizetetlen „fekete sereg" közismert magyarországi garázdálkodásai aligha lehettek durvábbak, mint korábbi ausztriai vagy szilézíai cselekedeteik.

[66] A külföldi zsoldosok korábbi magyarországi szerepéről: *Tóth,* 1925. 35–38., 54–65., 243. o.; *Elekes Lajos*: Hunyadi hadserege. Budapest, 1951. 18. o.; *Pálosfalvi Tamás*: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. *Századok,* 135. (2001) 429–447. o.

[67] *Kubinyi András*: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. *Hadtörténelmi Közlemények,* 103. (1990) 66–73. o. (*Kubinyi,* 1990b.), vö.: *Rázsó,* 1990. 82–84.; *Tóth,* 1925. 48–49., 89–91., 95., 117–118., 132., 215. o. A néhány ezres nagyságrend már összemérhető más európai országok zsoldosseregeivel is. Mátyás egy-egy hadjáratára felvonultatott seregeiről azonban nehéz létszámbecsléseket közölni, mivel csaptai – a Kubinyi András által is viszonyítási alapként kezelt 1487-es bécsújhelyi hadiszemlén látottakkal ellentétben – szinte mindig néhány ezer fős önálló seregtestekben működtek a hadszíntereken, s általában a nagyobb ismert csapatösszevonások – például 1485-ben Bécs ostromára – sem haladták meg a 10 000 főt. *Tóth,* 1925. 51., 56–65.; 132., 138., 140–141., 145., 160–164., 167., 182., 186–187., 192–196., 220., 226., 235., 246., 248., 271–272., 300–311., 320–329. o., vö. *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András:* Magyarország története, 1302–1526. Budapest, 1998. 240–246. o.; *Kubinyi,* 2001. Jellemző, hogy uralmának végén is csak 10–20 000-es nagyságrendű hadseregek felállítását tudta reális célként elképzelni az oszmánok kiűzésére Európából. Egy milánói diplomata jelentése 1488-ból. In: Diplomáciai emlékek Mátyás király korából,

A Mátyás-kori bandériumok használhatóságáról is több hadiesemény tanúskodik, így az 1471. évi lengyel betörés – amikor a lengyel kutatók által nem kis büszkeséggel emlegetett, 12 000 fős, kizárólag zsoldosokból álló hadat Mátyás jórészt a bandériumok segítségével kényszerítette az ország elhagyására – vagy a korszak legnagyobb oszmánokkal vívott nyílt csatája, az 1479. évi kenyérmezei diadal. Amikor pedig 1492-ben szembekerült egymással Mátyás régi seregének két alkotóeleme, Kinizsi Pál épp az értéktelenebbnek tartott magyarországi erőkkel tudott megsemmisítő vereséget mérni a Mátyás veteránjaiból álló, állítólag páratlanul nagy, 8000 lovast számláló idegen zsoldoshadra.[68]

E hosszú kitérőt azért tartottam szükségesnek, hogy érzékeltessem: az adottságok változatlansága mellett valószínűleg Mátyásnak sem sikerülhetett lényegesen változtatni Magyarország hadügyi viszonyain. Úgy tűnik, az utókor hajlamos elfelejteni, hogy az elért sikerekben mennyire fontos szerepet játszott a király kiváló stratégiai érzéke, hiszen mindig a leggyöngébb szomszédait szemelte ki a magyar támadások célpontjául. Csehországban egy belháborúba avatkozott be, így az ott megszerzett terület lényegében egybeesett katolikus párthívei befolyási övezetével, Ausztria pedig szinte teljes egészében védtelenül volt kénytelen elszenvedni támadásait. A déli határon azonban Mátyás nagyon bölcsen kerülte a nagyszabású összecsapásokat, ami annak fényében, hogy korábban az oszmán és magyar főerők mérkőzési egyetlen kivétellel megsemmisítő oszmán győzelmekkel zárultak, nagyon is érthetőnek tűnik.[69]

Így eléggé illuzórikusnak kell tartanunk minden olyan megközelítést, amely megfontolások nélkül, az összes többi tényezőt teljesen figyelmen kívül hagyva, csupán a szervezeti keretekre helyezi a hangsúlyt, és pusztán az eltérő körülmények között működő hadak által elért eredményekből von le messzemenő következtetéseket e hadseregek katonaságának minőségéről.

3. A magyar hadsereg összetétele 1526-ban

Ez a gondolatmenet azonban nem vezethet a szervezeti keretek vizsgálatának elhanyagolásához sem, hiszen ez kínálja a legtöbb fogódzót annak eldöntéshez, hogy vajon az oszmánok 'kora újkori' katonaságával szemben valóban a magyarok 'középkori' hadserege vonult-e fel a mohácsi mezőn.[70]

1458–1490. (Szerk *Nagy Iván–Nyári Albert.*) 3. k. Budapest, 1877. 435–437. o. A milánói „famiglia ducale"-ban 1420-ban még csak 6–700 fegyveres szolgált, de a hercegi familia 1467-ben sem volt nagyobb 2000 főnél (*Contamine,* 1984. 66. o.), s az 1470-es években Milánó „állandó" zsoldoshadsergének teljes lovassága is csak 6000 főt számlált. Ugyanebben az időszakban Velence zsoldosseregének békelétszáma 10 000 fő körül mozgott. *Mallet,* 1974. 118–119. o. A lengyel király zsoldosairól: *Plewczyński, Marek*: Söldnertruppen in Polen um die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts. In: XXII. Kongress der Internationalen Komission für Militärgeschichte. Wien, 1997. (Acta 22.) 360–362. o.

[68] *Plewczyński,* 1997. 348. o.; *Bonfini,* 1995. 779–783. o.; *Tóth,* 1925. 151. o.; *Szakály Ferenc–Fodor Pál*: A kenyérmezei csata, 1479. október 13. *Hadtörténelmi Közlemények,* 111. (1998/2) 309–350. o.; a zsoldossereg pusztulásáról *Tóth,* 1925l. 320–329. o.

[69] Mátyás stratégiájáról *Rázsó Gyula*: Mátyás király hadászati tervei és a realitás. *Hadtörténelmi Közlemények,* 103. (1990/1) 1–30. o. A oszmán–magyar összecsapások mérlegéről *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1356–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 55–57. o.

[70] Az oszmán hadszervezetről és hadviselésről: *Ágoston,* 1999.; *Aksan, Virginia*: Ottoman war and warfare, 1453–1812. In: War in the Early Modern World, 1450–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999. 147–175. o.; *Murphey, Rhoads*: Ottoman Warfare, 1500–1700. New Brunswick, 1999. (Warfare and History)

A. Udvari csapatok

Az 1493-ban feloszlatott zsoldoscsapatok mellett a XV. századi Magyarországon – mint Európában másutt is – még két fajta állandó katonaság létezett. Ezek közül a régebbi az udvari katonaság volt. Hazánkban az Anjou királyok óta biztosan létező királyi *aula* vitézeinek, a palotásoknak hagyományosan voltak katonai funkciói, de létszámukról a Jagelló-kor előtti időszakból nem rendelkezünk adatokkal. Kubinyi András becslései szerint a XV–XVI. század fordulóján a király mellett fegyveres szolgálatot ellátó palotások (kamarások, udvari huszárok stb.) legalább kétszázan lehettek, és csatlósaikkal együtt körülbelül 500 fegyverest biztosítottak a királynak. Ennek a viszonylag szerény méretű kontingensnek igen jelentős költségei voltak: 1523-ban a 650 főre becsülhető teljes udvartartás költsége majdnem elérte a 80 000 aranyat. Az *aula* tagjainak többsége azonban nem egyszerű katonaként szolgálta a királyt, hanem a nagyobb létszámú királyi bandérium tisztjeként.[71]

Az 1498. évi törvény 21. cikkelye – az ország történetében első ízben – már rögzítette is ennek méretét. Eszerint a király bandériuma régi szokás szerint 1000 – a határok biztonsága felett őrködő négy fizetett királyi főtisztviselő (az erdélyi vajda, a székely ispán, a temesi ispán, és a horvát bán) állandóan fegyverben tartott csapata pedig 400–400 – lovasból kellett, hogy álljon. Ez ugyan szerényebb erő, mint Mátyás serege, de tekintettel a békeidőre, európai viszonylatban még mindig számottevő volt.[72]

A kasztíliai királyságban a *reconquista* befejezése után 1493-ban 2500 lovasban szabták meg az állandó haderő, a *guardia viejas* létszámát. Angliában VII. Henrik 1486-ban hozta létre 150 fővel az első állandó testőrséget (a máig fennálló *yeoman* gárdát), s az egység létszáma a XVI. század elejére már 600 főre nőtt. A francia királyoknak a híres *compaigne d'ordonnance* mellett 7–900 fős testőrségük is volt, s ehhez hasonlóan a burgundi herceg hadában az ottani *ordonnance* kompániák 10 000-es serege mellett már 1476-ban 2000 fegyverest állított ki a hercegi *Hôtel*.[73]

Ennek az alakulatnak volt pontos megfelelője az oszmánoknál is: a szultán hat udvari zsoldoscsapata, melyek az 1520-as években nagyjából 5000 lovast számláltak.[74]

B. Határvédelmi katonaság

A középkori Európában az állandó katonaság másik funkciója a határvédelem volt. Anglia a XV–XVI. század fordulóján békeidőben is 2-3000 katonát tartott fegyverben déli partvidéke, a franciaországi hídfő, Calais és északi határa védelmére. 1479-től Lengyelország első állandó zsoldoshadseregének 900 lovasa és 200 gyalogosa is a tatároktól fenyegetett délkeleti határnál állomásozott. Franciaországban pedig az 1445-ben alapított állandó hadsereg híres nehézlovassága, a *grande ordonnance* mellett felállítot-

[71] *Kurz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest, 1988. 45–48. o.; *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984. 113–114. o.; *Rázsó Gyula*: A zsoldosság gazdasági és társadalmi feltételei és típusai Magyarországon a 14–16. században. *Hadtörténelmi Közelmények*, 8. (1962) 179–187. o.; *Kubinyi*, 1990. 64–67. o.; *Kubinyi*, 1995. 320–326. o.; *Herman Zsuzsa:* Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. *Századok*, 109. (1975) 330. o.

[72] *Kubinyi*, 1982.; *Kubinyi*, 2000a.; *Kubinyi*, 2000b. 76–78., 150. o.

[73] *Contamine, Philippe*: Guerre, État, et Société à la fin du moyen age. Études sur les armées des rois de France, 1337–1494. Paris–Mouton–Le Hay, 1972. 294–298.; *Contamine*, 1984. 166–167., 172. o.; *Paravicini*, 1989. 83–87. o.; *Gillingham*, 1985. 45. o.

[74] *Káldi-Nagy*, 1986. 187. o.

ták a *petite ordonnance* vagy *mortes-payes* néven ismert könnyűlovas csapattestet is, melyet kisebb csapatokra osztva helyőrségekben állomásoztattak.[75]

Az oszmán támadások miatt Magyarország már az 1410-es évek végén 1700 *lándzsát*, azaz – az 1429-es adatokból ismert 4 fős lándzsánként feltételezhető maximum 3 fegyveressel számolva – 5100 lovast tartott a déli határon, s a határvédelem zsoldköltsége a század közepén már évente 130 000 aranyra rúgott. Mint a fentebb már idézett adatokból kiderült 1521-ig sem a létszám, sem a költségek nem változtak lényeges mértékben.[76] A zsoldos lovasság mellett azonban számottevő lehetett a tizenegy déli vármegyében az adókedvezmények vagy adómentesség fejében a helyi birtokosoknak szolgáló délszláv lovasok (*huszárok*, *vojnikok*) és gyalogosok (*haramiák, martalócok*), valamint naszádosok részvétele is a védelemben, hiszen a kisebb várakban is biztosan szükség volt őrségre.[77]

Az Oszmán Birodalom határainak biztonságáról 1525-ben viszont 41 053, főként lovas zsoldoskatona gondoskodott, akik közül 24 107 a Balkánon, a velencei és magyar határvidék váraiban teljesített szolgálatot. Hozzájuk csatlakoztak az adómentesség vagy adókedvezmények fejében katonai szolgálatra kötelezett balkáni parasztkatonák (*vojnukok, martalosok, akindzsik*), s a török források szerint közülük csak az akindzsik felvonultattak vagy 20 000 lovast. Hagyományosan ezeket a határvidéki katonákat szokták értéktelen, irreguláris lovasnak nevezni a régebbi magyar szakirodalomban. Jelentős részük azonban gyalogos volt: az 1520-as években például Boszniából 7000 gyalogos állt harcra készen a szandzsákbég 3000 lovasán kívül.[78]

C. A telekkatonaságra épülő bandériumok szervezete

1490-es évek rendelkezései szerint, ha Magyarországot az állandó haderő nem tudná megvédelmezni, akkor hadba kell hívni a főpapok és a bárók – vagyonuk nagyságától függő létszámú – bandériumait, valamint a szegényebb nemesek vagyona után kiállított lovasokból álló megyei bandériumokat is. (Az 1498. évi 16. tc. szerint tizenegy déli vármegyében 24 jobbágyporta után kellett felszerelni egy könnyűlovast, a többi megyében pedig 36 jobbágyporta után egy nehézlovast.) Ennek fejében a király az 1498–1500-as hadügyi reformok során a korábbi egyforintos rendkívüli hadsegélyből befolyó uralkodói jövedelmének körülbelül a felét a bandériumtartó uraknak és megyéknek engedte át, hogy katonáik zsoldjára és felszerelésére fordítsák, s ezt a pénzt az érintettek saját maguk hajtották be az adózóktól. Ezeket a bandériumokat azonban nem lehet egész évben harckészültségben tartott állandó csapatoknak tekinteni: tagjaik jó része csupán „készen-

[75] *Contamine*, 1984. 169–171. o.; *Gillingham*, 1985. 46–46. o.; *Plewczyński*, 1997. 350. o.

[76] *Mályusz*, 1984. 115. o. 1429-ben csak Belgrád éves költsége 12 400 aranyforintot tett ki. *Rázsó*, 1962. 172. o. Az 1510-es évekből fennmaradt kimutatások szerint a horvát bán és a temesi ispán bandériumait – és 1507 után valószínűleg a királyi csapat egy részét is – beleértve a déli végeket őrző 5547 lovas, 1170 gyalogos és 1100 naszádos fizetésére 110 000 aranyat szánt a kincstár. *Kubinyi*, 1978. 194–199. o. A királyi bandérium határvédelmi feladatáról: az 1507. évi 6. tc. Corpus Juris Hungarici, 1000–1526. (Szerk. *Márkus Dezső*.) Budapest, 1899. 698–699. o.

[77] *Kubinyi*, 2000a. 406. o. Például Brodarics István szerémi püspöknek 1526 előtt saját bevallása szerint 700 fegyverese volt szerémségi birtokain. Brodarics István VII. Kelemen pápához, 1526. július 27.: *Katona*, 1979. 50. o. A korabeli Magyarországról ismerünk néhány pédát arra, hogy a várak őrzését adókedvezmények fejében rendszeresen falusiak látták el. Világos váráról *Kiss István*: A parasztság és a főurak a 16. századi honvédő harcokban. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 1. (1954) 61. o.; Gyula váráról: Gyula város oklevéltára (1313–1800). (Szerk. *Veress Endre*.) Budapest, 1938. 86–90. o.

[78] *Káldi-Nagy*, 1986. 189. o.; *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. (História Könyvtár, Monográfiák 7.) 84–85. o.; *Hegyi*, 2001. 1266–1272. o.; *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991. 161. o.

léti" juttatásban részesült, s csak a hadjáratok időtartamára mozgósították őket, amikorra tényleges zsoldot fizettek nekik.[79] (Hasonló szervezet több európai országban is létezett a középkor folyamán, de a legtöbb helyen gyalogságot szereltek fel ilyen módon, Franciaországban hasonló volt például a *franc archer*-nek nevezett alakulat.[80])

Magyarország 1499 és 1503 között már ezzel a hadszervezettel vett részt Velence oldalán az oszmánok elleni háborúskodásban, így az itáliai diplomaták igyekeztek alaposan tájékozódni a magyar partner haderejéről, s információik alátámasztják Kubinyi András kalkulációit. Francesco de la Zuecha követet 1500-ban úgy tájékoztatta II. Ulászló király, hogy „a lovasság száma 18–20 ezer,... de ebbe nincs beleszámítva az erdélyi és székely" kontingens, melyekkel együtt az ország teljes lovassági potenciálja már 40 000-re tehető.[81]

A rendszer „főpróbája" 1500 szeptemberében a Bácsra összehívott fegyveres országgyűlés volt, ahol II. Ulászló a velencei, a lengyel és a francia követek jelenlétében tartott szemlét az ország hadereje felett. Szakály Ferenc ezt az eseményt meglepő módon a királyság megszégyenüléseként értékelte, mivel szerinte „a tervezett 40 000 lovas helyett... mindössze csak 10 000 vonult fel, közülük is 4000 fegyver nélkül. 18 vármegye egyáltalán nem küldte el kontingenseit". Viszont Soranzo, a velencei követ, aki „10 000 lovas fölvonulását látta", jelentésében úgy referált, hogy a mustra elég jól sikerült, noha „csak 4000 volt ellátva fegyverrel [azaz nehézlovas volt], a többi anélkül volt [azaz könnyűlovas volt], az említett számból pedig valami 700 gyerkőc [az eredeti szövegben a 'ragazzi' szó szerepel, amin a korabeli itáliai szóhasználatban a fegyveresek szolgáit is értették] vala, *a had többi része jó csapatok és lovak.* [Kiemelés tőlem – B. Sz. J.] Egyesek késtek a megjelenéssel, reggel is jött egy főúr 1000, a rác despota meg 600 lovassal; a 73 megyéből 18 hiányzott." Vagyis a velencei diplomatának lényegében nem volt kifogása a látottak ellen, az pedig, hogy a jelentés szerint 18 megye hiányzott a 73-ból, bizonyosan félreértés lehet, hiszen a középkori Magyarországnak nem volt ennyi vármegyéje, a velencei követ nyilván más közigazgatási egységeket is a megyék közé sorolt. Az uralkodó pedig az ország teljes hadipotenciálját nyilván nem kívánta összevonni erre az országgyűlésre, így érthető, hogy a velencei követnek miért nem is hiányzott 30 000 lovas a bácsi táborból. Természetesen a rendszer gyöngéi itt is megmutatkoztak: a mozgósított hadak egy része komolyabb retorzió nélkül elkéshetett.[82]

Az 1500. évi 22. tc. a főpapok esetében ismét a régi, Zsigmond-kori bandériumjegyzéket vette alapul, s így egy 1502-es francia beszámoló szerint a király elméletileg 11–12 000, az egyház és a bárók pedig14 000 lovast tudtak volna mozgósítani. (Hasonló volt a nagyságrend 1524-ben is, amikor egy osztrák diplomata szerint a bandériumok 12 000 katonáját kívánták felvonultatni a déli határ védelmére.) Az 1523. évi törvények 19. cikkelye már 10 telek után rendelte el egy lovas felszerelését, amitől a kormányzat nem kevesebb mint 60 000 katonát remélt egy oszmánok elleni korlátozott célú, de csak nemzetközi támoga-

[79] CJH I. k. 602–605. o.; *Kubinyi*, 2000a.; a XV–XVI. századi bandériumok működéséről *Kubinyi*, 2000b. 81–83. o.; a XVI–XVII. századi viszonyokról *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest, 1981. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat, 94.) 13–49. o.

[80] *Contamine*, 1972. 304–313. o.; *Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Budapest, 1971. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat, 94.) 10–14. o.

[81] Kubinyi András számításai szerint a banderiális rendszer a király 2600 saját katonáján kívül – a telekkatonaság kulcsszámától függően – a bárói és megyei bandériumokkal, valamint az egyháznagyok 7250 lovasával együtt még 14–20 000 lovast tudott kiállítani. *Kubinyi*, 2000a. 405. o. Az 1500. évi velencei jelentés fordítása *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról, 1500–1526. Forrástanulmány. Szeged, 1929. II. o.

[82] *Szakály*, 1975. 66. o. A közigazgatási egységekről: *Engel*, 2001. 275. o.

tás mellett megindítandó, támadó vállalkozáshoz. Az 1526-os országgyűlésen már nem is határozták meg pontosan a kvótákat, a hadügyi cikkelyekben csupán annyi szerepel, hogy mindenki az előírt mérték felett, „mentül nagyobb készülettel" szálljon hadba.[83]

A növekvő török veszély miatt a XVI. században jelentősen nőttek a az egyházi birtokok katonaállítási kötelezettségei is: az 1504. évi 24. tc. értelmében a király katonái mellett már az egyházi csapatoknak is azonnal fegyverbe kellett szállniuk, majd az 1518. évi bácsi gyűlés 1. törvénycikke a főpapi csapatokat félig, az 1522. évi 4. törvénycikke pedig már teljes egészében a déli határra rendelte, s az 1524. évi 48. cikkely értelmében ezek nem is voltak visszavonhatók onnan, azaz az 1526 előtti időszakban az egyházi bandériumok – legalábbis papíron – a királyság állandó katonaságának részévé váltak.[84]

Több adat utal azonban arra, hogy a szükséges anyagi háttér híján az előírt keretek nem lehettek teljes egészében feltöltve. Így a két legnagyobb egyházi bandériumtartó főpapnak, az esztergomi érseknek és az egri püspöknek békeidőben csupán 60–70 fegyveres állt a szolgálatában, és az ismert adatok szerint háború idején sem számlált bandériumuk lovassága 300 főnél többet.[85]

1518-ban történt még egy igen fontos változás a rendszerben, amit azonban a szakirodalom szinte szóra sem érdemesít: a tolnai országgyűlés végzéseinek 6. cikkelye kimondta, hogy hat észak-nyugat magyarországi vármegye (Árva, Nyitra, Szepes, Trencsén, Túróc, Zólyom) ezután lovasok helyett, száz jobbágytelek után öt puskás gyalogost köteles a hadba küldeni.[86] Az 1525-ös végzések szerint már Sáros vármegye is ehhez a csoporthoz tartozott, így ha a Kárpátok hegyvidékén fekvő terület minden birtokosa ilyen katonát szerelt volna fel, az északi megyék a 16–17 000 adózó jobbágytelek után papíron körülbelül 800 gyalogpuskást állítottak volna ki.[87]

Fontosnak tartom e helyen megemlíteni, hogy a XVI. században az Oszmán Birodalom haderejének gerincét alkotó – és manapság legjobban kutatott – ún. tímárrendszer több tekintetben is hasonlított a telekkatonaságra épülő magyar bandériumrendszerhez. Igaz, a tímáros szpáhik nem magán, hanem az állam által kiosztott szolgálati birtokokon éltek, de ők is csak háború idején tekinthetők katonának, és jövedelmük arányában meghatározott kulcs szerint nekik is zsoldos lovasokat kellett magukkal vinniük a hadjáratokra. (Ez a kötelezettség az egyházi tisztségviselőket ott is terhelte.) A szultáni kincstár

[83] *Kubinyi*, 1999. 97. o. Az ismeretlen francia úr beszámolójában, aki 1502-ben II. Ulászló menyasz szonyának kíséretében járt Magyarországon, az szerepel, hogy 20 jobbágytelek után fogadtak katonákat. *Marczali Henrik*: Közlemények a párizsi nemzeti könyvtárból. Magyar Történelmi Tár, 1877. (XXIII) 110. o.; az 1523-as tervekről és a 60 000-es hadról *Kubinyi*, 1978. 206–207. o.; *Kubinyi*, 1981. 83–85. o.; *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 67. o.; *Kubinyi*, 1981. 86. o. Úgy tűnik, hogy 1526-ban a jobbágyok ötödrésze helyett is állítottak telekkatonákat *Kubinyi*, 1981. 95. o. 153. j., 98. o. 177. j.

[84] CJH I. k. 686–687. o., 752–753. o.; *Holub József*: Az 1522. évi országgyűlés és törvényei. *Századok*, 52. (1918). 508. o.; *Kovachich Márton György*: Sylloge decretorum comitialium... I. k. Pesthini, 1818. 367. o.

[85] Aluise Bon 1519-es jelentése szerint például a 20-as kulcs mellett „a főurak és ezek: a nádor, az erdélyi vajda, a temesvári gróf és a horvát bán, akik 11 450 lovast állítanak ki, de ez a szám sohasem teljes egészen". *Balogh*, 1929. XVIII. o.; a főpapi bandériumok létszámproblémáinak elemzése: *Kubinyi*, 1999. 97. o.; az esztergomi érsek fegyvereseiről *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálodása a XV. század végén. *Századok*, 94. (1960) 52–53. o.; Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellum anno MDXIV. (Maiorem partem collegit *Antonius Fekete Nagy*. Ediderunt *Victor Kenéz* et *Ladislaus Solymosi*, atque in volumen redigit *Geisa Érszegi*.) Budapest, 1979. 128. o.

[86] CJH I. k. 764–747. o. A törvény keletkezéseinek okairól nincsennek adatok a szakirodalomban, lásd *Szabó Dezső*: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Budapest, 1909. 27. o.

[87] Az érintett megyék portaszámát az 1494–1495. évi adóbevételek alapján becsültem meg. *Fügedi*, 1982. 492. o. Az 1525. évi módosító rendelkezés: CJH. I. k. 834–835. o.

is bevételeinek körülbelül felét átadta ezeknek a katonáknak, hogy magukat és kísérőiket, a dzsebedzsiket el tudják látni a törvényekben előírt fegyverzettel és felszereléssel, és hogy a hadjáratok idején is önellátóak legyenek. (Az oszmán államgépezet szigorának köszönhetően azonban ezt a pénzt, legalábbis a XVI. század elején, valószínűleg megbízhatóbban használták fel, mint Magyarországon.) Ezekhez a szpáhikhoz számították a különféle rangú katonai kormányzók – a szandzsák- és beglerbégek – önkéntesekből és zsoldosokból álló, személyes kíséretét is. A portai szpáhikkal együtt ezeket szokta a régebbi magyar szakirodalom a reguláris lovasság kategóriájába sorolni – ellentétben a magyar bandériumok katonaságával.[88]

D. A szabad királyi városok zsoldosai

A magyar hadügyi rendszernek ez talán a legkevésbé ismert része, holott a forrásadottságok valószínűleg ebben az esetben a legkedvezőbbek. A nagyobb városok vagy városszövetségek egyfajta – egyelőre még nem feltárt – kvótarendszer szerint kisebb-nagyobb zsoldoscsapatokat és ágyúkat küldtek a király táborába: II. Lajos 1526 nyarán Eperjestől 25 gyalogost, 1 ágyút, Bártfától 75 gyalogost és szintén 1 ágyút, Soprontól pedig 100 puskás gyalogost és 2 ágyút kért a seregébe. Kubinyi András szerint ezeknek a csapatoknak a létszáma óvatos becslés szerint nem sokkal haladhatta meg az 1000 főt. A városi zsoldosok mohácsi jelenlétéről azonban egyelőre nem ismert adat, ami egybevág azzal, amit Lőcse és Eperjes esetében pontosan tudni lehet: a júliusi mozgósítási parancsot a király később visszavonta, és inkább pénzt kért a városoktól. Ez a lehetőség pedig más városok esetében is fennáll.[89]

E. A nemesi felkelés

A velencei követ titkára, Francesco Massaro 1523-ban úgy tudta, hogy Magyarországon 43 000 nemesember él, a jelenleg elfogadott becslések viszont inkább e szám felére, 20–21 000 főre teszik a nemesség lélekszámát. Ezek közül több mint 12–13 000 csupán egyetlen telekkel rendelkezett, s kimondottan szegénynek számított. Az országot fenyegető nagy veszély esetében azonban a 1518. évi 37. tc. mégis személy szerinti hadbavonulásra kötelezte őket, ám koruk és egyéb tényezők miatt fegyverforgatásra nyilván csak egy részük volt alkalmas.[90]

F. Erdély lokális hadereje

Erdély, a magyar királyság többi részétől némileg eltérő társadalomfejlődésének köszönhetően, rendkívül nagy súlyt képviselt az össz-hadipotenciálon belül, de az erdélyi

[88] *Káldi-Nagy*, 1986. 166–181. o. A magyar hadügyi reformok adóvonatkozásairól: *Kubinyi*, 2000a. 401–402. o.

[89] *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. rész 7. k. (Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig). Sopron, 1929. 186–188. o.; *Iványi Béla:* Eperjes városa és az 1526–1528. évi hadjáratok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 11. (1910) 446–447. o.; *Hain Gáspár*: Lőcsei krónikája. (Kiad. *Bal Jeromos–Förtes Jenő–Kauffmann Aurél.*) Lőcse, 1910–1913. 32. o.; *Kubinyi*, 1981. 96., 100. o.; 1521-ben – Szakály Ferenc szerint – a király Bárt-fától 100 gyalogost és 3 ágyút kért, ám az anyagilag kimerült város már nem tudott teljes mértékben eleget tenni a király parancsának, és csak 25 katonát szerelt fel. *Szakály*, 1975. 88–89. o. Ennek magyarázata azonban nem a város szegénysége, hanem a városszövetség kvótarendszere volt. Vö.: *Kubinyi*, 1981. 81. o. 86. j.

[90] Francesco Massaro jelentése 1523-ból: *Balogh*, 1929. LXII. o.; a modern becslésekről *Kubinyi*, 2000b. 76. o.; *Engel*, 2001. 279–282. o.; az 1523. évi országgyűlés 20. tc. arról is rendelkezett, hogy az egytelkes nemesek lovasok vagy gyalogosok módjára vonuljanak hadba, ne pedig kocsin, mint ahogyan ezt többen megszokták. CJH 1. k. 814–815. o.

három nemzet, a magyar, a székely és a szász kiváltságaira épülő hadszervezetét e helyen nem tárgyalom, mivel csapataik nem vettek részt a mohácsi csatában.[91]

G. A parasztok általános mozgósítása

Végveszély esetén minden országlakos köteles volt táborba szállni, ha a király meghirdette az általános felkelést, s körbehordoztatta a véres kardot. 1526-ban a tavaszi országgyűlés határozatainak 10. cikkelye elrendelte az általános készenlétet, és több adat is ismert arra nézve, hogy a király –megkísérlendő kiegyenlíteni az oszmánok nyomasztó számbeli fölényét – végül el is rendelte a parasztok fegyverbe hívását a déli országrészben. A jelek szerint azonban a mezőgazdasági munkák kellős közepén nem került sor a rendelkezések végrehajtására.

A paraszti gyalogosok tömegeinek hiánya valószínűleg nem befolyásolta döntő mértékben az eseményeket, hiszen, mint azt 1975-ben Szakály Ferenc már megállapította, a békés életmódot folytató szegény nemesekhez hasonlóan nyílt mezőn a teljesen tapasztalatlan parasztfelkelők sem jelenthettek volna számottevő segítséget az oszmánok elleni harcban.[92]

Állításának igazát a parasztseregek 1514. évi vesztett csatái mellett Bonfininak az 1493-as „horvát Mohács"-ról szóló tudósítása is alátámasztja. Udbinánál a horvát bán annak ellenére vetett be parasztkatonákat nyílt ütközetben az oszmánok ellen, hogy 7000 fős serege 500 lovasán kívül állítólag „a többi vagy hevenyében szedett katona, vagy újonc, vagy paraszt" volt, akik közül „némelyik karddal fölfegyverkezve, pajzs és sisak nélkül, lábnyi hosszú, vasalt végű bottal, fütykössel, kezdetleges íjjal" vonult hadba. Ezt a tulajdonképpen „fegyvertelen és fegyverviselésre csak részben alkalmas" hadat az állítólag még túlerőben is lévő oszmán könnyűlovasság könnyűszerrel szétszórta, majd részenként meg is semmisítette.[93]

Az oszmán had gyalogságának zömét is hozzájuk hasonló katonáskodó parasztok adták, akiknek azonban csak a megerősített helyek ostrománál lehetett igazán hasznát venni. A híressé vált janicsárok mellett ezeknek az adókedvezmények fejében katonáskodó, íjjal felszerelt *azaboknak* és balkáni *martalosoknak* a szerepét általában szóra sem méltatja a szakirodalom, pedig óriási tömegben voltak jelen a hadjáratokon: a XV. század második felében és a XVI. század elején a birodalom körülbelül 20 000 azabot vonultatott fel a keleti hadszíntereken, s 1521-ben I. Szülejmán első magyarországi hadjáratára is Európába rendeltek 10 000 ázsiai *azab* íjászt.[94]

H. Gyalogos zsoldosok

1526 előtt a kortársak sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a szabad zsoldosoknak Magyarország hadügyeiben, mint ahogy azt kései kutatók teszik, pedig a XVI. században már biztosan komoly jelentősége lehetett a hazai zsoldosoknak, hiszen a mohácsi táborban is több ezernyi volt belőlük. 1523-ban egy velencei diplomata mindenesetre

[91] A fejedelemség-kori erdélyi hadszervezetről, többnyire a XVI. századi előzmények ismertetésével együtt *B. Szabó–Somogyi*, 1996.

[92] CJH I. k. 842–843. o.; II. Lajos levelei Batthyány Ferenc horvát bánhoz: *Mályusz*, 1926. 80–93.; *Borosy*, 1971. 50–51. o.; *Kubinyi*, 1981. 95. o.; *Szakály*, 1975. 68–72. o.

[93] Bonfini 5077 főben adja meg a horvátok veszteségét. *Bonfini*, 1995. 973–974. o.

[94] *Káldi-Nagy*, 1986. 182–183. o.; *Hegyi*, 2001. 1266–1272. o.; Pétervárad 1526. évi ostromának közel másfélezer oszmán áldozata között csupán 60 janicsár volt. Lásd I. Szülejmán szultán hadinaplója: *Katona*, 1979. 296–298. o.

kifejezetten nagyra értékelte az ország sokoldalú katonai adottságait: „Nehéz és könnyű lovaik vannak és gyalogosok nagy számban, amivel semmi más herceg [értsd: fejdelem] nem bír. Franciaországnak vannak lovai, de nincsenek gyalogosai és így kénytelen svájciakat és más idegeneket fogadni, Spanyolországnak sok gyalogosa van, de nincs ugyanannyi lova."[95] Elegendő adat híján egyelőre nem lehet felmérni a magyarországi szabad zsoldospotenciál nagyságát, de a tartalékok több ezres nagyságrendjét jelzi, hogy az 1526. évi hadjárat kezdetén is viszonylag gyorsan lehetett erősítést küldeni a végvárakba, és az is, hogy szükség esetén a magyarországi városok rövid idő alatt képesek voltak kvótájuk többszörösét is kiállítani gyalogosokból.[96]

Emellett az 1490-ben létrejött magyar–cseh perszonálunió Mátyás szerzeményeinek elvesztése után is biztosította annak lehetőségét, hogy a magyar uralkodó szolgálatába fogadhassa a XVI. században még mindig nagyhírű cseh zsoldosokat. A magyar király és a velencei diplomaták egybehangzó tudósítása szerint csakis a pénz hiánya akadályozhatta, hogy a cseh korona országaiban tetemes zsoldoshadat fogadjanak a magyar csapatok mellé. 1526-ban azonban a pápai pénzsegélynek köszönhetően alig másfél-két hónap alatt legalább 4000 jól felszerelt katona érkezett onnan a királyi seregbe, s nagyjából ennyi idő alatt már 1523-ban is sikerült a pápai segélyből 1000 morva gyalogost mozgósítani.[97]

1526-ban ezek a cseh és lengyel alakulatok számítottak a magyar király elit gyalogságának. Hozzájuk hasonló zsoldosokat a XVI. század végig nem találni az oszmán hadseregben. Bár az oszmán gyalogság elitkatonái, a janicsárok is zsoldosok voltak, de a rendszeres fizetésen túl hiába is keresnénk hasonlóságokat: annak a muszlim hitre térített keresztény foglyokból és adó gyanánt begyűjtött gyermekekből felállított fanatizált rabszolgacsapatnak a keresztény Európában nem volt párja.[98]

I. Külföldi segédcsapatok

A cseh–magyar perszonálunióban rejlő másik igen komoly lehetőség az volt, hogy a Jagelló uralkodók – ha nem kis nehézségek árán is de – el tudták érni, hogy a cseh korona országainak rendjei segédcsapatokkal támogassák őket az oszmánok elleni harcban. Úgy

[95] Rázsó Gyula a szomszédos országok segédcsapatain kívül csupán néhány száz külföldi zsoldos alkalmazását feltételezi (*Rázsó*, 1977. 19. o.), Kubinyi András pedig a bandériumok zsoldosai mellett egyáltalán nem szentel figyelmet a Jagelló-kor hadszervezetéről szóló írásaiban ennek a jogilag nem megfogható kategóriának, holott a század elején már Lengyelországban is szolgáltak magyar gyalogos csapatok a cseh zsoldosok mellett. *Wimmer*, 1978. 94. o.; Francesco Massaro titkár jelentése 1523-ból: *Balogh*, 1929. LXII–LXIII. o.

[96] II. Ulászló király például 1514 júniusában a Dózsa-féle parasztháború miatt azt kérte Kassától, hogy sürgősen küldjenek 200 gyalogost – vagy amennyit épp tudnak. Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellum anno MDXIV. i. m. 100–101. o.; Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kisszeben városszövetségének XVI. század eleji haderejéről: *Iványi*, 1910.; 1526 tavaszán és nyarán közel ezer zsoldost fogadtak fel és küldtek szét különböző várakba erősítés gyanánt. *Engel*, 1808. 201., 216., 223. o.

[97] II. Lajos levele VIII. Henrik angol királyhoz, 1526.: *Simonyi Ernő*: Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521–1717. Pest, 1859. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria V.) 73. o.; *Balogh*, 1929. XXXIII. o.; 1522-ben Pétervárad helyőrségében is szolgáltak lengyel zsoldosok. *Verancsics*, 1857. 18. o.; *Kubinyi*, 1978. 203. o. (54. j.), 211. o.

[98] Az oszmánoknál csak a XVI. században megjelenő alkalmi zsoldosokról lásd *Ágoston Gábor*: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle*, 37. (1995) 482–483. o. A janicsárok intézményéről *Fodor Pál*: Gyermekadó a szultánnak. In: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmántörök történelemről. i. m. 308–314. o. Az iszlám világban viszont már XIV. századi alapításakor is évszázados hagyományai voltak: állítólag elsőként al-Musztaszim kalifa állította fel hasonló módon új testőrségét pogány török rabszolgákból a IX. században, s ez a rendszer hamarosan széles körben elterjedt a keleti világban. *Cahen, Claude*: Az Iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. (Ford. *Sárközi Júlia*.) Budapest, 1989. 214–215. o. A leghíresebb rabszolgakatonaságról, az egyiptomi mamelukokról lásd *Ayalon, David*: The Mamluk Military Society. London, 1979.

tűnik, hogy a királyi helytartók 6–7000 embert tudtak mozgósítani, de a rendek megajánlásaival a segélyhad létszáma elérhette 13 000 főt is. 1521 nyarán egyedül Morvaország rendjei 7220 jól felszerelt gyalogost és 400 lovast valamint 18 ágyút szavaztak meg II. Lajos megsegítésére. E jó minőségű segédcsapatok egyetlen hátránya az időtényező volt: a kétségkívül nem túl lelkes cseh és morva hadak sem 1514-ben, sem 1521-ben, sem 1526-ban nem tudtak augusztus legvége előtt megérkezni az a magyar sereg összpontosítási területére, Buda–Tolna térségébe.[99]

E fejezet lezárásaképpen megállapíthatjuk, hogy a bevezetésben felvetett kérdésre, miszerint egy „középkori" vagy „feudális" jelzővel illethető magyar hadsereg ütközött-e meg Mohácsnál az oszmánok első „koraújkori" hadseregével, korántsem lehet egyértelmű választ adni. Az kétségtelen tény, hogy elvileg 1526-ban a magyar hadszervezet még alapvetően a korábbi évszázad kereteiben működött, tehát valóban középkori alapokra épült, de épp így volt ez az Oszmán Birodalom esetében is, hiszen a két állam hadkiegészítési módszerei sok tekintetben hasonlóak voltak.

Ugyanakkor az is jól látható, hogy sem a mohácsi táborban összegyűlt had összetétele nem feleltethető meg a korábbi hadügyi rendelkezésekben szereplő csapatnemi arányoknak, sem a rendeletekből kikövetkeztethető létszámadatok nincsenek feltétlenül szoros kapcsolatban a hadba vonulók tényleges számával, hiszen a felvonultatott erők jelentős részét alkotó zsoldosokat 1526-ban már tulajdonképpen a régi szervezet keretein kívülről mozgósították. Emiatt úgy vélem, hogy a XV. század végi törvényekből levonható következtetéseket csak nagyon korlátozott mértékben lehet érvényesnek tekinteni az 1520-as években zajló hadieseményekben részt vevő csapatokra.

Mindezt jól tükrözi az 1525. évi hatvani fegyveres országgyűlés is. A tavaszi budai országgyűlésen előírták, hogy az állandóan fenyegetett déli megyék (Bács, Pozsega, Szerém, Temes, Torontál, Valkó), valamint Erdély és Szlavónia kivételével a megyékből az 1523. évi 10-es kulcs szerinti számban kell lovas és gyalogos telekkatonákat hozni az országgyűlésre, a legalább 100 forintnyi vagyonnal rendelkező nemeseknek pedig személyesen is meg kell jelenni. Ennek a rendeletnek elméletileg több tízezres sereget kellett volna eredményeznie, a nemesség 1526 előtti legnagyobb megmozdulásán a külföldi követek jelentései szerint mégis csupán 10 000 „magyar módra" felszerelt könnyűfegyverzetű lovas és 5000 gyalogos gyűlt össze.[100]

4. Csapatnemek, fegyverzet és taktika

A. Lovasság

A XV. század végének hadügyi törvényei még egy olyan időszak szülöttei, amelyben a nehézlovasság csatatéri primátusa vitathatatlan volt. 1490 nyarán Báthori István erdé-

[99] *Kubinyi*, 1981. 85. o. 109. j.; *Kubinyi*, 1986. 82–83. o.; az 1514-es cseh segélyhadról *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal*: Parasztháború 1514-ben. Budapest, 1973. 226–227. o.; az 1521. évi segélyhadról *Dřímal, Jaroslav*: Účast Moravske zemské hotovosti v boji proti Turkum při obrane Bělehradu r. 1521. Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské University X. Řada historická c. 8. Brno, 1961. 149–160. o.; az 1526. évi csehországi készületekről Burgio jelentése, 1526. július 31.: *Katona*, 1979. 230. o., *Gyalókay Jenő*: A mohácsi vész egy cseh krónikában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. (1934) 59–60. o.

[100] A király és a főurak kísérete 3000 lovast számlált, a nemesség pedig 7000 lovast gyűjtött össze. Az 5000 gyalogosba valószínűleg mindannyiuk katonái beletartoztak. *Fraknói Vilmos*: Magyarország a mohácsi vész előtt. Budapest, 1884. 143–144. o.; Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. (Ford. *Bartoniek Emma*.) Budapest, 1926. 19. o.

lyi vajda és Kinizsi Pál alsó-magyarországi főkapitány az ország határvédelmének keleti csapataival és Mátyás veterán nehézlovasaival legyőzték Corvin Jánost és híveit, akik viszont a határvédelem nyugati részének katonáit vezették a belháborúban, de nem rendelkeztek kellő nehézlovassággal. A vesztes sereg két vezére utóbb állítólag azt mondogatta, „soha többé nem bízik a gyalogoszászlóaljakban és a könnyűfegyverzetű csapatokban, mert a tapasztalat immár megtanította arra, hogy a páncélosok erejével szemben a könnyűfegyverzetű lovasok semmire sem képesek."[101]

Nagyon is érthető tehát, hogy a külföldi zsoldosok elbocsátása után a hazai nehézlovasok számát kívánták növelni, viszont úgy tűnik, hogy a magyar nehézlovasság nem mindig állta ki az összehasonlítást nyugati kortársaival, és felszerelése is gyöngébb volt. A XV. század második felére ugyanis a nyugat-európai nehézlovasság fegyverzete eljutott fejlődése csúcspontjára: a lovasok olyan drága, de a mozgásukat továbbra sem túlságosan gátló, kiváló szerkezetű lemezvérteket használtak, amelyek az 1480-as évektől már a pajzs használatát is feleslegessé tették. A korábbiaknál némileg súlyosabb, kb. 30 kg-os vértekbe öltözött lovasokat rendkívül értékes, nagytestű, de igen kényes csatalovak hordozták a hátukon, amelyeket nem lehetett hosszantartó megpróbáltatásoknak kitenni, így akár csata közben is váltani kellett őket. Harcban is minél inkább igyekeztek óvni ezeket az állatokat, ezért XVI. század elején a nyugat-európai kortársak számára már csak az számított igazi nehézlovasnak, akinek a lova is páncélozva volt.[102]

A zárt lemezvértben küzdő lovagok mellett a védőfegyverekkel egyébként jól ellátott, de csak sisakkal, pajzzsal, sodronyinggel, esetleg brigantinnal rendelkező – tehát a XI–XIII. századi Európában felszerelésük szerint még nehézlovasnak számító – katonákat már a könnyűlovasság körébe sorolták.[103]

Francesco de la Zuecha 1500. évi jelentése szerint a lovasság legkisebb egysége 6 lovasból állt, élén egy nehézfegyverzetű harcossal, ami nagyjából megfeleltethető az itáliai hadakban ekkor szokásos – a régi *lándzsánál* már népesebb – *elmetto* vagy *corazza* nevű formációnak, de a bandériumok fennmaradt létszámkimutatásaiból tudható, hogy Magyarországon ezek az egységek igen változatosak voltak, hiszen a négy lovas tagozódásra is találni annyi példát, mint erre.[104]

[101] *Bonfini*, 1995. 915. o.

[102] *Rázsó Gyula*: Katonai reformok a 15. században. In: A magyar hadtörténelem évszázadai. (Szerk. *Király Béla–Veszprémy László.*) Budapest, 2003. 46. o.; Estei Hippolit véleménye szerint a magyar „nehézlovasság rossz, azonban a könnyűlovasok a legjobbak a világon". *Balogh*, 1929. XXXIII. o. Burgio külön említi csalódottságában, hogy Szapolyai György csak magyar módra felszerelt nehézlovasokat hozott magával. *Katona*, 1979. 237. o. A nyugat-európai fegyverzet késő-középkori változásairól *Gamber, Ortwin*: Geschichte der mittelalterliche Bewaffnung. Teil. 6. *Waffen und Kostümkunde* 40. (1998/1) 33–62. o.; az európai csataló történetéről *Hyland, Ann*: The Warhorse, 1250–1600. London, 1998.; a XV. század második felének magyar lovassági felszereléséről *Zarnóczki Attila*: Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990/1) 34–46. o.; a janicsárok lovasság elleni harcmodoráról *Mihajlović, Konstantin*: Memoirs of a Janissary. (Transl. by *Stolz, Benjamin.*) Ann Harbor, 1975. 173. o.

[103] A XV. század sokféle európai könnyűlovasságáról *Contamine*, 1984. 128–129. o. A lovasság kategóriáinak – gyakran a védőfegyverzet súlyától független – relativitására igyekeztem felhívni a figyelmet már egy korábbi írásomban is. *B. Szabó János*: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001/1) 75–102. o.

[104] *Balogh*, 1929. IX. o.; *Mallett, Michael–Hale, John R.*: The Military Organization of a Renaissance State.: Venice c. 1400 to 1617. Cambridge, 1984. 70–71. o. A dalmát humanista, Ludovico Tubero legalább három kiséró lovasról ír, de szerinte akadt olyan fegyveres is, akinek tizenöt–húsz embere volt. *Tóth Zoltán*: A huszárok eredetéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. (1934). 165. o. Az egri püspök Temesváron állomásozó bandériumának összetételéről: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyve, 1500–1508. (Közzéteszi *E. Kovács Péter.*) Eger, 1992. (A Heves megyei Levéltár forráskiadványai.) 181–182. o.; Bakócz Tamás esztergomi érsek csapatáról: Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellum anno MDXIV. i. m. 128. o.

A kortárs Bonfini leírása szerint az 1490-es évek elején ez a nehézlovasság továbbra is zárt négyszögekben harcolt, mint Mátyás korában, a későbbi évtizedekben alkalmazott taktikáról, annak esetleges változásairól azonban mit sem tudunk. 1492 után a Jagellókorszak békéje e rendkívül drága csapatnem alkalmazásának kedvezett a legkevésbé: noha az oszmánok elleni harcban a déli végvidéken sem nélkülözték az ilyen felszerelésű katonákat, az bizonyosan nem véletlen, hogy az 1523-ban a déli határ védelmére toborzott 3757 lovasból már csak 24 volt nehézlovas.[105]

Egy komolyabb összecsapásban azonban a nehézlovasok továbbra is nélkülözhetetlennek számítottak, mivel az oszmán krónikások tudósításai szerint a könnyebb fegyverzetű, lazább rendben mozgó oszmán lovasság számára szinte megoldhatatlan feladatot jelentett támadásuk feltartóztatása.[106]

Mátyás halála után a nehézlovasok mellett továbbra is igen fontos szerep jutott a bandériumokban az olcsó könnyűlovasságnak is, melynek arányát az 1494. évi törvények 21. cikkelye először 50 százalékban állapította meg, ám 1498-ban tizenegy déli megye kivételével hivatalosan meg is szüntették bennük a huszárságot, így elméletileg a haderő zöme nehézlovassággá alakult át. A fennmaradt kimutatásokból azonban tudható, hogy ezt az állapotot sohasem sikerült teljesen elérni, hiszen a néhány ismert bandérium katonáinak legalább 10 százaléka továbbra is huszár maradt. Az 1518. évi budai országgyűlés határozatai tiltották is a huszárok térnyerését a fegyveresek rovására.[107]

Ugyanakkor a telekkatonaság kulcsszámának csökkenése óhatatlanul együtt járt a könnyűlovasság térnyerésével. Már az is kérdéses, hogy 36 jobbágyporta után valóban ki tudtak-e állítani egy jól felszerelt nehézlovast, hiszen Szlavóniában 33 jobbágy után csak egy könnyűfegyverzetű lovast küldtek hadba, s a régi törvények szerint a 20 porta után kiállított katonák is mindig könnyűlovasok voltak. A tízes kulcs szerint kiállított lovasokról pedig egyértelműen kiderül a dekrétumok szövegéből, hogy csupán azt várták el tőlük, hogy lándzsával és pajzzsal vagy kézíjjal és tegezzel legyenek felszerelve. Sőt, a kormányzat 1518-ban az 50–100 jobbággyal bíró tehetősebb nemesek számára is azt írta elő, hogy „huszár módra páncéllal [azaz sodronyinggel], sisakkal és másféle fegyverekkel kötelesek magukat ellátni".[108]

Mindezek alapján – a végvári őrségek zömével és a déli vármegyék katonaságával együtt – az északi megyék bandériumainak zsoldosait és a nemesi felkelőket is eléggé

[105] A Mátyás-kori nehézlovasságról: *Rázsó*, 1990. 88–89. o.; a nehézlovasság szerepléséről az 1490-es évek elején az 1490-es csontmezei ütközetben: *Bonfini*, 1995, 914. o., az 1491. évi eperjesi csatában: uo. 964–965. o.; 1492-ben a „fekete sereg" szétverésekor: uo. 970. o.; 1494-ben Kinizsi balkáni hadjáratában: uo. 989. o.; 1500-ban Jajca felmentésekor: *Istvánffy*, 1622. 47. o.; *Tóth*, 1934. 163–166. o.; az 1523. évi zsoldoshadról: *Kubinyi*, 1978. 201. o.

[106] Az oszmán vezérek félelmeiről Kemálpasazáde: *Katona*, 1979. 333–334. o.; Dzselálzáde Musztafa: *Katona*, 1979. 407. o.

[107] A balkáni könnyűlovasság elterjedésének egyik legfőbb oka Velencében is annak olcsósága volt. *Mallett–Hale*, 1984. 375–380. o. 1492: CJH. I. k. 89–90. o., 1498: 602–605. o., 1518: Vestigia comitiorum apud Hungaros ... usque ad hodiernum diem celebratorum. (Szerk. *Kovachich Márton György.*) Budae, 1790. 408. o. Tubero adataiból úgy tűnik, hogy 1492 előtt ettől az aránytól mindkét irányban eltértek, 1490-ben például Báthori és Kinizsi bandériumában csak könnyűlovasok voltak. *Tóth*, 1934. 163–165. o. A huszárok részarányára a főpapi bandériumokon belül lásd a 104. jegyzetet.

[108] *Kubinyi*, 2000a. 401. o.; az 1459. évi törvény szerint 20 porta után „cum uno armigero ...bene armato, gladio, clipeo, pharetra et arcu, vel lancia teneantur" *Kovachich*, 1790. 335. o.); az 1492. évi törvény 20. tc. hasonló rendelkezés már a páncélinget is említi: CJH I. k. 492. o.; huszas kulcs esetén az 1518. évi törvény 2. tc. is „unum equitem, ad minus lanceam, et clypeum habentes" írt elő (CJH I. k. 744–745. o.); a 10-es kulcs alapján történő hadbahívásról: CJH I. k. 814–815., 834–835. o.; a tehetősebb nemesek fegyverzetéről: CJH I. k. 744–745. o.

egyértelműen a könnyűlovassághoz sorolhatjuk, ha nem hívták is őket feltétlenül huszárnak. Így 1526-ban a könnyűlovasok száma a lovasságon belül valószínűleg elérte, sőt – a korábban felsorolt töredékes adatok alapján feltételezhetően – talán meg is haladta az ötven százalékot.

A magyarországi könnyűlovasság korabeli fegyverzete, a lándzsa és a pajzs párosítása – ami oly jellemző volt a XVI. századi huszárságra –, alkalmassá tette akár a hasonlóan könnyű felszerelésű oszmán lovassággal, akár gyalogsággal vívott közelharcra. Így korántsem csak tipikus könnyűlovassági feladatokat vállalhatott magára, hanem – annak ellenére, hogy hagyományosan kisebb, laza csoportokban harcolt – a határvidéken szükség esetén csatalovasságként is meg tudta állni a helyét. Elsöprő lendületű rohamának hatékonyságára némileg kései, de jó példa a magyarországi huszárok harca az 1547. évi schmalkaldeni háborúban, ami már előrevetítette – a XVI. századi magyar mintákhoz még sokáig ragaszkodó – lengyel huszárság XVII. századi harci sikereit.[109]

B. Gyalogság

A lovasság megoszlásától eltérően a hadügyi szervezetet szabályozó törvényekből egyáltalán nem vezethető le, hogy miként állhatott 1526-ban a magyar sereg fele részben gyalogságból. Ezért tartom figyelemre méltónak azt az 1516–1518 tájékán készült tervezetet – Kubinyi András hívta fel rá a figyelmet még 1978-ban –, amelyet az oszmánok elleni támadáshoz szükséges hadról állított össze egy ismeretlen, valószínűleg Webőczy köréhez tartozó magyar politikus. Az irat szerint a sereg 10 000 emberéből 3000 nehéz-3000 pedig könnyűlovas, a maradék 4000 pedig fele részben puskás, fele részben hosszú lándzsás (azaz pikás) gyalogos lett volna. Azonban nem meggyőző Kubinyi véleménye, miszerint a tervezet hátterében pusztán a köznemesi vezetők végvári tapasztalataiból leszűrhető tanulságok álltak volna. A későbbi, 1523-ban toborzott zsoldoshaddal ellentétben ugyanis ezt nyilván egy támadó vállalkozásra szánták: feltűnően magas a gyalogságon belül a pikások részaránya, akiket várvédelemben nem lehetett hatékonyan használni, ami viszont arra utalhat, hogy svájci és német módra történő nyílt mezei harcra is fel akarták készíteni a sereget.[110] Ez pedig akár az újfajta nyugat-európai hadviselés adaptációjaként, a magyar hadsereg tervezett tudatos átalakításának egyik jeleként is értelmezhető.

Azt viszont már Kubinyi is megállapította, ez a tervezet feltűnően nagyobb szerepet szánt a gyalogságnak, mint ami a törvényekből következett volna, 1526-ban pedig a lovasság és gyalogság aránya még inkább az utóbbi javára tolódott el, mégis nagyon keveset tudunk a kor gyalogos katonáiról.[111] E tervezetből az is kiderül, hogy az esztergomi

[109] A déli határvédelem könnyűlovasságáról *Tóth*, 1934. 178–189. o., *Rázsó*, 1990. 98. o.; *Károlyi Árpád*: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. *Századok*, 11. (1877) 642–654., 841–845. o.; a XVI. századi magyar könnyűlovas fegyverzetet megőrző, és így a XVII. század végére az akkori európai lovassághoz képest már nehézlovassággnak számító lengyel huszárságról *Cichowski, Jerzy–Szulczyński, Andrzej*: Husaria. Warszawa, 1977. A magyar könnyűlovasság átalakulását és a hazai huszárság születését egy most készülő tanulmányban kívánom alaposabban elemezni.

[110] Az 1523-ban toborzott zsoldosoknál is hasonló volt a lovasság és a gyalogság aránya. *Kubinyi*, 1978. 201. o. Hasonló arányok lettek volna abban a 15 000 fős támadó seregben is, mellyel a magyar kormányzat 1523-ban az oszmánok határvédelmi erőit kívánta lekötni, míg Szalánkemén várát újjáépítik. Igaz, ott a 6500–7000 gyalogost kizárólag a cseh, morva és német segédcsapatok biztosították volna. *Kubinyi*, 1978. 206. o.; *Kubinyi*, 1981. 83. o.

[111] Ott már megközelítette – a cseh segédcsapatokkal együtt pedig valószínűleg el is érte volna – a 40/60 százalékos lovas/gyalogos arányt, melyet a XVII. század második felének jeles hadtudományi írója és hadvezére, Raimundo Montecuccoli ajánlatosnak tartott a magyarországi hadszíntéren az oszmánok nyomasztó lovas-

érsek már az 1510-es években sem az 1498. évi törvények szerint előírt 800 lovassal, hanem 500 gyalogossal, 300 huszárral és 200 nehézlovassal, a szintén 800 lovas tartására kötelezett egri püspök pedig 500 gyalogossal, 200 huszárral és 200 nehézlovassal vonult volna hadba. Ezek a számok megelőlegezik az 1520-as évekből fennmaradt adatokat: a kalocsai érsek 1523-ban ténylegesen 500 huszárt és 300 gyalogost tartott zsoldban, a király pedig 1525-ben az előírt 1000 lovas helyett 1000 gyalogost és 200 lovast küldött a Jajca felmentésére induló seregbe.[112]

A mohácsi csatatér kutatója, Papp László volt szinte az egyetlen, aki mintegy mellékesen – sajnos a forrásai megnevezése nélkül – leírta elgondolásait a gyalogság fegyverzetéről: szerinte a többség íjász lehetett, talán csak az ötödüknek lehetett puskája, a külföldi zsoldosoknak pedig alabárdja.[113]

A források azonban ennél jóval árnyaltabb képet nyújtanak erről a csapatnemről. Úgy tűnik, hogy a korszak – a hazai szakirodalomban tipikusnak tartott – főként pikákkal és alabárdokkal felszerelt, svájci és német típusú támadó nehézgyalogsága alig volt jelen a seregben. (Ha hinni lehet az ismeretlen bécsi szemtanú beszámolójának, csak mintegy fél zászlóaljnyi ilyen landsknecht érkezett a mohácsi táborba.) A pápai pénzen toborzott cseh és lengyel zsoldos gyalogság viszont – a lengyel és cseh hadtörténetírás szerint – az elhíresült nyugat-európai zsoldosokkal ellentétben általában kétharmad részben lövészekből állt, akik a XV. század vége óta már főként kézi lőfegyvereket használtak számszeríjak helyett. A harmadik harmadban viszont még 1526-ban is szálfegyverekkel és állópajzsokkal (*pavésékkel*) felszerelt nehézfegyverzetű gyalogosok voltak, majdnem pont úgy, mint Mátyás király idejében.[114]

Hasonlóan lehettek felszerelve a király és a szepesi gróf gyalogságának cseh zsoldosai is. A Szapolyaiak családi birtokai behálózták az ország északi megyéit, így Morvaország közelsége lehetővé tette, hogy Szapolyai György ottani zsoldosokat fogadjon fel: így tett 1514-ben is, s ezt híresztelték róla 1526-ban is.[115]

A György gróf által vezetett 1200 gyalogos másik részét viszont valószínűleg a hét északi megye által kiállított gyalogos telekkatonáknak vélhetjük.(Aligha véletlen, hogy 1523-ban is ebből a régióból toborozták a gyalogosokat az ország rövid életű zsoldosserege számára.[116]) A telekkatonaság között azonban nem tudunk nehéz fegyverzetű gyalogosokról. A törvények szövegében, ha egyáltalán említik a gyalogságot, biztosan csak puskások (*pixidariusok*) szerepelnek, így az 1526. évi 11. tc-ben is, amely felsorolja az

ségi fölénye miatt. *Seewann, Gerhard:* Az 1683 és 1699 közötti török háborúk politikai és katonai alapja. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történészkonferencia előadásai előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulójára. (Szerk. *Szita László.*) Pécs, 1993. 44. o.

[112] *Kubinyi*, 1978. 199., 201–202. o.; *Kubinyi*, 1999. 97. o.; *Fraknói*, 1884. 134. o.

[113] *Papp*, 1960. 212–213. o.

[114] *Klučina, Peter* (podkladový materiál O. Frankenberger): Pohusitské vojenství (1434–1526) In: Vojenské dějny československa (do roku 1526). (Hlavni Redakce: *Proházka, Zdeněk–Lipták, Jan.*) I. díl. Praha, 1985. 279–280. o. Az erős cseh hatás alatt fejlődő gyalogságról *Wimmer*, 1978. 91–92. o. A lengyel gyalogságnál még 1560-ban is kötelező felszerelési tárgy volt a pavése. uo.

[115] A Szapolyaiak birtokairól újabban *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. i m. 15., 42.m 52. o. 134. j.; *Barta–Fekete-Nagy*, 1973. 161. o.; Burgio jelentése, 1526. július 31.: *Katona*, 1979. 230. o. Már Mohács előtt is köztudomású volt a Szapolyaiakról, hogy birtokaik közelségét kihasználva foglalkoztatnak cseh zsoldosokat. (*Zay Ferenc*: János király árultatása. Kiss Péter: Magyarázat. [Bánffy György] Második János török császárhoz menetele... A kötetet összeállította *Bessenyei József.* [Régi Magyar Könyvtár. Források 2. Szerk. *Kőszeghy Péter.*] 28. o.)

[116] A Brodarics nyomán író Istvánffy 1200 puskásról tud a szepesi gróf csapatában. *Katona*, 1979. 99. o.

ország hadseregének mozgósítandó csapatnemeit, s a fegyveresek és huszárok mellett csak puskásokról szól.[117]

Több mint egy évtizeddel korábban, az 1514. évre vonatkozó adatok szerint már országszerte használtak puskákat a harcokban. A lőfegyverek használatában hagyományosan a városok jártak az élen, ezért nem meglepő, hogy a szerveződő nemesi ellenállás egyik vezére, Bebek János Kassától kért egy mázsa puskaport és puskás gyalogosokat a táborába. A változások szimbolikus emléke az az 1514. január 18-án Radák Balázsnak és testvéreinek kiállított címereslevél, melynek címerképén egy rövid csövű kézipuskával és szablyával felfegyverzett gyalogos látható – hiszen öltözéke, fegyverzete alapján szinte a XVI. század bármely időszakában készülhetett volna a kép. Az, hogy ellenfele, egy hasonlóan könnyűfegyverzetű, de még íjjal felszerelt turbános gyalogos, jól érzékelteti a magyar királyság és az oszmán birodalom közti különbségeket a lőfegyverek használata terén. Míg a szultánok minden eszközzel igyekeztek centralizálni és ellenőrizni a lőfegyverek előállítását és szétosztását, ami lassíthatta azok elterjedését, Magyarország decentralizált hadügyi és logisztikai szervezete valószínűleg inkább gyorsíthatta ezt a folyamatot.[118]

Bár a címer esetében az ábrázolt személy nyilván maga a megadományozott nemes volt, és Taurinus István hőskölteményében, a Stauromachiá-ban a puska még Báthori nemesi seregének fegyvereként szerepel a pajzs mögé búvó, lándzsás, nyilas parasztok ellenében, a lőfegyverek sokkal szélesebb körű elterjedését jelzi, hogy a háború következményeként 1514-ben az államhatalom szigorú szankciókkal próbálta tiltani a parasztokat a lőfegyverek birtoklásától.[119]

Mindezzel látszólag éles ellentétben áll Bonfini leírása az 1493-as udbinai csatában részt vevő horvát parasztok felszereléséről, ami sokkal inkább hasonlított az 1454. évi törvény szerint a jobbágyporták után kiállított, lándzsával, pajzzsal, íjjal felszerelt gyalogosokéhoz. De csak látszólag, mert az, hogy a XVI. század elején Magyarországon a népfelkelők kezében az ősi íjat mindinkább felváltotta a rövid csövű, könnyű kézipuska, még nem jelentette azt is, hogy a paraszti puskások egy nyílt ütközetben a janicsárok vagy a nyugat-európai zsoldosok színvonalán tudták is használni ezeket.[120] (Jó példa erre Giovanandrea Gromo néhány évtizeddel későbbi beszámolója, aki Erdélyben járva a hivatásos katona szemszögéből írt az erdélyi románok fegyvereseiről, „akik szakállas puskát [arquebust] használnak, de ügyetlenek, és ha lőnek egyet, csak akkor tudnak tölteni, ha sok idejük van rá, de ha a mezőn sütik el, rögtön más fegyvert fognak kézbe".[121])

[117] 1526. évi 11. tc.: CJH 1. k. 842–843. o.

[118] Bebek János levele Kassához, 1514. május 28.: *Fekete-Nagy*, 1979. 83. o.; Magyar Országos Levéltár, Dl 67255. Az oszmán törvényekből kiderül, hogy a birodalomban csak a XVI. század vége felé halmozódott fel annyi lőfegyver a lakosságnál, hogy azt a központi hatalom már veszélyesnek találja a közrendre. *Ágoston*, 1995. 479–482. o.

[119] A magyar parasztháborúk irodalma, 1437–1514. (Összeáll. *Geréb László*.) Budapest, 1950. 125–126. o.; az 1514. évi 60. tc. CJH 1. k. 732–733. o.

[120] „duo[s] pedites, similiter pharetras et clypes ac cuspides" 1454. évi 4. tc.: CJH 1. k. 317–318. o.; a kézi lőfegyverek rohamos fejlődéséről *Kelenik József*: Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. A terminológia problémái. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988. 485–488. o.

[121] A puskák elterjedésére nézve valószínűleg jelzésértékű, hogy az 1510-es években készült tervezetben a megmaradt részletes adatok szerint a gyalogosok között 1600 puskás mellett csupán 50 íjász szerepelt. *Kubinyi*, 1978. 199. o. Gromo leírása: *Timon Renáta:* Az erdélyi fejedelmi udvar János Zsigmond uralma alatt Giovanandrea Gromo leírásának tükrében. In: „Magyaroknak eleiről" Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. (Szerk. *Piti Ferenc*.) Szeged, 2000. 42. o.

Az államnak azonban nagy szüksége volt olyan lőfegyverekhez már valamelyest értő parasztkatonákra, akik zsoldosként vagy adókedvezmények fejében harcba hívhatók voltak az oszmánok ellen. (A háborús fenyegetettség kiterjedése és állandósulása miatt hosszabb távon csak a parasztok vagyoni helyzete szabott gátat a lőfegyverek elterjedésének a lakosság körében.[122]) A határvidéken folyó állandó kisháborúban ugyanis a könnyűlovasság mellett már ebben a korszakban is jelentős szerepe volt a könnyűfegyverzetű lövészeknek is, mivel Dalmácia, Horvátország és Bosznia járhatatlan hegyvidékein egyik fél sem boldogulhatott ilyen csapatok nélkül. Ez lehetett az egyik fő oka annak, hogy 1526 előtt a végvidék nyugati részén eleve több fizetett gyalogost állomásoztatott a magyar hadvezetés, mint a határ középső, sík területén, és valószínűleg emiatt kértek a horvát tisztek rendre puskás gyalogságból álló erősítést a nyugati határszakaszra. Azaz a XV–XVI. század fordulóján a fegyveres „béke" állapota az észak-balkáni hegyvidéken épp úgy kitermelte az ottani igényekhez igazodó katonaságot, mint ahogy a XVI. század második felében is alkalmazkodott a magyar katonaság a Magyarország belsejében húzódó lápos, mocsaras hadszíntér adottságaihoz.[123]

1525-ben az ostromlott Jajca készleteinek feltöltésére indított és a vár felmentésével végződő magyar hadi vállalkozás igen jó példája a gyalogság és lovasság szerves együttműködésének a hegyvidéki harcokban: Frangepán Kristóf gróf a könnyen mozgó lövészeket küldte előre a magaslati pontok megszállására, hogy a nehézkesen mozgó konvoj útvonalát biztosítsa, s ezekben a harcokban néha bizony még a huszároknak is gyalogosan kellett küzdeniük. Amikor pedig az ostromlók rászánták magukat a felmentő sereg megtámadására, a gróf lovasai a puskások elé csalták a boszniai bég lovasait, akikre Frangepán kétszáz puskása ötszáz lövést adott le, mire azok megfutamodtak.[124]

A források szerint a XVI. század első felében a laza rajokban küzdő magyar könnyű lövészgyalogság és a nehézfegyverzetű cseh zsoldosok elméletileg egyaránt jóval nagyobb tűzerővel rendelkeztek, mint a kor kiváló svájci, német vagy spanyol gyalogsága, amelyet csak 20–40 százalékban szereltek fel kézi lőfegyverekkel.[125]

Ennek hasonló volt az oka, mint a XVI. század végén a tizenötéves háborúban Magyarországon harcoló nyugat-európai katonaság esetében: Kelet-Európa hatalmas távolságaihoz és gyér népsűrűségéhez igazodó, túlnyomó részben lovasokból álló hadsere-

[122] Szerémi elbeszélése szerint 1527-ben egy olyan szegény ember sebesítette meg golyójával a Szegedre támadó Cserni Jovánt, akinek a lőport és golyót is kölcsön kellett kérni. *Szerémi*, 1857. 168. o. Az 1545. évi debreceni részgyűlés már egyenesen kötelezővé tette az egésztelkes jobbágyok számára a puska és a hozzá való lőpor és golyók tartását, és csak a szegényebbek számára engedte meg, hogy régi módra íjat, kardot, pajzsot viseljenek. Magyar országgyűlési emlékek. (Szerk. *Fraknói Vilmos.*) 2. k. Budapest, 1875. 609. o. Az 1552. évi tordai gyűlés annyiban módosította ezt a rendelkezést, hogy a csak lőfegyverhez értők számára tette kötelezővé a puska tartását. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) I. k. Budapest, 1876. 405–407. o.

[123] Vö. *Kubinyi*, 1978. 198. o.; *Tóth*, 1934. 163. o. 120. j., 166., 178., 187. o.; *Kelenik József*: A hajdúk. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. i. m. 128–129. o.

[124] *Thallóczy Lajos:* Jajcza (bánság és vár) története (1450–1527.) (Az okleveleket szerkesztette *Horváth Sándor.*) Budapest, 1915. (Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria XL.) CCXLII–CCLIII. o.

[125] A híres spanyol gyalogság felszereléséről a XV. század végén: *Keen*, 1999. 286. o., a XVI. század második felében: *Parker, Geoffrey*: The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. Cambridge, 1972. 276. o. A lengyel irodalom kifejezetten kiemeli, hogy 1550 táján egy 200 fős lengyel gyalogos róta arányában jóval nagyobb tűzerővel rendelkezett, mint egy korabeli spanyol alakulat. *Wimmer*, 1978. 103–104. o.; Kelenik József szerint a Magyarországon szolgáló Habsburg haderőben csak a XVI. század végére érte el a kézi lőfegyverekkel felszerelt katonák száma a cseh–lengyel gyalogságnál már korábban szokásos 70–80 százalékot. *Kelenik*, 1991. 89–90. o.

gek elleni küzdelemre és az igen gyakori várharcokra kiválóan megfeleltek az olcsóbb gyalogos lövészek is.[126]

Nyílt ütközetben azonban csak a cseh és lengyel zsoldosok nem voltak igazán alkalmasak a nehézfegyverzetű pikás gyalogosok elleni küzdelemre. Inkább tradicionális védekező lövészgyalogságként alkalmazták őket nyolc sor mélységű felállásban. Az első sort a pajzsosok, a második sort a nehézfegyverzetűek alkották, hogy némi védelmet nyújtsanak a mögöttük hat sorban álló lövészeknek egy esetleges lovassági támadással szemben. Mivel valódi védelmet inkább a támogató lovasság tudott biztosítani, a zömében könnyűfegyverzetű gyalogság célja az volt, hogy puskatüzével lehetőleg távol tartsa az ellenséget. Mindez tökéletesen megegyezett a janicsárok harctéri taktikájával, s ez bizonyára nem a véletlen műve: a hagyományosan lovasságra épülő oszmán hadszervezetben is elsősorban a várostrom és várvédelem igénye hozta létre a gyalogos janicsár csapatokat.[127]

Mindebből arra a megállapításra juthatunk, hogy a Mohácsnál szembe kerülő két hadsereg csapatnemei, fegyverzete, taktikája is figyelemre méltó hasonlóságokat mutatott egymással, egyedül a sokat kárhoztatott, ósdinak tartott magyar nehézlovasságnak nem volt párja az oszmán seregben. Ami a fegyverzetet illeti, még az is valószínűsíthető, hogy a magyarok létszámukhoz képest nagyobb arányban használtak kézi lőfegyvereket, mint ellenfeleik.[128] A tanulmány következő részében ezért a két szemben álló hadsereg felhasználási lehetőségeit – és a csatát áttekintve – a gyakorlatban kimutatható esetleges különbözőségeket fogom vizsgálni.

[126] *Wimmer*, 1978. 102-103. o.

[127] *Wimmer*, 1978. 103–105. o.; a janicsárok taktikájáról lásd *Mihajlović*, 1975. 165. o.; *Parry, Vernon J.*: „La Manière de Combattre" In: War, Technology and Society in the Middle East. (Eds. *Parry, Vernon J.–Yapp, M. E.*) London, 1975. 220–223. o.; a janicsárok eredetéről: A janicsárok törvénye, (1606). (Ford. és a bevezetőt írta *Fodor Pál.*) Budapest, 1989. (Török–magyar hadtörténelmi emlékek. Elbeszélő kútfők. 1.) 24. o.

[128] Az oszmánok még a janicsárokat is csak a XVI. század második felében látták el teljes egészében lőfegyverekkel. *Ágoston*, 1995. 473. o.

János B. Szabó

THE BATTLE AT MOHÁCS AND THE „MILITARY REVOLUTION"
Part I. The Armed Forces of Royal Hungary in 1526

Summary

In the scientific discourse on the „military revolution", the role of Hungary and the battle at Mohács has changed considerably. In his book, Geoffrey Parker hardly mentioned the country, and only referred to the battle in connection with the growing menace to Poland. One of his most important critiques, Jeremy Black, however, paid more and more attention to the „Ottoman challenge" that the 15th–16th century Europe had to face, as their success after success had raised the Ottomans to become one of the most significant „gunpowder empires" of the early modern times. In this approach, the 1526 battle at Mohács had become a link in the criticism of Parker's „military revolution". At the same time, Andrew Ayton, researching medieval military history, evaluated this event in the traditional way, as being the end of an era. Although he stressed, similarly to Black, that it was a dual between a Western–type Hungarian heavy cavalry and the opposing Ottoman artillery and infantry, but unlike him he emphatically underlined that it was a medieval army that was defeated by an army of the early modern times.

Even though 23 scientific articles, studies and books have been published on the battle since 1960 in Hungary, and Géza Perjés' book is also available in English as a rare example, there is not any reference to the works of Hungarian authors in the Anglo-Saxon literature.

The aim of this study is to outline a picture more exact than the previous ones, making use of the well-known sources and works, on the structure, armament and tactics of the Hungarian army that marched up to the battlefield at Mohács. It also attempts to answer the question whether all these had influenced the outcome of the battle, as all the authors taking part in the „military revolution" dispute claim.

The most vital Hungarian eyewitness, Chancellor István Brodarics gave account of a 24–25 000 strong Hungarian armed force that gathered before the battle, and the usually well-informed papal legate also advised of a 25–30 000 strong Hungarian army. Beside the soldiers there were 85 cannons, 500 Prague wall-guns, 5000 carts and 15 000 workhorses concentrated in the camp at Mohács. Comparing these data to the statistics of the previous century, it may be established that it was one of the greatest Hungarian armed forces encamped in the late middle ages, and in fact it rated as an army of considerable strength in contemporary Europe, too.

This realisation, however, has not at all been emphasised in the Hungarian special literature before, owing to the one-sided and negative judgement about the Hungarian armed forces of the Jagiello era, which stems from the striking contrast between the military successes of and illusions about King Matthias' army, and the failure at Mohács. With the steadiness of the country's conditions, not even Matthias could manage to significantly improve Hungary's military situation though, and the posterity also seems to forget that the great monarch's successes were considerably influenced by his outstanding gift for strategy, as he always chose to attack the weakest neighbouring states.

For all that, the permanent warring imposed practically unbearable burdens on the country, so the scholars of the Jagiello era arrived at the conclusion that after 1490, the Hungarian politicians tried to reorganise the home defence within the limits dictated by the territory, the population and the public revenues. When comparing that newly established system with other countries' military structure, it appears that Hungary was not conspicuously weak in European relations: the proportion of the number of inhabitants to the strength of the standing army was similar in the case of France and the Ottoman Empire, too.

Nevertheless, when examining the Hungarian military structure of the Jagiello era, no definite answer can be offered to the question, whether it was a „medieval" (or „feudal") Hungarian army that encountered the Ottomans' first „modern" army at Mohács. It cannot be denied that in 1526, the organisation of the Hungarian armed forces still followed the basic pattern of the previous century, i.e. it had a medieval foundation indeed, but that was the case with the Ottoman Empire,

too, as the recruiting methods were very similar in both countries. As the facts also show, neither the composition of the Hungarian troops encamped at Mohács, nor the actual strength of the mobilised forces did meet the requirements of the former military regulations, as 50% were already infantrymen, mostly consisting of mercenaries that were mobilised independently from the scope of the old structure. Thus, in my opinion, the conclusions that can be drawn from the laws of the late 15th century can only be applied to a limited extent to the troops participating in the military operations of the 1520s.

Examining the armament and the tactics of the branches of service, we can lay down as a fact once again that the two armies encountering at Mohács showed remarkable similarities, only the often blamed Hungarian heavy cavalry was unmatched among the Ottoman troops. Concerning the armament, it is probable that the Hungarians used small arms on a larger scale than their opponents, compared to their total strength.

In the next part of the study, the author will present the two opposing armies' possibilities of deployment and the course of the battle, and discuss the practical differences.

János B. Szabó

LA BATAILLE DE MOHÁCS ET LA „RÉVOLUTION MILITAIRE"
1ère partie: L'armée royale hongroise en 1526

Résumé

Dans le débat scientifique sur la „révolution militaire", le rôle de la Hongrie ainsi que celui de la bataille de Mohács ont considérablement changé. Le livre de Geoffrey Parker parlait à peine du pays et il mentionne la bataille seulement en raison de la menace croissante qui pesait alors sur la Pologne. Cependant Jeremy Black, l'un des critiques majeurs de Parker, a accordé bien plus d'attention au „défi ottoman" qui avait touché l'Europe au XVe et XVIe siècles, puisque les victoires successives des Ottomans avaient fait de leur État un des „empires des poudres" les plus puissants de l'âge moderne naissant. En vertu de cette approche, la bataille de Mohács de 1526 est devenue l'un des maillons de la critique de la „révolution militaire" de Parker. Toutefois Andrew Ayton, spécialiste de l'histoire militaire du Moyen Age, considérait cet événement comme le point final d'une époque, ce qui correspondait à l'approche traditionnelle. Il a souligné, comme Black, le duel entre la grosse cavalerie hongroise de type occidental et l'artillerie et l'infanterie ottomanes, mais, contrairement à celui-ci, il a insisté sur le fait qu'à Mohács il s'agissait de la défaite d'une armée médiévale face à une armée de l'âge moderne naissant.

Malgré les 23 publications (articles, études, livres) parues sur cette bataille depuis 1960 – dont le livre de Géza Perjés publié exceptionnellement aussi en anglais –, on ne trouve aucune référence aux œuvres des auteurs hongrois dans la littérature anglo-saxonne.

Basée sur les sources et les ouvrages connus, l'objectif de cette étude consiste à apporter des précisions sur la composition, l'armement et la tactique de l'armée hongroise mise en place à Mohács ainsi qu'à tenter de répondre à la question de savoir si tous ces éléments ont eu un impact sur l'issu de la bataille – comme affirment les acteurs du débat sur la „révolution militaire".

Le plus important témoin oculaire hongrois, le chancelier István Brodarics, a estimé l'effectif de l'armée hongroise à 24–25 mille soldats tandis que le nonce apostolique du pape, généralement bien informé, a fait état de 25 à 30 mille hommes. Hormis les soldats, 85 canons, 500 couleuvrines de Prague, 5 mille charrettes et 15 mille chevaux de trait ont été rassemblés. En comparant ces chiffres avec ceux du siècle précédant la bataille, nous pouvons constater qu'il s'agissait de l'une des plus grandes armées hongroises du Moyen Age tardif et qu'elle représentait une force considérable même à l'échelle européenne de l'époque.

Cependant cette réflexion est passée inaperçue dans la littérature nationale spécialisée, car l'armée hongroise de l'époque des Jagellon était jugée de façon unilatérale et négative en raison de l'énorme contraste apparent entre les succès militaires de l'armée du grand roi Mathias et la défaite de Mohács. Mathias n'a pourtant pas pu considérablement améliorer les conditions militaires de la Hongrie, étant donné que la situation du pays est restée inchangée. De plus, la postérité a tendance à oublier que le sens stratégique excellent du roi a joué un rôle très important dans ses victoires dans la mesure où il attaquait systématiquement ses voisins les plus faibles.

Toutefois les guerres permanentes ont imposé des charges insupportables au pays. Ainsi les chercheurs de l'époque des Jagellon estiment-ils que les hommes politiques d'après 1490 cherchaient à réorganiser l'armée en fonction des contraintes territoriales, démographiques et budgétaires. En comparant le système créé à l'époque avec l'organisation militaire des autres pays, il apparaît que le pays ne comptait pas parmi les plus faibles: l'effectif de l'armée régulière par rapport à la population est semblable en France et dans l'empire ottoman.

En revanche, il est difficile d'apporter une réponse sans équivoque à la question de savoir si c'est une armée hongroise „médiévale" ou „féodale" qui se trouvait, à Mohács, en face de la première armée ottomane de „l'âge moderne naissant". Il est indiscutable qu'en 1526, l'organisation militaire hongroise fonctionnait encore sur des bases médiévales, mais il en était de même pour l'empire ottoman, puisque, dans les deux États, les méthodes de recrutement pour compléter l'armée étaient semblables à bien des égards. Cependant il est manifeste que ni la composition de l'armée ne correspond à la proportion des armes figurant dans les ordres militaires, ni les effectifs, qu'on peut déduire des ordonnances, au nombre réel des soldats: 50 % des forces déployées étaient des soldats d'infanterie, pour la plupart des mercenaires mobilisés à l'extérieur des cadres de l'ancienne organisation. Par conséquent, je pense que les conclusions qu'on peut tirer des lois de la fin du XVe siècle sont peu applicables aux troupes qui participaient aux événements militaires des années 1520.

L'examen des armements et de la tactique des armes permet de constater que les deux armées qui se sont affrontées à Mohács présentaient des ressemblances remarquables, sauf la grosse cavalerie hongroise, archaïque et souvent incriminée, n'avait pas d'équivalent dans l'armée ottomane. Quant aux armements, il est probable que les Hongrois aient utilisé plus d'armes à feu par rapport à leur effectif que leurs adversaires.

La partie suivante de l'étude traitera les différences éventuelles constatées après l'examen de la bataille et de l'exploitation des deux armées.

János B. Szabó

DIE SCHLACHT BEI MOHÁCS UND DIE „MILITÄRISCHE REVOLUTION".
Teil 1: Die armee des königreichs ungarn im jahre 1526

Resümee

Im wissenschaftlichen Diskurs über die „Militärische Revolution" hat sich die Rolle Ungarns, und damit auch die Rolle der Schlacht bei Mohács im Jahre 1526 bedeutend verändert. Im Buch von Geoffrey Parker stand noch kaum ein Wort über das Land, und auch über die Schlacht selbst schrieb der Autor nur bezüglich der sich verstärkenden Bedrohung Polens. Einer der wichtigsten Kritiker Parkers aber, Jeremy Black, lenkte seine Aufmerksamkeit immer mehr auf die „osmanische Herausforderung", mit der sich das Europa des 15-16. Jahrhunderts konfrontiert sah. Mit der Erfolgsserie der Osmanen avancierte nämlich ihr Land zu den bedeutendsten neuzeitlichen „Schießpulverreichen" der frühen Neuzeit. In diesem Ansatz wurde die Schlacht bei Mohács im Jahre 1526 zu einem Kettenglied der Kritik an der „Militärische Revolution" von Parker. Der sich

mit der Militärgeschichte des Mittelalters beschäftigende Andrew Ayton bewertete hingegen dieses Ereignis – in traditioneller Art und Weise – als einen Endpunkt einer Ära. Zwar hob er, genauso wie Black, den Zweikampf zwischen der ungarischen schweren Kavallerie westlichen Typs und der ihr gegenüberstehenden osmanischen Artillerie und Infanterie hervor, doch betonte er im Gegensatz zu Black mit Nachdruck, dass bei Mohács eine mittelalterliche Armee gegen eine Armee der frühen Neuzeit verloren hatte.

Zwar sind in Ungarn seit 1960 nicht weniger, als dreiundzwanzig historische Artikel, Studien und Bücher über die Schlacht erschienen (von diesen erschien das Buch von Géza Perjés als seltene Ausnahme auch in englischer Sprache), trotzdem findet sich in der angelsächsischen Literatur kein einziger Verweis auf die Werke der ungarischen Verfasser.

Ziel der vorliegenden Studie ist es, mit Hilfe bekannter Quellen und Aufarbeitungen ein genaueres Bild über die Zusammensetzung, Bewaffnung und Taktik der ungarischen Armee zu skizzieren, die auf das Schlachtfeld bei Mohács zog. Dadurch will die Studie die Frage zu beantworten versuchen, ob all das den Ausgang der Schlacht beeinflusst hat – so, wie das von den Verfassern, die an der Diskussion um die „Revolution im Militärwesen" teilnehmen, behauptet wird.

Die Stärke der Armee, die sich vor der Schlacht versammelt hatte, wird vom wichtigsten ungarischen Zeugen, Kanzler István Brodarics, mit 24-25 000 Mann angegeben. Auch der im Allgemeinen gut informierte Gesandte des Papstes berichtete über eine ungarische Armee von 25-30 000 Mann. Im Lager von Mohács wurden zusammen mit den Soldaten 85 Kanonen, 500 Prager Büchsen, 5000 Pferdefuhrwerke und 15 000 Zugpferde zusammengezogen. Verglichen mit den Daten des Jahrhunderts vor der Schlacht, können wir feststellen, dass diese eine der größten Armeen war, die im Spätmittelalter ein Lager bezogen hatte. Sogar im zeitgenössischen Europa galt sie als eine Armee von ziemlich bedeutender Stärke.

Diese Erkenntnis ging jedoch in der früheren ungarischen Fachliteratur fast völlig unter, da wegen der Illusionen von der Armee aus der Zeit von Matthias Corvinus und wegen des scheinbar riesigen Kontrastes zwischen den Erfolgen der Armee des mächtigen Königs und des Fiaskos von Mohács, die einseitige und negative Beurteilung der Armee aus der Zeit der Jagellonen ziemlich stark war. Es scheint, als ob die Nachwelt vergessen würde, dass es bei unveränderten Gegebenheiten des Landes wahrscheinlich auch Matthias nicht gelungen wäre, die Militärverhältnisse Ungarns wesentlich zu modifizieren. Zudem spielte auch das hervorragende strategische Gefühl des Königs eine bedeutende Rolle, da er immer die schwächsten Nachbarn als Zielpunkt der ungarischen Angriffe gewählt hatte.

Die endlosen Fehden bürdeten dem Land auch so fast unerträgliche Lasten auf, deshalb gelangten die Forscher der Jagellonen-Ära zu dem Schluss, dass die ungarische Politikergarde nach 1490 innerhalb der Grenzen, die ihr von der Fläche, der Bevölkerung und den Staatseinnahmen vorgezeichnet worden sind, versuchte, die Landesverteidigung neu zu organisieren. Wenn wir das damals geschaffene System mit der Organisation des Militärwesens anderer Staaten vergleichen, stellt sich heraus, dass das Land im europäischen Vergleich nicht als bedeutend schwach galt: beim Vergleich von Bevölkerung und Stärke der ständigen Armee erhalten wir im Falle Frankreichs und des Osmanischen Reiches ähnliche Verhältnisse.

Auf die Frage, ob die ungarische Armee, die bei Mohács auf die erste „frühneuzeitliche" Armee der Osmanen stieß, mit dem Attribut „mittelalterlich" oder „feudal" zu bezeichnen ist, können wir – wenn wir die Organisation des ungarischen Militärwesens in der Jagellonen-Ära untersuchen, keineswegs eine eindeutige Antwort geben. Es ist eine unbestrittene Tatsache, dass das ungarische Militärwesen im Jahre 1526 im Grunde noch im Rahmen des früheren Jahrhunderts funktionierte, also tatsächlich auf mittelalterlichen Grundlagen basierte. Genauso war es jedoch auch im Falle des Osmanischen Reiches, da die Methoden der Heeresergänzung der beiden Staaten in vielerlei Hinsicht ähnlich waren. Gleichzeitig ist gut zu erkennen, dass weder die Zusammensetzung der Armee im Lager von Mohács den Truppengattungsverhältnissen in den früheren Bestimmungen des Militärwesens gleichgesetzt werden kann, noch die aus den Bestimmungen erschließbaren Angaben bezüglich der Stärke unbedingt in einem engem Verhältnis zur tatsächlichen Zahl der in den Krieg ziehenden stehen. 50% der eingesetzten Kräfte waren nämlich bereits Infanteristen, in bedeutendem Teil Söldner, die von außerhalb des Rahmens der alten Organisation mobilisiert wurden. Deshalb bin ich der Meinung, dass die Schlussfolgerungen aus den Gesetzen vom Ende des 15. Jahrhunderts nur sehr beschränkt als gültig

angesehen werden können, wenn wir von den Truppen sprechen, die an den Kriegsereignissen der 1520er Jahre teilgenommen haben.

Wenn wir uns die Bewaffnung und die Taktik der Truppengattungen ansehen, kommen wir wohl ebenfalls zu der Feststellung, dass die beiden Armeen, die sich bei Mohács gegenüberstanden, interessante Ähnlichkeiten aufwiesen: einzig die oft verdammte, als überaltert angesehene ungarische schwere Kavallerie hatte kein Pendant in der osmanischen Armee. Was die Bewaffnung betrifft, ist sogar wahrscheinlich, dass die Ungarn – im Vergleich zu ihrer Stärke – in größerem Maße Handschusswaffen verwendeten, als ihre Feinde.

Der nächste Teil der Studie beschäftigt sich – indem er auch einen Überblick über die Verwendungsmöglichkeiten der beiden, einander gegenüberstehenden Armeen und über die Schlacht gibt – mit den in der Praxis aufzeigbaren eventuellen Unterschieden.

Янош Б. Сабо

БИТВА ПРИ МОХАЧЕ И „РЕВОЛЮЦИЯ ВОЕННОГО ДЕЛА"
Часть 1. Армия венгерского королевства в 1526 году

Резюме

В научной дискуссии, проводимой по теме „Революция в военном деле," значительно изменилась роль Венгрии и вместе с тем роль битвы при Мохаче в 1526 году. Джефри Паркер в своей книге едва делает упоминание о стране, и о битве он пишет лишь по причине увеличивающйся угрозы для Польши. Однако один из его важнейших критиков Джереми Блэк обращал все больше внимания „османскому вызову," брошенному Европе в XV–XVI веках, ибо серия успехов, одержанных османскими турками, подняла их страну в ряд самых значительных „пороховых" империй своего времени. В таком аспекте битва при Мохаче в 1526 году стала одним из звеньев цепи критики „революции военного дела" типа Паркера. Эндрю Айтон, занимающийся военной историей средневековья, оценил однако эту битву традиционным образом, характеризуя ее как оконечную точку эпохи. Хотя он так же, как и Блэк, акцентировал единоборство венгерской тяжелой кавалерии западного типа и противостоявшей ей османской артиллерии и пехоты. Однако в противоположность Блэку он настойчиво подчеркивал, что при Мохаче средневековая армия потерпела поражение от армии раннего нового времени.

Хотя в Венгрии, начиная с 1960 года было опубликовано об этой битве не менее, чем двадцать три историко-исследовательских работы, статей и книг, в том числе книга Перьеши Геза была опубликована, как редкое исключение, на английском языке, в англосаксонской историко-исследовательской литературе невозможно найти ни одной ссылки на работы венгерских исследователей.

Цель настоящей работы заключается в том, чтобы с помощью известных источников и научных разработок дать более точную, чем до сих пор, картину о составе венгерской армии, сражавшейся на поле боя при Мохаче, о ее вооружении, тактике и с помощью этого сделать попытку ответить на вопрос о том, как повлияли эти факторы на исход сражения, как это утверждают авторы-исследователи, участвовавшие в дискуссиии о „революции в военном деле."

Величина венгерской армии, прибывшей на поле битвы у Мохача, была определена самым важным венгерским свидетелем – очевидцем канцлером Бродаричем Иштваном численностью в 24 000–25 000 человек. Одновременно посол папы римского, который, как правило, всегда был хорошо информирован, посылал сообщение о венгерской армии числом 25 000–30 000 человек. В лагере при Мохаче вместе с воинами было сосредоточено 85 пушек, 500 специальных позиций пражского типа, 5000 боевых повозок, и 15 000 гужевых лошадей. В сопоставлении с данными столетий, предшествовавших битве, можно

сказать, что это была самая большая венгерская армия, которая сосредоточивалась на поле битвы в позднем средневековье, более того, в современной Европе она также считалась армией с солидным численным контингентом.

Констатация этого факта почти была упущена в более ранней отечественной специальной литературе, ибо вследствие кажущегося огромным контраста между иллюзиями, с которыми срослись представления о венгерской армии эпохи короля Матьяша, успехах походов великого короля-полководца, и поражением в битве при Мохаче, оценка и характристика венгерской армии эпохи Ягелло была односторонней и отрицательной. Хотя при неизменном сохранении прндпосылок страны, по всей вероятности, даже Матьяшу не удалось бы существенно изменить военные параметры Венгрии, и как кажется, потомки склонны забывать тот факт, какая важная роль в достигнутых успехах принадлежала замечательной стратегической интуиции короля, ибо он всегда выбирал целью своих атак именно самых слабых своих соседей.

Однако ведение постоянных походов (пусть и завоевательных) накладывало почти невыносимое бремя на население страны, поэтому исследователи эпохи Ягелло пришли к выводу о том, что после 1490 года когорта венгерских политиков, оставаясь в рамках, определенных территорией, населением страны, и принимая во внимание государственные доходы, старалась реорганизовать свои вооруженные силы. Если сопоставить созданную в ту эпоху систему военного дела с военными организациями других стран, выяснится, что в условиях Европы Венгрия не считалась чрезвычайно слабой: мы получим аналогичные пропорции между населением страны и численным составом ее постоянной армии так же и в аспекте Франции и Османской империи.

На вопрос, сформулированный таким образом, что при Мохаче столкнулась ли „средневековая" или „феодальная" венгерская армия с первой армией „нового времени" османской империи, отнюдь невозможно дать единозначного ответа, анализируя венгерскую военную организацию эпохи Ягелло. Несомненным фактом является то, что в 1526 году венгерская военная организация функционировала в основном в рамках предшествовавшего столетия, то есть фактически опиралась на средневековые основы, но ведь это было действительно так же и для османской империи, ибо способы пополнения армий обоих государств во многих отношениях были сходными. В то же время хорошо видно и то, что состав мобилизовапнного в лагерь при Мохаче войска не соответствовал пропорциям между родами войск, определенным в военных уставах и регламентах, а данные, касающиеся численного контингента, как об этом можно было бы заключить из уставов того времени, не находились в строгом соответствии с фактическими данными войск, вышедших на поле сражения, ибо 50 % отмобилизованных вооруженных сил составляла пехота, и в значительной части она состояла из наемников, которые были отмобилизованы вне рамок старой военной организации. Поэтому я считаю, что выводы, которые можно сделать из законов конца XV века, можно лишь в ограниченной мере считать действительными для войск, участвовавших в вооруженных событиях 1520-х годов.

Анализируя вооружение и тактику родов войск этих двух армий, можно установить, что противостоявшие при Мохаче две армии характеризовались достойными внимания сходствами, единственно обреченная на неудачу, много критикуемая тяжелая каваленрия Венгрии не имела аналога в османской армии. Что касается оружия, можно со всей вероятностью утверждать, что венгры в большей пропорции по отношению к своей численности применяли ручное огнестрельное оружие, чем их противник. Следующая часть историко-исследовательской работы рассмотрит возможности применения двух противостоящих армий и – анализируя ход битвы – покажет возможные различия, выявляемые на практике.

DÁVID GÉZA – FODOR PÁL

AZ OSZMÁN TIMÁR-BIRTOKOS HADERŐ NAGYSÁGA ÉS ÖSSZETÉTELE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1. Az Oszmán Birodalom gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedésének egyik tartópillérét több mint két évszázadon át legalább három vonatkozásban a timár-rendszer alkotta.[1] A timáros szpáhi mindenekelőtt lovas harcos volt, aki az államtól kapott javadalom fejében katonai szolgálatot teljesített. Ugyanakkor a megművelhető földek használatának és a mezőgazdasági termelésnek az irányítójaként, aki a parasztokra *(rája)* kivetett adók nagy részét is begyűjtötte, meghatározó szerepet játszott az állami tulajdonon alapuló *(míri)* földrendszer fenntartásában. Végül, de nem utolsó sorban, mint a közbiztonság őre és más rendészi feladatok végzője, a központi hatalom helyi megbízottjaként működött.

Az oszmán történelem kutatói mindig nagy, tényleges jelentőségének megfelelő érdeklődést mutattak a timár-rendszer különböző kérdései iránt. Ennek ellenére a részletes vizsgálódások ritkán terjedtek ki a XVI. század vége utáni időszakra, mivelhogy – mint az többé-kevésbé ismeretes – lényeges változások következtek be a birtokok nyilvántartási módjában, ami nagymértékben korlátozta a téma tanulmányozhatóságát. A századforduló tájától nem vagy csak elvétve készítettek hagyományos *timár defteri*ket, s ezen kívül évtizedekig fejetlenség uralkodott mind a központi, mind a tartományi közigazgatásban. Miközben bizonyos nyilvántartásokat, például a *timár rúznámcse defteri*ket meglehetős pontossággal vezettek, addig másokat, mint a mustra-könyveket (*joklama defterí*k), egyre gondatlanabbul – ahogy arról a kortárs Ajn Ali oly keserűen panaszkodott.[2]

Mindezek következtében a XVII. századi timár-rendszerről kialakult képet főleg a korabeli oszmán királytükör-irodalom ihlette. Ezekben a művekben a következő panaszok térnek vissza újra meg újra, melyek jól jellemzik a timár-birtokosok rétegén belül uralkodó viszonyokat: a) különböző módszerekkel sokukat megfosztottak javadalmaiktól; b) a birtokok vesztettek értékükből, és így tulajdonosaik képtelenné váltak hagyományos katonai udvartartásuk és kíséretük fenntartására; c) a timárok nagy része vezírek, fő tisztségviselők és háremhölgyek kezére került, akik nem végeztek katonai szolgálatot; d) a szpáhik közé nagy számban szivárogtak be paraszt származású „idegenek". A fenti-

[1] Néhány fontosabb összefoglalás a timár-rendszerről: *Vera P. Mutafchieva*: Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries. Boulder, 1988. 1–60. o.; *Klaus Röhrborn*: Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin, New York, 1973.; *Gyula Káldy-Nagy*: The First Centuries of the Ottoman Military Organization. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31. (1977) 2. 147–183., főleg 147–162. o.; *Ömer Lûtfi Barkan*: Timar. In: İslâm Ansiklopedisi. XII/1. İstanbul, 1979. 286–333. o.; *Nicoară Beldiceanu:* Le timar dans l'État ottoman (début XIVe – début XVIe siècle). Wiesbaden, 1980.; *İ. Metin Kunt*: The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. New York, 1983.; *Halil İnalcık*: The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600. In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. (Ed. by *Halil İnalcık* and *Donald Quataert.*) Cambridge, 1994. 72–74., 103–154. o.; *Rhoads Murphey*: Ottoman Warfare, 1500–1700. London, 1999. főleg 35–43. o.

[2] *Ayn-i Ali Efendi*: Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülasa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân. (Önzöz: *M. Tayyib Gökbilgin.*) İstanbul, 1979. 75–81. o.; vö. *Ahmed Akgündüz*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukûkî tahlilleri. IX. kitap. I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman devirleri kanunnâmeleri (1012/1603–1031/1622). İstanbul, 1996. 66–68. o. (Ajn Ali munkája közvetlenül a tizenöt éves háború után, 1607-ben keletkezett.)

ek hatására a timár-birtokosok harci értéke drámai mértékben csökkent.[3] Az a kevés korábbi tanulmány, amelyik ebben a kérdéskörben született, általában hajlott e kortárs (egyébként igencsak ideologikus színezetű) munkák álláspontjának elfogadására. Ezek szerzői azt feltételezték, hogy a pénzügyi válság miatt, továbbá a pénzügyigazgatás és a hadviselés gyökeres átalakulása következtében a szpáhikon alapuló rendszer a XVII. századra alapjaiban rendült meg.[4] Karen Barkey, aki könyvében egész fejezetet szentelt a kérdésnek, ezzel szemben úgy vélte, hogy a timár-rendszert „nem hagyták elrohadni", hanem a hagyományos szpáhi réteget kiszorítva a harcképes udvari zsoldosok és paraszti eredetű („külső", „idegen") elemek ellátására fordították, és így a centralizáció érdekében használták fel. A koncepciógyártásban igen erős Barkey megállapításainak (illetve egész munkájának) értékét azonban erősen csökkenti legalább három körülmény: 1. önálló kutatásokat nem végzett, lényegében Douglas Howard doktori disszertációjának eredményeit alakította saját koncepciójának megfelelően; 2. Új, XVII. századi fejleményeknek vél olyan jelenségeket, amelyek már sokkal korábban megfigyelhetők; 3. Az a terület, ahonnan az átvett bizonyító anyag származik (Ajdini szandzsák), a klasszikus timár-rendszeren belül speciális helyzetet foglal el, mivel ott az 1580-as években jelentős átszervezés történt, s így az udvari eredetű birtokosok létszáma az átlagosnál magasabb lehetett.[5]

Bár az eddigi munkákban is számos figyelemre méltó, továbbgondolásra érdemes megállapítással, ötlettel találkozhatunk, nyilvánvaló, hogy a változások számos részlete még feltárásra vár. Tanulmányunkban a régi rendszer néhány olyan elemét fogjuk vizsgálni, amelyik továbbélt, illetve amelyik formálisan fennmaradt ugyan, de közben lényeges változásokon ment át. Bizonyítékaink többsége a hódolt Magyarországra vonatkozik, ám nézetünk szerint olyan jellegzetességeket mutatnak fel, amelyek a birodalom egészére érvényesek.

2. Először az úgynevezett *kilics*-timár kérdéskörét járjuk körül. Ezt a szakkifejezést, amelynek eredeti jelentése „kard", „alap-timár"-nak szokták fordítani, amely vagy a javadalom meghatározott része (területe) volt, amelyet elvileg nem lehetett megosztani, vagy (s ez lényegében ugyanaz) a bevétel meghatározott összegére terjedt ki, amelyet minden körülmények között egyben kellett tartani. A *kilics*ek száma volt egy-egy közigazgatási egység timáros katonai erejének fő mutatója. Kétféle *kilics* létezett: a szokásos fajtáját azok kapták, akik eredendően is szpáhi státussal rendelkeztek vagy akik időközben elvesztették korábbi birtokaikat; a másikat olyan igénylőknek adományozták, akik „kezdő" *(ibtida)* timárral léptek a szóban forgó katonai csoportba. A javadalmak *kilics* része régiónként némileg eltért egymástól – az alacsonyabb értékeket Anatóliában figyelhetjük meg (lásd az 1. táblázatban). Amennyiben a timár éves jövedelme elérte az adott területen érvényes határt, a kiutalást csak az udvar foganatosíthatta; az ilyen javadalmat *tezkereli*nek hívták. Ha az összeg alacsonyabb volt a megszabott határértéknél, a tartományi kormányzó rendelkezhetett haszonélvezőjéről; az ilyen birtok neve pedig

[3] Vö. *Douglas A. Howard*: Ottoman Historiography and the 'Literature of Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Journal of Asian History*, 22:1. (1988) 52–77. o.; Kocsi bég 1631-ben egyenesen azt állította, hogy a hagyományos timáros hadsereg gyakorlatilag megszűnt létezni *(jok oldu)*. *Ali Kemali Aksüt*: Koçi Bey risalesi. Istanbul, 1939. 31. o.

[4] *H. Inalcık:* The Ottoman State, i. m. 25. o.

[5] *Karen Barkey:* Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Organisation. Ithaca and London, 1994. 55–76. o. A timár-rendszer későbbi sorsára lásd még *H. Veli Aydın* tanulmányát (Tımar sisteminin kaldırılması süreci ve bazı değerlendirmeler. *OTAM* 12. [2001] 65–104. o.), amelyben azonban kevés szó esik a minket érdeklő századról.

tezkeresziz volt. Fontos jellemzőként említhetjük még, hogy a kis *(tezkeresziz)* és a kezdő *(ibtida)* timárok *kilics*einek nagysága gyakorlatilag egybeesett. Hangsúlyoznunk kell, hogy a táblázat adatai egy XVII. század végi kéziratból származnak. A benne szereplő összegek igazolni látszanak azon gyanúnkat, hogy a XVI. századi minták – legalábbis elvben – a legtöbb kormányzóságban változatlanok maradtak.[6]

Mint fentebb jeleztük, a korabeli oszmán források gyakran tárgyalták – éles kritikákkal illetve – azt a gyakorlatot, amikor különféle ürügyekkel és jogcímeken (*bozundu, hissze, mahlul* stb.) felosztották vagy elbitorolták a *kilics*eket. E megállapítás igazságtartalmának ellenőrzése végett készítettük el a 2. táblázatot, amelybe már korábbról ismert adatok mellé továbbiakat illesztettünk a fent citált párizsi kéziratból. Ezen szinte folyamatos, a XVII. század legvégéig tartó adatsor alapján arra következtethetünk, hogy a központi hatalom állandó erőfeszítéseket tett a *kilics*ek számának azonos szinten tartására, s hogy ez a törekvése nem maradt teljesen sikertelen. Ha eltekintünk Szófiai Ali csaus túlzottan magas számaitól, akkor azt mondhatjuk, hogy – legalábbis a XVI. század utolsó negyedétől – az udvar 40 000-ben határozta meg a birodalmon belüli *kilics*ek ideális mennyiségét. Ezt legjobban a táblázat összesítő sorának utolsó konkrét tétele (37 609) igazolja. Eszerint a végeredmény még 1695-ben (tehát a magyarországi hadszíntéren bekövetkezett súlyos oszmán veszteségek után) is megközelítette ezt az értéket, sőt ha a Budai vilájet ekkor már hiányzó *kilics*-számát ehhez hozzáadjuk (lásd a 3. sort), ugyanahhoz a számhoz jutunk.

A 3. táblázat további bizonyítékkal szolgál a *kilics*ek stabilitására. Tíz olyan ruméliai szandzsákban, amelyekre mind a XVI. század első harmadából (1533), mind a XVII. század végéről (1695) maradtak ránk adatok, átlagosan a *kilics*ek 90%-a őrződött meg 160 év során. Ha pedig a 4. táblázatra vetünk egy pillantást, amelyben azt is feltüntettük, hogy hány ruméliai szandzsákot soroltak fel a különböző időpontokban, megint ugyanerre a következtetésre jutunk: amikor a szandzsákok száma egybeesett vagy nagyon közel állt egymáshoz, a *kilics*ekre nyerhető értékek is azonos szint körül mozogtak. Végül a 2. és a 3. táblázatból az is kiolvasható, hogy csak az 1695–97-es súlyos vereségek (főleg az 1697. évi zentai csata) után változott meg alapvetően a helyzet: az ezekben az esztendőkben készült jegyzékek a rendszer nagy mértékű hanyatlását tükrözik; a hadműveletekben a katonai vezetés a korábbi timáros kontingensnek csupán mintegy 39%-ára támaszkodhatott.

Vajon miként tudta a központi vezetés elérni azt a célját, hogy ilyen hosszú ideig megközelítőleg azonos szinten tartsa a *kilics*ek számát? A XVI. század végén vezetett *timár rúznámcse defteri*ből több jellegzetes, ezt elősegítő módszert ismerhetünk meg.

a) Az állam – nem csupán a törvénykönyvekben (*kánunnámé*kban), de a gyakorlatban is – tiltotta és meg is akadályozta két vagy több *kilics* egy kézre kerülését.[7] Tanulságos ebből a szempontból a kivégzett budai beglerbég, Musztafa pasa fiának esete. A szóban forgó Iszkender bég, akinek ténylegesen kiutalt javadalmai jóval a neki járó nominális összeg alatt maradtak, a hiány pótlására megpróbált szultáni parancsot szerezni arra, hogy egy másik *kilics*et is a ziámetjéhez csatoljanak. Tervét végül mégsem tudta keresztülvinni, jóllehet kiváló kapcsolatokkal bírt az udvarban. A szultáni tanács indoklásában éppen azt hangsúlyozták, hogy két *kilics*et nem szabad összevonni.[8] Ugyanerre a követ-

[6] Bibliothèque nationale de Paris, Département des manuscrits, manuscrits orientaux [a továbbiakban: BN], Supplement turc 69, 48a–b alapján.

[7] *Ö. L. Barkan:* Timar, i. m. 316. o.

[8] İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), Kepeci 325, 15–16. o. (1582–84-ből).

keztetésre jutunk egy bizonyos Mehmed bin Abdullah esetében is. Miután az illető elvesztette korábbi ziámetjét, amely a Budai szandzsákban feküdt, egy másikért folyamodott. Elképzelése szerint ez egyfelől az elhalt budai alajbég megüresedett javainak egy részéből, illetve egy szintén jobb létre szenderült Budai szandzsákbeli szpáhi birtokából állt volna össze. Ő végül megkapta a kiutalási okmányt, de csak azzal a feltétellel, hogy javadalmának magja csupán egyetlen *kilics* lehet, a maradékot olyan töredékekből *(hissze)* kell összeszedegetni, amelyek nem alkotnak önálló *kilics*et.[9]

b) A kormányzat világosan megkülönböztette és külön kezelte az úgynevezett *eskin timár*it és a *müsztahfiz timár*it, azaz a szorosan vett (javadalmuk fejében páncélosan és kísérőkkel hadba vonulni köteles) szpáhik birtokait, illetve azokat a javadalombirtokokat, amelyeket várvédő katonáknak és más szolgálattevőknek zsold fejében adományozott (a továbbiakban a kétféle javadalmat szpáhi-timárnak és zsold-timárnak fogjuk nevezni). Az udvar e tekintetben érvényesülő meggondolásait jól szemlélteti Szefer bin Ali példája. Az őt érintő *rúznámcse*-bejegyzésből kiderül, hogy korábban *eskin* timárja volt, mely névértéken 7550 akcsét tett ki, ám tényleges bevételei attól lényegesen elmaradtak. Idővel ismeretlen okból elvesztette javadalmát, és várakozási állományba *(mázul)* került. Minthogy nem sikerült másik *kilics timár*hoz jutnia, kényszerűségből elfogadta az észak-magyarországi Szonda párkányának parancsnoki tisztét *(dizdár)*, amely elődjének lemondása miatt üresedett meg. Új posztján ugyanarra a 3110 akcsét jövedelmező *hissze* (vagyis *müsztahfiz*) *timár*ra nyert jogosultságot, mint a korábbi kapitány. Az adományozás alkalmából kikötötték, hogy „amíg a dizdári teendőket ellátja, nem folyamodhat *eskin timár*ért". Ez azt jelenti, hogy mindaddig, amíg ebben az alacsonyabb beosztásban dolgozott, gyakorlatilag nem számított a szpáhik közé, s elvesztette azon jogát (legalábbis átmenetileg), hogy szpáhi-timárt kérjen magának. A bejegyzés fölötti későbbi kommentár arra utal, hogy az ilyetén változás elég szokatlan lehetett. A szóban forgó szöveg magyarul így hangzik: „A tartományi kormányzó várkapitányságot ad valakinek, aki [korábban] szpáhi-timárt birtokolt."[10] Véleményünk szerint ezzel azt akarták értésre adni, hogy a kétféle szolgálat és a kétfajta javadalmazás világosan megkülönböztetendő, elválasztandó egymástól.

c) Az egyik leghatékonyabb eszköz, amelyet a XVI. század végétől alkalmaztak nagyobb gyakorisággal, a javadalmak sajátságos kiosztási módja volt. Ahelyett hogy a timárosok az egyes települések teljes adóját megkapták volna, sokszor csak azok bevételeinek egy részét osztották ki nekik. Ezzel két legyet akartak ütni egy csapásra. Egyfelől azt kívánták megakadályozni, hogy a szpáhi teljes ellenőrzést nyerjen a föld és a parasztok fölött[11] (mint látni fogjuk, ezt a fejleményt hosszú távon mégsem sikerült elkerülni). A másik célkitűzést többször idézett XVII. század végi forrásunk így fogalmazta meg: „Ha egy falu önálló timár volna, és egyetlen ember ellenőrizné, s egy nap a falu rájái elszélednének, akkor az alap-timár *(kilics)* is törlődne és elveszne. Vagy ha hosszú időn át birtokolná, esetleg magánbirtokká vagy alapítvánnyá alakítaná, s ezzel a katonaság rendjét sérelem érné. Ám ha [a szpáhik] tíz faluban közösen birtokolnak, képesek lesznek

[9] Uo. 14–15. o. (1584-ből). A javadalmak egyesítése *(ilhák)* és feldarabolása *(paralamak)* már II. Szelim (1566–1574) korában foglalkoztatta az oszmán törvényalkotókat; lásd *Douglas A. Howard:* Ottoman Administration and the Tîmâr System: Sûret-i Kânûnnâme-i 'Osmânî Berây-i Tîmâr Dâden. *Journal of Turkish Studies,* 20. (1996) 107–110. o.

[10] *Eskin timari olana bejlerbeji dizdarlik verir.* BOA, Kepeci 325, 12. o. (1584-ből).

[11] Vö. *H. Inalcık:* The Ottoman State, i. m. 114–115. o.

hadba vonulni akkor is, ha a falvak közül egy-kettő szétszóródik és eltűnik, és így hiányuk keletkezik. És ily módon a timárok és ziámetek nem vesznek el, mert mindenképpen akad jelentkező rájuk."[12]

3. Mindazonáltal a kormányzat erőfeszítései egy vonatkozásban nyilvánvalóan hiábavalók voltak: nem sikerült megakadályozni, hogy a XVI. század végétől kezdve a javadalmak fokozatosan öröklődővé váljanak. A továbbiakban e folyamat állomásait próbáljuk bemutatni. Ebben az összefüggésben ki kell térnünk arra, hogy a javadalmak örökölhetőségének kérdését többnyire kánunnáme-passzusok alapján tárgyalták, s csak ritkán egyéb levéltári forrásokra támaszkodva.

Kivételt jelent ez alól Klaus Röhrborn, aki minden korábbi szerzőnél gazdagabb anyagot nézett át a timár-adományozásokra vonatkozóan. Ő arra a következtetésre jutott, hogy bár az egyik XVII. századi emlékirat szerzője, Kocsi bég azt javasolta, hogy az elhalt timáros teljes javadalmát adják fiának vagy más közeli hozzátartozójának, elgondolása nem valósult meg, s az öröklés határozott formái nem alakultak ki.[13] Avdo Sućeska főleg boszniai területeket vizsgált, amelyek – mint maga is hangsúlyozta – egyedi jellegzetességeket mutatnak az Oszmán Birodalmon belül. Tanulmányában néhány fermánt és egyéb előírást idéz, amelyek arról tanúskodnak, hogy az ottani *dirlik*ek (*odzsaklik*ok) a XVI. század végétől kezdődően örökölhetővé váltak.[14] Rajta kívül Mario Grignaschi utalt ilyen jellegű átalakulásra – területi korlátozások nélkül – egyik tanulmányában, amely a timár-rendszer jogi kérdéseit tárgyalja. A cikk összefoglaló megállapításai ekként hangzanak: „Mindezek ellenére a XVII. században többnyire az egész *timár* átszállt az elhalt *szpáhi* fiára, azzal az átlátszó kifogással, hogy minden *szpáhizáde* [szpáhi-fiú] különleges bánásmódot érdemel. A fiak öröklési jogát tehát csak sok idő elteltével ismerték el, hosszú távon azonban a *szpáhizádé*k teljes sikert könyvelhettek el."[15]

Különböző, Isztambulban őrzött XVI. és XVII. századi defterek anyagán dolgozva mi is számos olyan bejegyzésre bukkantunk, amelyeket nehéz lett volna másként értelmezni, mint azonos jövedelemforrások egyazon személy által a korábbiakhoz képest szokatlanul hosszú időn keresztül történő birtoklásának tanúságait, avagy mint kvázi vagy egyértelműen örökölhető timár-birtokok bizonyságait.

Az első szokatlan megfogalmazások az 1580-as és 1590-es években a magyarországi területekről vezetett *timár rúznámcse defterik*ben ötlenek szemünkbe.[16] Megfigyelhető, hogy az eredeti kiutalás részletes rögzítését követően idegen kezek rövid mondatocskák formájában nyomon követték az adott javadalom további sorsát. Ezek az utólagos, kiegészítő kommentárok gyakran 15–20 évvel későbbről származnak, mint az első adományozás. Ráadásul sokszor nem fordul elő új név a hozzáfűzött szövegben, s ez a körülmény egyértelműen azt sugallja, hogy ugyanaz a személy megszakítás nélkül élvezte a szóban forgó jövedelemforrás(oka)t. A fentiek illusztrálására a Szerémi szandzsákból idézhe-

[12] BN, Supplement turc 69, 45b–46a; vö. 48b.

[13] *K. Röhrborn:* Untersuchungen, i. m. 95–96. o.; ugyanezt állítja *K. Barkey:* i. m. 65.

[14] *Avdo Sućeska:* Die Timar-Organisation im bosnischen Eyalet. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 82. (1992) 335–348. o. Az ún. odzsaklik-timárokkal kapcsolatos vitához ld. *Michael Robert Hickok:* Ottoman Military Administration in Eighteenth–Century Bosnia. Leiden, New York, Köln, 1997. 42. o. skk. és a könyv *Nenad Moačanin* által írt kritikáját: *Turcica,* 33. (2001) 379–384. o.

[15] *Mario Grignaschi:* Das osmanische tımar-Recht und der kanun Süleymans des Gesetzgebers. In: Armağan. Festschrift für Andreas Tietze. (Hrsg. von *Ingeborg Baldauf* und *Suraiya Faroqhi* unter Mitwirkung von *Rudolf Veselý.*) Praha, 1994. 136. o.

[16] BOA, Maliye 15567, 16052; Kepeci 344; Ruznamçe 216.

tünk egy tipikus példát. Az 1004/1595–96-ból származó eredeti bejegyzés fölé utólag az alábbi, számunkra sokat mondó sorokat írták: „[birtoklását] megerősítette, s adománylevelét megújította 1026. dzsemáziülláhir 14-én [1617. június 19.])."[17] A két időpont között mintegy 22 holdév telt el, s jól láthatóan eközben nem változott a szpáhi személye, sőt az illetőnek jó esélye volt arra, hogy a jövőben is birtokon belül maradjon.

Máskor a fentitől eltérő a hivatkozás: a *berát*ot vagy I. Ahmed (1603), vagy utóda, I. Musztafa (1617) trónra lépésekor újították meg.[18] Olykor azt tudatták, hogy az érintett személy másik timárt kapott ugyanabban a közigazgatási egységben (avagy valahol másutt). Ennek bemutatására egy pécsi ügyet idézünk, amely megint csak egy 1004/1595–96-os eredeti timár-osztással kapcsolatos. A minket érdeklő szakasz így szól: „az említett livában másik timárt szerzett, s adománylevelét megújította. Az 1031. év ... [a hónap nevét nem sikerült kibetűznünk] 18-án [1621–22]. Adománylevelet a beglerbégtől kapott az 1032. [1622–23.] évben."[19] Ezúttal tehát 28 holdéven át voltak egyazon települések jövedelmei ugyanannak az embernek a kezében.[20]

A *rúznámcsé*kban található utólagos megjegyzések következő csoportjába azok tartoznak, amelyek szerint az apa halála után a fia örökölte a timárt, alkalmanként változatlan összetétellel és értékben, míg máskor némi módosulással.[21] Ugyanakkor nem ritka, hogy a kommentárok a korábbi gyakorlat továbbélését tükrözik. Így például ezekben az években a fiak még messze nem jutottak automatikusan apjuk birtokához. Ezen túlmenően sok adományozás fölé egyáltalán nem írtak később semmit. Mindez arra vall, hogy a fent említett változások nem hirtelen következtek be, de tendenciájuk és erősödő jellegük vitathatatlan. A timár-rendszernek a hódoltsági területeken az imént vázolt irányba történő átalakulását többek között az is igazolja, hogy a XVII. század későbbi szakaszában a Budai, Egri és Kanizsai vilájetben készült *rúznámcsé*k igen alacsony számú bejegyzést, azaz birtokos-változást tartalmaznak.[22] Az a néhány kötet, amelyikben szembeötlően sokkal több timárt soroltak fel, egy-egy uralkodó trónra lépése *(dzsülusz-i hümájún)* után született, amikor legalábbis elvben minden szpáhinak meg kellett újítatnia adománylevelét.[23]

Tudjuk, hogy miután az 1590-es években felszámolták a szandzsák-összeírások rendszerét, a központi kormányszervek nem foglalkoztak többé azzal, hogy részletes kimutatást állíttassanak össze a javadalmak számáról és fajtáiról. Mint a párizsi kézirat kompi-

[17] *Mukarrer edip tedzsdid-i berát ejledi fi 14 dzsemaziülláhir szene [10]26.* BOA, Maliye defteri 15567, 176. o.

[18] Például BOA Maliye 15567, 126., 186. o.; Maliye 16052, 33., 37. o.

[19] *Liva-i mezburda ahar timar alip tedzsdid-i berát ejlemisdir. Fi 18 ... szene 1031. Mirmirán berát sod szene 1032.* BOA, Ruznamçe 216, a Pécsre vonatkozó rész.

[20] Az eddig megfigyelt leghosszabb időtartam, amíg valaki bizonyíthatóan ugyanazt a timárt birtokolta, 37 év volt. Egy bizonyos Ivaznak 1056/1646-ban rendeltek timárt adni, ennek alapján 1061/1651-ben a Szegedi szandzsákban jutott javadalomhoz, amelyet 1098/1687-ben bekövetkezett haláláig megszakítatlanul birtokolt; Ruznamçe 656, 253. o. A timárosok birtoklásának átlagos időtartama *D. Howard* szerint is nőtt (Ajdinban a XVII. században 10 év 3 hóra emelkedett; ezt az adatot *K. Barkey* hivatkozásából ismerjük: Bandits and Bureaucrats, i. m. 68: 21. jegyzet), jóllehet Howard következtetései olykor ellentétben állnak a mieinkkel. Egyikre alább még visszatérünk.

[21] Például: BOA, Maliye 15567, 107., 180. o.

[22] BOA, Kepeci 373 (1036/1626–27), 375 (1033/1623–24), 377 (1034/1624–25), 383 (1038/1628–29), 400 (1054/1644–45), 431 (1070/1659–60), 738 (1070/1659–60), 744 (1071/1660–61). Igen tanulságosak az utolsó három defterből a Budai vilájet néhány szandzsákjára kigyűjtött példák: Buda: 14, 6, 5; Nógrád 3, 1, 0; Székesfehérvár: 5, 2, 3; Simontornya: 3, 1, 0; Esztergom: 9, 6, 3; Pécs: 16, 5, 11; Szekszárd: 1, 0, 0; Szigetvár: 5, 3, 3; Szekcső: 4, 2, 1; Fülek: 26, 0, 2; Szeged: 40, 14, 9; Szolnok: 13, 0, 5; Hatvan: 37, 1, 2; Koppány: 3, 0, 2, azaz a három defterben összesen 179, 41 és 46 bejegyzés.

[23] BOA, Ruznamçe 377 (1027/1617–1618), 419 (1032/1622–1623), 599 (1052–1053/1642–1643), 656 (1062/1651–1652). E defterek másolatait Hegyi Klára volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

látora a XVII. század végén megállapította, „már hosszú ideje, az ezredik évtől (1591–92) fogva" egyszerű parancsokkal és kiutalási okmányokkal *(tahvil)*, a nisándzsi beleegyezése nélkül falvakat hasítottak ki ziámetekből, hász-birtokokból és kegyes alapítványokból,[24] aminek következtében évtizedeken át elkerülték a hivatalos nyilvántartásba vételt. Mintegy negyven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az udvar az 1630-as évek elején némileg megreformálja a rendszert. A pillanatnyi helyzet rögzítésére új (az előző évtizedekben formálódó) összeírás-típust rendszeresítettek, melyet *der deszt, dzsebe, eskál* és/vagy – a régi terminust tovább használva – *idzsmál defteri*nek neveztek.[25]

Az 1631-es felvételekből a magyar területeket érintők véletlenszerűen majdnem teljes egészükben fennmaradtak.[26] A listák jellemzőit illető megfigyelések, valamint ezek és a XVI. század végi, hagyományos *timár* vagy *idzsmál defteri*k összehasonlítása megvilágíthatja a timár-adományozások gyakorlatában a közbülső időszakban bekövetkezett változásokat. Erhan Afyoncu megállapításával összhangban az 1631-es defterek valamennyi birtoknál egyetlen település nevét tüntették csak fel és a várható bevételek summáját. Ezek fölött általában a szpáhi nevét olvashatjuk, fizikai tulajdonságainak rövid leírásával, majd a jogosultságot igazoló okmány dátuma következik, végezetül az esetleges későbbi tulajdonos-változások.

Adódik a kérdés: hogyan tudtak adatokat gyűjteni a hatóságok a ténylegesen meglévő ziámetekről és timárokról ezen defterek egybeszerkesztéséhez? Netán lemásolták az utolsó *idzsmál defteri*ket? Egymás mellé téve a Simontornyai és a Nógrádi szandzsák ma ismert utolsó, 1580-ból származó timár listáit és a megfelelő *der deszt defteri*ket, úgy tűnik, a válasz nem, mert a bejegyzések sorrendje eltér egymástól.[27] Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az utóbbiakat mindig „másolatnak" *(szuret)* nevezik az írnokok. További lehetőségként felvetődik, hogy talán a *timár rúznámcseszi*kre támaszkodtak. Itt nehezebb tisztán látni, de ha arra gondolunk, hogy – mint kitértünk rá – ez a forráscsoport a XVII. századi Magyarországon igen gyér információkkal szolgál, akkor nemigen képzelhető el, hogy őket vették volna alapul. Bármi volt is a helyzet, a Simontornyai szandzsákban megejtett összehasonlításból az alábbiak rajzolódnak ki.

Negyven különálló bejegyzésből áll a minta, valamennyi szpáhik ziámetje és timárja. Az nem meglepő, hogy a hász-birtokok teljességgel hiányoznak: ezeket mindig lehagyták a *der deszt* listákról. Valamivel váratlanabb, hogy a várkatonák zsold-timárjai *(müsztahfiz timári)* is kimaradtak. Az 1631-es javadalmak összetételét vizsgálva egyértelművé válik, hogy a települések oroszlánrésze 1580-ban is ziámetek és timárok alkotóeleme volt, csupán az alábbi eltérések figyelhetők meg.

a) Két falu korábban a budai beglerbég, illetve a helyi szandzsákbég hászai közé tartozott.[28]

[24] BN, Supplement turc 69, 49b–50b.

[25] E forrásfajta tanulmányozása csak nemrégiben kezdődött meg: *Erhan Afyoncu:* XVII. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinde iki yeni defter: cebe ve derdest defterleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 15. (2000) 221–229. o.; vö. *Douglas A. Howard:* The Historical Development of the Imperial Registry (Defter-i hakanî): Mid-Fifteenth to Mid-Seventeenth Centuries. *Archivum Ottomanicum,* 11. (1986[1988]) 217: 21. jegyzet.

[26] Wien, Österreichische Nationalbibliothek [a továbbiakban: ÖNB], Türk. Hss. Mxt. 640 (Flügel 1395; összevont kiadása: *Velics Antal – Kammerer Ernő:* Magyarországi török kincstári defterek. II. 1540–1639. Budapest, 1890. 712–729. o.); BOA, Tapu defteri 791., 1032.

[27] BOA, Tapu defteri 659. és *Gustav Bayerle:* Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad. The Hague, Paris, 1973. 95–110. o. Bár Simontornyát és környékét 1590-ben is összeírták, nem tudjuk, megtörtént-e javadalmak kiosztása, s ha igen, mi történt a *timár defteri*vel.

[28] ÖNB, Türk. Hss. Mxt. 640, 38b–39a.

b) Egy várparancsnok *(dizdár)* zsold-timárjából 1631-re szpáhi-timár lett.[29]

Az 1631-es defter számunkra legfontosabb és legfigyelemreméltóbb jellegzetessége az, hogy az egyes tételek fejlécében feltüntetett település rendre azonos azzal, amelyik az 1580-as *timár defteri* vonatkozó javadalmánál az első helyen szerepel. Ez persze nem jelenti automatikusan azt, hogy a birtokok felépítése sem változott meg közben; arra inkább az utal, hogy mindössze két vagy három helység tűnik fel 1631-ben egy-egy javadalom új magjaként.[30] Ez a tény éles ellentétben áll a XVI. századi gyakorlattal, amikor a birtokok összetétele gyakran változott.

A fenti megfigyelés látszólag erős érv amellett, hogy az egyes javadalmak állandósultak, megszilárdultak ebben a késői időszakban. Ugyanakkor a birtokok végösszegeiben alkalmanként eltérés tapasztalható 1580 és 1631 között, ami az 1590-es *tahrir defteri* megfelelő adataival való szembesítéskor is észlelhető. Anélkül, hogy túlzottan belebonyolódnánk ennek taglalásába, néhány példa alapján az valószínűsíthető, hogy a különbségek inkább a timárok összetételének átalakulásából származtak, nem pedig az egyes települések adójának emelkedéséből.[31] Ezt még akkor is el kell ismernünk, ha gyengíti azon feltételezésünket, hogy a szpáhik ziámetjei és timárjai mintegy örökölhetővé váltak.

Vannak azonban további bizonyítékaink, amelyek támogatják tézisünket, miszerint a timárok ténylegesen apáról fiúra szálltak a XVII. század második felében, s nem csupán magyar és boszniai területeken. A szpáhik közt feltűnő fiatalkorú fiúgyerekek növekvő száma arra vall: egyre több embernek (ez esetben nőknek vagy képviselőiknek) sikerült elérnie, hogy a javadalom a család kezén maradjon. Ebben az összefüggésben érdekes és a változó felfogás jele, hogy időnként külön kimutatást készítettek, amelybe olyan ifjak kerültek, akik nem voltak képesek személyesen részt venni a hadjáratban, s megengedték nekik, hogy egy-egy vértest *(dzsebelit)* küldjenek maguk helyett. Ilyen érdekes dokumentumra bukkantunk 1649–51-ből, amelyikben – pár kivételtől eltekintve – kizárólag ruméliai és anatóliai fiatalkorú timár-birtokosokat soroltak fel.[32] A két holdévből származó számok meglehetősen különböznek egymástól; mi a magasabb értékeket mutató 1651. évi ruméliai adatokat gyűjtöttük ki és közöljük itt szandzsákonként (lásd az 5. táblázatban). Szinte hihetetlen, hogy az egyik közigazgatási egységben, a kis Dukagini szandzsákban a gyerek-timárosok aránya meghaladta a 30%-ot. Négy alkormányzóság 14–19% közötti értéke is szokatlanul sok ifjú javadalom-birtokosra utal. A 15 mozgósított ruméliai szandzsákra pedig átlagosan 9% adódik. Az anatóliai régióban valamivel alacsonyabb volt ez a mutató: 7% körül mozgott 1649-ben. Az itt vázolt jelenség talán nem fenyegette a rendszer működését, némi bizonytalanságot mégis eredményezhetett a mozgósítás terén, egyben csökkentette a katonák harcértékét. Hozzáfűzhetjük még, hogy fentebb nem néztük, hány fiú szerepel egy fejléc alatt, pedig elő-előfordult, hogy két vagy három legényt is megemlítettek, mint például Kösztendilben, ahol egy két- és egy négyéves gyerek mondhatott magáénak egy timárt.

Mielőtt megállapításunkat általánosítanánk, emlékeztetnünk kell arra, hogy Douglas Howard szerint az Ajdini szandzsákban eltérő, fogyó tendenciát mutatott a családtagoknak juttatott timárok aránya, legalábbis 1570 és 1611 között. Kutatásait úgy összegezte, hogy „a helyi szpáhik fiai 63%-át kapták a kezdő timár-kiutalásoknak Szulejmán szultán

[29] ÖNB, Türk. Hss. Mxt. 640, 39b.
[30] Például Orhiba (Horhi) és Nag Berin (Nagyberény); uo.
[31] Vö. ÖNB, Türk. Hss. Mxt. 639 (Flügel 1396), 24b.
[32] BOA, Kepeci 405. Hasonló információkkal szolgál BOA Kepeci 434, 62–68. o.

uralkodásának vége felé. Az ajdini új adományozások több mint fele tartozott ebbe a kategóriába még 1577-ben is, de aztán gyorsan fogyott ez a szám, s 1611-re 10 % alá esett."[33] Vizsgálódásaink pillanatnyi szakaszában egyetlen magyar szandzsákból sem tudunk hasonló, összevethető adatokkal szolgálni, de az eddig elmondottak és az alább még kifejtendők fényében úgy véljük, hogy azok eltérnének az ajdini tapasztalatoktól, amelyek vagy időleges, vagy – s inkább erre gyanakszunk – helyi tendenciát tükröznek.

(Zárójelben megemlítjük, hogy az imént tárgyalt defterek bejegyzései annyiban is érdekesek, amennyiben a serdületlen fiú fogalmára is adnak némi fogódzót. A szóban forgó esetekben – még ha sokszor körülbelül jelölik is meg az életkort – sohasem mennek tizenkét év fölé, egyetlen kivételtől eltekintve, amikor is az Arabgiri szandzsákban valakit tizenhárom esztendősként sorolnak fel. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a tizenkét évnél idősebbeket gyakorlatilag felnőttnek fogadták el, azaz valamivel hamarabb, mint ahogy azt az iszlám jog tizennégy évben előírta.[34] Másfelől ez a határ eltér az 1536-ban született törvénytől, amely egy korábbi előírást változtatott meg, miszerint attól kezdve nem tíz, hanem tizenhat esztendős koruktól kellett a fiatal timár-birtokosoknak hadba menniük.)[35]

A következő pont, amelynél érdemes elidőznünk, a fiaknak adott birtokok összegének nagysága. Ez bizony nem ritkán különbözött attól, mint amekkorát a kánunnámék megszabtak. Ha az utóbbiak szellemében jártak volna el, a feltüntetett summáknak sokkal egyhangúbbaknak kellene lenniük, mint a valóságban, és mindig kerek számokra kellene végződniük. Példának okáért az Iszkenderijei szandzsákban 19 675 akcséval két fiúra szálló javadalmat nem utalhatták ki a előírásoknak megfelelően, az nyilvánvalóan azonos volt az apa által birtokolt bevételi forrásokkal.[36] Rengeteg hasonló esetre hivatkozhatnánk, néhány ilyet az 5. táblázatnál tüntettünk fel.

Figyelemre méltó módon korabeli magyar dokumentumok is több birtoknál igazolják, hogy azok apáról fiúra vagy más családtagra származtak át az 1640-es években. Győr vármegye vizsgálati jegyzőkönyveiben olvashatjuk, hogy két vagy három „török földesurat" is gyermekük követett ezeken a távoli végeken.[37] S ami még meglepőbb: 1649-ben két asszonyra bukkanunk, akik elhunyt férjük nyomába léptek.[38] Utolsó példánkban egy sógor örökölte meg egy település jövedelmeit.[39]

A most idézett magyar anyagból a török adóztatási rendszer átalakulása is kirajzolódik. Mint rámutattunk, az utolsó XVI. századi szandzsák-összeírások után az egy-egy település tizedeiből és más kötelezettségeiből várható értékek a timár-rendszerre vonatkozó valamennyi defter-típusban változatlanok maradtak. Logikus feltételezésnek tűnik,

[33] *Douglas Howard:* Central and Provincial Administrative Interaction in Timar Bestowals in the Early Seventeenth Century. In: Decision Making and Change in the Ottoman Empire. (Ed. by *Cesar E. Farah.*) Kirksville, 1993. 85. o.

[34] *Géza Dávid:* The Age of Unmarried Male Children in the *tahrīr-defters* (Notes on the Coefficient). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 31. (1977) 347–357. o.

[35] *M. Tayyib Gökbilgin:* Kanunî Sultan Süleyman'ın timar ve zeamet tevcihi ile ilgili fermanları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 17:22. (1967) 44. o. Érdemes megjegyezni, hogy a XVIII. század legvégén a szkopjei kádi-regesztrumok szerint a korhatárt tizenöt évre csökkentették. Az egyik iratból kiderül, hogy a fiatal timár-birtokosok között gyakori lehetett a tényleges életkor eltitkolása, s hogy a hatóságok komoly erőfeszítéseket tettek ennek megakadályozására; lásd *Marlene Kurz:* Das Sicill aus Skopje (sajtó alatt), No. 71.

[36] BOA, Kepeci 405, 4. o.

[37] *Ráth Károly:* A Győr vármegyei hódoltságról. *Magyar Történelmi Tár,* 7. (1860) 43: 1. jegyzet, 64–65. o.

[38] l. m. 77., 80. o.

[39] l. m. 28. o.

hogy egy magas inflációjú korszakban, mint amilyen a XVII. század volt az Oszmán Birodalomban, az állandósult összegek nem fedezhették a javadalmazottak érthetően növekvő igényeit. A magyar tanúvallomások meggyőzően bizonyítják, hogy minden a gyakorta egyoldalú egyezkedések során dőlt el – elképzelhetjük, ki diktálta a feltételeket és milyen irányban (ezek aztán később változhattak, mindig a birtokos javára). Meglehetősen ritka volt az a szpáhi, aki hosszabb ideig megelégedett ugyanakkora adókkal és ugyanazokkal a szolgálatokkal.[40] A másik lényeges fejlemény abban ragadható meg, hogy a helyi szokásokhoz igazodva több kötelezettséget átalányban szabtak meg, illetve pénzben váltottak meg.

4. Mondanunk sem kell, a timáros hadak összlétszáma messze meghaladta a *kilics*ek számát, hiszen a javadalmazottaknak birtokaik nagyságával arányban bizonyos menynyiségű vértest (*dzsebelit*) kellett tartaniuk, akiket magukkal vittek a hadjáratokra. Ahhoz, hogy a XVII. századi timáros haderőt és annak mozgósítható részét ki tudjuk kalkulálni, mindenképpen ismernünk kellene az ezzel kapcsolatos korabeli rendelkezéseket. Minthogy nincs nyoma annak, hogy e későbbi időszakban átfogó kodifikáció született volna, egy-két kutató változásokra utaló megjegyzései dacára[41] általában azt feltételezik, hogy a XV. század végi, XVI. század eleji kánnunnáme útmutatásai később is, az egész vizsgált korszakban érvényben maradtak. Ezen kötelmeket a 6. táblázatban foglaltuk összse.[42] A levéltári forrásokból azonban nyilvánvalóan kitetszik, hogy idővel – legalább három tekintetben – bizonyos változások következtek be a rendszerben.[43] Először is az alsó határ, amelytől a szpáhiknak lovas vértes kísérőt kellett kiállítaniuk, 3000–4000 akcséról 6000-re emelkedett. Másként fogalmazva: csak a nagyobb *(tezkereli)* timárok és a ziámetek birtokosai kényszerültek arra, hogy *dzsebelit* tartsanak. Feltételezésünk szerint ez az átalakulás már valamikor a XVI. század első felében végbement. Ezt a kijelentésünket a Temesvári vilájet példájával is meg tudjuk erősíteni, ahol a század közepe után már ezen elv szerint számolták ki a *dzsebelik*et. A Temesvári, Moldovai, Lippai és Jenői szandzsák 1568. évi *timár defteri*jeinek első lapján szereplő összesítések egyértelműen bizonyítják: a 6000 akcsénál kevesebbel rendelkező szpáhiktól (azaz a *tezkeresziz* timárok gazdáitól) nem kívánták meg, hogy vérteseket vigyenek magukkal a hadjáratba.[44]

A második és a harmadik módosulásra már Ajn Ali felhívta a figyelmet 1607 körül írott munkájában, s valószínű, hogy mindkettő még a XVI. század második felében vég-

[40] I. m. 80. o.

[41] *M. T. Gökbilgin:* Kanunî Sultan Süleyman'ın, i. m. 35.; *Dávid Géza:* A Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982. 83. o.

[42] Code de lois coutumière de Mehmed II. Kitāb-i Qavānīn-i 'Örfiyye-i 'Osmānī. (Édité par *Nicoară Beldiceanu.*) Wiesbaden, 1967. 9v–10r alapján (vö. *N. Beldiceanu:* Le timar, i. m. 80. o.); *Ahmed Akgündüz:* Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. II. kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri. İstanbul, 1990. 45–46., 82. o. A törvénykönyv datálása körüli vitákhoz ld. *Uriel Heyd:* Studies in Old Ottoman Criminal Law. (Ed. by *V. L. Ménage.*) Oxford, 1973. 18–24. o.; *Nicoară Beldiceanu:* A propos d'un livre sur les lois pénales Ottomanes. *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 17:2. (1974) 206–214. o. és *A. Akgündüz:* i. m. 34–35. o.

[43] A törvénykönyv és több XV. századi *timár defteri* összevetése azt mutatja, hogy akkoriban az előírásokat nagyjából betartották (vö. *Halil İnalcık:* Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara, 1954 [Türk Tarih Kurumu yayınları, XV/1.]; Fontes Turcici Historiae Bulgaricae. Series XV–XVI. XIII/II. Ed. *Nikolai Todorov* et *Boris Nedkov.* Sofia, 1966. 11–41., 112–115., 119–231. o.; *Dušanka Bojanič-Lukač:* Vidin i vidinskijat sandžak prez 15–16 vek. Sofija, 1975. 55–91. o., Facs. 1–111; *Hazim Šabanović:* Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Sarajevo, 1964). Ebből a tényből és a később bekövetkező változásokból arra következtethetünk, hogy a törvénykönyv összeállításánál nem annyira a jövőben érvényes szabályok lefektetése volt a cél, mint inkább a megelőző időszak gyakorlatának (szokásainak) összefoglalása.

[44] BOA, Tapu defterleri 552. és 1010.

bement. Itt részben arról van szó, hogy a 10 000 és 19 999 akcse közötti jövedelemmel bíró szpáhiknak egységesen három *dzsebelit* kellett tartaniuk, a záimoknak pedig csak minden 5000 akcse után kellett kiállítaniuk egyet, szemben a korábbi 4000 akcséval.[45] Mindezen újítások minden valószínűség szerint a mozgósítható haderő csökkenését eredményezték. A változások jelentőségének és irányának bemutatása végett két különösen jól dokumentált esetet mutatunk be a XVI. századból.

a) Az első 1533-ból származik, amikor a Ruméliai vilájet javadalmairól egy rövid, de információban fölöttébb gazdag lista készült, amelyben a jövedelmek nagyságát vették a csoportosítás alapjául.[46] A Boszniai szandzsákban ekkor 17 ziámetet és 717 timárt találtak. Amennyiben a fent említett törvényi szabályozás alapján számítjuk ki az általuk kiállítandó *dzsebeli*ket és szolgákat, 2040 fős kontingenst nyerünk (lásd a 7. táblázatban). Több mint 10 évvel korábban (kb. 1520 körül) ugyanezen a területen szemlét tartottak a timárosok fölött, s a róluk felvett defterbe név szerint beírták a szandzsákbég és a hadra fogható szpáhik „embereit" is.[47] A kimutatás szerint a Boszniai szandzsák tényleges timáros hadereje 3117 főt tett ki. A timár-birtokosokat átlagosan 1,87 vértes kísérte, a záimokat fejenként 13,31 ember, ha pedig a két kategóriát összevonjuk, átlag 2,15 főt kapunk. Ez az érték 34%-kal haladja meg a törvény által előírtat, ami 1,60 személy lenne. A bég leginkább szolgákból (*gulám*okból) álló kísérete különösen nagy volt, s több mint hétszeresére rúgott a kötelező létszámnak (1040 fő a 148 helyett). Vele is számolva, az egy szpáhira eső vértesek átlaga 3,72-re emelkedik. Így a bég és kísérete 33%-al részesedett a szandzsák teljes haderejéből. Elmondhatjuk tehát, hogy a terjeszkedés korszakában a birodalom legnyugatibb sarkában állomásozó timáros katonaság létszáma számottevően (esetünkben 53%-kal) magasabb volt a vártnál. Ez főleg amiatt vált lehetségessé, mert a végeken sok önkéntes szerencsevadász kóborolt, akik a hivatalos katonai státus elnyerése reményében vállalták a szolgálatot.[48]

b) A második példa, amely némi betekintést enged a *dzsebeli*k számába, hatvan évvel későbbi, 1583-ból való, amikor a birodalom katonaságát az iráni hadjáratra mozgósították. Vizsgálatunk egy rövid hivatalos listán alapul, amelyben azt részletezték, hogy mennyi katonát várt a központ 18 ruméliai szandzsákból.[49] Először megadták a timár- és ziámet-birtokosok számát, majd feltüntették, hogy az illetőktől összesen hány *dzsebeli*t reméltek. Bár így lehetetlen megmondani, hogy a javadalmazottak külön-külön mennyi kísérőt állítottak ki (ami pedig a legnagyobb segítséget nyújtaná számunkra), mégis ki-

[45] *Ayn-i Ali Efendi:* Kavânîn-i Âl-i Osman, i. m. 13., 39. o.; *A. Akgündüz:* Osmanlı kanunnâmeleri, IX. kitap, 51. o.; vö. Sofyalı Ali çavuş kanunnâmesi. (Hazırlayan *Midhat Sertoğlu.*) İstanbul, 1992. 21. o.; *Ahmed Akgündüz:* Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. 4. kitap: Kanunî Sultan Süleyman devri kanunnâmeleri. I. kısım: Merkezî ve umumî kanunnâmeler. İstanbul, 1992. 464. o.

[46] *Ömer Lütfi Barkan:* H. 933–934 (M. 1527–1528) malî yılına ait bir bütçe örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 15:1-4. (1953–1954[1955]) 301. o., egy korábbi, talán 1521-ből származó dokumentum adataival kiegészítve (uo. 303; a dátumra: *Jean-Louis Bacqué-Grammont:* Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524. Istanbul, 1987. 297. o.; vö. *I. M. Kunt:* The Sultan's Servants, i. m. 101. o. skk).

[47] Fordításban közreadta: *Ahmed S. Aličić:* Popis Bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526 godine. *Prilozi za Orijentalnu Filologiju,* 25. (1975) 171–202., főleg 182–201. o. Több, itt nem részletezhető okból az a véleményünk, hogy a deftert inkább 1520–21 táján állították össze, s nem 1526-ban, a mohácsi csata előtt, ahogy a közreadó gondolta.

[48] Vö. *Fodor Pál:* Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben (Az 1575. évi erdélyi háború tanulságai). *Hadtörténelmi Közlemények,* 109:2. (1996) 55–81. o.

[49] BOA, Kepeci 320, 114–116. o.

kalkulálható egy általános szorzó, amelyet aztán összevethetünk azokkal a feltevésekkel, amelyeket Rhoads Murphy adott elő az oszmán hadviselésről írott új könyvében.

A lista vonatkozó adatait – Ajn Ali párhuzamos számaival együtt – a 8. táblázatban foglaltuk össze. A 18-ból két szandzsáknál Ajn Ali nem közli a javadalombirtokosok elvi számát, ezeknél tehát nincs mód összevetni a mozgósított haderő arányát. Ily módon 16 szandzsákra nézve az állapítható meg, hogy átlagosan a katonák 66%-át rendelték be, 34%-át pedig nem. Nagyjából tehát a szpáhik egy harmadát hagyták otthon azért, hogy szükség esetén segítséget nyújtsanak a várak őrségeinek.[50]

Az udvar azt remélte, hogy a hadjáraton 3823 *ümera* (szandzsák- és beglerbég), ziámet- és timár-birtokos szpáhi fog részt venni 6487 vértes kíséretében. Ha az utóbbiakból az Ajn Ali által megadottak szerint levonjuk azokat a kísérőket, akiket a bevonultatott szandzsákbégeknek kellett kiállítani, illetve maguktól a kormányzóktól is eltekintünk, akkor marad 3805 javadalombirtokos és 5323 *dzsebeli*. Ez azt jelenti, hogy a ziámet- és timár-birtokosokra átlagosan 1,4 *dzsebeli* jut, ami kétségtelenül alacsonyabb, mint vártuk. Murphynél ez az érték 1631-re 1,6, ami az itteni adatok fényében kissé magasnak látszik.[51] Ez a tény még hangsúlyosabbá válik, ha emlékeztetünk arra, hogy rendszerint a kevésbé értékes, kisebb jövedelmű timárosokat hagyták otthon, akik vagy mentesek voltak a vértesállítástól, vagy kis számban tartottak ilyeneket. Másképpen kifejezve: a *dzsebelik* átlagos száma még kisebb lenne, ha a szpáhi-sereget maradéktalanul bevonultatták volna.

Ha ezt a koefficienst érvényesnek fogadjuk el Rumélia többi részére is, az egész tartományra 12 648 *dzsebelit* kapunk. Ez jóval kevesebb, mint az Ajn Ali által a vilájetre számított 20 200 vértes: csupán 60%-a annak. Kénytelenek vagyunk arra gondolni, hogy Ajn Ali kissé optimista volt – más, efféle értekezések szerzőihez, például Szófiai Ali csaushoz hasonlóan, aki Ruméliára még nála is magasabb értéket hozott ki. A fő ok, amiért a saját eredményünknek mégis hitelt adhatunk az, hogy pontosan ismert időpontból származó, hivatalos forrásból szűrtük le, míg Ajn Ali – bár a kancellárián dolgozott – különböző évekből (sőt évtizedekből) gereblyézte össze adatait, és talán kevés alkalma volt akkurátusan összeszámolni a vérteseket.

Hozzá kell tennünk, hogy 1583-ban a hadjáraton való részvételre kötelezték még a ruméliai beglerbég 13 *müteferrikáját* és 105 udvari *müteferrikát* is. Az első csoporttól 75 (fejenként 5,8), a másiktól 710 (fejenként 6,8) *dzsebeli* kiállítását várták, ami élesen megvilágítja a *müteferrikák* kivételes helyzetét a timáros hadsereg hierarchiájában. Nehéz megmondani, hogyan változna a fent kiszámolt 1,4-es szorzó, ha a *müteferrikákat* és vérteseiket is hozzáadnánk a főszámainkhoz. A legfőbb nehézség abban rejlik, hogy az udvari javadalmazottak (*gediklik*) gyakran olyan ziámeteket kaptak, amelyek egyes részei szerteszét feküdtek a birodalomban, s így nem tudhatjuk, hogy vérteseik melyik tartományhoz tartoztak. Ennélfogva nem tűnik súlyos módszertani hibának, ha eltekintünk a *müteferrikáktól* és kísérőiktől, főleg, ha még egyszer eszünkbe idézzük fenti megállapításunkat, amely szerint a kevésbé értékes timárosokat szokták otthon hagyni. A két véglet talán kiegyenlítette egymást.

Bárhogy volt is, a *dzsebelik* átlagos száma lényegesen alacsonyabb a XVI. század végén, mint jó hatvan évvel korábban, habár a két érték nem hasonlítható össze minden fenntartás nélkül; az első még a terjeszkedés korának viszonyait tükrözi, a má-

[50] A kimutatásban az oszmán írnokok – mint máskor is oly gyakran – összeadási hibát vétettek, ám ez nem befolyásolja érdemben számításainkat.

[51] *Rh. Murphy:* Ottoman Warfare, i. m. 41. o.

sodik pedig az udvar hivatalos számait egy olyan korszakból, amelyik már tele volt nehézségekkel. Mindezek ellenére a tendencia nyilvánvaló: a *dzsebelik* átlagos száma az idő múlásával csökkent.

5. Az eddig elmondottak és különösen az utóbbi két példa aláhúzza, hogy miközben a *kilics*ek száma látszólag a régi szinten maradt, az egész rendszerben – különösen a mozgósításban és a harcoló egységek összetételében – lassanként mélyreható változások következtek be. A pénzügyi válság, a pénzrontás és a jövedelmek ezekből fakadó drasztikus esése folytán az alacsony jövedelmű *(alcsak halli)* szpáhik mind nehezebben tudták eltartani kísérőiket és egyre kevésbé voltak képesek hadba vonulni. Ezért, ahelyett hogy behívták volna őket, egyre sűrűbben követeltek tőlük pénzváltságot *(bedel, bedel akcsesi, bedel-i timár)*,[52] vagy azt, hogy rendőri feladatokat végezzenek, legrosszabb esetben közmunkákon dolgozzanak. Ahogy 1631-ben Kocsi bég némi túlzással megjegyezte, közönséges „bérmukásokká" *(irgád)* süllyedtek.[53] Sok adat mutatja, hogy a pénzváltság olykor a szpáhik éves jövedelmének 60 vagy akár 100%-át is elérhette.[54] Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy nemcsak ebben az időben, hanem a birodalom fénykorában is számos szpáhi kényszerült elfogadni olyan timárt, amelynek tényleges jövedelme messze elmaradt papír szerinti értékétől. A jövedelemkiutalásnak ezt a sajátos módját *ber vedzsh-i nokszán*nak, *ber vedzsh-i tekmil*nek, vagy ritkábban *ber vedzsh-i iltizám*nak („hiánnyal", „kiegészítéssel", „adóbértlettel") nevezték. De a korábbiaktól eltérően, amikor a szpáhik még ki tudták egészíteni hiányzó bevételeiket a sikeres hadjáratokon szerzett zsákmányból, ennek lehetősége ekkoriban már alaposan lecsökkent, ami nagyban hozzájárult elszegényedésükhöz.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a hadakozás terhe fokozódó mértékben a timáros hadsereg felső, gazdagabb rétegének, kivált a szandzsákok és a vilájetek kormányzóinak vállára nehezedett. Láttuk, hogy a boszniai bég már az 1520-as években egyharmadát állította ki a szandzsák haderejének. Később a szandzsák- és beglerbégek udvari csapatainak *(kapu halki)* aránya a szpáhi-seregen belül – kisebb-nagyobb léptékben – folyamatosan nőtt. A változást jól szemléltetik az 1697 végén, 1698 elején végrehajtott mozgósításra vonatkozó adatok. A zentai vereség után felállítandó sereg regesztrumában külön csoportban vették fel a tartományi timár-birtokos szpáhikat és a kormányzók udvari csapatait.[55] Ebből megállapítható, hogy a közönséges timár- és ziámet-birtokosok az egész seregnek csupán 11–12%-át alkották, szemben a kormányzók által kiállított csapatok 16%-os arányával. Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a bégek magánkatonaságának részesedése a timár-birtokos seregen belül birodalmi szinten 58%-ra emelkedett (ne feledjük, hogy ez az arány 1520 körül Boszniában 33% volt!).

Bár a fenti megfigyelések egy része nem teljesen új,[56] többnyire nem ismerték fel a kapcsolatot eme változások és a birodalom közigazgatási szervezetének átalakulása között. Tudott dolog, hogy míg a birodalmat a XVI. század elején 3–4 beglerbégségre és

[52] *Caroline Finkel:* The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988 (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 14.). 150. o.; *H. Inalcık:* The Ottoman State and Society, i. m. 73. o.

[53] *A. K. Aksüt:* Koçi Bey, i. m. 40. o.

[54] BOA, Mühimme defteri 71, 157/78, 410/217, 628/332, 663/356.

[55] BN, Supplement turc 69, 64b–70a. Részletesebb elemzése a 9. táblázatban és tanulmányunk utolsó részében; a forráshoz lásd még a 68. jegyzetet.

[56] *Vera P. Mutafčieva – Strašimir Dimitrov:* Sur l'état de système des timars des XVIIe–XVIIIe ss. Sofia, 1968. 17–19. o.; *I. M. Kunt:* The Sultan's Servants, i. m. 88–93. o.

mintegy 90 szandzsákra osztották fel, a következő századfordulóra ezek száma 30–40-re, illetve 232-re szökött fel.[57] A növekedést nem lehet pusztán a birodalom területi gyarapodásával magyarázni, bár kétségtelenül ennek is volt szerepe benne. Véleményünk szerint a közigazgatási egységek megsokszorozódása inkább a tartományi hadseregen belüli átrendeződésből vezethető le. Ahogy a kormányzók udvari csapatai lassanként háttérbe szorították a közönséges szpáhikat, és ahogy a központi kormányzat egyre inkább rájuk kényszerült hagyatkozni, úgy szánta el magát újabb és újabb kormányzói posztok létesítésére (különösen a határvidékeken), új hászok kialakítására és a jövedelmek bégek és pasák javára történő átcsoportosítására, mert az általuk kiállított és az előírtnál várhatóan nagyobb magánseregeikre biztosabban számíthatott, mint az ingatag helyzetű kis timárosokra. Hogy a háttérben valóban ilyen meggondolások húzódtak meg, arra a magyarországi adminisztratív intézkedések szolgálnak jó példával. Itt a hódoltság területéhez képest a vilájetek és a szandzsákok száma (2, illetve 20–25) már kezdetben feltűnően magas volt, tükrözve a végvidék katonai jelentőségét. Aztán az 1590-es években öt újabb vilájet jött létre (Szigetvár, Győr, Pápa, Eger, Kanizsa) – csak részben az új hódításoknak köszönhetően.[58] Nem sokkal később ezt a számot részben kényszerűségből négyre (Buda, Temesvár, Eger, Kanizsa) csökkentették, de miután meghódították Nagyváradot és Érsekújvárt, két újabb beglerbégséget alakítottak ki körülöttük. S ami még fontosabb: e vilájeteken belül – egy-két kivétellel – már nem szerveztek szandzsákokat,[59] s így az anyagi és a pénzügyi források elsősorban a kincstári érdekeket és a tartományi kormányzók kíséreteinek ellátását szolgálhatták. A beglerbégek pénzügyi lehetőségeit tágította és magánseregeik megőrzését segítette, hogy egész szandzsákok jövedelmeit adták át nekik ún. „takarmánypénzként" *(arpalik)*, akár hivatalviselésük idején, akár akkor, amikor várakozási állományban éppen hivatalra vártak.[60]

Ugyanakkor az is igaz, hogy bár a bégek és a pasák udvari csapatainak relatív súlya a timáros hadseregen belül nőtt, abszolút létszámban némileg elmaradtak XVI. századi elődeikétől. Akkoriban a nyugati határvidékeken gyakran találkozni több száz fős vagy akár az ezer harcost meghaladó kíséretekkel.[61] 1697–98-ban viszont csak a nagyvezír és a ruméliai kormányzó udvari népe volt olyan nagy (2300, illetve 1500 fő), hogy felülmúlta a boszniai bég 1520 körül 1040 főből álló kíséretét. Néhány ruméliai szandzsák vezetője ugyan még ki tudott állítani olyan magánsereget, amelynek mérete emlékeztetett a régiekére, de a többségé – kivált az anatóliaiké – igen ritkán számlált ötszáznál többet (java része ennél jóval kevesebb emberből állt). A közönséges timárosok gondjai mellett ez a jelenség szintén arra utal, hogy a szpáhi-sereg pozíciója jelentősen meggyengült a XVII. század végére.[62]

6. Az utóbbi megállapítás ellenőrzése céljából végül megvizsgáltuk, milyen súlyt képviselt a timáros sereg az egész oszmán hadszervezeten belül. Ezzel kapcsolatban a szak-

[57] *V. P. Mutafčieva – Str. Dimitrov:* i. m. 13. o., Ajn Ali alapján. Vö. *İ. Metin Kunt:* Sancaktan eyalete. 1550–1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi. İstanbul, 1978. 125–181. o.

[58] Vö. *Dávid Géza:* A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. *Zalai Múzeum,* 4. (1992) 55–64. o.

[59] *Blaskovics József:* Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában. Budapest, 1989.; *Géza Dávid:* Nagyvárad. In: The Encyclopaedia of Islam. VII. Leiden, 1993. 899–900. o.

[60] *I. M. Kunt:* The Sultan's Servants, i. m. 87., 90. o.

[61] Vö. Ibrahim Pecsevi török krónikás tanúságtételével, idézi *Gy. Káldy-Nagy:* The First Centuries, 159. o. és *I. M. Kunt:* The Sultan's Servants, i. m. 84. o.

[62] Az elmondottakat alátámasztják a következő publikáció adatai is: *İ. Metin Kunt:* Bir Osmanlı valisinin yıllık gelir-gideri. Diyarbekir, 1670–71. Istanbul, 1981. 22–26., 54–58. o.

irodalomban gyakran utalnak Kocsi bégre, aki már 1631-ben azt állította, hogy a mozgósítható szpáhik száma legfeljebb 7–8000 fő lehetett. A kijelentés igazságtartalmát nehéz ellenőrizni, de úgy tűnik, az oszmán államférfi alaposan alábecsülte a szpáhik erejét.

Van azonban két olyan belső oszmán forrásunk, amely teljes képet ad arról a seregről, melyet az 1697-ben vívott véres zentai ütközet[63] másnapján állítottak fel (vagy szándékoztak felállítani) egy újabb magyarországi hadjáratra. Ezek segítségével viszonylag pontos számokkal szolgálhatunk. A szóban forgó listákat Ammizáde Hüszejn pasa, az újonnan kinevezett nagyvezír[64] parancsára állították össze, aki egy közvetlen Habsburg támadás lehetőségével számolva óriási erőfeszítéseket tett a veszteségek pótlására és a szétesett hadsereg újjászervezésére.[65]

Az egyik felsorolást, amely egy névtelen szerző 1703 körül keletkezett krónikájában maradt fenn, már Hammer is ismerte, de aztán a későbbi kutatás valahogy megfeledkezett róla, talán, mert elemzés nélkül, egy jegyzetbe eldugva várta, hogy felfigyeljenek rá.[66] Nemrégiben a krónika teljes szövegét közreadták, így a vonatkozó adatokat immár eredetiben is tanulmányozhatjuk.[67] A másik forrás tulajdonképpen az elsőnek egy változata, és a fentebb már többször idézett párizsi kézirat őrizte meg.[68]

A két adatsor szerkezete eltér egymástól. A krónika szerzője gyalogosokként és lovasokként csoportosította a nagyvezír által mozgósított összes katonai egységet, anélkül hogy megmondaná, melyikeket küldték a magyarországi frontra (ezt a célpontot nem is említette külön, bár hallgatólagosan a többi közé értette). A párizsi lista viszont azzal tűnik ki, hogy nem éri be a megszokott üres általánosságokkal („ez és ez a bég tökéletes kíséretével"), hanem megadja minden csapategység pontos létszámát. A timáros hadsereg esetében ez annyit jelent, hogy a szpáhik száma ezúttal a kísérőkét is magába foglalja.

Megnyugtató, hogy a két párhuzamos adatsor kulcsszámai teljes összhangban állnak egymással. Kisebb eltérések persze vannak, ezek a szerkezeten kívül főleg egy-egy másodlagos jelentőségű katonai parancsnok szerepeltetésére vagy hiányára és néhány jelentéktelen számbeli ellentmondásra korlátozódnak. A források hitelességét külön emeli az a tény, hogy mindkettőben szerepelnek a Maras város tehetős polgárai által kiállítandó, mennyiségükben elhanyagolható, ám az udvar által mégis fontosnak tartott alakulatok.

[63] Az oszmánok zentai veszteségeit 20–30 000 főre becsülik; lásd *Sugár István:* Lehanyatlik a török félhold. Budapest, 1983. 389. o.; *Szakály Ferenc:* Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718. Budapest, 1986. 116. o.; *Szita László – Gerhard Seewann:* A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez. Pécs, Szigetvár, 1997. 26: 18. jegyzet; *Virginia Aksan:* Ottoman War and Warfare 1453–1812. In: War in the Early Modern World. (Ed. by *Jeremy Black.*) Boulder, 1999. 164. o.; *Géza Dávid:* Zenta. In: The Encyclopaedia of Islam. Vol. XI. Leiden, 2002. 492. o.

[64] Hivatalba lépésének körülményeire lásd *Joseph von Hammer:* Geschichte des Osmanischen Reiches ... VI. 1656–1699. Pest, 1830. 641–642. o.; *İsmail Hakkı Uzunçarşılı:* Osmanlı tarihi. III/1. Ankara, 1973.[2] 570. o.; Anonim Osmanlı tarihi (1099–1116/1688–1704). (Yayına hazırlayan *Abdulkadir Özcan.*) Ankara, 2000. 130. o.

[65] Miután csapatokat és flottákat küldött minden frontra, ahol a birodalom harcban állt, 1698. május végén népes hadai élén Magyarországra indult. Fő célja nem az volt, hogy csatákat vívjon, hanem hogy javítsa a török pozíciókat az időközben megkezdett tárgyalásokon; ezekről lásd Anonim Osmanlı tarihi, i. m. 133. o. skk.

[66] *J. von Hammer:* Geschichte, i. m. VI. 755–756. o.

[67] Anonim Osmanlı tarihi, i. m. 131–132. o.

[68] BN, Supplement turc 69, 64b–70a. A párizsi verzió szempontunkból legfontosabb részét összevont magyar fordításban már korábban közreadtuk egy rövid (főleg a forrás hitelét, datálását érintő) elemzés kíséretében: *Fodor Pál – Dávid Géza:* Az oszmán hadsereg a zentai csata után (1697–1698). In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. (Szerk. *Lengvári István – Vonyó József.*) Pécs, 2003. 111–128. o.

Mindent összevéve arra következtethetünk, hogy a kompilátorok, akik a két anyagot ránk hagyták, két, enyhén eltérő hivatalos verziót használhattak, amelyek az 1698-ban mozgósítandó hadsereg alkotórészeit sorolták fel.[69] Ennélfogva – még ha nem ismerjük is a valódi méretét annak a hadseregnek, amely végül 1698 májusában indult útnak a nagyvezírrel – a két előzetes (a felkészülés, a hadsereggyűjtés idején keletkezett) lista adatait nagyjából hitelesnek, a valósághoz közelinek fogadhatjuk el.[70] Megbízhatóságukat azért kell külön hangsúlyoznunk, mert egy kortárs velencei diplomata, Carlo Ruzzini azt állította, hogy az oszmán vezetés az ellenfelek megtévesztésére olyan hamisított dokumentumokat terjesztett, amelyek túlzó adatokat tartalmaztak a sereg erejéről.[71] Bár Ruzzini egynémely ellenvetése valóban figyelmet érdemel (ilyen a fegyverkovácsok tényleges száma, a janicsárok katonai értékének gyengülése, a toborzás nehézségei stb.), egészében véve sem az általa hivatkozott listák, sem a mi forrásaink nem mondanak ellent azoknak az ismereteknek, amelyek már korábban közzétett levéltári kútfőkben találhatók a korabeli oszmán hadseregről.[72]

A két lista hitelességének legerősebb bizonyítéka az, hogy összesített létszámaik nagyjából-egészében összhangban állnak azokkal az értesülésekkel, amelyeket keresztény kémek szereztek az 1698 tavaszán lefolytatott oszmán seregszemléről. Szerintük a nagyvezír hadai 90 000 főből álltak.[73] Az oszmán kimutatások adata meglepően közel áll ehhez: 95 405, illetve ha levonjuk belőle a dunai hajóhad katonáit és legénységét (8521 fő): 86 884 katona. Hangsúlyoznunk kell, hogy a toborzást (sorozást) a háborúk hosszú sorának vége felé hajtották végre, amikor a birodalom erőforrásai már kimerülőben voltak. Ám a vezetés még ilyen nehéz helyzetben is képes volt igen tekintélyes hadsereget felállítani, melynek összetétele a 9. táblázatból olvasható le. Ez a táblázat egyúttal széles betekintést enged az oszmán katonai gépezetben végbement változásokba is.

Ha a katonákat a főbb fegyver- és csapatnemek (gyalogság, lovasság, puskások, udvariak, tartományiak stb.) szerint csoportosítjuk, látható, hogy az állam a megelőző évtizedekben komoly lépéseket tett a hadügyi modernizáció érdekében. Rhoads Murphey nemrégiben azt írta az oszmán hadviselésről szóló összefoglalásában, hogy „a bevonultatott gyalogos és lovas csapatok aránya sohasem haladta meg az egy a kettőhöz arányt, és

[69] A párizsi kéziratban előforduló legkésőbbi dátum 1109. nevruz/1698. március 21., amit sokkal hányavetibben írtak le, mint a többi bejegyzést. Bár a gyűjtemény egészét később másolták össze, mindez nem érinti az itt tárgyalt anyag keltezését.

[70] Az, hogy fennmaradt még egy hasonló, 1696. december 29-i keletű jegyzék, annak ékes bizonyítéka, hogy ezekben az években a kormányzat bevett eszköztárához tartozott az elkövetkező hadjáratokra rendelkezésre álló erők rendszeres felmérése (lásd BOA, Kepeci 39 mükerrer). A forrás alkalmat ad arra, hogy lássuk, milyen módszerekkel gyűjtöttek információt a hadsereg és ezen belül kiváltképp a kormányzók udvari csapatainak létszámáról. Kiderül például, hogy gyakran az udvar és az egyes katonai csoportok vezetői közötti alkudozások eredményeképpen állították ki a harcosokat. A jegyzék utolsó megjegyzése pontosan beszámol néhány gyakorlati részletről és azokról a nehézségekről, amelyek a különféle létszámok, főleg a timárosok állományának megállapításánál adódtak: „Ahogy meghatározzák a birodalmi hadjáratra kirendeltek számát, úgy kerülnek egymás után bejegyzésre ebbe a defterbe. Ez a defter még nincs befejezve. Rumélia és Anatólia deftereit átadták a kormányzóknak, de amíg ők nem rendezik el a ziámet- és timár-birtokosok ügyeit, és nem értesítik őket a háborúról, addig pontos számuk nem jegyezhető be ide. A vezírek, a beglerbégek és a szandzsákbégek udvari csapatainak számát sem írták elő pontosan, hogy mindenféle elnyomást és túlkapást elkerüljenek. Ám amikor a kontingensek méretét végül meghatározzák, kerek számokat fognak megadni, és a gyalogos és a lovas katonákat ennek megfelelően fogják összegyűjteni" (uo. 8. o.).

[71] *Szita L. – G. Seewann:* A legnagyobb győzelem, i. m. 269–275. o.

[72] Lásd például *Ömer Lütfi Barkan:* 1079–1080 (1669–1670) mâlî yılına ait bir Osmanlı bütçesi ve ek'leri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 17:1–4. (1956) 225–303., főleg 227. o.

[73] *Sugár I.:* Lehanyatlik, i. m. 397. o.

többnyire az egy a háromhoz nagyságrendet követte".[74] Ez a kijelentés nemcsak a Zenta utáni, hanem minden valószínűség szerint az annál jóval korábbi időszakra sem állja meg a helyét: a gyalogság aránya 1697–98-ban 57% körül mozgott, ami még magasabbra, 60–61%-ra emelkednék, ha a dunai flotta legénységét is ide számítanánk. Az oszmán hadsereg összetétele (a minőséget ezúttal nem firtatva) tehát eléggé megközelítette, olykor már-már elérte a vetélytárs Habsburgokét, ahol a főseregekben a gyalogság aránya 55–70% között mozgott az 1680-as évek nagy hadjáratai során.[75]

Ahogy fentebb már jeleztük (ld. a *kilics*ek számának esését a 3. táblázatban), a török jegyzékek más tekintetben is jelentős hadügyi előrelépésről tanúskodnak: félreérthetetlenül mutatják a timár-birtokos szpáhik leértékelődését. A hagyományos javadalombirtokosok és fegyveres kísérőik *(ejálet aszkeri)* részaránya 11–12%-ra zuhant, a beglerbégek és a szandzsákbégek magánhadseregeié 16%-ot tett ki, a kettő együtt pedig 28%-ot (a XVI. században ez még megközelíthette az 50%-ot).[76] De legalább ilyen fontos, hogy már ez az abszolút számában csak enyhébben, ám relatív súlyában alaposan megfogyatkozott seregrész sem mindenestől hagyományos, könnyűpáncélos lovasokból állt. A nagyvezír és a kormányzók 14 070 főt kitevő magánkatonaságából 3200-an (23%) gyalogosok voltak. Ilyen új típusú, gyalogos kíséreteket a nagyvezír és öt balkáni beglerbég és szandzsákbég alkalmazott. Ez nem lehet véletlen, és nyilván európai hatásra vezethető vissza, hiszen a nagyvezíren kívül az itt állomásozó katonai parancsnokok találkoztak legtöbbször a modern nyugati seregekkel, nekik kellett elsőként alkalmazkodniuk az újfajta hadviselési szokásokhoz.

Az európai hatások a kézi tűzfegyverekkel felszerelt, nem-udvari kötődésű gyalogság tömeges felhasználásában is megmutatkoztak. Ezeknek az alkalmilag toborzott puskásoknak a minimális aránya 1697–98-ban megközelítette a 10%-ot, azaz önmagukban (az udvariak és egyéb puskások nélkül) csaknem annyian voltak, mint a timár-birtokos szpáhik. Az utóbbiak egyébként jócskán lemaradtak a többi tartományi katonaelem: *szekbán, szerdengecsti* és *evlád-i fátihán* mögött is, akik – lovasok és gyalogosok, nem számítva közéjük az előbb említett, a kincstár által felfogadott és külön kezelt puskás gyalogokat – a török fősereg 15%-át adták. Végezetül egy olyan adatra hívjuk fel a figyelmet, amely talán a legbeszédesebben mutatja, mennyire eltolódtak a hagyományos arányok az egyes csapatnemek között. A portai zsoldos alakulatok, köztük a jócskán felduzzadt és puskákkal felszerelt janicsár ezredek, csaknem 43%-át (a janicsárok egyedül 21%-át) tették ki a nagyvezír irányította seregnek. Ezzel messze maguk mögé utasították a timáros szpáhikat, akik a XVI. században még a legfontosabb katonai és társadalmi ellensúlyt alkották velük szemben.

Megjegyezzük, van olyan vélemény is, hogy az oszmánok éppen az elsietett modernizációval, a könnyűlovas egységek túl gyors leépítésével követtek el hibát, mert a kelet-európai sztyeppéken az ilyen egységek nélkül nem lehetett esélyük a lengyel nehéz-

[74] *Rh. Murphey:* Ottoman Warfare, i. m. 36. o.

[75] 1683: gyalogos 28 000, lovas 15 000; 1684: 39 000 és 20 000; 1685: 28 650 és 23 800. 1687: 30 000 és 20 000; 1697: 28 000 és 12 000; lásd *Bánlaky (Breit) József:* A magyar nemzet hadtörténelme. XVII. rész. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1699. Budapest, 1940.

[76] Az egyes alakulatok 1526–28 körüli megoszlásáról lásd *H. İnalcık:* The Ottoman State, i. m. 89. o.; az 1526-ban és 1543-ban Magyarországon harcoló oszmán seregek összetételéről lásd *Gyula Káldy-Nagy:* Suleimans Angriff auf Europa. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 28:2 (1974) 170–176. o. és *Mehmet İpçioğlu:* Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. Yeni bir kaynak. *Osmanlı Araştırmaları,* 10. (1990) 140–143. o.

páncélos huszárokkal szemben (ugyanúgy, mint Bécsnél 1683-ban, ahol a lovasrohamok döntötték el a kahlenbergi ütközet kimenetelét).[77] Hasonló jelenségek a magyarországi hadszíntéren is megfigyelhetők: sokszor itt is a nehézlovas kürasszírok állították megoldhatatlan feladat elé az oszmánokat, mint például az 1691. évi szalánkeméni csatában.[78] Sőt, a török könnyűlovas, irreguláris csapatok ellensúlyozására a nyugati seregekbe is beillesztették a horvátokból, magyarokból és szerbekből toborzott huszárezredeket,[79] tehát az oszmán hadviselés „visszahatásáról" is lehet beszélni. A közép- és kelet-európai hadszíntér eme sajátosságai sem feledtethetik azonban, hogy a fő tendencia a gyalogság és a tüzérség fokozott alkalmazása volt, s az oszmánok nyilván nem véletlenül fejlesztették hadseregüket ebben az irányban. Véleményünk szerint nem elhamarkodták a modernizációt, hanem inkább féloldalasan hajtották végre: miközben növelték gyalogságukat, tűzfegyvereik számát és hatékonyságát, arra már nem maradt erejük, hogy lovasságukat is a kor követelményei szerint szervezzék át. Bár az elkezdett szerkezeti átalakításokkal nem tudták megakadályozni a Habsburgokat Magyarország nagy részének elfoglalásában, erőfeszítéseik annyiban mégis sikeresnek mondhatók, hogy a Balkán nagy részét és egy ideig a Temesközt is képesek voltak megvédelmezni a keresztény szövetség támadásaival szemben.

Végezetül tanulmányunk főbb megállapításait az alábbi öt pontban összegezhetjük.

1. Az oszmán udvar arra törekedett, hogy a *kilics*-timárok számát nagyjából azonos szinten tartsa, s ebbéli igyekezete az 1580-as évektől az 1690-es évekig nagyjából sikeres volt.

2. A timár-birtokok a XVI. század végétől fokozatosan örökölhetővé váltak, közvetlenül szálltak apáról fiúra (rokonságra) anélkül, hogy kisebb egységekre osztották volna fel őket.

3. Azok az előírások, amelyek a timár-birtokosok vértesállítási kötelezettségeit szabályozták, legalább három ponton megváltoztak a XVI. században; minden arra mutat, hogy a szpáhik vértes kísérőinek átlagos száma idővel csökkent.

4. A szandzsákok és különösképpen a vilájetek (beglerbégségek) számának gyors növekedése a XVI. század második felében nagyrészt annak következménye, hogy az udvar a közönséges szpáhikkal szemben egyre inkább a kormányzók magánhadseregére támaszkodott.

5. Az 1690-es évek közepére a hagyományos szpáhi-sereg teljes jelentéktelenségbe süllyedt. Ugyanakkor az oszmán hadsereg összetételét tekintve jóval közelebb került a kor élenjáró hadseregeihez, mint a 16. század közepe óta bármikor.

[77] *Dariusz Kołodziejczyk:* Az oszmán „katonai lemaradás" problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas*, 1999/4. 142–148. o.

[78] *Gerhard Seewann:* Grundzüge der Türkenkriegsepoche 1683–1699 und der Feldzug 1697. In: A legnagyobb győzelem, 61. o.

[79] I. m. 64. o.

1. táblázat

A timár-birtokok egyes kategóriáinak alap-timár *(kilics)* része
a XVII. század végén (akcséban)

Vilájet	A *tezkereli* timárok *kilics*-része	*A tezkeresziz* és a kezdő timárok *kilics*-része	A ziámetek *kilics*-része
1. Rumélia	6000	3000	20000
2. Bosznia	6000	3000	20000
3. Szerém és Szendrő[1]	6000	3000	20000
4. Özü	6000	3000	20000
5. Aleppó	6000	2000	20000
6. Damaszkusz	6000	2000	20000
7. Tripolisz (Szíria)	6000	2000	20000
8. Karsz	6000	2000	20000
9. Erzurum	6000	2000	20000
10. Csildir	6000	2000	20000
11. Rakka	6000	2000	20000
12. Moszul	6000	2000	20000
13. Trabzon	6000	2000	20000
14. Morea, központi szandzsák	6000	2000	20000
Morea, többi szandzsák	5000	2000	20000
15. Adana, központi szandzsák	6000	2000	20000
Adana, többi szandzsák	5000	2000	20000
16. Ciprus	5000	2000	20000
17. Menszuhát[2]	5000	2000	20000
18. Anatólia	5000	2000	20000
19. Szivasz	3000	2000	20000
20. Karamán	3000	2000	20000
21. Maras	3000	2000	20000

Forrás: BN, Supplement turc 69, 48a–48b.

1 Magyarország nagy részének elvesztése előtt a Budai vilájethez tartozott.

2 Azok a földek tartoztak ide Anatólia nyugati és középső részén, amelyek 1582 előtt a jajának és müszellemnek nevezett szolgálónépek ellátását szolgálták. Ezután timár-birtokokat szerveztek belőlük.

2. táblázat

A *kilics*-timárok összes száma tartományonként, 1527–1698

Vilájet	1527	1607 (Ajn Ali)	1631	XVII. sz. (Szófiai Ali csaus)	1695 (Elmasz Mehmed seregszemléje)	1692–1698-as szemlék (elvárt létszám)	1692–1698-as szemlék (ténylegesen megjelent)
1. Rumélia	10668	9274	7521	10187	7353	3441	3441
2. Dzsezáir-i Bahr-i Szefid	—	1618	3534	2320	—	—	—
3. Buda	—	2722*	2669	2860	—	—	—
4. Temesvár	—	—	349	710	—	—	—
5. Bosznia	—	—	1943	(2)280?	1588	—	—
6. Özü	—	—	1374	—	1094	766	766
7. Kaffa	—	554	—	—	—	—	—
8. Anatólia	7536	7311	4883	8619	6489	3015	3015(?)
9. Karamán	6318*	1620	2178	2710	1711(?)	813	515
10. Szivasz (Rum)	?	3130	2777	3937	2264	1196	1196
11. Van	—	1115	—	1615	460	—	—
12. Trabzon	—	554	454	554	—	234	234
13. Erzurum	—	5279	5282	5818	4650	309*	309*
14. Karsz	—	(1206?)	—	1080	—	—	—
15. Csildir	—	656	—	590	527	—	—
16. Dijárbekir	1071	730	740	4217	938	872	563
17. Maras (Zülkadir)	?	2169	2188	2869	2528	395	395
18. Adana	—	—	1551	—	1320	402	402
19. Ruha és Rakka	—	653	663	1150	419	—	—
20. Damaszkusz	2275*	996	996	1250	677	368*	227
21. Aleppó	?	903	922	1250	595	296	185
22. Tripolisz (Szíria)	?	634	634	790	—	—	—
23. Ciprus	—	1667	—	1800	590	—	—
24. Moszul	—	274	—	490	—	—	—
25. Bagdad	—	—	—	1010	—	—	—
26. Sehrizol	—	—	—	790	221	—	—
27. Kréta	—	—	—	—	2018	—	—
28. Menszuhát	—	1038* vagy 972*	—	—	835	—	—
A *kilics*ek teljes száma a forrás szerint	27868	kb. 40000	40658	56209	37609 [100%]	— [47%]	— [39%]

Forrás: *Ö. L. Barkan:* H. 933–934... malî yılına... (lásd a 45. jegyzetben), 281, 284–285. o. (1527); *Ayn-i Ali Efendi: Kavânîn* (lásd a 2. jegyzetben) és *Ö. L. Barkan:* Timar (lásd az 1. jegyzetben), 290. o. (1607); *Rh. Murphey:* Ottoman Warfare (lásd az 1. jegyzetben) 40–41. o. (1631); *A. Akgündüz:* Osmanlı kanunnâmeleri (lásd a 44. jegyzetben), 464. o. skk (Szófiai Ali csaus); BN, Supplement turc 69., 54b., 77b–80b. (1695–98).

3. táblázat

A Ruméliai vilájet timárosainak elvi és valódi létszáma szandzsákok szerint a nagy magyarországi háborúk végén

Szandzsák	Az 1695-ben, Elmasz Mehmed nagyvezír seregszemléjén regisztráltak száma	Az 1697/98-as szemlén megjelentek száma	Az 1697/98-ban megjelentek aránya (%)	A timárok száma 1533-ban	Az 1695-ös *kilics*-szám aránya az 1533. évihez képest (%)
1. Pasa liva, jobbszárny *(szag kol)*	1323	643	48%	2124	97,5%
2. Pasa liva, balszárny *(szol kol)*	749[1]	427	57%		
3. Kösztendil	1110	572	51%	991	112%
4. Tirhala	507	[295?][3]	[58%]	912	55,5%
5. Janja	405	227	56%	461	88%
6. Delvine	182	82	45%	—	–
7. Ilbaszan	133	79	59%	124	107%
8. Iszkenderije	234	73	31%	198	118%
9. Avlonja	547	210	38%	686	80%
10. Ohri	377	213	56%	413	91%
11. Aladzsahiszár	536	nincs (*jokdur*)*	0%	691	77,5%
12. Szelanik	284	187	65%	—	—
13. Dukagin	60	28	46%	—	—
14. Prizren	234	90	38%	284	82%
15. Üszküb (Szkopje)	347	198	57%	—	—
16. Vulcsitrin az üszkübi pénzügyi felügyelőséggel	324	66[4]	?%	298	?
Ruméliai *müteferrikák*	—	21	—	—	—
Ruméliai *csaus*ok	—	29	—	—	—
Ruméliai írnokok	—	1	—	—	—
Összesen	7353[2]	3441	46%	—	90%

Forrás: BN, Supplement turc 69, 77b–80b; *Ö. L. Barkan:* H. 933–934... malî yılına, i. m. 301.

1 A két szárny együtt: 2072.

2 Helyesen: 7352.

3 A másolók elmulasztották beírni az ide tartozó számot. Úgy gondoljuk, hogy a defter összesítése és a tényleges teljes összeg közti különbség (295) éppen Tirhala timárosainak hiányzó számát adja ki.

4 Vulcsitrin egyedül.

4. táblázat

A *kilics*ek száma és az elvben kiállítható timáros haderő a Ruméliai vilájetben, 1527–1698

Év	1527	1609 (Ajn Ali)	1631	XVII. század (Szófiai Ali csaus)	1695 (Elmasz Mehmed seregszemléje)	1697/98-as szemle (elvárt létszám)	1697/98-as szemle (ténylegesen megjelent)
Szandzsákok száma	27	24	15	25	16	16	16
Összes *kilics*	10668	9274	7521	10187	7353	3441	3441
Ziámetek száma		914	802				—
Timárok száma			6719				—
Dzsebelik száma	26720	23726	12409	24813	12132	5677	—
Összesen	37408	33000	19930	35000	19485	9118	—

Forrás: lásd a 2. táblázatban.

5. táblázat

A serdületlen timárosok száma és aránya 1651-ben

Szandzsák	A serdületlen timárosok száma	A ziámetek és timárok száma (Ajn Ali)	A ziámetek és timárok száma 1695-ben (Elmasz Mehmed seregszemléjén)	A serdületlen timárosok aránya 1695-höz képest (%)
Pasa	179	2045	2072	9
Szelanik	24	297	284	8
Iszkenderije	32	254	234	14
Tirhala	34	475	507	7
Ilbaszan	14	156	133	11
Ohri	57	402	377	15
Vulcsitrin	31	312	324	10
Üszküb	23	364	347	7
Delvine	35	149	182	19
Dukagin	19	62	60	32
Kösztendil	71	1065	1110	6
Avlonja	88	517	547	16
Aladzsahiszár	41	536	536	8
Janja	35	405	405	9
Prizren	6	242	234	3
Összesen	689	7281	7352	9,5

Forrás: BOA, Kepeci 405; *Ayn-i Ali Efendi:* Kavânîn; BN, Supplement turc, 69.

Példák a kiskorú javadalombirtokosok kezén található timárok jövedelmeire: Ruméliában: 5500; 20 400; 2700; 1400; 2000; 7500; 12 000; 2300; 3900; 8200; 2320; 10 800; 3700; 20 200; 12 400; 5588; 10 499 stb.; Anatóliában: 30 352; 7900; 5350; 4900; 3400; 28 819; 11 600; 12 440; 4999; 29 800; 2000; 34000 stb.

6. táblázat

A timárosok kötelezettségei jövedelemkategóriák szerint
az 1500 körüli törvénykönyv szerint

1000 akcse	2000 akcse	3000 akcse	4000, 4500, 5000 akcse	5500, 6000 akcse	7500, 8000 akcse	9000 akcse
maga *dzsebeli*ként	maga *dzsebeli*ként	maga, *bürüme*[1] öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben
		[1 *dzsebeli*]	1 *dzsebeli*	2 *dzsebeli*	2 *dzsebeli*	3 *dzsebeli*
	1 *gulám*[2]	1 *gulám*	1 *gulám*		1 *gulam*	
			1 *tenktür*[3]	1 *tenktür*	1 *tenktür*	1 *csadir*[4]

10000, 10500, 11000 akcse	12000 akcse	[13500, 14000 akcse]	15000 akcse	[16500, 17000 akcse]	[18000 akcse]	[19500, 20000 akcse]
maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben
3 *dzsebeli*	4 *dzsebeli*	4 *dzsebeli*	5 *dzsebeli*	5 *dzsebeli*	6 *dzsebeli*	6 *dzsebeli*
1 *gulám*		1 *gulám*		1 *gulám*		1 *gulám*
1 *csadir*	1 *csadir*	1 *csadir*]	1 *csadir*	1 *csadir*]	1 *csadir*]	1 *csadir*]

Forrás: *N. Beldiceanu:* Code de lois coutumière (lásd a 41. jegyzetben) 9v–10r; *Uő:* Le timar (lásd az 1. jegyzetben) 80.

1 Jelentése: különleges bőrpáncél.

2 Szolga.

3 Sátor.

4 Másfajta sátor.

7. táblázat

A) Az elvben mozgósítható timáros haderő Boszniában 1533-ban az 1500 körüli törvénykönyv alapján számolva

	Javadalom-birtokos	Dzsebeli	Összes	Gulám	Gulám+dzsebeli	Összes
Szpáhi	711	616 (0,87 egy timárra)	1327	309	925 (1,30 egy timárra)	1636 (80,2%)
Záim	17	221 (13,00 egy ziámetre) [timár és ziámet együtt: 1,15 egy javadalomra]	238	[17]	238 (14,00 egy ziámetre) [timár és ziamet együtt: 1,60 egy javadalomra]	255 (12,5%)
Szandzsák-bég	1	148	149		148	149 (7,3%)
Együtt	729	985 (1,35 egy javadalomra)	1714	326	1311 (1,80 egy javadalomra)	2040 (100%)

Forrás: *Ö. L. Barkan:* H. 933–934... malî yılına (lásd az 1. jegyzetben) 301., 303. o.

B) A ténylegesen mozgósítható timáros haderő Boszniában 1520 körül

	Javadalombirtokos	*Dzsebeli* vagy „ember"	Összes
Szpáhi	643	1204 (1,87 egy timárra)	1847 (59,25%)
Záim	16	213 (13,31 egy ziámetre) *[timár és ziámet együtt: 2,15 egy javadalomra]*	229 (7,35%)
Szandzsákbég	1	1040	1041 (33,40%)
Együtt	660	2457 (3,72 egy javadalomra)	3117 (100%)

Forrás: *A. S. Aličić:* Popis Bosanske vojske (lásd a 46. jegyzetben).

8. táblázat

Mozgósított timáros haderő Ruméliában 1583-ban

Szandzsák	Ziámetek száma 1583-ban	Timárok száma 1583-ban	Összes javada-lom 1583-ban	Ziámetek száma (Ajn Ali)	Timárok száma (Ajn Ali)	Összes javadalom (Ajn Ali)	Az otthon maradó timárosok aránya (%)
Tirhala	22	320	342	36	439	475	28
Morea	51	328	379	100	600	700	32
Szelanik	21	178	199	35	262	297	33
Janja	31	231	262	62	345	407	36
Ilbaszan	12	88	100	18	138	156	36
Üszküb	13	216	229	20	344	364	37
Delvine	18	120	138	24	125	149	7
Dukagin	5	37	42	10	52	62	34
Ohri	31	238	269	60	342	402	33
Vidin	5	140	145	12	195	207	30
Prizren	16	141	157	17	225	242	35
Csirmen	7	67	74	20	130	150	51
Herszek	13	93	106	—	—	—	—
Vulcsitrin	9	214	223	10	302	312	29
Avlonja	49	280	329	38!	479	517	36
Iszkenderije	27	147	174	49	205	254	31
Aladzsahiszár	21	354	375	27	509	536	25
Szendrő	16	235	251	—	—	—	—
Összesen	367	3427	3794				

Forrás: BOA, Kepeci 320, 114–116. o.; *Ayn-i Ali Efendi:* Kavânîn (lásd a 2. jegyzetben).
A forrásban szereplő összesítés: Az Ajn Ali számaival összehasonlítható adatok:

				1583	*Ajn Ali*
Pasák és bégek	15	(recte 18)			
Ziámet	381	(recte 367)	Ziámet	338	538
Timár	3427		Timár	3099	4692
			Összes	3437	5230

A be nem vonult timárosok átlagos aránya: 34%
A kimutatásból hiányzó ruméliai szandzsákok ziámet- és timár-birtokainak száma Ajn Alinál: 4074.

9. táblázat

A magyarországi hadjáratra mozgósított csapatok, 1697–1698

Csapatnem	Lovas	Gyalogos	Fő
1. Portai zsoldosok *(kapu kulu)*			37170 (42,78%)
a) lovas *(szpáhi, szilahtár)*	11670		
b) fegyverkovács, tüzér		7000	
c) janicsár		18500 (21%)	
2. Kormányzók magánhadserege *(kapu halki)*			14070 (16,19%)
a) lovas	10870 *(77%)*		
b) gyalogos		3200 *(23%)*	
3. Tartományi timár-birtokos sereg *(ejálet aszkeri)*			10100 (11,62%)
a) *szpáhi*	8600		
b) udvari *müteferrika* és *csaus*	1500		
4. Kincstári puskás gyalogosok *(mírí pijáde tüfenkendáz)*		8300	8300 (9,55%)
5. Portai önkéntesek *(szerdengecsti)*		4000	4000
6. Nem-timáros tartományi csapatok			13244 (15,24%)
a) lovas	4847 *(36,6%)*		
α.) önkéntesek *(szpáhi* és *szilahtár szerdengecsti)*	*1393*		
β) zsoldos *(szekbán)*	*1000*		
γ) egyéb	2454		
b) gyalogos		8397 *(63,4%)*	
α) *hász-bég*ek puskásai		810	
β) vegyes		4974	
γ) várkatonák		1368	
δ) egyiptomi *szerdengecsti*		500	
ε) 17 tehetős polgár által kiállítottak		745	
Összes	37487 (43,15%)	49397 (56,85%)	86884 (100%)
7. A dunai flotta személyzete és katonasága (gyalogos)		8521	8521
Teljes létszám	37487 (39,3%)	57918 (60,7%)	95405 (100%)

Forrás: BN, Supplement turc 69, 64b–70a.

Géza Dávid – Pál Fodor

NOTES ON THE STRUCTURE AND STRENGTH OF THE TIMARIOT ARMY IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY

Summary

The results of the study can be summarized under the following five headings.

1. The Ottoman court tried to and succeeded in maintaining the number of *kılıç* at about the same level between the 1580s and the 1690s.

2. *Timar* estates gradually became inheritable without being split up from father to son.

3. Regulations concerning the obligations of *timar*-holders to provide armed retainers underwent significant changes during the sixteenth century, at least in three respects:

a) the minimum portion of income from which the timariot had to bring an armed retainer with him, rose from 3 000–4 000 to 6 000 *akçe*. To put it in other words: only the owners of the larger *(tezkerelü) timar*s and the *ziamet*s were in charge of fielding *cebelü*s;

b) *timar*-holders with an income of 10 000 up to 19 999 *akçe* were equally obliged to maintain three *cebelü*s;

c) the *ziamet*-holders were in charge of deploying a retainer according to every 5,000 *akçe* instead of the previous 4 000 *akçe*. Due to these alterations, with the passage of time, the contingents fitted out by *sipahi*s seems to have diminished.

4. The incessant growth in the number of *sancak*s and especially of *vilayet*s in the second half of the sixteenth century can be linked to the increasing importance of the governors' household troops as against lower rank *sipahi*s.

5. By the middle of the 1690s the traditional timariot army sank into insignificance. At the same time, the composition of the Ottoman army as a whole, came much closer to the European standards of the age.

Géza Dávid – Pál Fodor

L'IMPORTANCE ET LA COMPOSITION DE LA FORCE ARMÉE DES PROPRIÉTAIRES DE *TIMARS* OTTOMANS DANS LA DEUXIÈME PARTIE DU XVIIE SIÈCLE

Résumé

Les résultats de l'étude peuvent être résumés dans les cinq points suivants:

La Porte a réussi à maintenir l'effectif du *kiliç* dans la période de 1580 à 1690.

Les propriétés *timars* sont progressivement devenues transmissibles sans toutefois être divisées.

Les règles portant sur les accompagnateurs armés à fournir par les propriétaires de timars ont considérablement changé au cours du XVIe siècle:

Le revenu minimal défini pour la fourniture d'un accompagnateur armé est passé de 3 à 4 mille aktchés à 6 mille aktchés. Autrement dit seuls les grands propriétaires de timars (*tezkerelü*) et les propriétaires de *ziamets* étaient désormais obligés d'armer des *cebelüs*.

Les propriétaires de timars ayant un revenu de 10 000 à 19 999 aktchés devaient armer 3 *cebelüs*.

Les propriétaires de *ziamets* devaient fournir un accompagnateur par 5 mille aktchés de revenu au lieu des 4.000 auparavant en vigueur.

L'augmentation rapide du nombre de sandjaks et surtout des vilayets dans la deuxième moitié du XVIe siècle est, en grande partie, la conséquence du fait que la Cour s'appuyait plutôt sur l'armée privée des gouverneurs et non pas sur les spahis ordinaires.

Pour le milieu des années 1690, l'armée timariote a totalement perdu son importance. Cependant la composition de l'ensemble des forces armées ottomanes s'est, de plus en plus, rapprochée du niveau des armées européennes de l'époque.

Géza Dávid – Pál Fodor

DIE GRÖSSE UND ZUSAMMENSETZUNG DER BESITZ HABENDEN TIMAREN IM OSMANISCHEN HEER IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 17. JAHRHUNDERTS

Resümee

Die Ergebnisse der Studie können in den folgenden fünf Punkten zusammengefasst werden:

1. Die Pforte versuchte mit Erfolg, die Stärke der *kılıç* in der Zeitspanne zwischen 1580 und 1690 ständig auf demselben Niveau zu halten.

2. Die Güter der Timaren wurden ab dem Ende des 16. Jahrhunderts nach und nach vererbbar; sie wurden unmittelbar von Vater auf Sohn (Verwandte) vererbt, ohne dass sie in kleinere Einheiten aufgeteilt worden wären.

3. Die sich auf die bewaffneten Begleiter beziehenden Vorschriften, die von den Besitz habenden Timaren ausgestellt werden mussten, veränderten sich im Laufe des 16. Jahrhunderts in bedeutendem Maße, und zwar in dreierlei Hinsicht:

a) Das vorgeschriebene Mindesteinkommen zur Ausstellung eines bewaffneten Begleiters erhöhte sich von 3-4 000 Aktsche auf 6 000 Aktsche. Anders gesagt wurden nunmehr nur die größeren Besitz habenden Timaren (*tezkerelü*), bzw. die *ziamet*-Besitzer dazu verpflichtet, *cebelüs* auszustellen.

b) Die Besitz habenden Timaren mit einem Einkommen von 10 000 bis 19 999 Aktsche mussten 3 *cebelüs* bewaffnen.

c) Die *ziamet*-Besitzer mussten nach jeweils 5 000 Aktsche einen Begleiter ausstellen; davor geschah dies bei 4 000 Aktsche. Infolge dieser Änderungen ging die Zahl der Kontingente, die von Spahis bewaffnet wurden, mit der Zeit zurück.

4. Das rasche Wachstum der Zahl der Sandschaken und besonders der Vilajets (Beglerbegs) in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts war größtenteils die Folge dessen, dass sich der Hof gegenüber den einfachen Spahis immer mehr auf das private Heer des Gouverneurs stützte.

5. Bis zur Mitte der 1690er Jahre verlor die Stärke der Timaren jedwede Bedeutung. Gleichzeitig näherte sich die Zusammensetzung der ganzen osmanischen Armee immer mehr dem Niveau der zeitgenössischen europäischen Armeen.

Геза Давид – Пал Фодор

ВЕЛИЧИНА И СОСТАВ ОСМАНСКИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ ФЕОДАЛОВ-ТИМАРЦЕВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Резюме

Результаты исследовательской работы можно обобщить в следующих пяти пунктах:

1. Турецкое руководство – Порта – с успехом осуществляло попытки, направленные на то, чтобы в период с 1580 по 1690 годы содержать на постоянном уровне численный контингент своих вооруженных сил – kiliç.

2. Поместья тимарцев с конца XVI века постепенно превращались в унаследуемые, они переходили непосредственно от отца к сыну (родственнику), не будучи разделенными на более мелкие части.

3. Предписания, касавшиеся вооруженных сопроводителей (конвоиров), выставлявшихся землевладельцами-тимарцами, в ходе XVI столетия в значительной степени изменились, и именно в трех аспектах:

а. минимальная сумма выплаты, предписанной для выставления одного вооруженного сопровождающего, повысилась с 3 000–4 000 акчей до 6 000 акчей. Иными словами, уже лишь более крупные землевладельцы-тимарцы *(tezkerelü)* а также феодалы категории *ziamet* несли обязанность поставлять снаряженные отряды *cebelü.*

б. Тимарцы, обладавшие доходами размером от 10 000 до 19 999 акчей, должны были содержать под ружьем 3 *cebelü.*

в. Феодалы категории *ziamet* за каждые 5 000 акчей дохода вместо прежних 4 000 акчей обязаны были выставлять одного сопровождающего. Вследствие этих изменений с течением времени снизилось число контингентов, снаряжаемых воинами-спахами. Непрерывное повышение числа санджаков и вилаетов во второй половине XVI столетия невозможно отделить от повышения значения собственного воинства, снаряжаемого руководителями административных единиц, в противоположность вооруженным воинам более низкого ранга – спахам.

4. Быстрое увеличение числа санджаков и особенно вилаетов во второй половине XVI века было большей частью следствием того, что королевский двор все более опирался на частную армию губернаторов, а не на обычных спахов.

5. К середине 1690 годов вооруженные силы *тимариоты* полностью утратили свое былое значение. В то же время состав османских вооруженных сил в целом все более приближался к уровню европейских армий того времени.

Megjelent

a *Hadtörténelmi Közlemények 1997–2004*
CD-ROM
az Arcanum Adatbázis Kft.
kiadásában.

A CD tartalmazza az 1997 és 2004 (első szám) közötti hét évfolyam teljes anyagát, köztük olyan, jelentős visszhangot kiváltott emlékszámokét, mint például a két 1848/49-es emlékszám, a „Memoria rerum Sigismundi regis" alcímű Zsigmond király emlékszám, valamint a Rákóczi-emlékszám. Ezenkívül megtalálható rajta az 1888-tól 2000-ig megjelent évfolyamok teljes tartalommutatója. A CD-n található keresőprogram a legutóbbi hét évfolyam szövegében teljes körű (az összes szóra, kifejezésre, az írások címeire, szerzőire stb.) keresést biztosít.

A CD ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t).

A CD-ROM-ok megrendelhetők, illetve megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. Tel.: 481-09-00

URBÁN ALADÁR

A NEMZETŐRSÉGI HADITANÁCS ÉS A HONVÉD TÜZÉRSÉG MEGSZERVEZÉSE 1848-BAN

Fényes Elek 1847-ben megjelent országleírása így tájékoztatott a magyar katonaság fegyvernemeiről: „Jelenleg a magyar állandó had csupán gyalogságból és könnyű lovasságból áll: a pattantyússág, nehéz lovasság, mérnöktest, s tábori szekeresség és tengerészet teljesen hiányoznak."[1]

A népszerű kézikönyv tehát megfogalmazta azokat a hiányokat, amelyeket – legalább részben – a korszerű és önálló magyar hadseregnek egy év múlva pótolnia kellett.

A reformkor politikai közvéleménye érthetően hiányolta, hogy a tüzérezredek hadkiegészítése elsődlegesen az osztrák, illetve cseh-morva területekről történik. Természetesen mind a tüzérségnél, mind a szekerészetnél akadtak magyar származású fő- és altisztek, de számuk aránylagosan kevés volt. Közülük Mack József „cs. kir. bombászati főtüzér" fogalmazta meg alig egy héttel a Batthyány-kormány Pestre érkezése után az önálló magyar tüzérség megszervezésének igényét. A *Reform* április 23-i számában „Tegyük meg ma. Holnap tán már késő" címmel körültekintő és gazdag programot javasolt a lehetséges háborús fenyegetés (veszedelmes mozgalmak Lengyelországban vagy az Aldunánál) esetére. Első helyen „hazánkfiai" visszahívását „a külföldi tudományos testületekből," valamint 1500 önkéntesből álló „nemzeti tüzértest" megszervezését indítványozta. Április 27-én ugyanebben a lapban Mack József nyílt levelet intézett az ideiglenes hadügyminiszterhez (vagyis Batthyány Lajos miniszterelnökhöz), amelyben „a nemzeti tüzérhad" számára az 1500 önkéntes kiállítását a lelkes ifjúság soraiból három hónap alatt képzelte el. Ez a létszám 100 ágyúhoz lenne elegendő, s még tartalékot is biztosítana – ami kezdetnek megfelelő volna. A „polgárministerhez" intézett, a nemzeti hadsereg kiállítását sürgető felhívásnak nagy visszhangja támadt, szövegét minden fontosabb lap leközölte.[2] A kezdeményezés annyira magától értetődő volt, hogy amikor a *Radical kör* április 30-án benyújtotta a minisztériumhoz petícióját egy toborzás útján kiállítandó önkéntes hadseregről, abban is szerepelt az igény, hogy magyarokból „tüzérsereg állítassák fel."[3] Május elején a fővárosban már köztudott lehetett, hogy a kormány komolyan tervezi egy önkéntesekből álló haderő kiállítását. Gál (Gaál) Sándor szabadságos hadnagy, a pesti nemzetőrség szabályzatának kidolgozója, talán azt is tudta, hogy a Bécsbe utazott Batthyányt helyettesítő Deák Ferenc már intézkedett: dolgozzák ki egy önkéntes zászlóalj felállításának tervét.[4] Május 6-án mindenesetre a *Pesti Divatlap*ban megjelent „Terv a mozgó

[1] *Fényes Elek:* Magyarország leírása. Pest, 1847. I. 145. o.

[2] A nyílt levelet a *Marczius Tizenötödike (MT)* április 28-án, a *Nemzeti Újság* április 30-án közölte. Mack április 27-iki felhívása, amely – a nyílt levél mellett – tulajdonképpen három részből áll (felhívás „a katonai tehetségekhez", a fővárosi nemzetőrséghez, valamint kérelem elöljáróihoz és bajtársaihoz) megjelent önálló röpiratként is. Magyar Országos Levéltár (OL) Újkori gyűjtemény. R 32. 1848/49. évi nyomtatványok.

[3] A *Pesti Hírlap (PH)* május 3-i közleménye alapján: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez, 1848–1849. (A továbbiakban: Okmánytár) S. a. r. *Pap Dénes.* Pest, 1868. I. 67. o.

[4] Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. (A továbbiakban: Batthyány iratai) S. a. r. *Urbán Aladár.* Budapest, 1999. 439. o. A tervezetre l. *Urbán Aladár:* Sztanko Soma tervezete az 1848-as honvédség felállítására. *Hadtörténelmi Közlemények (HK)* 1986/3., 525–540. o., a tervezet: 536–540. o.

hadsereg iránt" című írása, amely tájékoztatása szerint egy, a *Radical körben* a „mobilis magyar sereg" ügyében április 30-án elhangzott előadás volt. Ez így szól a tüzérségről: „Szükség, hogy a tüzérség, különösen a pesti új épületben levő ágyutelepek magyar fiúkra bízassanak." A kormány nyilvános intézkedései előtt az utolsó pillanatban még a *Jelenkor* is hozzászólt a közérdekű témához. Május 14-én megjelent írása a legsürgetőbb teendőket felsorolva a 4. pontot így fogalmazta: „Létszereztessék (így) egy nemzeti hadtűzérség (artillerie) és utászi (pionieri) kar."

A honvédtüzérek toborzása és kiképzése

Az 1848–1849. évi katonai eseményeket feldolgozó történeti irodalmunk rendelkezik megbízható korábbi, valamint újabb kutatásokon alapuló – és a fegyvernem szakmai szempontjait vizsgáló – összefoglalásokkal, amelyek a honvéd tüzérség 1848. évi szervezésével és annak harctéri alkalmazásával foglalkoznak.[5] Jelen dolgozat célja, hogy bemutassa a Nemzetőrségi Haditanács szerepét, amely a honvédelmi minisztérium segítségével, a budai cs. kir. főhadparancsnokság közbejöttével a tüzérdandár-parancsnokság és a szekerészeti kar készleteit és eszközeit felhasználva, esetenként az 5. tüzérezred tisztjeit és altisztjeit is alkalmazva hozta létre a honvédség első ütegeit.

Ismeretes, hogy Batthyány miniszterelnök az 1848:XXII. tc. értelmében felállítandó nemzetőrség szervezését magára vállalta, s ennek irányítására április 20-án létrehozta az Országos Nemzetőrségi (eredetileg Nemzetőrseregi) Haditanácsot. A törvény értelmében felállított nemzetőrség valójában hagyomány nélküli intézmény volt, szervezése lassan haladt, kiképzése, s főleg felfegyverzése, komoly akadályokba ütközött. A húsvéti nagykikindai vérengzés és a délvidéki szerbek észlelhető nyugtalansága valószínűsítette, hogy az országban állomásozó sorkatonaság létszáma nem elegendő, s ezért már az április 26-i minisztertanács önkéntesekből álló haderő szervezéséről döntött. Mivel erre csak az országgyűlés adhatott felhatalmazást, a szervezésre – amit a szükség diktált – a nemzetőrségi törvény „árnyékában" lehetett vállalkozni. Így a törvény értelmében felállítandó nemzetőrséget *állandó* nemzetőrségnek nevezték, míg az újonnan kiállítandó alakulatok a *rendes* vagy *mobilis* (mozgó) nemzetőrség elnevezést kapták. (Tagjait rövidesen honvédeknek nevezték.) Amikor május 15-én éjjel megszületett a minisztertanács döntése az önkéntes toborzás megkezdéséről, Batthyány azonnal utasította Baldacci Manó ezredest, a Nemzetőrségi Haditanács (a továbbiakban: Haditanács) aznap kinevezetett elnökét, hogy készítse el az önkénteseket három évre toborzó felhívását. Ez a felhívás május 16-i dátummal nyomtatásban meg is jelent, Batthyány aláírásával, mivel azt István főherceg nádor és királyi helytartó, alkotmányos aggályai miatt, nem írta alá.[6]

[5] Korábbi, levéltári kutatásokon alapuló munkák: *Szöllősy Sándor:* Az 1848–49-i magyar tüzérség megalakulása és szerepe a függetlenségi harcz hadműveleteiben. *Magyar Katonai Szemle (MKSz)* 1935/7., *Kassay Albert:* Az 1848–49-i magyar tüzérség megalakulása és szerepe a függetlenségi harc hadműveleteiben. *MKSz* 1935/10. Újabb kutatások alapján, a Kriegsarchiv anyagainak felhasználásával *Csikány Tamás:* A honvédtüzérség megszervezése és szervezeti fejlődése 1848-ban. *Aetas,* 1998/2-3. 54–72. o. *Uő*: Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban., Budapest, 2000.

[6] Az elmondottakra l. *Urbán Aladár:* A nemzetőrség és honvédség megszervezése 1848 nyarán. (A továbbiakban: *Urbán:* A nemzetőrség) Budapest, 1973. 49–55., 225–235. o., *Uő:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986. 574–586. o. Baldacci ezredes kinevezése, utasítás a toborzási felhívás előkészítésére: Batthyány iratai 519–520., 527. o.

A honvéd tüzérség toborzása ezzel, az önkénteseket a rendes nemzetőrség soraiba hívó felszólítással kezdődött, mivel az közölte, hogy „rendes nemzetőrségi lovas ágyutelepet" is felállítanak, és hogy „az erre képes rendes tüzérségi magyar egyének" (a felhívást ugyancsak aláíró) Baldacci ezredesnél jelentkezzenek. Batthyány még május 16-án utasította Franz Ottinger vezérőrnagyot, aki Mészáros Lázár megérkezéséig a helyettes hadügyminiszteri posztot töltötte be, hogy intézkedjék egy hatfontos lovas ágyútelep „elsődleges" kiállításáról, s arról, hogy az 5. tüzérezredtől egy jól képzett és a szolgálatot ismerő tisztet, s egy magyarul tudó számvivőt rendeljenek ki.[7] A Haditanács javaslatára Batthyány május 21-én arra utasította Ottingert, hogy „a rendes nemzetőrség számára alakítandó ágyu telep szolgálatára már is besorozott és még besorozandó tüzér nemzetőrök beoktatásához" négy név szerint megnevezett, a tüzérségnél szolgáló személy kirendeléséről a budai főhadparancsnokság útján gondoskodjon.[8] A toborzás ugyanis május 18-án a fővárosban indult, és – mint a *Nemzetőr* (a *Pesti Divatlap* melléklapja) május 27-i tudósításában olvasható, már az első napokban többen jelentkeztek a tüzérséghez „a műveltebb mérnökifjak közül."[9] A tüzérséghez jelentkezetteket kezdetben az 1. honvéd zászlóaljba osztották be, s csak amikor önálló szervezeti egységnek tekintették őket, akkor kerültek át a Károly laktanyából az Újépületbe. Május 28-án Baldacci ezredes azt jelentette a honvédelmi miniszternek, hogy „a hatfontos ágyu telep" szervezésének részletei (fő- és altisztek, legénység, lóval történő ellátás) még nincsenek eldöntve.[10] A honvéd tüzéreket legkésőbb június elején helyezték át az Újépületbe, ahol a hatalmas laktanya belső udvarán lehetett gyakorlatozni.[11]

A honvéd tüzérek kiképzőiről Batthyány igen korán igyekezett gondoskodni,[12] az érdemi intézkedésre azonban a jelek szerint csak Mészáros Lázár megérkezése után került sor. Június 5-én Baldacci ezredes, a Haditanács elnöke kibővített névsort juttatott a hadügyminiszterhez (2 tűzmester a cs. k. bombászkartól, 1 őrmester és 4 tizedes az 5. tüzérezredtől), aki még aznap továbbította a névsort a budai főhadparancsnoksághoz, hogy a nevezetteket „a maga útján" utasítsa „a rendes nemzeti őrsereg tüzérségéhez."[13] Másnap

[7] Batthyány iratai 528–529. o. A kormány a *PH* május 21-i számában felhívással fordult az országban állomásozó katonaság magyar tisztjeihez és a már kilépetteket vagy nyugdíjasokat is felhívta a jelentkezésre. Okmánytár I. 135-137. o.

[8] Batthyány iratai 580–581. o. A négy személy között egy tűzmester, egy őrmester és két tizedes található. Batthyány utasítására ezeket Lukács Dénes (Dienes) tüzérhadnagyhoz utasították. Lukács hadnagyot április 24-én nevezték ki a Nemzetőrségi Haditanácshoz. OL H 3. Miniszterelnök hadügyi és nemzetőri iratai (a továbbiakban: HNI) 1848:47.

[9] Az emlékezések egyöntetűen azt említik, hogy a tüzérekhez nagy arányban jelentkeztek értelmiségiek. „Legtöbben voltunk deákféle fiúk, különösen jogászok, mérnökök, különféle vallású papnövendékek, bányász-akadémikus, gyógyszerész, kereskedő..." *Sz. Gy.:* Egy honvéd köztüzér élete 1848/49-ben. Történeti ön-életirás. Budapest, 1875. 37. o. L. még *Hatala Péter:* Ötven év előtt. 1848-iki Márczius 15-től Világosig. Budapest, (1890.) 9. o. *Sáfrány Mihály* 1848–49. honvédtüzérségi hadnagy református lelkipásztor emlékiratai. S. a. r. *Sáfrány Géza.* Miskolc, 1941. 40–41. o.

[10] Batthyány iratai 626. o.

[11] Honvédek napló jegyzetei. S. a. r. *Korányi Viktor.* Pest, 1861. (2. kiadás) 4. o. Azt írja az emlékező, hogy az 1. honvédzászlóaljhoz osztották be őket. Itt Elekes Ferenc, az 5. tüzérezred tűzmestere volt az elöljárójuk, akit június 13-án neveztek ki az 1. zászlóaljhoz alhadnagynak. Elekes volt az, aki jún. 11-én, amikor a Károly laktanyában a honvédek és az olasz sorkatonák között véres összecsapás történt, megakadályozta, hogy a honvédtüzérek az Újépületből bajtársaik segítségére menjenek. Mack József tudósítása a *Reform* jún. 15-i számában.

[12] Batthyány iratai 580–581. o. *Urbán:* A nemzetőrség 51. o.

[13] OL H 75. Hadügyminisztérium, általános iratok, beadványok (a továbbiakban: HM/b) 1848:175., OL H 75. Hadügyminisztérium általános iratok, kiadványok (a továbbiakban: HM/k) 1848:107.

az Innsbruckban tartózkodó miniszterelnököt helyettesítő hadügyminiszter – ugyancsak Baldacci kezdeményezésére – fontos lépést tett a honvéd tüzérek mielőbbi sikeres kiképzése érdekében. Június 6-án Mészáros Lázár azzal a kéréssel fordult közvetlenül a tüzérdandár parancsnokságához, hogy három 6 fontos ágyút, egy tarackot és két lőszerkocsit tartozékaival szolgáltasson ki „az országos honvéd tüzérséghez" besorozottak számára. Nevezettek ugyanis „már a hadias állásokat és az ágyuval előjövő fordulatokat kielégítő pontossággal megtenni képesek," így kívánatos, hogy haladéktalanul ágyúkkal folytathassák a gyakorlatozást.[14]

A honvéd tüzérek június eleji létszámát nem ismerjük, de egy Baldacci ezredes által június elején a honvédelmi minisztériumnak megküldött tájékoztatás, amely a fővárosban toborzott 1. és 2. honvéd zászlóalj és a honvéd tüzérek tervezett létszámáról és a számukra biztosítandó ágyakról és ágynemű szükségességéről tájékoztatott, 150 honvéd tüzérrel számolt.[15] Baldacci május 28-i előterjesztésére Mészáros Lázár június 11-én válaszolt. A miniszter három üteg felállítását javasolta, s – osztrák minta szerint – egy ütegben hat löveget javasolt. [16] Ez azért érdekes, mert Baldacci kezdeményezésére június 6-án a tüzérdandár parancsnokságától négy löveget igényelt, amelynek 3+1 összetétele megfelel a honvéd tüzérség félütegének. A Haditanács ezek szerint már az ütegenként kettővel megnövelt lövegszámban gondolkodott.[17]

A tüzéri szolgálatot vállalt honvédek kiképzése olyan sikeresen haladt, hogy június 17-én Batthyány a Haditanács jelentésére hivatkozva arra kérte a honvédelmi minisztert, hogy a tüzérdandár parancsnokságtól – amíg a honvéd tüzérségnek saját lovai nem lesznek – biztosítson fogatokat a lövegekhez. Indoka: a Hadtanács jelentése szerint „a honvéd tüzérek hadgyakorlataikban már annyira haladtak elé, hogy ezentúl e gyakorlatokat lófogatokkal is betanulni kezdhetik meg."[18] Ez alkalommal a sorkatonaság illetékes testületei korántsem voltak olyan készségesek. A szekerészeti kar parancsnoksága június 23-án és 25-én közölte, hogy lovakat nem tudnak adni, mert csak egyetlen lovassági ágyútelephez való lovuk van.[19] Batthyány Mészáros jelentésére június 27-én némi fenntartással és hosszan reagált: „Én nem kételkedem ugyan ez adatok valóságán, de véleményem szerint e hiányon e kép lehetne segíteni: hogy ha váltogatva egy nap az 5-dik tüzér ezred, más nap pedig a honvéd tüzérek az ágyuk kezelésénél ló-előfogattal gyakoroltatnának, – minek elrendezésére annál inkább felszólítom a hadügy minister urat, mint hogy a honvéd tüzérség nagyobb része mívelt és tudományos ifjakból állván, eddig mutatott tanulási vágyáról ítélve a legrövidebb időben oly előmeneteleket teend, hogy akármely helyre a haza védelmére rendeltethetik."[20] Másnap a miniszterelnök levelére hivatkozva – és érvelését

[14] Batthyány iratai 676–677. o. Baldacci jún. 5-én kelt előterjesztése: HNI 1848:443. Az ikt. kv. bejegyzése szerint a HM jún. 8-án fordult a budai főhadparancsnoksághoz, s az jún. 11-én már jelezte, hogy a kívánt lövegeket készen tartják. HM/b. ir. ikt. kve. 1848:400.

[15] OL H 82. Hadügyminisztérium biztossági osztály (a továbbiakban: HM bizt.) 1848-102-81. Az irat datálatlan, jún. 8-án érkezett a HM-be.

[16] HM/k 1848:105. István nádor máj. 18-án azt jelentette Ferenc Károly főhercegnek, hogy a kormány 4 hatlöveges üteget kíván felállítani: Batthyány iratai 543–544. o.

[17] A honvéd zászlóalj tervezésével egyidejűleg egy üteg felállításának tervezete is elkészült, amely 8 ágyúval számolt. Ezt a Haditanács máj. 9-én juttatta el a pénzügyminisztériumhoz. Az irat nem ismert. Az információra: OL H 20. Pénzügyminisztérium elnöki iratok ikt. kve 1848:518.

[18] Batthyány iratai 750. o. Baldacci előző napi jelentése: OL H 92. Az Országos Nemzetőrségi Haditanács iratai (a továbbiakban: ONőHt) 1848:879.

[19] A k. k. Militair Fuhrwesens-Corp jún. 23-i és 25-i jelentései, HM/b 1848: 968.

[20] Batthyány iratai 724. o.

megismételve – a honvédelmi miniszter kérte a budai főhadparancsnokságot, hogy utasítsa a „hadszerkerészeti test" elöljáróit: biztosítsák a honvéd tüzérség számára az előfogatok másnaponkénti használatát.[21]

Időközben elkészült a 10 honvéd zászlóalj és az egy tüzérüteg költségvetése, amelyet június 18-iki dátummal hitelesített Baldacci ezredes, a Haditanács elnöke és Erdős Ferenc százados, a gazdasági osztály főnöke. Ez a mintatervezet az ütegnél 1 századossal, 2-2 fő- és alhadnaggyal, 6 főtüzérrel, 16 tizedessel, 72 fő- és alágyússal, 32 főnyi, az ágyúkhoz beosztott fogathajtóval, egy szekerész tizedes vezetése alatt álló 22 szekerészszel és lovasszolgával számolt.[22] A havi összkiadást 2 092 Ft-ra, az egyszeri felruházást 6 240 Ft-ra teszi a tervezet.[23]

A honvéd tüzérség első tisztje a június 15-én eredetileg az 1. honvéd zászlóalj alhadnagyának kinevezett Elekes Ferenc volt tűzmester lett.[24] Honvéd tüzéri ranggal június 19-én a nádor elsőként Mack József bombászatkari főtüzért nevezte ki hadnagynak.[25] Az 1848–1849-es honvéd tüzérség egyik legismertebb parancsnokát, Psotta Mór 5. tüzérezredi főhadnagyot Batthyány előterjesztésére a nádor június 7-én nevezte ki századosnak és az 1. üteg parancsnokának.[26] Psottával azonban az történt, ami számos, aktív sorezredi szolgálatot teljesítő honvédtiszttel is megesett: ha nem a budai főhadparancsnokság rendelkezett felettük, áthelyezésükről külön kellett intézkedni. Baldacci július 24-én jelentette a honvédelmi minisztériumnak, hogy Psotta Erdélyben szolgál, így elbocsájtását a nagyszebeni főhadparancsnokságtól kell kérni.[27] Ez magyarázhatja, hogy a *Közlöny*ben július 10-én megjelent felhívást, mely szerint a honvéd tüzérségnek két gyógykovácsra van szüksége, az 1. üteg parancsnokaként Mack József hadnagy írta alá. Mivel a honvéd tüzérséghez szekerészeti tisztekről is gondoskodni kellett, a honvédelmi miniszter ajánlatára a nádor július 11-én Semsey András, Tóth Pál, Orosz József és Pap József 12. huszárezredbeli őrmestert, illetve Davidek István

[21] HM/k 1848:778. Jún. 30-án a főhadparancsnokság közölte a HM-mel, hogy a szekerészet fogatosztálya az egyik napon a sorezredi, a másikon a „nemzetőri tüzérek" rendelkezésére áll. ONőHt 1848:1442.

[22] Az üteg tervezett pontos létszáma az előbbiekhez csatlakozó 2-2 trombitással, kováccsal illetve nyerges-szíjgyártóval, és egy „barász" (baromorvos?) személyével együtt 162 fő.

[23] A költségvetés: OL H 2. Kossuth-Polizei-Akten (a továbbiakban: KPA) 3. sz. A költségvetésnek a honvéd zászlóaljakra vonatkozó tételei: *Urbán:* A nemzetőrség 297. o. Kossuth költségvetése az év második felére 30 000 Ft-ot irányzott elő. Kossuth Lajos Összes Munkái (KLÖM) XII. S. a. r. *Sinkovics István.* Budapest, 1957. 507. o.

[24] Kinevezéséről a *Közlöny* jún. 15-i 7. száma tudósít. Batthyány máj. 27-én kérte Mészáros Lázártól, hogy amíg a nádor nem erősíti meg a kinevezéseket, a mellékelt listában szereplő tiszteket „a nemzeti őrseregnél" állomásuk elfoglalására utasítsa, illetve ha aktív szolgálatot teljesítenek, ezt hagyja meg az illető katonai parancsnokságnak is. Az előterjesztési listán megjegyzés: „Elekes Ferencz volt Feuerwerker. A tüzérségtől most lépett ki. Különös ügyesség." (A Haditanács ajánlása) Mészáros aznapi listáján Elekes neve mellett a döntés: „az ágyú tűztelephez": HM/k 1848:55.

[25] Kinevezéséről a *Közlöny* jún. 21-i 13. száma tudósít. Mack a már említett nyílt levél mellett számos írásával hívta fel magára a figyelmet. Így a *Reform* c. lapban máj. 4 – jún. 22. között tizenkét folytatásból álló értekezést közölt „A nemzetőrhad organisatiója" címmel. Máj. 14-én a budavári katonai vérengzésről, jún. 8-án a fővárosnak fallal való körülvevéséről írt ugyanabban a lapban. A *Kossuth Hírlapja* (*KH*) Mackot mint „az első magyar tüzér"-t méltatta. Mack reformkori mellőzésének okáról l. *Kovács Endre:* A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Budapest, 1959. 84. o.

[26] Kinevezéséről a *Közlöny* jún. 21-i 13. száma tudósít. Psotta szolgálati jegyzéke (Conduite Liste) az 1847. évről megtalálható: ONőHt 1848:716. Külsejére rávezetve: „Jó tulajdonsági nyomán ajánlható, de magyarul nem tud." Batthyány jún. 6-án ajánlotta kinevezését: HNI 1848:626. A nádori kinevező irat: OL N 31. Regnicolaris Lt. István nádor levéltára, miniszteri iratok (a továbbiakban: Nádori min.) 1848:1725.

[27] HM/k 1848:1573. A HM jul. 27-én a budai főhadparancsnoksághoz fordult, uo.; illetve egyidejűleg az erdélyi főhadparancsnokságot is kérte, hogy Psottát utasítsa Pestre: HM/k. 1848:1572.

8. huszárezredbeli őrmestert hadnagynak nevezte ki a honvéd szekerészethez,[28] július 13-án pedig Orsonics (Orsonits) Gáspár bombászatkari főtüzér és Ullrich Ágoston 5. tüzérezredi őrmester hadnagyi kinevezésére került sor az 1. üteghez.[29] Az altiszti kinevezések nem jelentek meg a *Közlöny*ben. Az érintett időszakban Baldacci július 11-én Harsay Ferenc 5. tüzérezredi tizedest tűzmesterként, Adorján László ugyanott szolgáló tizedest az 1. honvéd tüzérütegnél tizedesként kívánta alkalmazni, s megfelelő intézkedésekre kérte fel a honvédelmi minisztériumot.[30] Július 20-án hasonló módon értesítette Baldacci a honvédelmi minisztériumot, hogy Markó István tűzmester a budai vártüzérségtől, Gruber Fülöp őrmester és Horváth Ferenc tizedes pedig az 5. tüzérezredtől önként kérik áthelyezésüket a honvéd tüzérséghez, ezért, miután kinevezte őket, kérte, hogy tétessenek meg a szükséges intézkedések.[31]

Közben természetesen nagy lendülettel folyt a honvéd tüzérek kiképzése.[32] Ennek segítését szolgálta a június végére elkészült, és miniszterelnök jóváhagyásával július 7-én a honvédelmi miniszternek bemutatott tüzérségi oktatási szabályzat. Azt a miniszter másnap jóváhagyólag küldte vissza, s egyetértett azzal, hogy a kiadványt 800 példányban kinyomtassák.[33] A fontos munka természetesen nem állott azonnal a rendelkezésre, mert egy példányát Batthyány csak augusztus 25-én küldte meg a nádornak.[34] A tüzérségi kiképzés sajátos területe volt a lőszerkészítés. A Haditanács és a honvédelmi minisztérium közötti levelezés szerint június 30-án született meg Baldacci ezredesnek az az utasítása, hogy a honvéd tüzérek az 5. tüzérezreddel egyetértésben 300 000 „szabályzatnehézségű golyós töltést" (vagyis gyalogsági lőszert) készítsenek. Július 9-én kelt levelében Baldacci úgy vélte, a feladat olyan egyszerű, hogy az egyszeri megmutatás után könnyen elvégezhető, így azt a honvéd tüzérek egy külön laboratóriumban („munkatárban") végezhetik.[35] Mészáros Lázár másnap kelt levelében a sorezredi és honvédségi tüzérek együttdolgozását javasolta, hogy „így a hon védelmére oly szükséges védő szereket annál hamarabb előállítani képesek legyenek."[36]

Július 7-én jelent meg a *Közlöny*ben Baldacci előző napon kelt közleménye, amely tudatta, hogy újra megnyitják a fővárosban a honvédtoborzást, amelyet június 6-án leállítottak, mivel az 1. és 2. zászlóalj létszáma betelt. A rendelet egyben közölte: „A tüzérségi kar már teljes számú lévén, ide több ajánlkozót most nem lehet bevenni."[37] A meglepő rendelkezés Batthyány rövid bécsi útja idején született. Mivel azonban a miniszterelnök július 6-án este indult, a közleményt tudta nélkül nem lehetett eljuttatni a hivatalos lap

[28] Kinevezésükről a *Közlöny* júl. 17-i 38. száma tudósít. Az előterjesztés: ONőHt 1848:1287: HNI 1848:638. A kinevezés: Nádori min. 1848:1769.

[29] Kinevezésükről a *Közlöny* júl. 16-i 37. száma tudósít. Kinevezési előterjesztés: HNI 1848:640. A kinevezés időpontja és a rang (az illetmény) kezdete változó volt, így arról külön kellett intézkedni, hogy az illetőnek a sorezredi állományból való „kivétele" (az áthelyezés) mikortól számítható. Az említett esetben Psotta és Orsonits júl. 15-től, a többiek aug. 1-től kapták a honvédtiszti illetményt: HM/k 1848:1546., 1573; ONőHt 1848:2364.

[30] A Haditanács a HM-nek, a HM a budai főhadparancsnokságnak: HM/b 1848:3482.; HM/k 1848:1188.

[31] Baldacci a HM-nek: HM/b 1848:3951.; a HM a budai főhadparancsnokságnak: HM/k 1848:1518.

[32] Ennek részleteit mellőzzük. L. a különböző emlékezéseket, különösen Egy honvéd köztüzér 7–10. o.

[33] HM/b 1848:3159.; HM/k 1848:429.

[34] Batthyány iratai 1132. o. A szabályzat részletes ismertetése: *Csikány,* Honvédtüzérség (l. az 5. jegyzetet) 33-34. o. Ennek a munkának legnagyobb részét tudomásunk szerint Lukács Dénes írta. *Kenessey Albert:* Lukács Dénes. *Vasárnapi Ujság* (*VU*) 1867. július 7., 27. sz. A munka pontos címe: Kézikönyv a honvéd tüzérség számára. Pest, 1848. 113 o. 12 tábla.

[35] HM/b 1848:3183.

[36] HM/k 1848:1119. Júl. 12-én Baldacci egyetértett: HM/b 1848:3339.

[37] Batthyány iratai 884.

szerkesztőségébe. A lépésnek egyetlen magyarázata képzelhető el: a sorezredi tüzérség nem nézte jó szemmel a honvéd tüzérség szervezését, s Batthyány bécsi tárgyalásain ezzel a – tudtával kiadott – rendelettel kívánt (volna) védekezni. Ezt a feltételezést az sugallja, hogy Baldacci, a Haditanács elnöke július 21-én egy másik hatfontos lovasüteg felállításához kérte Mészáros Lázár támogatását.[38] Mivel a Haditanács ügyeinek irányítója Batthyány volt, Baldacci ezredes ezt a lépést csak a miniszterelnök utasítására tehette meg. Mészáros egyébként nem csak egyetértett, de július 31-én maga tanácsolta a miniszterelnöknek, hogy a tüzérség szaporításának érdekében a toborzást azonnal meg kell kezdeni.[39]

A júliusi tüzérségi kiképzés eredményességét mutatja, hogy Mack József hadnagy, az „első hat fontos üteg parancsnoka" július 15-én megkereséssel fordult Pest városa tanácsához. „Miután – szól a levél – az üteg személyzete a fogatokkal végre hajtott gyakorlatokban is annyira kiképeztetett, hogy minél előbbi czélba lövést és sortüzelést a Kereszturi síkságon is rendezhet, annak mentőli tökéletesebb végbe vihetésére szükséges előlegesen megkisértő gyakorlatot a Rákos mezőn végezni." Mack tehát a megfelelő térség kijelölését kérte az elöljáróságtól.[40] Az üteg történetéhez tartozik még, hogy június végén az 1. ütegtől 3 főágyúst és 27 alágyúst vezényeltek a lövegekkel már felszerelt Mészáros hadigőzösre. Ők adtak július 5-én az országgyűlés megnyitásakor dísztüzet az épülő Lánchíd közelében lehorgonyzott hadihajóról.[41]

1848 augusztusában két esemény is felhívta a honvéd tüzérekre a főváros figyelmét. Az egyik augusztus 5-én hajnalban, az Újépületben történt, amikor az önkéntes tüzérek erőszakkal megakadályozták két sorezredi tüzér megbotozását – akiket egyébként tolvajlás miatt ítéltek erre a büntetésre. Az emberi méltóság védelmében fellépő önkéntesek abban a hiszemben voltak, hogy a seregben a botbüntetést eltörölték. Rövidesen megérkezett Szeth alezredes, a honvéd zászlóaljak főparancsnoka, aki felvilágosította a felháborodott ifjakat, hogy a botbüntetést csak az önkénteseknél törölték el. Amikor a kioktatás után megkérdezte: belátják-e, hogy törvénytelenül cselekedtek, négyen kiléptek és közölték, hogy tettüket nem tekintik törvénytelennek. Ezeket az alezredes azonnal letartóztatta és áristomba tétette. Az ügyet Mészáros Lázár felkérésére Haditanács és a budai főhadparancsnokság vizsgálta ki és – amennyire megállapítható – a „zendülésnek" nem lettek következményei. A honvéd tüzérek azonban nem hagyták annyiban a dolgot és augusztus 10-én, Szacsvay Imre képviselő útján, beadvánnyal fordultak az országgyűléshez a botozás ügyében. Ennek végül is lett eredménye, mert a honvédelmi törvény vitája során augusztus 23-án Nyáry Pál indítványára törvénybe iktatták a testi büntetés eltörlését.[42]

A másik esemény a honvéd tüzérek lőgyakorlata volt, amelynek feltételeit a polgári hatóság július 30-ára teremtette meg; a tüzérdandár parancsnoksága a *Marczius Tizenötö-*

[38] HM/k 1848:1489. Ugyanitt Mészáros júl. 24-i egyeztető válasza.

[39] Az irat hiányzik. Ikt. kvi bejegyzés: HNI 1848:713.

[40] Közli: Közcsend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848-49-ben. S. a. r. *Czaga Viktória* és *Jancsó Éva*. A Fővárosi Levéltár kiadványa. Budapest, 1998. 82. o. A tanács a sortüzérség szokásos gyakorlóterét tartotta megfelelőnek; júl. 30-i válasza, uo. 83. o.

[41] Mack júl. 6-án kelt jelentése: HM/k 1848:3230. (Mellette a 4 sorezredi és 30 honvédtüzér névsora) A részletekre l. *Urbán Aladár:* A „Mészáros hadigőzös" 1848-ban. *HK* 1987/4. 672–673. o.

[42] Az esetre l. OL H 15. Országos Rendőri Osztály jelentései (a továbbiakban: Rendőri jel.) 1848. aug. 5-6.; Honvédek napló jegyzetei (l. a 11. jegyzetet) 24. o.; *MT* aug. 7-i és 10-i tudósításait. Az országgyűlési fejleményekre: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. (a továbbiakban: Népképviseleti országgyűlés) S. a. r. *Beér János – Csizmadia Andor.* Budapest, 1954. 185., 198–199. o.

dike augusztus 14-i, illetve a *Népelem* augusztus 17-i számában *Meghívást* jelentetett meg, mely szerint „B. Baldacci ezredes úr rendelete következtében a honvéd tüzérség 1-sö 6 fontos gyalog ütege f. hó 16-án és 17-én a keresztúri síkon czélba lövend és pénteken, a hó 18-án egy csatatüzet tartand." A meghívó „a magyar tüzérség pártolói és barátai" megjelenésére számított, miután a „csatatűz" (harcszerű lőgyakorlat) – mint a szöveg mondja – „eddigi törekvéseink eredményeit kimutatja".[43]

A visszaemlékezések és a beszámolók alapján megállapítható, hogy a lőgyakorlatot és a bemutatót a Mack hadnagy által kiválasztott legjobb tüzérek hajtották végre, s hogy a „csatatüzet" – két emlékezés szerint is – egy teljes üteg mutatta be 6 hatfontos löveggel és 2 hétfontos tarackkal. Érdemes idézni az egyik hiteles szemtanút, Hajnik Pál rendőrtanácsost, aki augusztus 18-án délután így jelentett Szemere belügyminiszternek: „Öröm nézni Minister Úr mint lőnek ezen ifjú bajnokok. Többi között egy haubitz golyóval 1200 lépésnyiről lelövetett a középponton kitűzött zászló, de miután csupán meghajlott, az utána lőtt ágyu golyó végleg lesodorta. – Lövetett kartáccsal, – s ezzel berekesztvén a hadi gyakorlat, megnéztük a felállított deszka kerítést, melly rosta gyanánt lövetett öszve." A jelentés szerint a gyakorlatot megtekintette Batthyány miniszterelnök feleségével együtt, továbbá Széchenyi István, Baldacci ezredes és több képviselő.[44] A sikeres gyakorlatot és bemutatót előléptetések követették. Batthyány előterjesztésére a nádor augusztus 25-én Makk (így) József honvéd tüzérhadnagyot és ütegparancsnokot főhadnaggyá, Heller József 37. gyalogezredi hadnagyot a honvéd tüzérségnél ugyancsak főhadnaggyá, Strakonitzky Bazil és Markó István honvéd tűzmestereket hadnaggyá nevezte ki.[45] Egy nappal korábban megtörtént a Haditanács tüzérségi előadójának, Lukács Dénes sorezredi tüzérhadnagynak a honvéd tüzérség állományába való áthelyezése és főhadnagyi kinevezése is.[46]

A sikeres tüzérségi bemutató napján más is történt, ami a honvéd tüzérség szervezésével kapcsolatos. Batthyány augusztus 18-án válaszolt Mészáros honvédelmi miniszter előző napi kérdéseire. Első helyen a honvéd tüzérség fejlesztéséről nyilatkozott: „A honvéd tüzérség 2 500 főre történő szaporítása meg vagyon rendelve, de mivel ezen hadi kar alapos kiképzése mellett felelhet csak meg hivatalának, szükséges a hadfogadásnál válogatva szedni az egyéneket. Eddig 350-nen felyül vannak befogadva."[47] A továbbiakban Batthyány a vártüzérség kiegészítését vagy honvéd zászlóaljaktól átvett, vagy „ujonnan fogadandó inteligens egyének" útján tartotta megoldhatónak. Tudomásul véve, hogy az 5. tüzérezred legénysége már szét van osztva és a még felállítandó 3 sorezredi üteg szá-

[43] A meghívó igen körültekintően tájékoztatott az esemény színhelyéről: „A tisztelt látogatók a pestszolnoki vasutat reggel 6-kor a kőbányáig és ismét 10-kor vissza Pestig használhatják. Ez időközben lesz a csatatűz." A rákoskeresztúri lőtér helyét l. „Pest sz. kir. város és határának átnézeti térképe." *Ifj. Palugyay Imre:* Buda-Pest leírása. Pest, 1852. I. k. melléklete.

[44] Hajnik Pál – Szemere Bertalannak, 1848. aug. 18. Rendőri jel. Széchényi véleménye: Napló. S a. r. *Oltványi Ambrus.* 1978. 1308. o. Az előzményekre l. *Sáfrány Géza* i. m. (l. a 9. jegyzetet) 42–43. o. A bemutató gyakorlatra: Honvédek napló jegyzetei 27–30. o. A lőgyakorlatról a *KH* aug. 22-én így írt: „Ritka volt a czélt tévesztő lövés, sok a czélpont közelében." A *Figyelmeztető* aug. 20-án számszerű eredményeket közölt: „80 lövés közül 44-el üték meg a czélt." L. még *Csikány,* Honvédtüzérség 31–32. o.

[45] A kinevezési előterjesztés: Nádori min. 1848:2291, tudósítás: a *Közlöny* aug. 28-i 80. számában.

[46] Kinevezés: ONőHt 1848:2767., 3040. Tudósítás: a *Közlöny* aug. 28-i 80. számában. Lukács Dénessel egyidejűleg nevezték ki a honvéd tüzérséghez hadnagynak Blaskó Antal „eszéki vártüzérségi tárnokot" is.

[47] Az egyébként hiteles információkat nyújtó Egy honvéd köztüzér téved tehát, amikor aug. közepén alig 100 főre becsüli a honvéd tüzérek számát. I. m. 8. o. Az egyének válogatására az aug. közepe táján jelentkezett Sáfrány Mihály írja, hogy amikor a hadfogadásnál alkalmasnak találták őket, s az igazolással jelentkeztek Mack hadnagynál, az kérte iskolai bizonyítványukat. *Sáfrány Mihály* emlékiratai (l. a 9. jegyzetet) 40–41. o.

mára nincs ember, megjegyezte, ennek oka elsősorban az, hogy Bécs nem pótolta például a Dalmáciába felváltásra küldött tüzérosztályt. A levél legfontosabb része a miniszterelnök nyilatkozata Mészáros kérésére, aki egy honvéd ágyúüteget szeretett volna a Drávavonalra, Kanizsára küldeni. Batthyány válasza: „A honvéd tüzérség begyakorlott ütege *pepiniere*-nek tekinthető, mellyből a többi tüzérség fog alakítatni, ezért tehát (elvezényelni) a nélkül, hogy a tüzérség betanítása tetemesen ne akadályoztatnék, nem lehet." Batthyány legfeljebb egy fél üteg elküldését tartotta lehetségesnek, de hangsúlyozta: legalább egy hónapig kellene, hogy maradjanak, s akkor „az egész tüzérségre háramló haszon tetemes lenne."[48] Mészáros javaslata nyilván a tüzérek sikeres lövészetének hírén alapult. Batthyány viszont joggal féltette a honvéd tüzérség kiképzett magját, mert – mint láttuk – az első jelentkezőkből harmincan átkerültek a Mészáros hadigőzösre. (Komolyabb kiképzésükre új szolgálati helyükön kerülhetett sor.) Augusztus 2-án azonban a rendőrség munkatársa, Nagy Gusztáv azt jelentette a belügyminiszternek, hogy „a honvéd tüzérség 33 egyéne egy 6 fontos ágyu teleppel az alvidékre indult."[49] Ennek a különítménynek útbaindításáról más ismeretünk nincsen, mivel a Haditanács iratai igen hiányosak, s az iktatókönyv is elveszett. Tábori szolgálatra rendelésük azonban nehezen történhetett Batthyány tudta nélkül, bár ő július 24–31. között Bécsben tartózkodott. Most mindenesetre hatottak elvi fenntartásai, mert ismereteink szerint egyelőre nem indítottak ki újabb honvédségi tüzéralakulatot.

A honvéd tüzérség kiképzésében rövidesen újabb gondok adódtak. Psotta Mór százados augusztus 23-án jelentette a Haditanácsnak, hogy Cortesi ezredesnek, az 5. tüzérezred parancsnokának felszólítására naponként négy tizedest és 45 ágyúst kell a laboratóriumba rendelnie, hogy az eltávozó cs. kir. tüzérek helyett a lőszerkészítésben részt vegyenek. Mivel emellett a két üteg személyzetéből naponta 50 embert a főőrségre kell vezényelnie, így a gyakorlat „ezen nagyobb számú személyzet majd egy, majd más felé fordítása által háttérbe szorítatván, az idő czél ellenesen töltetik el." A százados ezért a Haditanács elnökének intézkedését kérte.[50] A honvéd tüzérek létszámának szaporodása egyébként növelte a kiképző altisztek iránti igényt. Így Baldacci ezredes, a Haditanács elnöke augusztus 25-én 5. tüzérezredi tizedesek, fő- és alágyúsok névsorát küldte meg a honvédelmi minisztériumnak azzal a kéréssel, hogy a budai főhadparancsnokság útján intézkedjék azok áthelyezéséről.[51] Ugyancsak augusztus 25-én Baldacci ezredes eljutatta azt a listát a honvédelmi minisztériumhoz, amely az 1. honvéd ágyúüteg számára szükséges lövegek, lőszerek, lovak és fogatok listáját tartalmazta. Melczer ezredes, aki a déli táborba utazott Mészáros Lázárt helyettesítette, augusztus 27-én közölte a Haditanáccsal, hogy a szekerészeti parancsnokságnak meghagyta: 84 igás és 16 nyerges lovat szolgáltasson ki. A tüzérdandár parancsnokság a kért szekerek és lőszer kiszolgáltatására kapott parancsot. Ami a lövegeket illeti – tanácsolta az ezredes – azokat „csak az ellenség ellen, nem pedig békés gyakorlatokra" használják. Végül közölte: „a Haditanács szabad rendelkezésében áll a nevezett ágyukat vagy mindjárt, vagy annak idején a kiindulás előtt átven-

[48] Batthyány iratai 1095–1096. o. Pepiniere (francia): faiskola. Itt kiképzőkeret.

[49] Nagy Gusztáv – Szemere Bertalannak. 1848. aug. 2. Rendőri jel. (A létszám nem teljes. Nyilván a táborban egészítették ki az üteg létszámát.) A jelentés beszámol a kísérő lovas nemzetőrök visszatéréséről, tehát lovasütegről volt szó. Az egység feltehetően azonos *Csikány*, Honvédtüzérség 26. o. táblázatának aug. 2-án indult ütegével.

[50] ONőHt 1848:2974.

[51] OL H 75. Honvédelmi minisztérium általános iratok (a továbbiakban: HM) 1848:5570. A lista 16 személyt tartalmaz. Áttételekről a HM aug. 29-én intézkedett.

ni."[52] Párhuzamos megkeresés következtében Melczer ezredes augusztus 29-én közölte a Haditanáccsal, a tüzérdandár-parancsnokságot utasították, hogy Psotta századosnak az ostromágyúkkal való gyakorlathoz a lövegeket és a szükséges szereket szolgáltassák ki.[53]

Baldacci ezredes szeptember 3-án kérte a honvédelmi minisztériumtól, hogy utasítsa a cs. kir. szekerészeti osztályt a honvédség 1. tizenkétfontos lovas ütege számára a szükséges felszerelés kiszolgáltására. Ugyanezen a napon Dietrich vezérőrnagy, a tüzérdandár parancsnoka értesítette a honvédelmi minisztériumot: egy tizenkét fontos lovas és egy gyalog üteg olymódon van előkészítve, hogy bármikor megindítható rendeltetési helyére. Ezt követően szeptember 6-án Baldacci ezredes azt jelentette a honvédelmi minisztériumnak, hogy a honvéd tüzérek bármikor készek útnak indulni.[54] Ilyen előzmények után tehetett augusztus 6-án Melczer ezredes (hadügyi államtitkár) ígéretet a táborban tartózkodó Mészáros Lázárnak, hogy „legrövidebb idő alatt egy 8 ágyúból álló tökéletesen felszerelt 6 fontos honvéd üteget fog leküldeni."[55] Az üteg kiindítására pár nap késéssel, szeptember 11-én vagy 12-én került sor.[56] A tüzérekkel a verbászi tábort kívánták megerősíteni, amely a hadügyminiszter vezetésével Szenttamás, a megerődített szerb tábor harmadik ostromára készült. Az üteg táborba szállításának előkészítése Batthyány tudta nélkül történhetett, mert a miniszterelnök elhúzódó bécsi útjáról csak szeptember 10-én este tért vissza (az országgyűlés küldöttségével egyidejűleg), s másnap délelőtt lemondott. Mivel a jelek szerint kiindítható sorezredi tüzérség nem állt rendelkezésre, az egység kiindítását – augusztus 18-i fenntartásai ellenére – Batthyány sem ellenezte volna. Szenttamás bevételére ugyanis nem csak stratégiailag, de az egyre nyugtalanabb és türelmetlenebb közhangulat miatt is nagy szükség lett volna.

A tüzérség Pákozd előtt

A honvédség létrehozását – mint már említettük – a délvidéki szerb felkelés fenyegetése és az a felismerés ösztönözte, hogy a meglévő sorkatonaság nem elegendő a nyugalom biztosítására. Az önkéntes alakulatok felállításának gondolata a minisztertanácsban április 26-án vetődött fel először, ugyanakkor, amikor megszületett Batthyány rendelete, amely a kikindai események miatt Torontálba teljhatalmú biztosként nevezte ki Csernovics Pétert.[57] Csernovicsnak két sorezredi zászlóaljat bocsájtottak a rendelkezésére, s május 1-jén a fővárosból egy fél ágyúüteget küldtek a térségbe.[58] Május 5-én tüzéreket szállítottak Szegedre, akik a temesvári fegyvertárból kapták meg a lövegeket.[59]

[52] ONőHt 1848:3112. Psotta százados aug. 30-án jelentette a lovak átvételét: ONőHt 1848:3198.

[53] ONőHt 1848:3168. Az ezredes meghagyta, hogy a gyakorlat után az ellőtt vas lőszereket „nagyobb szorgalommal" szedjék össze, mint legutóbb, mert „az elmúlt csatatüzelésnél" 45 db hétfontos gránát elveszett.

[54] Ezek az iratok hiányoznak. Az intézkedésekre l. a HM ált. iratok ikt. kvét. 1848:5465., 5861., 5870., 6239.

[55] OL H 75. Mészáros Lázár verbászi iratai, beadványok 37. A hírt az érintettek még aznap megtudták. Hajnik Pál jelentette Szemerének: „Honvéd tüzéreink igen örülnek, hogy holnapután Becsére indíttatnak." 1848. szept. 6. Rendőri jel.

[56] ONőHt 1848:3570. (Az üteget Újverbászra indították.)

[57] Batthyány iratai 393. o.

[58] HNI 1848:87. A kísérő gyalogság visszarendelésére: Batthyány iratai 440.

[59] Mindkét szállítmányra l. Cortesi ezredes, az 5. tüzérezred parancsnoka aug. 10-én kelt összesítését: Kriegsarchiv, Wien. Alte Feldakten, Karton 3289. (Hermann Róbert szíves közlése.) Magyar változata: *Csikány,* Honvédtüzérség 26. o. A máj. 5-én kiindított 63 tüzért Nagykikindára szállították. Hadtörténelmi Levéltár. 1848–49. évi gyűjtemény 1/302. L. még Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. S. a. r. *F. Kiss Erzsébet.* Budapest, 1989. 40. o.

A korán jelentkező szerb mozgalmak tehát védelmi intézkedésekre kényszerítették a Batthyány-kormányt, mely ebben a helyzetben egyelőre csak a cs. kir. haderőre támaszkodhatott: az – ha nem is mindig készségesen – az uralkodó május 7-i rendelte óta elfogadta a magyar honvédelmi minisztérium rendelkezéseit. A tüzérség esetében megkönnyítette a kormány helyzetét, hogy a területileg Magyarországra, Erdélybe, Horvátországba és Szlavóniába telepített 5. tábori tüzérezred törzse és központi raktárai a pesti Újépületben voltak.[60] Egy 1848. április 26-án készült kimutatás szerint Pesten 77 háromfontos, 101 hatfontos, 41 tizenkétfontos és 11 tizennyolcfontos gyalogos ágyúüteg felszereléséhez való ágyúcső, illetve 67 hatfontos lovas ágyútelephez való cső, továbbá 67 hatfontos és 7 tízfontos tarackcső volt található.[61] Ezek természetesen csak lövegtalpra szerelve voltak mozdíthatóak, s megfelelő kísérő (ellátó) szállítóeszközökkel és lóval kellett őket felszerelni ahhoz, hogy tábori szolgálatra rendelhetőek legyenek.[62] A békelétszámra berendezkedett tüzérség, pontosabban a szekerészet nem volt felkészülve a tömeges kimozdításra. Ezért a július 16-án és 17-én már megjelent a *Közlöny*ben Mészáros Lázár felhívása, amely „több ágyutelep kiállításához szükséges közel 500 darab ló" megvásárlását hirdette meg, közölve a helyet és időpontot, ahol és amikor a lóvásárlással megbízott Békefy őrnagy megjelenik.[63] Az eredmény nem volt kielégítő, mert július 3-án Pestre, július 9-én pedig a kijelölt vidéki vásárhelyekre újból meghirdették az akciót.[64]

A táborba szánt ütegek („ágyutelepek") kiszolgáló személyzettel történő ellátása is gondot okozott. Az 5. tüzérezred állományi létszáma 18 század volt, de azoknak jelentős része nem tartózkodott az országban. Május elején két századot Bécsen keresztül Fiumébe, a magyar és a dalmát tengerpart védelmére szállítottak.[65] A sorezredi tüzérlegénység hiányáról beszámolva Mészáros Lázár augusztus 19-én azt írta Esterházy Pál külügyminiszternek, hogy a Magyarország számára „meghatározott" 5. tüzérezred nagy része: 6 század „külföldre parancsoltatott," a „felváltás tekintetéből" Horvátországba vezényelt századokat pedig nem helyettesítették.[66] Egy áthelyezési kérelemből tudjuk, hogy az ezred 14. százada 1848 nyarán Erdélyben települt.[67]

[60] A részletekre l. *Csikány,* A honvédtüzérség megszervezése, *Aetas,* 1998/2-3. 54–55. o.

[61] „Ausweis über die Ungarn sich vorfindenden Gesütz Röhre." OL H 21. Kossuth miniszteri iratai. Mészáros Lázár aug. 15-i jelentésének melléklete. (Ezek az iratok nincsenek szabályosan iktatva.) A jelentés egyébként minden löveganyag (várágyúk és ostromágyúk, mozsarak) kimutatását is tartalmazza.

[62] Egy hiányzó irat ikt. kvi bejegyzése szerint Mészáros Lázár jún. 13-án „az alsó vidékre szükséges" 22 üteg kiállításához kért Kossuthtól 3 469 Ft-ot. OL H 20. PM elnöki iratok ikt. kve. 1848:876. Egy teljesen felszerelt hatfontos gyalogüteg személyi állományát, felszerelését és a szükséges lovak számát feltüntető kimutatást l. *Csikány,* Honvédtüzérség 34. o. Az 5. tüzérezred teljes állomány- és költségkimutatását l. HM/b. 1848:724. 1848. jún. 16.

[63] A közlemény hat várost jelölt ki. Elsőként, június 19-én Pesten, utoljára jún. 30-án Székesfehérvárt szemlélték meg a vételre ajánlott 5–9 éves, 15–16 markos, „befogáshoz már hozzászokott" lovakat, amelyekre 120–150 Ft vételárat irányoztak elő. A vásárolt lovak mellé a kezelőkhöz a HM szekerész tiszteket nevezett ki, amihez a bécsi HM szerint nem volt joga. A reklamációra l. HM/k. 1848:1148.

[64] A növekvő szükséglet miatt újabb 500 ló megvásárlásáról jelentek meg hirdetmények a *Közlöny* júl. 20-i, aug. 10-i és szept. 19-i számában.

[65] A csapat 11 tisztből és 475 közlegényből állott. Batthyány iratai 456., 463–464. o. Mikor a budai főhadparancsnokság további 72 tüzért akart a szállítmányhoz csatolni, azt a Batthyányt helyettesítő Deák Ferenc megtiltotta. Uo. 469. o.

[66] OL H 6. Külügyminisztérium elnöki iratok (a továbbiakban: KM eln.) 1848:1026.

[67] HM 1848:5570

Az ezred augusztusban készült hivatalos kimutatása a Pesten található hét és a Komáromban levő egy század összes létszámát 1678 főben jelölte meg.[68] Ez a létszám tekintélyes, de tartalmazza a Délvidékre és a Dráva mellé küldött ütegek legénységét is. Az 5. tüzérezred jogosan állította tehát augusztus közepén, hogy a felállítani tervezett további három üteghez nincsenek emberek, mert „az ötödik tüzér ezred egyénei már mind szét vannak az ütegekhez osztva."[69] A szekerészeti osztály már korábban kereste a megoldást az emberhiány enyhítésére. Június 30-án Pest város tanácsához fordult, hogy segítsen mesterembereket (szabókat, cipészeket, nyergeseket, szijjártókat, kovácsokat) toborozni. A tanács a városkapitány jelentése alapján július 18-án közölte a szekerészet parancsnokával, hogy a felszólításra „a legénység közül 3 évre többen ajánlkoztak, de a 8 évi lekötelezést sokallva, e feltételek alatt beállítani késznek egyik sem nyilatkozott".[70]

Ezek voltak azok a személyi és anyagi feltételek, amelyeknek keretei között a cs. kir. 5. tüzérezred és a szekerészeti kar 1848 nyarán 6-6 lövegből álló ütegeket állított ki a délvidéki tábor és a Dráva-vonalon állomásozó sereg számára. A honvédelmi minisztérium rendeletére a tüzérdandár parancsnoksága július 19-én jelentette, hogy aznap egy tizenkét fontos gyalogüteg indul Cegléden át Szegedre Krause tüzérhadnagy vezetésével, egy másik tizenkét fontos üteget Szeged, egy hat fontos gyalogüteget a kunok, s egy hatfontos lovasüteget Nagykanizsa számára tartanak készen.[71] Ez utóbbi három üteg is megindult rendeltetési helyére július 23–24-én. Ehhez még augusztus 10-én kiindult egy 6 fontos lovasüteg, így a hivatalos kimutatás szerint a Délvidéken 1848 augusztus végén 4 hatfontos gyalogüteg, 2 tizenkétfontos gyalogüteg, 3 hatfontos lovasüteg volt.[72] Csány Lászlónak, a Dráva-vonal kormánybiztosának Mészáros Lázár már június 8-án meghagyta, hogy 6 ágyúhoz vásároljon lovakat, lehetőleg Muraközből, mert erős lovakra van szükség. 18-án közölte a miniszter, hogy az említett gyalogüteg már elindult, s azt kérte Csánytól, hogy szerezzen be hámot is a lovakhoz, az ágyúkkal érkező kincstári lovakat pedig küldje vissza.[73] Az üteg legénysége nem volt teljes létszámú, azért Mészáros június 30-án azt ajánlotta, hogy a Drávánál lévő honvéd zászlóaljból kellene embereket az ágyúk mellé rendelni.[74] Július 22-én Török Bálint, a honvédelmi minisztérium biztossági osztályának főnöke közölte Csányval, hogy július 29-én

[68] OL H 89. Hadügyminisztérium, vegyes iratok 8. doboz. (Állományi és szolgálati táblák) L. *Csikány,* A honvédtüzérség megszervezése *Aetas,* 1998/2-3. 54–55. o. Eszerint 5 század Dalmáciában, 1-1 század Szlavóniában és Erdélyben, 3 Lombardiában volt.

[69] Batthyány iratai 1095. o.

[70] A levélváltásra l. Fővárosi Levéltár. Pest város levéltára. Közgyűlési iratok 1848:158.

[71] Összefoglaló ikt. kvi bejegyzés: HM/b. 1848:3637. A szekerészet júl. 21-i jelentése a kiindítás nehézségeiről: se ló, se ember; HM/b. 1848:3703.

[72] HM vegyes iratok, 8. doboz. *Csikány:* Honvédtüzérség 26. o. (A táblázat sajtóhibája: a jászkunok hatfontos gyalogüteget kaptak, a Thomas hadnagy által vezetett üteg viszont tizenkét fontos volt.) A jászkun nemzetőrségnek adott ütegre l. *Urbán:* A Nemzetőrség 117. o. A verbászi táborban található ütegekről a *Közlöny* aug. 17-én levelezői tudósítást közölt. Az egyik hatfontos gyalogüteg kezelői az aradi nemzetőri (korábban polgári) tüzérek voltak, akik a tábori szolgálat idejére a várból kaptak lövegeket. Sajátos történetükre l. *Csikány Tamás:* Az aradi nemzetőr-tüzérség 1848-ban. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Budapest, 2002. 249–261. o.

[73] OL H 103. Csány László iratai. Miniszterek levelei. A honvédelmi miniszter levelei 8., 14. Csány jún. 18-án azt javasolta, hogy az üteggel érkező „kész hámos lovakat" ők tarthassák meg, a helyettük az általuk vásárolt lovakat küldhessék Pestre. L. Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. S. a. r. *Hermann Róbert.* Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1998. I. 89–90. o.

[74] Csány ir., HM levelei 4. sz. Csány aug. 5-én jelentette Batthyánynak, hogy az 1. honvéd zászlóalj számára ideiglenesen lehetővé tette a toborzást, hogy „az ágyútelephez alkalmazással" megcsökkent létszámot kiegészíthesse. Csány kormánybiztosi iratai I. 152. o.

egy lovas ágyúüteg érkezik Nagykanizsára.[75] A horvát támadás kezdetekor ez a két sorezredi üteg állomásozott a Dráva-vonalon.

A délvidéki harcok és a horvát fenyegetés miatt a Bácskába és a Drávához már júliustól nemzetőri alakulatokat vezényeltek a törvény értelmében felállított megyei és városi nemzetőrségből. A rosszul felszerelt és kiképzett, rövid ideig szolgáló alakulatok azonban a délvidéken katonai értelemben nem sok hasznot hajtottak, miközben táborba szállításuk és ellátásuk igen költséges volt. Batthyány ezért augusztus 13-án *önkéntes* nemzetőri alakulatok kiállítását javasolta, s 27-én számukra négy tábor felállítását rendelte el Pápán, Vácott, Szolnokon és Aradon.[76] Nyilván a sortüzérség emberhiánya és a honvéd tüzérség lassú szervezése is szerepet játszott abban, hogy a tervezet kidolgozói e táborok parancsnokai számára egy-egy fél üteget (3 löveget és egy tarackot) rendeltek, hogy azok egy-két képzett tüzér segítségével maguk gondoskodjanak a kezelő személyzetről.[77] Szeptember 12-én, amikor újból elvállalta a miniszterelnökséget, Batthyány ennek a négy tábornak a parancsnokát utasította, hogy egy napon belül legyenek készen az indulásra.[78] Egyidejűleg meghagyta Nádossy Sándor őrnagynak, a honvédség ideiglenes parancsnokának, hogy tartsa készenlétben a Pesten található honvéd tüzérséget.[79] Midőn e rendeleteket kiadta, Batthyány már értesült arról, hogy a horvát sereg az előző nap betört a Muraközbe.

Szeptember 12-én estétől megkezdődött az a seregszervező munka, amely megfelelő erőket kívánt összevonni Jellačić előrenyomuló haderejével szemben. A honvéd tüzérönkéntesek száma ekkor kb. 500 fő volt.[80] Szervezésükre Batthyány szeptember 13-án hadnagyi kinevezésre terjesztette elő a nádorhoz Turcsányi János és Gruber Fülöp tűzmestert,[81] szeptember 14-én pedig Krivácsy József honvéd hadnagyot, Orsonits Gáspár és Elekes Ferenc tüzérhadnagyot főhadnagyi, illetve Harsay Ferenc, Schmidt Ferenc, Adorján László, Jánossy Sándor és Raksányi Imre tűzmestert hadnagyi kinevezésre.[82] Szeptember 15-én a *Közlöny*ben Nádossy őrnagy, a honvédség ideiglenes parancsnoka felhívást tett közzé, mely szerint „A honvéd tüzérség szaporítása rögtön igényeltetik, hogy a már ellenség elibe indult ütegeket teljes erővel segíteni lehessen, nem különben a lőszerek készítésére is egyének kívántatnak. Felszólíttatnak tehát minden lelkes hazafiak, hogy a szent ügy pártokására mennél többen magokat a honvéd tüzérséghez beiktassák."[83] Az azonnali tüzértiszti kinevezésekre azért volt szükség, mert már 13-án megszületett a döntés, hogy három gyorsan összeállított honvédüteget a dunántúli tábor-

[75] Csány ir. HM levelei 44. sz.; *Csikány*, Honvédtüzérség 26. o. táblázata. (Az aug. 10-én kiindult üteget nem Nagykanizsára, hanem Nagybecskerekre küldték.)

[76] Batthyány aug. 13-i és 27-i rendeleteire: Batthyány iratai 1055–1056., 1137–1139. o.

[77] A tervezetet Iványka Imre a miniszterelnök nemzetőrségi titkára és a mellé beosztott Görgey Artur dolgozta ki. Előbbi a váci, utóbbi a szolnoki tábor parancsnoka lett, mindkettő őrnagyi rangban. Iványka Imre számára Kossuth szept. 6-án sürgette az ágyúk kiszolgáltatását. KLÖM XII. 891. o. Görgey váci tábora szept. 13-án kapta meg a hatfontos lövegeket. *Urbán Aladár:* Kossuth és Görgey 1848 őszén. *Századok*, 1993/1. 45. o. Egy szept. 16-i kimutatás szerint Görgey tüzérségének parancsnoka a frissen kinevezett Turcsány János hadnagy volt, beosztottja két fő- és egy alágyús. OL P 295. A Görgey család levéltára. 36. csomó 7. fasc. 53. pall.

[78] Batthyány iratai 1285. o.

[79] OL H 2. Miniszterelnök elnöki iratai 1848:597.

[80] Ezt Perczel Mór jelentette ki szept. 12-én este az országgyűlésen, amikor a miniszterelnökséget újra elvállalt Batthyányt védelmi terveiről interpellálta. *Közlöny*, szept. 14., 97. sz.

[81] ONőHt 1848:3600.; Nádori min. 1848:2438.; *Közlöny*, szept. 15., 98. sz. Erről a napról kelt Friwisz (Fribisz?) Ferenc hadnagy kinevezése: az előterjesztés ONőHt 1848:3002., Nádori min. 1848:2435.

[82] ONőHt 1848:3587., Nádori min. 1848:2447., *Közlöny*, szept. 16., 99. sz.

[83] A közlemény datálatlan. Az „ellenség elibe indult" ütegek aznap indultak.

ba küldenek.[84] Eredetileg, mint azt Török Bálint, a honvédelmi minisztérium biztossági osztályának vezetője a Haditanácsnak jelezte, mind a három üteget szeptember 14-én akarták a veszprémi táborba indítani.[85] Végül két üteg szeptember 15-én indult meg, míg a harmadikat szeptember 19-én szándékoztak kiindítani, jelentette Psotta Mór százados 16-án a Haditanácsnak. Egyben azt is közölte, hogy „a 3 ütegből fennmaradt honvéd tüzérek Mack József főhadnagy úr parancsnoksága alatt a Budai várba rendeltetvék."[86] Batthyány még aznap intézkedett, hogy a budai gránátos laktanyában a honvéd tüzéreknek helyet, s Mack főhadnagynak „egy alkalmas tiszti lakot" biztosítsanak.[87]

Jellačić támadása felgyorsította a honvéd tüzérség ütegeinek megszervezését és – mint arra az emlékezések utalnak – megzavarta a kiképzés addig jól szervezett menetét. A készületek nem folytak akadálytalanul, mert a cs. kir. szekerészet, amely fogataival a lövegek mozdíthatóságát biztosította, a horvát beütés hírére kevésbé volt együttműködő, mint korábban. Psotta százados már szeptember 13-án jelentette, hogy hiába kereste meg Baldacci ezredes szóbeli parancsára a szekerész osztály parancsnokát egy fogatos szekérért, az megtagadta azt, sőt egy fogat nélküli szekeret sem volt hajlandó kiadni miniszteri, illetve a tüzérdandártól kapott parancs nélkül. Ezért a Haditanácsnak kellett a honvédelmi minisztérium közbenjárását kérnie, mivel a honvéd tüzérség nem rendelkezett társszekerekkel, és nem tudta a lovak számára szükséges takarmányt szállítani.[88] A honvéd tüzérségnek ágyús lovai már voltak, de a szekerek vontatásához még újakat kellett vásárolni. Így született meg szeptember 18-án Batthyány rendelete, amelyben utasította a honvédelmi minisztériumot, hogy azonnal annyi „szekerész lovat" vásároljon, „amennyi csak meg szerezhető lészen." A hiány nagyságát mutatja az utasítás szövege: „ezen lovak vételénél se korok (!) se más kissebb (!) hibákba fel ne akadjon a vizsgáló bizottmány, csupán tüsténti haszon vehetőségekre legyen a legnagyobb figyelem."[89]

A lovak mellett hiányzott a lószerszám is. Lukács főhadnagy szeptember 18-án jelentette a minisztériumnak, hogy az ütegek után szállítandó pótlék-lőszerhez a 8 négyfogatú kocsit megrendelték, a lovak rövidesen megérkeznek és kérte a megfelelő rendeletek kiadását, hogy a szekerészet biztosítsa a szükséges lószerszámot. Két nap múlva azt jelentette Lukács főhadnagy, hogy Davidek szekerész hadnagy még nem érkezett meg a lovakkal, miközben az elkészült lőszertartalék elszállítását „a legnagyobb felelősség mellett" tovább halasztani nem lehet. Ezért arra kért rendeletet a honvédelmi minisztériumtól, hogy számára a 8 négyfogatú lőszerkocsihoz lovakat és kezelő személyzetet biztosítson. Gombos alezredes szeptember 21-én értesítette a Haditanácsot, hogy a lőszerkocsikhoz szükséges fogatokról intézkedett.[90] Nem tudjuk, hogy milyen akadályok jöttek még közbe, de a szállítmány csak szeptember 24-én indulhatott út-

[84] Szept. 14-én kelt értesítés, ill. útrend az ütegek vonulási útjáról: ONőHt 1848:4806.; Pest megye levéltára. IV. 104/b. Alispáni elnöki iratok 1848:1330.

[85] HM bizt. 1848-51-297. Batthyány szept. 16-án azt közölte a táborban levő Mészáros Lázárral, hogy az előző napon 24 ágyút (vagyis 3 üteget) küldött Veszprémbe. Batthyány iratai 1366. o., vagyis a miniszterelnök értesült az egynapos késésről, de a harmadik üteg visszamaradásáról nem.

[86] ONőHt 1848:3711. Psotta beszámolója azzal függ össze, hogy nem tudta vállalni a HM kérését, miszerint a tüzérség naponta 2 parancsőrtisztet adjon a minisztériumba.

[87] Batthyány iratai 1378. o. Batthyány másnap utasította Hrabovszky altábornagy budai főhadparancsnokot, hogy adják át Macknak a budai Zeughausban lévő 6 löveget. Batthyány iratai 1403. o.

[88] ONőHt 1848:3613.

[89] Batthyány iratai 1437. o. A lovak vásárlása helyben szept. 23-án kezdődött; uo. 1540. o.

[90] ONőHt 1848:3832., 3955., 3959.

nak, mert Lukács főhadnagy szeptember 23-án kért „védcsapatot" a minisztériumtól a lőszerszállítmány kíséretére.[91]

Jellačićnak a Balaton déli partján történő előnyomulása felvetette a gyanút, hogy esetleg nem Budára készül, hanem a Dunán átkelve Pest ellen vonul, hogy az országgyűlést szétkergesse. Szeptember 18-án ezért Batthyány úgy rendelkezett, hogy a verbászi táborból – a tervezett ostrom után – csapatokat szállítsanak Dunaföldvárra, s egyben másnap a fővárosból egy gyalogüteget indítsanak oda. Ennek az ütegnek a legénysége minden bizonnyal honvéd tüzérekből állott.[92] Ugyanezen a napon Batthyány intézkedett, hogy a Miskolcon szerveződő tartalékseregek számára 3 háromfontos ágyút és egy tarackot szolgáltassanak ki.[93] Ez a rendelkezés nem szól a lövegek mellé rendelt tüzérekről. Az eset nem áll egyedül, mert Batthyány szeptember 22-én utasította a honvédelmi minisztériumot, hogy Debrecen küldötteinek az 5. tüzérezred raktárából adasson ki egy felszerelt és 2 felszereletlen háromfontos ágyút (ez utóbbi esetben csak csövet, s a megfelelő golyómintákat).[94] Egy nappal később, szeptember 23-án a miniszterelnök Pozsony városát értesítette, hogy küldjenek az igényelt két ágyúért.[95]

Debrecen ugyancsak 22-én felszólítást kapott Batthyánytól, miszerint „a mostan rögtön felállítandó honvéd tüzérség számára és szaporítására *mentül elébb* 50 alkalmas egyént 3 évi szolgálatra toborzás útján kiállítván ide Pestre felküldeni."[96] Úgy tűnhet, ez – hogy toborzás útján állítsanak ki 50 tüzérönkéntest – egyedi eset lehetett, mintegy Debrecentől várt ellenszolgáltatás. Valójában azonban ez a rendelkezés meg kívánta szüntetni azt az első pillanattól követett gyakorlatot, hogy csak Pesten lehetett a honvéd tüzérséghez jelentkezni. Nem ismerünk ilyen más, nagyobb városhoz intézett rendeletet, igaz az iratok hiányosak. Az mindenesetre tény, Batthyány szeptember 22-én utasította a pénzügyminisztériumot, hogy a tüzértoborzás költségeire Nádosy alezredesnek utaljon ki 1000 pengőforintot.[97]

A lőszerkészítés – mint láttuk – a tüzérek feladata volt. Melczer Andor ezredes, a honvédelmi minisztérium államtitkára szeptember 18-án jelezte Batthyánynak, hogy mind tüzérségi, mind gyalogsági lőszerre rendkívül nagy szükség van, amit részben a munkáskezek hiánya, részben a hely szűke miatt nehéz pótolni. Ezért egyrészt azt ajánlotta, hogy „a tüzérségi dolgozó ház" közelében néhány házat a lőszerkészítés céljára „tisztítsanak meg", másrészt a honvéd tüzérségtől naponta legalább „200 legényből álló dolgozó személyzetet" állítsanak munkába.[98] Batthyány hátiratban utasította a Haditanácsot a

[91] ONőHt 1848:3959. Psotta százados szept. 25-én jelentette, hogy a lőszertartalék éjjel megérkezett: ONőHt 1848:4433.

[92] Batthyány iratai 1436. o. A szept. 19-én kiadott „Nyílt rendelet": HM bizt. 1848-51-320. A rendelkezés nem jelöli, hogy honvédütegről van szó. Görgey szept. 28-iki létszámjelentése három félüteget tüntet fel, amelyek mindegyike 4 ágyúból áll. OL H 2 Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (a továbbiakban: OHB) 1848:2389. A Honvédek napló jegyzetei szerint Dunaföldvárra a 4. hatfontos honvédségi üteget küldték, 35. o.

[93] Batthyány iratai 1436. o.

[94] Batthyány iratai 1539–1540. o. Batthyány rendelkezése szerint az 5. tüzérezrednek kellett volna kiképzőül egy ügyes altisztet adnia. Gombos László alezredes azonban szept. 24-én a HM-ből azt jelentette a Haditanácsnak, hogy a tüzérezred egy altisztet sem tud nélkülözni, így a honvédségnek kell kiképzőt adnia. ONőHt 1848:4271.

[95] Batthyány iratai 1574. o. A küldötteknek a két löveg kiadásáról szept. 28-án már a fővárosba rövid időre visszatér Kossuth intézkedett. Kossuth Lajos Összes Művei (KLÖM). XIII. S. a. r. *Barta István*. Budapest, 1952. 44. o.

[96] Batthyány iratai 1540. o. (Kiemelés az eredetiben).

[97] Batthyány iratai 1540. o.

[98] Batthyány iratai 1445. o.

megfelelő intézkedések megtételére, majd szeptember 20-án jelezte a minisztériumnak, hogy a munka egy részét (a töltényhüvelyek sodrását) az Újépületben fogják végezni, mert ahhoz nem kell lőpor. Ami pedig a munkaerőt illeti, a honvéd tüzérek közül „a lehetőleg legnagyobb számmal fognak kiállítatni."[99] Szeptember 22-én Batthyány arról intézkedett, hogy miként történjék a tüzérszertár anyagának biztosítása, vagyis Budára történő átszállítása.[100] Szeptember 24-én pedig Lukács Dénes főhadnagyra bízta, hogy naponta ő ellenőrizze a „laboratoriumban" elkészült gyalogsági és tüzérségi lőszereket, s intézkedjen, hogy annak háromnegyed részét a táborba szállítsák.[101] Egyidejűleg meghagyta a tüzérdandár parancsnokának, hogy az 1. számú lőszerraktár kulcsát adják át Lukács főhadnagynak.[102]

Ezekben a napokban megtörténtek a Pákozd előtti utolsó tüzértiszti kinevezések. Szeptember 21-én jelent meg a *Közlöny*ben Megyaszay József volt őrmester hadnagyi kinevezése, 27-én pedig az eredetileg 24-én kinevezett Leiter József honvéd tűzmester és Faváry József bombászkari tűzmester hadnagyi kinevezése.[103] Ez utóbbit a Bécsbe távozott és lemondott István nádor már nem hagyta jóvá, így az csak Batthyány aláírásával jelent meg a sajtóban.

„A Dunán túli honvéd tüzérség parancsnoksága" szeptember 23-án Székesfehérvárról küldte jelentését a Haditanácshoz. Psotta százados elsőként arról számolt be, hogy az 1. honvéd lovas üteg szeptember 21-én érkezett Fehérvárra, ahol naponta szép sikerrel folytatta a gyakorlatozást. (Ami közvetve arra utal, hogy a legénység kiképzése még korántsem volt befejezve.) Ezt követően a százados a tüzérség gondjairól számolt be, pontokba szedve azokat: 1. mivel kevés a ló, egy-egy ágyú 40-40 lövedékkel kevesebbet vihet, mint a sorezredeknél; 2. a császári tüzérségnél 6 ágyúhoz 1 őrmester és 3 tizedes, a honvédtüzérségnél 8 ágyúhoz 1 őrmester és 1 tizedes jut; 3. a sorezredeknél egy szekerész kétszer annyi napidíjat kap, mint a lovas, de két lovat gondoz, – a honvédeknél is két ló jut egy szekerészhez, aki azonban csak a gyalogos fizetségét kapja; 4. a császári tüzérségnél 6 ágyú lovaihoz 6 takarmányos szekér jut, a honvédeknél 8 ágyúra 2 szekér, ezért csak egy napra való takarmányt tudnak magukkal vinni; 5. naponta egyre több a beteg ló, ezért az 1. lovas és az 1. gyalog honvéd üteghez baromorvosokra van szükség. A jelentés befejezésül közölte, hogy a 2. honvéd gyalogüteg is megérkezett.[104] Psotta százados szeptember 25-én még mindig Fehérvárról újabb beszámolóval jelentkezett. Eszerint az eredetileg Pápán gyülekezett önkéntes nemzetőrség parancsnoka, Kosztolányi Móric őrnagy az alakulata számára kiutalt 4 löveget Komáromból megkapta, de ahhoz Pestről csak négy egyént küldtek. Ezért ő, Psotta Mór a 3. gyalogüteg tartalék legénységéből 15 főt vezényelt oda.[105] Bár Psotta százados beszámolója érzékeltette a honvédtüzérség gyenge ellátottságát mind emberekben, mind lovakban és gördülőanyagokban, Batthyány és tanácsadói ennek ellenére lehetőséget láttak arra, hogy a dunántúli sereget még egy hon-

[99] Batthyány iratai 1488. o. A honvédtüzérek létszáma nem emelkedett a kívánt gyorsasággal. Ezért Gedeon honvédszázados egy szept. 24-én kelt beadványában a botrányokozás miatt fogvatartott honvédtüzérek kiengedését kérte, mert „a mostani szorult helyzetben nagy szükség lenne rájuk." ONőHt 1848:4200.

[100] Battyhány iratai 1538. o. Az előzményekre: uo. 1434. o.

[101] Batthyány iratai 1587. o.

[102] HNI 1848:724.

[103] Megyaszay előterjesztése nem ismert. Leitner és Faváry előterjesztésére: ONőHt 1848:3964, 4719. Utóbbi iraton szerepel Lukács Dénes honvéd századosi előléptetése, a *Közlöny* szept. 27-iki száma ezt is közölte.

[104] ONőHt 1848:4232. A probléma már ismert volt, így a két üteghez a baromorvosok kinevezése a *Közlöny* szept. 22-iki számában jelent meg.

[105] ONőHt 1848:4433. Görgeynek sikerült félütegéhez tüzértisztet biztosítani. (L. a 77. jegyzetet.)

védüteggel erősítsék. Ezért a miniszterelnök szeptember 24-én utasította a tüzérdandár-parancsnokságot, hogy azonnal szolgáltasson ki Mack főhadnagynak egy lovasüteg számára 6 hatfontos ágyút és 2 hétfontos tarackot. Egyidejűleg a szekerészeti állomásparancsnokság is megkapta az utasítást, hogy a 45. szekerészeti lovasosztály azonnal fogasson be és még aznap vonuljon ki.[106] Így Mack nem maradt vissza Buda védelmére, jóllehet kidolgozott egy tervezetet a vár megvédésére, amelyet nyilvánosságra is hozott.[107] Mack és a lovasüteg kiindításáról a döntés hirtelen történhetett, mert szeptember 24-én még „A budavári honvéd tüzérség parancsnoksága" fejléccel bocsájtott ki egy iratot.[108] Mack ütege így időben indult, hogy részese lehessen a pákozdi ütközetnek.

Minden eddigi felszerelt és táborba indított honvédségi üteg vagy gyalog vagy lovas *hatfontos* lövegből állott (eltekintve a 2-2 hétfontos taracktól). Az Újépületben azonban szép számmal akadtak tizenkétfontos csövek is, és nagy mulasztás lett volna nem felszerelni legalább egy ilyen üteget. Az ismert iratok nem szólnak róla, de a honvéd tüzérek kaphattak tizenkétfontos löveget is gyakorlatozásra, mert egyébként nem képzelhető el, hogy szeptember 26-án Batthyány egy ilyen tizenkétfontos ütegnek fogatokkal és szekerekkel történő ellátására utasította volna a szekerészeti parancsnokságot. [109] Az előbbi példák alapján feltételezhetjük, hogy az üteg létszáma nem teljes, csak elégséges volt.[110] Feltételezhetjük azt is, hogy a kiindításnak valószínűleg a lovak hiánya lehetett az akadálya. Így a szeptember 19-én indított lóvásárlás – amit ezek szerint a szekerészet számára is folytattak – lehetővé tette, hogy a szükséges 96 lovat is kiállítsák. Az pedig, hogy a miniszterelnök tételesen sorolta fel az előírás szerinti lóállományt és szekereket, azt mutatja, hogy a végrehajtó hatalom teljes súlyával kívánta kikényszeríteni a szükséges vonóerő és gördülőanyag hiánytalan kiszolgáltatását. Nem tudjuk, hogy az utasítást a szekerészet milyen gyorsan teljesítette. Az 1. tizenkétfontos honvédségi üteg tudomásunk szerint csak október 1-én hagyta el a fővárost.[111]

A közvélemény előtt nem lehetett ismeretlen az 5. tüzérezred és a szekerészeti parancsnokság – részben indokolt – ellenkezése, a „szolgálati serénység" kétségtelen hiánya. Ezért érezte szükségesnek, a *Marczius Tizenötödike*, hogy megnyugtassa olvasóit, mivel köztudott volt, hogy a horvátokkal szemben gyülekező magyar seregben két cs. kir. tüzérüteg van. Így írt szerkesztője a szeptember 23-án délután megjelent számban: „Tüzéreink magyarok, vagy ollyan németek, kik a magyar vezérlet és magyar felügyelet alatt állnak." A jól tájékozottak biztonságérzetét az is erősítette, hogy legalább az egyik, a Drávához érkezett üteghez a hiányos személyzet kiegészí-

[106] Batthyány iratai 1586. o. (Jegyzetek is.) Az említett szekerészosztályt Batthyány még szept. 17-én Mack rendelkezése alá helyezte, uo. 1403. o.

[107] A tervezetről szept. 28-iki kelettel a *KH* okt. 1-én megjelent számában Szathmáry Károly adott hírt. Eszerint a vár védelmére 2500 honvéd és 300 tüzér kellett 12 huszonnégy fontos ágyú mellé, míg a Gellérthegyre 6 darab huszonnégy fontos ágyút kellene telepíteni. (A *Budapesti Divatlap* szept. 27-iki 13. sz. arról tudósított, hogy ágyúk vannak a Gellérthegyen.)

[108] Erdős Ferenc őrnagynak, a Haditanács gazdasági osztálya vezetőjének küldte meg 90 tüzérségi kézikönyv árát. Lehet, hogy Mack az indulási parancs ismeretében kívánta az ügyet rendezni.

[109] Batthyány iratai 1620. o.

[110] Szept. 26-án Lukács Dénes főhadnagy jegyzékben közölte a HM-mel, hogy a sorkatonaságtól kiknek áthelyezését kéri az üteghez. HM 1848:7843.

[111] A kiindulásról okmányszerű bizonyítékot nem találni. Az egyik emlékezés adja meg az időpontot, de az csak 4 plusz 2 lövegről tesz említést. *Butykay József:* Az 1848–49-i első 12 fontos honvédüteg története. *VU* 1883. aug. 12., 32. szám.

tésére Csány László kormánybiztos az 1. honvéd zászlóaljtól rendelt egyéneket.[112] A fejlemények igazolták a lap információját. Csány László még szeptember 29-én így jelentett a Honvédelmi Bizottmánynak: „A tüzérség mint a sor, mint a honvédi ügyesen és példásan teljesítette kötelességét, jóllehet, a sortüzérség ugyan azok 5-ik ezredből való, mely Jelasics táborában van."[113]

A Pákozdnál felállított magyar sereg hiteles hadrendje nem ismert. A rendelkezésre álló anyagok alapján azonban egyértelműen megállapítható, hogy a Drávánál álló seregheż egy gyalog és egy lovas hatfontos sorezredi tüzérüteget vezényeltek (összesen 12 löveget). Veszprémbe, Fehérvárra illetve Martonvásárra szeptember 26-ig két gyalog és két lovas hatfontos honvédüteget irányítottak (összesen 4 x 8, azaz 32 löveget). Ha elfogadjuk az *Egy honvéd köztüzér* emlékezéseit, hogy a csata előtt az 1. üteg felét kikülönítették Roth hadoszlopa ellen, akkor a honvéd tüzérség lövegszámát néggyel csökkentenünk kell. Ugyanakkor a hadrendben szerepelt Ivánka és Kosztolányi őrnagy önkéntes nemzetőreinek 4-4 lövegből álló tüzérsége is. Mindez 48 löveget jelent, amelyből csak 12 löveget szolgáltak ki a cs. kir. tüzérek.[114] Ez a tüzérség jól megállta a helyét, mert tüzével sikerrel tartóztatta fel a horvát támadást. Bár a pákozdi csatát – mint a híres Valmy-i ütközetet – elsősorban a tüzérség uralta, a magyar fél tüzérei gyakorlatilag semmit sem veszítettek. Október 1-én Psotta százados így számolt be erről a baracskai táborból: „Pákozdnál tartott csata alkalmával a 2-ik lovas ütegnél 1 lónak meg sértésén kívül az 1 fél gyalog ütegnél még egy mozdony kerék két küllője ellövetvén, az használhatatlanná tétetett, s minthogy Jánosi hadnagy úr a fél üteggel a tartalék kereket elvitte, így az 1Ő fél lovas üteg által segíttetett és pótoltatott ki; ezen kívül semmi veszteségünk nem vala." A jelentés közölte még, hogy amikor felszólította az ütegparancsnokokat, hogy nevezzék meg a csatában magukat kitüntetett egyéneket, azt válaszolták, „minden egyén kötelességét leggondosabban teljesíté, s a tüzérséget annyira magasztaló hideg vérűség által tünteté ki; de csak Strakoniczky hadnagy úr fél ütege találkozván közelebbről az ellenséggel, a 4 irányzók közül különösen Sándor, Lecher és Pásztori tüntették ki magokat, miről a legnagyobb örömmel teszem jelentésemet."[115]

Pákozd után

A Nemzetőrségi Haditanács munkáját Batthyány miniszterelnök lemondásáig, pontosabban szeptember 29-én a reggeli órákig irányította, amikor a Lamberg-gyilkosság

[112] L. a 74. jegyzetet. Ez a kiegészítés a déli táborban is megtörtént. Verbász második sikertelen ostroma után a 6. honvéd zászlóaljtól századonként 4-4 ember áthelyezésével erősítették meg az ott levő sorezredi ütegeket. *Varsányi Péter István:* Hetvényi István emlékirata. *HK* 1983/3. 473. o.

[113] KLÖM XIII. 54-55. o.

[114] A Pákozdnál szerepelt tüzérek korábban ismert (egyébként 1849 után összeállított) hadrendi elhelyezésére, s a rekonstruált valószínűbb változatára l. *Hermann Róbert:* A drávai hadtest hadműveleti naplója. Zalai Gyűjtemény 36/I. Hadtörténelmi Tanulmányok. Szerk. *Molnár András.* Zalaegerszeg, 1995. 196-203. o.

[115] ONőHt 1848:4700. Sztrakoniczky Bazil főhadnagy a jobbszárnyon volt. Az 1. gyalogüteg másik felét tehát Jánosi (Jánossy) Sándor vezényelte, ő vitte el a tartalék alkatrészeket. Ismeretes, hogy a honvéd tüzérek sikerét Jellačić is elismerte. Ezt a hírt a csata során csellel elfogott, de másnap szabadon engedett Ivánka őrnagy hozta. Ismertté Kemény Zsigmond tette, aki a csata után – Pálffy Jánosnak, a Ház alelnökének társaságában – Martonvásáron járt, s ő írta meg *PH* okt. 3-i számában. – A Ház okt. 2-án pótlólag elismerést szavazott meg a pákozdi csata – előző napon nem említett – szereplőinek. Ezek között találjuk Jungwirth sorezredi főhadnagyot és egész gyalogütegét. Népképviseleti országgyűlés, 260. o.

hírére Bécsbe utazott, hogy a bekövetkezett szerencsétlen akció következményeit megkísérelje enyhíteni. A Haditanács Batthyány lemondása után természetesen folytatta munkáját, s egészen decemberig, amíg be nem olvadt a honvédelmi minisztériumba, intézte a nemzetőrség és honvédség szervezésének, felszerelésének és ellátásának ügyét. Az alábbi összefoglalás nem szándékozik ezt részletezni, hanem csak a legjellemzőbb adatokat kívánja megemlíteni. A Jellačić után induló magyar sereg Bicskén készült elhelyezési táblázata szerint Móga 58 löveggel rendelkezett.[116] A Pákozd után a Muraköz visszafoglalására indult Perczel Mór október 11-én azt jelentette Csánynak, hogy seregében 12 ágyú, vagyis „három fél hat fontos üteg" található.[117] A már meglévő, felszerelt ütegek mellé természetesen a tüzérség raktáraiban heverő csövekből is mihamarabb új ütegeket kellett kiállítani. A Honvédelmi Bizottmány október 7-én utasította a honvédelmi minisztériumot, hogy vizsgáljon meg minden tüzérségi raktárt, s minél több löveget szereljenek fel.[118] A rendelkezésre álló tüzérségi készletről ismerünk egy augusztus 15-én és egy szeptember 20-án az 5. tüzérezred által készített kimutatást. Az augusztus 15-i jelentés szerint a fővárosban még található löveganyagból 20 hatfontos gyalog és 14 hatfontos lovasüteg állítható ki, továbbá 2 tizenkétfontos hosszúcsövű, 6 tizenkétfontos rövidcsövű és 2 tizennyolcfontos tábori üteg szerelhető fel. A jelentés hozzáteszi: szükség esetén még 8-10 háromfontos üteg is kiállítható.[119] A szeptember 21-én beterjesztett jelentés Batthyány előző napi intézkedésével kapcsolatos, amely az Újépületben található löveganyag, tüzérségi szerek és tartozékok uszályokon történő elszállításának elrendelésére utasította a budai főhadparancsnokságot.[120] A kimutatás szerint a tüzérszertár raktárában 68 háromfontos, 12 hatfontos, 17 tizenkétfontos tábori löveg, továbbá 17 hatfontos lovasüteghez való, s 13 hétfontos rövid tarack csöve volt található. A kimutatás tartalmazza a lövegek felszereléséhez szükséges lövegtalpak és mozdonyok, valamint a gyalogsági és a különböző tüzérségi lőszerek és tartozékok (gyutacs, kanóc), számszerű kimutatását.[121] Feltehetően az itt felsorolt készletből került ki a honvédség 2. tizenkétfontos gyalogütege, amely az egyik emlékezés szerint október 16-án indult a főserég után a Lajta mellé.[122] Mészáros Lázárnak egy október 24-én kelt jelentéséből tudjuk, hogy 2 tizennyolcfontos üteget is felszereltek (ez a lehetőség szerepelt az augusztus 15-iki kimutatásban), de kiindításához mind a vonóerő, mind a legénység hiányzott.[123]

[116] OHB 1848:2103. A növekedést az 1. tizenkétfontos üteg 4 lövege, egy fél honvéd gyalogüteg és Piller őrnagy 2 lövege idézte elő.

[117] OL H 103. Csány László iratai. Beadványok 1848:80. Két félüteget Perczel Görgeitől vett át. *Görgey István:* 1848 júniusától szeptemberig. Okmánytár. S. a. r. *Katona Tamás.* Budapest, 1980. 335. o.

[118] OHB 1848:890. A rendelet meghagyta, hogy tüzérek hiányában a felszerelés munkájában polgári személyek is felhasználhatók.

[119] „Aus dem Reste können noch ausgerüstet werden." Kossuth miniszteri iratai (l. a 61. jegyzetet). A kimutatás nyilván 6-6 ágyút számol egy ütegre. (Kérdés, hogy a tarackokat miért sorolja fel mint külön ütegbe szervezendő lövegeket.)

[120] Batthány iratai 1483–1484. o.

[121] Hadtörténelmi Levéltár. General Kommando zu Ofen. Präsidiale 1848:639. A kimutatás tartalmazza az Újépületben található nehézlövegek számát, továbbá a tartozékok részletes felsorolását is. Ezt Cortesi von Arual vezérőrnagy, a tüzérdandár ideiglenes parancsnoka nyújtotta be.

[122] *Garzó Imre:* Életem és abból merített gondolatok. S. a. r. *Blazovich László* és *Varsányi Péter István.* Budapest, 1978. 57. o. Az emlékező is tanúsítja, hogy az ütegeket milyen gyorsan állították ki: „Összes tüzérségi tudományunk két heti gyakorlásból, néhány félnap tölténykészítésből, s a honvédtüzérség számára magyar nyelven hevenyészve összeírt és kinyomtatott háromíves füzetből merítettük." Uo. 58. o.

[123] OHB 1848:1754. Mészáros nov. 10-én arról a gondról jelentett, hogy 77 (vet)ágyúcsőre csak 10 tarackcső jut. OHB 1848:2770.

Közben sikeresen folyt a tüzérség létszámának növelése. Nádossy ezredes, a Haditanács elnöke október 21-én azt jelentette az OHB-nak, hogy a honvéd tüzérek száma 1800 főre növekedett. A tüzértest sikeres vezetése érdekében azt javasolta, hogy azt ütegosztályokba kell szervezni, s azok élére egy-egy őrnagyot kell kinevezni. Az I. ütegosztály élére Psotta Mór, a II. parancsnokának Lukács Dénes, a III. parancsnokának pedig Mack József századost ajánlotta. Az OHB az előterjesztést még aznap jóváhagyta.[124] A döntés már a felterjesztés előtt megszülethetett, mert a Haditanács október 19-én tette meg előterjesztését a három százados előléptetésére, s az október 25-én már megjelent *Közlöny*ben.[125] A honvéd tüzérség létszámnövekedése figyelemre méltó, mert a Perczel Mór által szeptember 12-én említett számhoz viszonyítva öt hét alatt több mint háromszorosára növekedett. Az emlékezések által emlegetett „tanulmányos ifjak" nagy száma biztosította a kiképzés sikereit, de szerepe volt ebben a sortüzérségtől átkerült altiszteknek is. Így folytatódott a gyakorlat, hogy a honvéd tüzérség szervezői név szerint és szolgálati helyük megjelölésével a honvédelmi minisztérium útján kérték az illetők elbocsájtását a budai főhadparancsnokságtól.[126]

Ezek az áthelyezési kérelmek önkéntesek voltak, s kivétel nélkül altisztek (al- és főágyúsok, illetve szekértizedesek), míg 5. ezred törzsének tisztjei várakozó álláspontra helyezkedtek. Mészáros Lázár egy október 10-én az OHB-hoz intézett levelében azt kérte, hogy utasítsák a vidéki törvényhatóságokat: mivel az országban létező, de „különösen az alvidéki lázadók ellen működő osztrák tüzérek mindez ideig kellő hason szenvel (!) viselkedtek, s kötelességöknek megfeleltek", az irántuk való ellenszenv kimutatása „lehangoltságot" eredményezhet.[127] Mészáros figyelmeztetésének kiváltója a tüzérdandár parancsnokságának október 7-én kelt beadványa volt, amely a szegedi polgármester által kezdeményezett, a városban állomásozó tüzérség kiindulását akadályozó fellépésről tudósított.[128] Szenttamás három sikertelen ostroma, a katonai vezetés bizonytalansága és kudarca érthetően foglalkoztatta a közvéleményt, főleg a térség közvéleményét. A gyanúból kijutott a tüzérségnek is, hiszen a déli tábor(ok)ban egy kivételével csak cs. kir. legénységű tüzérütegek voltak. A honvédelmi miniszter figyelmeztetése talán azon alapult, hogy ő, mint a Szenttamás elleni harmadik akció vezetője, nem találta kifogásolhatónak a tüzérség működését. Azzal is tisztában volt, hogy a honvéd tüzérség minden erejét a dunántúli fősereghez irányították, így a szerb felkelők ellen feltétlenül szükséges, hogy a térségben működő osztrák tüzérek engedelmeskedjenek a magyar vezetésnek.

A történtek az 5. tüzérezred törzsének tisztikarát mindenesetre egy emlékirat kidolgozására késztette, amelyet a honvédelmi minisztériumnak nyújtottak be. Az október 15-én kelt terjedelmes beadványban azt kérték, hogy az ezred két alacsonyabb beosztás-

[124] OHB 1848:1442. Az előterjesztés Psottát mint rangidős századost részesítette előnyben, de a másik kettőt is úgy minősítette, hogy „a magyar tüzérség alakítása és beoktatása körül" kitűnő érdemeket szereztek.

[125] Psotta Mór, Lukács Dénes és Mack (Makk) József életútjára l. *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. kiadás. Budapest, 2000. Ebből kiviláglik, hogy a tüzérosztályok szervezése nem valósult meg maradéktalanul. Lukács Dénes nov. elején már a HM-ben teljesített szolgálatot.

[126] Az 1. tizenkétfontos gyalogüteghez (amely ekkor már elhagyta a fővárost) okt. 2-án Lukács Dénes százados 2 főágyús és 2 tizedes azonnali áthelyezését kérte, amit az érintett hatóságok két nap alatt elintéztek: HM 1848:7832. Okt. 10-én újabb 17 embert kért ki az üteghez a szokott szolgálati úton: HM 1848:8119.

[127] KPA 159. sz.

[128] Uo. A tüzérdandár parancsnokságának az október 4-én Szegeden történtekről készült részletes jelentése.

ban lévő tisztje Bécsbe utazhasson eligazításért.[129] Mivel Kossuth a lajtai táborban tartózkodott, a kérdéssel az OHB Nyáry Pál elnökletével foglalkozott. A Bizottmány döntését Nyáry október 20-án közölte a honvédelmi minisztériummal. Eszerint az országban állomásozó katonaság – ha nem magyar is – a magyar kormánynak tartozik engedelmeskedni. Így tehát, amíg a tüzérek itt tartózkodnak „hon árulási bűntény terhe alatt" kötelesek engedelmeskedni. Itt maradni pedig a kölcsönösség alapján kötelesek, mivel Ausztria nem bocsájtotta haza Morvaországból és Galiciából a magyar katonaságot. A minisztérium – szól Nyáry utasítása – hívja össze a tiszteket, ismertesse a határozatot, s vegyen tőlük írásos nyilatkozatot, hogy akarják-e a magyar kormányt szolgálni. Ha ezt nem vállalják, hivataluktól fel kell függeszteni, fizetésüket megvonni és ki kell őket utasítani. Egyben meg kell akadályozni, hogy a legénységgel érintkezzenek. A rendelkezés nem érinti a legénységet és az altiszteket. Azokra – véli Nyáry – lehet számítani, s az utóbbiakról kell az „elment" tisztek helyére válogatni.[130]

Mészáros október 22-én kelt válaszában kifejtette aggályait a Bizottmánynak, hogy az együttműködni nem hajlandó tisztek elutasítása sok gondot okozhat. Az altisztek ugyanis nincsenek jól kiképezve, így előléptetésük esetén elméletileg nem lesznek képesek a feladatukat jól ellátni. Ezek után kérte a végleges utasítást, hogy mit válaszoljon a folyamodóknak.[131] Az OHB természetesen nem változtatta meg döntését, így Mészáros Lázár október 25-én tájékoztatásul német fordításban megküldte a budai főhadparancsnokságnak a Bizottmány október 20-i levelét.[132] Az együttműködést nem vállaló tiszteket kiutasították, az esküt megtagadó legénységet pedig hadifogolynak tekintették. Az osztrák sereg közeledésekor, december 23-án Kossuth elrendelte, hogy ezeket a tüzéreket szállítsák a jászkun kerület helységeibe.[133] Akadtak tehát ellenszegülők, de az OHB – a korábbi példák alapján – nem csalódott a tüzérezred altisztjeinek együttműködési készségében. Amíg a budai főhadparancsnokság működött (december 10-ig), a honvédelmi minisztérium útján oda beérkezett név szerinti kérelmek több mint 100 főnyi áthelyezést kezdeményeztek.[134] A főhadparancsnokság megszűnése után Kossuth december 18-án elnöki rendeletben engedélyezte, hogy az 5. tüzérezredtől átléphessenek a honvédséghez.[135]

Ami a honvéd tüzérek létszámát illeti, Nádosy ezredes által, október 21-én közölt 1800 fő az üteghez még be nem osztott egyéneket is tartalmazta. Ezt látszik bizonyítani, hogy Lukács Dénes századosnak egy október végén készült kimutatása, amely ütegenként tünteti fel a létszámot, összesen 1661 emberrel számol.[136] Ismerjük Görgei

[129] HM 1848:8615. A hosszú fejtegetést 16 tiszt írta alá: a beadványt Cortesi vezérőrnagy és Dietrich altábornagy láttamozta. A HM az ügyet okt. 18-án továbbította az OHB-nak. Okt. 15-én Kiss Miklós őrnagy, a budai nemzetőrség parancsnoka azt jelentette az OHB-nak, hogy a budai német tüzérség parancsnoka „tiszti becsület szavára" jelentette ki, hogy nem kaptak olyan parancsot, amely eltiltatná a honvéd tüzérekhez való átlépést. L. Pest-budai nemzetőrök 1848–49. Dokumentumok a fővárosi nemzetőrség történetéhez. S. a. r. *Czaga Viktória* és *Jancsó Éva*. Fővárosi Levéltár. Budapest, 2001. 77. o.

[130] OHB 1848:1286.; HM 1848:8615.; KLÖM XIII. 254. o.; *Csikány*, Honvédtüzérség 38. o.

[131] HM 1848:8615.

[132] HM 1848:8781.

[133] KLÖM XIII. 863. o. A jelek szerint azonban ennek maradéktalan kivitelezésére nem került sor.

[134] Hadtörténelmi Levéltár. General Kommando zu Ofen. Q Section 1848-31-20. tételszám alatt találhatók a HM egymást követő beadványai. (Ezek előirata a HM iratsorozatában az 1848:8100. ikt. számot követően találhatók.)

[135] OHB 1848:5952.

[136] KPA 406. sz. A kimutatás szerint „Móga táborában" az 1. és 3. hatfontos gyalogüteg, az 1. és 2. hatfontos lovasüteg és az 1. tizenkétfontos gyalogüteg található, összesen 694 emberrel. A 2. hatfontos gyalogüteg a perlaszi táborban, a 3. hatfontos lovasüteg Rákospalotán, a 4. hatfontos gyalogüteg, a 4. hatfontos

november 21-én Pozsonyban készült tüzérségi kimutatását, amely ütegek szerinti bontásban 103 lövegről nyújt információt.[137] Ez azonban csak pillanatkép, amely állandóan változott, s még az egyes ütegek együtt maradása sem volt magától értetődő.[138] Tartósan egy helyben állomásozott természetesen az Arad ostromára felvonultatott 14 löveg, amelyről december 22-én jelentett Máriássy János alezredes az OHB-nak.[139] Azok a Pesten és Budán található nagyméretű ágyúk („véd- és ostromlövegek") azonban, amelyekről december 24-én készített kimutatást a Bizottmány számára Kaufmann őrnagy, feltehetően részben az osztrákok kezére kerültek, mindenekelőtt azok, amelyek még lövegtalpakkal nem voltak ellátva.[140]

Áttekintésünk utolsó adatai már nem a Nemzetőrségi Hadtanács időszakát érintik. Egy kérdésre: a rakétagyártás kísérletére azonban vissza kell térnünk, mert annak előzményei a Batthyány-kormány időszakáig nyúlnak vissza. Európa a napóleoni háborúk óta ismerte a Sir William Congreve angol tüzértiszt által feltalált és tökéletesített rakétát. A hazai olvasó a *Jelenkor* 1833. október 2-i számából értesült arról, hogy a csornai „nagy gyepen" a Feuerwerkscorp sikeres lőgyakorlatot mutatott be az Augustin vezérőrnagy által kifejlesztett rakétákkal. Az osztrák hadseregben rendszeresített rakétafegyverekből az 1848. április 26-i kimutatás szerint Pesten és Budán is volt raktáron.[141] A hazai tüzérség fejlesztéséről szóló cikkek adhatták az ötletet a *Marczius Tizenötödike* valamelyik munkatársának, aki a lap május 2-i számában úgy vélekedett, hogy „korunk a congrev-rakéták kora."[142] A cikk íróját az is ösztönözhette, hogy Batthyány hozzájárulásával ezekben a napokban próbáltak ki a Dunán egy az óbudai hajógyárban épített „röppentyűs csajkát."[143] A kormány kezdeményezésére a magyar külügyminisztérium július végén az osztrák hadügyminisztériumhoz fordult egy „röppentyűütegért", de azt Latour augusztus 2-án elutasította, s csak gyalogsági fegyverekhez való alkatrészeket volt hajlandó biztosítani.[144] Ezt követően a Batthyány-kormány más módon kívánt rakétafegyverekre szert tenni. Batthyány augusztus 8-án, visszautasítva egy rakéta-megrendelési ajánlatot, egyidejűleg utasította Pulszky Ferencet, a bécsi magyar külügyminisztérium államtitkárát, hogy tolmácsolja a távol lévő herceg Esterházy külügyminiszternek a kérelmet: „eszközölje ő az ángol kormánynál, az említett röppentyűkből bizonyos mennyiség részünkre átengedhessék, vele egyszersmind Magyarországra szakértő angol tiszt is küldessék.[145] Az akcióba Kossuth is bekapcsolódott, ő is bizalmasa, Pulszky révén. Pulszky kapcso-

lovasüteg és az 1. tizenkétfontos lovasüteg tartaléka helyben található, amihez hozzáadva a Komáromban lévő 122 honvédtüzért, ez a második felsorolást összesen 967 emberrel számol. Az 1661 főnyi létszámot *Csikány,* Honvédtüzérség 36. o. a Hadtörténelmi Levéltár 1848/49. évi gyűjteményének kimutatása alapján használja.

[137] OHB 1848:5510. A kimutatást táblázatosan közli *Csikány,* Honvédtüzérség 41. o. A kimutatásban szerepelnek háromfontos lövegek is, amelyeknek száma „szükségből" megszaporodott. Ilyen űrmértékű löveget – többnyire csövet – kaptak az igényükkel egyre nagyobb számmal jelentkező városok.

[138] *Csikány,* Honvédtüzérség 35–48. o.

[139] OHB 1848:6666. A legnagyobb űrméret 2 hatvanfontos mozsár volt.

[140] OHB 1848:6638.

[141] L. a 61. jegyzetet. A rakétafegyvert egyesek olyan természetesnek tartották, hogy Kökényesy (Gartner) Szaniszló, a jászkun nemzetőrség ideiglenes őrnagya júl. 8-án azt ajánlotta, hogy a kunoknak vagy rakétákat, vagy ágyúkat adjanak. HM/b. 1848:3386.

[142] Ezt a megállapítást az *Atheneum* már 1839. I. 32. megtette. L. még *Ács Tibor:* Magyar tudósok vitája a Congréve-rakétáról. *Haditechnika* 1993/4. 53–55. o.

[143] A budai főhadparancsnokság megkeresésére Batthyány ápr. 26-án járult hozzá a kísérlethez, HNI 1848:57.

[144] KM eln. 1848:768., 806.

[145] Batthyány iratai 1016. o., Pulszky aug. 10-i válasza: uo. 1035. o.

latba került Anton Stuwer bécsi tűzszerésszel. Az előzményeket nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy Kossuth augusztus 31-én arra utasította Pulszkyt, hogy nevezettel kösse meg a „definitív" szerződést.[146] Pulszky a szerződést szeptember 7-én meg is kötötte Stuwerrel.[147] Annak azonban nincs nyoma, hogy a rakétatechnikus Pestre jött és a gyártás megkezdődött volna.

A „hadi röppentyű" hazai gyártására már 1848 október elején sor került. Ennek okmányszerű első nyoma Mészáros Lázárnak október 21-én az OHB-hoz intézett levele, amely a röppentyűgyártásával megbízott Moser nemzetőr hadnagy jelentésére hivatkozva közölte, hogy a munka „felette jó sikerrel halad". A kísérletek szerint a röppentyűk „egyenes és biztos járást mutatnak.", s célba érve nagy erővel csapódnak be.[148] November 7-én Mészáros már azt jelentette, hogy Moser főhadnagy (?)többféle röppentyűt készített, s mivel azokat a minisztérium tüzérségi előadója jónak találta, bizottságot nevezett ki a bemutató megszemlélésére. A technikai újdonságok iránt érdeklődő miniszter, hogy a Bizottmány is nevezzen ki két tagot november 11-én szombaton tartandó bemutatóra, így indokolta kérését: „Minthogy itten egy egészen új, magyar honban még soha nem űzött művészet életbe léptetése forog kérdésben, melyből a haza mérhetetlen hasznot ígérhet magának..."[149] A másnap kelt jelentés azonban a kísérlet kudarcáról számolt be. Eszerint a röppentyűk igen nehezek, csak 400 lépés távolságba repültek, igen kis hatásfokkal működtek, „a hadi szolgálatra pedig igen drágák."[150] Ugyanez a jelentés arról tudósított, hogy jelentkezett valaki Sopronból, aki 16-án ugyanott alkalmasabb röppentyűket kíván bemutatni, s ezért Mészáros ismét kérte, hogy a küldöttség küldjön ki két személyt.[151].

A kísérlet november 16-án megtörtént. A másnap elkészült jegyzőkönyv szerint a tíz tételesen ismertetett lövés igen változó eredményű volt. A lövedékek (projectile) technikailag nem voltak tökéletesek, a kilövő állványzat ugyan könnyű, de hiányos és tökéletlen. A bizottság javaslata az, hogy Moser és a másik szakértő egyesítse szakértelmét, s az OHB utaljon ki a munka folytatására 500 pftot.[152] Mészáros december 13-án örömmel jelentette, hogy a két nappal korábbi rakétakísérlet minden addiginál jobban sikerült.[153] December 14-én Lahner ezredes, a HM tüzérségi osztályának vezetője felterjesztette a 22 lövésről készült részletes jegyzőkönyvet, amely tartalmazta a lőtávolságot, a lövedék

[146] KLÖM XIII. 857. o.

[147] Kossuth miniszteri iratai. (L. a 61. jegyzetet.) Közli *Friedrich Walter:* Magyarischen Rebellenbriefe 1848. Münnich, 1964. 59–60. o.

[148] OHB 1848:1595. A jelentés Bogeni Moser nemzetőrhadnagyra hivatkozik, akit – ezek szerint – valahol a nemzetőrség hadnagynak választott. Ezt az tette lehetővé, hogy 1847-től Magyarországon tartózkodott. Rakétatechnikai ismereteit mint bombászkari tüzér szerezte. *Bona Gábor:* Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. 425–426. o.

[149] OHB 1848:3093. Mészáros Nádosy ezredest, Lukács őrnagyot és Kaufmann századost nevezte ki a bizottmány tagjainak.

[150] OHB 1848:2792. A kísérletről jkv nem készült.

[151] Uo. A bemutató résztvevői a váci határban lévő „tüzérségi dolgozó háznál" találkoztak. (A cs. kir. tüzérség itt az un. Hutterekben különböző készleteket tárolt.)

[152] OHB 1848:3255. Ugyanezen a számon Kossuth nov. 20-án intézkedett és 500 pft kiutalásáról. (A jkv. Moserről elmondja, hogy több évig szolgált a „röppentyű testületnél." Nov. 11-től csak 4 napja volt a 10 lövedék elkészítésére. Vagyis nem a másik, „a Sopronból érkezett" személy tartotta a bemutatót. Ugyanakkor a jkv a két szakértő együttműködését javasolja.)

[153] OHB 1848:5555. A jelentés közölte, hogy az eddig kézzel folytatott gyártás megkönnyítésére egy hidraulikus sajtóra volna szükség. Dec. 14-én az OHB utasította Fiáth István soproni kormánybiztost, hogy hg. Esterházy cukorgyárából a két vízi sajtót, vagy legalább az egyiket szerezze meg.

nemét, eltérését a lőiránytól, illetve hogy a becsapódáskor miként működött.[154] Kossuth december 16-án kiadta a rendeletet a rakétafegyver rendszerbe állítására.[155]

Lukács Dénes, a honvéd tüzérség főparancsnokságának vezetője december 23-án, amikor a már felszerelt és rövidesen felszerelendő lövegekről jelentett, igen optimistán nyilatkozott a röppentyűk készítéséről: Moser hadnagy eredményesen működik, a kiképzés igen egyszerű, értelmes emberek 48 óra alatt megtanulják a rakéták kezelését. Három hét múlva, ha az állványok készen lesznek, egy üteget már Erdélybe lehet küldeni – ígéri a jelentés.[156] A főváros kiürítése miatt azonban a rakéták sorozatgyártására csak Nagyváradon került sor.

Aladár Urbán

THE NATIONAL GUARD COUNCIL AND THE ORGANISATION OF THE HONVÉD ARTILLERY IN 1848

Summary

A characteristic of the Hungarian revolutionary changes in 1848 is that beside the regular troops voluntary battalions were also organised from May 1848. The Hungarian Ministry of National Defence was not in command of these units. These volunteers, the so-called mobile national guards, were taken into service for three years, under the command of the National Guard Council established by Prime Minister Lajos Batthyány. (The National Guard was set up according to article 22 of 1848, for maintaining public order in the settlements, and the cabinet charged Batthyány with its leadership.) The volunteers of the mobile national guards were soon called honvéd, i.e. „defenders of the homeland", and the first battalions organised in the summer of 1848 became the models for the mass army from autumn.

The recruitment began on 16 May 1848, with the aim of setting up ten infantry battalions and a horse artillery battery. The latter moderate objective can be explained by the fact that the recruitment went on illegally, without the authorization of the parliament, and they did not want to irritate the government in Vienna with the „disproportionate" development of this important branch of service. (Eventually, Vienna recognised the establishment of the new units, as being „defence measures" taken against the Serb movements in Southern Hungary.) The number of those volunteering for artillery service, however, increased so rapidly that Batthyány and the National Guard Council could start the artillery training in greater strength. The training officers were chosen from artillery officers that either left the service, or were transferred from active service. The majority of these officers, as well as the NCOs that volunteered from the regular regiments, were Hungarians. The instructors had an easy job, as there were several young intellectuals among those joining the artillery, mostly engineers, surveyors and mathematicians who attained the theoretical knowledge effortlessly.

The training of the artillery volunteers went at such a spanking pace that a few weeks after, on Batthyány's instructions and through the Ministry of National Defence, the Council requested the central artillery brigade command to put horses at the Hungarian artillery's disposal. (For understandable reasons, the purchasing of horses for the Hungarian army had just started then.)

[154] OHB 1848:5605. A lövészet eredményének szakszerű összefoglalását l. *Szöllősy,* Az 1848–49-i magyar tüzérség 210. o. (L. az 5. jegyzetet.)

[155] OHB 1848:5605.

[156] OHB 1848:6433.

Subsequent to certain difficulties, the army got the support, and thus the drill with the horses started. As a result, the 1st Hungarian six-pounder artillery battery executed a successful shooting exercise in the Keresztúr artillery shooting range on 16-17 August. On the following day, Batthyány gave orders to raise the strength of the Hungarian artillery from 350 to 2500. At the same time, he objected to the defence minister's intention to command the battery after its successful debut against the Croats, to the defence line established along the Drava River. Batthyány announced that he regarded this well-trained battery as a model for further units to be drilled.

At the end of August and the beginning of September, the Hungarian artillery obtained cannons from the artillery supply depot of the Neugebäude, and carriages from the train service. This was already a protracted process, because the central artillery and train service command showed reluctance to cooperate with the Hungarian government and the Hungarian army. In a few days after 11 September, the beginning of the Croatian invasion, three newly trained and equipped Hungarian batteries were dispatched to encounter the Croatian army. On 29 September, in the battle of Pákozd, two regular and four Hungarian artillery batteries were fighting on the Hungarian side, the former having been filled up with Hungarian ranks in part. Their cannon fire played a great part in holding up the enemy's infantry advance. Thus, the troops of Croatian Ban Jellačić were forced to retreat in the direction of Győr and Vienna, and to leave the country two days later.

Further on, the study discusses how the 5th artillery regiment's Austrian and Czech officers, staying in Hungary, attempted not to take part in the armed conflict. Moreover, the author traces the artillery's successful organisational work in the autumn, up to December 1848, when the National Guard Council merged into the Ministry of National Defence.

Aladár Urbán

L'ORGANISATION DU CONSEIL DE GUERRE DE LA GARDE NATIONALE ET DE L'ARTILLERIE DES HONVEDS EN 1848

Résumé

La particularité de la transformation révolutionnaire hongroise de 1848 résidait dans l'organisation des bataillons de volontaires, en plus des troupes régulières, dès mai 1848. Ces unités ne relevaient pas du Ministère hongrois de la Défense Nationale. Ces volontaires recrutés pour trois ans furent des gardes nationaux mobiles qui dépendaient du Conseil de guerre de la Garde Nationale mis en place par le Premier ministre Lajos Batthyány. (Le Conseil des Ministres confia à Batthyány la garde nationale constituée pour le maintien de l'ordre dans les communes, en vertu de la loi 22–1848.) Les volontaires de la garde nationale mobile furent bientôt appelés honveds et les premiers bataillons organisés en été 1848 servirent de modèle pour l'armée populaire formée dès l'automne.

Le recrutement, commencé le 16 mai 1848, envisagea d'organiser dix bataillons d'infanterie et une batterie d'artillerie à cheval. La modestie de ce dernier objectif s'explique par le fait que tout le recrutement s'est déroulé de manière irrégulière, sans autorisation du Parlement, et qu'on ne voulait pas provoquer l'administration viennoise par une augmentation «disproportionnée» de cette arme importante. (Vienne reconnut ensuite la constitution des nouvelles unités comme une «mesure de défense» en raison des mouvements des Serbes méridionaux. Cependant l'effectif des volontaires d'artillerie augmenta avec une telle rapidité que Batthyány et le Conseil de guerre de la Garde Nationale purent commencer à entraîner un effectif d'artillerie plus important. Les officiers d'instruction étaient soit des anciens officiers d'artillerie, soit des actifs affectés à cette fonction. Ces officiers ainsi que les sous-officiers issus des régiments de ligne étaient, pour la plupart, des Hongrois. La tâche des instructeurs fut facile, car il y avait de nombreux intellectuels parmi les

candidats à l'artillerie, surtout des ingénieurs, des géomètres et des mathématiciens qui apprirent vite les connaissances théoriques.

L'instruction des artilleurs volontaires avança si rapidement que le Conseil de guerre – sur l'ordre de Batthyány et via le Ministère de la Défense – demanda, après quelques semaines, au commandement de la brigade d'artillerie du régiment de ligne de mettre des chevaux à la disposition des artilleurs honveds. (Il est compréhensible que l'armée n'a pas procédé à l'achat de chevaux plus tôt.) Malgré quelques difficultés, les honveds obtinrent les chevaux et purent commencer à s'exercer avec des attelages. Grâce à cela, les 16–17 août, la première batterie d'artillerie de six livres effectua un exercice de tir réussi au champ de tir de Keresztúr de l'artillerie. Le lendemain, Batthyány ordonna l'augmentation de l'effectif de l'artillerie honved de 350 à 2500 personnes. Il protesta en même temps contre l'intention du ministre de la défense qui voulut affecter cette batterie sur la ligne de garde organisée contre les Croates au bord de la Drave. Batthyány déclara qu'il considérait cette batterie bien entraînée comme un modèle qui devrait aider l'entraînement d'autres unités.

Fin août début septembre, l'artillerie honved reçut des pièces du magasin d'artillerie de Neugebaude et des attelages du service du train des équipages. Ce ne fut pas simple, car la collaboration du commandement de l'artillerie et du train des équipages du régiment de ligne avec le gouvernement et l'armée hongroise devint alors de plus en plus aléatoire. Trois batteries honveds fraîchement instruites et équipées furent envoyées contre l'armée croate quelques jours après l'invasion lancée par cette dernière le 11 septembre. Le 29 septembre, dans la bataille de Pákozd, deux batteries d'artillerie du régiment de ligne (complétées par des soldats hongrois) et quatre batteries d'artillerie honveds furent engagées. Elles jouèrent un rôle important dans l'arrêt de l'avancée de l'infanterie ennemie. Ainsi l'armée de Jellačić, ban de Croatie, fut contrainte de prendre la direction de Győr et Vienne et de quitter le pays.

Par la suite, l'étude examinera comment les officiers d'origine autrichienne et tchèque se trouvant dans le pays ont essayé d'échapper au conflit armé. Elle suivra aussi les travaux d'organisation efficaces de l'artillerie jusqu'en décembre 1848 où le Conseil de guerre de la Garde Nationale a intégré le Ministère de la Défense.

Aladár Urbán

DIE ORGANISIERUNG DES MILITÄRRATES DER NATIONALGARDE UND DIE DER HONVED-ARTILLERIE IM JAHRE 1848

Resümee

Es ist eine Eigenheit der Umbrüche zur Zeit des ungarischen Freiheitskampfes im Jahre 1848, dass ab Mai 1848 neben der allgemeinen Wehrpflicht freiwillige Bataillone organisiert wurden. Über diese Einheiten verfügte nicht das ungarische Ministerium für Landesverteidigung. Diese für drei Jahre angestellten Freiwilligen waren sogenannte mobile Nationalgardisten, über die der Militärrat der Nationalgarde verfügte, der von Ministerpräsident Lajos Batthyány organisiert worden war. (Die aufgrund von Gesetzesartikel 1848:22. aufgestellte Nationalgarde, die die Ordnung von Siedlungen aufrechterhalten sollte, wurde vom Ministerrat Batthyány übergeben.) Die Freiwilligen der mobilen Nationalgarde wurden bald Honveds genannt. Die im Sommer 1848 organisierten ersten Bataillone wurden die Modelle für die ab Herbst organisierte Massenarmee.

Die am 16. Mai 1848 beginnende Anwerbung hatte das Ziel, zehn Infanteriebataillone und ein Kavallerie-Artilleriebatterie zu organisieren. Diese letzte bescheidene Zielsetzung wird dadurch erklärt, dass die gesamte Anwerbung regelwidrig – ohne Ermächtigung durch den Reichstag – vor sich ging. Zudem wollte man mit der „unverhältnismäßigen" Erhöhung dieser wichtigen Waffengattung die Regierung von Wien nicht reizen. (In Wien wurde die Organisierung der neuen Formationen im Nachhinein als eine „Schutzmaßnahme" infolge der serbischen Bewegungen im

Südland anerkannt.) Die Zahl der Freiwilligen, die sich bei der Artillerie meldeten, wuchs jedoch so rapide, dass Batthyány und der Militärrat der Nationalgarde mit der Ausbildung einer größeren Artilleriezahl beginnen konnten. Die Ausbildungsoffiziere waren zum Teil aus dem Dienst ausgetretene, zum Teil aus dem aktiven Dienst übergewechselte (versetzte) Artillerieoffiziere. Diese Offiziere, sowie die aus den Linienregimentern übergewechselten Unteroffiziere waren größtenteils Ungarn. Die Ausbilder hatten eine leichte Aufgabe, da sich ziemlich viele junge Intellektuelle bei der Artillerie gemeldet hatten, in der Überzahl Architekten, Vermessungsingenieure und Mathematiker, die sich das theoretische Wissen leicht aneignen konnten.

Die Ausbildung der freiwilligen Artilleristen verlief so schnell, dass der Militärrat – auf Anweisung von Batthyány – nach einigen Wochen das Kommando der Artilleriebrigade der Linienregimenter auf dem Wege des Ministeriums für Landesverteidigung darum bat, den Honved-Artilleristen Pferde zur Verfügung zu stellen. (Für die Honved-Armee begannen die Pferdekäufe verständlicher Weise nur zu dieser Zeit.) Die Honveds bekamen diese Hilfe nach einigen Schwierigkeiten, sodass die Übungen mit den Gespannen beginnen konnten. Als Ergebnis hielt die 1. Sechspfund-Honved-Artilleriebatterie am 16-17. August auf dem Artillerie-Schießplatz von Keresztúr eine erfolgreiche Scheibenschussübung. Am darauf folgenden Tag verfügte Batthyány, dass die Stärke der Honved-Artillerie von 350 auf 2500 erhöht werden muss. Gleichzeitig protestierte er dagegen, dass der Minister für Landesverteidigung die Batterie, die sich erfolgreich bewährt hatte, gegen die Kroaten zur Postenlinie entlang der Drau kommandiert. Batthyány verlautbarte, er sehe diese erprobte Batterie als Vorbild, das im Weiteren bei der Ausbildung neuer Einheiten helfen werde.

Die Honved-Artillerie erhielt Ende August/Anfang September aus dem Zeughaus der Artillerie im Neugebäude Geschütze und von den Fuhrwerkstruppen Fuhrwerke. Diese Aufrüstung verlief nicht gerade einfach, da das Artillerie-, bzw. Fuhrwerkskommando der Linienregimenter zu dieser Zeit nur mehr schleppend mit der ungarischen Regierung, bzw. der Honved-Armee zusammenarbeitete. Gegen die sich am 11. September in Bewegung setzenden kroatischen Invasionsarmeen wurden innerhalb von einigen Tagen drei soeben ausgebildete und ausgerüstete Honved-Batterien geschickt. Am Gefecht bei Pákozd am 29. September nahmen auf ungarischer Seite zwei Artilleriebatterien der Linienregimenter (die zum Teil mit ungarischer Mannschaft ergänzt worden sind) und vier Honved-Artillerie-Batterien teil. Das Feuer ihrer Geschütze spielte beim Aufhalten der vordringenden feindlichen Infanterie eine große Rolle. Dadurch wurde die Armee des Banus' von Kroatien, Jellačić, dazu gezwungen, zwei Tage später in Richtung Raab (Győr) – Wien zu marschieren und das Land zu verlassen.

Die Studie gibt im Folgenden einerseits einen Überblick darüber, wie die sich im Land befindlichen Offiziere des 5. Artillerieregiments österreichischer und tschechischer Herkunft versuchten, sich aus dem entstandenen bewaffneten Konflikt herauszuhalten. Andererseits verfolgt sie die erfolgreiche Organisationsarbeit der Artillerie im Herbst bis zum Dezember 1848, als der Militärrat der Nationalgarde in das Ministerium für Landesverteidigung integriert wurde.

Аладар Урбан

ВОЕННЫЙ СОВЕТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ И ОРГАНИЗАЦИЯ ХОНВЕДСКОЙ АРТИЛЛЕРИИ В 1848 ГОДУ

Резюме

Специфической чертой революционных преобразований в 1848 году в Венгрии был тот факт, что наряду с составом призывников в армии, начиная с мая 1848 года, формировались добровольчкеие батальоны. Венгерское Министерство Национальной Обороны не распоряжалось этими частями. Эти завербованные на три года добровольцы назывались мобильными национальными гвардейцами, находившимися в ведении Военного Совета

Национальной Гвардии, сформированного премьер-министром Лайошем Баттьяни. (Совет Министров Венгрии предписывал препоручить Баттьани Национальную Гвардию, созданную Законом за № 22 от 1848 года для поддержания порядка в поселениях), Добровольцев мобильной национальной гвардии вскоре стали именовать хонведами, и первые батальоны, сформированные летом 1848 года, сполужили моделью формирующейся с осени массовой армии.

Вербовка, начатая 16 мая 1848 года, ставила задачей формирование десяти пехотных батальонов и одной конной артиллерийской батареи. Эта последняя скромная целеустановка объясняется тем, что вся вербовка проводилась не по правилам – без уполномочия государственного собрания, кроме того „непропорциональным" увеличением этого важного рода войск не хотели раздражать венское правительство. (В Вене задним числом признали, что формирование этих новых частей является „оборонной мерой", предпринятой из-за движения сербов в южных провинциях.) Однако число добровольцев, примкнувших к артиллерии так быстро увеличивалось, что Баттьяни и Военный Совет Национальной Гвардии предприняли шаги для боевой подготовки более значительного контингента артиллеристов. Офицеры-инструкторы были офицеры-артиллеристы, частью уволившиеся из армии, а частью перешедшие (переведенные) из действительной службы. Эти офицеры, а также подофицеры, вышедшие из армейских полков, были в большинстве своем венгры. Офицерам-инструкторам было нетрудно работать, так как в артиллерию вступали большей частью молодые интеллигенты, в большинстве своем инженеры, аграрные инженеры, математики, которые легко усваивали основные знания программы воинской подготовки.

Подготовка артиллеристов-добровольцев проходила так быстро, что Военный Совет по указанию Баттьяни через несколько недель запросил через Министерство Национальной Обороны у командования полковой артиллерийской бригады предоставить лошадей в распоряжение офицеров-хонведов. (Разумеется, лишь теперь начались закупки лошадей для хонведской армии.) Эта помощь хонведам при некоторых трудностях была оказана. Таким образом можно было начать тренировку с лошадиными упряжками. В результате этого 1-я хонведская артбатарея с шестью упряжками 16–17 августа смогла успешно провести учение со стрельбами на артиллерийском полигоне в Керестуре. На следующий день после учебно-стрелкового показа Баттьяни издал распоряжение увеличить численность хонведских артиллеристов с 350 до 2500 человек. Одновременно он выразил протест против того, чтобы министр обороны командировал артбатарею, успешно проведшую показательные учения, на рубеж охраны вдоль реки Драва, созданный против хорватов. Баттьяни заявил, что эту слаженную, прошедшую боевую подготовку артбатарею он считает образцовой, она должна будет содействовать обучению и подготовке новых артиллерийских частей.

В конце августа – начале сентября хонведская артиллерия получила из артиллерийского арсенала в Нойгебойде арторудия и гужевые подводы из транспортно-егерской службы. Оснащение артиллерии проходило не легко, так как армейское полковое командование и начальство егерской транспортной службы уже неохотно взаимодействовали с венгерским правительством и хонведской армией. Против наступавшей армии хорватов, выступившей 11 сентября, венгры в течение нескольких дней смогли отправить на фронт три свеже подготовленных и оснащенных хонведских артбатареи. 29 сентября в сражении у Пакозда на стороне венгров приняли участие две армейских полковых (укомплектованных отчасти венгерскими рядовыми) и четыре хонведских артбатареи. Огонь из стволов этих артбатарей сыграл значительную роль в том, что было приостановлно наступление пехоты противника. Тем самым хорватская армия генерала Елашича была вынуждена по прошествии двух дней отойти в сторону рубежа Дьер – Вена и оставить страну.

В дальнейшем автор статьи показывает, с одной стороны, каким образом попытались офицеры австрийского и чешского происхождения, входившие в состав 5 артполка и находившиеся на территории Венгрии, остаться в стороне от развернувшегося вооруженного конфликта. С другой стороны, автор статьи прослеживает успешную работу, проводившуюся осенью по организации артиллерии, вплоть до декабря 1848 года, когда Военный Совет Национальной Гвардии влился в Министерство Национальной Обороны.

PERJÉS GÉZA

KOSSUTH ÉS GÖRGEY KONFLIKTUSA *

Tanulmányunk kísérlet egyik oldalról Görgey katonai karakterének megközelítéséhez, másik oldalról annak megvilágításához, hogy a markáns katonai egyéniségből, főleg azonban a politika és a hadvezetés szükségszerű, a két emberi tevékenység alapvetően eltérő jellegéből adódó összeütközéseiből miként következett be konfliktusa a politikával, elsősorban természetesen Kossuth Lajossal.

Tehát nem Görgey hadvezetését vizsgáljuk, hanem a katonaszociológia és a katonai lélektan eszközeivel próbáljuk megérteni személyiségének katonai vonásait és konfliktusait a politikával. A történetírás eredményeire támaszkodva, hangsúlyozzuk: konfliktusról van szó és nem „árulásról"![1]

Kossuth és Görgey viszonyát szélesebb, egyetemes történeti keretbe ágyazva vizsgáljuk. Ez a keret a politikának és a hadvezetésnek a felvilágosodás óta gyökeresen megváltozott viszonya. Mint ismeretes, a politika és a hadvezetés viszonya a történelem folyamán soha nem volt mentes a súrlódásoktól. Amíg azonban régebben a háborúra vonatkozó döntés körül kibontakozó vita általában nem terjedt túl a hatalom birtokosainak legszűkebb körén, a probléma a felvilágosodás óta politikai, alkotmány- és emberjogi, valamint morális dimenziót öltött.

Ezekhez a célokhoz idomul tanulmányunk szerkezete. Első részében az említett egyetemes történeti keretet vázoljuk fel. A következő részben Görgey katonai képzettségét vizsgáljuk és viszonyát a katonai hivatáshoz. A harmadik rész tárgya általában a politikai vezetés, valamint a honvédsereg, különösen pedig a tisztikar viszonya. Az utolsó rész esettanulmány, melyben azt mutatjuk be konkrétan, hogy miként romlik meg Kossuth és Görgey kapcsolata.

Az egyetemes történeti háttér

A politika és a hadvezetés viszonyainak előbb jelzett megváltozása a feltörekvő polgárság szabadságigényéből eredt: a cél a feudális államberendezés lebontása volt, és ennek legfőbb akadályát az állandó hadseregben látták. A felvilágosodás filozófusai fogalmazták meg ideológiailag a polgárság törekvéseit, hol enyhébb, hol radikálisabb formában: voltak, akik pusztán a hadsereg parlamenti ellenőrzését akarták, de voltak olyanok is, akik magát a háborút, mint a politikai konfliktusok rendezésének eszközét akarták megszüntetni, és ennek megfelelően a hadsereget feloszlatni. Ezekhez az állampolitikai

* A Hermann Róbert két könyve (1848–49. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001.; Kossuth Lajos és Görgey Artúr levelezése, 1848–1849. Budapest, 2001.) által inspirált tanulmány Perjés Géza hagyatékában maradt fenn. A „Görgey szakmai tudása és katonai karaktere" című fejezet önállóan megjelent a Ruttkay Kálmán-emlékkönyvben: Míves semmiségek. Elaborate trifles. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára. Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday. (Szerk. *Ittzés Gábor & Kiséry András.*) Piliscsaba, 2002. (Pázmány Papers in English and American Studies. Volume 2.) 435–453. o.

[1] Az „árulás" vádjának történetére és a vita lezárulására nézve lásd *Kosáry Domokos:* A Görgey-kérdés története. Budapest, 1994. 1–2. k.

és alkotmányos kérdésekhez mélyen szántó világszemléleti, értékrendbeli, életviteli nézeteltérések is járultak. Egyik oldalon ott állt a polgárság szorgalma, józan életvitele, szabadságigénye, irtózása a háborútól és megvetése a katonai értékek és életszemlélet iránt. Köznapi téma volt ebben az időben a publicisztikában a katonaság durvasága, rablóösztöne, rabiátus magatartása. Voltaire például egyszerűen „bérgyilkosoknak" nevezte a katonákat. A másik oldalon viszont ott állt a mesterségét professzionálisan kifejtő, zárt közösséget alkotó, a katonai erényeket mindenek fölé helyező, sajátos katonai etikát valló, erős öntudattal rendelkező tisztikar, mely mélyen lenézte a „nyárspolgárok" kisszerűségét, unalmas életvitelét, pénzimádatát és önzését.

A felvilágosodás óta két ideológia és politikai gyakorlat nyomta rá bélyegét a politika és a hadvezetés viszonyára: a liberalizmus és a konzervatizmus. Ennek megvilágosítására idézzük az amerikai tudóst, Huntingtont:

„A liberalizmus rendszerint ellenségesen viselkedik a hadseregekkel szemben. Szerinte veszélyeztetik a békét és az alkotmányos kormányzást. Ha katonai szervezetre egyáltalán szükség van, ennek a liberális elveket tükröző katonai szervezetnek kell lennie. A liberalizmusban a civil ellenőrzés a liberális elvek testet öltését jelenti a katonai intézményekben. A hivatásos katonákról azt tartják, hogy szellemileg visszamaradottak, nem hozzáértők, és lebecsülik a közgazdaságtan, az erkölcs és az ideológia jelentőségét. A honvédelem mindannyiunk, s nem csupán kevesek kötelessége. Ha elkerülhetetlen a háború, az államnak 'fegyverre kelt nemzetként' kell harcolnia, s népi milíciákra és állampolgár-hadseregekre kell hagyatkoznia...

A konzervativizmus alapjában véve hasonló a katonaetikához. S valóban, megfelelőnek ítélték a katonaetika olyatén minősítését, miszerint az konzervatív realizmus. Az emberről, a társadalomról, a történelemről alkotott elméletei, a hatalomnak az emberi kapcsolatokban betöltött szerepének elismerése, a létező intézmények elfogadása, korlátozott célkitűzései és a grandiózus tervek iránti bizalmatlansága alapján a konzervativizmus azonos a katonaetikával... Meg sem kísérli, hogy ugyanazokat az eszméket alkalmazza minden emberi problémára és minden emberi intézményre. Különféle értékeket és célokat enged meg... a konzervativizmust nem hajszolja saját logikája elkerülhetetlen konfliktusba a katonai funkció követelményeiből eredő katonai értékekkel. Egyedül a konzervativizmusnak nincsen semmiféle politikai-ideológiai mintája, melyet ráerőszakolna a katonai intézményekre. Míg a katonaetika és a liberalizmus... között inherens ellentét és konfliktus áll fenn, inherens hasonlóság és összeegyeztethetőség létezik a katonaetika és a konzervativizmus között"[2]

A két irányzat hatását a politika és a hadvezetés viszonyára két szélsőséges eseten, az amerikai és a porosz–német fejlődésen mutatjuk be. Az időszak, melyben vizsgálatunk folyik, amerikai részről az alkotmány 1784. évi kihirdetésével kezdődik, Porosz-Németország esetében 1806-tal, a Napóleontól Jenánál és Auerstädtnél elszenvedett vereségével.

A liberális, illetve a konzervatív eszmék befogadása és azok gyakorlati alkalmazása szempontjából a két ország földrajzi, gazdasági, társadalmi és politikai adottságai gyökeresen eltértek egymástól. Amerika, mondhatni a korlátlan terjeszkedés és gazdasági lehetőségek hazája volt, amelyet az egyéni kezdeményezés és az állam minimális befolyása jellemzett. A területileg sem egységes, erőforrásokban szegény Poroszországban a szűkösen rendelkezésre álló javak kihasználásában az állam befolyása igen nagy

[2] *Huntington, Samuel, P.*: A katona és az állam. (Ford. *Félix Pál.*) Budapest, 1994. 94. és 96. o.

volt. Amerika lakossága már az angol gyarmati uralom idején is nagyobb szabadságot élvezett, mint egykori honfitársai Európában, a függetlenség kivívása után viszont az alkotmány a legnagyobb szabadságot biztosította polgárainak.[3] Ezzel szemben Poroszországban a Hohenzollern-dinasztia a szabadság jelentős korlátozásával kormányozta népét. Amerikában a gyarmati időkben a katonai erőt az elnyomó angol hadsereg jelentette, mellette a milíciák katonai jelentősége csekély volt. Poroszországban a hadsereg biztosította az ország védelmét, és nagyban hozzájárult, hogy a nem túl jelentős fejedelemség tekintélyes európai hatalommá váljon. Amerikában a milícia tisztikara nem hivatásszerűen gyakorolta a katonai mesterséget, ezzel szemben Poroszországban a nemesi tisztikar a katonai értékrend szerint élő, zárt, hivatásos testületté vált, és vezette az akkori Európa egyik legjobban kiképzett hadseregét.

Amerikában, részben az angol hadsereggel kapcsolatban szerzett rossz tapasztalatok, de jelentős részben a liberális eszmék hatására, szinte zsigeri gyűlölet élt az állandó hadsereggel szemben, elsősorban persze a hatalommegosztás és a civil ellenőrzés elvét nagy tudatossággal hirdető politikusokban. 1784-ben a kontinentális kongresszus a következő indoklással oszlatja fel a hadsereget: „Békeidőben az állandó hadseregek összeegyeztethetetlenek a köztársasági kormány elveivel, veszélyeztetik a szabad nép szabadságjogait, és általában a zsarnokság létrehozására szolgáló romboló gépezetté alakítják."[4]

Ezzel szemben Poroszországban és Németországban nagy becsülete volt a katonai szolgálatnak, s míg a francia felvilágosodás filozófusai a már megismert módon marasztalták el a katonaságot a legsúlyosabb vétkekben, addig a német idealisták dicsérték a katonai erényeket.

Még az örök béke programját hirdető Kant is a katonai hivatás „emelkedettségéről" és a háború – persze csak az önvédelmi háború – erkölcsnemesítő hatásáról írt.

A hatalmi helyzetét növelni és megszilárdítani akaró, ellenséges országokkal körülvett Poroszország nem lehetett meg erős hadsereg nélkül. A napóleoni háborúkat pedig élethalál kérdésként élte át a németség, és már ekkor jelentkezik a német egység gondolata, porosz vezetéssel. Ezzel szemben Amerika védelmét két óceán biztosította, és szárazföldi szomszédai sem jelentettek számára fenyegetést. Így a katonai kérdés érthető módon háttérbe került, elvesztette fontosságát. Már Tocqueville is felismerte ezt; „Honnan van..., hogy az amerikai Unió nem bomlik fel egy nagy háború során? Azért, mert egyáltalán nem kell nagy háborúktól tartania... Az Egyesült Államok nagy szerencséje... az, hogy olyan helyen fekszik, ahol nem kell tartania háborúktól."[5]

Huntington szerint csakis így volt lehetséges, hogy Amerikában a honvédelem és a külpolitika a közfigyelem „kirekesztett kérdései" közé került, „Bármennyire is lenyűgözően változatos és alkotó szellemű volt az amerikai liberalizmus, amikor belföldi kérdé-

[3] *Brinton, Cr. – Christopher, J. B. – Wolff, R. L.:* A History of Civilization. Second ed. New Jersey, 1960. 1–2. k.; *Tocqueville, Alexis:* Az amerikai demokrácia. (Ford. *Ádám P., Frémer J.*, bevez. *Fr. Furet.*) Budapest, 1960.; *Urbán Aladár:* Köztársaság az új világban. Az Egyesült Államok születése. 1763–1789. Budapest, 1994.; *Ritter Gerhard:* Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus" in Deutschland. München, 1954–1970. 1–4. k.

[4] *Huntington:* i. m. 141. o.

[5] *Tocqueville:* i. m. 142. o. Az amerikai történetírásban a hatvanas évektől fogva a „free security" fogalommal jelölik a szabadságnak és a biztonságnak az ország XIX. századi történetében megvalósult együttesét, a fenyegetéstől mentes védettséget. *Millet, A. R.:* The Constitution and the Citizien-Soldier. *Revue International d'Histoire Militaire* (a továbbiakban: RIHM), 69. (1990) 104. o. és *Trask, D., F.:* The American Presidency, National Security and Intervention from McKinley to Wilson. uo. 293. o.

sekre szorítkozott, botladozott, ha a külpolitikára és a honvédelemre alkalmazták" – olvashatjuk más helyen Huntingtonnál.[6]

Amerika biztonságos helyzete és a civil ellenőrzésről vallott liberális felfogás vezetett az alkotmány sajátos rendelkezéseihez. Huntington bírálata ezekről a rendelkezésekről meglehetősen szigorú: „az alkotmány összekeveri a politikai és a katonai funkciókat, beleviszi a politikát a katonai ügyekbe és a katonai ügyeket a politikába."[7]

A katonai uralmat, illetve valamelyik politikai intézménynek a hadsereg feletti hatalmát megakadályozandó, az alkotmány a honvédelmet érintő területen a legmesszebbmenő hatalommegosztást valósította meg. Mint Huntington írja, az alkotmány cikkelyei így osztják meg a civil felelősséget katonai ügyekben:

„1.) Az egész szövetségi kormányzati rendszerben a milíciával foglalkozó cikkelyek megosztják a milícia fölött gyakorolt ellenőrzést az államok kormányai és a szövetségi kormányok között.

2.) A szövetségi kormányon belül a hatáskörök elkülönítése megosztja a szövetségi fegyveres erők fölötti ellenőrzést a kongresszus és az elnök között.

3.) A szövetségi kormány végrehajtó hatalmi ágazatán belül a főparancsnokkal foglalkozó cikkely általában megosztja a hadsereg fölötti ellenőrzés jogát az elnök és a miniszterek között."

Ilyen formán, írja más helyen Huntington, „az alkotmány készítői a civil ellenőrzést a hadsereg feletti hatalom szétforgácsolásával azonosították... A civil és katonai szféra viszonyának... elmélete... az amerikai liberalizmus alapvető elveiből következő feltételezések és hiedelmek zűrzavaros és rendszertelen halmaza."[8]

A liberalizmus, különösen az amerikai liberalizmus határtalan bizalommal volt a milícia, a „polgárkatona", a „felfegyverzett nemzet" harci erényei és katonai eredményessége iránt. Így írt erről a XIX. század közepe táján egy lelkes publicista: „A hősiesség, amely győzelemre visz bennünket a csatákban, nem a jól kiképzett veteránok elszántsága, hanem népi és spontán hevület: s bizonyára lovagi szépség nyilvánul meg a polgárkatona hazája ügye iránti odaadásában, amelyről a férfi, aki a fegyvert választja hivatásul, és csupán a kötelességét teljesíti, még csak nem is állíthatja, hogy megközelítené azt." Tévedés lenne azt hinni, hogy itt valamilyen felhőkben járó értelmiségi naiv lelkendezéséről van szó, mert Wilson elnöknek lényegében ugyanez volt a véleménye. Az első világháború idején mondta: „Ez példátlan háború, s ezért bizonyos értelemben a műkedvelők háborúja. A tapasztalt – korábbi háborúkban tapasztalt – katona elavult jelenség... Amerika a világ első számú amatőr nemzete, Németország a világ első számú hivatásos nemzete. Nos, amikor arról van szó, hogy új feladatokat kell megoldani, méghozzá jól kell megoldani, magam részéről mindenkor az amatőrre fogadok a hivatásossal szemben."[9]

A milíciával azonban ezernyi baj volt: kettős alárendelése megnehezítette mozgósítását, és örökös vitákra vezetett a szövetségi kormány és az államok között, kiképzetlen-

[6] *Huntington:* i. m. 145. o.

[7] *Huntington:* i. m. 159. o. Egyébként éppen a szigetországi helyzetből eredő biztonság megszűnése az atomkorszakban élénk vitához vezetett Amerikában az alapító atyáknak az alkotmány szövegéből kibogozhatatlan szándékáról („intent of the framers"). Lásd *Kohn, R., H.:* The Constitution and the National Security. The Intent of the Framers. RIHM 61. (1982).

[8] *Huntington:* i. m. 159., 163. és 5. o.

[9] *Huntington:* i. m. 150. o. – Teljesen más véleményen volt az amerikai hadsereg parancsnoka, Pershing tábornok, akinek egy év kellett ahhoz, hogy az Európába átszállított, vezérkart, logisztikai szervezetet, valamint kiképzett tiszteket és legénységet nélkülöző hadseregét kiképezze és harcba vezethesse. *Pershing, John, Joseph:* My Experiences in the World War. New York, 1931.

sége és fegyelmezetlensége pedig lényegében véve alkalmatlanná tette komoly harci feladatok végrehajtására. A milícia ezenfelül igen nagy politikai befolyásra tett szert, és pénzt, befolyást megszerző lobbyvá vált. Így ír erről Huntington: „Ez a nagyhatalmú katonai lobby, amely »állam az államban«, sikeresen érvényesíti akaratát az őt érintő minden kongresszusi tevékenység során, az Egyesült Államok alkotmánya által életre hívott Frankenstein szörny."[10]

Sokáig tartotta magát a felfogás Amerikában, hogy nincs külön hadtudomány, és a harchoz nem kell speciális katonai tudás. Így magyarázható, hogy 1802 és 1861 között a hadsereg harminchét tábornoka közül huszonháromnak semmilyen katonai kiképzése nem volt, és a maradék tizennégy is rögtön századosként kezdte el katonai szolgálatát. A kiválasztásnál döntő mértékben a politikai szempont és a protekció érvényesült.[11]

A liberális eszméknek a gyakorlatban való ily szélsőséges alkalmazása miatt van teli Amerika hadtörténete égbekiáltó hibákkal. Szó sincs arról, hogy az amerikai katona puha vagy éppen gyáva lett volna, csakhogy a politika hibái miatt olyan szervezeti és kiképzési hiányosságai voltak a hadseregnek, hogy harci erényei nehezen érvényesülhettek.[12]

Amerikai szakértők gyakran vigasztalják magukat azzal, hogy ugyan a hadsereg gyenge felkészültsége miatt Amerika minden első csatáját elvesztette, magát a háborút azonban megnyerte. Ez kétségtelenül így van, de talán bizonyos szempontokat mégsem szabadna szem elől téveszteni. Mindenekelőtt azt, hogy a győzelmek legfőbb oka Amerika mérhetetlen gazdagsága és izolált helyzete volt. Azután arról sem lehet megfeledkezni, hogy az a folyamat, melynek során a hadsereg elsajátította a szükséges ismereteket, az államszervezet pedig átállt a háborúra, aránytalanul nagy véráldozatba és horribilis pénzösszegekbe került. Végül pedig: kezdve az első világháborútól, amikor az amerikai hadsereg elhúzódó felkészülése miatt a háború befejezése 1918-ra tolódott, egészen a vietnami háborúig, Amerika, mint a nyugati világ legnagyobb hatalma nem teljesíthette a rá háruló kötelességet a világgal szemben.[13]

A XIX. század nyolcvanas éveiben a japán és német hadsereget tanulmányozó Upton kapitány, visszatérve útjáról az amerikai véderő gyökeres reformjára tett javaslatot. Ezzel indokolta javaslatát: „Amerika katonai múltja az ismétlődő fiaskók sorozata, értékek és életek mérhetetlen elpazarlása minden háborúban, amit egyedül az ország óriási gazdagsága és katonáinak bátorsága, valamint ellenségeinek gyengesége tudott kiegyenlíteni."[14]

Poroszországban és Németországban a fejlődés iránya egészen más volt.[15] A Napóleon ellen folytatott önvédelmi háború heves patrióta érzelmet váltott ki, a felvilágosodás racionalista eszméinek sajátos idealista, heroikus és romantikus átformálását indítva el és jelen-

[10] *Huntington: i. m.* 171. o.

[11] *Huntington:* i. m. 198. o.

[12] A második világháború után az amerikai hadügyi kormányzat Van Creveld izraeli szakértőt bízta meg: derítse fel, hogy mi az oka annak, hogy a német hadsereg szakmailag fölényben volt az amerikai felett. A fölény okait Van Creveld szervezeti és kiképzési körülményekkel magyarázta, hangsúlyozva, hogy alapjában véve az amerikaiak jóval harciasabbak, mint a németek. *Van Creveld, Martin:* Kampfkraft. Militärische Organisation und militärische Leistung, 1939–1945. Freiburg, 1989. A könyv angol címe: Fighting Power. German and U. S. Army Performance, 1939–1945. Connecticut, 1982.

[13] *Wedemayer, A., C.:* Wedemayer Reports. New York, 1940.; *Weigley, R., F.:* History of the United States Army. New York–London, 1967.; *Dunnigan, J., F. – Macedonia, R., H.:* Getting it Right. American Military Reforms After Vietnam and Beyond. New York, 1993.; *Gabriel, R., A. – Savage P., L.:* Crisis in Command. Mismanagement in the Army. New York, 1978.

[14] Idézi *Weigley:* i. m. 320. o.

[15] Előadásomban *Ritter* idézett könyvére támaszkodom.

tős reformokhoz adva ösztönzést. A reformok a társadalom egészét is érintették, a döntő azonban a katonák által elindított hadseregreform volt. Ezek a katonák – Scharnhorst, Gneisenau, Clausewitz – felismerték ugyanis, hogy a francia forradalom és Napóleon katonai sikereinek oka nem annyira a katonai, mint inkább a társadalmi változásokban rejlik. Mint Clausewitz írta: „A francia forradalom hatása nem annyira a hadvezetés új eszközeinek feltalálásában és nem új katonai nézetek kialakulásában nyilvánult meg, mint inkább a gyökeresen megváltozott állami, társadalmi berendezkedésében, a kormányzat jellegében és a nép magatartásában."[16]

Jól megvilágítja e porosz tisztek felfogását Scharnhorstnak Clausewitzhez írt levele: „Ha lehetséges lenne ennyi megpróbáltatás és szenvedés után a romokból felemelkedni, ki ne vetné be minden erejét, hogy elvesse magvát az újnak, s ki ne áldozná életét az újjászületésért? De, kedves Clausewitzem, csak egy módon válik lehetségessé: ha beoltjuk a nemzetbe a függetlenség vágyát, ha módot adunk rá, hogy megismerje és elfogadja önmagát... A régi formákat és előítéleteket le kell rombolni és az újjászületését kell előkészíteni... Az új hadsereg, bármilyen kicsinynek és jelentéktelennek látszik is, más szellemben fogja hivatását betölteni, és bensőséges kapcsolatba kerül majd az állam polgáraival."[17]

Gneisenau ezredes, Scharnhorst munkatársa pedig ezt írta: „Végtelen erők szunnyadnak kihasználatlanul a nemzet lelkében. Az emberek lelkében élő géniusz szárnyalását elesettségük gátolja. Miért nem engedik érvényesülni a kormányok ezt a géniuszt, miért nem serkentik a tehetséget és az erényt, bármilyen lelkületű ember lelkében lakozzék is? Az új időkben többre van szükség, mint fényes nevekre, címekre és nemesi levelekre: friss erőre és tettre van szükség! A forradalom a francia nép teljes erejét mozgósította. Ha a többi hatalom helyre akarja állítani az egyensúlyt, ugyanazt az erőforrást kell megnyitnia."[18]

Látható, a katonák komolyan akarták a társadalmi reformot, a parasztság felszabadítását, a polgárság jogainak kibővítését, a céhrendszer eltörlését. Mindez azonban a feudális körök hatására csak részben valósult meg. Törekvésük a hadsereg megreformálására már sokkal sikeresebb volt: szakítottak a kényszertoborzással és a zsoldos rendszerrel, és bevezették az általános védkötelezettséget, eltörölték a botbüntetést, a tisztikart megfiatalították, és a tiszti pályát nem nemesek számára is megnyitották.

A katonák mellett és persze nagyobb hatással, a németség szélesebb köreihez szólva, a német idealista filozófusok és írók, mint Fichte, Herder, Hegel, Schelling és Schiller támogatják a reformot és lelkesítik az embereket.

A katonák, elsősorban Clausewitz álláspontja három szempontból különbözik a filozófusokétól. Mindenekelőtt abban, hogy hitük a monarchikus államformában és hűségük a dinasztiához rendíthetetlen. Jena és Auerstadt katasztrófája után így jajdul fel Clausewitz: „Fájdalommal tölt el a visszaemlékezés ezekre a napokra... Poroszországba vetette a németség utolsó reményét. Az egész nép túláradó szeretettel tekintett fel erre a nemes *uralkodó házra*... [ti. a Hohenzollernekre. Kiemelés tőlem – P. G.] Most viszont boldog reményünk és bensőséges kapcsolatunk Németország egészével megsemmisült."[19]

[16] *Clausewitz, Karl:* Vom Kriege. 18. Aufl. Bonn, 1970. 997. o. A kérdést érintem: Clausewitz (Budapest, 1983.) c. művemben: 30. skk. o.

[17] *Perjés:* i. m. 48. o. – Az idézetet *Fabian, Franz:* Clausewitz. Sein Leben und Werk (Berlin, 1957.) c. könyvéből vettem.

[18] *Perjés:* i. m. 49. o.

[19] Uo. 42–43. o.

Nem egyezik Clausewitz véleménye Kant és azon filozófusok nézetével, akik az „örök békét" hirdetik, illetve a háború „humanizálására", „megszelídítésére" szólítják fel az emberiséget. Ezt írja ugyanis: „Emberbaráti lelkek úgy képzelik, hogy létezik valamilyen mesterkélt, kimódolt változata a háborúnak, mellyel nem ejtünk túlságosan nagy sebeket, sőt úgy gondolják, hogy az általános fejlődés is efelé tendál. Bármilyen szépen hangzik is, el kell oszlatni ezt a tévedést, mert olyan komoly dolgokban, mint a háború, éppen a jóakaratból eredő tévedések a legveszélyesebbek."[20]

Szemben a filozófusokkal, politikusokkal és alkotmányjogászokkal, akik a hatalomnak katonák által történő megragadásától féltek, Clausewitz a dolgok természetéből eredő ellentmondásnak tartotta nemcsak a katonai uralmat, de még a katonai szempontnak előtérbe helyezését is a politikával szemben. Ez egyébként olyan régi felismerés, mint maga a hadakozás, és Clausewitz előtt már többen megfogalmazták. Közvetlenül előtte Nagy Frigyes, a „katonakirály", korának legjobb hadvezére, aki így írt erről: „A fejedelemnek értenie kell a katonai mesterséghez, de őrizkednie kell a hivatásos katonák kicsinyes pedantériájától és egyoldalúságától. A fejedelem csak felét teljesíti feladatának, ha pusztán a katonai mesterséget gyakorolja... A fejedelem elsősorban döntőbíró, s ha hadvezérként is működik, akkor csak mellékfoglalkozásként teszi."[21]

Clausewitz felfogásának alappillére a politikai cél primátusa a katonai céllal szemben. Mintegy elővételezve a modern szervezéselmélet megállapításait a célok és eszközök hierarchiájáról, melyben egymás alatt helyezkedik el a politikai, az adminisztratív és az operatív alrendszer, ő is három szintről beszél, csak ezeket politikai, stratégiai és taktikai szinteknek nevezi.[22] Így ír erről: „*A háború pusztán a politika folytatása más eszközökkel.* [Kiemelés tőlem – P. G.] Úgy gondoljuk tehát, hogy a háború nem pusztán politikai aktus, hanem igazi politikai eszköz, a politikai érintkezés folytatása, ennek megvalósítása más eszközökkel. Ami most már a háborúban sajátos marad, az eszközeinek sajátos természete." Majd egy figyelmeztetés a politikusok számára: „Azt, hogy a politika iránya és szándéka ne kerüljön összeütközésbe ezekkel az eszközökkel, a hadművészet általában, a hadvezér pedig minden egyes esetben elvárja, és ez valójában nem kis igény. De bármennyire is erősen hassanak vissza esetenként a háború eszközei a politikára, csak a politika módosulásának tekinthetők, mert a politikai szándék a cél, a háború az eszköz, és soha nem lehet az eszközt, önmagában, cél nélkül gondolni."[23]

A reformon átment porosz hadsereg kitűnően állta meg helyét a Napóleon elleni függetlenségi háborúban. A tisztikarnak döntő szerepe volt abban, hogy a reform elveit meg lehetett valósítani a gyakorlatban, s az elmélet maradéktalanul érvényesülhetett a laktanyában, a gyakorlótéren és a harc mezején. Ez a szinte teljességében nemesi eredetű tisztikar maradéktalanul osztotta a reformerek lelkesedését, és sajátos katonai etikájával, az uralkodó iránti hűségével és szakértelmével vezette győzelemre a porosz csapatokat. Mennyivel más világ ez, mennyire mások a körülmények, mint Amerikában, ahol a függetlenségi harcot tudatos köztársasági meggyőződésű, feudális kötöttségektől mentes, liberális elvekért lelkesedő szabad farmerek és polgárok vívják meg, és győznek! Igaz, a győzelem kivívását jelentős francia támogatás is segítette, ez azonban az alapvető képen nem változtat.

[20] *Clausewitz:* i. m. 191–192. o.
[21] Idézi *Ritter*: i. m. I. k. 35. o.
[22] Clausewitz szervezéselméleti felismeréseiről lásd *Perjés Géza:* Clausewitz és a háború praxeológiája. Budapest, 1988. 85. és köv. o.
[23] *Clausewitz:* i. m. 210. o.

Miután a felszabadító háború véget ért, és megszabadulva a francia igától, Poroszország újra függetlenné vált, a kérdés most már az volt, hogy miként lehet megőrizni a reform eredményeit, és nem hagyni kialudni a nép lelkesedését, ugyanakkor olyan erős hadsereget felépíteni, mely képes Poroszország hatalmi állását fenntartani, sőt, túlmenően ezen, alkalmas eszközként, a német egységet megvalósítani. A problémát három egymással szöges ellentétben álló felfogás tette rendkívül bonyolulttá. Elsősorban is ott állt a liberális nézetek és a katonai szakmai szempontok ellentéte. Ebben a vonatkozásban a dilemma az volt: a polgári értékeket érvényesítsék-e a hadseregben vagy fordítva, a katonai értékeket plántálják-e bele a hadseregbe? Másodszor, éles ellentét feszült a népi mozgalmaktól rettegő ókonzervatív körök és a hadsereg parlamenti ellenőrzését kívánó liberális polgárok és értelmiségiek között. Végül, maguk a katonai szakértők sem voltak egy véleményen: egyik részük a reformok továbbfejlesztését vélte helyesnek, és a reguláris hadsereg mellett milíciaszerű csapatok szervezését is megvalósíthatónak tartotta, másik részük viszont az erőforrások szétforgácsolását látta az általa alacsony harcértékűnek tartott milícia felállításában.

A liberálisok érvelése majdnem szóról szóra azonos azzal, amit az előzőekben amerikai részről láttunk. Karl von Rottek professzor 1816-ban megjelent „Az állandó hadseregről és a nemzeti milíciáról" című könyvében ezt olvashatjuk: „A történelem folyamán dicső haditetteket egyedül a szabad népek tömeges felkelése eredményezett, a hivatásos hadseregek viszont csupán hódításra törtek, és közben értékes kultúrjavakat semmisítettek meg. A kérdés tehát, 'Magát a nemzetet akarjuk-e hadsereggé szervezni vagy a katonákat polgárrá változtatni?' Ha az előbbit akarjuk, akkor a népet géphez hasonlóan nevelik és vezetik, maga az állam pedig katonai táborhoz vagy katonai nevelőintézethez válik hasonlóvá."[24]

A megoldás tehát a nemzeti milícia, melyben szabadon érvényesülhetnek az igazi katonai erények, a fegyelem és a becsület.

A porosz király környezete és a konzervatív körök mindezzel távolról sem értettek egyet, mert szerintük „a nép felfegyverzése egyet jelent az ellenállás és a lázadás megszervezésével".[25]

E két szélsőséges álláspont kompromisszumaként született meg az 1814–15-ös porosz hadseregreform, mely a sorhadsereg fejlesztése mellett a milíciaszerű Landwehr felállítását is célul tűzte ki. Nagy eredménye volt a reformnak a hároméves szolgálati idő kimondása. Egészen egyedülálló intézkedés volt ez ebben az időben Európában, hiszen a többi országban hat-nyolc év volt a katonaidő. Mégis a reform csak félmegoldás volt, mivel nem biztosított elegendő tartalékot a sorhadsereg számára. A Landwehr adta volna ezt a tartalékot, de az elégtelen hadi költségvetés miatt nem lehetett megfelelő kiképzésben részesíteni a tartalékállományt. További nehézségekhez és a hadseregen belüli feszültségekhez vezetett a sorhadsereg nemesi és a Landwehr polgári származású tisztjeinek feloldhatatlan ellentéte. A sorhadsereg tisztikara ellenségesen állt szemben a liberális eszmékkel, és szinte sértésnek vette, hogy a parlament – amit egyébként is a rendetlenség és felfordulás fészkének tartott – korlátozni akarja a királynak a honvédelemmel kapcsolatos jogait.

Ennek a liberális és konzervatív – nem egy tekintetben reakciós – törekvések között lebegő állapotnak az 1848–49-es forradalom vetett véget. Mint Ritter írja: „Az 1848-as

[24] Idézi *Ritter:* i. m. I. k. 131. o.
[25] Uo. 131. o.

forradalmi év a német hadsereg és vele együtt a katonai és politikai gondolkodás viszonya szempontjából korszakos jelentőségű."[26] Az egyes német fejedelemségekben szervezett forradalmi gárdák egyformán tehetetlennek bizonyultak a fegyvert fogó tömegekkel és a fejedelmi sorhadseregek csapataival szemben. A forradalom leverése után pedig konzervatív körökben és a tisztikarban fokozódott a gyűlölet a liberális eszmék iránt. A liberálisokon pedig eluralkodott a bizonytalanság: ha egyszer az egyik oldalon ott áll a polgárság vagyonát és társadalmi státusát nem éppen tisztelő proletár tömeg, másik oldalon pedig Németországnak a porosz és német patrióták által hőn vágyott és nagy gazdasági és politikai előnyöket kínáló egyesítése, aminek egyetlen eszköze a hadsereg, akkor indokolt-e, összeegyeztethető-e a patriotizmussal a hadsereg gyengítése? Ez az ellentmondás azután teljesen megosztotta a liberális tábort, és annak többsége – itt-ott opponálva – lényegileg támogatta az udvar és a legfelső katonai körök új haderőtörvényét.

Így született meg 1860–62-ben az új porosz hadsereg, melynek különállását az alkotmányos monarchia keretei között törvények sora biztosította, lényegesen korlátozva a parlament illetékességét hadügyi kérdésekben. A parlament adómegajánlási joga ugyan megmaradt, de ezt is korlátozta az indemnitás és az a tény, hogy a hadsereg létszámát a lakosság számának 1,2%-ában állapították meg, lehetővé téve ezzel a kormány számára a létszám és ezzel párhuzamosan a hadügyi költségek automatikus növelését. A hadseregnek szinte korlátlan ura a parancsnoki hatalommal (Kommandogewalt) rendelkező király – 1871-től a császár –, aki a közvetlenül alá tartozó katonai kabinettel, hadügyminisztériummal és vezérkarral intézi a véderő ügyeit. A hadügyminiszter csak katona lehet, akit a királlyal, illetve a császárral szemben köt a katonai fegyelem és az alárendeltségi viszony.

Ez a porosz, később nagynémet hadsereg feszes szervezettségével, kitűnő kiképzésével és szellemével a modern tömeghadseregek mintájává vált, és az európai államok mindegyike, több-kevesebb sikerrel utánozta példáját. A liberális történetírás a katonai kérdések iránti jelzett értetlensége miatt nem tudott mit kezdeni a német fejlődéssel és a kialakult helyzettel, ezért egyszerűen „militarizmusnak" nevezte. Felmerül azonban a kérdés: milyen más módon lehetett volna elérni Németország egyesítését? És ha már a „militarizmus" egyébként is eléggé bizonytalan fogalmát alkalmazzuk, mennyivel volt ez veszélyesebb, elvetendőbb, mint az angol „navalizmus", a francia revansizmus vagy az orosz pánszlávizmus?

Mint emlékszünk rá, amikor Clausewitz azt mondta, hogy a háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel, azt is hangsúlyozta, hogy a háborúnak más, sajátos eszközei vannak. Banalitásnak tűnhet ez a kijelentés, de mégsem az, és különösen jelentőssé válik, amikor majd Görgey és a politika, illetve Görgey és Kossuth viszonyát vizsgáljuk. Az eltérő eszközökhöz tartozó tudásanyag és az eszközök felhasználásának módja ugyanis eltérő gondolkozásmódot, eltérő habitust és karaktert tételez, ilyen formán a politika és a háború eltérő céljaiból és eszközeiből eredő összeütközéseket nem egyszer az eltérő gondolkozásmód és karakterbeli különbség is fokozza. A politikának két eszköze van, a diplomácia és a háború, a hadvezetésnek csak egy, a harc. A politikus legtöbbször kompromisszumot keres, a katona soha, és célja mindig a megsemmisítés.

De más a légkör is, amiben a politikus és a katona döntéseit meghozza. A háború óriási kockázatai, fokozott bizonytalanságai és veszélyei, lelki és fizikai megterhelései között a katonai döntés meghozatalánál az értelemmel egyenlő, sokszor nagyobb szerepe

[26] Idézi *Ritter:* i. m. I. k. 148. o.

van az érzelmi motivációnak és a karakternek. És a katona azért is konzervatív, mert állandósággal, renddel, szervezettséggel és fegyelemmel tartja ellensúlyozhatónak a háború bizonytalanságait. Ugyanekkor a rend, a fegyelem és a szervezettség nem csak a hadsereg súrlódásmentes működését biztosítja, de védelmet is nyújt, esélyt adva a túlélésre. Éppen ez a körülmény teszi élővé a katonaetika sokak által üres szólamoknak tűnő fogalmait, mint a bajtársiasság, a hűség, az önfeláldozás. És a háború különleges légköre okozza, hogy az a kohézió, amely a csapatokban már a kiképzés során kialakul, a háborúban óriás mértékben megnövekszik. A második világháború idején azok az amerikai katonák, akik az otthoni kiképzés során morgolódtak a szigorú fegyelem és a kemény kiképzés miatt, megismerve a háború valóságát, ismerték fel az alkalmazott rendszabályok és módszerek helyességét és a katonaetikának minden ideológiát és minden más értéket megelőző fontosságát.[27]

Rengeteg történelmi példát lehetne felhozni a politikus és katona gondolkozásmódjának különbségére. Elégedjünk meg itt két, az Öbölháború idején megtörtént esettel. A háborúra vonatkozó döntést megelőző tárgyalások során, az amerikai egyesített vezérkar főnöke Colin Powel – ma az Egyesült Államok külügyminisztere – meglehetősen tartózkodóan viselkedett, és nem feltétlenül a probléma katonai megoldását javasolta. Ezért azután meg is kapta a sajtótól a jelzőt: „a vonakodó katona". Így ír erről visszaemlékezéseiben: „Amerika népe addig támogatja a háborút, amíg a hullazsákok meg nem érkeznek... A háború halálos játszma, és nem akartam amerikaiak életét könnyelműen feláldozni. Felelősségem ezen a napon az volt, hogy ismertessem az alternatívákat a civil vezetésnek, és ha az elnök a háború mellett dönt, az én dolgom az, hogy felkészülten fogjunk bele és győzzünk."

Majd így írja le a hadjáratot vezető Schwarzkopf tábornok és a legfelső vezetés konfliktusát: „Nagyon érdekes volt számomra a hivatásos harcos, Schwarzkopf és az elszánt civil, Cheney hadügyminiszter magatartásának különbsége attól fogva, hogy a csata napja közeledett. Norm [ti. Schwarzkopf – P. G.] ugyanis nyugtalan volt. Ott állt egyedül, és félmillió ember élete függött elhatározásától. Természeténél fogva zsémbes és hirtelenharagú volt, ugyanakkor kételyek gyötörték, hogy fel tudják-e fogni egyáltalán az otthoni karosszék-stratégák a csatatér realitásait."[28]

Görgey szakmai tudása és katonai karaktere

A hadtörténészek jelentős része zseniális hadvezérnek tartja Görgeyt. Magunk részéről teljesen egyetértünk ezzel, viszont nyitottnak tartjuk a kérdést: miként lett azzá? Mert, ha még el is fogadjuk, hogy hadvezérnek születni kell, de hát nem kétséges, hogy a szakmai tudás és tapasztalat is kell hozzá. Görgey szakmai tudását illetően viszont eléggé eltérnek egymástól a vélemények. Pethő Sándor így ír erről: „Katonai múltja – úgymond egy osztrák író – nem nyújtott alapot arra, hogy reá hadsereget bízzanak. Elméleti

[27] Ez egyértelműen kiderül a második világháborúban végzett nagyszabású szociológiai felmérésekből. *Stouffer, Samuel, A. – Lumsdaine, Arthur, A.:* The American Soldier. Vol. II.: Combat and its Aftermath. Princeton, 1949. (Studies in social psychology in World War 2. Vol. 2.) Német hadifoglyok körében végzett vizsgálat alapján hasonló eredményre jutott *Janowitz, Martin:* Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht. *Public Opinion Quarterly,* XII. 1948.

[28] *Powel, C.* with *J., E. Oersies:* My American Journey. New York, 1995. 477., 480. és 501. o.

ismeretek és szaktudás tekintetében minden félig-meddig képzett vezérkari tiszt felülmúlta őt. És ez a férfiú mégis kiváló hadvezérré és nagystílű hadművésszé fejlődött. Gondolatait semmi esetre se könyvekből merítette. Önmagából termelte ki azokat."[29]

Görgey kezdeti hadvezéri működéséről írva, Katona Tamás megjegyezi: „Görgeynek már ekkor jó érzéke van a hadvezetéshez. Tudománya és gyakorlata még alig-alig."[30]

Ezzel szemben Hermann Róbert szerint: „Görgey egyike volt a magyar hadsereg legképzettebb tisztjeinek: a tullni utászkari iskolában műszaki, a magyar nemesi testőrségben töltött évek során vezérkari képzettséget szerzett, hadapródként a gyalogos, huszártisztként a lovas szolgálat rejtelmeivel ismerkedett meg."[31]

Teljesen egyetértünk Hermann megállapításával, bár a testőrségnél folytatott vezérkari képzéssel szemben bizonyos kételyeink vannak. Látni fogjuk ugyanis, hogy ez a képzés nem egészen felelt meg a vezérkari iskolák formai feltételeinek és igen szigorú követelményeinek. Véleményünk az, hogy Görgey számára csak indítást adott ez a képzés, és hogy igen széles körű szakmai tudását kitűnő szellemi képességeinek, eleven érdeklődésének és szorgalmának köszönhette.

Görgey 1833-ban, tizennégy éves korában kerül a tullni utász hadapródiskolába. Felvétele előtt egyik levelében így ír indokairól: „Ha Tullban találkozik alkalom [ti. sikerül ingyenes alapítványi helyre kerülnie – P. G.], akkor katona akarok lenni: ellenkező esetben a philosophiát akarom végezni, és azután egyik avagy másik tudós szakmára határozni el magamat. Mert katonának két okból megyek: először is mindenekelőtt a haza iránti szeretetből,... másodszor a mathematicai és physicai ismeretek iránti szeretetből."[32]

Bár a hadapródiskolában eltöltött évekről keveset tudunk, úgy tűnik, megszerette a katonai szakmát, és lelkes kötelességteljesítő altisztként hagyta el az intézményt. Mindenesetre erre mutatnak osztályzatai és minősítése: huszonnyolc tárgy közül huszonkettőben „igen jó", hatban „nagyon jó" osztályzatot kap, minősítésében pedig ez áll: „szolgálatban nagyon használható; mindig a legkitűnőbb tanuló volt a maga osztályában: az iskolát a legteljesebb megelégedésre végezte el és a legjobb ajánlásra érdemes."[33]

Azt, hogy serdülő fiúként miként élte meg az otthontól, sőt a szülőhazájától való elszakadást, nem tudjuk. Levelében tett közlései ilyen szempontból bizonyos fokig ellentmondásosak. Visszaemlékezve az iskolára, prágai egyetemi hallgató korában ezt írja: „Katonává lettem: s ekkor egész testtel lélekkel lettem azzá. A természettől szinte nőiesen lággyá alkotott kedélyem jéggé keményedett annak a pályának kötelességei között, melynek életemet... szenteltem."[34]

Talán nem esünk túlzásba, ha feltételezzük, hogy itt Görgey arra a mai kifejezéssel „szocializálódási folyamatra" céloz, melynek során a katonaiskolába kerülő ifjú hozzászokik az intézet rendkívüli szigorához, és hozzáedződik a soha meg nem szűnő fegyelmezéshez és a sikanériákhoz, melyek ebben a férfias környezetben érik. Másik levelében „szenvedőtársaimnak" nevezi iskolatársait, amiből arra következtethetünk, hogy társaival együtt nehezen viselte a megpróbáltatásokat. Máskor viszont szeretettel emlékszik vissza ezekre az évekre, szinte visszasírja akkori boldogságát és megelégedettségét.

[29] *Pethő Sándor – Julier Ferenc:* Görgey Artur. Budapest, é. n. 115. o.

[30] Katona Tamás bevezetője *Görgey Artúr:* Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben (Budapest, 1988.) c. könyvéhez: 1. k. 34. o.

[31] *Hermann Róbert:* 1848–1849. A magyar szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001. 181. o.

[32] *Görgey István:* Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Budapest, 1916. 30. o.

[33] Uo. 56. o.

[34] Uo. 275. o.

Nagy szeretet, mély bajtársiasság fűzhette kadéttársaihoz. Testőrtiszt korában szabadságot vesz ki, hogy egykori társaival térképészeti gyakorlatra menjen.

Egy bizonyos: mély hatással volt karakterének fejlődésére a hadapródiskola. Viselkedésében gondolkozásmódjában, magatartásában, fellépésében tökéletes katonává válik, az arcvonal előtt éppoly biztosan mozog, mint a táncteremben, fizikailag edzett, kitűnően lovagol és vív. És visszatérve „nőiesen lágy kedélyének jéggé keményedésére", talán innen ered a kortársak által emlegetett és írásaiban kétségtelenül fellelhető cinizmusa. Mintha védekezés lett volna a külvilág ártalmaival és saját érzelmességével szemben. Közeli barátja, a nagyon intelligens és művelt, jó emberismerő Leiningen írja róla: „Rám nézve kellemetlen volt az a hibája, hogy rosszabbnak tetette magát, mint amilyen. Ez nála nem gyermekes hiúságból eredt, hanem pozitív jelleme föllázadt a benne élő gyöngébb érzelmek ellen, és így gúny tárgyává tette azt, amit lelke mélyén igaznak és isteninek tartott... mihelyt észrevette, hogy ellágyul, előzte a szép képeket – gyakran igen rosszul alkalmazott élcelődéssel."[35]

Ami teljesen hiányzott a hadapródiskolai nevelésből, az a hazaszeretet felkeltése és ápolása. Itt dinasztiahűségre nevelték a fiatalokat, s arra, hogy a haza a birodalom. Ennek következtében a 'haza' a sok nemzetiségű növendékek számára absztrakt, patrióta érzelmeket nem keltő fogalom lett. Így az a hazaszeretet, melyről Görgey előbb látott levelében írt, elpárolgott, és mindaz, amit Késmárkon a magyar viszonyokról és a történelemről tanult, jórészt feledésbe merült, és még magyarul is elfelejtett.

A hadapródiskola elvégzése után Görgeyt gyalogsághoz osztják be szolgálattételre. Egy frissen végzett hadapród rendszerint a legmagasabb katonai tudás birtokában érzi magát. Nagy realitásérzékről, egyben a szakma tiszteletéről tesz tanúbizonyságot tehát, amikor így ír egyik levelében: „tanulnivalót is találok itt sokat, miről az utásztanfolyam befejezése dacára átkozottul halvány ideám van; kivált, ami a szolgálatot illeti."[36] De itt is megállja a helyét, és hamarosan fontos feladatokkal bízzák meg.

1837 szeptemberében kerül a testőrséghez. Itt az említettek szerint a vezérkari kiképzéshez hasonló oktatásban részesül. Utaltunk rá, hogy ez az oktatás nem felelt meg egészen a vezérkari kiképzés követelte körülményeknek. Mindezt Görgey egyik levele bizonyítja. Mint a levél elején olvashatjuk, az udvar elrendelte Haller ezredesnek, a testőrség parancsnokának, hogy szervezzen vezérkari oktatást. Görgey várakozással tekint a vállalkozás elé, bár ironikusan ír róla apjának: „... ennek eléréséhez [ti. a tanfolyam megszervezéséhez – P. G.] több is kell, mint csak erőszak... Legalább egyszer minden hónapban érkeznek hozzánk az új rendeletek és tanítási tervek... Végre is arra tökéllé el magát a magas főudvarmesteri hivatal, hogy... megbízza gróf Haller ezredest, készítsen saját belátása szerint egy tanítási tervet: és én részemről *reménylem* – bajtársaim nagy része *tart tőle* [Kiemelés az eredetiben – P. G.] – hogy Hallernek ez sikerülni fog."[37]

Egy következő levele végleg bizonyítja, hogy a testőrségnél indított vezérkari kiképzés nem lehetett valami magas színvonalú: „Tanáraink... kevés kivétellel tulajdon tantárgyaikhoz alig értenek többet, mint csacsi a tilinkóhoz." Így azután kétszeresen nehéz a tanulás, és ott az állandó veszély, hogy kiderül: többet tud tanárainál. Ezért tudását lepleznie kell, nem várhatja el ugyanis, mint írja, hogy „az akit én palam et publice megszé-

[35] Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok levelei és naplója. In: Az aradi vértanuk. (Összegyűjt., gondozta, a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta *Katona Tamás*.) I–II. k. Budapest, 1979. I. k. 113. o.

[36] *Görgey I.*: i. m. 61. o.

[37] Uo. 78. o.

gyenítek", „conduitelistám [minősítési lapom – P. G.] elkészítésekor... kedvezően szavazzon rám... Ezért jelszavam jövőre is: tanulni magamnak, vizsgázni tanáraimnak."[38]

A tanulásban az ismeretek megszerzésében tagadhatatlanul fontos a tanár szerepe, de hát elengedhetetlen hozzá a tanítvány képessége, szorgalma és érdeklődése is. Hogy képessége és szorgalma megvan, azt hadapródiskolai tanulmányi eredményei bizonyítják, az pedig, hogy eleven érdeklődés él benne a hadtudomány iránt, a tanfolyamokhoz fűzött várakozásából látható. Így a tanfolyam kissé dilettáns megszervezése és a tanári kar gyengesége mellett is a lehető legtöbbet profitál belőle. Bizonyára intenzív olvasással pótolja a hiányosságokat, és az eredmény hamarosan megmutatkozik: Haller ezredes valamilyen különmunkával bízza meg. Hogy miről van szó, nem tudjuk, levelében csak ennyit ír, hogy a munka „igen sürgetős és hosszadalmas".[39]

Úgy tűnik, harcászat – vagy hadászat? – tanára a képzettebbek közé tartozik, mert hadijátékot szervez. Így ír erről atyjának: „Örülnék neki, ha láthatnád, mint szorgalmatoskodom 3-4 pajtásommal együtt règlement-ok és egyéb tantárgyak betanulásában, s hogyan rakosgatjuk hadgyakorló fácskáinkat [csapatokat, ágyúkat és különböző hadieszközöket jelző idomokat – P. G.] tér hiánya miatt többnyire az asztalról le a szoba padlatára, és hogyan hasaljuk körül a (képzeleti) gyakorlótért, mélyen elmerülve, mint megannyi Napóleonok."[40]

Itt a katonai döntési processzus gyakorlásáról van szó, a tisztképzés legfontosabb ágáról, amiben egy vezérkari tisztnek természetesen brillíroznia kell. Így szerezte meg tehát Görgey azt a ragyogó értékelő, helyzetmegítélő, gyors elhatározó és tervező képességét, melynek oly sok tanújelét adta a szabadságharc alatt.

Lehetséges, hogy az anyagi vezérkari szolgálatot – amit logisztikának is szoktak nevezni – tanító tanára is jó szakember volt, aki amellett, hogy felkeltette az érdeklődését a tárgy iránt, elősegítette tájékozódását az éppen az ezekben az évtizedekben virágzásnak induló logisztikai irodalomban. A logisztika szakemberei tanultak az előző háborúk tapasztalataiból, melyekben az anyagi ellátás, főleg az élelem- és takarmányellátás rendkívüli problémákat okozott. Különös élességgel világította meg a kérdést Napóleon nemrégiben végbement oroszországi hadjárata, mely elsősorban az élelemellátás megoldatlansága miatt katasztrófával végződött. A logisztika szakemberei e tapasztalatok alapján írásba foglalták és rendszerezték az egész ellátási rendszert, kezdve az élelem és takarmány beszerzésétől, a raktározáson át a szállításig. Ugyanakkor bevonták munkáikba a XVIII. században nagy fejlődésnek induló népesedési- és agrárstatisztikát, mely értékes adatokat szolgáltatott a hadszínterek eltartóképességéről.[41] Amit Görgey a logisztikáról tudott, az véleményem szerint, jóval meghaladta az átlagos vezérkari képzés színvonalát, és ezt annál is nagyobbra kell értékelnünk, mert végül mint anyagi vezérkari tiszt nem működött, azaz konkrét helyzetben nem gyakorolhatta a szakmát és nem szerezhetett benne tapasztalatokat.

Logisztikai szakismeretét a Kossuth Lajossal folytatott levélváltása bizonyítja. Az 1848. november 1-jén írt levele az általános vezérkari szolgálattal foglalkozik. A maga-

[38] *Görgey I.:* i. m. 102. o.
[39] *Görgey I.:* i. m. 94. o.
[40] *Görgey I.:* i. m. 125–126. o.
[41] *Perjés Géza:* Az élelemellátás kérdése Napóleon oroszországi hadjáratában. *Századok,* 1963. 528–566. o.; *Uő:* Hadseregélelmezés, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti kétszáz esztendőben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1963. 1. sz. 216–281. o.

sabbegységek szervezetének és ügymenetének ismeretében javasolja „a különböző katonai szolgálati ágak megszervezését", kéri, hogy „térképek, rovatos táblák és más szükségletek" vásárlására pénzt utaljanak ki, egy nappal később pedig, hogy „a táborkarnál egy irattári hivatal állíttassék fel".[42]

1848. december 9-én kelt levelében „tábori intendatura", azaz logisztikai törzs felállítására tesz javaslatot. Így kezdi felterjesztését: „A feldunai hadsereg egyik legnagyobb hiánya a létszámi kimutatásban, s következőleg az élelmezésben is csaknem általában uralkodó rendetlenség." Megoldás az lenne, ha minden dandárhoz hadbiztost rendelnének. A menetek tervezését, az elszállásolást az intendáns végezze, de az ő dolga lenne az is, hogy a hadműveleti terület eltartóképességéről „alapos statisztikai adatokat szerezzen... meg lévén mutatva tapasztalás által, hogy a legzseniálisabb tervek merő fellegvárak maradtak, ha azok készítésénél a statisztikai adatok számbavétele elhanyagoltatott."

Majd pontokba foglalja az intendáns feladatait menetek tervezésénél.[43]

Majdnem bizonyos, hogy olvasta a hadtudományi irodalmat, benne a három legnevesebb szerző, Károly főherceg, Jomini és Clausewitz műveit.[44] Mint leveleiből tudjuk, latin auktorokat, Schillert, Jósikát, Kölcseyt olvasott, és szándékában állt megszerezni Montequieu és Herder művét, így tehát szinte elképzelhetetlen, hogy éppen a háború elmélete ne érdekelte volna. Láttuk, hogy már serdülő korában élénken érdekelte a filozófia, a matematika és a fizika, és persze az sem közömbös amikor teoretikus érdeklődését mérlegeljük, hogy elvégezvén Prágában az egyetemet, jelentős felfedezéssel gazdagította a vegytan tudományát.

Visszaemlékezéseiben több helyen találkozunk hadtudományi elméleti fejtegetésekkel. Így foglalkozik a koncentrikus és excentrikus forma, azaz a külső és belső vonalon folytatott hadművelet kérdésével. Ez a kérdés is a napóleoni háborúkat követően vált a hadtudományi irodalom kiemelt témájává, és mind a három említett katonaíró részletesen taglalja. Az isaszegi csatát megelőző, a császári sereg átkarolását célzó hadmozdulattal kapcsolatban írja: „Tudjuk, hogy minden támadó hadművelet, mely távoli megkerüléssel jár, a támadó hadseregnek a megkerülés ideje alatt egymástól elszigetelt részeit a tömörülő ellenség túlnyomó erejétől való megtámadtatás és legyőzetés veszélyének teszi ki; ebben az esetben a másik részt is rendszerint hasonló sors éri. A veszély tartalma egyenes arányban áll a megkerülő út hosszával, melyet a megkerülő csapat megjár."[45]

Nos, ez a passzus röviden a lényegét foglalja össze annak, amit Clausewitz könyvének „Konzentrizität des Agriffs und Exzentrizität der Verteidigung" című fejezetében ír.

A külső vonalon folytatott manőver előbb leírt kockázatával szemben mutat rá a belső vonal előnyére, amikor Dembinski 1849. nyári, déli összpontosítási tervét bírálja. A tervet azzal indokolta Dembinski, hogy a császári és orosz hadsereg között, a belső vonalon lévén, majd egyszerre veri meg a két sereget. Ezzel Dembinski lemondott a belső vonal előnyéről, arról tudniilik, hogy összefogott erővel egyenként verje meg az ellenség külön álló, egymástól távol lévő erőit.[46]

[42] Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. (Összeáll., szerk. és az előszót írta *Hermann Róbert.*) Budapest, 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források.) (A következőkben: KGL) 73–74. o.

[43] KGL 171–172. o.

[44] *Erzherzog Karl:* Grundsätze der Strategie. Wien, 1814.; *Jomini, Antoine:* Précis de l'art de la guerre. Paris, 1838.; *Clausewitz, Carl:* Vom Kriege. Bonn, 1831.

[45] *Görgey A.:* i. m. I. k. 442. o.

[46] Uo. II. k. 241. o.

Amit a liberálisok és a forradalmi lelkesedéstől eltöltött marxisták nagy szomorúságára a felkelt nép harcairól ír, teljesen megegyezik azzal, amit Clausewitz könyvének „Volksbewaffnung" című fejezetében olvashatunk, és sokatmondó – akár olvasta Clausewitzot, akár nem – az ironikus hangvétel azonossága: „Az az ötlet pedig, hogy a hadsereget *kaszásokkal*... szaporítsák [Kiemelés tőlem – P. G.], helyén lehet... hangzatos szónoklatban csattanóként, de tapasztalt katona... ilyesmit gúnymosoly nélkül sohasem vehet szájára." Clausewitznál pedig ez áll: „... ha az ember ítéletét nem szónokias röpiratokra alapozza, akkor belátja, hogy a felfegyverzett parasztokat, szembe kerülve reguláris erőkkel, szétverik, és a világ négy tája felé szóródnak szét."[47]

Letelvén a testőrszolgálat ideje, Görgeyt a Nádor-huszárezredhez vezénylik. Most ismeri meg igazán a csapatéletet, és tanulja meg mindazt, ami oly fontos a katonatiszt szolgálatában: a szolgálatkezelés rutinjait, a legénységgel való bánásmódot, a fegyelem kezelését és a kiképző munkát.

A huszárokhoz kerül tehát, és itt rögtön megmutatkozik, hogy nem is volt olyan egyszerű dolog abban az időben Magyarországon polgárnak lenni, polgári módon gondolkozni. Arról van szó, hogy bár Görgey, amint a történészek állítják, sok tekintetben szakított nemesi osztályának felfogásával, mégis osztja annak előítéletét a gyalogos szolgálattal szemben. Ez az előítélet hosszú múltra tekint vissza, és egyik érdekes megnyilvánulását Rákóczi emlékirataiban találjuk meg. Azon kesereg ugyanis a vezérlő fejedelem, hogy a nemesség megveti a gyalogos szolgálatot, idézve a szólást: „Csak a kutya jár gyalog, arra való az állat, hogy az embert hordozza." Görgey számára is megalázónak tűnt a gyalogsági szolgálat. Mikor még nem dőlt el, hogy melyik fegyvernemhez kerül, azt írja atyjának, hogy „szégyen" lenne, ha a gyalogsághoz osztanának be.[48]

De más okok is a huszárság mellett szólnak. Itt gyorsabb az előléptetés, és bár választhatna más lovas csapatnemet, ulánust vagy dragonyost, de ezeknél a szolgálat „unalmas", mint írja „a cseh, morva és stájer népek jelleme teszi ilyen unalmassá", ami a velük való gyakorlatozás alkalmával is „undorral" töltötte el.[49]

Nagy ambícióval készül a csapatszolgálatra. Pótolni akarja a hiányosságot, hogy a testőrségnél nem vezethetett csapatot, ezért „a májusi kis gyakorlatra" készül, „a szakaszszal, a századdal, ami nekem a legjobb alkalomnak látszik, hogy a legközelebbi őszi gyakorlaton a magyar »gárdistára«, akarom mondani, az újoncra, senki rá ne ösmerhessen bennem."[50] Becsvággyal és reménykedve várja áthelyezését a huszárokhoz, ahol „közvetlen, akadályozatlan tevékenységet"[51] fejthet ki. Várakozásai azonban egyelőre nem teljesülnek, mert egész nap „futkároznia" kell a laktanyában, és „a sokféle felelősség" máris untatja. Tetejében „több összeszidást" kap, mint egész addigi életében, és általában „idegenszerűnek és bizarrnak" érzi új környezetét. Zavarja az is, hogy bár magyar tudása fogyatékos, a legénységgel magyarul kell érintkeznie. És hát a laktanya légköre: „A százados kiabál, az őrnagy harap, a közember, ha váratlanul meglát engem, összerezzen, kinyúlik oly hosszúra és egyenesre, akárcsak nyársra húzták volna, és úgy néz rám..., olyan nézéssel, minővel én fognék egykor a hóhéromra tekinteni."[52]

[47] *Görgey A.:* i. m. I. k. 168–169. o.; *Clausewitz:* i. m. 802. o.
[48] *Görgey I.:* i. m. 131. o.
[49] Uo. 139. o.
[50] Uo.138. o.
[51] Uo. 134. o.
[52] Uo. 150–151. o.

Mindez azonban a kezdetekkel járó átmeneti zavar, mert félév múltán, 1842 októberében már így ír: „Engem az ezredemnél megelőzött egy kvártélycsináló, a fama super aethera. »Ez a Görgey fenegyerek!« hallák: a pajtások..., akik most már ismernek, részint úgylátszik, ki vannak engesztelve, részint meg vannak elégedve velem." Elöljárói már nem ilyen elégedettek, és ezt mondják róla: „Lehetnek teoretikus ismeretei, de a gyakorlat hiányzik." Beletanulva azonban a szolgálatba, jól és egyre nagyobb megelégedéssel végzi dolgát: „... napról-napra meggyőződöm, hogy az alantas tiszt helyzete a lovassági ezredben, nem olyan könnyű, mint némelyek vélik... A lovas tiszt kötelességei nagyon különfélék, s elég fontosak, hogy teljesítésük tudata jutalmazó tudat legyen. És jóllehet ez az öntudat többnyire az egyedüli jutalom... csak annál szebbnek, emelőbbnek, sőt következetesebbnek találom, erre a jutalomra pályázni."[53]

Idő múltával egyre otthonosabb lesz a szolgálatban, eredményesen dolgozik, és már elöljárói is elismerik képességeit és kötelességteljesítését. 1843 szeptemberében írja bátyjának: „Az ezredben sejteni kezdik, hogy utóvégre is talán használható egyén vagyok... ezt én... már másfél esztendővel ezelőtt megsúghattam volna, mert ahol megvan az akarat, megvan ott a tett is!"[54]

Mindazonáltal ebben az időben egyre több jele van annak, hogy terhes számára a katonaság. Céltalannak érzi életét, mintha csökkent volna a szolgálat iránti szeretete; mintha minden elvesztette volna értelmét, s egyedül a lovak szeretete éltetné; rezignáltan írja: „Egyébiránt egészséges vagyok és hál'istennek, a kedves lovam is az: a még csikó korában Bécsből magammal hozott szép és derék sárgám... Többet vagyok a lovaim körül, mint az emberek közt... Ha a lovassági tiszt maga egészséges, s a lova is az, és nincsen adóssága: akkor azt mondják róla: jó dolga van... a fönti három föltétel megvan nálam."[55]

Rossz hangulatában felvillanyozza a hír, hogy ezredsegédtisztnek szemelték ki. Így ír erről 1844 szeptemberében öccsének: „Jövőm kezd alakulni. Teleki ezredes nekem ígérte az ezred-segédtiszti állást... ez legalább változást hoz életembe, és kibontakozom abból a veszedelmes mindennapiságból."[56]

Az ezred-segédtisztség bizalmi állás volt, csak nagyon rátermett és gyakorlatilag képzett tisztek tölthették be, akik emellett éppúgy élvezték a parancsnok megbecsülését, mint a tisztikarét. Azt, hogy a feltételek mindegyike megvolt Görgeynél, 1844. október 31-én szerkesztett minősítési lapja bizonyítja. Ilyen dolgok vannak ebben: „Becsvágyó és szerény"; „Vele született képességei? – Nagyon sok"; „gyakorlásban, kiképzésben és fegyelmezésben nagyon jó." „Lovaglás? Jól és szépen lovagol."; „Magatartása civilekkel: ügyes és udvarias."; „Az ezredben szeretik és tisztelik"; „Alárendeltjeivel szemben szigorú és méltányos"; „Hibák: iszik? – nem; kártyás? – nem; csinál adósságot? – nem; civakodó? – nem"; „Egyébként a szolgálatban: megbízható és szívesen vállal feladatokat."[57]

1845. február 13-án, átvéve az ezred-segédtisztséget, levelében megelégedetten írja, hogy nagyobb lesz a fizetése és körülményei is rendeződnek, „s ezekhez járul, az a kellemes körülmény, hogy ezentúl csak egyetlen fölebbvalóval van dolgom, az ezredessel, aki véletlenül nagyon igazságos egy úr. Továbbá... hatásköröm úgyszólván az egész ezredre kiterjed, mivel meglehetős önálló organum gyanánt állok a tisztikar meg ezredesem közt,

[53] *Görgey I.:* i. m. 160. o.
[54] Uo. 210. o.
[55] Uo. 216. o.
[56] Uo. 222. o.
[57] Uo. 245. o.

és gyakran fogok abban az örömben részesülni, hogy okos, tapintatos közbenjárásom által a béke és egyetértés fenntartója... legyek", „mikor az... merőben félreértések miatt meg talált zavartatni..."[58]

Láthatjuk, nagy ambícióval foglalja el új állását, tisztán látva annak fő funkcióját: biztosítani a jó viszonyt és a megértést a parancsnok és a tisztikar között, elősegíteni a szolgálatot, megőrizni a bajtársi egyetértést és az ezred jó szellemét. És ekkor, négy hónap múlva, teljesen váratlanul, beadja lemondását! Nehezen megérthető lépésére később próbálunk magyarázatot találni.

Görgey a katonatiszt mintaképe volt. Rendkívül erős fizikummal rendelkezett, naponta két-három lovat lovagolt le, és a hadjáratok során napi 80-100 kilométert is megtett lóháton. A hadapródiskolában, majd a csapatnál hozzászokott a nélkülözéshez, az önmegtartóztatáshoz, és később is, mondhatni aszketikusan élt. Leiningen írta róla, hogy bármilyen helyzetben, földön, szobapadlón, asztalon tudott aludni, és ágyban feküdni csak sebesülése idején látta. Fájdalomtűrése elképesztő volt: sebesülése után állva és egy bolha mozgását figyelve az öblítő lavorban, szisszenés nélkül tűrte a súlyos koponyaoperációt, majd két nap múltán újra a sereg élére állt, és igen nehéz körülmények között irányította annak visszavonulását. Egyébként nagyon érdekes, hogy testőr- és huszártiszt korában nagyon sokat betegeskedett. Májával volt valami baj, amiért be is utalták Karlsbadba, valami fájdalmas füloperáción ment át, és „süly" is megtámadta egészségét. Rejtélyes az ügy, mert a szabadságharc idején, majd később, öregkorában makkegészséges volt.

Személye, egész megjelenése autoritást sugárzott. Leiningen írja le, hogy miként szelídített meg puszta tekintetével egy társasági összejövetel alkalmával egy botrányosan viselkedő, egyébként is nehezen fékezhető, rabiátus tisztet: „erősen szemébe nézett: és íme a vad huszár kezes lett, mint a bárány."[59] Így írja le Hatvany Lajos az öreg Görgeyvel való találkozását: „... megdermedt bennem a vér. Nem lehetett kibírni ezt a diktátori nézést... parancsolónak, katonának született."[60] Autoritása azonban nemcsak feltétlen engedelmességet váltott ki a katonákban és tisztekben, hanem bátorított és lelkesített is: válságos helyzetekben személyes megjelenése a küzdőtéren lelket öntött a csüggedőkbe és megfordította a futókat.

Katonás rövidséggel, nagyon világosan beszélt, és mondanivalóját rendkívül szigorú logika fogta össze. Leiningen írja róla: „Bár nem volt szószékre való szónok; mégis kevés embernek állott rendelkezésére a világos, éles beszéd, mint neki. Logikus élességgel tudta az ügy főmozzanatait kiemelni, sohasem ismételte magát, soha nem hagyott hézagot... Nagyon szerencsés volt a legénységhez intézett rövid, nyers beszédében. A legválságosabb pillanatokban, a legnagyobb fáradalmak között, megjelenése fölvillanyzott mindenkit."[61]

Annak idején környezete, de ma, az egyéniségét megérteni akaró krónikás számára is nem kis nehézséget jelent ellentmondásos megnyilvánulásai között eligazodni. Egyik oldalról már a katonás szókimondást is meghaladó mértékben volt nyers és kíméletlen. Látni fogjuk majd, hogy mennyire udvariatlan, szinte bárdolatlan hangot enged meg magának Kossuthtal szemben. Csupán az enyhít a dolgon, hogy nem ismervén mindig pontosan a körülményeket, melyek Kossuth döntéseit motiválták, vélt igazának tudatában teszi. Nagyon sokatmondó ilyen szempontból Leiningen jellemzése: „Más hibája, amely

[58] *Görgey I.:* i. m. 228. o.
[59] *Leiningen:* i. m. 136. o.
[60] *Kosáry:* i. m. II. k. 189. o.
[61] *Leiningen:* i. m. 112. o.

különösen szolgálati ügyekben nyilvánult meg, hirtelen haragja volt. Ez sok elhamarkodottságnak volt forrása, de ez is a legtúlzóbb jogérzékre volt visszavezethető. Alávalóság, igaztalanság láttán nem tudott magán uralkodni. Nem tudott színlelni... oly embereknek, kiket megvetett, nem mutatott soha barátságos arcot; nem tettetett soha. Ezért sok volt az ellensége, még a hadseregben is."[62]

Ugyanakkor nagyon barátságos és kedves is tudott lenni azokhoz, akiket szívébe fogadott. Szintén Leiningen írja róla, hogy „forrón és híven viszonozta" az ő baráti ragaszkodását. Jószívű volt és érzékeny mások bajaival szemben. Leveleiben lépten-nyomon szembetaláljuk magunkat adakozó kedvével. Hol atyjának kínál fel pénzbeli segítséget, holott fizetése egyáltalán nem mondható nagynak, hol öccsét lepi meg különféle ajándékokkal. Újfent a derék Leiningent idézzük: „... adakozó volt a pazarlásig, és megvolt benne a szép tulajdonság, hogy jót tegyen, anélkül, hogy bántson. Mások baja és szenvedése könnyekig meghatotta."[63] Rendkívül erős volt benne a bajtársi érzés. Mint láttuk, testőrtisztként kereste volt iskolatársainak társaságát, és sikeres hadvezetése mellett ez is közrejátszott abban, hogy annyira ragaszkodtak hozzá a tisztek. Ez magyarázza, hogy olyan elnéző azokkal a tisztekkel szemben, akik részben azért válnak ki a hadseregből, mert morális problémát jelent számukra az, hogy volt bajtársaikkal harcoljanak. 1849 januárjában „nem minden belső küzdelem nélkül" mond le Lipótvár ostromáról, és így indokolja vívódását: „Benső küzdelmem abból a fájdalmas gondolatból fakadt, hogy a lipótvári őrséget és közte két igaz barátomat, kiket korábbi évekből szerettem és becsültem, a biztos romlásnak engedem át."[64]

Görgey karakterét felvázolva nem lehet említés nélkül hagyni harcszeretetét. Olvasva visszaemlékezéseit, az ember csak csodálkozik, hogy fővezérként milyen vakmerően vetette bele magát a harcba, mily sokszor kockáztatta életét. Így ír erről Leiningen: „Gyakran minden ok nélkül, amikor a csapatok nem szorultak feltüzelésre, a legvadabb viaskodásba vetette magát, és nevetett aztán, ha én szemrehányóan mondtam: »Szükség volt-e életedet ily könnyelműen kockára tenni? Kíméld, mert hazádé!« Jól esett neki, hogy ismét megfürödhetett a golyózáporban."[65]

Görgey mélyen hitt a katonai etikában és normáit áthághatatlan parancsnak tartotta. Leveleiben és visszaemlékezéseiben újra meg újra szembetaláljuk magunkat a katonai becsület fogalmával. Liberális felfogású történészek és hadtörténészek gyakran fejezik ki kételyüket a katonai becsülettel szemben. Általában mesterkélt csinálmányt, a nemesség kiváltságainak megőrzőjét látják benne, és nem vonatkoztatják a közkatonákra. A katonabecsület fogalmát Alfred Vagts is a tiszti becsületre korlátozza; szerinte a tisztikar csoportszolidaritásának kifejezője, és elősegítője annak, hogy a tisztikar külön kaszttá válva gyengítse, sőt esetenként teljesen megszüntesse a civil ellenőrzést a hadsereg felett. Ezért lett a tisztikar általában reakcióssá, a haladás ellenségévé vagy legalábbis fékezőjévé.[66]

Két tévedés van ebben az állításban. Először is az, hogy a katonai becsület valami nemesi érdekvédő csinálmány lenne. A katonai becsület, mely magában foglalja a bátorságot, az önfeláldozást és a kötelességteljesítést, csoportszociológiai folyamat eredményeként formálódó, a katona magatartását szabályozó és a háborús terhelés elviselését

[62] *Leiningen:* i. m. 113. o.
[63] Uo.
[64] *Görgey A.:* i. m. I. k. 298. o.
[65] *Leiningen:* i. m. 113. o.
[66] *Vagts, Alfred:* A History of Militarism. New York, 1937. Rev. ed. 1959. 170. o.

elősegítő erkölcsi parancs. Döntő bizonyíték ilyen szempontból a második világháború idején készült amerikai szociológiai felvétel, mely statisztikai módszerekkel mutatta ki a katonai becsületnek a katonák magatartását meghatározó funkcióját.[67] A felvétel tehát tudományos módszerekkel bizonyította azt, amit a hadseregben tapasztalati alapon mindig is tudtak, és amiről a háborús regényekben, visszaemlékezésekben és riportokban oly megkapóan írtak a szerzők.

Amennyiben a katonai becsület csoportszociológiai folyamatok során létrejött erkölcsi parancs, akkor téves a másik állítás is, tudniillik az, hogy csupán a nemesi származású tisztikarra vonatkozott. A XVI–XVII. századi katonai törvények, hadicikkek „becsületes", „erényes" és „jogtisztelő" magatartásra szólítják fel a katonákat. Kimondják, hogy gyávaságért és szökésért meg kell fosztani a katonát „becsületétől és életétől". Felszólítják a katonákat, hogy vallásra való tekintet nélkül „szeressék egymást és egymástól minden bajt elhárítva, hű és derék bajtársként viselkedjenek".[68]

A mi Zrínyink is elvonatkoztathatatlannak tartotta a katonáskodástól a becsületet. A Vitéz Hadhagy 1. discursusában így írt: „Nagy dolog, hogy az egész mesterségek között ... legtündöklőbb, legbecsületesebb a vitézség... ki ezen világon vitézebb, az légyen becsületesebb is az emberek között." A 45. aphorismában pedig így kiált fel: „Talán az vitézség nem tisztesség, talán nem becsület?"[69]

Burke elszörnyedve szemlélte a francia hadsereg felbomlását a forradalom első éveiben. Idézi a francia hadügyminiszter jelentését, melyben arról panaszkodik, hogy lehetetlen megfékezni a katonákat, akik pedig addig „becsületesek és hűek voltak, és akikkel ötven éven át, mint barát és bajtárs éltem együtt." Burke számára a katonák eltávolodása a hűség és becsület régi elveitől teljességgel elfogadhatatlan.[70]

Mindezzel teljesen összhangban vannak Görgey megnyilatkozásai. Ezt írja: „A csatában két ellentétes erő befolyásolja a katona magatartását. Előrehajtja a becsületérzés, a hazafias lelkesedés, talán a félelem is a büntetéstől.[71]

1848. november 11-én a Honvédelmi Bizottmányhoz írt levelében ez olvasható: „... kötelességem legszentebbike gondoskodni arról, hogy ezen sereg becsülete szűzen megtartassék. Lehet, hogy egy egész hadsereg megveretvén visszavonulni kényszerül, anélkül, hogy becsületén csorbát szenvedjen, de ha egyetlen osztálya gyáván megszalad, anélkül, hogy az ellenségét csak meg is látná, az egész hadsereg becsülete van beszennyezve."[72]

De azonosságot tételez a fegyverbecsület és a nemzet becsülete között. Az oroszok beavatkozása után két lehetőséget lát: utolsó, erős csapást mérni az ellenségre vagy „menedékhelyet" biztosítani a kormánynak és a hadseregnek valahol, az országon kívül: „Az első esetben mindent meg lehet nyerni, de mindent el is lehet veszíteni – a fegyverbecsületet kivéve; ezt egyszer s mindenkorra megőrizzük, és a fegyverek becsülete, melyeknek élén egy egész nemzet ügye nyugszik, magának a nemzetnek a becsülete."[73]

A katonai kérdésekben járatlan olvasó meghökkenéssel, esetleg borzadállyal tapasztalhatja, hogy milyen természetességgel, mondhatni könnyedséggel nyilatkozott Görgey

[67] *Stouffler – Lumsdaine:* i. m.
[68] *Lünig, Johann, Christian:* Corpus Juris Militaris des Heil. Röm. Reichs. Leipzig, 1723. 3–12. o.
[69] Zrínyi Miklós összes művei. (S. a. r. *Klaniczay Tibor.*) Budapest, 1958. 2. k.
[70] *Burke, Edmund:* Reflections on the French Revolution and Other Essays. London–Toronto, 1910. 208. o.
[71] *Görgey A.:* i. m. I. k. 207. o.
[72] Uo. 240. o.
[73] Uo. II. k. 239. o.

a hadbírói eljárások során hozott halálos ítéletekről és parancsnokok által a helyszínen elrendelt vagy személyesen végrehajtott kivégzésekről, a már hangzásában is iszonyatot keltő „felkoncolásról".[74] Kegyetlen lett volna Görgey?

A rendelkezésünkre álló adatok alapján válaszunk csak egy lehet: nem volt kegyetlen, nem volt vérszomjas. Emlékezzünk rá, Leiningen azt írta róla, hogy megértéssel, nagyon érzékenyen és segítőkészen állt szemben mindenféle emberi bajjal, nyomorúsággal. Jellemző ilyen szempontból Kossuthhoz írt levele a Délvidék rác lakosságával szemben elkövetett atrocitások ügyében: „Tudom ugyan, hogy nem a magyarok, hanem a rácok kezdték meg a háborút, de azt is tudom..., hogy egy magyar kormány egy egész nemzet kiirtását nem tűzheti ki célul. – S minthogy tulajdon elveim között a humanitás elve legmagasabban áll, szent kötelességemnek tartom... megkérni, hogy a bácskai háborúban divatba hozott... kegyetlenségeskedéseknek mihamarább véget szakasztani... méltóztassék."[75]

Mindazonáltal rendületlenül hisz a halálbüntetés elkerülhetetlenségében háború idején. 1843 őszén kapja a hírt öccsétől, hogy az országgyűlésben javaslat hangzott el a halálbüntetés eltörléséről. Válaszában sajátosan érvel: bárcsak elfogadnák a javaslatot, bár kétli, hogy a törvényt ki lehetne terjeszteni a hadseregre, „mert nem foghatom fel, hogyan lehessen egy csikósból, béresből vagy éppen rablóból lett katonát a halálbüntetés verébijesztője nélkül oly szigorú és minden nélkülözéssel párosult rend megtartására kényszeríteni. Én csak egyet mondok... és ez az: neveljétek a népet – és akkor nemcsak a halálos, hanem minden akármi nemű meggyalázó büntetés is fogyton fogyni fog."[76]

De jellemző gondolkozására a Kossuthtal folytatott vitája is a botbüntetés eltörléséről; méltányolja a döntést „az emberiség, s főleg a katonai becsület szempontjából... lehetetlen azonban annak inpraktikus oldalát – főleg – jelen háborús körülmények között – be nem vallani... ha a katona feladatát felejtve, jellemét becstelenítő bűntények által bemocskolja, sőt, felejti gyakran emberi méltóságát és baromként lealjasul: ily esetben... az emberiség parancsolta elveket nem mellőzni lehetetlen." Kossuth az érvelést elfogadta, és a botbüntetés alkalmazását – igaz csak suba alatt – engedélyezte.[77]

A katonai etika szerint nem az emberi élet a legfőbb érték. Már a rómaiak megfogalmazták: „Dulce et decorum est pro patria mori" – azaz a haza, a hadsereg és a bajtársi közösség elvárja, hogy értük a katona feláldozza életét. Az előbbiekben láttuk, Görgey szerint a hazaszeretet, a katonabecsület és a büntetéstől való félelem viszi előre a katonát a harcban, azaz a modern katonaszociológia kifejezését használva, az informális és formális kényszerítés. Az informális kényszer abból az erkölcsi meggyőződésből ered, amit a katonába békekiképzése során belé oltanak és ami a csoportdinamikai folyamatok során a háborúban annyira felerősödik, hogy önfeláldozásra, a bajba jutott *bajtárs* feltétlen megsegítésére késztet. A formális kényszer mögött a katonai fegyelmi szabályzatok és törvények állnak, melyek kíméletlen szigorral büntetik a gyávaságot, az engedetlenséget és kötelességmulasztást. A hadi törvényekben körülírt katonai bűncselekmények esetében a hadbíróságok ítélkeztek, de emellett, mint láttuk, ott volt a parancsnok azonnali, stante pede kivégzési joga. Ez utóbbi nem a megtorlást célozza, hanem a pánik megelő-

[74] A m. kir. honvédség szolgálati szabályzatának előírása a felkoncolásról: „Aki válságos pillanatokban csüggetegen beszél, fegyverét vagy lőszerét elhányja, az engedelmességet megtagadja, vagy az ütközetből távozni igyekszik, avagy zsákmányol vagy fosztogat, azt... a csapat parancsnoka... személyesen... koncolja fel." Szolgálati Szabályzat. Budapest, 1938. 25. o.

[75] KGL 388. o.

[76] *Görgey I.*: i. m. 210. o.

[77] KGL 178–179. és 224–225. o.

zését, azt tehát, hogy egy vagy több katona gyáva megfutása tömeges pánikká válhasson. A régebbi hadi artikulusok szerint gyávaság, pánikkeltés vagy más, a csapat biztonságát veszélyeztető aktus esetén a helyben való kivégzés kötelesség, sőt becsület dolga.[78]

A császári-királyi hadseregben Görgey idején érvényes és minden bizonnyal általa is ismert katonai törvénykönyv a tiszt becsületbeli kötelességévé teszi megölni a harc közben gyáva vagy ellenszegülő magatartást tanúsító katonát.[79]

Mindezt ismerni kell ahhoz, hogy Görgey rendkívüli szigorúságát megérthessük, bár kétségtelen, hogy ridegsége néha meghökkentheti az embert. Huszártiszt korában egy alkalommal le kellett szerelnie két lázadó katona ellenállását, akik egy kocsmában torlaszolták el magukat. Így írja le egyik levelében az esetet: odaérve a helyszínre „rövid... beszédben megintettem az eltévelyedett fiúkat, és tisztességes capitulatiót ajánlottam nekik. Ők két lövéssel feleltek... Erre én megsokalltam a tréfát, s a két bolond közül az egyiket agyonlövettem."[80] Mi áll a száraz, rideg tényközlés mögött? Az a bizonyos érzelmeit leplezni akaró cinizmus, melyre, mint láttuk, Leiningen is utalt? Mintha ez érződne abból, hogy a két huszárt nem gazembernek, bűnözőnek mondja, hanem „engedetlen fiúknak" és a tettük következményeivel nem számoló „bolondoknak". Ugyanakkor arra is gondolhat az ember, hogy, amiként nem kímélte és nem becsülte saját életét, mások életét sem tartotta sokra. A „halálbüntetés madárijesztője" olvashattuk tőle korábban – ennyire közömbös volt a halállal szemben?

Görgeyt szigorú ítéletei kimondásánál a haza és a hadsereg iránti kötelességérzete vezette. És volt erkölcsi bátorsága, hogy halálos ítéletet hozzon. Ez nyilvánult meg a Zichy Ödön ellen általa elindított hadbírói eljárásban és abban is, hogy fegyelmetlenkedésért főbelövést helyez kilátásba. 1848 szeptemberében Adonyban ő a helyőrség parancsnoka. Az odaérkező népfelkelők, mint írja: „minduntalan lövöldöznek, tisztjeik ellen felzúdulnak. Oka annak, hogy Szalay László alezredes úr... nem mer minden eszközhöz nyúlni, hogy a fegyelem meglegyen. *Én valamivel bátrabb vagyok* [Kiemelés tőlem – P. G.], és ma kihirdettem a rögtönítélő haditörvényszéket mindenki számára, aki lőni mer parancs nélkül."[81]

Nemcsak a közkatonákra, de tisztekre, sőt „vezérekre" is alkalmazandónak tartotta a hadi törvényeket. Téves értesülés folytán úgy tudja, hogy Pákozdnál a magyarok szenvedtek vereséget; ezzel kapcsolatban írja az országgyűlésnek: „Ez nagy baj... És minél nagyobb ezen baj, annál nagyobb a szükség több rögtönítélő haditörvényszéket alakítani, melyek vezéreink hadi működéseinek eredménye felett tárgyavatottan, de szigorúan ítéljenek."[82] Így ír visszaemlékezéseiben egy esetről: „Megtörtént Váctól Miskolcig való visszavonulásunk során, hogy számos tiszt önhatalmúlag elhagyta a hadsereget. Néhányuk Szerencsen kézre került. Az adott körülmények között kénytelen voltam a szerencsétleneket halálra ítélni."[83]

[78] Az 1570-ben kiadott német birodalmi artikuluslevél szerint azokat a katonákat, akik a harcból gyáván megfutó társukat megölik, nem érheti szemrehányás és vád „sondern grossen Dank darzu verdient haben." *Lünig:* i. m. 9. o.

[79] „Auch ist der Offizier in den Fällen wo die schädliche Feldflüchtigkeit einen Soldaten von augenblicklichen Gefahr für die Armee seyn könnte, bei seiner Ehre verbunden, einen solchen treulosen Untergebenen auf der Stelle niederzumachen." *Bergmayr, Ignaz, Franz:* Kriegsartikel für die kaiserlich-königlichen Armee, mit allen übrigen österreichischen Militär-Strafgesetzen. Wien, 1835. 102. o.

[80] *Görgey I.:* i. m. 170. o.

[81] KGL 50. o.

[82] KGL 52–53. o.

[83] *Görgey A.:* i. m. II. k. 311. o.

Nem állt távol tőle a tizedelés alkalmazása sem. A Besztercebánya körüli harcokra emlékezve írja: „A gyalogságot és az odaveszett üteg legénységét a helyszínen meg akartam tizedelni; de a megfogyott sorokra vetett első pillantás meggyőzött, hogy meg vannak azok már eléggé tizedelve."[84]

A komáromi csatában az egyik zászlóalj megfutott, és a pánikba esett katonákat semmiféle „intéssel és fenyegetéssel" megállítani nem lehetett. Így veszélybe került a Komárom előtti elsáncolt tábor, de maga a város is: „kétségesnek látszott, hogy sikeresen ellenállhatunk-e nekik [ti. az ellenségnek – P. G.], ha az engedetlen szökevényhad a tábor belsejében széjjeláradhat, s a maga rémületével a csapatokat is megfertőzi – a veszedelmes helyzet... parancsolólag előírta, hogy a fejetlen tömeget minden áron megzabolázzuk." Elrendelte tehát a hirtelen oda vezényelt tüzérségnek és gyalogságnak, hogy kartács-, illetve puskatüzet zúdítson a tömegre, a huszárokat pedig bekerítésükre küldte. A felettébb kegyetlen módszer alkalmazásával sikerült a pánikot megelőzni és a biztos vereséget elkerülni.[85]

Egyébként bármilyen kegyetlen is volt a katonai büntetőeljárás, nem csak a parancsnokok értettek vele egyet, hanem az egyszerű katonák is. És ez mindennél többet mond az előbb tárgyalt katonai becsület-fogalom mivoltáról és jelentőségéről a csapat kohéziója szempontjából. Nagyon jól megvilágítja a problémát Leiningen leírása. A tápióbicskei ütközetből egy őrmester és egy tizedes megszökött, majd néhány nap után visszatért csapatához. A szökötteket a csapat „fenyegető arccal fogadta. Mind azt kiáltották: nem akarunk gyáva őrmestert." A két dezertőrt a hadbíróság halálra ítélte. Az ítélet végrehajtását végignéző csapat előtt Görgey tartott beszédet, amit így ad vissza Leiningen: „Görgey erőteljesen beszélt. Megdicsérte a zászlóaljat tegnapi vitézségéért és bebizonyította, hogy egy gyáva katona szökésével sokszor sok bátornak az életét kockára teszi. Ezért emberségesebb, ha egy gyávát kivégeznek, mintha eltűrik, hogy miatta továbbra is veszedelemben forogjon a bátrak élete. – Mikor a végzetes lövések eldördültek, és az elítéltek összeestek, a zászlóalj egy darabig csöndben állt, de aztán egyszerre, szinte egy szájból harsant fel: *Éljen az igazság*!"[86]

Görgey katonai karakterének megrajzolásánál lehetetlen nem érinteni a kérdést, hogy miként is állt a hazafiassággal. Fontos kérdés ez, hiszen, mint emlékszünk rá, ő maga mondta, hogy a katona motivációjának egyik fő eleme a hazafias érzés. Vajon hatott-e nála ez az érzés, vagy csupán karriervágyból szolgálta a szabadságharc ügyét? Bár az „árulás" vádját teljesen alaptalannak tartjuk, de ilyen szempontból is jelentősége van a kérdésfeltevésnek. Végül, a probléma azért is érdekes, mert, mint szó volt már róla, a hadapródiskolában semmilyen magyar vonatkozású oktatásban nem részesült, és még magyarul is elfelejtett. Tehát éppen a hazafias érzésnek serdülőkori ébredése és iskolai megalapozása hiányzott életéből.

Bizonyára a környezet hatására testőrtiszt korában kezd felébredni magyar érzése. Nagyon érdekes és fontos a folyamat végigkísérése, mert az a hazafias érzés, mely a folyamat végén kialakul benne, nem valamilyen pántlikás, üres frázisokat puffogtató érzés és indulat, hanem intellektuális, morális és érzelmi mozzanatok együttese és egyensúlya. Hazafiasságának felébredésében három tényezőnek van döntő szerepe: a honvágynak, a

[84] *Görgey A.*: i. m. I. k. 310. o.
[85] Uo. II. k. 213–214. o.
[86] *Leiningen:* i. m. 144. o.

magyarországi politikai események iránti eleven érdeklődésének és a magyar nyelv iránt érzett szenvedélyes szeretetének.

Mindezt főleg azok a levelei bizonyítják, melyekben beszámol előrehaladásáról a magyar nyelv tanulásában. Első ilyen levelét 1840 májusában írja, amikor aktuálissá válik áthelyezése a testőrségtől a Nádor huszárezredhez. Ebben bizonyos fokig még tréfásan ír nyelvtanulásáról: „Vizsgálataimon [ti. a vezérkari tanfolyam vizsgáin – P. G.] szerencsésen túl vagyok, és most nyakra-főre magyarul tanulok, nehogy német huszár váljék belőlem."[87] Nagy odaadással tanul, de az eredmény egyelőre csekély. Másfél év múlva magyarul akar írni öccsének, de csak a „Kedves Pistám!" megszólításig jut, mert mint írja: „mikor... folytatni akartam, láttam azt a nagy távolságot, mely az én magyar tudományom és a közt tátong, mely egy némileg tűrhető levél megírásához megkívántatik! és ekkor a lúdtoll bátortalanul visszamerült a sötét tintatartóba, *minden elhamarkodott terveivel együtt ennek az ujra kiszakajtott magyar embernek.* [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"

Azért nevezi magát „ujra kiszakajtottnak", mert elhatározta: „hátat fordítani a német nyelvnek és mindazzal a szeretettel és lelkesedéssel, mellyel emennek adóztam, megtérni első igazi hazámhoz. Megkettőzött hévvel feküdtem neki elfelejtett anyanyelvem újra megtanulásának. Minden sor, melynek megértése nálam nehézségbe ütközött, halk, de komoly szemrehányás volt nekem, hogy nemzetemtől elszakadtam... Fáradozásaim gyümölcsei máris nem csekélyek: Jósikát már egészen jól értem, egyes helyeket kivéve... Irálya kitűnő, és amit mások legkevésbé szeretnek benne, nekem éppen ez teszi leginkább becsessé, t.i. az, hogy cselekvő személyeit és az előforduló tárgyakat mind aprólékosan írja le: mert én ezzel teszek szert oly verborum copiára, mely rövid időn teljesen otthonossá teend a magyar nyelvben." Magyar tanulásának utolsó fázisát pedig így látja: „... hexameterekben írt költeményeket – másnak, egy tökéletesen magyarnak társaságában – fönnhangon szándékozom olvasgatni, hogy nyelvem és összes beszélő szervezetem megszokja a helyes hanglejtést."[88]

Jósika után Kölcseyt olvas és 1842 decemberében azt írja öccsének: „Jövőre utánozni foglak és... én is naplót kezdek, eleinte németül, később talán magyarul. Leveleidet tökéletesen megértem. Bárcsak már magyarul válaszolni is tudnék azokra. Járulj magad hozzá szívem magyar érzülete kifejlődéséhez, és küldj nekem koronként egy jó költeményt vagy akár prózai töredéket gyűjteményem számára, melyet már Bécsben megkezdtem."[89]

Néhány nap múlva atyjának írja: „A mióta tulajdonképpeni anyanyelvem megtanulásának neki feküdtem: mind inkább éled bennem a vágy, e nyelv honával – szeretett hazámmal – habár csak testben is közelebb összeköttetésbe jutni. Hiszen hacsak nem egészen önző, kell az embernek valamit bírnia, a miért lelkesüljön, a mit szeressen... Több komolyabb valaminek kell annak lenni, a mi minden iránt, mi Magyarországon történik, oly nagyon érdeklődtet... olyannyira, hogy koronkint szinte – nem tagadom – honvágyban szenvedek. Valahányszor Pista leveleiből csak valamit is megtudok hazámfiai törekvései felől: mindjárt könnyebb a szívem."[90]

Röviddel ezután előfizet a *Pesti Hírlap*ra.

Hazafiasságának megerősödésére mutat, hogy nagyon komoly lelkiismereti kérdést jelent számára, hogy ezredét esetleg mint karhatalmat vetik be Magyarországon. A prob-

[87] *Görgey I.*: i. m. 102. o.
[88] Uo. 131–132. o.
[89] Uo. 168–169. o.
[90] Uo. 173–174. o.

léma akkor vált élővé számára, amikor egy prágai tüntetés ellen katonai karhatalmat vetettek be. Az esetről beszélve magyar tiszttársaival, felmerült a kérdés: mit tennének, ha erre Magyarországon, magyarok ellen kerülne sor? A tisztek bizonytalankodtak, egyedül neki volt határozott véleménye: „A feltett esetben én... elébb kviétálnék; kilépnék a császári hadseregből és a – dilemmából. Akkor aztán hazám polgára lennék, semmi más. Szabad urává lennék megint meggyőződésemnek és a szerint cselekedném tovább a körülményekhez képest."[91]

Még sok példát lehetne felhozni Görgey hazafiasságának megerősödéséről, legyen elég most a hadseregből való kilépését bejelentő levelére hivatkoznunk, melyben felsorolja indokait, elsőként említve „mély ellenszenvét" a katonaság iránt. De „ennél erősebb más okok" is társulnak ehhez: „Úgymint: ellenállhatatlan vágy Magyarország, hazám felé, melytől mostani állásomban örökre távol kellene élnem..."[92]

Lezárva Görgey katonai karakterének felvázolását, foglalkoznunk kell még a hadseregből való kilépésével. Döntésének egyik okát, mint láttuk, a katonaság iránt érzett mély ellenszenvében jelöli meg. De már jóval a kilépés előtt többször írja, hogy mennyire nem szereti mesterségét, és hogy kvietál. Látva azonban eleven, szinte szenvedélyes érdeklődését, mellyel a testőrségnél a katonai stúdiumokban elmerült, majd buzgalmát és helytállását a csapatnál, kételyek fogják el az embert: az igazat, egészen pontosan, a valót mondja? Fiatalkori leveleit olvasva ugyanis, bizonyos egyensúlyhiányt, bizonytalanságot, rajongó és szentimentális kitöréseket találunk bennük, és ezek alapján többen romantikusnak, radikálisnak és forradalmi láztól égőnek mondták.[93]

Magunk részéről nagyfokú következetlenséget, bizonyos szerepjátszásból eredő ellentmondásosságot véltünk felfedezni megnyilatkozásaiban. Jellemző ilyen szempontból, ahogyan atyjával való viszonyáról ír. A szerep, amit játszik: a szerető fiú. Ez tükröződik öccséhez írt több levelében, melyben rajongva ír atyjáról. Amikor azonban nyolc évi távollét után találkozik vele, így ír róla: „... nem találtam semmit, ami azzal a képpel egyezett volna, melyet egyedül levelei után alkottam felőle magamnak... Még ekkor oly keveset ismertem árnyoldalai közül."[94] Majd így tör ki egyszer: „Atyám nem nevelt soha. Azt hiszem, alig is szeretett."[95] A probléma ezzel a kijelentésével ott van, hogy egyik levele szerint atyja, bár katonásan, de nevelte! A szerepjátszáshoz tartozik az a kétségbeesés, amivel atyja haláláról ír: „Tehát megint egy szív megszűnt dobogni, mely engem oly igazán és híven szeretett! Meghalt! és vele szakadt egy erős kötelék, mely engem a keserédes léthez fűzött. Édes atyám halva!"[96] De hogyan egyeztethető össze ez a fájdalomkitörés ezzel az öregkori indulatos felkiáltásával: „Az apám! Az nem volt ember! Az egy lump volt"?[97]

Visszatérve most már a hadseregből való kilépéséhez, annak okát, mint láttuk, a katonaság iránti ellenszenvében, honvágyában és harmadikként abban jelöli meg, hogy jövedelmező álláshoz akar jutni; házasodni akar ugyanis, de fizetéséből nem tudná feleségét és családját eltartani. Számunkra itt a hadsereg iránti utálata a fontos. Ezt írja ugyanis:

[91] *Görgey I.:* i. m. 251. o.
[92] Uo. 230. o.
[93] *Kosáry:* i. m. I. k. 16–17. o.; *Katona:* i. m. 6., 9. o.
[94] *Görgey I.:* i. m. 166. o.
[95] Uo. 163. o.
[96] Uo. 198. o.
[97] *Katona:* i. m. 10. o. – Katona Tamás szerint Görgey igazságtalan volt, mert „az apa nem volt lump".

„Indító okaim (egyike) mostani pályám iránt érzett ellenszenvem, mely ezred-segédtiszti szolgálattételem rövid ideje alatt – hol első kézből kapom minden piszok bűzét az orromba, a hol tulajdonképpen csak arravaló vagyok, hogy azt meg is emésszem – elképzelhetetlen fokra hágott."[98]

De hát milyen piszoknak milyen bűze csavarhatta orrát?

Nem gondoljuk természetesen, hogy a Nádor huszárezred, de a birodalom bármelyik ezredének tisztikarában ne fordulhatott volna elő korrupció, stréberség, besúgás vagy más kriminális ügy. Az a bizonyos katonai etika és tiszti becsületkódex ilyeneket aligha engedett meg, s ha mégis előfordult, éppen a testületi jó hírnév miatt elég gyorsan és kíméletlenül csaptak le a vétkesekre. Azután, ami az anyagi természetű visszaéléseket illeti, ebben az időben korrupció, sikkasztás és más anyagi visszaélések megelőzésére, felderítésére és megtorlására már igen fejlett bürokrácia és hadbiztosi, valamint hadbírói szervezet működött a hadseregekben. Egyébként is, éppen a Nádor huszárezrednél nehezen képzelhető el valamilyen égbe kiáltó bűntény, hiszen ő maga írta, hogy az ezredparancsnok „igen igazságos Úr", az ezredről pedig, hogy: „A tisztikar jeles, a legénység derék."[99]

Nagyon valószínű, hogy rendkívül érzékeny becsületérzete nagyított fel teljesen hétköznapi, nem túlságosan jelentős visszásságokat. Mint Leiningen leírásából láttuk, igazságérzete borzasztóan erős volt, és éppen emiatt gyakran fogta el az indulat és ragadtatta szélsőséges kirohanásokra. Valahogy elvesztette lelki egyensúlyát és eléggé következetlenné vált ezekben az időkben magatartása: házasság tervét hozza fel kilépésének egyik indokául, és egy év múlva felbontja eljegyzését; jogi pályára készül, és egyszer csak, pusztán egy véletlen találkozás folytán a prágai egyetem kémiai szakán köt ki – igaz, hogy kitanulva a szakmát, remekel: felfedezi a laurinsavat!

Véleményünk szerint szinte elképzelhetetlen, hogy megutálta volna a katonaságot. Ő, aki oly szenvedéllyel vetette reá magát a hadtudományra, aki mint láttuk, testőrtársaival ellentétben annyira várta a vezérkari kiképzés elkezdését, majd oly lelkiismeretesen és kötelességtudóan végezte munkáját a csapatnál, lehetetlen, hogy elvesztette volna eleven érdeklődését a katonai szakma iránt.

A tapasztalat egyébként is azt mutatja, hogy hivatásos tisztek nyugdíjazás után is, életük végéig megmaradnak katonának, és megőrzik érdeklődésüket a szakma iránt, még akkor is, ha magasabb elméleti képzés hiányában megmaradtak csapattisztnek és nem futottak be fényes karriert. Görgeyt azonban teoretikus hajlamai miatt éppen a katonai szakma elméleti kérdései érdekelték, és ezekkel való foglalkozásra a csapatnál nem igen nyílott alkalom. Ehhez járult, hogy nagyon is tisztában volt képességeivel és tudásával, így úgy érezte – joggal –, hogy nagyobb feladatokra, nagy seregek vezetésére hivatott, amire magyar származása miatt egyszerűen nem volt lehetőség. Azaz nem a katonasággal való meghasonlása, hanem a csillapíthatatlan honvágy mellett az késztette a hadseregből való kilépésre, hogy nem nyílik számára képességeinek és ambíciójának megfelelő tér.

[98] *Görgey I.*: i. m. 230. o.
[99] Uo. 103. o.

Görgey és a politika

Ha Görgeynek a politikához való viszonyát vizsgáljuk, legelső kérdés, ami felmerül: értett-e egyáltalán ahhoz? Katona Tamás szerint „nem sokat értett", és pusztán „zavaros érzések" gomolyogtak lelkében.[100] Tudjuk azonban, hogy Montesquieut akarta olvasni, s lehet, hogy olvasta is, az államelmélet tehát érdekelte. De ezt mutatja az is, ahogyan a diktatúráról vélekedett.

Mint az egyetemes háttérrel foglalkozó részben írtuk, a katonák számára teljesen természetes volt a hadvezetéssel szemben a politika elsőbbsége. Ezt világította meg igen meggyőzően Clausewitz.

Görgey megjegyzései és egész magatartása a szabadságharc alatt azt mutatják, hogy ő is így vélekedett. Ugyanakkor úgy gondolta, hogy a parlamentális államforma nem alkalmas a háború folytatásához szükséges erőforrások előteremtésére, és nem tudja megvalósítani azt a nemzeti egységet, ami a háború irányítása szempontjából elengedhetetlen. Ezt a meggyőződését fejezi ki a Honvédelmi Bizottmányhoz 1848. november 11-én írt levelének ez a részlete: „Senki igaz hazafinak nem szabad eltagadnia, hogy a veszély nagy, igen nagy, és hogy az, fájdalom! – még nagyobbra nőhet.

Mindazon nemzeteknek történetírója, kik egykor az enyészethez közel jutva, újra felküzdték magukat a nemzeti létnek oly fokára, mely a szilárd megmaradásnak föltételeit magába foglalja, tanítja, hogy vannak percek, midőn minden kisszerű tekinteteknek el kell foszlani, hogy a nagy Egész megmentessék; tanítja továbbá, hogy... ez Egység csak úgy eszközölhető, ha az egész nemzet... bizodalma egy férfiúban találkozik össze, és a nemzet ezen Egyet egy bizonyos meghatározott időre szabad elhatározásából maga fölibe emelvén, akaratának önként hódol... Már azt, hogy Magyarország eddig oly közel áll-e az enyészet széléhez, hogy csupán egy erős diktatúra által lehessen megóvható az elvesztéstől: ezt ítéljék meg azon férfiak, kik korszerűnek találták a magyar hadseregnek legnagyobb részét egy egyszerű polgárnak vezérlete alá adni."[101]

Visszaemlékezéseiben, amikor Kossuth környezetének „határozottan kártékony befolyásáról", valamint arról ír, hogy „a hadvezér hatalma minden időben szálka volt a polgári hatalom szemében", így folytatja: „Az ilyen kicsinyes hatalomféltésen azonban elbukhatik a haza megmentésének ügye, a nemzetnek a közdelemben való leghősibb kitartása ellenére is. Feltétlenül szükséges volt tehát egy olyan legfőbb államhatalom megalkotása, amely korlátlan lévén, minden ilyen féltékenykedésen fölül áll.

Ezt a legfőbb hatalmat azonban *egyetlen* kézbe kellett adni: Csakis diktatúráról lehetett szó. Magyarország egyedül elképzelhető diktátora Kossuth volt.

Egészen alkalmas ő sem volt rá, mert a hadviseléshez nem értett, a modern hadvezetésben nélkülözhetetlen állandó katonaság intézményétől pedig idegenkedett; mégis Kossuth egyéniségét jó ügyünkre nézve hasonlíthatatlanul kevésbé tartottam ártalmasnak, mint egy természeténél fogva felelősséggel nem tartozó *testületet*, amilyen a Honvédelmi Bizottmány is volt..."[102]

Mint láttuk, Görgey levelében a történelemre hivatkozik a diktatúra kérdésében. Feltehetően a görög tirannusok és a római diktátorok, de leginkább Napóleon példája lebeghetett szemei előtt. Őbenne láthatta egyesítve ugyanis, amit Kossuthnál hiányolt, a

[100] *Katona:* i. m. 24. és 31–32. o.
[101] *Görgey A.:* i. m. I. k. 236–237. o.
[102] Uo. 235. o.

politikai tehetséggel párosuló katonai tudást. Majdnem bizonyos azonban, hogy pusztán ennyiben tekintette példának Napóleont, és császári diktatúrájával már nem értett egyet, mert mint láttuk, erősen hangsúlyozza, hogy a diktátort a „nemzet egy bizonyos meghatározott időre emeli maga fölibe... [és] akaratának önként hódol". A népfelség elvét tehát megtartandónak ítéli, ha a hatalommegosztás időleges felfüggesztését elkerülhetetlennek is tartja.

Rendkívül érdekes, hogy Görgey felfogása a diktatúráról mennyire hasonlít Táncsicséhoz. Táncsics ugyanis 1849 áprilisában új alkotmány-javaslatában hangsúlyozza, hogy nem az országgyűlés, hanem a „nemzet által" ruháztassék fel Kossuth diktátori hatalommal. Láttuk, Görgey is az „egész nemzetnek... bizodalmára" és „szabad akaratára" hivatkozik a diktátor megválasztásánál.[103]

Mint tudjuk, Kossuth sem 1849 áprilisában, sem azt megelőzően nem vállalta a diktátorságot, viszont a hatalommegosztás klasszikus elveihez sem tartotta magát. A kormánybiztosok kirendelése és az Országos Honvédelmi Bizottmányra ráruházott mondhatni teljhatalom a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egységesítését jelentette. Bár ezeket a rendszabályokat alkotmányjogi megfontolások is indokolták – ti. az uralkodó szentesítésének hiánya a kormány kinevezésénél –, de fő indoka mégis a háborús rendszabályok meghozatalánál a hatalommegosztásból eredő akadályok eltüntetése.

Mindez rendkívül fontos, amikor Görgeynek a politikához való viszonyát vizsgáljuk. Amit felismer ugyanis, az nem más, mint a liberális demokráciának katonai szempontból sebezhető volta, amint ezt tanulmányunk első részében kifejtettük. Mindez az első és második világháború idején vált teljesen nyilvánvalóvá, amikor is a demokráciák a háború szükségleteinek engedve, formailag ugyan nem függesztették fel a hatalommegosztás elvét és a parlament működését, de a lényeget illetően nagyon közel jártak a diktatúrához. Németországban pedig, ahol a hatalommegosztás egyébként is felemás volt, ténylegesen diktatúra, méghozzá katonai diktatúra valósult meg.

Minderről Gerhard Ritter írt igen meggyőzően nagy művében. Így jellemzi a franciaországi helyzetet Painlevé 1917-ben bekövetkezett bukása után: „... végre megragadja a kormányrudat egy olyan ember, aki elsöprő erejű akaratával úrrá lesz a parlamentáris rezsim gyengeségén: Clémenceau, a »Tigris«. Személyében valójában a modern népvezér jelent meg a színpadon, aki a nemzeti akaratot testesítette meg, és minden ingadozóval és kétkedővel, még a parlamenttel szemben is keresztül vitte akaratát. Mint kormányprogramjában nyíltan kimondta, mint kormányfő és hadügyminiszter egy személyben ő vezeti ettől fogva a háborút."[104]

Lloyd George-ról pedig ezt olvashatjuk Ritternél: „Vele a modern népvezérnek új típusa kerül az élre, akinek tulajdonságait már Clemanceau esetében megismertük: a közvetlen tömegdemokrácia hiteles embere és vezetője, aki a széttartó népképviselet liberális-parlamenti rendszerét háttérbe szorítja." Szinte korlátlan hatalmat egyesített kezében Lloyd George, „így csak egy tapasztalt, a parlamentáris üzem technikájában kipróbált politikus járhatott el, de ezt aligha lehet a hagyományos értelemben vett parlamentáris kormányzásnak nevezni; mindenképpen a diktatúrához áll közel."[105]

[103] *Spira György:* A polgári forradalom (1848–1849). In: Magyarország története 1848–1849. 1-2. k. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál.*) Budapest, 1979. 1. k. 354. o.

[104] *Ritter:* i. m. II. k. 40–41. o.

[105] Uo. 74., 75. o.

Majd Ritter Hindenburg és Ludendorff diktatúrájával foglalkozik, melyet a civil hatalom nem tudott, de miután a kétségbeejtő helyzetben ebben látta a menekvést, nem is akart megakadályozni. Ennek a katonai diktatúrának pedig teoretikus alapja a clausewitzi tétel megfordítása, ahogy Lundendorff megfogalmazta: „A politika a háború eszköze."[106] De Clemenceau mondását is, tudniillik, hogy „A háború sokkal komolyabb dolog, mintsem a katonákra lehetne bízni", megfordította Ludendorff: „A háborút nem lehet a puha, tunya, humanitárius civilekre bízni."

Végül nézzük Huntington véleményét az Egyesült Államok háborús vezetéséről a második világháborúban. Mint írja, a legfőbb katonai döntésekből éppúgy ki volt zárva a hadügy-, a tengerészeti és a külügyminiszter, mint a kongresszus, és az irányítás három ember: Roosevelt, Hopkins és Marshall kezében volt: „A második világháborúban az amerikai civil és katonai szférák viszonya bizonyos tekintetben megfelelt annak a viszonynak, amely Németországban uralkodott az első világháborúban." A különbség az volt, hogy míg a katonák Németországban a hatalmat magukhoz ragadták, addig Amerikában rájuk kényszerítették.[107]

Mindezeket a fejleményeket szem előtt tartva, elismeréssel adózhatunk Görgeynek, hogy olyan lehetőségre mutatott rá, mely sok rokon vonást mutat a 65-70 évvel későbbi fejleményekkel. És persze az sem közömbös, hogy katona létére, szemben Ludendorffal, nem állítja feje tetejére a clausewitzi tételt, és nem katonai, hanem civil diktatúrát akar.

Felfogását a politikáról és személyes viszonyát a politikai vezetéssel, elsősorban persze Kossuthtal, visszaemlékezései első kötetének 11. fejezete világítja meg. A fejezet címében ilyen kérdések találhatók: „Miért nem mozdítottak el már Pozsonyban a főparancsnokságtól? – Miért nem köszöntem le önként? – Miért nem vágytam diktátorságra?"

Így kezdi fejtegetését: „Ha az ember elgondolja azt a sok vitát, mely a Honvédelmi Bizottmány közt és köztem már főparancsnoki tevékenységem első korszakában támadt: a határozott hangot, mellyel meggyőződésemet nyíltan kimondtam: és azt a könnyen támadó elképzelését, hogy az így kimondott szótól talán csak egy kis lépés kell a cselekedetig: önkéntelen azt kérdi az ember, hogy miért nem mozdítottak el engem... már akkor a hazai hadsereg éléről?"[108]

Válasza: a nála „ügyesebb és tapasztaltabb katonák" a felkínált parancsnoki állást elutasították, akik pedig elvállalták volna, még kevésbé élvezték a kormány bizalmát. De nagy része volt ebben a seregnél tartózkodó Csány László kormánybiztosnak is, aki a kormánnyal szemben védelmébe vette.

Majd felteszi a kérdést: a kormánnyal való sok nézeteltérés ellenére, miért nem mondott le? Válasza: a nézeteltérések nem voltak akkorák, hogy leköszönjön, másrészt feltétlenül azonosult a szabadságharc ügyével, mert, mint írja: „... küzdelmünk... még akkor is eléggé indokolt volt, ha csupán az lesz minden eredménye, hogy a régi jobbágyi viszony helyreállítását lehetetlenné teszi." Továbbá, megmaradásában a parancsnoki poszton az is közrejátszott, hogy felismerte: Bécs Magyarország „tettleges megsemmisítésére" tör, és úgy hiszi, hogy már csak a „kegyelemdöfés" van hátra. Így tehát: *„A nemzet tartozott vele becsületének, hogy ne rabszolgaként meghunyászkodva, talán éppen térden állva, lehajtott fővel várja a kegyelemdöfést.* [Kiemelés az eredetiben – P. G.]

[106] *Ritter:* i. m. II. k. 285. és köv. o.
[107] *Huntington:* i. m. 310. o.
[108] *Görgey A.:* i. m. I. k. 250. o.

Engem a végzet nemzetem utolsó vezérei egyikének látszott kiszemelni; és bár nem tartoztam a nemzeti rajongók közé, de a helyzet nagyszerűségét mégis átéreztem, és teljesen hatalmába kerítette egész lelkemet az a gondolat, hogy személyes becsületemet, mint szabad ember, nemzetem becsületével azonosíthatom, és ez csakhamar vezérgondolattá vált bennem."[109]

Majd így folytatja: „Ez a vezéreszme volt kiváltképpen az,... mellyel a kétségbeejtő helyzete felől Kossuth és emberei által az utolsó pillanatig következetesen eláltatott nemzet rám mint megmentőjére szegezte szemét még akkor is, amikor egy végső megmentési kísérlet már minden humánus meggondolás elvetését jelentette volna."[110] Kemény és igazságtalan ez Kossuthtal és a kormánnyal szemben, de, sajnos, hasonlóval még többször találkozunk majd.

Végül felteszi a kérdést: „... miért nem próbálkoztam már akkor, Pozsonyban a diktátorságot magamhoz ragadni? Hiszen tisztán éreztem az elhivatást, hogy vaskézzel belenyúljak hazám sorsának kerekébe; meg is voltam győződve a diktátorság szükséges voltáról: és már akkor is be kellett látnom, hogy Kossuth ugyanolyan szerencsétlen diktátor lenne, mint amilyen szerencsés agitátor volt." Mint olyan sok más esetben, Görgey itt is mást mond visszaemlékezéseiben, mint ahogyan a történések idején vélekedett. Láttuk levelét, melyben a diktatúra bevezetését javasolja, és kétség nem lehet afelől, hogy az általa akkor még igen nagyra becsült Kossuthra gondol.

Válasza feltett kérdésére: nem vágyott a diktátorságra, mert az ő kezében „képtelen dolog lett volna". És felsorolja ennek okait: serdülő kora óta távol volt az országtól, nem ismerte az ország erkölcseit, szokásait, valamint törvényes berendezkedését, és semmi tapasztalata sem volt a „polgári közigazgatásban". Meg aztán nem is kelhetett volna versenyre Kossuthtal az „ország változatlanul legnépszerűbb" emberével, arra pedig teljességgel képtelen lett volna, hogy a meglévőtől eltérő kormányzást vezessen be.

De nemcsak hogy nem pályázott Görgey diktátorságra, hanem minden esetben alávetette magát a politikai vezetés döntéseinek, holott nem egyszer hibásnak tartotta azokat. Ily módon a Huntington által leírt katonaetika szellemében viselkedett, mely szerint abban az esetben, ha a politikai vezetés olyan katonai célt tűz ki, „amelyről a katona tudja, hogy csakis nemzeti katasztrófához vezethet, akkor a katonának, miután kifejtette véleményét, össze kell kapnia magát és meg kell találnia a legjobb megoldást ebben a kedvezőtlen helyzetben."[111]

A külpolitikához nem értett, nem is érdekelte; azon meditálva, hogy az osztrák monarchia nagyhatalmi állása megmarad-e és hogy ez érdekében áll-e Magyarországnak, ezt írja: „ezek olyan kérdések voltak, melyeknek megválaszolása nem rám tartozott, és melyekkel – az igazat megvallva – akkoriban nem is törődtem."[112] Az viszont kétségtelen, hogy idegenül mozgott a politikában. Ennek több oka is volt. Egyfelől, tiszttársaihoz hasonlóan mondhatni zsigerien gyűlölte a politikai gyakorlatot és magukat a politikusokat, mert úgy hitte, mondhatni meggyőződése volt, hogy nem őszinték, elvtelenek, férfiatlanok, gyávák – *nem katonák!*

Mint az egyetemes történeti résznél láttuk, a tisztikar általában konzervatív volt, ragaszkodott a tradicionális, szilárd hatalmi berendezkedéshez, a monarchiához, és irtózott

[109] *Görgey A.:* i. m. I. k. 252. o.
[110] Uo. 252–253. o.
[111] *Huntington:* i. m. 79. o.
[112] *Görgey A.:* i. m. I. k. 142–143. o.

a köztársaságban folyó hatalmi harctól, a civakodó pártoktól, a tanárokból és jogászokból lett politikusoktól. Erre már Burke is utalt, és lenézően írt „az ügyvédek uralmáról" a francia forradalomban.[113]

A már említett amerikai Upton kapitány szerint: „katonailag egy demokrácia soha nem lehet olyan erős, mint egy bölcs és erős államfő által kormányzott monarchia."[114]

A magyar szabadságharcban történt, hogy Ottinger császári tábornok megadásra szólító és kegyelmet ígérő császári proklamációt adott át Horváth huszártizedesnek, és közben megkérdezte tőle: „Hogy szolgálhat ügyvédek, diákok és hasonló pór népek parancsnoksága alatt parasztok soraiban?" Mire a tizedes azt válaszolta, hogy hazáját védi. Ottinger erre így felelt: „Én is azt teszem, de a törvényes királyom parancsnoksága alatt."[115]

Hűen tükrözik a tisztikar dühödt ellenérzéseit a politikusokkal, főleg Kossuthtal szemben Leiningen kifakadásai. Ezt írja feleségének: „... sohasem értettem egyet a magyar mozgalom eljárásával, sőt, ellensége voltam fő vezetőinek, főleg Kossuthnak."[116]

Feljegyezték, hogy egy alkalommal a Függetlenségi Nyilatkozat került szóba. „Különösen Damjanich kelt ki nem nagyon válogatott kifejezésekkel Kossuth politikája ellen."[117]

Más alkalommal bemutatták Leiningent a csapatszemlét tartó Kossuthnak. Így emlékszik vissza a tábornok a jelenetre: „»Kezét ide, derék ember...« (mondta Kossuth), ott álltam a komédiások legnagyobbja előtt: én, akinek a politikához semmi közöm, aki csak mint katona érzek és gondolkodom, nehezen tudtam beletalálni magam abba, hogy ennek a tollrágónak tisztelegjek." Amikor pedig Kossuth egy beszédében kijelentette, hogy 1848 márciusában kezében volt a Habsburgok sorsa, így kiáltott fel Leiningen: „hogyan lehet egy ember, aki egy államot akar kormányozni, ily nevetségesen hiú?"[118] És hogy miként ált Leiningen a liberalizmussal, arra jellemző naplójának egyik bejegyzése, melynek indító okát ugyan nem ismerjük, de önmagában sokat mondó: „Április 10... Vác megtámadása; borzasztó idő... Heves ütközet és roham. Beszállásolás: a papság nevetséges szabadelvű arcfintorodásai." Pedig Leiningen messze kimagaslott tiszttársai közül műveltség dolgában. Jellemző erre az egri tartózkodása idején történt eset, amiről ezt jegyezte fel naplójában: „A fürdő után az érseki palotában... A palotán, de különösen a könyvtáron meglátszott, hogy itt nagy és elegáns szellem uralkodott... Bajtársaim közül senki sem akart a könyvtárba kísérni... így hát egyedül mentem oda."[119] A bajtársak feltehetően udvarolni, táncolni, kártyázni vagy inni mentek.

A nagyon mély barátság, ami Görgeyt és Leiningent összefűzte, arra enged következtetni, hogy teljesen azonos volt a véleményük a politikáról. Itt az a különös, hogy ugyanakkor Görgey tisztán látta, hogy mennyire szűk a katonák politikai horizontja. Ezt mondja Kossuthnak és a vele lévő politikusoknak Schwechatnál: „Önök a mostani csapatvezérek politikai nézeteitől tartanak? ... A katona rendszerint keveset gondol a politikával. Megteszi, amit parancsolnak neki, és csupán világos parancsokat és mindenben határozott föllépést követel följebbvalójától."[120]

[113] *Burke:* i. m. 215–216. o.
[114] *Weigley:* i. m. 281. o.
[115] KGL 514. o.
[116] *Leiningen:* i. m. 123. o.
[117] *Katona:* i. m. 56. o.
[118] *Leiningen:* i. m. 105., 107. 130., 146. o.
[119] Uo. 140. o.
[120] *Görgey A.:* i. m. I. k. 190–191. o.

Száműzetésben, fogoly tiszttársai számára kegyelmet kérve, „a katonák szűk politikai látókörét" hozza fel mentségül.[121]

Ugyancsak a schwechati tanácskozás alkalmával nagyon világosan fogalmazta meg a politikai és katonai gondolkozásmód és magatartás különbségét: „Nem látom tisztán, milyen szolidaritás köti össze saját önvédelmi harcunkat és a bécsi fölkelést... Ha parancsot kapok, hogy Magyarország határát támadó szándékkal lépjem át – nem tudván átlátni ennek a lépésnek minden politikai következményét –, feltétlenül engedelmeskedni fogok."[122]

Már itt, Schwechatnál megmutatkozik nyers, minden politikai tárgyalást, egyezkedést lehetetlenné tevő modora. Miután vázolja a hadsereg gyengeségeit, felszerelésének hiányosságait, laza fegyelmét és alacsony harci értékét, mintegy ellensúlyozandó Kossuth lelkesítő beszédeiben megnyilvánuló indokolatlan optimizmusát, a már megismertek szerint kissé kioktató hangon beszél a katonát motiváló tényezőkről, a hazaszeretetről, a becsületről és az esetleges büntetéstől való félelemről. A hatás nem is marad el, mert mint visszaemlékezéseiben írja: „Kossuthnak szemlátomást rosszul esett nyilatkozatom. Azt kérdezte tőlem, hogy mennyire becsülöm a lelkesedést, melyet ő, az ő szónoklata a seregben fölkelteni képes. – A táborban, közvetlenül a szónoklat után nagyon sokra, a fáradalmak után és az ellenséggel szemben igen kevésre – feleltem." Nem csoda, hogy Kossuth „ingerült" lett.[123]

Ez is mutatja, hogy milyen bonyolult a politika és a háború viszonya, és milyen nehéz helyes nézőpontot elfoglalni a politikusok és a katonák vitájában. Görgeynek ugyanis feltétlenül igaza volt, és ezt a háborús regényirodalom, a háborús riportok és visszaemlékezések egész sora, valamint a háborúban folytatott szociológiai felvételek és – talán megengedhető erre hivatkozni –, e sorok írójának háborús tapasztalatai is igazolják: a háború rettenetes fáradalmai és a harc ezernyi veszélye között szinte alig van hatása az ideológiai tényezőknek, és a katonák szinte ingerülten utasítanak vissza minden fajta lelkesítő beszédet.[124]

Görgeyben ragyogó intellektusa és igen erős érzelmi kötődése a tisztikarhoz a mondottakon kívül még számos következetlenséghez és ellentmondáshoz vezetett. Mint láttuk, egyik oldalról nagyon józanul gondolkozik a politika és a hadvezetés viszonyáról, a politikai szempont elsőbbségéről és a katonák szűk politikai látóköréről, másik oldalról viszont indulatosan beszél Kossuth „kóros hajlamáról", a politikusok jellembeli gyengeségéről, hozzánemértéséről „kontárkodásáról", mellyel beavatkoznak a hadvezetés hatáskörébe."[125]

Visszaemlékezéseiben és leveleiben számos jogos, de még több alaptalan felháborodás szülte, méltatlan és sértő kijelentés található a politikai vezetéssel szemben. Így ír például a képviselőháznak: „... figyelmeztetem a tisztelt képviselőházat, hogy egy jó

[121] *Görgey A.:* i. m. I. k. 135. o.

[122] Uo. 205. o.

[123] Uo. 208–209. o.

[124] A második világháborúban az amerikai katonák álszentnek tartottak minden lelkesítő beszédet; *Stouffer–Lumsdaine:* i. m. 111., 150. o. Ugyanaz volt a helyzet a Wehrmachtban, sőt a Waffen SS-ben is: *Janowitz:* i. m.; *Van Creveld:* i. m.; *Frey, A.:* Ich wollte die Freiheit. Erinnerungen des Kommandeurs des I. Panzergrenadierregiment des ehemaligen Waffen – SS. Osnabrück, 1990. – Az izraeli hadseregben a lelkesítő beszédet „cionista dumának" mondták a katonák: *Henderson, Wm. Darry:* Cohesion. The Human Element in Combat. Washington, 1985. – Az amerikai katonaszociológiai irodalomban a kérdésről teljes a megegyezés: *Gal, R.:* Unit Cohesion in Combat Stress in: International Military and Defense Encíclopedia. Vol. I–IV. New York, 1993. A háborús regényirodalom egyik remeklése ilyen szempontból: *Remarque, E., M.:* Nyugaton a helyzet változatlan. (Ford. *Benedek Marcell.*) Budapest, 1972.

[125] *Görgey A.:* i. m. I. k. 112., 320. o.

hadvezérhöz a szónoklati tehetségen meg tiszta akaraton kívül egy kis jártasság is kívántatik a haditudományok úgy elméleti, mint gyakorlati részeiben."[126]

A politikában való aktív részvételét nemcsak a hazai viszonyok nem ismerése és a kormányzati munkában való teljes járatlansága zárta ki, hanem katonás szókimondása, nyers, sokszor bántó modora. Tárgyalni, kompromisszumot keresni – márpedig a politikus első dolga ez – ilyen modorral lehetetlenség.

Ami az államformát illeti, tekintve ellentmondásos kijelentéseit, nehéz eldönteni, hogy a monarchikus vagy a köztársasági formának volt-e híve. Huszártiszt korában, azon mérgelődve, hogy a katonai vezetőség tiltja a Pesti Hírlap olvasását, így fakad ki: „Óh, királyok, ti testvértagadók, kényurai a népnek! És miniszterek, ti királyok zsarnokai!"[127] Amikor viszont visszaemlékezéseiben arról ír, hogy „a bécsi oktrojált alkotmánynak és a függetlenségi nyilatkozatnak a katonák egyformán ellenségei" így fűzi tovább gondolatait: „... mi, Magyarországnak ezek a katonái (akik közé magától értetődően én magam is tartoztam) a lengyeleket és a hazai republikánusokat... jámbor barázdabillegetőknek néztük, akiknek éltető eleméül... csak a magyar botránykrónika ingoványait jelölte ki a végzet."[128]

Leiningen azt írja róla, hogy „határozott ellensége volt" a köztársasági pártnak, és az országgyűlést pedig adandó alkalommal szétkergetné.[129] Ami az utóbbit illeti, ismerve a természetét, könnyen elképzelhető, hogy tett ilyen kijelentést indulatában, de tudjuk, hogy a függetlenségi nyilatkozat visszavonását éppen hogy az országgyűlés útján akarta elérni.

Monarchikus érzelmű volt? Feltehetően igen. Nyílt dinasztiaellenes kijelentést részéről kettőt ismerünk, de azokat is a rendkívüli körülmények indokolták. A Habsburgok trónvesztésének kikiáltása miatt elégedetlenkedő, az 1848-as márciusi alkotmány alapján álló tisztikar megnyugtatására például kiáltványban fordul a hadsereghez, melyben „az esküszegő rút dinasztia rabigája" kitétel van. Visszaemlékezéseiben így indokolja ezt: „A dinasztia elleni kifakadás... azt célozta, hogy megingassam a régi alkotmányos katonáknak az április 14-i [ti. a trónfosztást kimondó – P. G.] törvény elleni elvi ellenszenvét, és hogy közvetítőül szolgáljon köztük és a hadseregnek az említett törvénnyel rokonszenvező része közt."[130]

Feltehetően inkább a három hónappal később, 1849. július 2-án, a minisztertanácshoz írt memorandumának ez a része fedi valójában az álláspontját: „Hasztalan volt figyelmeztető szavam: nem kell a szerencsében elbizakodni, csupán arra legyen gondunk, hogy magunkat erősítsük, de ne ingereljük fel az ellenséget elbizakodásunk által. Hasztalan fejeztem ki már akkor... azt a meggyőződésemet, hogy – habár a magyaroknak királyuk iránti történelmi kegyelete különösen az oktrojált alkotmány által nagyot csökkent – a hadsereg mégis főleg az 1848. évi márciusi vívmányok megtartásáért harcol. Hasztalan hoztam fel például, hogy ha, közvetlenül egy nyert csata után bár – V. Ferdinánd, Magyarország királya váratlanul a magyar harcosok sorai előtt megjelenne, náluk oltalmat keresve és tőlük korábbi jogaiba való visszahelyezését kívánva, a magyar hadsereg jogérzettől indíttatva, önként – a többi úgynevezett republikánus, mindenesetre a kisebb rész, rövid meggondolás után – meghódolna a királynak..."[131]

[126] *Görgey A.*: i. m. I. k. 176. o.
[127] *Görgey I.*: i. m. 182. o.
[128] *Görgey A.*: i. m. II. k. 7. o.
[129] *Leiningen:* i. m. 123. és 128. o.
[130] *Görgey A.*: i. m. II. k. 56. o.
[131] KGL 446. o.

Úgy tűnik, bármennyire magasabban állt tudás és műveltség dolgában Görgey tiszttársainál, civilellenességében teljesen egy véleményen volt velük. Ezt bizonyítják a Damjanichcsal és Leiningennel való kapcsolatát tükröző dokumentumok. Így ír Damjanichnak Buda tervezett ostromáról: „Ismerni, becsülni, sőt tisztelni tanultalak, és elárvultnak érzem magam, hogy nélküled kellett útra kelnem erre az unalmas ostromműveletre, amelybe a nagyszájú civilek megint csak belekényszerítettek bennünket... gyakran gondoltam rád, mikor terveket készítettem, amelynek megvalósításához férfiak kellenek, olyan férfiak, mint te és – úgy érzem, szabad ezt mondanom – mint én."[132]

Egy alkalommal szóban üzeni a kormánynak és a képviselőknek: „... szakítsanak már azzal a szokásukkal, hogy a *balsorsban gyávák*, a *jó szerencsében elbizakodottak.* [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[133]

Igazságtalan kijelentései az indulat mellett nem egyszer a helyzet nemismeréséből, politikai tájékozatlanságából erednek. Így, tévesen a függetlenségi nyilatkozatnak tulajdonítva a cári udvar döntését, írja: „Az orosz beavatkozást és vele a haza végveszedelmének kísértetét fölidézni – ahhoz értettek az április 14-i debreceni törvényhozók" ami „csak sajnálatos tanúbizonyságul szolgált, hogy a politikai szédelgés ragálya mennyire elterjedt már hazámban."[134]

Másik oldalról persze, a politikusok és általában a civilek, köztük is főleg a liberálisok ellenszenve a katonás magatartással és beszédmóddal szemben sem segítette elő a megértést. Jellemző erre Szemerének Görgeyhez intézett figyelmeztetése: „... legyen közlékenyebb... Mindig marad valami, amit nem értünk", és ne legyen „túl-igen katonás és becsülje jobban a polgári elemet."[135]

Valóban élt a liberális félelem a katonai hatalomátvételtől. Görgey ugyan „a katonai karduralom agyrémének" nevezte ezt a félelmet, de hogy magatartásával ő maga adott rá okot, az kétségtelen. Ez a félelem jelentkezik a békepárti politikusok magatartásában, amikor kételyekkel fogadják Görgeynek egyébként eléggé balkezesen elindított akcióját a függetlenségi nyilatkozat visszavonására. Az ezzel kapcsolatos, pontosan ma sem ismert tárgyaláson nagyon ügyetlenül viselkedhetett, és a képviselők teljesen félreérthették. Ő ugyanis éppen a „katonai ellenforradalom" komoly következményeire akarta figyelmeztetni őket, mire a képviselők így kiáltottak fel: „Nem kell katonai forradalom! Nem kell karduralom!"[136]

A tisztikar és Görgey forradalomellenességét tárgyalva, nem mehetünk el szó nélkül, hogy az gyakran lengyelellenességgel párosult. Úgy gondolták ugyanis, hogy a lengyel forradalmárok részvétele a magyar szabadságharcban kompromittálja Magyarországot a nagyhatalmaknál, Oroszországot pedig beavatkozásra bírja. Ez a félelem okozza Görgey kezdeti ellenszenvét Bemmel szemben. Így ír első találkozásukról: „Bem megjelenése kellemetlen volt számomra... megmagyarázhatatlan odaadása, mellyel hazám megvédelmezése ügyének hódolt, önkéntelenül a divatos forradalmár-katona fajtából való kóbor lovagok egyikének jellemezte szememben."[137]

[132] Idézi *Katona:* i. m. 64–65. o.
[133] *Görgey A.:* i. m. II. k. 29. o.
[134] Uo. 53. o.
[135] Idézi *Kosáry:* i. m. I. k. 88. o.
[136] Uo. 121. o.
[137] *Görgey A.:* i. m. I. k. 230. o.– Görgey nézete később megváltozott és elismerően nyilatkozott Bem hadvezéri képességeiről. *Katona:* i. m. 481. o.

A lengyel jelenlét veszélyeiről pedig így ír: „A Dembiński fővezérsége elleni erős ellenérzés megnyilatkozásairól... arra kellett következtetnem, hogy kivált a régi tisztek... félnek, mint jómagam is, nehogy Magyarország önvédelmi harca idegen elemek részvétele jóvoltából elébb-utóbb Ausztria ellen agresszív jellegűvé váljon és így herceg Windisch-Grätz tábornagy betörését az országba utólag igazolja."[138]

Tiszafüreden figyelmezteti Kossuthot azokra a veszélyekre, „melyek a forradalmi áramlatoknak jogszerű önvédelmi harcukba való becsempészéséből Magyarországra nézve támadhatnak." Mindenképpen idéznünk kell itt Kossuth válaszát, mert, ha elmarasztaljuk a katonatiszteket politikai vakságukért, nem lenne igazságos és a bonyolult politika-hadvezetés viszony megértése szempontjából hasznos sem, ha hallgatnánk Kossuth tévedéséről. Ezt válaszolta ugyanis Görgeynek: „Magyarország szabadsága mindaddig nincs teljesen biztosítva, amíg Lengyelország szabad nem lesz." Máskor pedig kijelenti: a lengyelek követve a magyar példát, kivívják függetlenségüket és „ezek egyesülve, hatalmas véd- és dacszövetségre találnak a... Portában."[139]

Klapka is osztotta a tisztikar lengyelellenességét, és javasolta a lengyel tábornokok leváltását.[140] Leiningen számára a lengyelek magatartása volt elviselhetetlen. Azt írja, hogy „a lengyelek többsége kalandor, kinek ízlett a magyar gázsi". Személyes vitája is támadt lengyel tisztekkel, amiről így ír: „Sohasem voltam nagy barátja a lengyeleknek, de olyan nyomorúságosnak, aminőnek mutatkoztak, mégsem képzeltem őket."[141] Egyébként maga Kossuth is kikelt a lengyelek ellen. Mikor egy lengyel merényletet követett el Bem ellen, így kommentálja az esetet Görgeyhez írt levelében: „Borzasztók ezek a lengyelek."[142]

Ha Leiningen hangvétele indulatos a lengyelekkel kapcsolatban, Görgeyé kimondottan durva és apolitikus. Kossuthhoz intézett felterjesztésében a lengyelek egy hadtestben való összevonását javasolja, az alábbi indoklással: mivel a lengyelek zavart keltenek; többségük pénzért „honáruló" lesz, s „a lengyel nemzet... olyan mint a zsidó, der ums Geld alles thut", megvesztegethetőségük miatt az ország biztonsága van veszélyben.

Ha Kossuth „alapelve... a népboldogítás" – teszi hozzá –, akkor vegye figyelembe, hogy az itt tartózkodó lengyelek nem a föld népéhez tartoznak, hanem „bukott arisztokraták" és tudott, hogy „a lengyel forradalom törekvésének éppen semmi köze sincs a népszabadság ügyéhez."

A nemzetiségeknek a magyar ügy ellen való fordulását tekintve, érthető bizonyos fokig ez a rossz ízű, gyűlölködő hangvétel, de felettébb apolitikus: „... minden szláv... olyan, mint tövises disznó vakandok lyukában, vagy olyan, mint a rossz vendég, s általában igaz, mit a közmondás tart: adj szállást a tótnak, majd ajtót mutat."[143]

A hadseregnek ez a lengyel- és forradalomellenessége ugyan nehezen egyeztethető össze a szabadságharc céljaival, de nem nélkülözött bizonyos realitást. Külpolitikai és katonai szempontból valójában volt kockázata a lengyel részvételnek, több adat bizonyítja, hogy nagy aggodalommal figyeltek Bécsben és a cári udvarban.[144]

Kossuth, liberális szelleménél fogva és mert nem ismerte a hadsereg szellemét, félt a katonai puccstól, a „karduralomtól." Pedig, ha jobban ismeri a hadsereget, láthatta vol-

[138] *Görgey A.*: i. m. I. k. 346. o.
[139] Uo. 429–430. o., II. k. 12. o.
[140] *Kosáry:* i. m. I. k. 64. o.
[141] *Leiningen:* i. m. 98. és 108. o.
[142] KGL 91. o.
[143] Uo. 336–337. o.
[144] *Kosáry:* i. m. I. k. 53., 55. o.

na, hogy a katonák civil- és politikusellenessége nem valamilyen tudatos politikai állásfoglalásból ered, nem valaminek az igenléséből, hanem rendpártiságukból és konzervativizmusukból, amit megerősített a politikusok magatartás-, gondolkozás- és beszédmódja iránti ellenszenvük. És ha Kossuth nem táplál lelkében liberális illúziókat, akkor talán észreveszi, hogy a hadsereg éppen apolitikus szelleme miatt nem vágyik politikai hatalomra, és megérti, hogy a hadseregek csakis az évezredek során bevált elvek és gyakorlat szerint működhetnek, és a népfelkelésre, a nép spontán megmozdulására alapozott katonai szervezeti forma alkalmazására irányuló kísérletek, főleg a felvilágosodás óta történt liberális kísérletek, fiaskóval végződtek.

Bármilyen is volt ez a hadsereg, derekasan állta meg helyét, és hősiesen harcolva diadalt diadalra halmozott. Nélküle a forradalom és a függetlenség pillanatok alatt elbukott volna. Ennek a hadseregnek a tisztikara konzervatív volt, de nem reakciós. Éppúgy lelkesedett és harcolt a függetlenségért, a reformokért, a jobbágyság felszabadításáért, mint amennyire ragaszkodott a régi katonai rendhez és a monarchia tekintélyéhez. Kossuth lángoló, magával ragadó beszédei kétségtelenül lelkesítették messze a harc színterétől, de ahogy azt Görgey pontosan látta és más szavakkal ugyan, de kimondta: ami a harcban megtartotta a hadsereget, az egyedül kohéziós ereje, a formális és informális kényszerek szövevénye volt. És hogy ez a rövid másfél év a „csudáknak éve" lett és hogy – Hermann Róbert szavait használva – a honvédsereg „professzionális hadsereggé" vált, azt ennek a jórészt a császári ármádiában szolgált, a katonai etika normáit ott magáévá tevő, államelméleti és alkotmányos kérdések iránt érzéketlen, a napi politikában járatlan, az annak sakkhúzásait nem értő, épp ezért a politikai publicisztikát és a politikusok beszédeit üres fecsegésnek, ha nem hazugságnak tartó tisztikarnak köszönhette, mely fegyelemre nevelte, kiképezte és ragyogó győzelmekre vezette.

Mindezt Görgey látta a legvilágosabban. De nem csak látta, nem csak eszével fogta fel, de érezte is: a hadapródiskolai nevelés, majd a szolgálat a testőrségnél és a csapatnál olyan reflexeket plántált belé, olyan erkölcsi normákat és érzelmi mechanizmusokat alakított ki benne, melyektől nem tudott, de nem is akart megszabadulni. Ez okozta, hogy politikai meggyőződése egyik oldalról konfliktusba került az általa szilárdan hitt katonaetika normáival, másik oldalról azzal az igyekezetével, hogy a hadsereg harci morálját és ütőképességét megtartsa.

Az elsőként említett konfliktusra példa, amikor 1848 decemberében elbocsájtja hadseregéből azokat a tiszteket, akik, mint Kossuthhoz és Mészároshoz írt jelentésében írja, „ügyünk iránt ellenszenvvel viseltetnek", sőt kéthavi fizetést és az ország elhagyásának lehetőségét biztosítja számukra. Maga is érzi eljárásának ellentmondásos voltát, mert jelentésében ezt írja: „Ha sokat ígértem, azon jó szándékból tettem, hogy ez igen derék hadtestünket hazánk elleni elemektől megtisztítsam, és íme, sikerült. Huszonöt tiszt találkozott, ki jó ügyünk mellett vívni vonakodik. És őszinte felszólításom következtében azt ugyanazon őszinteséggel kinyilatkoztatták." Kossuth bár helybenhagyja a dolgot, azonban mint válasza mutatja, mélységesen elítéli. Ezt írja válaszában: „Tábornok úrnak ... becses levelére a 25 schwarzgelb tisztet illetőleg ezennel válaszolom: Sokat ígért Tábornok úr, nagyon sokat, mert aki esküje s reverzálisa után az eldöntő percben kész szavát megszegni, az nem ily kegyelmet, de vasra veretést érdemelne."[145]

Görgey világosan látja tehát, hogy az ellenkező meggyőződést valló tisztek magatartása a hadseregben mennyire veszélyes. Érzelmei és a katonai etikába vetett hite azonban

[145] KGL 189. és 204. o.

nem engedi, hogy ellenséget lásson bennük, volt bajtársaiban. Hiszen lelkének szövetei ugyanazon anyagból szövődtek, mint e tiszteké, és a katonai etika első parancsa, a bajtársiasság széttéphetetlen kapcsolatot teremtett közöttük. Úgy érezte, nem tehet mást!

A második fajta konfliktust az 1849. januári helyzet idézi elő, amikor is a császárhű tisztek tömeges kilépése válsággal fenyegeti a hadsereget. Görgey, hogy elejét vegye a felbomlásnak, Vácott kiáltványt intéz a hadsereghez. (1849. január 5.) Így ír visszaemlékezéseiben indokairól: „A magyar nemzeti fölkelés ... *tisztán monarchikus és alkotmányos* szellemű volt; és ereje éppen ebben rejlett, mert *egyedül* ennek a körülménynek köszönhette a *rendes katonaság támogatását.* [Az utolsó kiemelés tőlem – P. G.] Általában Magyarországot 1848-ban *csakis monarchikus* alapon volt lehetséges fölkelésre bírni."[146]

A tisztikar V. Ferdinánd lemondása és I. Ferenc József trónralépése (1848. december 2.) után is igaznak hitte „Kossuth kijelentéseit, hogy letett zászlóesküjük betűjéhez híven, *a Bécsben kikiáltott trónváltozás ellenére V. Ferdinánd királyért és az általa szentesített magyar alkotmányért* [kiemelés az eredetiben – P. G.] kötelesek testtel-lélekkel kiállni."[147]

És most következik egy, csakis a Görgeyben Kossuth árulás-vádja nyomán eluralkodó megbántottsággal magyarázható méltatlan kitétel: 1848. december 31-én Kossuth gyávaságból hagyta el a fővárost, így „a *hős* Kossuth *szájhőssé* törpült, és a monarchikus érzelmű vitéz régi katonák szemében a szájhős Kossuth nem lehetett más, mint *republikánus*! A Kossuth iránti bizalmat *bizalmatlanság* váltotta fel a régi csapatok lelkében. A tisztikar egy része hirtelen leköszönt, a többiek szemlátomást ingadoztak. Csak a bennem való bizalommal tarthattam őket továbbra is össze."[148]

Ezek a meggondolások és kétségtelen elfogultságok fejeződnek ki a váci kiáltványban. Magát a kiáltványt a hadsereghez intézett felszólítás előzi meg. A kormánynak a fővárosból való eltávozás utáni válságos helyzet érintése után ez olvasható a szövegben: „E megrendített öntudatot ismét erősbíteni s a süllyedt bátorságot éleszteni kötelessége a vezérnek ... Én a Magyarhon ügyét igazságos ügynek tartom, s azért a vezérséget, mellyel megkíváltattam, el is vállaltam. ...kötelességemnek tartom a hadsereget – hogy a sorsok legnyomorultabbikától, a teljes felbomlástól megóvassék – felszólítani, miszerint a következő nyilatkozatot... vagy tegye magáévá, vagy ellenkező nézeteit fejezze ki."[149]

A kiáltványban Görgey hangsúlyozza, hogy a hadsereg „esküjéhez híven" csakis a Honvédelmi Bizottmánynak és a hadügyminiszternek engedelmeskedik, épp ezért „tiltakozik minden olyan ráfogás ellen", hogy „bármely magyarországi párt magánérdekeit" szolgálná. Joggal várja tehát, hogy a Honvédelmi Bizottmány „a hadsereget kétes értelmű helyzetbe hozni nem fogja."[150]

Ezt követően, mondhatni vádiratként hangzó megfogalmazásban sorolja fel a Honvédelmi Bizottmány vélt hibáit, és levonja a következtetését: a hadsereg bizalma a vezetésben megrendült és eltölti az aggodalom, hogy a „hadsereg... használható eszköz ugyan, de veszedelmes a gyakorlatlan kezekben." Leszögezi tehát, hogy a vezetése alatt álló „feldunai hadtest" esküjéhez hű marad. Fellép azonban mindazokkal szemben, akik „az alkotmányos királyságot idő előtti köztársasági izgatásokkal felforgatni megkísértenék".

[146] *Görgey A.:* i. m. I. k. 281. o.
[147] Uo. 283. o.
[148] Uo. 284. o.
[149] Uo. 285–287. o.
[150] Uo. I. k. 288. o.

„Az alkotmányos királyság fogalmából – melyért a feldunai hadsereg utolsó emberig harcolni kész – önként következik", hogy a hadsereg egyedül a hadügyminiszternek engedelmeskedik.

A hadsereg, „szem előtt tartva" az alkotmányra „letett esküjét s a katonai becsületet, tökéletesen tudja, mit akar s mit kell tennie", ezért az ellenséggel folytatott bármilyen tárgyalás eredményét csak abban az esetben fogadja el, ha „Magyarország azon alkotmányformáját, melyre a hadsereg megesküdött, másrészt pedig a hadseregnek katonai becsületét biztosítandja."[151]

Visszaemlékezéseiben így ír a váci nyilatkozatról Görgey: „A régi katonák újra bízni kezdtek bennem és az ügyben, melyet képviseltem, és nem ingadoztak tovább."[152]

Hermann Róbert írja: „A nyilatkozat politikai állásfoglalása lényegében megegyezett azzal, amit Kossuth és az OHB ebben a pillanatban képviselt. Nem mondta fel az OHB iránti engedelmességet, csupán szakmai irányítást követelt a hadviselésben."[153]

A lényeget tekintve, ez valójában így van, a forma és a hangvétel szempontjából azonban már távolról sem. Szokatlan dolog ugyanis, hogy egy hadvezér a nyilvánosság előtt elmarasztalja a politikai vezetést, feltételeket támaszt, sőt az engedelmesség felmondásával fenyeget. Nem csoda, hogy Kossuthnak a téli hadjárat során kialakult ellenérzése Görgey ellen – és ezt a következő részben világítjuk meg –, a váci kiáltvány után a „karduralomtól" való, egyébként alaptalan félelemmé változott.

A történelmet, főleg a hadtörténetet a tisztikar átlagánál jobban ismerő Görgey minden bizonnyal tisztában volt tette rendkívüliségével, de hogy a hadsereget megmentse a felbomlástól, úgy érezte, így kell cselekednie. A konfliktusban, a politika primátusáról vallott meggyőződése került szembe a pillanat parancsával, a hadsereg válságának megszüntetésével. Valamilyen irányba engedményeket kellett tennie, és a katonai alárendeltségről vallott elvének rovására tette. Mindenesetre, a politikai és a katonai vezetésnek ez az éles összeütközése, oly sajátossága 1848/49-nek, melyhez hasonlóval az egyetemes történetben és hadtörténetben ritkán találkozunk.

Még egy alkalommal kellett Görgeynek kiáltvánnyal fordulnia a csapatokhoz. Az eset a trónfosztás kimondásával függ össze. Mint visszaemlékezéseiben írja, a trónfosztás súlyos válságot okozott a hadseregben, és várható volt, hogy „ugyanazon csapatok, melyeket egyesít az Ausztria elleni küzdelem, holnap akár egymás ellen fordíthatják fegyvereiket."[154] Arra nézve, hogy a válság milyen mértékű volt, a történészek véleménye eltérő. Kosáry, arra hivatkozva, hogy a trónfosztás után a honvédsereg fényes diadalt arat Nagysallónál, majd fölmenti Komáromot, azt állítja, hogy nem volt akkora a válság, mint Görgey feltünteti.[155] Ilyen szempontból a források valójában ellentmondanak egymásnak. Katona Tamás inkább azon a nézeten van, hogy súlyos volt a válság, és hogy megoldódott, az Görgey kiáltványának köszönhető. Katona leírja Damjanichnak az előbbiekben megismert felháborodását a trónfosztás miatt, majd így folytatja: „A tábornok [ti. Görgey – P. G.] mindenesetre kutyaszorítóba került. A tisztikar egy része ... a váci kiáltványban leszögezett elvekre hivatkozva, egyenesen a debreceni kormány szétkergetését javasolja Görgeynek... (ezért) elhatározza, hogy mindenáron fenntartja az egyetértést Kossuthtal,

[151] *Görgey A.:* i. m. I. k. 290–291. o.
[152] Uo. 291. o.
[153] *Hermann:* i. m. 202. o.
[154] *Kosáry:* i. m. I. k. 54. o.
[155] Uo. 58. o.

mindenáron megóvja a hadsereg egységét. Április 29-i kiáltványa egyértelmű állásfoglalás az »esküszegő rút dinasztia« ellen, »az európai harc: a természetadta legszentebb népjog harca« mellett, és ezúttal – a váci napiparanccsal ellentétben – semmiféle ellenzéki hangot, semmiféle, a polgári kormányzatnak címzett bírálatot nem lehet kihallani belőle. Meg is teszi hatását: alig egy-két tiszt kérezkedik nyugalomba a trónfosztás miatt."[156]

Már beszéltünk a kiadvány dinasztiaellenes kitöréséről, és megemlítettük, hogy nem Görgey igazi meggyőződését tükrözi. Nyilvánvaló, hogy ezzel az oktrojált alkotmány által kiváltott felháborodást akarta meglovagolni, amint azt visszaemlékezéseinek ez a kitétele is valószínűsíti: „A dinasztia elleni kifakadás ... azt célozta, hogy megingassam a régi alkotmányos katonáknak az április 14-i törvény elleni elvi ellenszenvét."[157]

Ismerve Görgey szkepszisét a forradalmakkal szemben, furcsán hat az „európai harcra" történő hivatkozás. De hát, kiáltványával lelkesíteni akart, az érzelmekre hatni, amit alátámaszt a heroikus hangvétel, a kivívott győzelmekről írt részeknek szinte már költői szárnyalása. Ilyen mondatok vannak a szövegben: „Tinektek jutott a szerencse, éltetek feláldozásával megadni e szép honnak ősi önállását, nemzetiségét, szabadságát, örök fönnlétét. Ez legszebb, legszentebb feladatotok. Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek." Ez az utolsó mondat ötször ismétlődik a kiáltványban, mely így zárul: „Előre bajtársaim! Mindig előre! Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!"[158]

A kiáltvány heroikus, mély hazaszeretettől fűtött hangvétele kétségkívül egyezik felfogásával, erős magyar meggyőződésével és a katonai etikába vetett hitével. A katonaságnak az emberi értékek közül szinte egyedül a katonai értékeket becsülő felfogását Görgey nagyon jól ismerte, és ha maradéktalanul tudott is azonosulni az emberség, a tudomány és a kultúra legmagasabb értékeivel, mégis úgy érzi az ember, hogy a katonai értékrendszer volt számára az alapvető, ez a közeg, melyben otthonosan érezte magát, melyben teljes biztonsággal mozgott – és amely cinikusnak tűnő lelkéből sokszor lírai hevületű kijelentéseket fakasztott.

Kossuth és Görgey viszonyának megromlása – Esettanulmány

1848. október 11-én bízza meg Kossuth személyesen Görgeyt, hogy ellenőrizze Móga tábornoknak, a Lajtánál lévő magyar sereg parancsnokának politikai megbízhatóságát, és ha árulást tapasztal, akadályozza meg. Mint Kosáry Domonkos írja, Kossuth és Görgey tárgyalását „a teljes egyetértés és bizalom jellemezte... Ez a megbízás Kossuth részéről a feltétlen bizalomnak volt a jele a fiatal katona iránt, akinek biztos szemmel felismerte tehetségét, becsvágyát és energiáját..." Görgey pedig szinte rajongással beszélt Kossuthról ebben az időben, és „őszinte odaadással tekintett fel (rá)... a forradalom és az önvédelmi harc hivatott politikai vezetőjére.[159]

Hogy történhetett, hogy e két ragyogó tehetségű ember viszonya megromlott, holott ami a lényeget, a szabadságharc ügyét illeti, eltérés nem volt közöttük? Erre a kérdésre kísérelünk meg válaszolni ebben a részben, melyet az alcímben azért nevezünk „esettanulmánynak", mert mindaz a szükségszerű ellentét, mely a politikai és katonai vezetés,

[156] *Katona:* i. m. 57. o.
[157] *Görgey A.:* i. m. II. k. 56. o.
[158] Uo. II. k. 55. o.
[159] *Kosáry:* i. m. I. k. 22–23. o.

valamint a civil és a katonai gondolkozás és karakter eltéréseiből adódik, és amit az egyetemes történeti résznél felvázoltunk, az 1848. novemberi és decemberi eseményekben mondhatni lépésről-lépésre követhető.

Görgeyt 1848. november 1-jén nevezi ki Kossuth a feldunai hadtest parancsnokának. A hadtest létszáma ebben az időben 25-30 000 fő. Nagyrészt kiképzetlen, fegyelmetlen, és fegyverekkel hiányosan ellátott sereg. Vele szemben ott áll Ausztriában a Windisch-Grätz parancsnoksága alatt álló, 55 000 főt számláló császári hadsereg, bár pillanatnyilag még nincs fölkészülve a támadásra.

Kossuth – Görgey emlékiratai szerint – úgy gondolja, hogy az időt, amíg az ellenség támadása nem indul meg, minél nagyobb területek személyi és anyagi erőforrásainak kihasználására kell felhasználni, Görgey feladatát abban szabja meg tehát, hogy szélesre nyújtott határvédelemmel biztosítsa e területeken a hadkiegészítést és a háború folytatásához szükséges javak felhalmozását. Ezzel szemben Görgey arra hivatkozva, hogy a határvédelemben levő csapatok fegyelmezése, kiképzése, szervezése és felszerelése irdatlan nehézségekkel jár, továbbá, hogy az ellenség támadását elhárítani a mintegy 250 kilométeres arcvonalon elosztott erőkkel nem lehet, a csapatoknak Moson–Győr körletében való összpontosítását, sőt ezen túlmenően a Dunántúl és a Felvidék nyugati részének feladását és a kormánynak Debrecenbe való áttelepülését javasolja. Amikor Pozsonyban erről tárgyalnak, Kossuth elfogadja az erők összpontosításának tervét, a Debrecenbe való átköltözés gondolatát azonban elutasítja. Visszatérve azonban a fővárosba, megváltoztatja döntését, és Görgeyt a határok tartására utasítja.

Lehetséges, hogy amikor Görgey az ország Tiszáig terjedő területének feladására gondolt, akkor Napóleon 1812. évi oroszországi hadjárata lebegett szemei előtt, melyben, mint ismeretes, az orosz sereg óriási területet, sőt, még Moszkvát is feladva, visszavonult, az ellátási nehézségekre és a télre bízva a grande armée megsemmisítését. Katonai szempontból az történt, amit Clausewitz így fogalmaz meg: kard helyett a nélkülözés győzte le a támadót.[160] Ehhez azonban rögvest hozzáteszi, hogy a területfeladással járó visszavonulástól egyedül a végtelen kiterjedésű Oroszországban várható siker, ahol ezen felül a hadszíntér szegénysége az átvonuló hadsereg eltartását megnehezíti, egyes részein pedig teljesen kizárja. Magyarországon a helyzet alapvetően más volt, így Görgey elgondolását, amennyiben valóban az oroszországi példára gondolt, nehéz elfogadni.

Nehéz megérteni Görgeyt, amikor visszaemlékezéseiben a terület megtartásának politikai, gazdasági és morális előnyeit lekicsinyli és velük szemben a katonai szempontokat hangsúlyozza: „Hasztalan hívtam fel rá a figyelmet, hogy a határszél megszállva tartásával csak *mellékes és múlékony előnyöket* [kiemelés tőlem – P. G.] lehet elérni, s ezeknek fejében feláldozzuk a maradandó és legfontosabb előnyt, melyet a jól szervezett haderő megteremtése jelent, hiszen a hadsereg újjászervezése a hosszan elnyúló felállításban különösen elcsigázó határszéli őrszolgálat közben felette nehéz, sőt csaknem lehetetlen."[161]

Egyáltalán nem „mellékes" szempontok vezették Kossuthot és a Honvédelmi Bizottmányt; majdnem bizonyosnak mondható, hogy az ország területének a Tiszáig történő feladása már november elején, a forradalom azonnali bukását vonta volna maga után.

Ha levelezésükben ezekben a napokban itt-ott disszonáns hang hallatszik, azért Görgey a felelős. Kossuthhoz írt leveleinek hangvétele túlságosan is határozott, katonás, nemegyszer nyers. Ilyeneket ír: „Vagy megérdemli a főparancsnok a bizodalmat: és ak-

[160] *Clausewitz:* i. m. 784. o.
[161] *Görgey A.:* i. m. I. k. 234. o.

kor nincs veszély a dologban, vagy nem érdemli meg: és akkor el vele! Csak ne fél rendszabályokat – hanem egészet! ... A hadsereg főparancsnoka felelőssé tétetik minden diszpozícióért: hanem aztán seregének kívüle senkinek se szabadjon diszponálni."[162]

Már láttuk, hogy Schwechat idején mennyire bántotta Kossuthot Görgey szkepszise lelkesítő szónoklatával szemben. Joggal gondoljuk tehát, hogy a november 17-én írt levelének ez a részlete sem töltötte el örömmel Kossuthot: „Midőn én az önkéntes zászlóaljak kiállítása és a kaszásoknak táborbani használása ellen kikeltem, visszhangra nem találtam tisztelt elnök úrnál: mert elnök úrnak nézete szerint a lelkesedés kipótolja a rendet, az állhatatosságot minden háborúi sanyarúságokban, az engedelmességet, a fegyelmet s több efféle katonai és *csak* katonai erényeket. [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[163]

Kétségtelen igaza van, de hát mégsem ildomos a kormányzat vezetőjével ilyen hangnemet megütni, nem beszélve arról, hogy politikai és katonai vezetés összhangja szempontjából mennyire káros!

Kossuth nem viszonozza ezeket a kemény szavakat, barátságos hangvétellel válaszol, „határtalan bizalmáról" biztosítja; leveleiben szinte mindig van bizonyos fennkölt, nemes hevület, sőt líraiság. Ugyanakkor az embert szinte lenyűgözi a leveleiből kibontakozó sokirányú tevékenység, a honvédelem legapróbb területeire kiterjedő figyelem, a gondoskodás és a segíteni akarás. Mindezt Görgey maga is látja, sőt elismeri, de indulatait nem csillapítja.

Leveleiben Kossuth gyakran foglalkozik hadműveleti kérdésekkel, de ezek nagy része csak javaslat vagy vélemény. Mindezekben igen sok a naivitás, a konkrét harctéri helyzet nem ismeréséből és a katonai ismeretek hiányából eredő tévedés, melyeken persze akár gúnyolódni is lehet, csakhát nem érdemes és nem is méltó. Ugyanakkor lehetetlen szem elől téveszteni, hogy abban a rendkívül súlyos politikai és katonai helyzetben milyen irdatlan teher nehezedik Kossuthra. Ezt mutatják szinte kétségbeesett felkiáltásai leveleiben: „... egy kis sikert! csak egy kis sikert, ha még oly kicsit is. Csak valamit kezdetnek... Éhséggel és portyázókkal veri meg Ön az ellenséget – nagy csatával nem. Azért hát koncentrációját ne engedje meg. Ez az én nézetem, s egy belső sejtelem mondja, hogy ez helyes."[164] Igaza volt Kossuthnak, mert a helyzet – és ezt ő látta, láthatta a legvilágosabban – valójában súlyos volt, és a nemzeten erőt vevő csüggedésből egyedül a csatatéren aratott siker ragadhatta ki a lelkeket.

A megoldás, amit Kossuth javasol, a gerillaharc. Görgey teljes elutasítással válaszol a javaslatra, indokként hozva fel a nép közömbösségét, a gyalogság ruhátlanságát, a lovasság lovainak kimerültségét.[165] Ilyen és ehhez hasonló esetek azok, melyekből megértjük, hogy a harctér óriási lelki és fizikai terheit viselő Görgey elveszíti türelmét, indulatosan csattan fel. A helyzetet közelről nem ismerő Kossuth romantikus lelkendezésében ugyanis ilyen naiv dolgokat ajánl: „»a lovak csigázottak« – dupla porció zabot nekik, ... »rosszak a köpönyegek« – ez nagy baj, de épp azért kell egy meleg mars és egy győzelem, hogy ezen hiányt helyre hozhassuk. – A heverésben fázik meg az ember."[166]

Kossuth és Görgey levelezésének hangvétele a december 14-én meginduló császári támadással kezd megváltozni. Ezen a napon Görgey komáromi egységekkel akarja a

[162] *Görgey A.*: i. m. I. k. 238. o.
[163] Uo. 234. o.
[164] KGL 94. o.
[165] Uo. 103. o.
[166] Uo. 215. o.

Kiskárpátokban lévő Nádas-szorost védő Guyont megerősíteni, de kiderül, hogy az előző napon Kossuth Miskolcra rendelte azokat. Görgey tiltakozik, bár hangvétele nyugodt, tiszteletteljes: „Csak egyre kérem tisztelt Elnök urat: a kezemre bízott egész hadsereg minden részeivel csak most, csak az egyszer ne méltóztassék egyáltalján semmit sem rendelkezni. Különben oly rémítő lesz a zavar, hogy a következményeket ki nem számíthatni; miként például nagy zavar támadt abból, hogy a komáromi erővel Elnök Úr is rendelkezett, én is rendelkeztem, egymással ellenkezőleg."[167]

Majd az első vereségek után egyre nagyobb aggodalom fogja el Kossuthot. Guyon vereségére például így reagál: „A nádosi csatát és seregünk visszavonulását fájdalommal és aggodalommal hallom... Aggódva nézek a holnapi tudósításnak elibe."[168]

Ezt követően Görgey nem bocsátkozik döntő harcba a nyomasztó túlerővel, hanem halogató harcot vívva, húzódik csapataival hátra, a Dunától északra lévő erőkkel Komárom, a déliekkel Moson felé. Kossuthnak viszont éppen hogy valamilyen győzelem kellene. Félreismerve a háború bizonytalanságtól terhes természetét, olyan ütközetet kíván, melynek eredménye előre biztosított. Így ír erről a levelezésben: „Én ütközetet kívánnék – de olyat, melynek szerencsés kimenetele előre... biztosítva van. – Nem írhatok sokat, de esküszöm Önnek, Öntől most, de *éppen most* [Kiemelés az eredetiben – P. G.] egy győzelem, ha mindjárt nem végeldöntő volna is, ... a hazát mentené meg. – Erre esküszöm." Majd Napóleon győzelmeinek titkát boncolgatja – nem túlságosan nagy hozzáértéssel – és nem bírván fékezni felgyúlt fantáziája csapongását, ezt javasolja: „Én nem mondom, hogy e vagy ama ponton ütközzék Kegyed – válassza azt, hol legbiztosabb a győzelem,... hanem oda aztán erős kavalléria fedezettel 40-50 álgyú és ezekből irtózatos tűz, hogy a föld rengjen belé, higgye el, nem állják ki a svábok, s ha hátrálnak, egy erős kavalléria attak. És a haza mentve lehet, mert egy győzelem egy ármada teremtésére ad nekem módot. De ha depotencirozva [erejétől megfosztva] marad a közszellem, nem tudok teremteni." Még egy tanácsa van. „Seregünkben... amint most áll, inkább van *támadó*, mint az ágyútüzet veszteg álló *passzív* bátorság. Ez tény. És mi ebből a következés? az, hogy nekünk legjobb *defenzívánk az offenzíva*. [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[169]

Mindez, elvileg nem is olyan képtelen elgondolás, csakhát gyakorlati kivitelezésére semmilyen lehetőség sem volt. Hogy a fölényes katonai ismeretek birtokában lévő Görgey miként reagált erre a harcászati-hadászati excurzusra nem tudjuk, de bizonyára nem tévedünk, ha feltesszük, hogy ez is hozzájárult ahhoz, hogy szüntelenül gúny tárgyává tegye Kossuth katonai képességeit, és ezzel is erősítse a gyanút Kossuthban, hogy diktátorságra törekszik. Abban viszont Kossuthnak teljesen igaza volt, hogy ahhoz, hogy a nyomasztó körülmények között a kormány lélegzethez jusson, valamilyen győzelem kellett.

A honvédsereg visszavonulásában már Győr környékét éri el, és Kossuth így buzdítja Görgeyt: „A haza szent nevében kérem, ... tartsa Győrt, ameddig csak lehet. Ha 8-10 napig tartja, 14-15 ezer ember segítséget kap – s a haza meg van mentve... Ha Győrből retirál, a nemzet szelleme lesz lehangolva, akkor a hazának alkalmasint vége lesz... A magyar sereg ereje a támadásban van... Erőkoncentráció, ez a nemzet őrangyala. Isten önnel."[170]

Görgey tartja Győrt, nem annyira a maga erejéből, mint inkább az ellenség tétlensége következtében. Mindenesetre Kossuth aggodalmai mintha csökkennének, mert ezekben

[167] KGL 182. o.
[168] Uo. 184–185. o.
[169] Uo. 193–194. o.
[170] Uo. 195–196. o.

a napokban írt leveleiben seregnyi személyi, szervezeti és a nemzeti önérzet erősítését és a harci készség emelését célzó rendelkezésről számol be, mint a készülő érdemkeresztek, a képviselőház falára illesztendő hősi tábla és a hálaadó istentiszteletek kérdése.

Majd december 23-án fantáziája és cselekvési vágya újra meglódul: „Nem alhatom, nem nyughatom, megfészkelte magát fejemben a gondolat, hogy ha valahol megtámadnók és megvernők az ellenséget, ha mást nem, legalább a telet megnyernők." Majd egy mondhatni fantasztikus terv körvonalait vázolja fel: támadjon Görgey Kőszeg és Sopron, sőt Bécsújhely felé! Ha ugyanis ezt megteszi, az ellenség kénytelen visszavonulni Ausztriába, mert „Bécsben mozognak a proletáriusok, s ha mi csak egy fél napig lehetnénk Neustadtban [ti. Bécsújhelyen – P. G.], mindjárt Bécset féltenék, higgye meg Barátom! ... Nem vagyok katona, nem tudok hozzá; de azt érzem, hogy *támadnunk* kell." Csak tavaszig kell átvészelni az időt – folytatja –, mert akkor 40 000 fővel szaporodik a honvédsereg.

Nagyon méltatlan, olcsó lenne, bezárkózva a katonai szakma sáncai közé, fölényesen bírálni és elmarasztalni Kossuthot fantáziája szülte ötleteiért. „Nem alhatom, nem nyughatom" – írja, és a megoldásnak ez a lázas keresése, ez a küzdeni akarás a fontos most számunkra, amikor Kossuth és Görgey konfliktusának kezdeteit vizsgáljuk. Kétségtelen, Kossuthot képzelőereje, örökké mozgó szelleme nem egyszer sodorta irreális elképzelésekbe, de ugyanez a képzelőerő és mozgékony szellem volt az, mely szinte a semmiből működőképes kormányzatot és az egyetemes hadtörténet mércéjével mérve is kitűnő hadsereget teremtett. És ez az, amit soha nem szabad szem elől tévesztenünk, amikor Kossuth és Görgey ellentétének okait vizsgáljuk!

A határvédelem, illetve a területfeladás kérdésében folytatott vitát különös élességgel világítja meg Kossuth december 24-én írt levele. Ebben Vas, Zala és Somogy megye elvesztését közli Görgeyvel, és felszólítja hogy amint Perczel csatlakozik hozzá, seregével – ami egyébként nem történt meg – támadjon, „ha ezen erőkoncentrációnak az leszen következése, hogy Ön támadólag ütközik valahol, s győz – vagy az ellenséget... kiverve, hazánk szent földének bármely részét az ellenségtől megtisztítja, Isten s a hazának áldása kísérje Önt; de ha csak az lenne következése, hogy az ellenség számára három nagy és gazdag megyét adánk fel, melyből magát kényszerített újoncal s élelemmel erősítse, s hazánk mentőeszközét, a magyar banknottát forgalmában ismét 400 □ mérföldön csökkentse, s mi mindég kisebb és kisebb körbe szoríttatunk szabadságunk szent harcával; s talán csak téli szállást adánk Vasban, Zalában, Somogyban az ellenségnek, úgy nekem megszakad szívem a fájdalomtúl.

Azonban Ön a vezér, s önnek kezeiben határtalan bizalommal látom a vezérletet.

Azért is nem rendelek semmit, csak tanácslólag említem (talán Kaszandra módra) ismét és ismét *'a magyar csak támadva győzend'* [kiemelés az eredetiben – P. G.]; adjuk fel, ha kell kétharmadát az országnak avégett, hogy koncentrált erővel egy fő ponton győzzünk – de ha koncentrálunk, s még sem támadunk, elveszünk!

Ez nem rendelet – ez egy sóhajtás. – Semmi egyéb."[171]

A levél drámai hangja hűen érzékelteti a területfeladással járó óriási veszélyt, az ország erőforrásainak végzetes következményekkel járó csökkenését. Kossuthot kezdettől fogva ez riasztotta el a Görgey által javasolt területfeladástól és a határvédelem helyett az erőknek hátrébb, Moson és Győr körüli összpontosításától. Kétségbeesésében most mégis elfogadná az ország „kétharmadának" feladását, ha ezen az áron győzelmet lehetne aratni.

[171] KGL 211–212. o.

Mint láttuk, Kossuth ebben a levelében nem parancsol, csak tanácsol, és nem tesz szemrehányást, sőt „határtalan bizalmáról" biztosítja Görgeyt. Másnap, december 25-én írt levelében azonban mondhatni felelősségre vonva Görgeyt, egészen más hangot üt meg. Levele válasz Görgeynek valamilyen ismeretlen, az idők folyamán elkallódott jelentésére, melyben szervezési, irányítási zavarokról lehetett szó. Így ír Kossuth: „Istenért! Ha Kegyednek csak 13 4000 embere van, akkor hová lett azon 30 000-et haladó erő, mely saját kimutatásai... szerint a határszélen állt?" Ezt követően, csodálatos következetlenséggel az általa követelt határvédelem hátrányait rója fel Görgeynek: „... ez az, amit mindig mondok, hogy eldarabolt hosszú pozíciók védvonalára nem vagyunk képesek erőt teremteni..."[172] Majd hangsúlyozva az összpontosított erőkkel történő támadás előnyeit, teljességgel kivihetetlen akció tervét vázolja fel.

A Görgeynek tulajdonított hadműveleti hibákon kívül azonban mást is sérelmez Kossuth: „Egy szemrehányást teszen Ön, mire felelnem kell. Azt mondja, Pesten mindent elkövetnek, hogy iparkodása meghiusuljon. Ez nehéz szemrehányás Tábornok úr. – Ennek okát kérem; ha hibáztam valamiben, el fogom ismerni, mert a hazát többre becsülöm száz magamnál – de ha ok nem lesz rá, akkor fáj." Görgey különböző, úgy tűnik, téves információkra alapozott kifogásaira ezt írja: „Az ilyen dolgokat meg kellene előbb tőlem tudni, mint ily roppant szemrehányást tenni, ami ha igaz volna, ti. hogy Ön mindent tesz serege bizalmának megnyerésére, én meg mindent elkövetek, hogy iparkodását meghiusítsam – nem érdemlem, hogy egy percig éljek. – Ez rettenetes szemrehányás. Nem hiszem, hogy ilyet halljak valaha életemben. – Én, éppen én!

... Ezeket megmondani önbecsülésem iránt kötelességem volt. Megvárom Ön hazafias karakterétől, hogy ezeknek őszinte kimondása, ha személyem iránt neheztelésre bírná is, azt a hazával nem éreztetendi, hanem megyen előre dönthetetlen *kitűréssel* [kiemelés az eredetiben – P. G.] a haza megmentése ösvényén."[173]

Furcsa levélváltás ez! Nem hinnők, hogy sok hozzá hasonló lenne az egyetemes történelem dokumentumai között. Egy katona, aki a nemzeti érdekek megsértésével meri meggyanúsítani a politika legfőbb, felelős irányítóját, és egy politikai vezér, aki a legnagyobb önmegtartóztatással, szinte már feminin puhasággal védekezik a sértő gyanúsítással szemben! Sok mindent megmagyarázó dokumentum ez a Kossuth–Görgey viszony megértése szempontjából.

A következő napon írt levelében Kossuth megint a területvesztés felett kesereg, és újra hivatkozva Görgeynek előbb említett ismeretlen levelére, ezt írja: „Ebből is világos, hogy Tábornok úr tegnapi levelében írott azon nézete, hogy »nem tehet semmit, mint bevárni az ellenséget – s akkor verekedni« – egyáltalában tarthatatlan nézet." Majd a harctéri helyzet teljes nemismerésében megint kivihetetlen terveket ajánl, és elmarasztalja Görgeyt általa hibásnak vélt mozdulataiért. Az alaptalan vádakat azzal tetézi, hogy a Görgeyvel feszült viszonyban álló Perczel sikereiről ír. Így fejezi be levelét: „Az Istenért, vegye fontolóra e körülményeket – az idő lanyha, havazni kezd lassan, ha nagy hó esik, majd késő lesz, s az ellenség háborítatlan lassú marsokban egyesül, miután 7 nagy vármegyét magáévá tett.

Bocsásson meg aggódó lelkemnek hosszas írásomért

Barátja Kossuth"[174]

[172] KGL 214. o.
[173] Uo. 213–216. o.
[174] Uo. 218–220. o.

De még azon a napon, december 26-án Görgey bejelenti, hogy feladja Győrt. Így szól jelentése: „Holnap, azaz 27-én hagyom el Győrt, mert nem tarthatom magam többé hacsak agyúim nagyobb részét elveszteni nem akarom.

Győrnek erősítése áradásra s az iszapos környék járhatatlanságára van számítva. Mindennek vége, minthogy minden folyó vagy iszap annyira fagyott már, hogy mindenütt szabadon lehet járni-kelni.

Hátrahúzódom pedig Bánhidára..."[175]

A hír a fővárosban bombaként hat. Hűen tükrözi a rémült hangulatot Kossuthnak kapkodó, mondhatni hisztérikus hangú levele: „El akarja Ön Győrt hagyni? ütközet nélkül? és Bánhidára vonulni? – Bánhidára?" Majd felbolydult fantáziával egymásra torlódó mondatokban rajzolja fel a várható veszélyes következményeket: „fütyölve jöhet a gönyüi úton Budáig az ellenség." Szemére hányja Görgeynek általa vélt mulasztásait, majd újra a vészes következményekről ír: „Mindenható Isten! Mi lesz ebből! ... Hiszen így a főváros fel lesz adva! fegyvergyárunk, minden muníciónk, bankó műhelyünk, minden – minden! s nem marad egyéb hátra, mint meghalni siker nélkül.

Ezennel rendelem – nem véleményezem –, hogy ... állja útját az ellenségnek.

Küldöm Vetter tábornokot, hogy mivel Ön nem ír egyebet, mint azt, hogy visszahúzódik Bánhidára, s így mi semmiről semmit sem tudunk, minket a dolgok állásáról orientáljon.

Bánhida! hiszen azon a tájon még csak be se tudja az embereit kvártélyozni! nem hogy élelmezhetné...

Az Istenért, értekezzék Vetterrel s vagy általa izenjen, vagy írjon, mi célja van? mert így elvész az ország kardcsapás nélkül."[176]

A helyzet valójában nagyon súlyos, de Kossuth szemrehányásai alaptalanok, mert Győr védhetetlenségét nem csak a vizeknek és ingoványoknak Görgey által jelzett befagyása okozta, hanem az is, hogy a város körül kiépített sáncrendszer megszállásához legalább 80 000 fő kellett volna, holott ő csak 12 000-rel rendelkezett. Mindenképpen vissza kellett vonulnia tehát, ha seregét meg akarta menteni a bekerítéstől.

Nem egészen érthető, hogy miért kifogásolta Kossuth a bánhidai állást. Feltehetően azért, mert volt valamilyen, Görgey által is ismert központi terv a Vértes és a Gerecse átjáróinak Dunaalmás–Tata–Galla–Vértesszöllős–Bánhida–Környe–Kecskend vonalon való védelmére. A baj az volt ezzel a tervvel, hogy kidolgozói olyan feltartó erőt tulajdonítottak a Vértesnek és a Gerecsének, ami nem volt meg. Így ír erről Görgey visszaemlékezéseiben a maga gunyoros modorában: nem lepte meg a vidék lakosságának „csekély részvétele" a harcban, majd így folytatja: „Annál meglepőbb volt számomra, az, amit ... a *járhatatlannak híresztelt* hegységben tett kémlovaglásom során a Vértes valódi arculatáról és a Honvédelmi Bizottmány tudósításában oly nagyra tartott védelmi munkálatokról megtudtam. Az utóbbiakat annyira magasztalták, hogy Győrtől visszavonulóban mármár aggódni kezdtem: vajon *találunk-e még nyitva hagyott visszavonulási utat magunk számára.* Láttunk az országúton olyan árkokat, melyeken... a legkisebb fönnakadás nélkül átvonulhattunk... Azt a helyet azonban, amelyet valamelyik kormánybiztos *hegyszorosnak* minősített, ugyan hiába kerestük. [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[177]

[175] KGL 221. o.
[176] Uo. 222–224. o.
[177] *Görgey A.*: i. m. I. k. 268. o.

Védhetetlennek tartva a kijelölt vonalat, hátrébb vonult, és december 30-án csapataival Bicskén, Zsámbékon és Vörösvárnál foglaltatott állást.

A Vértes átjáróinak feladására Kossuth így reagál december 29-én: „Kimondhatatlanul megütközött a kormány..., hogy a főhadiszállás Galláról Bicskére vonult. – Tehát még a gallai pozíció is feladatik? – Ez nem lehet, ezt a kormány nem engedheti. Már harmadnapja tettem kérdést Tábornok úrnak, írja meg, mit szándékozik tenni? hol fogadja el az ütközetet? ezt tudnunk kell, hogy magunkat tájékoztassuk. – Még csak választ sem kaptunk, s most ismét retirádásról értesülünk Bicskére!" Ebben a levelében, eltérően az eddigiektől, már határozott parancsot ad Görgeynek: tartsa a kijelölt védővonalat, sőt együttműködve Perczellel, támadjon. Hasonló értelmű utasítást küld Perczelnek is, amit még ezzel a mondattal egészít ki: „Valami győzelmecskét, édes Móriczom! különben az örökös retiráda lever minden bátorságot a nemzetben."[178]

Ezen a napon, az esti órákban újabb levelet küld Kossuth Görgeynek. A levél válasz Görgey ismeretlen iratára, melyben azt jelenthette, hogy Buda előterébe szándékozik visszavonulni. Kossuth csodálkozását fejezi ki, hogy mint közölték vele, a sereg egyik egysége Hidegkútra megy: „Hidegkútra! – egy félórára Budától, egy oly lyukba, ahová az ellenség bizton nem jő, ahol csak bújni lehet, ütközni nem. Kegyed harcrendjében pedig jobb oldalon Kovácsi is áll. – Tudja Ön, hol van az a Kovácsi? oda csak a madár mehet, más nem. Ma azt írtam, hogy Ön a gajjai [azaz gallai] pozíciót tartsa, s ott ütközetet fogadjon el. ... Önnek tehát ütközet nélkül a budai sáncokig nem lehet, nem szabad jőni, mert egy zsákba ment bele, ahonnan, ha elveszti a csatát, nincs retiráda, nincs menekvés – nemcsak a főváros veszett el, hanem a sereg ágyú, minden, s ezzel a haza. ... Ütközzék Ön Gájánál! Igazolja a nemzetnek Önbe vetett bizodalmát."[179]

Az események azonban jóval túlhaladtak azon, hogy Görgey ütközetet kísérelhetett volna meg a gallai–bánhidai állásban, és már arra kellett gondolnia, hogy erőit szűkebb területre vonva, Budát fedezze. Úgy gondolja, hogy amíg ő a Bicske–Budaörs–Buda útvonalon tartja fel az ellenséget, Perczel a Mór–Székesfehérvár utat tartja. A forrófejű Perczel azonban teljesíti Kossuth utasítását, Mórnál ütközetbe bocsájtkozik és súlyos vereséget szenved. Így Görgeynek még inkább Buda fedezésére kell gondolnia, azzal a különbséggel, hogy most már a fehérvári út lezárása is rá hárul.

Kossuth végrehajthatatlan tervei, mint láttuk, legutóbb már utasításai, érthető módon felingerlik az egyébként is szorult helyzetben, idegfeszültségben lévő Görgeyt. Két levélben adja ki dühét. Az egyiket Bikkesy őrnagynak, Kossuth szárnysegédjének írja. Ebben cinizmus mögé rejti megbántottságát: „Nem akasztanak még engem in effigie? Vagy már in natura? Nagyon csodálnám, ha a nemzet bizalmát még bírnám; a nemzet legalábbis már régen elveszítette az enyémet, és csaknem azt hiszem, hogy hadsereg és enmagam számára nem marad más hátra, mint a becsületes halál a Buda előtti csatatéren."[180] Megbántottságában tehát megsérti a nemzetet, amelyhez, láttuk, oly mély érzéssel ragaszkodott. Emlékezzünk vissza, mit ír Leiningen róla: „gyakran gúny tárgyává tette azt, amit lelke mélyén igaznak és isteninek tartott." Viszont a katonaetika parancsát, a „becsületes halált" változatlanul vállalja.

A másik levelet Kossuthnak írja. Tartalmilag, a tényeket tekintve igaz, amit ír, csak megint a hangvétel kifogásolható. Gúnyolódva újra megismétli a nemzettel szembeni bí-

[178] KGL 226. és 516. o.
[179] Uo. 227–228. o.
[180] Uo. 228. o.

rálatát: „Azt, amit megtettem, mindig csak legjobb belátásom és meggyőződésem szerint tettem, s felelni tudok róla, akár az egész hős magyar nemzet kígyót-békát kiált rám." Kioktató hangon mutat rá Kossuth tévedésére, ti, arra, hogy abból, hogy ő Bicskéről írta levelét, Kossuth arra a következtetésre jutott, hogy csapatai is ott vannak. Mint írja: „A főhadiszállás Bicskén lehet, s Bánhida azért mégis lehet hatalmunkban, mert a főhadiszállás nem kombattant, hanem igazgató intézet..."

Majd Kossuth szemrehányásaira válaszolva, felsorolja mindazt, amit Pozsony óta tett: a „haszontalan nemzetőr sereget" elbocsátotta; hátrébb akart vonulni, hogy erőit összpontosíthassa, Kossuth viszont határvédelmet rendelt el; a nehéz előőrsi szolgálatban elfáradt csapataival jó ideig tartotta állásait a túlerejű ellenséggel szemben; a vereséget el lehetett volna kerülni, ha erőit nem a határon kell szétforgácsolva tartania; gerilla harc indítására szólították, de erre semmi lehetőség sem volt; Győrt megvédeni nem lehetett; a Vértesnek a Honvédelmi Bizottmány által tervezett védelme kivihetetlen volt.

Végül önérzetesen, felelőssége tudatában írja: „T. Elnök úr legjobban tudja, hogy én soha nem vágyódtam a vezérség után: s ha ez áll, szabadjon kijelentenem, hogy én mint szabad, önálló ember feltételeket tehessek, melyek alatt igen, de melyeken kívül semmi esetre a vezérséget tovább nem vihetem. Ezen feltételek azok, hogy seregemmel senki, még a tisztelt kormány se, részletesen ne diszponáljon; vagy ha diszponálni jónak lát a tisztelt kormány, akkor magamat legalább a felelősség terhétől felszabadíttatni kérem, azaz mondja ki hivatalosan a tisztelt kormány, hogy én Bánhidát vagy akármely pontot – de kérem *csak egyet* [kiemelés az eredetiben – P. G.], mert két helyütt nem lehetek – tartsam utolsó emberig: akkor én leszek azon utolsó, és tartani fogom: de ha ily körülmények között életemet áldozom, akkor legalább megérdemlem azt, miszerint ezen diszpozíció következésérül az feleljen, aki tervezte s ne én!"[181]

December 30-án érkezik Bem erdélyi sikereinek híre a fővárosba, Kossuth azonnal tájékoztatja róla az egyes seregek parancsnokait, így Görgeyt is. Levelében, többek között ez áll: „Hirdesse ki Ön ezt azonnal napiparancsba seregénél azon hozzátétellel, hogy a haza megvárja, mikint az ön vezérlete alatti vitéz hadsereg szint ily bátor elszántsággal töri meg az ellenséget, s hasonló győzelmekkel örvendeztetendi meg, az igazságtalanul megtámadott nemzetet. Előre bátran! velünk van Isten és az igazság."[182]

Nem tudjuk, Görgey hogyan reagálhatott Bem győzelmének közlésére, de könnyen elképzelhető, hogy hadvezetésének kritikáját látta benne.

Ezen a napon még egy levelet ír Kossuth Görgeynek. Ebben tájékoztatja őt a megtartott haditanács határozatáról. Eszerint Görgey támadjon, s ha vereséget szenved, a Duna mentén Eszék felé vonuljon vissza, mert a Lánchíd állapota miatt a Dunán átkelni csak igen nagy lassúsággal lehetne. Ha azután a Duna jege megszilárdul, keljen át rajta és vonuljon a Bácskába vagy a Bánátba. Ha a jég állapota ezt nem engedi meg, hódítsa meg Horvátországot és Szlavóniát, és nyissa meg az az utat az Adria felé. Majd arról tájékoztatja Görgeyt, hogy amennyiben csatát veszít, „a kormány Debrecenbe vonul". Így zárul a levél: „Hangolja fel a sereget! talán győz, de ha nem győz, mentse meg az ármádát, mert *»míg seregünk van, hazánk van«* – Pest elvesztésével a hazát még nem adjuk fel. Isten legyen Önnel s a mi bizalmunk."[183]

[181] KGL 229–231. o.
[182] Uo. 232. o.
[183] Uo. 233–234. o.

Katonailag nézve, az adriai terv fantasztikus! Számunkra azonban nem ez a fontos, hanem Kossuthnak, a politikusnak rendíthetetlen bizalma az ügyben és lelkiereje, hogy ebben a kétségbeejtő helyzetben is képes biztatni és reményt kelteni.

December 30-án újabb levelet ír Görgey Bikkesy őrnagynak. Ebben utóvédjének 28-án, Bábolnánál bekövetkezett vereségével kapcsolatban így ír: „A bábolnai baleset bosszantott ugyan, de egyáltalán nem ejtett kétségbe. De könnyen kétségbe ejthetnének az elnök úrnak sértő, szarkasztikus levelei, ha nem volnék még rosszabbakra felkészülve. – Az ilyen levelekről az állandó véleményem, hogy mind tartalmuk, mind formájuk méltatlan; méltatlan az álláshoz, amelyet Elnök úr az országban és én a hadseregben betöltök. Készíts receptet ezen nézetemből, és add be elnök úrnak jó módjával."

Majd a „tartalmatlan íráskényszeres levelezést" bírálja, ami szerinte csak „kölcsönös ingerültséghez" vezet, és ha a katonai iroda „két szót ír", az többet „használ 100 ívre terjedő teljesen tartalmatlan szarkasztikus polémiánál... Továbbá úgy vélem, itt lenne az ideje letételemnek, ha már nem hisznek bízhatni bennem. – Ha azonban nem tesznek le, akkor hagyjanak békén és csekély belátásom szerint működni. – Soha sem volt eszemben Bánhidát (voltaképpen a gallyai vidéket) feladni, azonban nagyszerű ellentmondásnak tűnik számomra, hogy Agostyánt, Bánhidát, Környét, Ondódot és Sárkányt *tartsam*, [kiemelés az eredetiben – P. G.] és ugyanakkor összpontosítsam magam."

Még közli, hogy legjobb tisztjei „kidőlnek e téli hadjárat kimondhatatlan megerőltetései miatt". Meg kell jegyezni, hogy Agostyán és Bakonysárkány között a távolság mintegy 150 km, tartani tehát képtelenség lett volna.

Pusztelnik őrnagy, Görgey szárnysegéde ezt firkantotta indulatosan a levél aljára: „Az ördög vigyen el, ha elveszítitek a bizalmat a hadseregben, s nem hagytok egyedül működni, aztán ne írjatok olyan ostobaságokat – megszeppenésből – él még bennünk a régi bátorság, amit oly jól ismersz."[184] Látható: bármilyen éles legyen is a politikusok és a katonák ellentéte, a hadsereg szelleme jó és harcra kész.

Visszaemlékezve Görgey nyers, sokszor sértő és cinikus hangvételére, vele szemben Kossuth jóval szelídebb, udvariasabb, és ami a legfontosabb: a szabadságharcba vetett erős hitétől fűtött mondataira, csodálkoznunk kell, hogy még Görgey van megsértve. Viszont az igazság azt is megköveteli, hogy kimondjuk: Kossuth katonai tanácsaival és utasításaival valójában nem volt mit kezdeni. Ha mindehhez hozzászámítjuk a háborús terhelést, melynek csak egyik jele a tiszteknek Görgey által említett kidőlése, akkor már minden együtt van ahhoz, hogy megérthessük a politikai és katonai vezetés, esetünkben Kossuth és Görgey eltávolodását egymástól.

Kossuth december 31-én a kora reggeli órákban írt levelében közli a Görgey előtt már ismert tényt, Perczel móri vereségét, és utasítja, hogy csapatait vonja vissza Buda előterébe, zárja le a Fehérvárról Budára vezető utat, majd keljen át a Dunán. Az eszéki levonulás gondolatáról a kormány tehát lemondott.[185] Egyébként, mint láttuk, Görgey a fehérvári utat már öntevékenyen lezárta.

Kossuthnak erre a levelére válaszolva írja Görgey: hogy csapatait elindítja Budára, majd így folytatja: „Nem azért teszem azt, mintha meg volnék győződve arról, hogy ez a legjobb rendszabály hazánk megmentésére; hanem azért, mert tudom, hogy ilyen rendkívüli percekben csak Egy lehet a parancsnok, a rendelkező."[186]

[184] KGL 236–237. o.
[185] Uo. 238. o.
[186] Uo. 239. o.

31-én Kossuth még két levelet küld Görgeynek. Ezekből bőven közlünk részleteket, mert Görgey és nyomában történetírásunk súlyosan elmarasztalta Kossuthot, azt állítván, hogy egymásnak ellentmondó és egymást kizáró feladatok végrehajtására adott bennük parancsot.

Az első levél vitára okot adó része így hangzik: *„Az ellenség mozdulatai határoznak, én innen sem nem dirigálhatok, sem nem akarnám,* ha tudnám is. Én csak a *célt* mondom ki [kiemelés tőlem – P. G.], melyet Ön, tisztelt Barátom, szeme előtt tartand. – 1-ör verje meg az ellenséget, ha lehet, csináljon a nemzetnek jó újesztendőt. 2-or, ha ez nem lehet, tartsa meg az országnak a sereget, arra hozva azt a megsemmisítést kikerülő biztonságba, amerre lehet – Eszéknek, ha lehetséges, ha nem lehetséges, erősen tartva a pozíciókat Budára, úgy, hogy a hídon csapatonkint átvonulhasson. – Ez nagy feladat, igen nagy, de csatavesztés esetére attól függ a haza sorsa. Míg seregünk van, van hazánk."[187]

A második levélben pedig ez áll: *„Kérem azt tegye Ön, amit legjobbnak talál.* [Kiemelés tőlem – P. G.] Válasszon jó pozíciót, védelmezzen minden lépésnyi tért teljes erővel, ne adjon fel egy talpalatnyit is, s ha mégis hátrálni volna kénytelen, kérem, olyan lassan, amint csak lehet.

Nézetem ez: Budapestet nem lehet ostromnak s annak következtében prédálásnak kitenni – tehát a csatának Budán túl, nem Budán bent kell vívatni, s ha ez a csata elvész definitive, úgy magát a várost nem fogjuk harc terévé tenni. De azért Budapest elvesztésével a hazát nem adjuk ám fel. Elvész Budapest, mint elveszett Győr, de azért az ország megvan, meg kell lennie. Ekkor főfeladat marad a sereget megmenteni."

Majd arról ír Kossuth, hogy a Lánchídon kívül még három átjáró lesz a Dunán, ezek készítése folyamatban van.

„Az országgyűlésnek s a kormánynak pedig Debrecenbe kell mennie. Mert a főváros elvesztésével nem szabad a sereget, mely ügyünkhöz állott, szélnek eresztenie . . . tehát menjen Debrecenbe, a sereg pedig a Tiszához, a vasútnak Szolnokig...

Bátran neki, én azt hiszem, győz, de ha nem győzne, akkor mentse ám meg a sereget a Tiszához.

Nem adjuk ám fel amúgy könnyedén a Hazát."[188]

Visszaemlékezéseiben Görgey a tőle megszokott logikus érveléssel ízekre szedi a Kossuth leveleiben foglaltakat. Az ember hajlamos is ennek hatására az első pillanatban elítélni Kossuthot. Alaposabban tanulmányozva azonban a leveleket, kiderül, hogy a *célok*, amiket Kossuth megjelöl, egyáltalán nem megvalósíthatatlanok, és a módok, amiket felvázol, nem olyan képtelenek. És, ami döntően fontos: Kossuth nem adott konkrét feladatot. Nem helytálló tehát, amikor Görgey ezt írja: „... olyan feladatot, mint amilyet Kossuth nekem adott, csakis *olyan hadvezér adhatott, mint Kossuth.* [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[189] Láthattuk, Kossuth első levelében hangsúlyozza, hogy nem tud, és nem is akar „dirigálni", a másodikban pedig arra szólítja, hogy „tegye, amit a legjobbnak lát". Az általános feladat, a cél, amit Kossuth megszabott, nagyon is világos és egyértelmű: a hadsereg megmentése és a főváros megkímélése. Azt, hogy ezt miként oldja meg Görgey, rábízza. Nincs itt másról szó, mint a hadakozásnak arról az ősi szabályáról, hogy a parancsnoknak a feladat szellemében kell cselekednie, amit a m. kir. honvédség

[187] KGL 239. o.
[188] Uo. 240–241. o.
[189] *Görgey A.*: i. m. I. k. 274. o.

Harcászati Szabályzata így fogalmazott meg: „A parancsnok vezetési tevékenységének alapja a kapott *feladat.* Ha azonban az események a feladatot túlhaladták, ... akkor a parancsnok öntevékenyen, de a *magasabb szempontok figyelembevételével* feladata szellemében, legjobb belátása szerint cselekedjék."[190]

A hangnem, amit Görgey visszaemlékezéseiben megüt, méltatlan és elfogadhatatlan. Nem is tudjuk mással magyarázni, mint azzal az egyébként jogos felháborodással, amit Kossuth vidini levele kiváltott benne. Ilyeneket ír: „Kossuth, aki az utóbbi két hónap alatt ismételt tanácsomat, hogy a kormány tegye át székhelyét a Tiszántúlra, folyvást annak hangoztatásával utasította vissza, hogy a kormány – *előbb Győrnél, azután Budánál* – meghalni kész; most mégis elérkezettnek látta az időt belátni, hogy Buda és Pest éppoly kevéssé Magyarország, mint Győr, és hogy a kormány szükség esetén Debrecenben vagy akárhol másutt is meghalhat, ha akar.

De vajon mi bírhatta rá Kossuthot ily hirtelenül, hogy tanácsomat végre megfogadja? *Látnoki pillantás volt-e ez a közeli dicsőséges jövőre? Dehogyis!* Nem volt az, csak közönséges peur pour la peau. [Bőre féltése – P. G.]

Annak a parancsának, hogy Buda tövében döntő csatát vívjak az ellenséggel, lehet, hogy ugyanez volt az indoka: fedezni az ő elmenekülését Debrecenbe."[191]

Tarthatatlan állítások ezek. Láttuk, az ország felének feladása már novemberben, az erőgyűjtés miatt és morális szempontból egyaránt elfogadhatatlan volt. Továbbá: szó sincs arról, hogy az ő tanácsát fogadták meg, amikor a fővárost kiürítették. Ő katonai előnyökkel járó önkéntes kiürítést ajánlott, ami viszont bekövetkezett, az a katonai helyzet diktálta kényszerből történt. Így tehát még inkább bántó, hogy gyávasággal vádolja Kossuthot.

A továbbiakban, az említett módon, a hadászati és harcászati szempontok logikusnak tetsző boncolásával kísérli meg bizonyítani Kossuth intézkedéseinek tarthatatlanságát. Azzal kezdi, hogy a Dunán való átkelés csak lassan mehetett végbe, ezért „bőséges idő" kellett hozzá, de „éppen ez szokott döntő és *vesztett* csata utáni hátráláskor hiányozni, hacsak a vert had egy része fel nem áldozza magát, hogy makacs utóvédharccal biztosítsa a hadsereg zömének a visszavonuláshoz elégséges időt." Ilyen utóvédharcot viszont csak akkor lehet megvívni, ha a terepen védhető akadályok vannak, mint például „házak és házsorok". Mint írja, a „döntő ütközet" helyének kiválasztásánál nehézséget jelentett, hogy a Bicske–Buda és a Fehérvár–Buda utat egyformán fedezni kellett, ezért az ütközet helye csak e két út találkozásánál a Gellérthegy és Budafok közt lehetett. Ez a pont viszont már olyan közel volt Budához és a Lánchídhoz, hogy „vesztett csata esetén a győztes ellenség a Lánchídig a leghanyagabb üldözéssel is utolérhetett."

De hogy lehetett volna az üldözést lelassítani, ha Buda házait nem volt szabad bevonni a harcba? – teszi fel a kérdést. És, hogy lehetett volna időt biztosítani a derékhad Dunán való átkeléséhez?

Kétségtelen, rendkívül bonyolult hadműveleti és harcászati problémák ezek, és mint láttuk, Kossuth teljesen tisztában volt velük. De hát, a háborúban semmi sem könnyű, és a hadvezéri képesség és tudás dolga megoldást találni a feladat, azaz esetünkben, a Kossuth által megjelölt „*cél*" szellemében.

[190] Harcászati Szabályzat. I. Rész. Harcászati elvek. Budapest, 1939. – A „feladat szellemében való cselekvés" fogalmát a német katonai terminológiában „Auftragstaktik" kifejezéssel jelölték, amit azután az angolszászok „mission typ order" név alatt vettek át. Lásd *Nye, R., H.:* Command és *Hughes, D., J.:* Auftragstatik; mindkét szócikk in: International Military and Defense Encyclopedia. Washiongton, 1993.; *Van Creved:* i. m.

[191] *Görgey A.:* i. m. I. k. 274. o.

Egyébként is: Kossuth nem „döntő ütközetet" kívánt, hanem csak azt, hogy „verje meg az ellenséget", amin bizonyára valamilyen, a csüggedők felrázására és az ellenség előnyomulásának lassítására alkalmas részütközetre gondolt. Mindemellett még katonai szakmai szempontból is teljesen elfogadható Kossuth tanácsa: ne adjon fel harc nélkül egy talpalatnyi földet sem, és olyan lassan hátráljon „amint csak lehet." Ezzel ugyanis annak a harcmódnak a lényegét fejezi ki, amit katonai nyelven „halogató harcnak" neveznek.

Egyébként, amint a bekövetkező események bizonyítják, a célokat, melyek között Görgey oly kiegyenlíthetetlen ellentmondásokat igyekezett kimutatni, ő maga valósította meg: sikeres elhárító harcokkal biztosította Budapest kiürítését, sőt támadást is végre akart hajtani, amiről azonban egy Vetter által közölt téves hír miatt kellett lemondania; sikerült a hadsereget a Duna másik oldalára átmentenie, méghozzá anélkül, hogy egyetlen épület is kárt szenvedett volna a fővárosban. A feladat, a *cél* „szellemében" cselekedett tehát, rácáfolva visszaemlékezésének erős logikával végigvitt fejtegetésére. Mint hadvezér tehát ragyogó teljesítményt nyújtott. Ez még akkor is így van, ha a sikert bizonyos fokig az ellenség passzivitása is elősegítette.

Egyébként úgy tűnik, december 31-én, ezen a kritikus napon Görgey távolról sem volt annyira felháborodva Kossuth katonai természetű tanácsain, ahogyan visszaemlékezései alapján gondolná az ember. Ezt a Bikkesyhez Budafokról írt levele bizonyítja. Az időpontok összevetéséből arra lehet következtetni, hogy Kossuth előbb vizsgált két levele közül legalábbis az elsőt megkapta. Nos, a Bikkesyhez írt levele tele van ugyan panasszal és Kossuth iránti szemrehányásokkal, de semmi kifogást sem emel hadműveleti természetű javaslataival szemben. Ismerteti csapatainak helyzetét, majd egy Martonvásár környékén indítandó támadás tervét vázolja fel, csak ezután következnek a kormányhoz és személy szerint Kossuthhoz intézett szemrehányások: sok tennivalója között még hírszerző iroda felállításával is terhelni akarják; „Nem gondolja a magyar kormány, hogy nem vagyok isten – csupán egy igénytelen ember?" A „magyar kormány üres politikájának bűnbakja" lett, írja, majd így folytatja: „Mondd meg teljes nyíltsággal az elnök úrnak, a húrt igen meg lehet feszíteni, de a legmagasabb hangnál nem ritkán elszakad, s aggodalmam az, hogy velem az utolsó elvész, hogy Magyarország szabadsága számára egy hadsereget megtartsanak."

Azt tanácsolja, hogy gondoskodjanak utódjáról, és akkor „nyugodtabban" megy „a következő csatába. ... A hadsereg becsületesen és jól gondolkodik: csak ezzel visszaélve lehet tekintet nélkül feláldozni!"

Majd mély keserűséggel írja, tanácsait elutasítják, tetteit gúnyolják, „Hallgattam és tűrtem: hadseregem velem együtt. Most a mérték betelt! A kormánynak csak üres szavai... vannak az önfeláldozó hadsereg számára." Az ember azt várná, hogy valami égbekiáltó hibát nevez meg, ehelyett valamilyen jelentéktelen lóvásárlási ügyet és a lovaknak rossz helyre történt irányítását panaszolja.[192]

A vázolt események utórezgéseit három levélben követhetjük nyomon. 1849. január 8-án írja Kossuth Görgeynek Debrecenből, hogy a kormány odaérkezett és a törvényhozás munkáját másnap elkezdi. Majd szemrehányás következik: „Meglepve vette a kormány azon tudósítást, hogy a főváros kardcsapás nélkül adatott fel." A kormány várja Vetter tábornok Debrecenbe érkezését, hogy „a főváros feladásával összekötött hadi

[192] KGL 242–243. o.

munkálatok politikai iránya felől tudósítást vegyen... s a nemzet nevében határozó intézkedéseit ahhoz képest kiadhassa."

Jelentést vár Görgey csapatainak helyzetéről és pénzigényéről.[193]

Két nappal később írt levelében Kossuth már vádol. A levél első részében hangját még visszafogja, és emelkedetten, lírai elemeket is beleszőve, mondhatni elvi síkon fejtegeti a politikai és a katonai vezetés viszonyát: „Valameddig a nemzet parancsából az ország kormányzatának irtózatos terheit viszem, a hadseregek mozdulatainak irányzatát tisztem s hatóságom szerint kormánytag társaimmal én fogom elhatározni, s a seregvezérektől... engedelmességet követelendek; mert én vagyok a nemzet sorsáért, én a vezérek jó választásáért a nemzetnek becsületemmel, életemmel, mindenemmel felelős.

... Én vagyok Tábornok Úr eljárásért Isten, a világ, a história s ön lelkiismeretem előtt felelős. Mi köztünk egy erkölcsi szent kapocs van fűzve, minél szentebb emberek közt nem volt soha, s mely ha gyöngének tapasztaltatnék, kétségbe kellene esni az emberiség felett.

És engedjen meg Ön a keserves hazafiúi fájdalomnak, mely lelkemre súlyosodott szegény nemzetem sorsa felett, ha kimondom, hogy jövendőben az ország kormányának... utasításaihoz szorosabb alkalmazkodást kívánok, mint a múltakban tapasztalék.

Most a lelkemet nyomó kínok között egy sincs mardosóbb, mint annak tudása, hogy ha rendeleteim pontosabban teljesíttetnek, most hazánk országos egzisztenciája nincsen veszélyben."[194]

Ez az utolsó mondat fogalmazza meg tehát a vádat, amit követ a Görgey vezette hadjárat egyes mozzanatainak teljesen téves, elfogult elemzése. Mint láttuk, az adott erőviszonyok mellett Görgey a legtöbbet érte el, amit lehetett: megmentette a hadsereget, és a fővárost sem tette ki a pusztulásnak. De hát, nem lenne Kossuth, ha e súlyos elmarasztalás után ne ezzel a nagyon emberi, nemesveretű mondattal zárná levelét: „Hazánk nehéz időket él – de Hazánk! s Önt én sokkal becsületesebb embernek ismerem, mint sem ne hinném, hogy Isten után a Hazát imádja legforróbban – rendíthetetlenül."[195]

Görgeynek csak Kossuth első levelére írt válaszát, pontosabban annak bevezetőjét ismerjük. Válaszában hangvétele egészen más, mint előző leveleiben; nem nyers, nem sértő, inkább emelkedett. Sértődöttségének mindenesetre hangot ad: „Valódi megütközéssel s jogos fájdalommal találtam Elnök úr január 8-i levelében a kérdést: »Miért adtam fel a fővárost kardcsapás nélkül... «"

Válaszolnia kell a kérdésre, mert mint írja: „a kormányzat és az ország bizalma egy olyan hadtest parancsnokságával tisztelt meg, amelyre mindenek a szabadságnak az önkény feletti győzelme reményét építették."

A remény nem teljesült,és érthető, hogy a „szomorú hazafiak... (arra) hárítják a felelősséget, ... akit teljes bizalmukban... részesítettek.

A hazaszeretet... fájdalom, vak, és az illúziók tűze kifogyhatatlan... és (ez) magyarázza..., hogy (az emberek) ... elfeledkeznek a valóságról, s vágyaikat megtörtént tényeknek tartják. Ám a zsarnokság vasláncai csak olyan erő által törethetnek szét, mely minden fizikai erő megfeszítésének és vas állhatatlanságának eredménye. És a történelem eleddig egyetlen példát sem mutatott arra, hogy a nép közreműködése nélkül a szabadság kivívathatott volna. Ezen tagadhatatlan alapelvekről kiindulva, áttérek igazolásomra... és csak sajnálkozom, hazánk szent ügye érdekiben a tények meztelen bemutatásával néhány szép

[193] KGL 244. o.
[194] Uo. 245. o.
[195] Uo. 248. o.

illúziót, és a leplezetlen igazság kimondásával néhány kiemelkedő személyiség nimbuszát szétfoszlatni."[196]

A levélben jelzett „igazolás" talán eltűnt, talán nem is készült el.

Mint látjuk, Görgey hangvétele visszafogott, csupán az irat utolsó mondata támadó. Alig lehet kétség ugyanis aziránt, hogy a nimbuszától megfosztandó személy Kossuth.

Bármennyire is lehangoló Kossuth és Görgey ellentétének története, semmiképpen sem ez az ellentét a szabadságharc bukásának oka. Az erőviszonyok voltak olyanok, hogy győzni nem lehetett. A bajt inkább az jelentette, hogy Kossuthnak a vidini levélben megfogalmazott árulás vádja egyik oldalról, és Görgeynek ebből eredő megbántottságával magyarázható, sokszor igazságtalan és méltatlan állításai visszaemlékezéseiben másik oldalról, hosszú időn át megnehezítették az események felderítését és a tárgyilagos ítéletalkotást. Görgey öregkorában teljes elismeréssel adózott Kossuth nagyságának és beismerte, hogy visszaemlékezéseinek hangvétele sértő volt. Sajnos, Kossuth élete végéig fenntartotta az árulás vádját.

Összegezés és kitekintés

Szándékunk az volt, hogy a magyar szabadságharcot beleillesszük abba az egyetemes történeti folyamatba, ami a felvilágosodás óta a politika és a háború viszonyában végbement. Amint láttuk, az illeszkedés szinte tökéletes volt: a liberális eszmék hatására az állam kénytelen alkalmazkodni a háború szükségleteihez és lemondva a hatalommegosztás elvéről a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat egy intézményben, az Országos Honvédelmi Bizottmányban egyesíti.

Ez az intézmény az állami erőforrások optimális kihasználásával és a háború szolgálatába állításával felettébb ütőképes hadsereget hoz létre.

Bár a hadsereg nagyszerű teljesítményeiben része van az önvédelem ösztönének és a forradalmi lelkesültségnek, de szellemét, úgy tűnik, döntően mégiscsak a reguláris hadseregekre jellemző konzervatív attitüd és ezzel szoros kapcsolatban álló katonai etika határozza meg.

Nagyon markánsan jelentkezik a magyar szabadságharcban a politikai és katonai gondolkozásnak minden országban tapasztalható különbsége. Lehetséges persze, hogy az általunk használt forrásanyag töredékes volta miatt a kép, amit felvázoltunk, hibás. Bárhogyan is van, egy bizonyos: függetlenül a felhasznált források mennyiségétől, a korszerű katonaszociológia és katonai lélektan eredményeinek figyelembe vétele nélkül a problémát megközelíteni nem lehet.

[196] KGL 250–251. o.

Géza Perjés

THE CONFLICT BETWEEN KOSSUTH AND GÖRGEY

Summary

In this posthumously published study, the recently deceased great military historian attempts to throw light on Görgey's character as a military man, and his conflicts with politics and with Lajos Kossuth in the first place, within the scope of world history.

The first part of the study incorporates the 1848–49 Hungarian war of independence in the historical process that had taken place since the period of enlightenment, in the relation of politics to war. While debates on decisions considering the war did not use to exceed the leading circles' power earlier, the issue had been of political, constitutional, legal and moral nature since the enlightenment period. The discrepancy of political and military thinking, present in all countries, manifested itself strongly in the Hungarian war of independence. The author introduces how the liberal leaders of the war of independence were forced to adapt to the necessities of war, thus giving up the principle of the division of authority, which led to the unification of the legislative and executive powers in one body, the National Defence Committee. With the optimal utilisation of the national resources, and their lining up for the war, this institution established a most efficient army.

The following part discusses Görgey's military qualification obtained at the engineer school in Tulln and at the Hungarian National Guards, as well as his military character and his opinion on the military career.

The third chapter treats the relation between the political leadership and the Hungarian army in general, with special regard to the officer corps. The author establishes that even though the army's great achievements were affected by the instinct of self-defence and the enthusiasm of the revolution, its spirit was decisively determined by the conservative attitude and the military ethics characterising the regular armies.

On the basis of Görgey's memoirs and his correspondence with Kossuth, the conclusion of the study traces step by step how their relation deteriorated from November-December 1848, as a result of their dissenting opinions on the military situation after the attack of the Imperial forces.

Géza Perjés

LE CONFLIT ENTRE KOSSUTH ET GÖRGEY

Résumé

L'étude posthume de l'excellent historien militaire, décédé l'année dernière, cherche à éclairer, dans un contexte d'histoire universelle, les aspects militaires du caractère de Görgey et ses conflits avec la politique et surtout avec Kossuth.

La première partie de l'étude intègre la guerre d'indépendance de la Hongrie de 1848–1849 dans le processus historique, qui se déroulait depuis les Lumières, de l'évolution des rapports entre la politique et la guerre. Tandis qu'avant, les débats et les décisions sur la guerre ne dépassaient pas le cercle très restreint des détenteurs du pouvoir, depuis les Lumières cette problématique a acquis une dimension politique, morale et juridique relevant du droit constitutionnel et des droits de l'homme. Les différences idéologiques, qui existent dans tous les pays, ont été très marquantes dans la guerre d'indépendance hongroise. L'étude présente le parcours des chefs libéraux de la guerre d'indépendance obligés de s'adapter aux contraintes de la guerre: ils ont fini par renoncer au principe de la séparation des pouvoirs en acceptant le regroupement des pouvoirs législatif et

exécutif dans une seule institution, le Comité de la Défense nationale. Celui-ci a réussi à constituer une armée très efficace par l'exploitation optimale des ressources nationales.

La partie suivante traite la formation militaire de Görgey – obtenue à l'école du génie de Tulln et dans la garde de la noblesse hongroise –, les aspects militaires de sa personnalité ainsi que sa conception sur la vocation militaire.

Le troisième chapitre évoque le rapport entre la direction politique et l'armée des honveds ou plutôt leur corps d'officiers. Son enseignement principal: bien que l'instinct d'autodéfense et l'élan révolutionnaire aient contribué à l'efficacité de l'armée, celle-ci était surtout due à l'esprit conservateur semblable à celui des armées régulières ainsi qu'à l'éthique militaire étroitement liée à cet esprit.

La dernière partie de l'étude traite la correspondance de Kossuth et de Görgey et retrace, sur la base des mémoires de Görgey, la dégradation de leur rapport depuis novembre–décembre 1848 en raison de leur divergence de vues concernant la situation militaire après l'offensive des forces impériales.

Géza Perjés

DER KONFLIKT ZWISCHEN KOSSUTH UND GÖRGEY

Resümee

In seiner postum erscheinenden Studie versucht der vor kurzem verstorbene hervorragende Militärhistoriker die Züge der militärischen Persönlichkeit von Arthur Görgey und seine Konflikte mit der Politik, in erster Linie natürlich mit Lajos Kossuth im Rahmen der gesamten Geschichte zu beleuchten.

Der erste Teil der Studie fügt den ungarischen Freiheitskampf von 1848—49 in den Geschichtsprozess ein, der seit der Aufklärung im Verhältnis zwischen Politik und Krieg vor sich gegangen ist. Früher ging die Diskussion um die Entscheidung über Krieg nicht über den engsten Kreis der Machtinhaber hinaus. Das Problem hat aber seit der Aufklärung eine politische, eine verfassungs- und menschenrechtliche, sowie eine moralische Dimension angenommen. Im ungarischen Freiheitskampf trat der in jedem Land zu beobachtende Unterschied zwischen dem politischen und dem militärischen Denken markant hervor. Der Verfasser zeigt auf, wie sich die liberale Ideen vertretenden Führungsfiguren des Freiheitskampfes den Bedürfnissen des Krieges anpassen mussten. Als Ergebnis vereinten sie – indem sie auf das Prinzip der Machtteilung verzichteten – die Legislative und die Exekutive in einer Institution, dem Nationalen Komitee für Landesverteidigung (Országos Honvédelmi Bizottmány). Diese Institution stellte, indem sie die staatlichen Mittel optimal nutzte und in den Dienst des Krieges stellte, eine überaus schlagkräftige Armee auf die Beine.

Der nächste Teil beschäftigt sich mit der militärischen Ausbildung von Görgey in der Pionierschule von Tulln und mit seiner Dienstzeit in der ungarischen adeligen Leibgarde, sowie mit seinem militärischen Charakter und seiner Auffassung vom Militärberuf.

Im dritten Abschnitt steht allgemein das Verhältnis zwischen der politischen Führung und der Honved-Armee, besonders des Offizierskorps, im Mittelpunkt. Die größte Lehre ist, dass zwar der Selbstverteidigungsinstinkt und die revolutionäre Begeisterung zur hervorragenden Leistung der Armee beitrugen, ihr Geist wurde jedoch entscheidend von der konservativen Attitüde, die für reguläre Armeen charakteristisch ist, sowie der mit dieser eng zusammenhängenden Soldatenethik bestimmt.

Der abschließende Teil der Studie verfolgt aufgrund des Briefwechsels zwischen Kossuth und Görgey, bzw. aufgrund der Erinnerungen von Görgey Schritt für Schritt, wie sich die Beziehung der beiden ab November/Dezember 1848 verschlechtert hat – wegen der abweichenden militärischen Beurteilung der Situation, die sich nach dem Angriff der kaiserlichen Truppen eingestellt hatte.

Геза Перьеш

КОНФЛИКТ МЕЖДУ КОШУТОМ И ГЕРГЕИ

Резюме

В опубликованной посмертно статье недавно умершего замечательного военного историка дается попытка в рамках всеобщей истории осветить черты выдающегося военного деятеля и политика Гергеи, его конфликты с политикой и в первую очередь, разумеется, с Лайошем Кошутом.

Первая часть этой статьи увязывает национально-освободительную борьбу венгров 1848–1849 гг. с историчесеким процессом, который со времен просвещения имел место в отношениях между политикой и военными действиями. Если ранее споры, развертывавшиеся обычно вокруг вопроса войны, не выходили за пределы более узкого круга обладателей власти, то со времени эпохи просвещения эта проблема приобрела политические, конституционные, моральные аспекты, касающиеся так же и прав человека. В борьбе за свободу в Венгрии весьма четко проявились различия между политическим и военным мышлением, имевшие место в любой стране.

Автор статьи показывает, как вынуждены были руководители освободительной борьбы, придерживавшиеся либеральных идей, приспособляться к необходимостям войны, в результате чего они вынуждены были отказаться от принципа разделения власти. Они объединили в одном органе – Государственном Комитете Обороны Страны – законодательную и исполнительную власть. Этот орган при оптимальном использовании государственных ресурсов и предоставлением их на службу войны создал чрезвычайно боеспособную армию.

В следующей части своей работы автор характеризует боевую подготовку Гергеи, полученную в Туллской саперной школе и в венгерской дворянской гвардии, рассматривает его взгляды на воинское призвание.

Предметом третьего раздела являются в общих чертах отношения между политическим руководством и хонведской армией и, конкретно, офицерским составом. Основной вывод, сделанный исследователем на основании этого, заключается в том, что хотя в блестящих действиях армии немалую роль сыграли инстинкт самообороны и революционный энтузиазм, боевой дух армии все же в решающей мере определялся консервативным поведением, характерным для регулярных армий, и тесно связанной с этим военной этикой.

Заключительная часть статьи на основании переписки Кошута и Гергеи, а также воспоминаний Гергеи шаг за шагом прослеживает, каким образом начиная с ноября-декабря 1848 года, испортились их отношения, прежде всего вследствие различавшейся военной оценки обстанеовки, возникшей после наступления цврских войск.

Budapest, 2003. 462 o.
ISBN 963 206 458 5

A magyar hadtörténelem évszázadai

Szerkesztette: Király Béla – Veszprémy László

Hosszú évtizedek óta ez a magyarul és angolul egyidőben megjelent tanulmánykötet vállalkozik elsőként a magyar hadtörténelem 1000 esztendejének tudományos igényű feldolgozására, időrendben haladva a magyar államalapítástól egészen Magyarország NATO csatlakozásáig. A szerkesztők által felkért szerzők a magyar hadtörténetírás fiatalabb és tapasztaltabb generációi, egyetemi és intézeti kutatóműhelyei képviseletében mutatják be a magyar katonai múlt legfontosabb fejezeteit, mindvégig felhasználva a hazai és külföldi levéltári és nyomtatott forrásokat, hasznosítva a hadtörténetírás hagyományos vagy éppen legújabb módszereit, szempontjait és eredményeit.

A kötet hét fejezetében (Középkori Magyarország, Török hódítás Magyarországon, Magyarország a Habsburg Birodalomban, Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, A kiegyezéstől Trianonig, A Magyar Honvédség a második világháború előtt és alatt, Magyarország a vasfüggöny mögött) 22 tanulmány olvasható, amelyhez a hazánk NATO-csatlakozásának menetrendjét felvázoló Epilógus társul. A tanulmányok némelyike konkrét eseményeket, hadműveleteket tárgyal, mások a katonai szervezetek, illetve egyes fegyvernemek adott korszakbeli történetét, a magyar hadtudomány és hadművészet egy-egy fejezetét, megint mások a hadsereg és a politika viszonyát vizsgálják. E sokszínűség, valamint a tanulmányokhoz csatlakozó jegyzetek, térképoldalak, és a kötetet teljessé tevő bibliográfia, életrajzi adattár, hely- és személynévmutató egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy a NKÖM támogatásával megjelent mű a magyar hadtörténelem korszakos kézikönyve legyen.

Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON

AZ ARKADIOPOLISI CSATA – – AZ UTOLSÓ KALANDOZÓ HADJÁRAT, 970

Az augsburgi vereség (955) után a magyarok leállították a nyugat felé indított kalandozásaikat, viszont Bizánc felé még újabbakat indítottak, habár egyre csökkenő eredményességgel (leginkább a 940-es évek németek elleni hadjárataira emlékeztetően). Miután Bíborbanszületett Konstantin (945–959) megtagadta a további adófizetést, újabb magyar hadjárat indult 959-ben Konstantinápoly ellen. Ezúttal azonban nem sikerült újabb aranyakat kicsikarni, sőt a sereg vereséget szenvedett. A következő, 961-es hadjárat ismét vereséggel végződött; azonban úgy tűnik, hogy ez és a következő portyák már nem újabb állami adó kierőszakolását szolgálták, hanem csak zsákmány- és fogolyszerzést. A 960-as években, mint Liudprand beszámolójából kitűnik,[1] már csak kisebb, pár száz fős portyákat indítottak. Nem tudni, meddig tartott volna még ez a helyzet, de amikor a kijevi fejedelem, Szvjatoszláv († 972) a bolgárok és besenyők közreműködésével széles koalíciót szervezett Bizánc ellen, a magyarok számára újabb lehetőség nyílt a nagyarányú zsákmányszerzésre. Mikor 970-ben a szövetségesek megjelentek a bolgár-bizánci határvidéken, az új császár, Ioannes Tzimiskes (969–976) előbb tárgyalni próbált a rusz vezérrel, de végül kénytelen volt Bardas Skleros magistrost ellene küldeni, mivel már a főváros felé közeledtek. Ennek eredménye lett a nyár folyamán az arkadiopolisi ütközet, mely végleg lezárta a kalandozások történetét.[2]

Historiográfia

Az augsburgi csatához képest ez az ütközet jóval kevesebb figyelmet kapott történészeinktől, külön tanulmány nem készült róla. A korszakkal foglalkozó munkák megemlítik ugyan a kalandozások záró eseményeként, de jobbára részletek nélkül, mint általában

[1] Az államalapítás korának írott forrásai. Szerkesztette *Kristó Gyula*. Szeged, 1999. 17. o. (a továbbiakban: ÁKIF); Bizánc számára azonban ezek is elég zavaróak lehettek, hiszen II. Nikephoros császár Péter bolgár cártól követelte megakadályozásukat – lehet, hogy a bolgárok is közreműködhettek bennük, ÁKIF. 258. o. E kései kalandozó hadjáratok céljának már *Marczali Henrik* is csak a zsákmányszerzést tekintette: A magyar nemzet története II. A vezérek kora. Budapest 1895, reprint 1995. 204. o. is.

[2] A nyári időpontra teszi *Stokes, A. D.*: The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svjatoslav Igorevich. *Slavonic and Eastern European Review* 1961/62. 40. 492. o.; *Runciman, S.*: A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930. 207. o.; *Jenkins, R.*: Byzantium. The Imperial Centuries A. D. 610–1071. Toronto, 1984. 297. o. Tavaszra, márciusra teszi *Stevenson, P.*: Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204. Cambridge, 2000. 51. o. Úgy gondolom azonban, hogy a II. Nikephoros meggyilkolása után a hadseregben lezajlott „tisztogatások" miatt tavasszal még aligha léptek föl fegyveresen a bizánciak, és a tárgyalásokkal is több hét eltelhetett, így a nyári időpont valószínűbb.

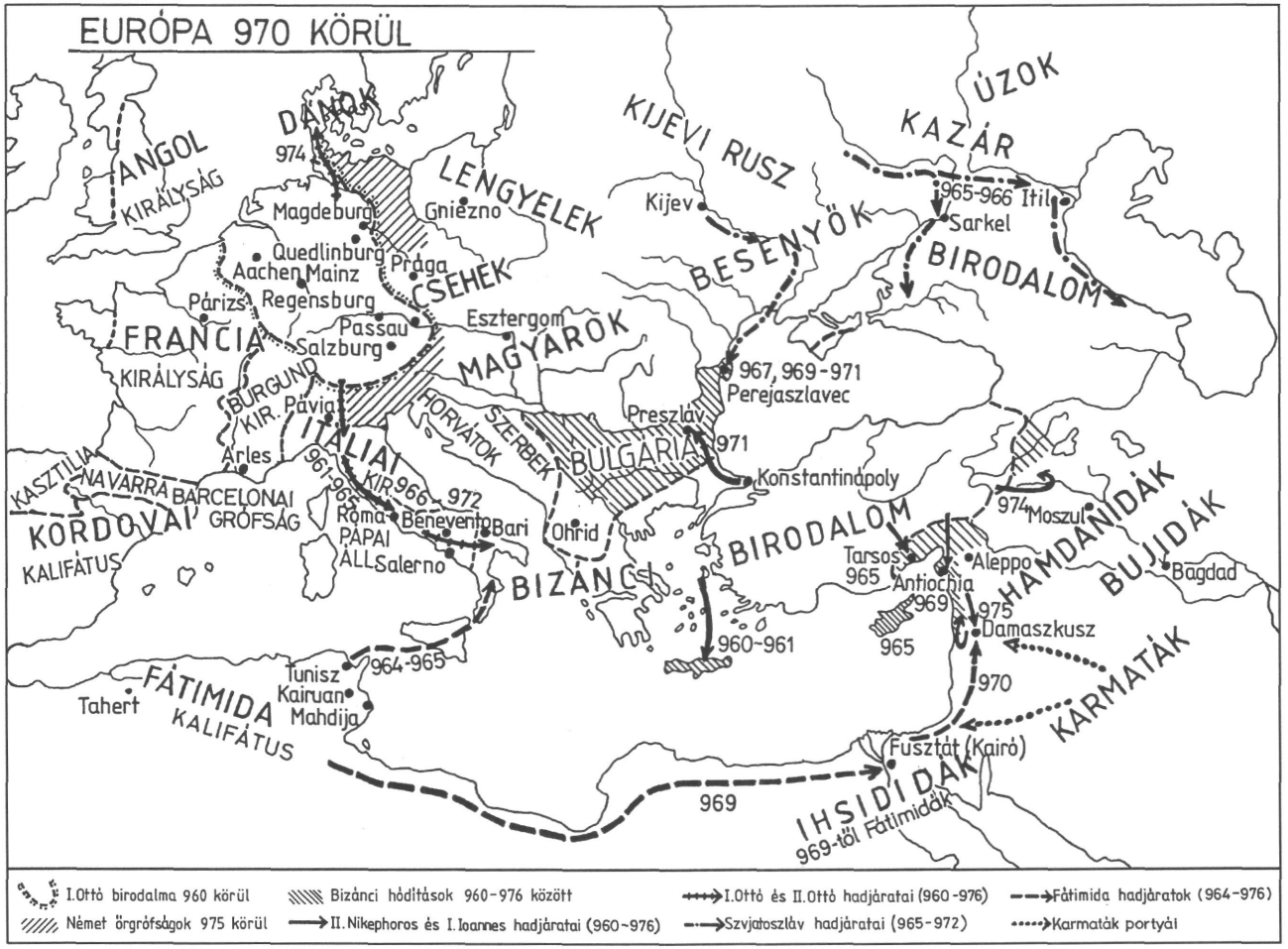
EURÓPA 970 KÖRÜL
ANGOL KIRÁLYSÁG
DÁNOK
974
LENGYELEK
Magdeburg
Gniezno
Quedlinburg
Aachen
Mainz
Prága
CSEHEK
Párizs
Regensburg
Passau
Esztergom
FRANCIA KIRÁLYSÁG
Salzburg
MAGYAROK
BURGUND KIR.
Pávia
HORVÁTOK
SZERBEK
ITÁLIAI KIR.
961-962
966-972
Arles
KASZTILIA
NAVARRA
BARCELONAI GRÓFSÁG
KORDOVAI KALIFÁTUS
Róma
PÁPAI ÁLL.
Benevento
Bari
Salerno
Ohrid
BULGÁRIA
Preszláv
971
967, 969-971
Perejaszlavec
Konstantinápoly
BIZÁNC
BIRODALOM
960-961
964-965
Tunisz
Kairuan
Mahdija
Tahert
FÁTIMIDA KALIFÁTUS
969
KIJEVI RUSZ
Kijev
BESENYŐK
ÜZOK
KAZÁR
965-966
Itil
Sarkel
BIRODALOM
974
Moszul
HAMDANIDÁK
BUJJIDÁK
Tarsos
965
Antiochia
969
Aleppo
Bagdad
975
Damaszkusz
965
970
KARMATÁK
Fusztát (Kairó)
IHSIDIDÁK
969-től Fátimidák
I.Ottó birodalma 960 körül
Német őrgrófságok 975 körül
Bizánci hódítások 960-976 között
II.Nikephoros és I.Ioannes hadjáratai (960-976)
I.Ottó és II.Ottó hadjáratai (960-976)
Szvjatoszlav hadjáratai (965-972)
Fátimida hadjáratok (964-976)
Karmaták portyái

a magyar hadtörténeti összefoglalások.[3] Az ütközet részleteinek leírása a mai közönség számára a bizánci Skylitzes szövege alapján ismert.[4] Arkadiopolis legújabb, bár nem túl részletes említése a Bóna István, illetve a Kristó Gyula – Makk Ferenc által írott munkákban olvasható.[5] Az előbbieknél részletesebb leírást ad viszont B. Szabó János munkája, szintén Skylitzes alapján.[6] Az említetteken kívül még mind a régebbi, mind az újabb feldolgozások közül többet lehetne említeni, melyben elég általános szinten megjelenik az ütközet, de a legrészletesebb leírását, az előzményekkel együtt, Szabó Károly művében olvashatjuk.[7]

Az ütközet leírása bizánci források alapján

A történetet két részletes leírás, Leó diakónus és Skylitzes szövege alapján ismertetem.[8]

Leó diakónus szerint a császár a szövetségesek ellen Bardas Sklerost (első felesége fivérét) és Petros patrikiost küldte a bolgár határra, hogy szemmel tartsák az ellenséget és kémek útján kitudakolják terveiket. Amikor a ruszok (tauroskythák) értesültek átkelésükről, seregük egy részét magyar (hun) és bolgár (mys) szövetségeseikkel együtt ellenük küldték. A magistros (Bardas Skleros) Ioannes Alakast küldte, hogy kikémlelje erejüket és szándékaikat, aki már másnap ráakadt a ruszok közelben álló táborára. Bardas három részre osztotta csapatait: egyet magához vett, a többit az erdők között lesbe állította, hogy majd adott jelre, két oldalról, hátba támadják az ellenséget. A magistros megtámadta a skythákat, amiből kemény küzdelem keletkezett, mivel az ellenség száma meghaladta a harmincezret, míg neki a lesben állókkal együtt is alig volt tízezer embere. Egy hatalmas skytha rátámadt a vezérre, csapását azonban felfogta annak sisakja, testvére, Konstantinos pedig levágta a támadót a lovával együtt. A harc még nem dőlt el, mikor Bardas Skleros megadta a jelet, és lesben álló csapatai hátba támadták a skythákat. A ruszok erre megfutamodtak. Még mielőtt az üldözés megkezdődött volna, egy előkelő skytha megpróbálta rendezni a futókat, a magistros azonban kettéhasította. Ezt látva a többiek rendetlenül szétfutottak, a rómaiak pedig késő estig üldözték őket, és nagy öldök-

[3] *Rónai Horváth Jenő:* Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. I. A honfoglalástól a mohácsi vészig. Budapest, 1895. 30. o.; Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. *Borus József.* Budapest, 1985. 25. o.

[4] *Kristó Gyula:* Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 45. o.; *Kordé Zoltán – Petrovics István:* A magyar kalandozások. Budapest, 1989. 61. o.

[5] *Bóna István:* A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. 64, 65. o.; *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* A kilencedik és a tizedik század története. H. n., 2001. 151. o.

[6] *B. Szabó János – Somogyi Győző:* Elfeledett háborúk. Magyar–bizánci harcok a X–XIII. században. Budapest, 1999. 36., 103. o.

[7] *Szabó Károly:* A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Budapest, 1883. 322–329. o.

[8] *Leó* diakónus: Nikephoros Phokas . „Der bleiche Tod der Sarazenen" und Johannes Tzimiskes. Die Zeit von 959 bis 976 in der Darstellung des Leon Diakonus. Übersetzt von *Franz Loretto.* Graz–Wien–Köln, 1961. 101–104. o. (a továbbiakban: *Leó* diakónus) és *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Budapest, 1984. 72. o. alapján. Skylitzes: *Moravcsik:* i. m. 86–89. o. és *McGeer,* E.: Sowing the Dragon's Teeth. The Byzantine Warfare in the Tenth Century. Washington, 1995. 294–298. o. Az orosz őskrónika leírása Szvjatoszláv hadjáratáról eléggé homályos és elfogult – egyetlen csatát ír le csupán, melyben 10 000 emberrel legyőzött 100 000 görögöt: The Russian Primary Chronicle. The Laurentian Text. Translated and edited by *S. H. Cross* and *O. P. Sherbowitz-Wetzor.* Cambridge, Massachusetts, 1953. (a továbbiakban: PVL) 88. o. Ezt a verziót azonban a szakirodalom általában nem fogadja el hitelesnek, viszont *A. N. Szaharov:* Orosz–magyar szövetségi kapcsolatok a 9–10. században. *Századok,* 1986/1. 121. o. szerint Bardas vezértársa, Petros patrikios vereséget szenvedett Thrákiában a szövetségesektől.

lést rendeztek közöttük. A bizánciak 55 halottat és számos sebesültet veszítettek, lovaik közül is sok elpusztult, a skythák közül húszezernél többen estek el.

Skylitzes szövege szerint a ruszok a bolgárokkal és besenyő, magyar szövetségeseikkel együtt 308 000 fős sereggel keltek át a Balkán-hegységen, Arkadiopolis falai közelében ütöttek tábort és feldúlták Thrákiát. Bardas Skleros serege csak 12 000 főből állt, ezért a magistros nyílt csata helyett inkább hadicselekkel igyekezett sikert elérni. A falak mögé húzódva várt és figyelte az ellenséget, akik viszont ezt úgy ítélték meg, hogy nem mer velük összecsapni, ezért, a bizánciakat lebecsülve, hanyagul, mulatozva töltötték idejüket. Ezt felismerve Bardas úgy döntött, hogy csapdát állít nekik. Elküldte Ioannes Alakasseust, hogy egy kis csapat lovassal keresse meg az ellenséget, tájékoztassa őt azok hollétéről, majd a legközelebb állókkal csapjon össze és csalja őket maga után. Azonban ne rendetlenül meneküljenek, hanem jó rendben, időnként pedig forduljanak vissza és csapjanak össze üldözőikkel. Ezt csinálják addig, amíg a leshelyre nem érnek, ott lovaik gyeplőit elengedve rohanvást menekülhetnek. A barbárok serege három részből állt: az egyiket a ruszok és a bolgárok alkották, a másikat a magyarok, a harmadikat a besenyők. Ioannes a besenyőkkel találkozott, akiket az utasítás szerint maga után csalt a leshelyre. Ott aztán a bizánciak körülzárták és megsemmisítették őket; csak kevés túlélő tudott visszajutni szövetségeseikhez, a foglyokat pedig a magistros kihallgatta a többiekről. Azok újabb támadásra indultak, bár a besenyők veresége először megrendítette őket. Elől a lovasság rohamozott, utánuk állt a gyalogság. A bizánciak visszaverték a rohamot, mire a lovasok a gyalogságukhoz húzódtak vissza, ott várták a támadást. Hosszas közelharc következett, melyben Bardas Skleros végzett egy rátámadó skythával, majd öccse, Konstantinos is leterített egy másikat. Ez megrendítette a barbárokat, akik megfutamodtak, a bizánciak pedig estig üldözték őket, súlyos veszteségeket okozva nekik (kevés túlélő, sok fogoly), ők maguk csak 25 embert vesztettek, de szinte mind megsebesültek.

Látható, hogy a két leírás, bár lényeges elemekben egyezik, ugyanakkor jelentős eltérésekkel számol be ugyanarról az eseményről. Leó diakónus rövidebb időt ír: alig hogy kiérnek a határra, már össze is akadnak az ellenséggel. A felderítő vállalkozás és a csapatok lesbe állítása lényegében azonos, viszont nála az egész sereget csalják kelepcébe, nem csak egy részét. Ez pedig önmagában döntő mozzanat, míg Skylitzes szerint a neheze még ezután következett, mivel a szövetséges erők nagyobb részét kemény közelharcban, nyílt csatában kellett szétzúzni. Az üldözés során aztán a menekülők súlyos veszteségei tették teljessé a győzelmet. Figyelemre méltó Leó diakónus adata a bizánciak lovainak nagyarányú veszteségeiről – úgy gondolom, egy makacsul védekező rusz gyalogos alakulat okozhatta, mint a következő évi dorostoloni hadjárat idején többször is.[9]

A szemben álló felek létszámáról

Mint a középkori leírásokban általában, itt is jókora eltérések vannak a két fél haderejének száma között. A Skylitzes-féle több százezres adat nyilván túlzás, a harminc-

[9] *Leó* diakónus 123., 129–130., 140. o. Érdemes itt megemlíteni egy új munkát – *J. Haldon:* The Byzantine Wars. Battles and campaigns of the Byzantine era. Stroud, 2001. 96–98. o. –, mely leírja az ütközetet, azonban a magyarok részvételét nem említi, és a bizánci lovak veszteségeit a besenyők nyilainak tulajdonítja. Úgy tűnik ez alapján, hogy a szakirodalom nem egységes annak meghatározásában, milyen fegyver pusztította a bizánciak hátasait, pedig ez a taktika és a szövetséges sereg összetételének meghatározásánál fontos. Én *Szabó* i. m. és *McGeer* 313. o. alapján a lándzsaszúrást tartom valószínűnek.

ezres inkább elfogadható, bár valószínű, hogy még így is több a valóságosnál. A csatáról szóló legújabb leírás hét-nyolcezerre teszi a magyarok számát.[10] Ha ezt a három szövetséges kontingens átlagos létszámaként fogadjuk el, akkor összesen 21-24 000 fő lehetett az egész sereg létszáma. Azt hiszem azonban (alább részletesebben is kifejtem), hogy a csatában ténylegesen résztvevő könnyűlovas nomád csapatok számát nehéz biztosan megállapítani, így – bár csak önkényesen – inkább 10-15 000 főre becsülöm az egész hadilétszámot.

A bizánciak létszámaként megadott 10-12 000 fő elfogadhatóbb, de itt is lehet, hogy túlzással van dolgunk. Kérdés, hogy Nikephoros Phokas halála (969. december 11.) után az új császár mennyire találta megbízhatónak a hadsereget és megkockázatott-e egy nagyobb erőösszpontosítást, továbbá, hogy az addigi keleti hódítások mekkora erőket kötöttek le.[11] A korabeli bizánci katonai értekezések sem adnak tízezret elérő, vagy azt meghaladó számadatokat a lovasság létszámáról, itt pedig úgy tűnik, tisztán lovassággal szálltak harcba.[12] Talán itt is csak 5-6 000 lovast állítottak ki, és egy kisebb gyalogosegységet a leshelyen.

Arkadiopolis – a bizánci taktikai elmélet a gyakorlatban

A Skylitzes-féle szöveget Eric McGeer a X. századi bizánci hadügyi értekezés, a Praecepta militaria utasításainak megvalósulásaként ábrázolja.[13] Eszerint Bardas Skleros döntése a harc halogatásáról a túlerejű ellenséggel szemben addig, amíg alá nem ásta annak harci szellemét, a Praecepta előírására vezethető vissza.[14] Ioannes Alakasseus felderítése és színlelt menekülése a könnyűlovas prokursatores számára adott utasítással egyezik.[15] A besenyők megdöbbent toporgása a bizánci főerők megjelenésekor szintén a Praecepta egyik csatapéldájában olvasható az üldöző ellenségről.[16] A besenyők szétverése után a magistros a foglyoktól szerez információt a többiekről.[17] Az ezután következő szívós közelharc a szövetségesekkel a fizikai és morális kitartás versenyévé vált.[18] Végül a két skytha halála megtörte bajtársaik harci szellemét, a megfutamodókat kíméletlenül üldözték.[19]

[10] *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* i. m. 151. o.

[11] *Leó* diakónus 97. o. Antiochia veszélyeztetett helyzetéről és *Walker, P. E.:* A Byzantine Victory over the Fatimids at Alexandretta (971). *Byzantion*, 1972/2. 431–440. o.

[12] A De velitatione 205. o. 5–6 000 lovasról mint tekintélyes haderőről ír. In: *Dennis, G. T.:* Three Byzantine Military Treatises. Washington, 1985. 137–239. o. (a továbbiakban: DV); továbbá a 949-es krétai hadjáraton is csak 5 400 katona vett részt, bár ott nyilván a szállító kapacitás is korlátozta számukat: *Whittow, M.:* The Making of Orthodox Byzantium 610–1025. H. n., 1996. 185. o.

[13] *McGeer:* i.m. 298–300. o.; az értekezés a továbbiakban PM, megtalálható *McGeer:* i. m. 12–59. o.

[14] PM 51. o. Túlerejű ellenséggel kerülje a csatát, míg csatározással, rajtaütésekkel alá nem ássa harci szellemüket, a sajátjait pedig fel nem lelkesíti.

[15] PM 23–25., 45. o. és *Nikephoros Uranos* Taktikája (a továbbiakban: NUT): 99., 125–127. o. In: *McGeer:* i. m. 88–163. o. Ha az ellenség óvatlanul közelít, a felderítők csalják lesre őket, ha nem, vonuljanak vissza.

[16] PM 25–27. o., NUT 101–103. o. Ha az ellenség nem üldözi a felderítőket a hadrendig, hanem távolabb rendetlen tömegben marad…

[17] PM 23–25. o., NUT 99. o. A csatározók által ejtett foglyoktól szerezzenek információt az ellenség erejéről és szándékairól.

[18] PM 27–29. o., NUT 103. o. Ha az ellenség kitart, folytassák szilárdan a közelharcot, míg meg nem futamítják.

[19] PM 25., 27., 47–49. o., NUT 101., 103., 129–131. o. Ha az ellenség megfutamodik, a lovasok üldözzék, de hadrendben, amíg teljesen szét nem fut; zsákmányt szedni, vagy foglyokat szerezni senki se állhat meg, az a gyalogság dolga – erre a harc előtt fel kell hívni a figyelmet, ismertetve az érte járó büntetéseket. Az üldözés a lovasság második és harmadik vonalának feladata, de a vezér tartson maga mellett tartalékot is baj esetére.

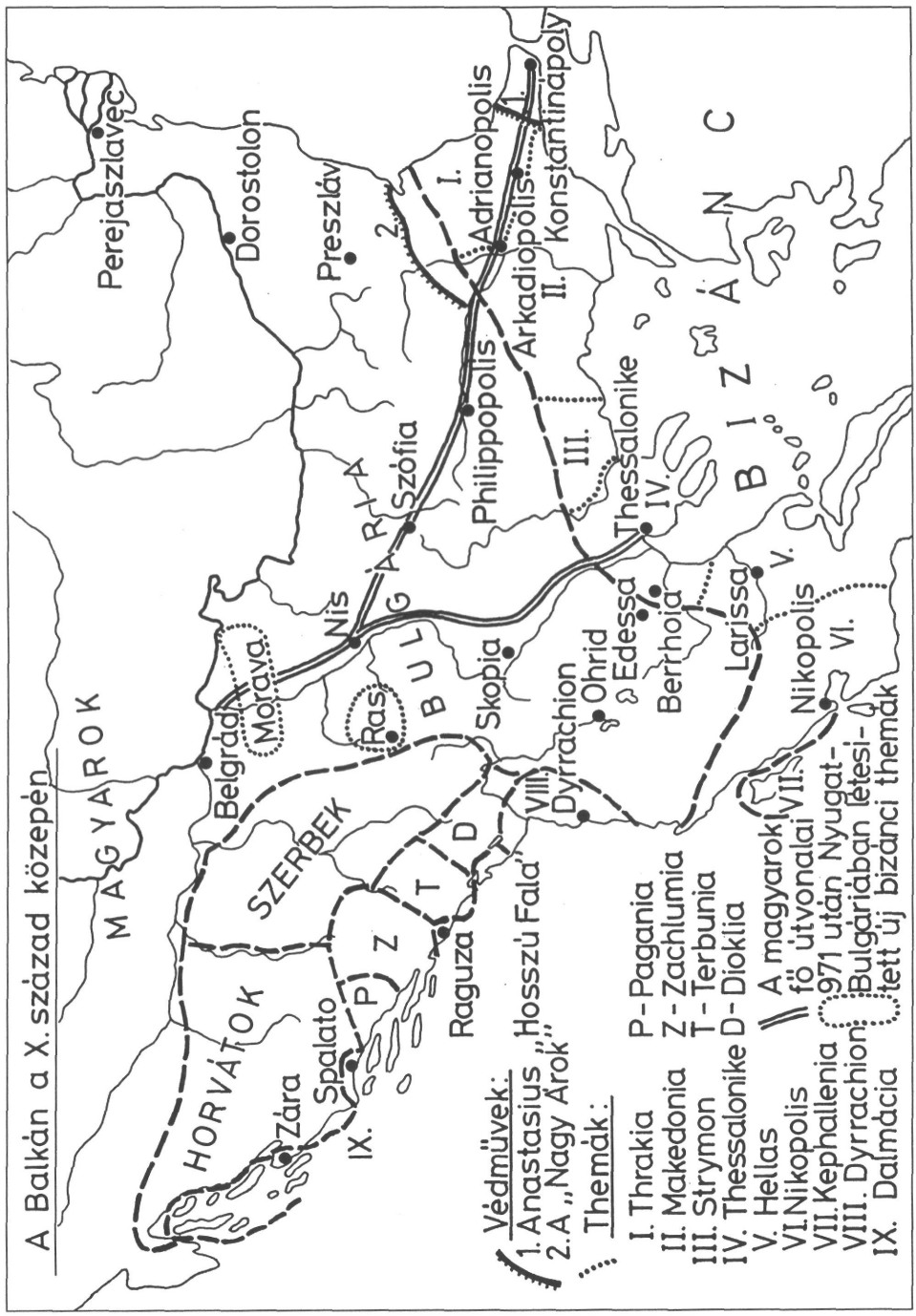
A Balkán a X. század közepén
MAGYAROK
HORVÁTOK
SZERBEK
BULGÁRIA
BIZÁNC
Perejaszlavec
Dorostolon
Preszláv
Belgrád
Morava
Nis
Szófia
Philippopolis
Adrianopolis
Arkadiopolis
Konstantinápoly
Ras
Skopia
Ohrid
Edessa
Berrhoia
Thessalonike
Larissa
Dyrrachion
Nikopolis
Raguza
Spalato
Zára
Hosszú Fala
Védművek:
1. Anastasius „Nagy Árok"
Themák:
I. Thrakia
II. Makedonia
III. Strymon
IV. Thessalonike
V. Hellas
VI. Nikopolis
VII. Kephallenia
VIII. Dyrrachion
IX. Dalmácia
P - Pagania
Z - Zachlumia
T - Terbunia
D - Dioklia
A magyarok fő útvonalai 971 után
Nyugatiasság felé tett új bizánci themák

A párviadalok a vezérek szerencséjének fontosságát is megmutatják a középkori háborúkban: ha a Sklerosok veszítenek, alighanem a bizánciak futnak meg a közelharcból. A vezér halála vagy menekülése csapatai harci szellemének összeomlását jelentette, ezért is utasította Nikephoros Phokas a páncélos nehézlovasságot (kataphraktoi), hogy az ellenséges parancsnokokat vegyék célba rohamuk során.[20]

A szemelvényből kitűnik a szemben álló felek moráljának változása is. Bardas Skleros érzelmileg kiegyensúlyozatlan helyzetbe hozta ellenfeleit az ütközet előkészületeinél és annak folyamán. A harctól való kezdeti húzódozása megvetést váltott ki az ellenségből, melynek a bizánciakat lebecsülő viselkedése a fegyelem fellazulásához vezetett. Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy a besenyők meggondolatlanul üldözték a felderítő csapatot, így belefutottak a bizánciak csapdájába. Pusztulásuk híre megdöbbentette a többieket, majd támadásuk „megtört az ellenállhatatlannak tűnő rómaiakon"[21] – akiknek harci szelleme viszont, előző sikerük nyomán, kiváló lehetett. Ezzel végleg a bizánciakhoz került a kezdeményezés, akik a közelharcban a két skytha bajnok halálával végleg megtörték ellenfelük morálját.[22]

Bardas Skleros tevékenységét azonban lehet egy másik bizánci katonai értekezés gyakorlati alkalmazásának is tekinteni. A Csatározó háborúról (De velitatione bellica) című traktátus a X. században, röviddel II. Nikephoros (963–969) halála után íródott, és a kisázsiai hadszíntéren az arabokkal vívott harcok során kialakult bizánci taktika írásos összefoglalása. Ennek 17. fejezete a portyázó ellenségnek való lesvetés módját írja le, mely rendkívül hasonló a magistros tevékenységéhez. A leírás szerint a hadvezér különítsen ki több mint 200 embert, akik jártasak a lesvetésben, azok tartsák szemmel a portyázó ellenséget. A sereg egésze, 5-6 000 fő lovas, két részre osztandó; 2 000 álljon távolabb, megfelelő leshelyre, ahonnan a parancsnok jól láthatja embereit (a 200 felde-rítőt), akiket üldöznek, vagy akik üldöznek. Ezek mögött álljon a maradék 3 000, a gyalogsággal, szintén jó leshelyen. Hasznos, ha van a közelben erődített város, de még ha nagy erejű ellenség támadná is meg őket, a hadvezér akkor se zárkózzon be a falak mögé, mivel az szégyenletes, és a vidék teljes pusztulásához vezetne. Az erőd közelében, biztos helyeken, gyalogságával visszaverheti az ellenséget és a város gyalogsága is támogathatja.

A falvak őrzésére kiküldött 300 fő parancsnoka megfelelő helyről tartsa szemmel a falvakat dúló ellenséget. Ha lóról szállnak és zsákmányt keresnek, küldje rájuk 100 emberét, hogy kaszabolják le, vagy fogják el a portyázókat. Akik el tudnak menekülni, azokat üldözzék, míg a portyázókat védő egységek meg nem támadják őket. Ha a 300 lovas vezére úgy látja, hogy az üldözés rendetlenül és fegyelmezetlenül folyik, várjon a rejtekhelyen, amíg oda nem érnek az övéi. Akkor törjön elő és verje szét az üldözőket.

Ha további nagyszámú ellenség érkezik, és keményen üldöznek, akkor a foglyokat, a lovaikat és fegyvereiket küldje a hadvezérhez. Ezután jó rendben vonuljon vissza úgy, hogy az ellenséget maga után csalja, azonban csak a parancsnok ismerheti a hadvezér leshelyét. Néhány derék embere visszavonulás közben forduljon vissza és csapjon össze az üldözőkkel, így a sebesültek, vagy azok, akiknek lova sérült vagy fáradt, biztonságba juthatnak. Aztán gyorsabban vágtatva növeljék a távolságot maguk és az üldözők között, így csökkenthetik az ellenség nyomását, amely viszont így kifárasztja saját lovait.

[20] PM 29., 47. o., NUT 105., 127–129. o. Azonosítsák be az ellenséges vezér helyét, a nehézlovasság oda indítsa rohamát, vágja át magát a védőkön és Isten segítségével az ellenség meg fog futamodni.

[21] *Moravcsik:* i. m. 88. o.

[22] *McGeer:* i. m. 299. o.

Amikor a leshely közelébe érnek, húzódjanak balra vagy jobbra, hogy össze ne ütközzenek az onnan kitörőkkel. Azután az üldözöttek forduljanak vissza, és így két oldalról támadják meg az ellenséget.

A leshely nyújtson jó rejtekhelyet a katonáknak, a kijárata ne legyen szűk, a terep ne legyen nehéz, hanem sík és tágas, hogy semmi se akadályozza a gyors támadást – ez 2 000 ember számára különösen fontos. Parancsnokuk megfelelő megfigyelőponton álljon, hogy jó előre felbecsülhesse az üldözők számát és tanulmányozhassa az üldözés mikéntjét. Mikor a les közelébe érnek, az emberek kérjék Isten segítségét, ezután nagy erővel és bátorsággal törjenek rájuk, majd az üldözöttek is visszafordulnak, így kétfelől támadva az ellenséget szétverhetik. Hiszen hogyan is kerülhetnék el fáradt lovakkal és elcsigázott emberekkel a legrosszabbat?

Ha az ellenség mégis keményen ellenáll, fújjanak visszavonulót, azonban ne rendetlenül haladjanak a nagyobb leshely felé, hanem húzzák maguk után őket (a 3 000 főnyi lovashoz és a hadvezérhez). Az üldözöttek a leshely egyik oldalán haladjanak és amint a lesben állók kitörnek, azonnal forduljanak vissza és rohanják meg üldözőiket. Így, kétfelől támadva, teljesen szétverik majd őket, de még ha nem lenne is teljes a győzelem, akkor is sokukat levágják és elfogják, így többet nem mernek rablóportyákat indítani, és sietve hazatérnek.[23]

Jól látható ezen a példán, hogy mennyire kerülték a bizánciak a frontális ütközeteket, inkább hadicselekkel és fortélyokkal igyekeztek sikert elérni.[24] A nyílt ütközetekben követendő taktikát leíró Praecepta militaria is a gondos felderítést ajánlja a harc előtt az ellenség számának, felszerelésének kikémlelésére (nem csak felderítők, hanem foglyok, szökevények útján), továbbá előzetes csatározással, rajtaütésekkel azok harci szellemének aláásását, hogy az ütközet minél biztosabb győzelemmel végződjön.[25] Azonban a korabeli bizánci vezérek így is szívesebben használták a csatározó háború módszereit, mint a nyílt ütközeteket. Utóbbiakra csak nagyobb és erősebb seregekkel szemben került sor, mint keleten az arabok, vagy a ruszok ellen 971-ben.[26] Viszont 960-ban Nikephoros Phokas éjszakai rajtaütéssel zúzta szét a krétai arabok felmentő seregét,[27] öccse, Leon pedig 961-ben a kalandozó magyarokat.[28] Az aleppói emírt három ízben verték meg hegyszorosban csapdába csalva,[29] és a magyarok is hasonló csapdába futottak 968-ban.[30]

A kisázsiai katonai arisztokrácia, így a Sklerosok is, jól ismerték és alkalmazták ezt a taktikát. Arkadiopolisnál a bizánciak a maguk jól ismert és a gyakorlatban is sokszor alkalmazott stílusában küzdöttek és győztek. A két változat közül csak Skylitzes leírásának

[23] DV 205–211. o.

[24] Már Bölcs Leó is arra figyelmeztetett, hogy kétes dolog nyílt csatába bocsátkozni, még ha túlerővel is rendelkeznek, hiszen a véletlen fordulatait nem lehet előre látni. – A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezredéves emlékezete. (Szerk.: *Pauler Gyula – Szilágyi Sándor*) Budapest, 1900. 127. o. A hadicselek nyugati alkalmazásáról l. *Veszprémy László:* A színlelt visszavonulás középkori megítéléséről. In: Unger Mátyás emlékkönyv. Szerk.: *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László.* Budapest, 1991. 1–5. o.

[25] PM 51. o.

[26] *Leó* diakónus 59–60.: Tarsos, 965.; 123–124.: Preszlav, 971.; 129–130., 132–133., 139–142. o.: a dorostoloni csaták, 971.

[27] *Leó* diakónus 20–21. o.

[28] *Moravcsik:* i. m. 72. o., *Leó diakónus* 24–25. o. – bár a 961-es datálásban nem vagyok biztos, mivel ez az epizód közvetlenül a 960 őszi események előtt szerepel, és nagyon hasonlít a 959-es hadjáratra Theophanes folytatásában. *Moravcsik:* i. m. 69. o. – szintén éjjeli rajtaütésről ír.

[29] 950-ben, 958-ban és 960-ban DV 157. o. 2. jegyzet, az itteni kelepcékről 155–157. o. a 960-as ütközetről még *Leó* diakónus 25-29. o.

[30] ÁKIF 17. o.

második fele ábrázol nyílt ütközetet, de mindkettő alapgondolata és kivitelezése (Leó diakónusnál teljesen, Skylitzesnél az első felében) a csatározó harcászat elveiből következik.

Arkadiopolis a szövetségesek szempontjából

Elsősorban magyar szempontból vizsgálom az eseményeket, akik mint könnyűlovas nomádok, a közelharcot mindig igyekeztek elkerülni, viszont mint itt látható, a bizánciaknak sikerült a szövetségeseket kelepcébe csalniuk. A magyarok harcászata viszont a távolharcban volt hatékony: mozgékonyságukkal, színlelt futással bomlasztották fel ellenségeik hadrendjét. A kézitusára törekvő nyugatiaktól eltérően a magyarok számára a távolból folytatott nyilazás volt a harc döntő formája – a közelharc csak a menekülő ellenség lemészárlásaként jöhetett szóba.[31] Harc előtt igyekeztek gondosan felderíteni ellenfelük erejét, a hadszínteret, hogy megfelelő helyeken, kisebb csapatokkal, rajtaütéseket hajthassanak végre. Mozgékonyságuk volt a legnagyobb előnyük: ha korainak ítélték az összecsapást, odébbálltak, kis csapatokban folytatták csatározó tevékenységüket, míg végül szét nem züllesztették ellenfelük seregét. Ekkor indították együttes erővel döntő rohamukat, melyet azok szétesett hadrendben nem tudtak elhárítani, hiába volt jobb védőfelszerelésük és közelharci fegyverzetük. A sikert végül kíméletlen üldözéssel tették teljessé.[32]

A magyarok fő fegyvere, mint általában a sztyeppei népeknél, az összetett reflexíj volt, a távolharc ideális eszköze. Nem volt „csodafegyver", ám nagyobb lőtávolsággal és átütő erővel rendelkezett, mint a korabeli népek hasonló eszközei. Gyors helyzetváltoztatás közbeni használhatósága volt a lényeges, „fölényét nem nagyobb relatív teljesítménye adta, hanem az, hogy vágtató lóról is lehetett használni. Kalandozó őseink hadi sikereiket főként szervezettségüknek köszönhették és annak, hogy tökéletes, de legalábbis az ellenfélénél tökéletesebb összhangba tudták hozni a hadviselés egyes elemeit: a fegyverzetet, a stratégiát, a taktikát és a logisztikát".[33]

Mindezeket megfontolva, feltűnő, hogy Arkadiopolisnál mennyire hatástalan a lovas-nomád taktika.[34] Az ütközetbe meggondolatlanul, fegyelmezetlenül rohant bele a szövetséges had, különösebb tétovázás nélkül vállalta a közelharcot a bizánciakkal. Az is lehetséges, hogy a magyar segélyhad nem is vett részt benne, vagy csak olyan kicsi

[31] A kalandozó magyarok, illetve általában a nomád népek hadművészetéhez *Erdélyi László:* A magyarok hadi szervezete és hadszervezési művészete ezer éven át. Budapest, 1942. 34–39. o.; *Markó Árpád:* Magyarország hadtörténete. Budapest, 1943, reprint 1994. 7–8. o.; *Keegan, J.:* A hadviselés története. 2002. 169–173., 218. o.; *Négyesi Lajos:* A pozsonyi csata (907. július 4.) In: *Hermann Róbert* (szerk.): Fegyvert s vitézt ... A magyar hadtörténet nagy csatái. 2003. 17–24. o.

[32] *Mesterházy Károly:* Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. *Századok,* 1994/2. 329–331. o. és *Kovács László:* Fegyver és vitéz. In: Honfoglaló őseink. Szerk.: *Veszprémy László.* Budapest, 1996. 85–87. o. alapján. A felderítés fontosságáról: *Göckenjan, H.:* Felderítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: *Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs.* Budapest, 2001. 57–66. o.

[33] *Szőllősy Gábor:* Mennyivel voltak jobb íjaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek? *Keletkutatás,* 1995. ősz, 41–42. o.

[34] Figyelemre méltó, hogy a forrásokból nem válik világossá a lovasíjász taktika alkalmazása a csatában, holott az ilyesmit a bizánci történetírók nem szokták említés nélkül hagyni, mint a 838-as dazimoni csatánál, vagy a XI. századi, besenyők és szeldzsukok elleni harcoknál, l. *Kaegi, W. E.:* The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia. *Speculum,* 1964/39. 99–108. o. Ha megfigyeljük a magyarok korábbi, akár győztes, akár vesztes csatáit – mint a 899. Brenta, 907. Pozsony, 910. (első) Augsburg, 933. Merseburg, 934. bizánciak elleni hadjárat, 955. (második) Augsburg – mindegyiknél láthatóak a lovas népek harcmodorának jellemzői, de Arkadiopolisnál nem.

AZ ARKADIOPOLISI CSATA VÁZLATA

Leó diakónus szerint

1.

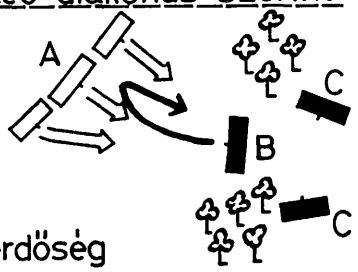

erdőség

A-Szövetséges had
B-Bardas seregrésze
C-A lesbe állított bizánciak
1.-Bardas Skleros megtámadja a ruszokat; eldöntetlen küzdelem.

2.

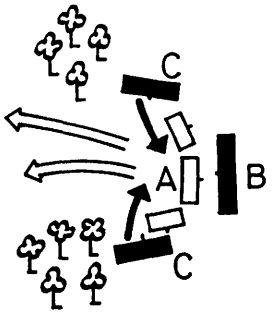

2.-Az adott jelre a lesben álló bizánciak oldalba támadják a ruszokat, akik megfutamodnak.

Skylitzes szerint

1.

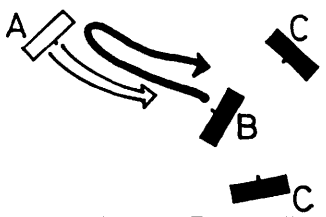

2.

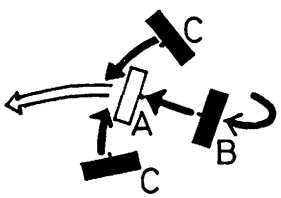

3.

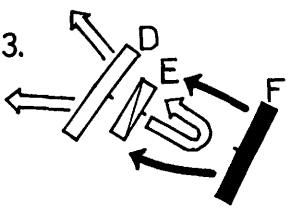

A-Besenyők
B-Ioannes Alakasseus csapata
C-Bardas lesbe állított serege
D-Szövetséges gyalogság
E-Szövetséges lovasság
F-Hadrendbe állt bizánciak

1.-Ioannes Alakasseus lesre csalja a besenyőket.

2.-A lesben álló bizánciak bekerítik és szétverik a besenyőket; csak kevesen tudnak elfutni.

3.-Mindkét fél hadrendbe áll, majd a szövetségesek támadását visszaverik a bizánciak, végül hosszas közelharc után megfutamítják őket.

különítmény, amely nem tudott befolyást gyakorolni a harc kimenetelére.[35] Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy akkorra már a magyarok fegyelme, és hadvezetése jelentősen leromlott a X. század elejei csúcsteljesítményhez képest.[36]

Valószínűnek látszik, hogy a szövetséges haderő zömét a bolgárok adták, és hogy az nem annyira nomád lovassereg volt, mint inkább vegyes, gyalogos-lovas erő. Talán ezzel is magyarázható, hogy oly könnyen belementek a közelharcba, ami pedig megfelelő felszerelést igényelt.[37] A bolgároknak és a ruszoknak volt megfelelő láncpáncéljuk, bár a bolgárokat Bölcs Leó még a magyarokhoz hasonlítja.[38] A X. század második felére azonban már biztosan rendelkeztek megfelelő, közelharcra alkalmas lovassággal.[39] Mindezek alapján látható, hogy itt két közelharcra hajlandó és képes haderő csapott össze, így elhamarkodottnak tűnik Arkadiopolist a „mozgékonyság, a tűzerő és a nehézkes, de mindent felmorzsoló falanx" csatájaként jellemezni.[40]

Mozgékonyság szempontjából, úgy tűnik, a bizánciak nem voltak hátrányban, tűzerőben sem (bár az, esetükben, inkább a közelharci ütőerőt jelentette), páncélvédettségük is kiváló lehetett – bár nem biztos, hogy a tagmák igazán páncélozott nehézlovassága részt vett a csatában. Bardas Skleros csatavezetése, csapatainak fegyelme, morálja szintén jobb volt a szövetségesekénél – akiknél talán a koalíciós erőknél gyakran előforduló vezéri rivalizálás is közrejátszott a kudarcban.

Bizánc tehát egyértelmű, de nem döntő győzelmet aratott Arkadiopolisnál. Erre vall az is, hogy a császár újabb erősítéseket küldött Ázsiából Európába az ütközet után, és

[35] Leó diakónus, eltérően Skylitzestől nem említi a besenyők részvételét, talán ez is annak a jele, hogy a nomád kontingens kisebb volt, mint általában gondolják. Általában Skylitzes alapján ismertetik az ütközetet, Leó diakónus szövegének magyar fordításával – kivéve az első, felvonulásról szóló részt – még nem találkoztam. Továbbá a PVL 89.o. Szvjatoszláv beszéde 971-ben , hadjárata végén a besenyők ellenséges magatartását említi, mint a békekötés egyik okát. Viszont arról is szó lehet, hogy a magyarok a Taksony idején beköltözött besenyő csoporttal együtt vettek részt a hadjáratban – l. *Anonymus:* Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest, 1977. 132. o. – Leó diakónusnak ez talán nem tűnt föl, így nem említette külön, Skylitzes számára viszont, aki jól ismerte az 1040-es évek végén a besenyők ellen a Balkánon vívott harcokat, szerepeltetésük kiemelt fontosságú lehetett. A magyarok által a Szvjatoszláv mellett vívott hadjárat emléke talán *Anonymus* 119. o. adata, mely szerint Szovárd és Kadocsa a Vaszil-kapun (Szófia és Plovdiv között) átkelve elfoglalták Fülöp király városát. *Leó* diakónus 97. o. említi Philippopolis bevételét Szvjatoszláv serege által, annak 969. őszi visszatérése után. Bár az útvonal általánosan ismert lehetett mindenki számára, aki magyar területről Bulgárián keresztül Konstantinápoly felé haladt. 1018 után ez a szentföldi zarándokút balkáni szakasza, majd később, a török időkben a Magyarország elleni fő felvonulási útvonal.

[36] Ezt valószínűsítik az előzőekben leírt rajtaütéses bizánci sikerek, vagy az, hogy Marianos Argyros 961-ben, Makedónia kormányzójaként, egyedül verte őket vissza, míg 959-ben még három thema és egy gárdaegység (tagma) kellett ehhez, l. *Antonopoulos, P. T.:* Byzantium, the Magyar Raids, and Their Consequences. *Byzantinoslavica,* 1993/2. 262. o.; *Moravcsik:* i. m. 69. o. A magyarok harci erényeinek hanyatlása már 955-ben érzékelhető volt: *Bóna István:* Magyar hadművészet – támadó hadjáratok Európa ellen. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk. *A. Wieczorek és H-M. Hinz.* Stuttgart, 2000. 143. o.

[37] Skylitzes eleve gyalogságot és lovasságot említ, l. *Moravcsik:* i. m. 88. o. Ugyanekkor fontos tudni, hogy a korabeli harcászatban még problémás elkülöníteni a nehéz- és könnyűlovasságot páncélozottsági fok szerint. A fő különbséget a támadófegyverek milyensége jelenti az íjat és nyilat használó, távolharcban jártas keleti, illetve a közelharcra törekvő, elsődlegesen ahhoz szükséges fegyvereket (lándzsa, kard, buzogány, stb.) használó nyugati stílus között, l. *Hidán Csaba:* Mit jelent a könnyű- és mit jelent a nehézlovas? Terminológiai problémák az „eurázsiai nomád" lovassággal kapcsolatban. *Társadalom és Honvédelem,* 2000/2. 18–19. o.

[38] *Pauler-Szilágyi:* i. m. 32–33., 43. o.

[39] *Browning, R.:* Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study Across the Early Medieval Frontier. Berkeley, 1975. 133–134. o., továbbá *Kovács László:* A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2002/2. 318. o., 47. j. a bolgárok páncéljáról.

[40] *B. Szabó János – Somogyi Győző:* i. m. 103. o.

hogy a „skythák" további rablóportyákat indítottak Makedóniába.[41] Hogy itt kikre vonatkozik ez a név, nem világos: talán még Szvjatoszláv nomád szövetségesei vettek részt ezekben az akciókban, vagy a bolgárok.[42] A háború lezárását a következő évi hadjáraton elért bizánci győzelem jelentette. Augsburghoz hasonlítva a vereség nem tűnik igazán katasztrofálisnak a magyarság számára, hatása inkább lélektani lehetett.[43]

Végül érdemes még kitérni Arkadiopolis következményeire, tekintettel a magyarság és szomszédai közötti kapcsolatokban beállt változásokra és a 970-es évek „nemzetközi" viszonyaira.[44] Miután Ioannes Tzimiskes 971-ben teljes győzelmet aratott Szvjatoszláv felett és meghódoltatta Bulgáriát, birodalma számára a helyzet kedvezően rendeződött a Balkánon.[45] Európában az egyedüli problémát I. Ottó jelentette számára, akivel aztán 972-ben sikerült rendeznie a viszonyt (unokahúga, Theophanu és a leendő II. Ottó házassága Rómában). A német-bizánci viszonyban ezzel enyhülés állt be, azonban szövetségről, főleg a magyarok ellen, szó sem volt. Ez eleve azt feltételezné, hogy a magyar fenyegetést csak közös erővel tudják elhárítani, ilyesmiről azonban Augsburg és a bizánci sikerek után aligha lehet beszélni.

Jóval nagyobb fenyegetést jelentettek a Maghrebet uraló Fátimidák, akik 969-ben Egyiptomot is megszerezték, ezzel az Atlanti-óceántól Szíriáig terjesztették ki hatalmukat. Az új síita muszlim nagyhatalom (a bagdadi kalifátus akkorra már szétesett), mely egyetemes uralomra tartott igényt az iszlám világban, elvileg minden környező államra veszélyt jelentett: a kordovai Omajjádokra, a szunnita Abbászidákra éppúgy, mint a bizánciakra Dél-Itáliában, vagy a longobárdokra (és általuk a német császárok érdekeire: 982-ben II. Ottó Cotrone mellett a Fátimidák szicíliai seregétől szenvedett vereséget).[46]

[41] *Leó* diakónus, 104, 117. o. Talán az, hogy Thrakiát nem említi, arra utal, hogy csak a főváros felé törő seregrészt verték vissza a bizánciak, a határ többi részén nem tudták a szövetségesek tevékenységét akadályozni.

[42] Asogik/Asolik örmény krónikás az egész konfliktust bizánci-bolgár háborúnak tartja, melyben a ruszok az utóbbiak szövetségesei voltak, l. *Stokes:* i. m. 486. o.

[43] *Györffy György:* István király és műve. Budapest, 1977. 53. o. – *Marczali:* i. m. 204. o. szerint is a bizánci kalandozások „elhagyása nem valami véres catastrophának volt következése, hanem minden nagyobb válság nélkül egyszerű okozata volt a görög birodalom új megerősödésének"; *Antonopoulos:* i. m. 262–263. o. 961 után ő sem említ már önálló magyar támadást, *Lüttich, R.* sem: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910. 148–149. o. és *Révész László* sem: Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest, 1999. 203. o.: „semmiképpen sem beszélhetünk az augsburgihoz hasonló súlyos vereségről, a kudarc félreérthetetlenül jelezte: a kalandozó hadjáratoknak végérvényesen befellegzett. Igaz, ez a néhány déli irányú próbálkozás már korábban sem hozott nagy eredményeket. Az egyetlen komoly magyar győzelem a bizánci haderő felett ... még 934-ben született. Azt követően a déli szomszéd inkább pénzen váltotta meg a békét. Amikor azonban így döntött, hogy ennek is véget vet, azt illett komolyan venni. A birodalom ugyanis a 10. század második felére különböző hadszíntereken olyan sikereket ért el, amilyenekre ... Jusztinianusz uralkodása óta nem volt példa ... ennek híre nyilván a magyar fejedelmi udvarba is eljutott." A középbizánci időszak katonai fénykora egészen pontosan meghatározható: Nikephoros Phokas főparancsnoki – Domestikos ton Scholon – kinevezése (954/955) és Ioannes Tzimiskes halála (976) közötti időszakban.

[44] Erről legutóbb *Makk Ferenc:* A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2001/1. 130–138. o.

[45] Miután a Morava-torkolatig birtokba vették a területet, a magyarok utolsó nagy kalandozó útvonalát is lezárták dél felé (ahogy korábban a szász dinasztia a nyugatiakat: 933–937/951 között az északi, csehszász utat, 938–955 között a nyugati, bajor utat, 951–952-ben az itáliai Strata Ungarorumot). L. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in The Fogg Museum of Art. Vol. I. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. Ed. *J. Nesbitt* and *N. Oikonomides.* Washington, 1991. 100–101., 195–196. o. Ras (ma Raška) és Morava (a Duna és a Morava torkolatánál) új bizánci themák voltak a 970-es években.

[46] Liudprand tanúsága szerint a konstantinápolyi közvéleményben volt olyan várakozás 968-ban, hogy Bizánc és a németek együtt lépnek föl ellenük: Középkori krónikások VI–VII. Liudprand történeti munkái:

Bizánc célja ebben a korszakban a keleti hódítás volt, főleg a két katonacsászár, II. Nikephoros és I. Ioannes idején.[47] A rusz háború előtt az volt az elsődleges hadszíntér,[48] ottani lekötöttsége miatt bérelte fel II. Nikephoros Szvjatoszlávot a bolgárok ellen. Ioannes 974-ben Bagdad elleni támadáson gondolkodott,[49] majd 975-ben Szíriába és Libanonba vezetett hadjáratot, melyről III. Ashot örmény királynak írott levelében Jeruzsálem visszafoglalását nevezi céljának.[50] Vagyis a magyarok elleni katonai akció egyáltalán nem állt a császár szándékában. Ez azonban a magyarok, illetve a fejedelmi család számára akkor nem volt egyértelmű – Bulgária meghódításával a bizánciak elzárták a dél felé vezető utat. A szállásterület váratlanul gyors megközelítése és a bolgár uralkodócsalád félreállítása (valamint talán az is, hogy Szvjatoszláv halálában is a bizánciak kezét láthatták), közvetlen fenyegetésként tüntethette fel számukra Bizáncot. Gézának, aki valószínűleg részt vett a Bizánc elleni vállalkozásokban, míg a németek elleniekben nem, ez elegendő lehetett ahhoz, hogy „nyugatra nyisson."[51]

A magyarok számára a külpolitikai helyzet a X. század elejéhez képest alapvetően megváltozott: akkor ők avatkozhattak be más, megosztott országok belviszályaiba, most viszont két erős nagyhatalom volt a szomszédjuk, melyek a még független kisebb államokat igyekeztek befolyásuk alá vonni. Ebben a helyzetben önálló játékterük beszűkült, fennállt a lehetősége, hogy a két birodalom valamelyike kihasználja belharcaikat. Katonailag az ország ugyan jelentős erővel bírt, de megosztottsága miatt az aligha érvényesülhetett –nem véletlenül volt Géza fejedelem fő célja éppen a törzsi szeparatizmus letörése. Annak végrehajtása viszont már csak új ideológiai keretben volt lehetséges, a kereszténység felvételével, mert a hit terjesztése vagy védelme címén elháríthatta a két külhatalom beavatkozását.

Antapodosis, Historia Ottonis, Relatio. Ford. *Jurkovich Emil, dr. Gombos F. Albin* és *Gaál Lajos.* Budapest, 1908. 247–248. o. (a továbbiakban: *Liudprand*). A X. századi síita mozgalom sikereiről l. *Halm, H.:* The Empire of the Mahdi. The Rise of the Fatimids. Leiden–New York–Köln, 1996.

[47] Az ekkori militáns bizánci fellépésről az iszlám ellen még *Kolbaba, T. M.:* Fighting for Christianity – Holy War in the Byzantine Empire. *Byzantion,* 1998/LXVIII. 205–206. o. Nikephoros Phokas vértanúvá nyilváníttatta volna a hitetlenek elleni harcban elesetteket, ezt ugyan az egyház elutasította, de a hadseregben és a végeken népszerű gondolat lehetett: DV 215–217. o. Továbbá Kemal ad-Din XIII. századi munkája szerint ugyanő, mikor 965-ben bevette Tarsost, a mecsetben felment a minbarra (szószék), megkérdezte kísérőitől: „Hol állok most?" „Tarsos minbarján" – válaszolták, mire ő: „Nem, Jeruzsálem minbarján állok, mivel egyedül Tarsos zárta el a Jeruzsálembe vivő utat – The Cambridge Medieval History vol. IV. The Byzantine Empire I. Byzantium and Its Neighbours. Ed. *J. M. Hussey.* Cambridge, 1966.

[48] Mint 964-ben a bagdadi kalifához írott leveléből is kitűnik, melyben Antiochia, majd Egyiptom meghódítását ígéri – *S. Vryonis jr.:* Byzantium and Europe. London, 1967. 87–88. o.

[49] *Leó* diakónus 147. o.

[50] Armenia and the Crusades. Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa. Tr. *A. E. Dostourian.* Lanham-New York-London, 1993. 30–31. o. Hogy a levél pontosan írja-e le a hadjárat történetét, az gyakori vita tárgya, l. *Walker, P. E.:* The „Crusade" of John Tzimisces in the Light of New Arabic Evidence. *Byzantion,* 1977/XLVII. 301–327. o. Azonban, mint *Whittow:* i. m. 356–357. o. leírja, a levél propagandisztikus célja a lényeg, hogy az örményeket és a keleti kereszténységet nagyobb részvételre bírja a birodalom háborús erőfeszítéseiben a muszlimok ellen.

[51] Érdemes megfigyelni a X. század második felében keresztény hitre tért országok választásait. A kijevi Rusz, Vlagyimir idején külső fenyegetés híján válogathatott – ahogy válogatott is: PVL 96–98., 110–111. o. – majd a politikailag legelőnyösebb görög egyház mellett döntött. Csehország, mely régóta I. Ottó hűbérese volt, nem választhatott, a német birodalmi egyház része lett. Lengyelország, az Elba-vidéki szász terjeszkedés célpontjaként választhatott volna más vallást, de az nem mentesíthette volna az Ottók nyomásától – végül III. Ottó idején sikerült önálló érsekséget alapítania. Magyarország viszont a nyugati és keleti kereszténység és a két nagy birodalom közé ékelődve csak e kettő közül választhatott (más vallás – zsidó, muszlim – csak az addigi pogány különállás új kiadása lett volna). Viszont amelyik birodalom erővel próbálta volna a saját „nyájába" terelni, az azt kockáztatta volna, hogy épp a riválisa oldalára löki az országot. A bizánciak 971-es balkáni rendezése éppen ilyen helyzetet teremtett a törzsszövetség vezetése számára.

A nyugati rítus felvétele bizonyosan azzal az igénnyel is párosult a fejedelem részéről, hogy tisztázza a viszonyokat: ki tart vele és ki nem.[52] Ez viszont fontossá tette, hogy a bizánciakat lehetőleg akadályozza a balkáni szerzemények konszolidálásában, ahonnan közvetlenül támogathatták volna a pogány vagy ortodox ellenzéket. Támogatta hát Sámuel és testvérei macedóniai mozgalmát, mely újra önállósítani akarta Bulgáriát. Erre mutat, hogy 973. március 23-án a magyarokkal együtt két bolgár követ is ott volt Quedlinburgban. Ez egyébként azt is szemlélteti, hogy I. Ottó egyáltalán nem volt Bizánc szövetségese: ma is furcsa volna, ha alig egy évvel a szövetségkötés után a szövetséges hatalom ellen lázadókat legfelsőbb szinten fogadják. Bizánc balkáni megerősödése nem volt érdeke a császárnak, hiszen ezzel fennállt a lehetősége, hogy a magyarok bizánci krisztianizációja a német határokig juttatja a rivális birodalom befolyását.[53]

A bizánci helyett a német egyházi befolyás vállalása tehát kényszer szülte megoldás volt Géza fejedelem számára. Ez érthetővé teszi, hogy I. Ioannes halála (976) után, mikor Bizánc belviszályaiba bonyolódott, Bulgária pedig Sámuel és testvérei vezetésével újra önállósult, s így a dél felől potenciálisan fenyegető bizánci támadás veszélye meg-szűnt, a fejedelem amúgy sem túl nagy buzgósága jelentősen alábbhagyott. A bizánci fenyegetés tehát néhány évig csakugyan létezett, csakhogy inkább „képzelt" módon, a fejedelem helyzetmegítélése szerint. I. Ottó részéről a térítés ugyanakkor a politikai függésbe vonás igényével is párosult, amit viszont Géza már nem vállalhatott. A salzburgi érsek és a passaui püspök vitája is erről árulkodott, ez is hozzájárult a térítő munka ellanyhulásához. Az újabb sikerek csak a 990-es évek közepén, új szereplők – Adalbert, III. Ottó, a leendő Szent Henrik és Szent István – és új szemlélet feltűnésével következtek be.[54]

[52] Hasonlóan lehetett, mint 989-ben I. Vlagyimir üzenete a keresztség felvétele előtt országa lakóihoz: aki nem jön a Dnyeperhez megkeresztelkedni, a fejedelem haragját kockáztatja – PVL 116. o.

[53] *Makk Ferenc:* Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996. 31–32., 36. o. „Géza számára a keresztény vallás felvétele alapvetően és elsősorban politikai kérdés volt" – mint láthattuk, legalább annyira bel-, mint külpolitikai; *Pósán László:* Németország a középkorban. Debrecen, 2003. 36–38. o. A bolgár viszonyokhoz: *Obolensky, D.:* A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa, 500–1453. Budapest, 1999. 167–168. o.; *Ostrogorsky, G.:* A bizánci állam története. Budapest, 2003. 280. o. 215. j.; *Pirivatrić, S.:* Samuilova drazsava. Obim i karakter. Beograd, 1997. (angol nyelvű összefoglalóval) 200., 207. o.

[54] *Bozsóky Pál Gerő:* Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig. Szeged, 2000. 193–195. o.; *Ferdinandy Mihály:* III. Ottó, a szent császár. Budapest, 2000. 291–296. o.

Márton Tősér

THE BATTLE OF ARKADIOPOLIS – THE LAST MAGYAR RAID, 970

Summary

In 969, Prince Sviatoslav of Kiev formed a Russian-Bulgarian-Pecheneg-Hungarian alliance against the Byzantine Empire. In the summer of 970, his troops marched towards Constantinople, but were defeated at Arkadiopolis. In Hungarian historiography, the battle is mentioned as the closing event of the Magyar raids, its thorough analysis, however, has not yet been accomplished, as opposed to the battle of Augsburg. Hungarian special literature refers to it in general; it is only Károly Szabó (19th century) and János B. Szabó who treated the subject in detail.

The author introduces the course of the battle based on the somewhat differing texts of Deacon Leo and Skylitzes, and touches upon the sources' data on the strength of the opposing parties, which he considers exaggerated, concerning both sides. He evaluates the Byzantine activity in the battle, relying upon the regulations of two 10th century military treatises, „Praecepta militaria" and „De velitatione bellica". The battle can be described as the typical implementation of the old feint, the false flight, as the contemporary Byzantine commanders usually tried to triumph over their enemies through tricks and ambushes, rather than risking open combat. The author then discusses the activity of the Magyars, whose nomadic mounted strategy was well known all around Europe at that time, and yet strangely enough the Byzantine sources do not mention its characteristics (careful reconnaissance, feints, the avoidance of close combat, bowing tactics, etc) in connection with Arkadiopolis, which they should not have failed referring to. The explanation for that may be that the Magyars, who participated in the Balkan campaign as the allies of Sviatoslav, might not have taken part in the battle itself. It must have been the Russian-Bulgarian troops, which were more heavily equipped and more suitable for close combat, that fought with the Byzantines.

Finally, the study deals with the changes in Hungarian politics, pointing out that the battle itself was not a heavy blow for the Magyars, and that it was the Byzantine victory over Sviatoslav (the occupation of Bulgaria and the deposition of the dynasty) in 971, that might have seemed an immediate threat to Prince Géza. This must have been the reason for his sending delegates to Quedlinburg in 973, and for the adoption of the Western rite of Christianity.

Márton Tősér

LA BATAILLE D'ARCADIOPOLIS – LA DERNIÈRE CAMPAGNE D'INCURSION, 970

Résumé

En 969, Sviatoslav, duc de Kiev, créa l'alliance des Russes, des Bulgares, des Petchenègues et des Hongrois contre Byzance. Ses troupes en marche vers Constantinople, en été 970, subirent une défaite à Arcadiopolis. L'historiographie hongroise mentionne celle-ci comme l'événement final de l'époque des incursions, mais elle ne l'a jamais analysé comme l'a fait avec Ausbourg. La littérature hongroise spécialisée s'y attarde peu et ce sont seulement Károly Szabó (XIXe siècle) et János B. Szabó qui s'en occupent plus en détail.

L'auteur présente le déroulement de la bataille d'après les textes, sur certains points différents, du diacre Léo et de Skylitzes en évoquant aussi les données des sources concernant les effectifs qu'il juge exagérées les deux côtés. Il apprécie l'activité des Byzantins sur la base des instructions des deux essais militaires du Xe siècle, *Praecepta militaria* et *De velitatione bellica.* Toute la ba-

taille d'Arcadiopolis est la mise en œuvre classique du vieux stratagème de la fuite simulée: les chefs d'armée byzantins de l'époque cherchaient en général à vaincre leurs ennemis par la ruse et l'artifice au lieu de risquer une bataille ouverte. Ensuite il parle de l'activité des Hongrois dont la tactique nomade équestre était déjà connue dans toute l'Europe. Par conséquent, il est bizarre que les Byzantins ne mentionnent pas ses caractéristiques (reconnaissance approfondie, stratagèmes, éviter le corps à corps, tactique de tir à l'arc...) au sujet d'Arcadiopolis. Cela peut s'expliquer par le fait que les Hongrois – bien qu'ils soient présents dans la campagne sur les Balkans du côté de Sviatoslav –, n'ont peut-être pas participé à cette bataille. Probablement les Byzantins ont été confrontés à des troupes russo-bulgares plus aptes au corps à corps.

Pour finir, l'étude examine l'évolution de la situation politique des Hongrois en concluant qu'Arcadiopolis ne leur était pas encore un coup dur, par contre, en 971, après la défaite de Sviatoslav (occupation de la Bulgarie, destitution de la dynastie), Byzance a pu paraître une menace imminente pour le prince Géza, ce qui peut expliquer l'envoi des messagers à Quedlinbourg (23 mars 973) et l'adoption du christianisme occidental.

Márton Tősér

DIE SCHLACHT BEI ARKADIOPOLIS – DER LETZTE STREIFZUG, 970

Resümee

969 wurde von Fürst Swjatoslaw von Kiew eine Union der Altrussen, Bulgaren, Petschegenen und Ungarn gegen Byzanz gegründet. Seine Truppen waren im Sommer 970 in Richtung Konstantinopel unterwegs, mussten jedoch bei Arkadiopolis eine Niederlage einstecken. Die Schlacht wird in der ungarischen Geschichtsschreibung als das finale Ereignis der Streifzüge erwähnt. Eine detaillierte Analyse dieser Schlacht erfolgte jedoch genauso wenig, wie im Falle der Schlacht von Augsburg. Die ungarische Fachliteratur bezieht sich nur allgemein auf sie; am umfassendsten beschäftigen sich Károly Szabó (19. Jahrhundert) und János B. Szabó mit dem Ereignis.

Der Verfasser gibt den Verlauf der Schlacht aufgrund der zum Teil abweichenden Texte des Diakons Leo und Skylitzes kund. Er kommt auch auf die Stärkeangaben der Quellen zu sprechen, die er auf beiden Seiten für übertrieben hält. Die Tätigkeit der Byzantiner bewertet der Verfasser aufgrund der Maximen von zwei militärischen Abhandlungen aus dem 10. Jahrhundert, der Praecepta militaria und der De velitatione bellica. Die Schlacht bei Arkadiopolis kann in ihrem vollen Ablauf als charakteristische Realisierung der alten Kriegslist, der vorgetäuschten Flucht dargestellt werden, genauso, wie die zeitgenössischen byzantinischen Feldherren im Allgemeinen versuchten, ihre Feinde mit verschiedenen Finessen und Hinterlisten zu besiegen, anstatt offene Schlachten zu riskieren. Anschließend kommt der Autor auf die Tätigkeit der Ungarn zu sprechen, deren Reitertaktik der Nomaden zu dieser Zeit bereits in ganz Europa bekannt gewesen ist. Interessanter Weise werden die Charakteristiken dieser (sorgfältige Aufklärung, Kriegslisten, Vermeiden des Nahkampfes, Bogenschützentaktik usw.) von den Byzantinern, die dies wahrscheinlich nicht unerwähnt gelassen hätten, bei Arkadiopolis nicht erwähnt. Erklärung dafür könnte sein, dass die Ungarn zwar als Verbündete von Swjatoslaw am Balkanfeldzug teilgenommen hatten, ihre Präsenz bei der eigentlichen Schlacht jedoch zweifelhaft ist. Vermutlich wurde die Schlacht gegen die Byzantiner von den stärker aufgerüsteten und für den Nahkampf besser geeigneten Truppen der Altrussen und Bulgaren ausgetragen.

Schließlich kommt die Studie auf die Veränderung der politischen Situation des Ungartums zu sprechen, und stellt zusammenfassend fest, dass Arkadiopolis selbst kein schwerer Schlag für die Ungarn gewesen sei, dass aber Fürst Géza 971, nach dem Sieg über Swjatoslaw (und der Okkupation Bulgariens, dem Ausschalten seines Herrscherhauses), Byzanz als direkte Bedrohung empfunden hätte. Dies könnte Grund dafür gewesen sein, dass er Gesandte nach Quedlinburg schickte (23. März 973) und zum Christentum westlichen Typs übertrat.

Мартон Тешер

БИТВА ПРИ АРКАДИОПОЛИСЕ – ПОСЛЕДНЯЯ АВАНТЮРНАЯ ВОЕННАЯ КАМПАНИЯ, 970 Г.

Резюме

Киевский князь Святослав организовал в 969 году союз русских, болгар, печенегов и венгров против Византии. Войска союзников летом 970 года направлялись к Константинополю, однако у Аркадиополиса они потерпели поражение. В венгерской историографии эта битва упоминается как заключительный аккорд в ряду авантюрных набегов, однако детальный анализ битвы, как это имело место у Аусбурга не проводился. Венгерская историография упоминает о ней только в общих чертах, наиболее подробно изучают эту битву Сабо Карой (XIX век) и Б. Сабо Янош.

Автор настоящего исследования описывает ход битвы на основании несколько отличающихся друг от друга текстов дьякона Лео и Скилитцеса. Автор приводит численные данные, имеющиеся в источниках, хотя он считает их преувеличенными с обеих сторон. Действия византийцев в битве автор оценивает на основании предписаний двух научных военных трактатов X века Praecepta militaria и De velitatione bellica. Битва при Аркадиополисе в целом может быть представлена как характерная реализация старой военной уловки, притворного (мнимого) бегства, в таком духе византийские полководцы того времени обычно старались одерживать победы над своим противником путем различных военных уловок, подстраивания засад, а не рисковать людьми в открытом сражении. Автор статьи останавливается на действиях венгров, тактика которых, опиравшаяся на кочевые лошадиные табуны, в то время была уже известна всей Европе, тем не менее византийцы, которые едва ли оставили бы это без замечания, странным образом не упоминают о таких характерных приемах венгров при Аркадиополисе (тщательная разведка, военные уловки, избежание рукопашного боя, лучная тактика и т.д.). Все это можно объяснить тем, что хотя венгры и участвовали в балканской кампании как союзники Святослава, но действенное участие их в самой битве (их присутствие) остается сомнительным. В битве с византийцами при Аркадиополисе сражались скорее располагавшие более сильным снаряжением, пригодным для рукопашного боя, русско-болгарские войска.

В заключение статья анализирует изменение политического положения венгров, резюмируя при этом, что поражение при Аркадиополисе само по себе не было серьезным ударом для них, однако в 971 году после поряжения Святослава (оккупации Болгарии, свержения с трона болгарского правителя) Византия могла казаться непосредственной угрозой для князя Гезы. Это могло послужить причиной направления посла в Квединбург (23 марта 973 года) и принятия христианства западного образца.

Budapest, 2004.
408 o., ill.
5880.- Ft
ISBN 963 327 367 6

Hermann Róbert
Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái

Hermann Róbert könyvével indul a Zrínyi Kiadó Nagy csaták című új sorozata. Célunk az, hogy a magyar történelem egy-egy háborús korszakának csatáin és ütközetein keresztül mutassuk be a magyar történelem egészét. Természetesen a hadieseményekre összpontosítunk, de miután a háborút társadalmi jelenségnek – vagy ahogy a neves porosz katonai teoretikus, Karl von Clausewitz fogalmazott, a politika más, erőszakos eszközökkel történő folytatásának – tekintjük, a kor tágabb politikai körülményeit ismertetve szólunk a háborúk történetéről.

A kötet nem a forradalom és a szabadságharc története, sőt nem is teljességre törekvő hadi krónikája. A szerző arra vállalkozott, hogy elemezze a szabadságharc legjelentősebb összecsapásait, s ezáltal a magyar hadtörténelem egyik legdicsőségesebb időszakát idézze fel a mai olvasó számára. A korszak politikatörténete, valamint a hadszíntér és a közlekedési lehetőségek ismertetése után a szembenálló haderőket mutatja be, majd ezt követi a szabadságharc 11 csatájának és 28 ütközetének leírása – számos illusztrációval, világosan eligazító térképekkel, az összecsapásokban szemben álló erők vezetőinek életrajzával és a fennmaradt jelentésekből, visszaemlékezésekből, levelekből vett részletekkel. A kötetet részletes, áttekintő bibliográfia zárja.

Zrínyi Kiadó

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

SZIGETVÁR „VESZEDELMEI" A MAGYAR IRODALOMBAN

„Úgy kellene, hogy elég legyen a Zrínyi nevét
kimondani, s már visszhang támadjon." (*Babits*)

A *veszedelem* a magyar régiségben 'ostrom', 'várvívás' jelentéssel is bír. Tinódi Sebestyén, aki Török Bálint lantosa volt Szigetváron 1541 végéig, „Szegedi veszedelem" és „Ördög Mátyás veszödelme" címmel adott ki históriás énekeket (Chronica, 1554). Közel száz év múltán Zrínyi Miklós is Sziget veszedelméről, megvívásáról, megszállásáról énekel „Szigeti veszedelem" című eposzában. Művét tizenötször is „Obsidio Szigetiana" címmel illeti az egyes énekek élén, de csak egyszer mondja veszedelemnek, a Syrena-kötet (1651) előszavában: „Homerus 100 esztendővel az trojai veszedelem után írta historiáját; énnékem is 100 esztendővel az után történt irnom Szigeti veszedelmet."[1]

Sziget,[2] a későbbi Szigetvár veszedelmeit 1530-tól szinte folyamatosan számíthatjuk: akkor Török Bálint védte meg, 1543-tól pedig Ferdinánd császár és király kapitányai: „Segedh György, Horváth Márton, Tahy Ferenc, Dersffy Farkas öregbítették a vár jó hírét. Kerecsényi László kapitány idejében már olyan erős volt ez a végvár, hogy 1555-ben sikeresen kiállta Tujgon pasa ostromát", 1556-ban „pedig Horváth Stancsics Márk védte meg Ali pasa hadaival szemben".[3]

Tőke Ferenc verses magyar históriája (1556) és a történetírók: Zsámboky, Istvánffy

Az 1566 előtti „szigeti veszedelmek" közül az 1556. évi ostromnak volt számottevő irodalmi visszhangja. Horváth Stancsics Márk kapitány sikeres helytállásáról Tőke Ferenc alsólendvai protestáns prédikátor írt nagyobb szabású, hatszázhuszonnyolc sornyi terjedelmű históriás éneket „Historia obsidionis insulae Antemi [...] per rytmos Hungaricos" (História Anthemus szigetének ostromáról [...] magyar versekben) címmel.[4] Tőke Ferenc tehetséges és tekintélyes férfiú volt, előkelő irodalmi kapcsolatokkal és tisztelőkkel. Jelképes véletlen, hogy Históriájának kézirata Tinódi Cronicajának egy példányához kötve maradt fenn, hiszen a hetvenhét napig tartó ostrom méltó krónikása

[1] A *veszedelem* jelentéseit lásd *Szenczi Molnár Albert:* Dictionarium latino–ungaricum; ungarico–latinum. Nürnberg, 1604.; hasonmását kiad. *Imre Mihály,* Budapest, 1990. A Zrínyi-idézetek: *Zrínyi Miklós:* Szigeti veszedelem. (Kiad. *Kovács Sándor Iván.*) Budapest, 2001. 7. o. A továbbiakban is innen idézek.

[2] 1391: Zygeth, 1464: Castrum Sziget, 1559: Sziget vára. Vö. *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. k. Budapest, 1988. 576–577. o.

[3] Szigetvári levelek a török hódoltság korából. (Vál. *Pataki János,* ford. és kiad. *Molnár Imre.*) Szigetvár, 1982. 39. o.

[4] Régi Magyar Költők Tára XVI. század (a továbbiakban: RMKT XVI.). VI. k. (Kiad. *Szilády Áron.*) Budapest, 1896. Újabban Tőke másik fennmaradt magyar versével és Istvánffy Pálról s lányáról írt latin epitáfiumával együtt megjelent: Spira doktor hitehagyása. Szigeti győzedelem. (Kiad. *Tőkei Ferenc.*) Budapest, 1996. (Tőkei sinológus volt, nem sokkal füzetének kiadása után elhunyt. Családját rokonnak hitte Tőke Ferencével.)

nyilvánvalóan Tinódi lehetett volna. Tinódi Sebestyén azonban már 1556. január 30-án meghalt. Tőke tiszteletes szinte azonnal felvette a mester tollát, hogy a nyáron zajló várvívást elbeszélje. Horváth János szerint Tőke Ferenc „modora teljesen a Tinódié", de némiképp „tömörebb, csak »summa szerint« való előadásra törekedett", hogy „a sok szóval [...] embert ne untassuk". És „valamivel talán simábban is versel; felmelegedésre is hajlandóbb"; különösen „szép részlet" versében „a várbeliek kitörő örömének rajza".[5] Tőke Ferenc a világi és a literátus közegben is otthonosan mozgott. Tudott verset adni a Szophoklész Elektráját fordító Bornemisza Péter evangélikus püspök énekeskönyvéhez – vagy ha tetszik, Bornemisza látta meg művében a közölni valót –; ott jelent meg „Az istenek röttenetes haragjáról" című Tőke-vers, amely „Spira Ferenc doktor" hitbeli eltévelyedésével példálódzik. De kezére állt Tőkének a latin verselés is: Istvánffy Pál lányáról és a hamar utána halt Istvánffyról 1553-ban reneszánsz sírverseket írt. A Padovában tanult Istvánffy Pál nemcsak „Volter és Grizeldisz" című széphistóriájával híresítette el nevét: politikus és katona volt, egy ideig Szigetvár udvarbírói tisztségét viselte.[6]

Tőke Ferencet képességei és kapcsolatai kiválóan alkalmassá tették az első verses Szigetvár-história megírására. Zsámboky János kapva kapott a Tőke-versen, s evvel a címmel iktatta könyvtára katalógusába: „Historia obsidionis Regiae Sygeth anno 1556. a Turcis oppugnatae, in versos Hungaricos concinnatae, authore Francisco Tewke Hahotino 1556." „Itt az ének szerzője tehát: hahóti Tőke Ferenc. Mármost a Zala megyei Hahót az alsólindvai Bánffy család őséről, Haholdról kapta nevét. [...] Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy Tőke Ferenc (vagy a Tőke család) az alsólindvai Bánffyak familiárisa lehetett. [...] Érdekes az is, hogy a várvédő Horváth Stancsics Márk édesanyja Hahóti Brigitta, első felesége pedig Hahóti Krisztina volt."[7] A XX. századi Tőkei Ferencnek ezt az eszmefuttatását azzal erősíthetjük meg, hogy Hahóti Tőke Ferenc lelkész és Hahóti Horváth Stancsics várkapitány rokonok lehettek. A nagy Zsámboky megtisztelte Hahóti Tőkét: páratlanul gazdag könyvtárába iktatta Szigetvár-históriáját – de megtisztelte a másik Hahótit, Horváth Stancsicsot is, mert neki ajánlotta nevezetes ostromleírását (Obsidio Zigethiensis anno MDLVI., Bécs, 1558). Kulcsár Péter szerint „Zsámboky nyilván Horváth Márk másodszori kinevezése [1558] alkalmából írta elbeszélését, mintegy tisztelgésül. Az apró adatokban megmutatkozó némi pontatlanságoktól eltekintve hiteles beszámolót ad, egyezőt azzal, amit a szigetvári múzeumban őrzött, Horváth Márk szavai alapján papírra vetett kézirat tartalmaz. Fölhasználta Tőke Ferenc verses históriáját is."[8]

Tőke énekének címében Szigetvár „insula Antemi"-ként szerepel. Zsámboky is így említi: „Szigetet ugyanis egy Antemus nevű, származásra és vagyonra nézve kiváló ember sík s egyben mocsaras helyen építette." Innen tehát az „Antemius szigete". Zsámboky Tőke versének ezt az anticipáló 9. szakaszát tartotta szem előtt:

[5] *Horváth János:* A reformáció jegyében. Budapest, 1957.[2] 216–217. o.

[6] *Holub József:* A kisasszonyfalvi Istvánffy család. *Turul,* 1909. 112–123. o.

[7] *Tőke F.:* i. m. 17. o.

[8] Humanista történetírók. (Kiad. *Kulcsár Péter, Kulcsár Margit* közreműködésével.) Budapest, 1977. 402–403., 1106–1108. o. A jegyzetben említett szigetvári „papírlapot" én egyelőre nem láthattam. Szakály Ferenc szerint Horváth Ferdinánd király kérésére maga írta meg a győzelem után az ostrom történetét, amelyet Peter Seitz Wittenbergben latin nyelven meg is jelentetett, s Zsámboky ez alapján dolgozott. Lásd *Szakály Ferenc:* Egy végvári kapitány hétköznapjai. Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561. Klny. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18. Kaposvár, 1987. 53., 77. o.

Antemus ez várat rakta vala,
Ki jó vitéz, noha szörnyű rest vala,
Veszedelmes időhöz készült vala,
És jövendőt Szigetről mondoz vala.

A várvédők létszámára vonatkozó adatuk azonban eltér. Tőke szerint „mindenestül ha ezren valának", a lovasok sem voltak többen száznál, „Az gyalogok is ötszázan valának,/ Azonkívül kik várasiak valának." Zsámboky információja: „Az őrkatonaság nem túl erős éppen, de tapasztalt és gyakorlott, kétezer főnyi: lovas 180, ezek parancsnoka Újlaky Sebestyén, a többi gyalogos és kitűnő puskás, elöljárójuk Topordi Benedek és Radován Jakab vajda."[9] Radován Jakabnak ebből a dicsőségből az 1566. évi veszedelemkor is része lesz. Jakab „veterán hadnagy"-ot a Szigeti veszedelemben a költő Zrínyi Andriánra kereszteli; ő az ostromének egyik főszereplője, a Demirhámmal vívott párbajban esik el (X. 30–45).

Mind Tőke, mind Zsámboky ostromleírásának nagy példaereje van: megállítható a török, ha katonai szakértelem, bátor szív, leleményesség segíti a keresztény várvédőket. Tőke és Zsámboky természetesen kétfajta irodalmi regiszterben szól: Tőke még az orális énekmondó hagyományt követi (nótajelzést azonban nem ad), Zsámboky történetírást művel. Íme a Tőke-hangütés: „Hallgassátok Szigetnek megszállását!" Zsámboky az információk korrekt összegyűjtésére, a latinul olvasó közönség kiszolgálására törekszik gyorsan megjelentetett munkájával. Tőke Tinódi nyomán jár, Zsámboky a professzionális historikus, aki azonban tiszteli a Tinódik és Tőkék hiteles, gazdag információit (Tinódinak „Egervár viadaljáról való éneké"-t is latinra fordította). Tinódihoz Tőke már verse elején szépen kapcsolódik, átveszi a mester antropomorfizáló gallér-hasonlatát Szulimán szultánról: „Mely nagy gazdagsággal bírja Buda várát, / Egy országnak hatta nekönk fél gallérát." Tőke ezt így mondja a magyarokon Mohács óta regnáló „Solimanus"-ról: „Fő házakat [várakat] mind kezéhez vette vala, / Csak gallérát nyakunkban hatta vala".[10] Nem valószínű, hogy a gallér: az ország subájának pereme, nevezetesen Dunán inneni[11] déli sávja lenne, ahol 1556-ban Szigetvár és Babócsa védői állták a sarat. Tőke Ferenc is a Felföldre célozhat.

Tőke tinódizmusánál alighanem messzebbre mutatnak a Szigetvár-história szinte balladás ismétlései és párhuzamosságai:

[9] A létszámról lásd *Szakály:* i. m. 52. o.

[10] *Tinódi Sebestyén:* Az szalkai mezőn való viadalból. RMKT XVI. II. k. 1881. 339. o. Amikor Mikes Kelemen – egy sikertelen katonai vállalkozás alkalmával – egyszer Rodostóból közel jutott imádott Székelyföldjéhez, szívdobogással emelte tekintetét a Kárpátok keleti nyúlványára: „Erdély köpönyegére". Az idézett Tőke-hely: RMKT XVI. V. k. 1896. 131. o.

[11] Igen, nem Dunán túli, hanem Dunán inneni. Ez az úgynevezett regionális tájszemlélet, amely nem Budáról és Pestről, hanem Somogyból, Vasból vagy a Muraközből szemlél. Lásd Magyari Istvánnál (szerinte Nádasdy Tamás „Dunán inneni ország főkapitánya") vagy Zrínyinél is („Dunán innen levő, vagy túl való föld": Az török afium ellen való orvosság). Tőke énekének utolsó előtti 3. szakaszában is így: „Méltók erre a szigeti vitézek, / Segétsétek, és őket tiszteljétek; / Valahul kik Dunán innen élhettek, / Ők általok most megmenekedtek." Vö. még a Vasi Szemlében futó portrésorozatommal: „Dunán inneni" íróarcok. *Vasi Szemle,* 2002–2003.

Az napkelet felül laptát hányának,
Az városnak falát azzal meggyújtják, [...]
Napkeletről a kaput is elronták,
Napesetről esmég sáncot rakának, [...]
Egyik vége napeset felül vala, [...]
Másik vége napkelet felé vala, [...]
Major-kert felűl is sáncok vala,
Napesettűl vár ellenébe vala, [...]
Napkelet felűl is egy sáncok vala, [...]

Árokháton nagy két rakás fa vala,
Kiket törökök egybe hordottak vala,
Az árkokat azokkal teltik vala,
Kibűl nékünk veszedelmünk lesz vala.

Az napkelet felűl egyik rakás volt;
Az napeset felűl másik rakás volt,
Huszonöt ezer szekér fa egyik volt,
A mint mondják, a másik húszezer volt. [...]

Fel szél felűl egy sáncot töltenek, [...]
Fel széltűl azt töretteték.

Az égtájak, a sáncok, a rakás fák sztereotípiái után a halmok („zsák-várak") hasonló halmozására is rámutathatunk:

Ám két halmot két felül felrakának, [...]
Nagy szélessen, magasan felrakák, [...]

A két zsák vár közi mennyi hely vólt,
Annyi helyen az árok betöltve vólt,
Fával, földdel dél felűl mind rakva vólt,
Azzal esmég Sziget igen megbúsúlt vólt.[12]

Tőke Ferenc versének mind élénk, mind fenséges részleteit kiemelhetjük. Ilyen eleven festésű a hajdúk vigadozása az ostrom negyvenedik napját követően: „Mint a méhek, úgyan zengenek vala." Ilyen a Horváth Márkó (Mártony) magános bajvívását előadó diadalmas strófa: „Horvát Mártony emberséget mívele, / Egy törökkel mikor szembe öklele, / Az tar fejét derekától elvévé, / Nagy örömest a várba is bevévé." Öt fenséges szakaszban pedig Tőke ugyanazt mondja ki, amit majd Zrínyi is hangoztat eposzában az erkölcsi megjobbulásról és az isteni segítségről:

[12] RMKT XVI.VI. k. 1896. 134, 137–138, 140. o. A 144. lapon (417. sor) az *öttenek* sajtóhiba lehet: „Fel szél felől egy sáncot *öttenek*" – helyesen: *töttenek* vagy *tőtöttenek*. (Komlovszki alább idézett kiadásában: *ötöttenek!*)

Hátra veténk életünknek gonoszságát,
Megérzenénk az ő irgalmasságát,
Elvenné ő rólunk ily nagy ostorát,
Pogányokat, a mi bűnünk jutalmát.

Két versszakkal odébb már következhet az elesettek dicsőséges szeregszemléje, majd az intelem:

Méltók erre a szigeti vitézek,
Segétsétek, és őket tiszteljétek;
Valahul kik Dunán innen élhettek,
Ők általok most megmenekedtetek.[13]

A nyersebb végvári valóság sem hiányozhat Tőke énekéből: „Huszonkilenc fejet a várba vínek": azaz vitték a falak mögé diadaljelként a levágott török fejeket, ahogyan Markó kapitány is bevitte azt, amelyet lecsapott párbajellenfelének nyakáról. Ez volt az akkori idők szokása. A török kocsira hányta a levágott fejeket, a költő-hadvezér Zrínyi karóba vonatva Csáktornya bástyáit szegte végig velük. Amikor a tudós Tollius Zrínyihez igyekezve a falak alá érkezett, a facsaró bűz miatt nem győzte orra és szája elé emelni batisztzsebkendőjét.[14] Kegyelem nemigen volt, leszámítva a kicserélhető vagy eladható foglyokat. Többnyire mindjárt szablyával ítélkeztek. Íme egy érzékletes példa Tőke verséből; mint holmi parasztot, úgy ölik meg a budiba bújt janicsár agát:

Jancsár-aga féltiben szűkölt vala,
Árnyékszékben kedve ellen űl vala,
A magyarok onnéd is kivonják vala,
És mind paraszt, őtet megölik vala.[15]

Bonfini után Istvánffy Miklós írt latinul nagyszabású Magyar Történelmet az 1613. év előtti bő egy századról. Csak 1622-ben jelent meg, és készült XVII. század eleji kéziratos magyar fordítása is Tállyai Pál tollából.[16] Istvánffy Szekfű Gyuláig a legjobb tollú magyar historikus; ahogy Kulcsár Péter, Bonfini monográfusa karakterizálja: „Színpadi jelenteket alkot, hőseit beszélteti, [...] Jellemrajzai mélyrehatók.[...] Az első 1–16. könyv (1550-ig) merőben irodalmi alapú, a következő rész első kézből vett forrásokra, saját tapasztalatára épül. [...] Sok hadijelentést, esetenként szóhagyományt, oklevelet is használ."[17] Elég valószínűtlen, hogy a hőseit és forrásait így megbecsülő Istvánffy ne ismerte volna Tőke Ferenc Szigetvár-énekét, amelyet Zsámboky is hasznosított. Apjának, Istvánffy Pál szigeti udvarbírónak elsiratóját ne ismerte volna? Mindenesetre a XIX. könyvben részletes előadással, a legméltóbban adózik az 1556. évi ostrom hőseinek, annál is inkább, mivel

[13] Az eddigi idézetek: Uo. 142–143, 148, 150. o.

[14] Vö. *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Vendégjárás Csáktornyán. In: *Uő:* Humanizmus és nemzeti irodalom. Budapest, 1966. 137–149. o. Tollius beszámolóját kiadta *Pulszky Ferenc*: *Életképek,* 1845. I. 802–804. o.

[15] RMKT XVI. VI. k. 1896. 136. o.

[16] A Tállyai-fordítás első hányada: Istvánnfy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. (Kiad. *Benits Péter.*) Budapest, 2001. Második kötete: uo., 2003. (Balassi Kiadó.)

[17] Vö. *Kulcsár Péter* szócikkével: Új Magyar Irodalmi Lexikon. (Szerk. *Péter László.*) II. k. Budapest, 1994. 880–882. o.

katonaként is jelen volt az eseménynél, mint Zrínyi csapatának tagja. Horváth Markót egyszer Mártonnak mondja Istvánffy is, s éppen oly sorrendben és összefüggésben, ahogy azt Tőke Ferencnél találjuk. Igen ám, de mindez Istvánffynál azzal a hozzátétellel van így, hogy a szigetiek kirohanása Markó–Márton és a török párviadala előtt ama jól kiválasztott pillanatban történt, amikor a törökök „a sátrak felhúzásával foglalkoztak".[18] Ez a megokoló láncszem sem Tőkénél, sem Zsámbokynál nincs meg. Istvánffy elbeszélése tágasabb s koncepciózusabb Tőkéénél és Zsámbokyénál. Nagy fontosságot tulajdonít az ún. babocsai epizódnak. Babócsára a Szigetet vívó Ali vonult el csatázni, majd megcsúfoltatva visszatért. Istvánffy főként a szigeti Zrínyi Miklós emlékezetes tetteit és ezer lovasának mozgását követi figyelemmel. Ezt a Rinya-parti epizódot a dédunoka Zrínyi sem hagyta ki eposzából: „Most is babocsai Rinya török vértűl / Meleg, és fejérlik mező sok holttesttűl" (V, 18). A majdani szigetvári hősről Istvánffynak van egy kis novellisztikus anekdotája is: „Ezen harcban Zrínyi lova átlövetett, és midőn másra űlne, arannyal átszőtt palástja egy ágyúgolyótól átfúratott; mondják, hogy a zavarban Budak verőcei parancsnok horvát nyelven kérdé tőle, hogy kicsoda, mire ő válaszolá, hogy Zrínyi Miklós, üdvözli Alit, majd lovát sarkantyúba kapva elnyargalt; este, midőn Zrínyi vacsorált, egy levelet kapott, melyben Ali köszöné a Bodaktól küldött üdvözletet, igérvén, hogy keresend alkalmat azt viszonozni."[19] Babocsa hőse Istvánffy szerint egyértelműen a szigeti Zrínyi: „E harcban kitűnt Zrínyi hősiessége, kinek az egész győzelem tulajdonítható."[20]

Persze hogy ismernie kellett Istvánffynak Tőke Ferenc Szigetvár első ostroma körüli költői szolgálatait és apjának s testvérhúgának elhunyta iránti figyelmét. Az esetleg átvett Tőke-információkat azonban nagyobb mérvű tájékozódás egészében oldotta el. Mintha már a második szigetvári ostromra, Zrínyi dicsőítésére tartalékolta volna színpadi jeleneteket, alakokat, hősöket festő historikusi energiáit.

História az Szigetvárnak veszéséről (1566)

Ez a háromszáznegyvennégy sorra rúgó, szerző nélküli tudósító históriás ének 1566-ban készült, s meg is jelent Kolozsvárott 1600 előtt, de csak első huszonhét versszakát tartalmazó nyomtatott töredéke maradt fenn.[21] Noha gördülékenyebb verselésű, mint Tőke Ferenc hozzá képest archaikus Szigetvár-históriája, sokáig élt a gyanú, hogy szerzőjük Tőke személyében közös lehet. A Tőke-versből ismerős „országunknak fél gallérát" nem lehet érv Tőke mellett, hiszen azt ő is Tinódiból vette. Újabban a bölcsészhallgató Kis Tímea meggyőzően hasonlította össze szemináriumunkon a két Szigetvár-história frazeologiáját, és kizárta a közös szerzőséget.[22] Azt a lehetőséget is elvetette, hogy ne-

[18] *Istvánffy Miklós:* Magyarország története 1490–1606. (Ford. *Vidovich György.*) Debrecen, 1867. 414. o.
[19] Uo. 411. o.
[20] Uo. 412. o.
[21] RMKT XVI. VII. k. (Kiad. *Szilády Áron,* jegyzetek: *Dézsi Lajos.*) 1912. 1926. o. Újabb kiadása: Balassi Bálint és a 16. század költői. (Kiad. *Komlovszki Tibor.*) I. k. Budapest, 1979. 849–861. o. Ugyanitt Tőke Ferenc verse is: 674–696. o. (Az *ötöttenek* a 689. lapon.) Nyomtatott töredékéről lásd Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. (Kiad. *Borsa Gedeon* és mások.) Budapest, 1971. N[r] 613.
[22] *Kis Tímea:* Tőke Ferenc és egy névtelen verse Szigetvár két ostromáról (1556, 1566). *Irodalomismeret,* 2002/5–6. sz. 61–64. o.

tán az 1559-ben Babócsa és Szigetvár közelében fekvő Kálmáncsára került Szegedi Kis István, a híres reformátor, Horváth Stancsics Márk pártfogoltja[23] lehetne a szerző.

A „História az Szigetvárnak veszéséről, melyet Zolimán török császár megvévén kezéhöz kapcsola" szerzője korántsem olyan jól értesült, mint Tőke Ferenc. Ismeretes tény, hogy Szolimán vezérei tíz ostromot indítottak Sziget ellen,[24] szerzőnk azonban csak kilencről tud. Ráadásul ilyen valótlanságot állít:

Vég ustrumon Zrínyi Miklós nem vala,
Mert halálos ágyában fekszik vala,
Nyolcadik ustromon sebösült vala;
Egy jancsár ágyához akadott vala.

Harmadnapig az jancsár eltitkolá,
Hogy meghalna, eszében vötte vala,
Az basáknak megjelentötte vala,
Fejét az vitéznek elvötték vala.[25]

A szerző – ha nem kitalálta – így hallhatta ezt a Zrínyi „halálos ágyához" keveredett janicsárról, akit aztán a hírről értesített basák megölettek. Nem világos, miért volt erre szükség, inkább talán megjutalmazniok kellett volna a janicsárt a „jó" hírért. Az még badarabb értesülés, hogy Zrínyi „ágyban, párnák közt"-halála után már csak huszonöt keresztény védő maradt, de azok sem halálra elszánt „kirohanók" voltak, hanem „az nádasra kiszaladtak vala". Szerzőnkről ezek után azt kell feltételeznünk, hogy a tizedik ostrom és a kirohanás előtt vagy elmenekült vagy csak elkerült Szigetvárról, ekképpen nem volt alkalma ismereteket szereznie a szigeti hősök végórájáról.

Annál inkább kincset érők a szigeti nők vitézségéről ránk hagyott, alighanem hiteles, egyszersmind mesés információi. XVI. századi vitéz magyar nőkről már Prágai András összegyűjtött adatokat (Fejedelmeknek serkentő órája, 1628): „Mikor az törökök Székesfejérvárat ostromlanák, azt írja Jovius is Suplemen. Sabell. lib. 26., hogy egy magyar asszony egy kaszával két töröknek egyetlen csapással fejeket vette. Mikor Mehmet budai basa Egret ostromlotta Anno Domini, 1552., azt írja Ascanius Centorius lib. 5. Belli Transylv., hogy egy menyecske az anyjával együtt az bástyán forgolódván ura körül, ki mikor el talált vólna esni, monda az anya a menyecskének: »Jer, lányom, temessük el az uradot.« Kinek mond az menyecske: »Nincs most ideje az temetésnek«, hanem urának fegyverét ragadván ura halálát három töröknek megölésével torolta meg."[26] Tinódi Sebestyénnek mindössze négy sora van a hős egri nőkről: „Dobó futamék bástyába hertelen, // Ott minden népét erőssen biztatja, / Az köveket asszonnépvel hordattya, [...] //

[23] Lásd *Skaricza Máté* Szegedi Kis-életrajzát: Vita Stephani Szegedini. (Ford. *Kathona Géza.*) In: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest, 1974. 125–126. o.

[24] Vö. *Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. Budapest, 1964.[2] 176. o.: „A vár ellen intézett rohamok közül csak egyet ír le, a X. énekben, s csak a galambbal kiküldött levélből értesülünk majd arról, hogy már tízet vertek vissza a szigetiek." A galambposta elfogása (XIII. 86–97) után adja ki a parancsot Szulimán szultán az utolsó rohamra: „Császár mindenfelé parancsol ostromot" (100). Kérdés, hogy ezt a tizenegyedik ostromként említhetjük-e, hiszen a szigetiek már elszánták magukat a kirohanásra, s majd páncéljaikat is eldobálják, hogy könnyebben fogja őket a halálos csapás vagy a golyó.

[25] Vö. 21. jegyzet: id. 1979. évi kiad., 859. o.

[26] Idézve RMKT XVI.VII. k. 1926. 424. o.

Gyorsak, vitéz asszonyok hagyigálnak" (Eger vár viadaljáról való ének, IV. 1495–1500.).[27]

Annál inkább főmotívum az asszonyi vitézség névtelen históriairónk versében:

Negyed röttenetös dolog ez vala:
Egy szép ifjú vitéz az várban vala,
Feleségét nem régön hozta vala,
De megölni erősen szánja vala.

De hogy az veszödelmet látja vala,
Egy hű barátjával szörződik vala,
Feleségét megölni kéri vala,
Az pogánynak mégis nem hagyja vala.

Ezönközben barátja elindula,
Társa feleségéhöz jutott vala,
Az háznak ajtóján belépött vala,
Szablyáját mindjárást rántotta vala.

Az asszony esedözik az vitéznek,
Csak egy szót szól az ő vitéz urának:
„Legyön kegyelöm addig én fejemnek,
Azután legyön vége életömnek".

Igön hamar vitéz ura hivaték,
Senkitől addiglan ő nem bántaték,
Asszonytul ilyen szó hallattaték:
„Vitéz uram, minöm azért szolgálék:

Két kezeddel hogy engömet elveszess,
Jó barátoddal, hogy engem megöless,
De kérlek, hogy mast engömet ne bántass,
Inkább egy jó lovat én alám adass!

Kérlek, uram, hogy ne légy ellenségöm,
Jobb az pogány legyön néköm gyilkosom,
Ha nem vívok, bátor megölettessem,
Feleségödnek soha ne mondhassam".

Hallván ezt az ura, megkeserülé,
Egyik lovát asszony alá nyergelé,
Vitézmódra feleségét fölnyíré,
És mindön szörszámmal fölöltözteté [...]

[27] *Tinódi Sebestyén:* Krónika. (Kiad. *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1984. 279. o. Az elégedetlen utókor kitalált hát egy lóháton hadakozó egri „Dobó Katicát". Lásd Kis Bálint olajképét (1858).

Igön forgódnak az magyar vitézek,
Fáradságokkal semmit nem gondolnak,
Törökökben ott sokan elhullának,
Asszony, urával igön fogolódnak.

Láták törökök asszony vitézségét,
Forgolódását, sok török ölését,
Igen nézik szömélyének szépségét,
Csodálják mint vitéznek embörségét.

Akarák, hogy elevenön megfognák,
De semmi módon asszont nem kaphaták,
Urával az töröket igön vágák,
Az tar fejeket ők igen hullaták.

Az jancsárok hogy ez dolgot megláták,
Az asszonnak az bal csöcsit meglövék,
Vitéz urát ugyanottan levágák,
Mert elevenyön soha nem foghaták.

Jóllehet magyarok igön vívának,
Sok ezör törököt ott levágának,
Porral is bennök sokat elrontának,
De sűrű török közt mind elhullának.[28]

A költő Zrínyi ismerte a férjével együtt harcoló szigetvári asszony históriás énekben megörökített történetét. Erre már a múlt század eleji kutatás rámutatott, s Horváth János így összegezte az eredményeket: „egy asszony nem engedi meg, hogy urának egy megbízott társa megölje, hanem urával részt vesz a harcban, s ottvész vele együtt. A névtelen ének nevezetessége, hogy közvetve egy s más átment belőle Zrínyi hőskölteményébe, az ostrom több részletén kívül épp az utóbb említett hős asszony alakja, kiből ott Deli Vid neje lett. A közvetítő Schaeseus Keresztély erdélyi humanistának hexameteres epikus verse volt (De capto Zigetho), mely 1571-ben került nyomtatásban a világ elé."[29] Zrínyi tehát közvetve 1566 névtelen énekesének harcos házaspár-példája nyomán adja elő

[28] Id. 1979. évi kiad., 856–859. o.

[29] *Horváth J.*: i. m. 218. o. Úgy értelmezi az ének menetét, hogy „Zrínyi, akiről az ének alig is szól", az utolsó ostromnál nem szerepel, mert „sebesülten halálos ágyán fekszik, s az ostrom után harmadnapra meghal." Ha Zrínyi a „Nyolcadik ustromon sebösült vala" (amint a 291. sorban áll), ekkor kaphatta halálos sebét, s mivel hátra volt még „a vég ustrum", nem halhatott meg ezt követően, csak a 8. és 9. ostrom között. Megjegyzendő még: a Névtelen naiv modorú ostromfelsorolásai mind növekvő, néphiedelmi genezisű számadatokat sorolnak elő. A támadók száma „Első ostromon negyvenezer vala", a másodikon „nyolcvan"-, a harmadikon „százezer", a negyediken „másfélszázezer", az ötödiken „százhnyolcvanezer", a hatodikon „kétszázezer", a hetediken „kétszázhúszezör", a nyolcadikon „harmadfélszázezör" (ennek az ostromnak harmadnapján „Szulimán császár meghala"); aztán „Végezék ezt nögyed napon az basák, / Meg ostromhoz egész tábort állítsák". A végbeli magyarok tudják, hogy ez a harc lesz a végső: „Tudják immár, hogy végustromon vannak." Ha Szulimán a 8. ostrom harmadnapján „bánatjában" halt meg, a szimmetria szerint Zrínyinek is akkor kellett meghalnia, a szultánhoz képest heroikusabban: sebesülése miatt. Vö. még *Csuti Emese:* A férfiruhában harcoló nő. In: Szerep és alkotás. (Szerk. *Nagy Réka, S. Sárdi Margit.*) Budapest, 1997.

a „Szigeti veszedelem" XIII. énekének elején Deli Vid és Barbála (a volt barbár asszony) házastársi szerelmét és vitézi egymásrautaltságának merész epizódjait:

Deli Vidnak volt egy szép felesége,
Ez asszonyok közzül csak maradt Szigetbe,
Szebb vala mindeneknél az ő szépsége,
De még azon föllyül urához hűsége.

Török leány vala, de Vid hatalommal,
Elhozá egy várbul nagy erős harccal.
Haissennek hiják vala török szóval,
Körösztség megáldá de most Barbálával.

Ez mikor heában várta volna urát,
Sok könyvel áztatván társa üres ágyát,
Nem tudja, életben van-é, vitéz urát,
Vagy hogy török miát szenvedett szép halált.

Száll Márs ő szüvében, s nem, mint más, sirással,
Vagy nyomorult föcske hosszu jajgatással
Csak ohajtja társát, hanem bátorsággal
Fegyverezi magát ura páncérával.

Páncérát, fegyverét magára fölvészi,
Urának jó kardját oldalára teszi,
Jó lóra felugrik, kopját kézben vészi,
Haját és szép fejét fátyollal tekeri.

És igy török formán Szigetbül ki mégyen,
Táborban mindennel szól csak török nyelven,
Imide-amoda jár minden szegletben,
Hogyha vitéz urát vehetné eszében.

És így tovább, még tizenkilenc szép szakaszon át. Megjegyzendő, hogy a szigetvári nők hősiességéről a költő Zrínyi tudhatott egyik legfontosabb és legkedvesebb kézikönyvéből, az 1587. évi wittenbergi „Zrínyi-album"-ból is, amelynek beszámolói és versei eposzi rangra emelték Szigetvár világra szóló ostromát. Erre már Waczulik Margit igen alapos tanulmánya célzott, a fontos adat azonban hiányzik az újabb Zrínyi-irodalomból. Waczulik szerint Forgách Ferenc második, hosszabb beszámolója Szigetvár veszéséről (Szabó András igazolta, hogy ez csak az Albumot kezdeményező Forgách Imre műve lehet) szerepelteti „a szigetvári nőknek és a harcoló asszonyoknak a Lugossy-kódexből már ismert történetét".[30]

[30] *Waczulik Margit:* Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. In: Szigetvári Emlékkönyv. (Szerk. *Rúzsás Lajos.*) Budapest, 1966. 287–300. o. Az idézett hely: 295. o. (Lásd róla egykorú ismertetésemet: Az értelmes halál. In: *Kovács Sándor Iván:* Zrínyi-tanulmányok. Budapest, 1979. 9–17. o.) *Budina Sámuel* művét kiad. *Molnár Imre:* Budina Sámuel Históriája magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról.

A Črnko–Budina ostrombeszámoló (1568), a Forgách-história és a „Zrínyi-album" (1587)

A Zrínyi Miklós Szigeti veszedelméig elvezethető motívumszálak már a szigeti ostrom témájának eposzi mérvű felfogása felé mutatnak. Az ostromra vonatkozó első hiteles adatok a szigeti hős életben maradt fiatal kamarásának, a horvát Ferenac Črnkónak (Cserenkó Ferencnek) a beszámolójából származnak. A fogságából kiszabadult Cserenkó horvátul írta meg az ostrom történetét (megszabadítója Istvánffy szerint a szigetvári hős fia, Zrínyi György volt), amelyet a laibachi Samuel Budina sietve latinra fordított (Bécs, 1568). Még ez évben németre is átültették, 1569–70-ben olaszul jelent meg kétszer.[31]

Minden későbbi feldolgozásnak a Cserenkó–Budina-féle História az alapforrása. Zsámboky János 1581. évi Bonfini-kiadása Appendixében adja Budina rövid kivonatát, s ez még kétszer megjelent a XVII. században. A költő Zrínyi Miklósnak az 1606-ban megjelent kiadás volt meg; számos Zrínyi-margójegyzettel maradt ránk.[32]

Forgách Ferenc, a kor másik jelentékeny historikusa 1568 és 1573 között írt Magyar Történelmet latinul. Jóllehet „elsőrendűen forrásértékű földolgozás", de mint emlékirat „éles és rosszindulatú, látásmódja sötét, mélységesen kiábrándult, keserű", a szigeti Zrínyiről is kritikusan nyilatkozik; bár elismeri: „ha muszáj, még Zrínyi és társai is képesek hősi helytállásra."[33] Szigetvár ostromát, a kevésnek bizonyult „mintegy kétezer" védő hősiességét Forgách széles és kíméletlen ecsetvonásokkal festi. „Szép küzdelem" és „tisztes halál" – ezt azonban kénytelen leírni. Azzal is méltó dimenziót ad a kirohanásnak, hogy „rettenetes látványosság" volt, a lőportorony felrobbanása pedig oly „hihetetlenül nagy emberveszteség"-gel járt, hogy „még szinte a holtak is bosszút állottak az ellenségen", mert a roppant robbanások „sűrű ellenséges sorokat töröltek el a föld színéről". A „sebesültek, félholtak, haldoklók, megégettek és a széttépett emberi részek látványa a roppant hullahegyekkel egyetemben borzalmas volt". Akárminként ítélt is Forgách Zrínyi főkapitányról, szenvedélyes, robosztus és kíméletlen leírása a leginkább előlegezi a Szigeti veszedelem ostrománekeinek felforrósult atmoszféráját, véres-szennyes történéseit. Forgách várvédő Zrínyije az ostromleírás után azonban mégis megkapja a magáét: fennhéjázó, kegyetlen, kapzsi, a Katzianer-gyilkosságtól a szerelmi színlelésig mindenre képes; földig romboltat nemesi kúriát, kivágat „kerti dísz- és gyümölcsfákat", mert tulajdonosukat merénylőnek hitte vagy fantáziálta.

A Zrínyi-könyvtárból természetesen egy teljes Forgách-kézirat sem hiányzott,[34] de az eposzíró azt a változatot tekintette fontosabbnak, amely az ún. „Zrínyi-album"-ban látott napvilágot (De Zigetho, Hungariae propugnaculo... – Szigetvárról, Magyarország védőbástyájáról, 1587).[35] A szigetvári ostrom ezzel a gyűjteménnyel valóban „eposzképes" témává lett, ahogy ezt már Klaniczay igazolta.[36] Az album kezdeményezője és mecénása

Szigetvár, 1978. Budina négy kiadása is megvolt a Zrínyi-könyvtárban, utal rá már *Négyesy László:* Zrínyi Miklós Költői művek. Budapest, 1914. 46. o.

[31] *Waczulik M.:* i. m. 287–292. o.

[32] Vö. A Bibliotheca Zriniana története és állománya. (Szerk. *Klaniczay Tibor.*) Budapest, 1991. (A továbbiakban: BZ 1991.) N^{r} 113.

[33] *Kulcsár Péter* megállapításai: Humanista történetírók. id. kiad., 1129. o. Az ostrom leírása és a várvédő Zrínyi kíméletlen megítélése uo. 857–861. o. (Borzsák István fordítása).

[34] BZ 1991. N^{r} 114. Ms.

[35] BZ 1991. N^{r} 121., 515.

[36] *Klaniczay T.:* i. m. 1964. 133–136. o.

a szigeti Zrínyi veje, a történetíró Forgách Ferenc öccse: Forgách Imre volt. Ez a Forgách is írogató ember, leveleket váltott híres humanistákkal, és Rimay János is leírta a nevét Justus Lipsiushoz intézett levelében. Forgách egy wittenbergi professzor szerkesztői segítségével 1587-ben már meg is jelentette a szigetvári hőst dicsőítő latin nyelvű albumot. Benne van Forgách Ferenc Szigetvár-fejezete, de ebből nemcsak hiányoznak a becsmérlő kitételek, hanem megtoldva az apológia azzal is, hogy az összeállító Forgách Imre – mutat rá Szabó András – „Hans Katzianer megölését jogosnak tartja. Ez az epizód csak az eredeti Forgách Ferenc-műben van meg, de a vád súlyossága miatt cáfolata mégis belekerült a Zrínyi-albumba."[37] Az album latin dicsőítő verseket közöl a szigetvári hősről, jórészt magyarországi szerzők tollából, s vannak benne exkluzív illusztrációk is.

A koncepciózus Zrínyi-album Szabó András szerint „két évtizedet (1567–1587) ölel át, bizonyítva a Zrínyi-kultusz magyarországi és európai jelenlétét".[36] Klaniczay úgy véli: a Zrínyi-album „egyetemes, európai jelentőséget tulajdonít Szigetvárnak", mert védője volt „az egész keresztény világnak". Ekképpen „az irodalmi hagyomány a szigeti várostromot a török–magyar várháború centrumába állította, a nemzet sorsának hordozójává tette. Ezzel megszületett az eposzi téma. [...] Számos vers abban látja Zrínyi nagyságát, hogy győzött! Itt alakult ki először a szigetváriak győzelméről és a török vereségéről szóló gondolat, amely a Szigeti veszedelem konstrukciójának egyik alapvető pillére lett. [...] Zrínyi pedig már isteni elhivatottságú eposzi hős, akiről [...] énekelni fog a munkás utókor."[38]

Latin és horvát eposzkísérlet Sziget ostromáról: Schaeseus (1571) és Karnarutič (1584)

Vajon miért nem szerepel a Zríny-albumban Istvánffy Miklós, a magyar reneszánsz történetírás betetőzője, aki egyszersmind kiváló latin költő? 1566. november 21-én ő írta az első maradandó epitáfiumot a szigetvári hősről:

> Pannoniának a dísze, e rom haza végbizodalma,
> Miklós fekszik e helyt, kit a harcban, a hadvezetésben
> rég ragyogó Zrini-törzs hajtott e csalóka világra
> lenni csaták hősének, a hadviselésben erősnek. [...]
> Testi mivoltában ha kegyetlen seb megölé is,
> tettei híre sosem fakul el, nem lesz a halálnak
> préda dicső neve, késő századok emlegetik majd,
> míg csak a nap beragyogja a földet az ég magasából.[39]

Az egész csak tizenhét sor; alig hosszabb egy szonettnél. Ennél nem mondtak sokkal többet Sziget mártírjáról a Zrínyi-album szerzői sem – és nem mondták ekkora súllyal és tekintéllyel. Istvánffy talán amaz egyszerű okból maradt el közülük, mert ő Forgách

[37] De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album). Wittenberg, 1587. *Szabó András* tanulmányával. Budapest, 1987. 14. o. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XV).

[36] Uo. 24. o.

[38] *Klaniczay T.:* i. m. 1964. 134–135. o.

[39] Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. (Kiad. *Klaniczay Tibor.*) Budapest, 1982. 374. o. (Hegyi György fordítása.)

Imre készülő albumáról, Forgách meg Istvánffy verséről nem tudott. Pedig Istvánffy mellett legfeljebb Szikszai Hellopoeus Bálint kivétel, aki az albumnak „Zrínyus, de se, ad proceres Ungariae" (Zrínyi szavai saját magáról Magyarország főuraihoz) című versét adta. Szikszai tiszteletes egri, majd debreceni lelkész volt, teológusnak sem utolsó; és rutinos latin verselő. Kétszáztizenegy sornyi Zrínyi-magasztalásában az égi megdicsőülés jutalmát hangoztatja. Első soraiból ugyancsak összerakhatunk egy epitáfiumot:

Itt nyugszom, kit a barbár kard küldött le a sírba,
Zrínyi, vitézségem s fegyverem adta hirem.
Míg éltem, dühödött törökök hadait kaszaboltam,
bátran rémítvén rettenetes seregük. [...]
Így, ha segítettük, míg éltünk, drága hazánkat,
s küzdelmünk nem volt érte hiábavaló,
mondjátok, kiknek harcunk emléke erőt ad:
„Légyen a föld könnyű Zrínyi halotti porán!
Híre a földön örök, s lelke az Isten előtt![40]

Szikszai Hellopoeus százöt disztichonja Horváth János figyelmét is felkeltette: „Ebben a már elsett Zrínyi (mondhatni: szelleme) szól a magyar urakhoz, afféle lírai történetét adva elő Sziget ostromának, saját, rohamra lelkesítő beszédét is közölve vázlatosan; a kirohanást, maga és vitézei elestét is elbeszélve inti végül az urakat, harcoljanak ők is Krisztus nevéért, a nyáj üdvéért, s engeszteljék meg a haragvó istent; ne keressenek segítséget, ne bízzanak másban, szövetségesekben. A költő Zrínyi bizonyára olvasta, egy és más ihlethette is belőle. Így Zrínyi beszédéből az a rész, mely lelküknek angyaloktól égbevitetésére céloz (bár ezt a gondolatot már Tinóditól is hallottuk)."[41]

A magyarországi latin nyelvű irodalom mégdúsabb koszorúját a szigeti Zrínyi az erdélyi szász Christian Schesaeustól kapta. Schesaeus (Scheser) már a Zrínyi-albumnak is szereplője volt, s ezt a harminchat soros versét bekebelezte „Ruinae Pannonicae" (Pannónia romlása) című tizenkét ének terjedelmű eposzába is. Ebből nyomtatásban csak az a négy rész látott napvilágot, amely szerencsére Sziget ostromát beszéli el (Wittenberg, 1571);[42] ezt követi majd eposza a IX. énekében Zrínyi.

A Schesaeus-eposz legfelemelőbb részlete a szigetvári nők vitézségét elbeszélő betét. Szorosan követi a Lugossy-kódexben fennmaradt 1566. évi „História az Szigetvárnak veszéséről" című éneket. Vajon honnan tudott róla, miként kerülhetett hozzá a szövege? Tinódi Cronicájában Schesaeus igen tájékozott volt; ismerte, hitelesítésként használta fel ezt a krónikás költészetet. Talán kutatott is ilyen versek után. Mint a Zrínyi-album egyik szerzője, vajon nem ő figyelmeztethette-e Forgách Imre segítőit a Szigetvár veszéséről

[40] Uo. 471–476. o. (Muraközi Gyula fordítása.)

[41] *Horváth J.:* i. m. 303. o. Vö. még *Écsy Ö. István:* Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben. Kaposvár, 1935.

[42] Ruinae Pannonicae libri quatuor [...] Audita est historia de bello Pannonico Solymanni Imperatoris Turcorum ultimo, Juliae et Zygethi expugnationem continens. Witebergae, MDLXXI. Rövid verse a Zrínyi-albumban sajtóhibás aláírással szerepel: „Christianus Schese*r*is Transsylvanus." Vö. *Hegedűs István:* Schesaeus Keresztély latin költeménye „De capto Zigetho". A Kisfaludy Társaság Évkönyve, 1906. 158–176. o. Magyarul Muraközi Gyula fordításában olvashatunk bőséges Schesaeus-szemelvényeket; lásd a 39. jegyzetben idézett antológiát, 381–463. o. Kritikai kiadása: Opera quae supersunt omnia. (Kiad. *Csonka Ferenc.*) Budapest, 1979.

szerzett históriára? Fordítva nem történhetett, mert Schesaeus a Zrínyi-album megjelenése előtt három évvel meghalt. Az album szerkesztőjének mindenesetre már 1571-től rendelkezésére állott a wittenbergi Schesaeus-kiadás, és abban meglelhette a „História Szigetvárnak veszéséről" latin kompendiumát. Zrínyinek – könyvtárkatalógusából kitetszően – Schesaeus-kötete nem volt, s ha nem állt kezére a kézirat, ő talán a Zrínyi-album információi nyomán kerítette elő.[43]

Megvolt azonban a Bibliotheca Zrinianában a horvát Brne Karnarutič elbeszélő költeménye, a Vazetye Sigetta grada (Velence, 1584). A Szigeti veszedelem előtörténetének Karnarutič az „egyik legfontosabb állomása, mely számos esetben Zrínyi forrásául is szolgált" –, ahogy azt Klaniczay összegezte.[44] Karnarutič a horvát–magyar Zrínyiek elkötelezettje volt, művét a szigetvári hős fiának, a Cserenkó kamarást fogságából kiváltó Zrínyi Györgynek ajánlotta. A négy énekből álló Vazetye Sigetta grada a XVI. századi horvát Zrínyiász, jóllehet inkább horvát népi énekek öszönzéseit, semmint az európai irodalom hatását tükrözi. Zrínyi nagyra becsülte Karnarutičot: Mátyás-tanulmánya végén elragadtatottan idéz belőle horvátul, s „gyönyörűséges pennájá"-t dicséri. Ily mérvű 'Sziget ostroma'-kompozíciónk nem volt még akkor; Karnarutičot Zrínyi mindenképpen a maga eposztervének igézetében szerette s olvasta.

Sziget 1566. évi ostroma a fentiek szerint eposztémává nemesedett. Volt már a várvívásnak latin és horvát énekese, volt magyar verses krónikása – a tárgy arra várt, akit költői tehetsége, műveltsége, politikusi és katonai széleslátása erre predesztinált.

Ez a zseniális fiatal férfi Szigetvár hőszának dédunokája, a húszas évei közepét éppen elhaladó gróf Zrínyi Miklós volt. Szigeti veszedelmével legalább akkora költészettörténeti hőstettet vitt végbe, mint amekkora katonai és erkölcsi diadal volt a szigeti Zrínyi helytállása.

A történetíró Istvánffy valósága és az eposzíró Zrínyi költészete: a „Szigeti veszedelem"

Istvánffy Miklósnak is „gyönyörűséges penná"-ja volt, és némiképp azzal a személyességgel használta Magyar Történelmének Szigetvár ostromát elbeszélő fejezetében (XXIII. könyv), mint az ősére, Sziget főkapitányára visszagondoló Zrínyi. Láttuk, hogy Istvánffy Pál, a historikus apja a Horváth Markó előtti időkben maga is tisztséget viselt Sziget várában, és hozzátehetjük, hogy volt egy ugyancsak Istvánffy Pál nevű rokona is a történetírónak az 1566. évi kirohanók hősi halottjai között.[45] Zrínyi halálának leírása után olvassuk: „Itt estek el a nemes ifjak, Bajomi János, Istvánfy Pál és Csáki György sok másokkal."[46]

Istvánffy már a Szigetvár-fejezet első mondatában érzékelteti, hogy ami 1566-ban történt, az két világ, Európa és Ázsia, a kereszténység és a pogányság küzdelme volt: „A háború minden oldalról lángolván, s a had istene roppant hadseregeket vonván ösz-

[43] A magyar vers és a Schesaeus közötti összefüggés részletes feltárása: *Schweighoffer Tamás:* Egy névtelennek „Az Szigetvárnak veszéséről" c. éneke és Schaesaeusnak „De capto Zigetho historia"-ja közötti párhuzam. *Kalazantinum,* 1906/07. 4–6. sz.

[44] BZ 1991. 286–287. o.; N[r] 320.; lásd még *Klaniczay T.:* i. m. 1964. 132–133. o.

[45] Vő. *Nagy Iván:* Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. V. k. Pest, 1859. 260. o.

[46] *Istvánffy M.:* i. m. 547. o.

sze, úgyhogy rövid időn Európa és Ázsia volt a kétes harcban megküzdendő."[47] Íme a „propugnaculum Christianitatis": a kereszténység védőbástyája képzet; ezt hangoztatják a wittenbergi Zrínyi-album gyászolói és dicsőítői; és mind dédapjának, mind a költő Zrínyinek ez a felfogása (V. 24., 26):

Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség,
Mi vitéz kezünkön van minden reménség. [...]

Az is minekünk nagy tisztességünkre van,
Hogy maga ellenségünk szultán Szulimán...

Ezzel folytatja Istvánffy Miklós is: ott, ahol szövegét a 46. lábjegyzetnél előbb megszakítottuk: „Szolimán Harsányhoz érkezve..." És Harsány után mindjárt következik Szentlőrinc, ahol a törökök augusztus 1-jén nem szállhattak meg nyugodtan, mert az elibük küldött szigetvári gyalogok golyózáporral fogadták őket. Ebben az első harcban máris átesett a tűzkeresztségen Istvánffy Pál, „ki lovon vonult ki" [...] és „ egy török lovasparancsnokot lándzsával átszúrva megölt".[48] A Szigeti veszedelem első és utolsó szava: az „én" és a „fia" (ti. a szigeti hős dédunokája) magára a költőre utal. Így van az már az Istvánffy-históriában is: az első hőstett, még Szentlőrincnél, Istvánffy Pál nevéhez fűződik, és az utolsó roham, a kirohanás egyik ifjú áldozata is ugyanez a vitéz Istvánffy.

Zrínyit bátoríthatta ez a személyesség, s mert igen részletes, megokolt, emelkedett szövegben lelt rá, a történetírói bőséget, az adatgazdagságot is fokozott figyelemmel kísérte. Amit átmenthetett Istvánffyból eposzába, ahhoz két kézzel nyúlt. Mindenekelőtt az ostromot sokáig álló magyar–horvát védők, az emlékezetre méltó hősök érdekelték.

Istvánffy szerint a szigeti várvédő katonák „száma mintegy 2500 emberre ment, a nőket és a gyermekeket kivéve".[49] Közülük – ha jól számolom –, előadásának menete szerint Istvánffy a következőket sorolja fel (zárójelbe téve a Thállyai-fordítás névalakjai): Istvánffy Pál, Dombai János (Dombay Jankus), Farkasits Péter, Zrínyi Miklós, Alapy (Alapian) Gáspár, Szecsődy Máté, Radován (Radványi) Jakab, Dandó Ferenc, Báta városi Péter (Bathay Péter), Deák Balázs (Balás Deák), Győry Máté (Mátyás), Szecsődy Máté, Bosnyák Márton, Gerdey János, Botosi (Batósy) Péter, Bika András, Orosztóni (Orosztonyi) Péter, Póki (Poky) Gergely, Medvei Bence (Medve Benedek), Novákovits János – ugyanő[?] alább: öreg Novák János –, Pribék János, Esperei (Espetey) Balázs, Dezső András, Szilkó (Silkó) Menyhért (Menyhárt), Cserenkóni (Cserenkó) Ferenc, Szerecseny (Szerecsen) Márk, Horvát György, Juranics Lőrinc, Papratovics Farkas, Kobács (Kobak) Miklós, Patacsics Péter, Bajomi (Bajony) János, Csáky György, Kecskés György, Geréczi Bertalan (Gerecs Bartolus), Orsits Iván, Zrínyi György.[50] Szinte mind szerepelnek a Szigeti veszedelemben, de például Esperei Balázst vagy Dezső Andrást nem találhatni az eposzban. Jenei Ferenc tanulmánya után[51] van tehát még kutatni való a hősök valósága és költészete között, hiszen sem a fiktív, sem az olyan valóságos szerep-

[47] Uo. 537. o.
[48] Uo. 537. o. (mindjárt Szolimán említése után).
[49] Uo. 539. o.
[50] *Benits Péter:* A szigetvári ostrom leírása Tállyai Pál XVII. század eleji kéziratos Istvánffy-fordításából. *Irodalomismeret,* 1999/1–2. sz. 1–16. o. Különlenyomata (Első közlés, 7) egybefűzve *Kincses Tünde* és *Szmeló Magdolna* munkájával: Zrínyi Miklós műveinek Szigetvár-topográfiája. 18–20. o.

lőkről nem szóltunk, mint Deli Vid, akinek személyében képzeleti összetevők is keveredtek. A Jenei-tanulmányt továbbfolytató Csillag István szerint „A Szigeti veszedelem néven nevezett 57 hőse közül 35 esetben ismerjük a szereplőt ihlető történeti személyt vagy valószínű történeti vonatkozásait."[52] Kétségtelen, hogy Zrínyi forrásai közül a legtöbb nevet Istvánffytól vette át. A szigeti várnak szinte minden katonája, civilje osztozott a halálban, Istvánffy szerint a török „állítólag 20 000 embert vesztett".[53]

Zrínyi Miklós nem történelmet írt, hanem eposzt, jóllehet hőskölteményéből nemcsak hőskatalógus, hanem annak a szigeti várnak a topográfiája is kibontható,[54] amelyben sohasem járt (csak elhaladt falai alatt, amikor téli hadjáratát vezette).[55]

Pillantás Szigetvár és a Zrínyiek XVIII–XX. századi irodalmi jelenlétére

A történelmi Magyarország soknemzetiségű írói hungarus-öntudattal bírtak, de ha tehették, írásban-nyomtatásban anyanyelvükön fejezték ki magukat: németül, horvátul, szerbül, szlovákul, románul. A töröktől leginkább fenyegetett Balkán népeinek folklórjában eleitől fogva jelen lévő a Zrínyiek hősiessége. Tanúi lehetünk annak a páratlan esetnek is, hogy a Zrínyi-testvérpár ugyanazt a verseskönyvet (Adriai tengernek szirénája gróf Zrínyi Miklós, Bécs, 1651) horvátul is kiadja (Adrianskoga mora syrena groff Zrinski Petar, Velence, 1660). Sziget veszedelméről van tehát egy magyar és egy horvát barokk eposzunk: a magyar a szabadabb szellemű, a horvát a rigorózusabb; heroizmusuk, buzdító erejük azonban egyívású. A horvát fordítás ráadásul ikonográfiailag jóval reprezentatívabb: egy XVI. századi Tasso-díszkiadás inspirálta.

Mártírhalálával a szigeti hős mindjárt belekerült az európai röpirat- és reláció-irodalomba, de dédunokájának sem kellett panaszolkodnia: még életében dicsőítő angol nyelvű életrajzot adtak ki róla Londonban azzal a szándékal, hogy propagálják kívánatos fővezérségét egy török elleni összefogás létrejötte esetén (The Conduct and Character of Count Nicholas Serini [...] With his Parallels Scanderbeg & Tamberlain, London, Printed for Samuel Speed, 1664).

A Wesselényi-féle rendi szervezkedés megtorlása 1671-ben a lefejezett Zrínyi Pétert tette sokkal ismertebbé Európában annál, mint amit bátyja verseskönyvének horvátra fordításával elért. Vérpadra lépése előtti búcsúlevelének különböző nyelvű fordításait nemrég jelentette meg kultikus kiadványban egy horvát politikus: Dražen Budiša (Moje drago zerdcze. Pismo Petra Zrinskoga Katarini Zrinski u suvremenim prijevodima, Zág-

[51] *Jenei Ferenc:* A „Szigeti veszedelem" magyar hősei. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1966. 257–262. o.

[52] *Csillag István:* Valóság és költészet. – A „Zrínyiász" magyar hőseiről. *Somogy,* 1991/6. sz. 38–41. o.

[53] *Istvánffy M.:* i. m. 548. o.

[54] Vö. az 50. jegyzettel.

[55] A Zrínyi-költészettel foglalkozó szakirodalom felsorolása 1970-ig: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. (Kiad. *Stoll Béla–Varga Imre–V. Kovács Sándor.*) Budapest, 1972. 478–489. o.; 1994-ig: Új Magyar Irodalmi Lexikon. III. k. Budapest, 1994. 2320–2323. o.; 2000-ig: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. rész, Barokk és késő-barokk rokokó. Budapest, 2003. (2. átdolg. kiad.) Lásd még Szigeti veszedelem-kiadásunkat: Budapest, 2001. Európa Kiadó, Millenniumi Könyvtár. Zrínyi *Összes művei*nek kiadása a Kortárs Kiadónál a Magyar Remekírók-sorozatban 2003 nyarán jelent meg. A prózát *Kulcsár Péter,* a leveleket *Hausner Gábor,* a költői műveket a szerkesztő és az utószót író *Kovács Sándor Iván* rendezte sajtó alá. Hibajegyzékét lásd *Irodalomismeret,* 2004/1–2. sz.

ráb, 1988). A könyvecske – mutatis mutandis – a jugoszláv polgárháború elleni tiltakozás volt. Budiša barátunkat az 1970-es években a Zágrábi Egyetemi és Nemzeti Könyvtárba száműzték politikai nézetei miatt. De nekünk, akik akkor fogtunk hozzá az ott őrzött Zrínyi-könyvtár monográfiájának anyaggyűjtéséhez, nagyon sok segítséget nyújtott. A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana (1991), melyet Klaniczay Tibor szerkesztett, s melynek összeállításában tanítványaink is aktív részvevők voltak, horvát és angol előszóval jelent meg: horvát testvéreinknek és a külföldnek is készült.

A három legismertebb Zrínyi: a két Miklós és Péter a XX. századra elvesztette azt a gyújtó hatását, amellyel jó kétszáz éve még felruházták, istenítették őket. Nevük egyenlő volt a bátorsággal, a függetlenséggel, a hazafiúi öntudattal, a hőseszménnyel. Kazinczy Ferenc tette a legtöbbet értük: 1817. évi Szigeti veszedelem- és Áfium-kiadása a reformkor politikai parázslását szította hevesebbé. Az írók – mint maga Kazinczy vagy Ráday Gedeon – Zrínyi hangját és modorát próbálgatták verseikben és átdolgozásaikban. Gyöngyösi István édes rímeit, behízelgő gördülékenységét a robosztusabb, érdesebb Zrínyi-verselés elismerése váltotta fel; Arany János hatalmas Zrínyi-tanulmánnyal foglalta el székét az Akadémián (Zrínyi és Tasso, 1859). A Zrínyiek már Kazinczy kiadásában összekavarodtak (1817). A költő Miklós helyére a szigetvári hős, annak helyére Zrínyi Péter arcképe került, a szerző: Zrínyi Miklós ábrázolása kimaradt. Nem úgy a köztudatból, az újabb költészetből. Nagy formátumú Zrínyi-regény azonban mindmáig sem született. Ha már Zrínyi-regényhős kívántatik, az inkább a költő, mint a szigeti hős (Jósika Miklós: Zrínyi, a költő, 1843), bár Sziget feltámasztott védője is elénk lép félszázad múltán Mikszáth Kálmán tüneményes politikai „persiflage"-ában (Új Zrínyiász, 1898).[56] A többi néma csend. Laczkó Géza Német maszlag, török áfiumja (1918) nem volt olyan olvasott történelmi regény – megint a költő-politikus Zrínyiről –, mint Móricz Erdély-trilógiája. De Babits épp a „tudós író" amaz erényét becsülte benne, hogy Laczkó nem kívánt kitérni „a tudományos valószínűség aprólékos részletproblémái elől". Móricz is elment XVII. századi kutyanevekért a kolozsvári levéltárba, mégis nagyolóbb, bővebb öltésű, „naturalistább", passzionátusabb, hevültebb. Laczkó eszménye, Babits szerint, „hogy a tudós se találhasson még részletet sem műveiben, amely ne állná ki a legújabb tudós kritikáját". Mindez Laczkó „túlterhelt, modern mozaikmunka"-stílusában.[57] Képzeljünk el ilyen konzekvenciákat a kézszáz évvel korábbi Zrínyi világának ábrázolásában! Legfeljebb détail-ok, megkopott fényű részletek maradtak volna belőlük. De a szigeti Zrínyiről sincsen új epikai látomásunk. Aki ezzel próbálkozna, annak Homérosz után kellene új „Trójai veszedelmet" kreálnia, hiszen ott van a meghaladhatatlan, a „Szörnyű sziklaszál" (ahogy Móricz nevezte): a költő Zrínyi a maga Szigeti veszedelmével. Eposztablóval nem feleselhet alantasabb műfaj; a beszélyek, az unalmas-hosszú verses laudációk, a drámamerényletek, az ifjúsági ismeretterjesztés produktumai nem érdemelnek katalógust. A XVIII. századtól amúgy is mindenki a maga korát írja. Legfeljebb két Zrínyi-drámát említhetünk: a Sík Sándorét (Zrínyi, 1923) és a Keresztury Dezsőét (Nehéz méltóság, 1977),[58] de hát ezek-

[56] Vö. *Praznovszky Mihály:* A mindig új „Új Zrínyiász". *Irodalomismeret,* 200/3. sz. 24–30. o.

[57] *Babits Mihály:* Egy történeti regény 1920-ból. In: Babits Mihály Művei. Esszék, tanulmányok. I. k. (Kiad. *Belia György.*) Budapest, 1978. 693–700. o.

[58] Vö. a Keresztury-drámához írt utószavammal: A hadvezér és a polgármester. Élmény és tragikum Keresztury Dezső Zrínyi-drámájában. In: *Keresztury Dezső:* Nehéz méltóság. Budapest, 1993. 109–141. o.

ben Szigetvár már csak referencia. Az egyik Trianon tragédiáját mondja, a másik egy összeomló családét és Kursanec fátumát.[59]

A szigeti Zrínyi Miklós jobbára eltűnik, inkább a költőt megidéző művekből tekint ránk áttételesen. Kölcseynél és Vörösmartynál azonban még jól megkülönböztethetők. Kölcsey a Vérmenyekző fikcióját helyezi Szigetvárba, s a Vanitatum vanitasban világtörténeti dimenziók terében példálódzik „Zrínyi Miklós szent porá"-val. A Zrínyi dala és a Zrínyi második éneke a költő Zrínyi maszkjában kérdez és felel. Vörösmarty Sziget-epigrammája (1830) a szigeti várfalra is felkerült: áhitattal teli főhajtás Zrínyi Miklós „bátor daliái"-nak hőstette előtt. A Szigetvár díszítettebb, bőszavú korai vers, de két sora szinte axiómává lett: „Te a hazáért halni tudál; dicső! / Mi nem tudunk már érte csak élni is." A Zrínyi telt ragyogással idézi Sziget és Csáktornya katona-Zrínyijét, nemkülönben a Zrínyiász hőseit és magát az anyagával diadalmasan küzdő költőt, Vörösmartyt:

Mint viharok közepett magasúlva fogantatik a sas,
És közel a villám honjához kél ki hideg kőn:
Úgy amit magas elmédben hadakozva fogadtál,
Harc villámi között keleted ki világra: azért forr
Véresen és szilajon dalaidban az emberölő harc,
És az erő, a férfi kebel diadalma, királyként
Őrzi nehéz méltóságát zaj-szülte művednek.

A XX. század nagyjai – Kölcsey Balassájának és Vörösmarty Szigetjének mintájára – a hosszadalmas, szétesően komponált romantikus Zrínyi-verseket (ezek zöme epigonok ácsolmánya) rövid, tömör darabokkal váltották fel. Erre már Zrínyi Miklós Syrena-kötete példát szolgáltatott: Zrínyi egyetlen Balassi-strófa szűk terébe helyezte hősmegidéző karcsú epigrammáit (Szigeti Zrini Miklós, Deli Vid Sarkovics, Radivoj és Juranics vajdák, Farkasics Péter). Ezt csinálja majd Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula a „magyar szonettekkel" és Móricz Zsigmond, Jékely Zoltán, Illyés Gyula is a maga szonettnyi terjedelmű Zrínyi-portréival.[60] Lásd ezeket a „Rendületlenül" című antológiában. Móricz Zsigmondot azonban most iktatom közéjük, Keresztury Dezső hívta fel rá a figyelmemet. Móricz Zrínyi-versét Babits közölte a *Nyugat* 1920-as évfolyamában:

ZRÍNYI
EPIGRAMMATA

Szörnyű sziklaszál
magyar magában fényködben áll;
idegen erők kirobbantottja:
rettentő, fényverő, gyönyörű prisma.

[59] Az 1920-as évek közepéig *Dézsi Lajos* kísérte figyelemmel a Zrínyi-tematikát: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. Új kiadása: A magyar történettudomány kézikönyve. (Bev. *Benda Kálmán.*) Budapest, 1987. A Zrínyieket érintő részek: 281–226.; 304–307.; 336–337. o.

[60] Rendületlenül. Magyar költők versei történelmünk nagyjairól. (Szerk. *Kovács Sándor Iván.*) Budapest, 1981. Móricz Zrínyi-verséről lásd a Keresztury-utószót; 58. jegyzet.

Merő Mars orcája
fene indulatok félelmes lárvája
s Apolló kilobban
bozontos, dörgető, kevély kobzában.

A paraszterők
meggyőzhetetlen ős felhördülése; gróf;
elhullunk,
de talentomok: el nem múlunk.

Epigrammata (Epigrammák) címmel Zrínyi jelentette meg a Syrena-kötetben az Atillát, Budát és a szigetvári hősöket megidéző, rendkívüli sűrítésű sírfelirat-epigrammáit. Legismertebbjük a Szigeti Zrini Miklós:

Mint Hektor Trójának,
Ugy én Szigetvárnak
Erős őrzője voltam;

Mutattam pogánynak,
Hogy nagy Jehovának
Kedves szolgája voltam;

És előbb éltemet,
Hogysem hűségemet
Testembül kibocsáttam.

A hat Zrínyi-epigramma legalább akkora újítás, mint az 1566 sornyi hősköltemény. Móricz Zsigmond tájékozottan kapcsolódik hozzájuk, s robbanó erővel, felszakadó darabossággal idézi a „Szörnyű sziklaszál" Zrínyi-jelenséget, imitálva az érdes, „bozontos, dörgető" nyelvi erejű magyar–horvát Apolló „kevély kobzát."

A Babitsék meghonosította „magyar szonett" – a Zrínyi-epigrammák, Vörösmarty és a francia parnasszista költészet hatására – az Arany-epigonok dagályos múltidéző portréverseinek ellenhatása. Babits, Kosztolányi, Juhász a legnagyobb tekintélyű Zrínyi-kutató, Négyesy László tanítványai voltak az egyetemen, már csak ezért is gyakori hőse „magyar szonettjeiknek" Zrínyi Miklós. Közülük Babits Mihályé a felülmúlhatatlan: a Zrínyi Velencében. Zrínyi-portré, eposzmegidézés, Babits-önarckép egyszerre, benne van mindkét költő (Babits és Zrínyi) és mindkét Zrínyi (a szigetvári és a csáktornyai):

Szent Márk dicső terén, melyet mélán tapostam,
valaha réges-rég egy másik bús magyar,
méltóbb költő mint én, és hős mint senki mostan,
tiport hatalmasan, ki tudta mit akar!

Ki tudta mit akar s nem tudta, hogy a rosszban
fogyhatlan a világ s nem tudta, hogy hamar
ide vágy vissza e földről, hol bármi sorsban
élni és halni kell; mely ápol s eltakar.

Ezt mind nem tudta még s árva honára gondolt,
s döngött csizmája a márványon s lelke tombolt,
látván sok harci jelt ős ívek oldalán.

Alkonyfelhő borult lagunára, piarcra,
felhőn az angyalok készültek már a harcra,
melyre a holtakat felkölté Alderán.

Illyés Gyula 1956-ban írt „Zrínyi, a költő" címmel keserű verset. Pontos kettősportré: a megidézetté és a megidézőé ez is, s jó három évtized távlatából akár 1956-ra is vonatkoztathatjuk:

Nagy asztalán cirádás kicsi könyvek:
eszméből lett lakóik ki-kijönnek;
mint sziklákon száritkozó szirének,
nyüzsögnek a kis Cid-ek és Chiméne-ek,

ha csitul a gond... Félévente hozta
Bécsig komisszár, Bécsből hadi posta.
Ha csitul a gond s szebbre vágy az elme,
övék a tér... a néhány röpke percre,

ha a két végvár közt épp nem jajongnak,
a sebesültek, a karóba-vontak
s a bomló hullák bűzét odaátra
csapja a szél, a toportyán pogányra –

s hősöket láthat, hadakat teremthet,
kezében tollal diadalt szerezhet
nézve mereven a Mura vizére
a magyarok seregtelen vezére!

Illyésnek még két Zrínyi-verse van (Peroratio: Záróbeszéd; Hódolat a szigeti Zrínyinek). Az utóbbit 1976-ban Molnár Imrének, a Szigetvári Várbaráti Kör alapító elnökének, a Zrínyi-kultusz mindenre elszánt bajnokának unszolására írta. A Hódolat a szigeti Zrínyinek a legmegrendítőbb önbiztatás – mindnyájunk biztatása jó sorsért, jó halálért:

Elvész ki megadja magát. El az is. Tehát
vissza a csűrt-csavart föltételekkel is, hogy
„szabad elvonulás", meg „biztosíték" –
A fölvonulás útjába esik a vár.

Meg kell szerezni; tudjuk; selyemzsinóros parancs. Tehát
bármily esetben az várhat, ami
Temesvárnál Losonyczira – Tehát
tehát, tehát, – nyújtsd még egy töltetért
Poharadat a szivélyes háziasszony üvege alá,
fogadd el a készséges ifjútól ezuttal is
cigarettádra a tüzet
s lebegj, mintegy a füst hullámán, ringatóddz
a tájékozott társaság,
az emelkedett társaság hab-mormolásain, hogy
mi is az uj lirai és drámai
jelképiség Beckett (és Maeterlinck) nyomán –,
csak nem megadni magadat egy másodpercre sem,
egy tized-másodpercre sem,
nem egy barázdát sem, egy talpalatnyi
hátrálást sem, függetlenül, hogy
jő-e vagy nem a császár fölmentő hada,
van-e had egyáltalán, van-e császár,
legyen magadé a halálod,
az legalább a lenti locsogások,
a fenti árulások közepette.

Sándor Iván Kovács

THE „PERILS" OF SZIGETVÁR IN HUNGARIAN LITERATURE

Summary

In the study, the university professor of early Hungarian literature and one of the most distinguished scholars of the oeuvre of the poet and writer Miklós Zrínyi offers a survey of Hungarian literature's reflections on the „perils" of Szigetvár, i.e. the Turkish sieges to the fortress in 1556, under the commandership of Márk Horváth Stancsics, and in 1566, under the defence of Miklós Zrínyi. The outline starts with Protestant preacher Ferenc Tőke's verse-chronicle written in Hungarian in 1556, then discusses the works of historians János Zsámboky, Miklós Istvánffy and Ferenc Forgách, as well as the epic attempts by Christian Schesaeus and Brne Karnarutič in Latin and in Croatian, Miklós Zrínyi's „The Peril of Sziget", and finally examines the 20th century poetry of Kosztolányi, Babits and Gyula Illyés. Making a selection of 450 years of literature, the author introduces the best part of the works treating the sieges of Szigetvár, follows their sources, interrelations, similar motives and imitations through the method of literary research, thus offering an interesting picture of the little-known boundary between military history and literature.

The choice of subject is not without a precedent in the special literature, the former authors, however, did only study the memories of the 1566 siege. The present study draws the (military) historians' attention to those texts (sources) that are not widely known, and includes the works immortalising the successful resistance of Márk Horváth Stancsics, thus completing the research of the issue.

Sándor Iván Kovács

LES „DÉSASTRES" DE SZIGETVÁR DANS LA LITTÉRATURE HONGROISE

Résumé

L'auteur, professeur d'université de la littérature hongroise ancienne et l'un des meilleurs chercheurs de l'œuvre de Miklós Zrínyi, examine dans cet écrit l'écho, dans la littérature hongroise, des „désastres" de Szigetvár, soit les sièges turcs de Szigetvár sous le capitaine Márk Horváth Stancsics (1556) et sous Miklós Zrínyi (1566). Il passe en revue le chant épique de 1556, écrit en hongrois par Ferenc Tőke, prédicateur protestant d'Alsólendva, les ouvrages des historiographes János Zsámboky, Miklós Istvánffy et Ferenc Forgách, ainsi que les poèmes épiques en latin et en croate (Christian Schesaeus, Brne Karnarutič) et le Désastre de Szigetvár de Miklós Zrínyi. Il va même jusqu'à la poésie du XXe siècle (Kosztolányi, Babits, Illyés). Les œuvres traitant les sièges de Szigetvár et soigneusement choisies de quelque 450 ans de littérature sont alors analysées par les méthodes de l'histoire littéraire (sources, interférence, thèmes semblables, imitations), ce qui nous amène à un domaine peu exploré aux frontières de l'histoire militaire et de la littérature.

Ce sujet a déjà été traité dans la littérature spécialisée, mais les auteurs ne s'étaient intéressés qu'au siège de 1566. La présente étude attire l'attention des historiens (militaires) sur des textes (sources) quasi-inconnus mais faisant partie des ouvrages sur Szigetvár: les œuvres sur la vaillance de Márk Horváth Stancsics.

Sándor Iván Kovács

DIE MANIFESTATION DER AUF BURG SIGET (SZIGETVÁR) LAUERNDEN GEFAHREN IN DER UNGARISCHEN LITERATUR

Resümee

Der Universitätsprofessor für ältere ungarische Literatur, einer der hervorragendsten Forscher des Werkes des Dichters und Schriftstellers Miklós Zrínyi, gibt in dieser Studie einen Überblick über das Erscheinen auf Szigetvár lauernden Gefahren in der ungarischen Literatur, das heißt die türkischen Belagerungen im Jahre 1556, als Márk Horváth Stancsics, und 1566, als Miklós Zrínyi Kapitän der Burg Siget (Szigetvár) war. Die Spanne der literarischen Werke reicht vom 1556 verfassten ungarischsprachigen historischen Lied des protestantischen Predigers von Unter-Limbach (Alsólendva), Ferenc Tőke, über die Arbeiten der Geschichtsschreiber (János Zsámboky, Miklós Istvánffy, Ferenc Forgách), sowie der lateinischen und kroatischen Eposversuche (Christian Schesaeus, bzw. Brne Karnarutič), bis zum Werk *Szigeti veszedelem* [*Die auf Siget lauernde Gefahr*] von Zrínyi, ja mit einem kleinen Ausblick sogar bis ins 20. Jahrhundert, bis zur Dichtung von Dezső Kosztolányi, Mihály Babits und Gyula Illyés. Der Verfasser sucht aus etwa 450 Jahren Literatur die besten der Werke heraus, die sich mit den Angriffen auf die Burg Siget beschäftigen. Er verfolgt mit der Methode der Literaturwissenschaft deren Quellen, ihre Wechselwirkung, die gemeinsamen Motive, die Imitationen, und damit führt er uns ein interessantes Bild von der Grenze der Militärgeschichte und der Literatur vor – eine Grenze, der wir nur selten begegnen.

Die Themenwahl ist nicht ohne jeden Vorläufer in der Fachliteratur, doch befassten sich die früheren Verfasser ausschließlich mit den Erinnerungen der Belagerung von 1566. Die vorliegende Studie lenkt die Aufmerksamkeit der (Militär-) Historiker im Grunde auf unbekannte Texte (Quellen), und bezieht in den Kreis der Forschungen auch Werke mit ein, die sich mit der erfolgreichen Gegenwehr von Márk Horváth Stancsics beschäftigen. Dadurch ergänzt der Autor die Darstellung des Themas „Szigetvár" zu einem Ganzen.

Шандор Иван Ковач

„ОПАСНОСТИ" КРЕПОСТИ СИГЕТВАР В ВЕНГЕРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Профессор-знаток старой венгерской литературы, один из замечательных исследователей творчества писателя и поэта Зриньи Миклоша, в этом своем исследовании дает обзор „опасностей" крепости Сигетвар, анализирует венгерские литературные отклики на турецкую осаду, имевшую место при правлентии Миклоша Зриньи в 1566 году, начиная с исторических песен на венгерском языке, написанных в 1556 году, и вплоть до работ венгерских историографов Яноша Жамбоки, Миклоша Иштванффи. Ференца Форгач, в том числе и эпических опусов на латинском и хорватском языках (Христиан Шезеус или Брне Карнарутич), завершая перечень „Опасностями крепости Сигетвар", написанными Миклошем Зриньи. Более того, автор делает небольшой экскурс в поэзию XX века, а именно рассматривает творчество Костолани, Бабича, Дьюлы Иййеш. Из литературных произведений, созданных почти за 450 лет исслдователь отбирает наилучшие литературные творения, разрабатывавшие тему осады крепости Сигетвар, и, основываясь на методах литературоведения, прослеживает их источнтики, их взаимовлияние одного на другое, аналогичные мотивы, имитации, в результате чего представляет читателю интересную редкую картину, презентирующую рубеж военной истории и литературы.

Выбор такой темы не является беспрецедентным в специальной литерутре, однако прежние авторы принимали во внимание исключительно памятники осады 1566 года. Настоящая работа обращает внимание на незнакомые по сути дела для историков (в том числе и военных) тексты (источники) и вводит в круг анализа произведения Марка Хорват Станчич, увековечившие героическую оборону защитников крепости, тем самым делая полной трактовку темы о крепости Сигетвар.

Budapest, 2004. 228 o. +
8 o. ff. képmelléklet
1700.- Ft
ISBN 963 506 552 4
ISSN 1586–5886

Czigány István: Reform vagy kudarc?

Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700

A Habsburg Birodalomban az állandó hadsereg megteremtése lényegében a legfontosabb európai hatalmakkal: Angliával, Franciaországgal és Poroszországgal közel egy időben, a XVII. század második felében ment végbe. A Magyar Királyság a Habsburg Birodalom államalkotó része volt, ezért a királyi katonaságot az egységes birodalmi haderő részének tartották, és megreformálását is annak keretében képzelték el. Azt, hogy a magyarországi katonaságnak, ennek a sajátos fegyvernemi jellegű és taktikájú haderőnek a gyakorlatban milyen súlya és szerepe lesz a birodalom hadigépezetén belül, a hadügyi reformelképzelések mellett a magyar rendek és a központi, a császári-királyi hatalom politikai vitái határozták meg.

A szerző hazai és bécsi levéltári kutatásaira támaszkodva ezt a folyamatot mutatja be, s közben számos, a magyar történelmi köztudatba mélyen beivódott tévképzetet igazít ki: például azt, hogy a Habsburgok a magyarországi katonaság felszámolására törekedtek. A magyar vitézlő rend modernizációja kétségtelenül számos konfliktussal járt, de XVII. század utolsó évtizedében nem a végvári katonaság szélnek eresztésére, hanem annak reguláris átszervezésére került sor.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.

Balassi Kiadó

SERES ISTVÁN

THÖKÖLY IMRE NAPLÓI ÉS LEVELESKÖNYVEI

A Magyar Tudományos Akadémia a XIX. század közepén indította útjára a Monumenta Historica Hungariae – Magyar Történelmi Emlékek köteteit, amelynek Srcriptores – Írók sorozata adott helyet Thököly Imre 1676–1705. között írott naplóinak és leveleskönyveinek is. Nagy Iván, Torma Károly és nem utolsó sorban Thaly Kálmán több éves kutatásainak köszönhetően az 1863–1896. között megjelent kötetek anyaga elsősorban a Thököly és Zrínyi Ilona törökországi bujdosására vonatkozó okmányokat tartalmazza, bár a Thaly nevével fémjelzett okmánytárakba számos korábbi, 1682–1686. közötti irategyüttes is helyet kapott. Az MHHS XV., XVIII., XXIII., XXIV. és XXXIV. kötetében megjelent források a mai napig a korszak elsőrangú kútfőit képezik, amelyeket nem csak a hadtörténészek forgatnak nagy haszonnal. Ez az öt kötet azonban koránsem tartalmazza a Thököly és bujdosó hívei törökországi életére vonatkozó és ránk maradt összes forrást, annak ellenére, hogy egy részükről már a szerkesztőknek is tudomása volt. A honi történetírás Nagy Iványék úttörő jellegű munkája óta hanyagolja a még kéziratban levő anyag feltárását és kiadását. Sőt, meg kell mondanunk, még a Magyar Országos Levéltárban található – tehát a kutatók számára könnyen és gyorsan hozzáférhető – kéziratokra is csak elvétve történik utalás a szakirodalomban.

Tanulmányunkban azon kéziratok – főként naplók és leveleskönyvek – sorsát szeretnénk felvázolni, amelyek Thököly halálát követően kerültek haza örököse, II. Rákóczi Ferenc tulajdonába. A hatalmas mennyiségű kézirati hagyaték a XVIII. század folyamán szétszóródott; kisebb, bár korántsem elhanyagolható hányadát még a XIX. század második felében kiadták, jelentős része azonban megsemmisült, illetve azóta is lappang, a kutatók figyelmére várva.

A kéziratok tanulmányozása során rögtön nyilvánvaló, hogy nem csupán Thökölyék bujdosásáról esik szó bennük. A külhonba szorult Thököly politikai levelezését ugyanúgy megtaláljuk ezekben a „páriáskönyvekben", mint Zrínyi Ilona egyes hazaküldött magánleveleinek a másolatát. Thököly ugyanis mindvégig igyekezett kapcsolatot tartani az itthon maradt híveivel, egykori, de már császári szolgálatban álló tisztjeivel, és nem utolsó sorban a hegyekbe húzódott szegénylegény-kurucokkal is. Újabban török és osztrák források is igazolták, hogy a Thököly-emigrációnak tevékeny része volt az 1697. évi hegyaljai felkelés és a tiszaháti bujdosómozgalom előkészítésében, amelyek egyenesen vezettek a Rákóczi-szabadságharc kitöréséhez.[1] Ugyanakkor arról sem szabad elfeled-

[1] Itt elsősorban a Budapesten, a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban 2002. december 9-én „Hegyaljától a Tiszahátig – Társadalom, hadsereg és gazdaság a Rákóczi-szabadságharc előestéjén" címmel megrendezett konferencia előadásaira gondolunk. A konferencián elhangzott előadások kiadását l. Studia ad tricentennarium belli principis Francisci Rákóczi pro patria et libertate – Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulójára. *Hadtörténelmi Közlemények,* 116. (2003) 633–802. o. Saját előadásunk – „A Thököly-emigráció kapcsolata a hazai szervezkedőkkel" – éppen az újabb török források előkerülése miatt nem jelenhetett meg, kiadását a későbbiekben tervezzük. A témát érintő további tanulmányok [a hegyaljai felkelők és Thököly, valamint a török Porta közötti kapcsolatról] *Seres István:* A hegyaljai felkelők kapcsolata a török Portával. In: Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. Sárospatak, 2000. (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 36.) 213–223. o.; [az emigránsok 1701–1703. évi hazai szerepéről újabban, főként osztrák források alapján] *Czigány István:* Rebellió Magyarországon 1702/1703 (stratégiai

keznünk, hogy az emigráció közel 18 éve alatt magyar katonák, nemesek és egyszerű parasztemberek ezrei fordultak meg a Balkánon, s közülük sokan az Oszmán Birodalom területén fejezték be az életüket.[2]

Az utóbbi években újra megélénkült az érdeklődés Thökölyt illetően. A „kuruc király" ellentmondásos személyisége ismét a kutatások kereszttüzébe került, nem egy esetben komoly szakmai vitákat is kiváltva. A jövő évi Thököly-emlékév különös aktualitást ad annak, hogy évszázadnyi mellőzés után ismét Thököly kéziratos hagyatéka felé fordítsuk a történész szakma figyelmét.

A Thököly-hagyaték sorsa

A fiatal Thököly 1676-ban csatlakozott a kuruc mozgalomhoz, tehát a hátralevő életének majd' harminc évét szentelte a Habsburgok elleni küzdelemnek. Fennmaradt naplói és naplótöredékei arra utalnak, hogy ezen idő alatt végig napról napra feljegyzéseket készített. Ezek leginkább az emigráció idejéből maradtak fenn, de rendelkezünk egy 1676–1678-as eseményeket megörökítő elől-hátul csonka naplóval, valamint egy jóval rövidebb töredékkel, amit 1685–1686 fordulóján, belgrádi fogsága idején írt. Mi több, az 1676–1678 között vezetett naplót már a vajdahunyadi vár 1681. december 4-én készült lajstroma is említi. A naplókat Thököly bizalmi emberei, „bejárói" vetették papírra, és többnyire egy-két, néha háromévenként egybekötötték őket.

Nem sokkal Thököly halálát követően II. Rákóczi Ferenc Isztambulba küldte Pápai Jánost, hogy ott képviselhesse a fejedelem és a szövetkezett rendek érdekeit. Pápai fennmaradt naplói és haza írott jelentései az elsők, amelyekből értesülhetünk a Thököly után hátramaradt kéziratok sorsáról. Röviddel a megérkezése után, 1705. december 17-én a következőt jegyezte fel a naplójába: „Az idő megnyerésért néhai idvezült Tökölyi Imre fejedelem bőrös szepetjét,[3] melyet Szőlősiék itthagytak, megnyitván, találtam tele könyvekkel s diáriumokkal."[4]

Két és fél év múlva sor került Thököly hagyatékának a hazahozatalára is. II. Rákóczi Ferenc 1708. február 3-án, Nagykárolyból írt Pápainak, hogy mivel a már korábban odaküldött Henter Mihály erdélyi követ teljesítette a rábízottakat, többek között „az meghólt fejedelem testamentumával és egyéb írásival" együtt indítsa el Moldván át hazafelé.[5] Henter Mihály május 27-én kapta meg a nagyvezér tihájától az utazáshoz szükséges fer-

elképzelések és a taktikai valóság). In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. (Szerk. *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2003. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 45.) I. k. 25–57. o.

[2] Thököly emigráns hadseregéről és annak tisztikaráról l. *Seres István:* Thököly Imre emigráns katonaságának tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején (1698–1699). Előkészületben a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain. A bujdosás kezdetének egyébként az 1687. esztendőt tekintjük, amikor ugyan Thököly még megjelent Gyula és Nagyvárad térségében, de időről-időre visszavonult a Maros túlpartján fekvő, biztonságosabbnak hitt területekre.

[3] A 'fonott kosár' jelentésű török *sepet* szó ebben az időben elsősorban „különböző méretű, lábon álló, vasalt, lakattal zárható, bőrrel bevont utazóládát" jelentett. *Kakuk*, 1996. 319. o.

[4] Pápai János törökországi naplói. (Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: *Benda Kálmán.*) Budapest, 1963. (Magyar Századok) 61. o.

[5] II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. II. k. 1707–1709. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1873. (Archivum Rákóczianum. I. osztály) 163. o.

[6] *Pápai:* i. m. 260. o.

mánt, és június 2-án egy szekéren el is indult hazafelé.[6] Pápai aznap írott levelében beszámolt a fejedelemnek, hogy három „regestumot" küld Henterrel, amelyek az általa addig eszközölt vásárlások, kifizetések kimutatását, a Thökölytől maradt ingóságok, valamint a néhai fejedelem irathagyatékának jegyzékét tartalmazzák. Ez utóbbiról így írt: „azon leveleknek s könyveknek, egyéb egyetmásoknak is regestumát accludálván, mellyeket idejövetelemkor széllyel, kiket ládákban, kiket ládákon kívűl találtam ezen [erdélyi – Thaly Kálmán betoldása] háznál, melyről is várom Felséged parancsolatját, a mint ennekelőtte is írtam, nem is kívánván most annyi ládáknak elküldésével strepitust csinálni." A három paksaméta azonban nem ekkor jutott haza, mivel Pápai, levele utóiratában arról értesítette Rákóczit, hogy Henter indulásakor „kirekedvén az időből", a kapkodásban nem tudta hazaküldeni őket.[7] 1708. június 2-án már arról tudósította a fejedelemet, hogy a nemrégen visszaindult Henter Mihály erdélyi követ által többek között megküldte az erdélyi házban levő Thököly-féle kéziratok listáját is. Szerencsére Pápai hazaküldött jelentései között az említett lista is megtalálható, és már a címe is többet elárul az idvezült fejedelem óriási kéziratos és nyomtatott hagyatékáról:

„Az erdélyi háznál ládákban, ládákon kívűl heverő, idejövetelem alkalmatosságával öszveszedett s conservált könyveknek, leveleknek, diariumoknak, fermányoknak seriesse, a ládák specificatiójával együtt, a mellyekben rakottanank 1708. die 28. Maji Constantinápolyban."

A meglehetősen hosszú és részletes listában két olyan tétel is van, ami a jelenlegi vizsgálódásunk körébe tartozik:

„55. Huszonhárom diariuma, pariás-könyve idvezűlt Fejedelemnek (Thököly), különkülön táblákban, azzal együtt a mellyet Horvát Ferencz uram maga írt, mellyek vadnak egy fekete bőrrel feljűl s körűl az aljáig burított szandokban.[8]

58. Anno 1689. Maga kezével írt diariuma idvezűlt Fejedelemnek."[9]

Pápai lajtroma alapján tehát legalább 24 bőrbekötött kézirat került haza, amelyek Thököly naplóit, leveleskönyveit tartalmazták. Ehhez jött még hozzá 25-iknek a Horváth Ferenc által írt kötet. Feltehetően azonban ennél jóval több kézirat is lehetett, mivel a Sándor Gáspár és Bay Mihályék konstantinápolyi követségéről készült korabeli beszámolók is minden bizonnyal ekkor kerülhettek haza.

Amennyiben tehát az 1676. évet vesszük alapul, közel 30 évnyi naplóval kell számolnunk, ami még akkor is magas szám, ha figyelembe vesszük, hogy az 1685. előtti darabok – miként az 1676–1678. évi is – feltehetően ki sem kerültek az emigrációba.

Hasonló a helyzet Thököly levelezésével is. Az Oszmán Birodalom területére kényszerült Thököly, néhány kisebb betöréstől eltekintve, 1705. szeptember 13-án bekövetkezett halálig török területen maradt. 1695-ben elszakították a csapataitól, ezt követően csekély udvartartásával előbb Isztambulban, majd Izmitben élt. Az elkövetkező tíz év során mindössze kétszer térhetett vissza a csapatai közé. 1696 augusztusában 12 hívével együtt rövid időre Belgrádba jöhetett, 1697-ben pedig részt is vett a nyári hadjáratban és a szeptember 11-i zentai csatában. Bár meglehetősen távol élt, továbbra is szoros kapcsolatot ápolt a Duna menti palánkokban, Havasalföldön, illetve az 1699 után Bulgáriában élő katonaságával, és leveleivel újra meg újra élesztgette bennük a reményt a valamikori

[7] Pápai János levele II. Rákóczi Ferencnek. Isztambul, 1708. június 2. MHHS XXIV. 655. o.

[8] A török *sandık, sanduk* 'láda' szó átvétele, itt „bőrrel bevont kis láda" jelentésben. *Kakuk*, 1996. 320., 340. o. 178. jegyzet.

[9] MHHS XXIV. 659. o.

hazatéréssel kapcsolatban. Naplóihoz hasonlóan, bizalmi emberei a fejedelem éves levelezését is kötetekbe rendezték. Itt kaptak helyet Thökölynek a szultáni udvarhoz, a nagyvezérhez, valamint a török (esetenként albán és krími tatár) előkelőségekhez írt kérelmei, köszöntő sorai. Jelentős részük gazdasági témájú, bennük Thököly segítséget, elsősorban is pénzt sürget az udvartartás, valamint a végvidéken állomásozó kuruc csapatok részére. A bujdosó fejedelem diplomáciai levelezését is ezekbe a kötetekbe másolták be. Címzettjei között találjuk a francia udvart, a lengyel mágnásokat, a szultáni udvarban tartózkodó angol, francia és holland követeket. Ugyancsak a leveleskönyvek tartalmazták Zrínyi Ilona leveleit, köztük azokat, amit a saját, illetve férje rokonainak írt.

Ugyanakkor nem csak a 25 bekötött diariummal és párjáskönyvvel kell számolnunk, mivel a 112 tételből álló listában jóval több olyan akad, ami minden bizonnyal Thököly és Zrínyi Ilona, valamint a bujdosók törökországi életével kapcsolatos:

„75. Haisler s Doria szabadúlásában való levelek; 79. Olvasatlan levelek; 80. Méltóságos Fejedelemasszony [Zrínyi Ilona] levelei; 81. Magyarországban a tatároktúl [Thököly és Zrínyi Ilona által] szabadított rabok száma originálján pára; 84. Egy vörös bőrtokban holmi török levelek, interpretatióval együtt; 85. Tain-szaporitásra való levelek;[10] 87. Holmi levelek, sub Litera H; 88. Levelek, sub Litera I; 89. Levelek, sub Litera L; 90. Komáromi uram írása[11] egy kis fasciculusban, idvezült Fejedelemasszonnak írt Fejedelem levelével együtt; 91. Holmi levelek, sub Litera K; 93. Levelek, sub Litera B; 94. Landor-fejérvári házrúl való fermány, több egyéb levelekkel együtt."[12]

A jelentős mennyiségű kézirat a Rákóczi-szabadságharcot követően rögtön kettészakadt. Rákóczi csak az általa fontosabbnak tartott iratokat, az ún. „politikai levéltárat" és a „titkos levéltárat" vitte magával a lengyelországi emigrációba, míg a fejedelmi levéltár jelentősebb része Munkácson maradt. Utóbbiakat még 1711-ben lefoglalták, és a Szepesi Kamarába szállították át. A Lengyelországba került irattegyüttes a későbbiekben visszaszármazott az Aspremont család tulajdonába. A Szepesi Kamarához került anyag azonban több nagyobb rendezésen és selejtezésen is átesett, előbb Pozsonyban, majd Budán. Thaly szerint a Szepesi Kamara és a budai királyi kamara levéltára többszöri selejtezése során az iratokat társzekerekkel hordták bezúzni a magyar királyi egyetem körmöci és selmeci papírgyárába, s egyes érdeklődők akkor juthattak hozzá potom pénzért értékes kéziratokhoz. Feltehetően így kerültek Thököly 1693–1694. évi feljegyzései és az 1688–1699. közötti levélmásolatok, illetve leveleskönyvtöredékek előbb Bél Mátyás birtokába, majd a hagyatékát felvásárló Batthyány József esztergomi érsek gyűjteményébe. Hasonló sorsa lehetett a Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök könyvtárába került 1696. évi leveleskönyvnek is. A kéziratgyűjtő Jeszenák János udvari ágens Thököly 1691. április 4 – 1692. december 28. között íródott leveleskönyéhez jutott hozzá „bizonyos összeköttetések" révén a Szepesi Kamara archívumából. Az alábbiakban a szétszóródott kéziratok felkutatására és kiadására tett XIX. századi erőfeszítéseket kívánjuk bemutatni, majd röviden ismertetjük az utóbbi időben előkerült teljes és töredék leveleskönyveket.

[10] Tain: a török *tayın, ta'yin* 'ellátmány, fejadag' szóból. Redhouse Türkçe – Ingilizce sözlük. İstanbul, 1997. 1109. o.

[11] Thaly lábjegyzete szerint: „Talán ismert diariuma értetik". MHHS XXIV. 661. o. Minden bizonnyal Komáromi 1697–1705 között írt naplójáról volt szó, amiről a következőkben bővebben szólunk.

[12] Uo. 661–662. o.

A kezdetek: Nagy Iván kutatásai
és Thököly 1693–1694. évi naplójának kiadása

A naplóra Madách Imre hívta fel Nagy Iván figyelmét még 1856-ban, mondván, hogy „a nagyapja kivonatokat készített belőle, és hogy az esztergomi érseki vagy káptalani levéltárban kell lennie". Úgy tűnik azonban, hogy Nagy Iván Madách útmutatása ellenére sem látott neki rögtön a kézirat felkutatásának, mivel előbb egy Thököly bujdosásáról szóló eredeti beszámolót, Komáromi János naplóját rendezte kiadás alá. Komáromi János eredetileg Teleki Mihály titkára volt, de az 1690. augusztus 21-i zernyesti csatában Thököly fogságába esett. Másnap viszont már őt küldte ki Thököly a saját embereivel, hogy megkeresse a csatában elesett Teleki Mihály testét.[13] A rövidéletű erdélyi fejedelemség után követette új urát Havasalföldre, majd a török területre is. Az időnként naprakész bejegyzésekkel, naplószerűen, máskor pedig emlékirat formában készült kézirat 1697. október 8-án kezdődik, amikor a zentai csatavesztést követően Thököly útrakelt Isztambulba, és egészen Thököly haláláig tart. A kézirat fő értéke, hogy Thököly törökországi életének azt a szakaszát mutatja be, amikorról a fejedelemnek egyetlen naplója sem maradt fenn, de még a leveleskönyveiből is csak egy teljes év (1699) anyaga, illetve néhány kisebb töredék áll a rendelkezésünkre. Komáromi Thököly halálát követően tért haza, és a Sáros vármegyei Cselfalván telepedett le, a II. Rákóczi Ferenc által adományozott birtokán. Itt ragadta el a pestis egyetlen fiával együtt 1710-ben. A Jankovich Miklós gyűjteményébe került kéziratra Nagy Iván a Magyar Nemzeti Múzeumban bukkant rá, és 1861-ben ki is adta.[14]

Mivel Nagy Iván a Komáromi-napló kiadásához írott előszavában még csak említést sem tesz az Esztergomban őrzött Thököly-féle kéziratról, valószínű, hogy csak az udvari titkár feljegyzéseinek a hatására fordult felé az érdeklődése. Madách Imre évekkel korábbi útmutatása alapján Knauz Nándorhoz fordult, aki elő is kereste a kívánt kéziratot a prímási világi levéltárból. A „Titul. III. f." levéltári jelzet alatt regisztrált kéziratkötet sarkán egy fehér papíroson a következő felírat volt olvasható: „Diarium Emerici Tökölyi de annis 1693 et 1694.", a belső oldal tetején pedig a következő felírat állt: „In nomine Domini Anno Domini 1693. Continuatio Diarij."[15] Az utóbbiból maga Nagy Iván is helyesen következtetett arra, hogy a napló tulajdonképpen egy hosszabb kézirat része, és Thököly már korábban, vagyis az 1693. évet megelőzően is vezetett naplót.

Nagy Iván 1862 októberében már elkészült az előszóval, és a következő évben meg is jelent a Magyar Történelmi Emlékek Írók sorozatának XV. köteteként. Ez volt az első olyan megjelent Thököly-féle kézirat, ami az emigráció idején keletkezett, de mindmáig ez a legteljesebb is, mivel a napló alapján 1693. január 1-től 1694. december 31-ig, tehát pontosan két éven át kísérhetjük figyelemmel a bujdosó fejedelem és emberei sorsát. A kézirat eredetileg Bél Mátyás (1684–1749) gyűjteményében volt, amit Batthyány József előbb erdélyi püspök, majd kalocsai, illetve esztergomi érsek vásárolt meg, még a kalo-

[13] Cserei Mihály: Erdély históriája. [1661–1711.] (S. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Bánkúti Imre.*) Budapest, 1983. (Bibliotheca Historica) 227. o.

[14] *Nagy Iván:* Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem késmárki Thököly Imre secretáriusának, Komáromi Jánosnak törökországi diáriuma s experentiája (1697–1705). Pest, 1861. Eredetije: „Magyar Országi s Erdéli bujdosó Fejedelem Késmárki Thököli Imre Secretariusának, Komáromi Jánosnak Török Országi Diariuma s Experentiaja. (1697–1705.)" OSZK Kt. Fol. Hung. 30.; ugyanitt, a Quart. Hung. 49. jelzet alatt található egy XIX. századi másolat is ugyancsak Jankovich Miklós gyűjteményéből.

[15] Késmárki Tököly Imre naplója 1693. 1694. évekből. (Közli *Nagy Iván.*) MHHS XV. Pest, 1863. V–VIII. o.

csai érseksége idején. A kötet ma is az Esztergomi Főszékesegyházi Levéltár Batthyány Gyűjteményében található.[16]

Veszely Károly ismertetései Thököly 1696. évi leveleskönyvéről

Bár Nagy Iván forráskiadása volt az első, alig két évvel korábban, 1861-ben Veszely Károly író, róm. kat. plébános már ismertette Thököly 1696. évi leveleskönyvét az általa szerkesztett *Gyulafehérvári Füzetek* első számában, midőn a gr. Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök életét és a róla elnevezett intézetet bemutató ismertetésében felsorolta az intézet könyvtárában található kéziratokat is:

„109. Correspondentiae Georgii Rákóczi junioris in concept. (Ötvös [Ötvös Áron orvosdoktor – S. I.] is így említi; de az év szám 1696 – a hely, hol irattak – Konstantinápoly – és tartalmuk azt mutatja, hogy Tököly Imre és Zrinyi Ilona levelei. Oly érdekesek, hogy többet belőlök a II. füzetben közölni szándékozunk.)"[17]

A mutatóba beígért Thököly-levelek meg is jelentek, de nem a *Gyulafehérvári Füzetek* következő (1862. évi) kötetében, hanem a *Magyar Tudományos Értekező* című új, Pesten, 1862-ben megjelent kiadvány első kötetének 2., 3. és 5. füzeteiben.[18] (Aligha véletlen, hogy abban a kiadványban, amelynek szerkesztője Knauz Nándor és Nagy Iván, Thököly 1693–1694. évi naplójának előtalálója és kiadója volt.) Közleménye elején Veszely már bővebben ismertette a gyulafehérvári kéziratot. Az ismertetésből megtudhatjuk, hogy az „N5. IV. 9." jelzet alatti kézirat „addig II. Rákóczi György levelezéseinek fogalmazási gyűjteményeként van felvéve a czímtárba", és az elől-hátul hiányos leveleskönyv összesen 198, 1696. január 9. és december 10. között íródott levelet tartalmaz, összesen 240 oldal terjedelemben. Majd pedig mintegy 20, Thököly és Zrínyi Ilona nevében írott levelet is bemutatott. A tetszés szerint kiválasztott levelek némelyikét szöveghűen közölte, egy részüknek viszont csak rövid tartalmukat ismertette.

Csupán találgathatunk, hogy Thököly és Zrínyi Ilona törökországi életére és nem utolsó sorban a korszak történetére nézve különösen becses kézirat Veszely ismertetései ellenére miért nem került kiadásra. Holott a könyvtár anyagát nem csak Veszely ismerhette jól. Szabó Károly tudós bibliográfusunk 1864. július 11–13. között három napon át kutatott reggeltől estig a könyvtárban. Saját bevallása szerint azt teljesen átvizsgálta, és „roppant sok nevezetest" talált.[19] Szabó korábban több hónapon át levelezett a Thököly Nagyenyeden őrzött naplóját kereső Torma Károllyal, aki éppen annak 1676–1678. évi naplóját rendezte kiadás alá, ennek ellenére egy szót sem írt barátjának a gyulafehérvári kéziratról. Írt viszont a Nagykőrösön tanároskodó és Szilády Áronnal a „Török–magyar kori államokmány-tár" kötetein dolgozó Szilágyi Sándornak.[20] Levelében Szabó meg is

[16] Jelzete: EFK BGy Cat. V. Administratio (Adm.) Tit. III. Protocolla 1. Diarium Thököly, 1693–1694. Nr. 1.

[17] *Gyulafehérvári Füzetek* (Szerkeszti és kiadja *Veszely Károly.*) I. Kolozsvár, 1861. 111–112. o.

[18] *Veszely Károly:* Thököly Imre és Zrínyi Ilona levelei. In: *Magyar Tudományos Értekező* (Szerkesztik és kiadják *Knauz Nándor* és *Nagy Iván.*) I. k. Pest, 1862. Első közlés: 157–162. o.; Második közlés: 256–257. o.; Harmadik közlés: 446–451. o. (Véletlenül ez utóbbi is „Második közlés"-nek írva! – S. I.) A második kötet 453–458. oldalain szintén a Batthyáneum kéziratai közül közölte Veszely II. Rákóczi György 1644. febr. 20-án Sárospatakon kelt edictumát is.

[19] Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak, Kolozsvár, 1865. július 14. OSZK Kt. Levelestár. Fond IX/564.

[20] Török–magyar kori államokmány-tár. (Szerk. *Szilády Áron – Szilágyi Sándor.*) I–VIII. k. Pest, Budapest, 1868–1874.

nevez két irategyüttest, amelyekben XVII. századi török oklevelek voltak.[21] Ha másra nem is, de a leveleskönyv téves címére biztosan felfigyelt volna. Feltehetően a kézirat mégis elkerülte a figyelmét, de azt is megkockáztathatjuk, hogy esetleg maga Veszely szerette volna azt kiadni, és azért érthető a leveleskönyvnek a tudós kollégák általi mellőzése.

Torma Károly kutatásai

Thököly Nagyenyeden őrzött saját kezű naplója

Torma Károly Thököly-kutatásaira R. Várkonyi Ágnes irányította rá a figyelmet,[22] ennek ellenére alig ismerjük a kiváló tudós ezirányú munkásságát. 1864–1865 folyamán Torma több levelet is váltott Szabó Károly bibliográfussal és Szilágyi Sándorral egy nagyenyedi Thököly-napló ügyében. A három fiatal tudós között – Torma 40, Szilágyi 37, Szabó pedig alig 35 éves volt ekkor – hosszú levelezés alakult ki, hogy a kérdés végére járjanak.

Torma elsőként Szabó Károlyt kereste meg a kérdésben. Levele ugyan nem maradt ránk, de az utóbbi válaszából egyértelműen kiderül, hogy akkor már Torma birtokában volt Thököly 1676–1678. évi naplója, és egy másik kézirat után kutatott. Szabónak addig teljesen ismeretlen volt a Torma által felfedezett kézirat, kizárólag csak a Nagy Iván által kiadottról volt tudomása. Ugyanakkor még 1864 júniusában értesítette Tormát, hogy a nagyenyedi kollégium könyvtárában régen ugyancsak volt egy Thököly-napló, amit Szilágyi Sándor lapozgatott is diákkorában:

„Volt Tökölinek állitólag saját kezével irt naplója az enyedi ref[ormátus]. coll[égium]. k[önyv]tárában; de mely évekről szólt, nem tudom. – Szilágyi Sándor deák korában látta; de senki soha nem másolta le. Így 1849-ben oda lett. – Vajon nem ez a példány-é az, melyről kérdezősködöl?"[23]

Szabó levelét véve Torma rögtön írt Szilágyi Sándornak is, hogy bővebb információhoz jusson a keresett kéziratról:

„Szabó Károly említé, hogy te deák korodban az enyedi coll[égium]. K[önyv]tárban láttad volna Tököli saját kezével irt naplóját. Ismered-e, láttad-e valaha, s ha igen, hol láttad e napló másolatát? Van-e napló létezéséről tört.-kutfő iradalmunkban említés? Szivesen megköszönöm, ha kissé bővebben tudósitanál e tárgyról. Úgj látszik, hogy maga a napló az 1849-ki dúlás alkalmával oda lett, megsemmisült!"[24]

Szilágyi alig tíz nap múlva Nagykőrösről válaszolt is Torma kérdésére. Július 5-én írt levelében biztosította róla, hogy a nagyenyedi könyvtárban valóban megvolt „Tököli saját kezü naplója", ám az kétségen kívül megsemmisült az 1849. január 7-i nagyenyedi dúláskor. Mivel diákkorában volt a kezében, már nem emlékszik rá, hogy melyik években

[21] Egyik a „Codex Authenticorum" című, Tom. I. N5. IV. 2. jelzet alatti kötet, ami nyolc eredeti török okmányt tartalmazott, a másik pedig az „Eredeti levelek" című, jelzet nélküli, az N5 szekrény 6. polcán levő kötet, amelynek a végén két eredeti török oklevelet talált. A jegyzékben a „tatár cham levele 1662", és a „török császár levele 1678" címen voltak feltüntetve. „Többet gondos keresés utan sem találtam" – tette hozzá. Lásd Szabó Károly fenti levelét Szilágyi Sándorhoz. Feltűnő, hogy Thököly leveleskönyve ugyancsak ebben a szekrényben volt!

[22] *R. Várkonyi Ágnes:* Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, 1961. (Tudománytörténeti tanulmányok I.) 51. o., ill. 354. o. 89. jegyzet.

[23] Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1864. június. OSZK Kt. Levelestár.

[24] Torma Károly levele Szilágyi Sándornak, Csicsó-Keresztúr, 1864. június 26. OSZK Kt. Levelestár.

íródott a kézirat. Viszont, nem tartja lehetetlennek, hogy ahhoz a kézirathoz tartozhatott, amit Nagy Iván adott ki az elmúlt évben. Nagy Iván kiadásáról egyértelműen az volt Szilágyi véleménye, hogy a megjelentnél mindenféleképpen hosszabb terjedelműnek kellett lennie, annak ellenére, hogy a Nagy Iván-féle kézirat is elég nagy terjedelmű és „oly kevés időre szóló".[25] Ezt vitathatjuk, mivel a vaskos kötet két teljes évet tesz ki, és ez mindmáig a leghosszabb időintervallumot átívelő, egybefüggő Thököly-féle kéziratunk.

Szilágyi Sándor leveléből tehát egyértelművé vált, hogy Thököly naplója valóban megvolt Nagyenyeden. Az információt Torma sietett Szabó Károllyal is megosztani, aki december 27-én válaszolt barátjának. A tudós bibliográfus azonban még ekkor sem tudta biztosan, hogy a nagyenyedi kéziratról Szilágyi maga beszélt-e Tormának, vagy csak a júniusi leveléből hallott erről. Azt tanácsolta Tormának, hogy Szilágyinál járjon a dolog végére: megírta-e vagy meg fogja-e írni ezt, mert ha igen, akkor feltétlenül hivatkozni kell a tudóstárs állítására, mivel – amire Szabó nyomatékosan felhívja barátja figyelmét – anélkül az állítás nincsen hitelesen megállapítva.[26]

Szabó intelmeire azért volt szükség, mert Torma Károly ekkor már előkészítette kiadásra Thököly 1676–1678. évi naplóját, és éppen a kötet előszaván dolgozott. Az előszó Csicsókeresztúron kelt, 1864 végén, ami azért érdekes, mert itt már Torma hivatkozott is Szilágyi július 5-i levelére, mely szerint az „határozottan állítja, hogy Tököly saját kezűleg írt naplója a nagyenyedi könyvtárban megvolt, s hogy e kéziratot ő maga deákkorában látta is. Az eredeti tehát hihetőleg az enyedi dúlás alkalmával hamvadt el."[27] A napló eltűntét Torma azzal is alátámasztotta, hogy sem a könyvtárat jól ismerő Kemény József báró, sem pedig Benkő Ferenc Parnassusi időtöltése[28] nem említi Thököly naplóját a nagyenyedi könyvtár kéziratai között.[29] Végül, 1865. január 16-án ismét Szabó Károly szolgált meglepő újdonsággal Torma számára. Levelében ugyanis arról értesítette, hogy Thököly Nagyenyeden őrzött naplóját nem csak Szilágyi Sándor nézegette, ugyanis az elmúlt napokban megtudta gr. Mikótól, hogy ő is látta, sőt, 1848 előtt nála is volt használatra. Szabó feltevése szerint gr. Kemény József talán éppen akkor „keresgélt" a városban, és ezért nem látta a kéziratot. „Hogy létezett, e szerint kétségtelen" – szögezte le Szabó.[30]

[25] „Az enyedi k[önyv]tárban csakugyan meg volt Tököli saját kezü naplója, s hihetőleg, sőt, kétségtelenül a nagy duláskor veszett el. Másolatát nem láttam, sehol s nem tudom, létezik-e valahol? A naplóra sem emlékszem már melyik évekre szól, de nem lehetetlen, hogy annek (!) teszi egy részét melyet (mint töredéket), Nagy Iván a Monumentákban kiadott – s mely a megjelentnél (értve az egészet) bizonynyal sokkal nagjobb volt, midőn maga ez is oly kevés időre szokó (!) s mégis oly nagy. Ha a Nagy Iván féle eredetit látnám megismerném. Valahol – *ha nem csal emlékezetem* – van is rola emlités – talán a Parnaszusi időtöltésben. Homályosan rémlik előttem, hogy Benkő F. említette valahol." Szilágyi Sándor levele Torma Károlynak, Nagykőrös, 1864. július 5. OSZK Kt. Levelestár.

[26] „A Tököli naplójáról irt ismertetésre egyéb észrevételem nincs, mint az, a mi Szilágyi Sándor állitására vonatkozik. Maga mondta-é ezt neked Sándor, vagy csak én tőlem hallottad, hogy mondta? Mert hogy ő ezt állitását kinyomtatta volna, nem gondolom. Én, az igaz, emlékezetem után ezt mondtam vagy irtam neked, de hát ha én csalódtam, emlékezetemben tévedtem, mi megeshetik. Hátha Sándor revocálja, hogy ő effélét nem állitott? – De deák korában a milyen szeleburdi fráter volt, ő is tévedhetett. Jó volna magától végire járni a dolognak. – S ha ő maga irta ezt neked, vagy ezután megirja, akkor hivatkozni kellene a jegyzetben levelére. Így a mit Sándor állitásáról irtál, nincs legitime constatálva. Bizony félek, hogy Pilatusként még magam is bele találok jönni a credóba." Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1864. december 27. OSZK Kt. Levelestár.

[27] MHHS XVIII. VIII. o.

[28] *Benkő Ferenc:* Parnassusi Időtöltés. VII. 36–40. o.

[29] MHHS XVIII. VIII. o. 3. jegyzet.

[30] „A n[agy]. enyedi eredeti Tököli naplót gr. Mikó látta. Minap mondta, hogy 1848 előtt nála is volt használatra. – Gr. Kemény J. talán akkor tájban keresgélt Enyeden s azért nem láthatta. Hogy létezett, e szerint kétségtelen." Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1865. január 16. OSZK Kt. Levelestár.

A kérdés tehát eldőlt, szavahihető tanúk bizonysága szerint a szabadságharc előtt valóban létezett Nagyenyeden egy Thököly-féle napló, az viszont már örökre elveszett a történetírás számára.[31]

Az 1676–1678. évi napló

Miközben Torma Károly lázas kutatást folytatott Thököly nagyenyedi naplója után, már a birtokában volt egy 1676–1678. között íródott kézirat. A 46 (négyrét) ívnyi naplót gr. Kornis Ádám adta át neki az apja, Kornis Mihály gyűjteményéből, de azt már maga a tulajdonos sem tudta, hogy valójában ki is lehet annak a szerzője. Torma szerint csupán úgy mutatta meg neki, mint „töredékét valamely XVII. századi naplónak", és az iránt tudakolózott, hogy ki írhatta, és vajon eredeti-e?[32] Torma ezt követően kezdett érdeklődni róla közeli barátainál, Szabó Károlynál és Szilágyi Sándornál. A napló felfedezését Torma előbb Szabó Károllyal osztotta meg, aki azonban korábban semmit sem hallott erről a kéziratról. „Én Tököli *1676–1678*-diki naplóját nem ismerem, úgy hiszem, más sem", írta 1864 júniusában Tormának, azzal amegjegyzéssel, hogy addig kizárólag csak a Nagy Iván szerkesztésében napvilágot látott 1693–1694. évi napló vált ismertté.[33] Torma válaszát nem ismerjük, Szabó Károly következő leveléből viszont már egyértelműen kiderül, hogy Torma akkor még nem ismerte az akadémia gondozásában megjelent 1693–1694. évi vaskos kötetet. Szabó levele végén egyértelműen tudtára adta Tormának, hogy a kötetnek a „te 1676-8 diki Naplódhoz semmi köze."[34]

Maga a kérdéses kézirat Thököly 1676. november 28 – 1678. május 16. közötti naplójegyzeteit tartalmazza, és feltehetően egy teljesebb (akár háromévnyi) napló töredéke lehetett. Torma hamarosan rájött, hogy a napló azonos azzal, amit már korábban is többen idéztek.[35]

A kötethez még 1864. december végén Csicsókeresztúron írott előszavában megállapította, hogy azonos azal a kézirattal, amit Vajda-Hunyad várának Bajomi János által 1681-ben felvett leltára említ.[36] A vajdahunyadi vár 1681. december 4-én készült leltárát Kenderesi Ferenc még 1830-ban kiadta a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, s később

[31] Ehhez már csak annyit fűznénk hozzá, hogy „Az élő Rákóczi" címmel 2004. április 29-én Nagyenyeden megtartott tudományos tanácskozás és megemlékezés keretében a konferencia előadóival és meghívott vendégeivel együtt meglátogattuk a Bethlen Gábor Kollégium könyvtárát is. A látogatás alkalmával lehetőségünk nyílott rá, hogy a keresett kézirat ügyében megkérdezzük Györffy Dénes könyvtárigazgatót. A rövid beszélgetés nem hozott előrelépést, és sajnos, a kézirati katalógus aprólékos átnézése beigazolta azt, amitől féltünk. Thököly sajátkezűleg írott naplója – a könyvtár mintegy 30000 egyéb kötetével együtt – valóban megsemmisült az 1849. január 8-i pusztítás során.

[32] Késmárki Tököly Imre naplója 1676–1678 évekből. (Közli *Torma Károly.*) MHHS XVIII. Pest, 1866.

[33] Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1864. június. OSZK Kt. Levelestár.

[34] „A Tököli naplója 1693–1694. az Akad[émia]. kiadásában jelent meg, még pedig, a mint most utána jártam, a Monum. Hung. Historia XV-dik kötete gyanánt. – Nincs azonban meg a könyvnek gyüjtő czimlapja, legalább a Steinnél lévő példányon; s így ezt csak a hirdetésekből és a minden iv alján lévő „Monum. Hung. Hist. XV" szavakból tudhatni. Igen szivesen kiküldeném, ha meg volna k[önyv]tárunkban: de bizony még ezt sok más egyéb Akad. nyomtatványnyal együtt várom Pestről az akadémiától ajándékban, ki tudja, meddig várom. Ez a Napló 44. nyomtatott iv, a te 1676-8 diki Naplódhoz semmi köze." Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1864. június 27. OSZK Kt. Levelestár.

[35] MHHS XVIII. VII. o. 2. jegyzet. A hivatkozott művek: *Tudományos Gyüjtemény,* 1830. V. k. 37. o.; Árpádia. I. k. 63. o.; *Schmidt Vilmos:* Die Stammburg der Hunyade in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1865. 48. o.

[36] Minderről lásd Torma előszavát: MHHS XVIII. V–VII. o.

mások is idézték.[37] A Kenderesi által kiadott leltár szerint az „Asszonyházá"-ban található könyvek között két minket érintő kézirat is volt. Egyik a fentebb említett „Az Úr diariuma A[nno]. 1676. 77. 78, az magyari dolgokrúl és magáérúl" című napló, a másik pedig egy korabeli párjáskönyv, ami minden bizonnyal ugyancsak Thököly-féle kézirat lehetett. Ez utóbbit a „Pariás könyv, mellyben vagynak némelly misilis levelek párjai" címen iktatták be a leltárba.[38] A „diarium" Kenderesi fantáziáját is megmozgatta, és már 1830-ban felvetette, hogy „Magyar országi nagy könyvtárakhoz közel lévő Tudósaink végire járhatnának, ha meg nem lenne e ? Vagy hol tanálhatnék meg?"[39]

Thaly Kálmán kutatásai

Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai, 1686–1705

Nagy Iván és Torma Károly úttörő jellegű kutatásai után Thaly Kálmán folytatta tovább Thököly Törökországból hazakerült kézirati hagyatékának a feltérképezését. 1866 szeptemberében néhány hetet Vas megyében, gr. Erdődy István Sáros megyei főispán vörösvári kastélyában töltött II. Rákóczi Ferenc levéltárának búvárlása céljából. Itt a Rákóczi–Aspermont levéltár anyagát kutatva bukkant rá több, a Thököly-emigrációval kapcsolatos dokumentumra. Eredményeit 1868-ban az MHHS XXIII. kötetében publikálta.[40] A vaskos, két részből álló munka elsősorban az emigrációból hazahozott kéziratokat, töredékeket tartalmaz, de Thaly több, újabban előkerült hazai kézirattal is kiegészítette a gyűjteményt. Az első rész az alábbi emigrációs forrásokat tartalmazza:

I. „Késmárki Thököly Imre fejedelem maga kezével irott naplója. 1689. június 17-től, september 25-ig." Elöl-hátul töredék, a napló közepe. Terjedelme: 22 ív vagy 44 levél, „in folio".[41]

II. Thököly keresztény-szigeti articulusai. 1691. szeptember 29.[42]

III. „Thököly Imre leveleskönyve az 1694-ik évről."[43] 87–351. o. Felirata: „Paria Litera-rum Secretiorum pro Anno Domini 1691. Die 1. Januarij." A vörös szattyánba vart kötet külső felén Komáromi János írásával a következő megjegyzés található: „Portai párjás könyv. Nro. 24." Terjedelme: 89 ívrétű levél vagy 44 és fél ív. Az egész könyv négy kéz írása, de Thaly megállapítása szerint ebből csak 5 db a Komáromi Jánosé, az összes többi levelet hárman írták: ketten a magyar, egy harmadik pedig a latin nyelvű leveleket. A leveleskönyv teljesen éppen maradt az utókorra, az első levél január 7-én kelt, a címzettje pedig a Portán tartózkodó Sándor Gáspár volt. Az utolsó irat a Drinápolyba küldött Boér Gábor által elvitt levelek december 20-i listája. A kötet végén a „GLORIA DES FINIS" felirat található.[44]

[37] Árkádia I. k. 63. o.; *Schmidt:* i. m. 48. o.

[38] *Kenderesi Ferencz:* Vajda Hunyadi Vár Épületnek belső elrendeltetése. *Tudományos Gyűjtemény,* 1830. 37–38. o.

[39] Uo. 37. o. 2. jegyzet.

[40] Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686–1705. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868. MHHS XXIII.

[41] Uo. 3–59. o.

[42] Uo. 69–84. o.

[43] Uo. 87–351. o.

[44] Uo. XVIII–XIX. o.

IV. Thököly két levele Rákóczihoz és Rákóczi egyik válaszlevele, 1704. szeptember 10. és 1705. július 4., illetve 1705. július 10–12. körül.[45]

V. Thököly Imre 1705-iki töredék leveleskönyve, ami összesen 30 db, különböző magyarországi és erdélyi nemesurakhoz írott, augusztus 22–26. körül Nikomédiában kelt levél másolatát tartalmazza.[46] A Jankovics Miklós bélyegével ellátott leveleskönyvet Thaly néhai Nagy István hétszemélynök gyűjteményéből másolta le. Nagy volt ugyanis Jankovics „testamenti executora" (végrendeletének végrehajtója), és a végrendelet egyik pontja szerint több más kézirattal egyetemben a gyűjteményből választhatta ki munkája fejében a kéziratot.[47]

VI. Thököly saját kezűleg írott végrendelete. Nicomédia, 1705. szeptember 3.[48]

A kötet második fele önálló alcím alatt jelent meg, s összesen öt kéziratot tartalmaz. Ezek között két olyan napló is van, amelyek nem tartoztak Thököly kéziratai közé. Dobay Zsigmond 1686. évi naplója Munkács hősies védelmének egyik legfontosabb forrását képezi, és ennek megfelelően Zrínyi Ilonának a Thökölyvel fenntartott kapcsolatába is bepillantást nyújt. Almády István erdélyi nemes 1687–1694. között íródott naplója pedig Thököly erdélyi betöréséről, valamint az emigráció 1691–1694. közötti időszakáról tartalmaz értékes adatokat. Thököly portai követeinek a naplói, valamint a bujdosó hadak 1699. május 24-i felterjesztése már egyértelműen Thököly hagyatékával kerülhetett haza 1708-ban.[49]

I. Dobay Zsigmond naplója Munkács védelméről, 1686. január 1 – december 31. Torma Károly fedezte fel az eperjesi evangélikus kollégiumban.[50]

II. Thököly portai kapitiháinak, (Bay Mihálynak és Inczédy Mártonnak) 1692. március 7 – 1693. június 8. között irott naplói a gr. Erdődy család levéltárából.[51]

III. Sándor Gáspár 1693. évi naplója, a gr. Erdődy család levéltárából. Felirata: „Sándor Gáspár Uram Diáriuma. 1693. A. die 20. Januarij usque diem 23. Februarij".[52]

IV. Almády István naplója 1687–1694.[53] A naplót P. Szathmáry Károly nagyenyedi tanár fedezte fel 1867-ben Erdélyben, majd Thaly Kálmánon keresztül az MTA-nak ajándékozta.

V. „Thököly Imre bujdosó hadainak fölterjesztése a portához 1699." A néhány ív terjedelmű és a végén sok pecséttel ellátott kéziratot Érdy János akadémikus, a Nemzeti Múzeum „régiségtárnoka" engedte át Thalynak közlés céljából.[54]

Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai, II. kötet

Alig öt évvel később Thaly ismét egy vaskos kötettel jelentkezett, amiben számos újabban előkerült kéziratot s leginkább is leveleskönyv- és naplótöredéket tárt a nagyközönség elé. Az újabb kötet az 1868. évi, két részből álló kiadvány második köteteként

[45] Késmárki Tököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686–1705. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868. MHHS XXIII. 355–362. o.
[46] Uo. 365–396. o.
[47] Uo. XX–XXI. o.
[48] MHHS XXIII. 399–410. o.
[49] Uo. Második rész. Tököly Imre némely főbb híveinek naplói, írási. 1686–1699. 411–784. o.
[50] Uo. 415–458. o.
[51] Uo. 461–650. o.
[52] Uo. 653–708. o.
[53] Uo. 711–767. o.
[54] Uo. 771–783. o.

jelent meg, ugyancsak az MHHS sorozatában.[55] A kötet összesen négy napló-, illetve leveleskönyv-töredéket tartalmaz, amelyek részben a már korábban kiadott forrásokat egészítették ki.

IV/1–2. Kiegészítések Thököly naplóihoz.

1. „Késmárki Thököly Imre fejedelem maga kezével írott naplója 1685. és 86-ból."[56] Az 1685. november 6 – 1686. január 4. között íródott töredékre Thaly a budai kamarai levéltár lymbusának rendezetlen részében bukkant rá a C. 828. Fasc. jelzet alatt, két – november 6-tól december 28-ig, illetve december 29-től január 4-ig tartó – darabban. A töredék végig Thököly saját kezű írásával készült, a lapok tetején az „1685", illetve értelemszerűen az „1686" évszámozással is Thököly által lett jelezve.[57]

2. Adalék Thököly Imre 1689-iki naplójához. (Eleje hiányzik.)" A június 12–17., illetve szeptember 25–27. között kelt töredékre Thaly az újabb kutatásai során bukkant rá Vörösvárott, a Rákóczi–Aspremont–Erdődy levéltárban, II. Rákóczi Ferenc török levelei közé keveredve. A két töredék szervesen illeszkedő részét képezi az általa 1868-ban kiadott 1689. évi naplótöredéknek.[58]

VII. Thököly Imre 1691. évi töredék leveleskönyve, ami 11 db, április 23 – május 2. közötti levéltöredéket tartalmaz. A töredékre Thaly ugyancsak a budai királyi kamarai levéltár rendezetlen részében lelt rá, a C. 828. Fasc. jelzet alatt. Terjedelme: nyolc levél, „in folio", közepén másfél lap üres. Három különböző kéz írása, ugyanazoké, akik az 1694. évi leveleskönyvet is írták.[59]

VIII. Thököly Imre 1698-i leveleskönyve. Az elől-hátul csonka leveleskönyv-töredék 56 db levelet tartalmaz a január 12 – február 21. között eltelt időszakból. A kéziratra Thaly ugyancsak a kamarai levéltár rendezetlen részében bukkant rá. Végig Bay Mihály és András, Sándor Gáspár stb. kézírása, akárcsak az 1694. évi leveleskönyv. Formája is teljesen azonos az épségben maradt kézirattal.[60]

Thököly 1691–1692. évi leveleskönyve

Thaly Thököly-kiadásainak utolsó része a millennium évében, 1896-ban látott napvilágot.[61] Az 1691. április 4 – 1692. december 28. között íródott, több mint 600 levelet tartalmazó csonka leveleskönyvhöz Thaly a pozsonyi Jeszenák-gyűjteményből jutott hozzá, miután br. Jeszenák János özvegye, gr. Forgách Aloyzia úrnő a rendelkezésére bocsájtotta a kéziratot. A naplóhoz a kéziratgyűjtő Jeszenák János udvari ágens jutott hozzá a XVIII. század derekán „bizonyos összeköttetések" révén a Szepesi Kamara archívumából.

A Nagy Iván, illetve Thaly által kiadott kéziratok többsége ma is eredetiben áll a rendelkezésünkre. Így, pl. az 1693–1694. évi naplót máig is az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány Gyűjteménye, a „Bibliotéka" őrzi, a Thaly által kiadott kéziratok

[55] Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. II. k. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1873. MHHS XXIV.

[56] MHHS XXIV. 257–311. o.

[57] Uo. 311. o. Thaly jegyzete.

[58] Uo. 312–315. o., ill. Thaly megjegyzése, uo. 315. o.

[59] Uo. 396–416. o., ill. Thaly megjegyzése, uo. 416. o.

[60] Uo. 417–487. o., ill. Thaly megjegyzése, uo. 487. o

[61] Thököly Imre fejedelem 1691–1692-iki leveleskönyve. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1896. MHHS XXXIV.

zöme pedig a MOL G szekciójában, a Thököly- és Rákóczi-szabadságharcok levéltárai-ban található meg. Az alábbi táblázatokból átfogó képet kaphatunk az 1863–1896. között kiadott kéziratokról.

Thököly eddig kiadott naplói

Dátum	*Kiadása*	*A kézirat jelenlegi helye*
1676. november 28 – – 1678. május 16.	MHHS XVIII.	
1685. november 6 – – 1686. január 4.	MHHS XXIV. 257–311. o.	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.
1689. június 12 – – szeptember 27.	MHHS XXIII. 5–59. o.; MHHS XXIV. 312–315. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 24.
1693. január 1 – – 1694. december 31.	MHHS XV.	EFK BGy Cat. V. Administratio (Adm.) Tit. III. Protocolla 1. Diarium Thököly, 1693-1694. Nr. 1.

Thököly eddig megjelent leveleskönyvei

Dátum	*Kiadása*	*A kézirat jelenlegi helye*
1691. április 4 – – 1692. december 28.	MHHS XXXIV.	
1691. április 23 – – május 2.	MHHS XXIV. 396–416. o.	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.
1694. január 7 – – december 20.	MHHS, XXIII. 87–351. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 24.
1698. január 12 – – február 21.	MHHS, XXIV. 417–487. o.	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.
1705. augusztus 22–25.	MHHS XXIII. 365–396. o.	

Egyéb emigrációval kapcsolatos iratok:

Dátum	*Az irat jellege*	*Kiadása*	*Jelenlegi helye*
1692. március 7 – – 1693. június 8.	Bay Mihály és Inczédy Márton útinaplói a portai követségükről	MHHS XXIII. 461–650. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 24.
1693. január 20 – – február 23.	Sándor Gáspár útinaplója portai követségéről	MHHS, XXIII. 653–708. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 24.
1698. május 18. Konstantinápoly	A bujdosók kívánalmai	MHHS, XXIV. 500–509. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 20.
1698. július 4. Konstantinápoly	Thököly emlékirata a portai angol követhez	MHHS, XXIV. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 20.
1698. július 4. Kostantinápoly	Thököly és Zrínyi Ilona kívánalmai	MHHS, XXIV. 490–494. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 20.
1698. július 4. Konstantinápoly	A bujdosók emlékirata a portai angol követhez	MHHS, XXIV. 494–499. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 20.
1699. május 24. Nikápoly	A bujdosó hadak felterjesztése a Portához	MHHS, XXIII. 771–783. o.	

Thököly kiadatlan leveleskönyvei

Az elmúlt évek alatt végzett kutatásaink során a hazai és határon túli közgyűjteményekben néhány további kéziratnak is sikerült nyomára bukkannunk, amelyek szervesen illeszkednek a korábbi kiadások közé.

Thököly 1696. évi leveleskönyve

Annak ellenére, hogy Veszely Károly két ízben is felhívta rá a figyelmet, sőt, a második alkalommal még több részletét is közölte, Thököly 1696. évi leveleskönyve közel 140 éven keresztül hevert gyakorlatilag ismeretlenül a gyulafehérvári Batthyaneum kéziratai között. Az 2001 szeptemberében tett gyulafehérvári kutatásaink alkalmával Veszely jelzete alapján sikerült is előkeresni, majd lemásolni a kiváló állapotban levő, restaurált kéziratot.[62]

Thököly 1698. évi leveleskönyv-töredéke

A rövid leveleskönyv-töredék az 1698. január 1. és március 1. között eltelt időből származik. Az első öt levél folyamatosan, egymás után következik, ebből az első négy január 1-jén, az utolsó pedig január 12-én kelt. Ez utóbbi, két folióból álló levél a lap alján megszakad, a következő lapon pedig már a 6. számú rövid, alig hat soros töredék következik, ami viszont egy másik levél végét képezte, amit a tartalma alapján a nagyvezérnek küldtek el. A 7–9. számú levelek felett nincsen dátum, csupán a *die eodem* „ugyanaz nap" kifejezést írták rá, ami valamelyik korában előforduló levélre utal vissza. (Az sem zárható ki, hogy a kifejezés a Horváth Ferenc ügyvivőnek címzett, január 12-i levélre vonatkozik.) A 10–11. számú leveleket egyaránt február 19-én írták, az utolsó öt pedig március 1-jén kelt.

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a 17 levélből álló kézirat valójában egy nagyobb együttes első öt, és utolsó tizenkét levelét képezi. A kiszakadt rész terjedelmét a fentebb leírtak alapján nem lehet meghatározni, viszont az előtte és utána álló két dátum – január 12. és február 19. – arra utal, hogy a hiányzó középső rész (vagy legalábbis annak nagyobbik része) a Thaly által 1868-ban kiadott 1698. évi töredékkel azonos. Az 56 levélből álló kézirat első, elején hiányos levele éppen január 12-én kelt, míg a végén hiányos utolsó levél dátuma február 20. Az 52–54. leveleket február 19-re dátumozták, az 55. viszont már 21-én kelt. A látszólagos ellentmondás magyarázata abban keresendő, hogy a leveleket – s erre Thököly más leveleskönyveiben is találunk példát – néha csak 1-2 nappal később vezették be a párjáskönyvekbe. A két töredék tehát összetartozik, viszont még így sem képez teljes egységet, mivel az első és utolsó leveleket nem lehet összeilleszteni, néhány lap továbbra is hiányzik a kéziratból. A Thaly által közölt utolsó levél az urmelli káziaszkernek, azaz a ruméliai legfelsőbb bírónak íródott,

[62] Itt szeretnék köszönetet mondani Marius Diaconescu történésznek a kutatóút megszervezéséért, valamint Klara Darjának és Sipos Ilonának, a Biblioteca Batthyaneum igazgatónőjének, ill. könyvtárosának, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsájtották. A másolatok elkészítéséért Ana Dimitran muzeológusnak, a Muzeul National al Unirii munkatársának tartozom köszönettel.

míg a kéziratban levő töredék 6. levélnek egyértelműen a nagyvezér lehetett a címzettje. Hosszú terjedelmük miatt feltehetően a Horvát Ferencnek írott január 12-i levelek sem tartoztak össze.

A kézirat a Thaly által kiadottal együtt a MOL G 2 szekciójában található, tehát mindkettő a budai kamarai archivum lymbusából került át. Az első levél dátumánál Thaly jól ismert kék ceruzás aláhúzása látható, ami arra utal, hogy a történetíró ismerte a kéziratot, de arra csak jóval az MHHS XXIII–XXIV. köteteinek a kiadása után bukkant rá, s akkor már vagy ideje nem volt a kiadással foglalkozni, vagy csak a rövid terjedelem gátolta meg ebbéli szándékában.

Az 1699. évi leveleskönyv

Thököly 1699. évi leveleskönyve két – 91, illetve 61 folio terjedelmű – különálló kötetben maradt az utókorra. Bár kétségkívül egymás folytatásai, úgy tűnik, hogy párhuzamosan is vezették őket, talán attól függően, hogy éppen melyik kötet akadt a levelezést éppen vezető titkár, bejáró kezébe. Az első, terjedelmesebb kötet 1699. január 8-val kezdődik és október 30-án ér véget, míg a másodikban június 8. az első és december 24. az utolsó levél kelte. A korábbi leveleskönyvektől eltérően itt már jóval hanyagabbak voltak a másolók, a dátum gyakran hiányzik, s nemegyszer csak oldalakkal korábbi bejegyzés alapján tudunk következtetni a keletkezésük hozzávetőleges idejére. Tartalmát tekintve az év első felében leginkább a Nikápolyba összehívott gyűlésnek, illetve Thököly udvarának a kéréseivel foglalkozik, a későbbiekben pedig az emigráns katonaság és nemesség Bulgáriában kijelölt szállása, az oda települt emigránsok jogi és gazdasági helyzete áll a középpontban. Külön érdeklődésre tarthatnak számot Thököly és Zrínyi Ilona hazaküldött levelei is.

Thököly-féle leveleskönyv töredékek az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány Gyűjteményében

Fentebb már esett szó arról, hogy Bél Mátyás gyűjteményét gr. Batthyány József esztergomi érsek vásárolta meg. A gyűjtemény részeként többek között Thököly 1693–1694. évi naplója is a főpap tulajdonába került. Ezt a kéziratot később Madách Imre jóvoltából Nagy Iván kerestette elő és rendezte sajtó alá. Azonban nem ez a napló az egyetlen olyan kézirata a gyűjteménynek, ami a Thököly-emigrációval kapcsolatos. A gyűjtemény „R. R. Tit. VI." anyagában ugyanis 29 db Thököly-irat is található, amelyek közül 15 szintén az emigráció idejében keletkezett.[63] Ezek közül három a Zrínyi Ilona kicserélésével kapcsolatos tárgyalások iratainak a korabeli másolata (15–17. sz.), a többi pedig a bujdosók ügyes-bajos ügyeivel foglalkozik 1698–1699-ből (2., 19–29. sz.).[64]

Úgy tűnik, hogy az iratok egykoron egy önálló leveleskönyv (vagy füzet) részét képezték, amire a korabeli számozás és az enyvezés egyaránt utal. Később azonban az ira-

[63] EFK BGY Cat. I. Rex. Regnum (R. R.) Tit VI. Pacificationes. d. Tökölyana, 1661-1699. Nr. 1–29. A 15–17., 19–29. számú iratok. A 18. számú irat Tokay Ferencnek, a hegyaljai felkelés vezetőjének a pátense.

[64] Ismertetését lásd *Szelestei Nagy László:* Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Budapest, 1981. 121–124. o.

tokat lapjaira szedték, de szerencsére az iratok többsége – az egykorú számozás alapján – hiánytalanul maradt fenn. Az iratok részben eredeti levelek későbbi másolatai, részint pedig a fejedelem bizalmasai által „lepárjált" egykorú másolatok. Néhányuk arra utal, hogy Thökölynek a drinápolyi szultáni udvarban, illetve a nándorfehérvári pasa mellett tevékenykedő bizalmasai, „kapitihái" őrizték meg. Ezen iratok hátoldalán ugyanis minden esetben feljegyezték, hogy ki és mikor hozta meg Drinápolyba vagy Nándorfehérvárra. Az iratok közül leginkább a török földre menekült hegyaljai felkelők vezetőinek a levele számíthat érdeklődésre, mivel azt a felkelők 17 elismert vezetője, katonatisztek és nemesek nevében írták alá.

Külön szólnunk kell a d/18. számú iratról, ami nem egyéb, mint Tokay Ferencnek, a hegyaljai felkelés vezérének a 1697. július 1-jén, Tokajból kelt pátense. Ez a pátens régóta ismert a szakirodalomban, az eredeti magyar nyelvű változatot Benczédi László is kiadta. A Bibliotékában található irat XIX. századi latin nyelvű másolat a palliumon, az eredeti viszont nincsen mellette. Mivel egyetlen eredeti levél felett sem szerepel „18"-as szám, nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy annak eredetije valóban kikerült az emigrációba. A két pátens kijelölt útvonala teljesen megegyezik, tehát egyértelműen a jól ismert pátens fordításával van dolgunk, ami rögtön Tokaj bevétele után készült.[65] A hegyaljai felkelőkről pedig tudjuk, hogy Tokaj és Sárospatak elfoglalását követően rögtön követséget küldtek Törökországba, akik magukkal vitték a felkelő nemesek pecsétjeivel ellátott hűséglevelet is.[66] Nem elképzelhetetlen, hogy a pátens is ekkor került ki Thökölyhez.

Thököly 1705. évi töredék leveleskönyve

Mint fentebb írtuk, Thaly Nagy István hétszemélynök gyűjteményéből másolta le Thököly 1705. évi töredék leveleskönyvét. Nagy István Jankovics Miklós műgyűjtő hagyatékából jutott hozzá a kézirathoz, ami összesen 30, augusztus 15–26. között írt levél másolatát tartlamazta. Thaly eredetinek vélte a kéziratot, aminek a hátoldalán látszott is, hogy korábban egy nagyobb könyvből lett kivágva vagy kiszakítva. Az irategyüttes a már nagybeteg Thököly utolsó tervezgetéseiről szól. Címzettjei között egyaránt megtaláljuk a kuruc hadsereg vezetőit – Bercsényi Miklós, Esterházy Antal, Forgách Simon, Pekry Lőrinc generálisok –, Thököly egykori híveit – Ottlik György, Szirmay András, Vay Ádám, Várnay György stb. –, korábban hazaküldött benső híveit – Bay Mihály, Izdenczy Márton, Petrőczy István –, de van II. Rákóczi Ferenchez és a rákos mezejére összehívott „nemes Magyarország státusinak" címzett levél is. Egy levél a Rákóczi mellett tartózkodó francia követhez, Des Alleurs márkihoz, egy azonos tartalmú pedig az angol, holland, svéd és brandenburgi követeknek szólt.

A Thaly által kiadott kézirat jelenlegi hollétéről nem tudunk, viszont a Forgách család levéltárában ma is megtalálható egy hasonló tartalmú leveleskönyv, ami a nyomtatásban ismertnél jóval terjedelmesebb, összesen 78 levet tartalmaz. A leveleskönyv Dobai Székely Sámuel hagyatékából került a Forgách család tulajdonába.

[65] Szántó, Kér, Forró, Vizsoly, Vilmány, Ruszka és Gönc. *Benczédi László:* A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest, 1953. 52. o. (A pátensről készült papírkép az 52. és 53. o. között található.)

[66] *Seres István:* A hegyaljai felkelők kapcsolata a török Portával. In: Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. (Szerk. *dr. Tamás Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 36.) 213–215. o.

Az augusztus 14–26. között kelt iratok többsége dátum nélkül került be ebbe a párjáskönyvbe, gyakran pedig csak a hónap és az év szerepel a levelek alatt, holott a Thaly által használt másolat többnyire a pontos dátumot is tartalmazta. Külön érdemes megemlíteni azt a 15 levelet, amely Thököly augusztus 14–15-én Magyarországról hozzá érkezett folyamodványokra, kérvényekre hozott döntéseit tartalmazza.

Thököly kéziratban levő leveleskönyvei

Dátum	*A kézirat jelenlegi helye*	*Megjegyzés*
1696. január 9 – – december 10.	FBBN N5. IV. 9.	Jó állapotban, de elől-hátul csonka
1688–1699	EFK BGy Cat. I. Rex. Regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes. D. Tökölyana, 1661–1699.	Eredetileg egy kötethez tartozó, de ma már különálló iratok
1698. január 1 – – március 1.	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.	Alig 12 levél, egy önálló kötet része
1699	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.	Két, egymás utáni kötetben, de párhuzamosan is vezették őket
1705. augusztus 14–26.	MOL P 287. Forgách cs. lt. 8. tétel	

Végeredményben tehát a következő Thököly-féle leveleskönyvek, illetve töredékek várnak jelenleg is kiadásra:

1. az 1696. évi, ami a hiányzó első és utolsó lapoktól eltekintve teljes;
2. az 1688–1698. között különböző jellegű iratok, három kivételével mind 1698–1699-ben íródott;
3. az 1698. január 1 – március 1. közötti töredék;
4. az 1699. évi teljes leveleskönyv, két kötetben;
5. az 1705. augusztus 14–26. között keletkezett töredék leveleskönyv.

A rendelkezésünkre álló források alapján első lépésben három kötet kiadását tartanánk indokoltnak. Az 1696. és 1699. évi leveleskönyvek egy-egy különálló kötetben jelenhetnének meg, míg a fennmaradó iratok – töredék leveleskönyvek, magányos iratok, összeírások stb. – egy kötetet alkotnának. Ebbe a kötetbe kerülnének bele a hazai és bécsi levéltárakban található, ugyancsak bujdosó vonatkozású iratok. Ezek: végrendeletek, a királyhoz írott kérvények, Veterani erdélyi generális útlevelei a Thököly engedélyével hazatért vagy hazaszökött thökölyánusok részére stb. Ugyancsak itt szerepelnének az emigráció életével kapcsolatban eddig feltárt török levéltári források magyar nyelvű fordításai is. A kötetekhez személy- és helynévmutató, az idegen és nehezen értelmezhető szavak magyarázata, valamint a latin nyelvű levelek magyar összefoglalása tartozna. Ugyancsak aktuális lenne – elsősorban Thököly naplói és leveleskönyvei alapján – egy életrajzi adattár elkészítése is, amely a Thököly-emigrációban megfordult személyek adatait tartalmazná.

A kiadásokat természetesen nem csupán a korral foglalkozó hadtörténészek és érdeklődők forgathatnák haszonnal. Hiszen Thököly naplói – és ide sorolhatjuk a leveleskönyveket is – terjedelmüknél fogva a korszak egyedülálló méretű összefüggő szövegemlékei, s ez már az eddig kiadott kötetekre is érvényes, hát még a kéziratban levő, és remélhetően

még lappangó kéziratokra! Ugyancsak méltán számíthatnak a kéziratok az irodalomtörténészek, nyelvészek s nem utolsó sorban a turkológusok érdeklődésre.[67]

RÖVIDÍTÉSEK

Forgách cs. lt.	Forgách család levéltára
EFK BGy	Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye
FBBN	Filiala Batthyaneum Biblioteca Naţionala (Gyulafehérvár)
Kakuk, 1996.	*Kakuk Zsuzsa:* A török kor emléke a magyar szókincsben. Budapest, 1996. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.)
MHHS	Monumenta Hungariae Historica Scriptores – Magyar Történelmi Emlékek. I. Osztály: Írók.
MHHS XV.	Tököly Imre naplója 1693–1694. évekből. (Közli *Nagy Iván.*) Pest, 1863. MHHS, XV. k.
MHHS XVIII.	Késmárki Tököly Imre naplója 1676–1678 évekből. (Közli *Torma Károly.*) Pest, 1866. MHHS XVIII. k.
MHHS XXIII.	Késmárki Tököly Ime némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írási. 1686–1705. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868. MHHS XXIII. k.
MHHS XXIV.	Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. II. k. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1873. MHHS XXIV. k.
MHHS XXXIV.	Thököly Imre fejedelem 1691–1692-iki leveleskönyve. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1896. MHHS XXXIV. k.
MOL	Magyar Országos Levéltár
OSZK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
Rákóczi-szabh. lt.	A Rákóczi-szabadságharc levéltára
Thököly-szabh. lt.	A Thököly-szabadságharc levéltára

[67] Csupán két példát említenénk. Kakuk Zsuzsának, az oszmánkori török jövevényszavainkról írott kitűnő összefoglalásaiban a XVII. század végéről való adatok zöme Thököly eddig kiadott naplóiból és leveleskönyveiből származik. (*Kakuk, Suzanne:* Recherches sur l'historire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongorise. Budapest, 1973. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIX.; *Kakuk*, 1996.) Thököly újonnan feltárt kéziratai ismeretében ezek száma jelentősen gyarapítható. (Itt csak a 6. sz. mutatványban szereplő „ortak gazda" kifejezésre utalnék.) Ugyancsak Thököly naplójegyzetei, illetve levélbeni utalásai alapján készítette el Thallóczy Lajos és Győry Tibor a „Thököly Imre betegsége" című, 1906-ban, a *Századok* hasábjain megjelent tanulmányát is. (Thallóczy Lajos – Győry Tibor: Thököly Imre betegsége. *Századok,* 40. (1906) 726–744. o. I. A kórtörténet adatos összeállítása. [Thallóczy Lajos] 726–741. o.; II. A kórtörténeti adatok orvosi megbírálása. [Győry Tibor] 741–744. o. Thallóczyt Thaly Kálmán ajánlására a magyar kormány küldte 1904-ben Törökországba Thököly hamvainak a feltárása és hazahozatala ügyében. Jelentéséhez mellékelte kórtörténeti összeállítást, amit később a *Századok* rendelkezésére bocsájtott. Uo. 751. o. jegyzet.) Az újabban előkerült kéziratok adataival együtt már egy modern kórtörténeti összeállításra is lehetőség nyílhat.

FÜGGELÉK

1.

Zrínyi Ilona levele Makár Péter császári ezredes, horvát nemesúrnak
Isztambul, 1696. január 23–29. között[68]

FBBN N5. IV. 9. pag. 30.

Ugyan akkor egy Horvát Országi Makár Péter nevű Úrnak K*egyelmes* Asz*szonyun*k neve alatt.

Uramtól ő Kegyelmétől értvén, hogy innnen Horváth Országban fognak valamely török rabok menni sarczokkal edgyütt és Kegyelmed felé leszen úttyok, nem tartván az én nemzetemhez és familiámhoz Kegyelmedet is idegennek, kivántam azen levelem által Kegyelmedet attyafiságosan köszönteni. Istentől jó egésséget és hazánkal edgyüt boldogab állapotot kivánván Kegyelmednek ez új esztendőben. Azomban Zágrádban lévő Apáczák Klastromában lévén nékem is öcsém, Kegyelmedet kérem, bizonyos embere által jártassa meg. Mind azon öcsémnek s mind egyéb atyámfiainak életi állapottyokról ez illy sarczokért bé járó török rabok tudósitani ne neheztellye, Kegyelmed jü akarattyát s Atyafiuságát igen kedvesen veszem. Uram ő Kegyelme is ajálván Kegyelmednek atyafiságos szolgálatyát, úgy én is Asszonyomnak ő Kegyelmének, Kegyelmed kedves házas társának.

Ajánlom ezzel Istennek Sz*ent* oltamában Kegyelmedet.[69]

2.

Thököly Imre teljhatalmú pátense Szappanos Mihály ezereskapitány részére
1696. augusztus 7.

FBBN N5. IV. 9. pag. 135–136.

Szappanos Uram el vitte Patens Pariaja.

Adgyuk tuttára mindeneknek, a kik*ne*k illik e levelünknek rendiben, hogy Hat*almas* Török Császár maga személyében jövén ki ez jelen való campaniában és úttyát az Dunán által Magyar Ország s Erdély felé, német ellenség*ne*k fel keresésére kövétvén, mely két ország*na*k is fejedelemség*é*nek nevét Is*te*n és az hatalmas császárok k*egye*lmességéből mi viselvén, és ebben az két haza lakositól az el múlt boldogtalan esztendőkben is recognoscaltatván. Reméljük Is*te*n jóvoltából a német ellenség*ne*k meg szégyenülését az Hat*almas* Török Császár fegyvere által, és ennek alkalmatosságával szegény meg nyomorodat hazánk*na*k is a német iga alól való fel szabadulását. E végre hozván minket is ki az Hat*almas* Császár, hogy szegény hazánkal s annak lakosival jót tegyünk, és a kik Hat*almas* Török Császár k*egye*lmessége és szárnya alá kivánnak folyamodni, mi általunk az mi alkalmatosságunkal folyamodgya*na*k. Mű is azért, a végre attuk ezen patensűnket N*emzetes* Vitézlő Szappanos Mihály Capitányunk*na*k kezében, a Hat*almas* Török Császárunk mellet ő k*egye*lmét el küldvén. Adván ollyan hatalmat és szabadságot, hogy a kik az ellenség pártyán levő vitézlő rend közűl gratiankhoz és k*egye*lmességünkhez folyamod*na*k, mi képűnkben gratiat adhasson, reá bizatatot lovas és gyalog zászlónk alá be fogadhassa. A török táboron levő

[68] A szövegeket betűhív átírásában közöljük, mindössze a központosítást modernizáltuk. A forrásokban található rövidítéseket dőlt betűkkel feloldottuk.

[69] A levél azon ritkaságszámba menő források egyike, amelyek arra világítanak rá, hogy Zrínyi Ilona milyen úton-módon próbált kapcsolatba lépni a rokonságával. Egy ilyen alkalom adódott, amikor török foglyok érkeztek Horvátországból Isztambulba, hogy a saját – és feltehetően társaik – megállapított sarcát összeszedhessék. Zrínyi Ilona sietett is megragadni az alkalmat, hogy a rabok útján hírt kaphasson a horvátországi rokonairól. Makár Péter császári huszárezredes volt, de horvát nemesként Zrínyi Ilona nyilván bizodalommal fordulhatott hozzá, annál is inkább, mivel a levél szerint rokoni kapcsolatban álltak, vagy legalábbis a két család között szorosabb kapocs lehetett.

lovas és gyalog kuruczok*nak* capitány*ának* eő k*egy*elmét declarálván ezen irásunk által, melynek is nagyobb bizonyságára attuk e*zen* levelünket. Dat*um*.[70]

3.
A Havasalföldön tartózkodó magyarországi és erdélyi nemesek listája 1696. szeptember 19.

FBBN N5. IV. 9. pag. 160.

Cathalogus Curuczoru*m* et Transylvanoru*m* qui sunt in Valachia.

1. Dominus Magnificus Stephanus Petroczi qui habet servos ad se pertinentes 15.
2. Dominus Caspar Sandor cum personis quinque
3. Dominus Petrus Madacs cum servis ad illu*m* pertinentibus decem, qui et uxore*m* et liberos ibi habet.

4. Dominus Franciscus Horvath	cum person*is*	nro 3.
5. Dominus Stephanus Horvath Capitaneus	cum person*is*	nro 3
6.Capitaneus Sigismundus Pogany	cum person*is*	nro 5
7. Jonas Boczko	cum personis	nro 4
8. Franciscus Ubrisi	cum personis	nro 2
9. Johannes Kando	cum personis	nro 2
10. Stephanus Inczedi	cum personis	nro 2
11. Johannes Oblaczki	cum personis	nro 2
12. Stephanus Dulo	cum personis	nro 1
13. Nicolaus Racz	cum personis	nro 2
14. Andreas Decsei	cum personis	nro 3
15. Michael Borbely	cum personis	nro 2

Sequuntur Transylvani

1. Magnificus Dominus Nicolaus Orlai	cum personis	nro 4
2. Magnificus Dominus Ladislaus Kemeny	cum personis	nro 4
3. Paulus Daczo	cum personis	nro 5
4. Johannes Nemes	cum personis	nro 3
5. Georgius Nemes	cum personis	nro 2
6. Petrus Kalnoki	cum personis	nro 3
7. Johannes Komaromi	cum personis	nro 3
8. Stephanus Debreczeni	cum personis	nro 4

Prenominatis Curuczonibus Hungaris et Transylvanis dabatur ad huc provisio de carne et Pane ex gratiosa dispositione Supremi Ministri; reliqui qui fuerunt acceptarunt servitia D*omi*ni Valachiae Principis, suntque sub illius vexillis etc.[71]

[70] Miután csapatai nagy része elhagyta Thökölyt, 1695-re fokozatosan Szappanos Mihály, az egykori végvári vitézből lett császári, majd kuruc hadnagy lett az emigráns sereg központi alakja. 1696-ban már Thököly ezredese. A nyári hadjárat megindításakor a nagyvezér engedélyezte neki, hogy csekély, alig 40 (!) fős lovassággal csatlakozzon a török főserehez. A számára kiadott pátensében Thököly teljhatalommal ruházta fel, és egyik bizalmas hívét, Pápai Gáspárt is mellé adta. (Feltehetően ilyen pátensek lehettek azok is, amiket 1697 őszén a hajdúvárosokban és Debrecen környékén terjesztettek Szappanos nevében.) Az 1696 nyarán várt magyarországi betörésből ugyan semmi sem lett, de legalább Szappanos lovasainak ideig-óráig megoldódtak az ellátmányi gondjai.

[71] 1695-ben a havasalföldi vajda hajlandó volt befogadni a Duna mentén tengődő bujdosók egy részét. Mintegy 500-550 kuruc katonát a fejedelemség végváraiban helyezett el, a nemességet pedig Bukarestben és környékén telepítette le. Thököly alábbi kimutatása összesen 15 magyarországi és 8 erdélyi nemesurat említ, akik 89 (!) főnyi kíséretükkel Bukarestben kaptak szállást. A nemesek között voltak Thököly legbennsőbb hívei, Sándor Gáspár, Petrőczy István generális, Madách Péter főkapitány, br. Orlay Miklós egykori putnoki

4.

Thököly Imre levele a nagyvezérhez
Isztambul, 1698. március 1.

MOL G 2 Thököly-szabh. lt. II. 5. Thököly 1698. évi kiadatlan leveleskönyv-töredéke, fol. 102r–130r.

Fő vezérnek iratott Die 1 Martii 1698.

Az Hatalmas Császárunk szolgálattyában az vég házakban levő kurucz boerok és egyéb hadak embereket küldvén bé magok közzül hozzám. Ezen ember elsőben is Drinápolyt és az Nagyságod kapuját érvén, az kurucz hadak képében az suplica*t*iolist be atta Nagyságodnak. Azért Nagyságod szolgája én is az vég házakban szolgáló kurucz hadak mellett küldöttem Nagyságodnak ezen alázatos levelemet, kérvén én is Nagyságodat orvosollya szegényeknek dolgokat, s adgya jó válaszát s fermányát egy orával eléb az *Landor* Fejérvárra és Tömösvárra küldött emberem által. El ne feletkezzék az kuruczoknak meg igért hely és palánk dolgába is, hogy arrul is Nagyságod fermányát, az mely emberem most oda megyen hozzájok vihessen meg nekik. Hogy azok is, Hatalmas Császár is az Nagyságod reájok való gondviselését és kegyelmes szemeinek reájok való fordítását látva, annál job szivel szolgálhasanak. Az ferman Nagyságodé.

Inclusa.

Édes Nagyságos Uram, Nagyságodat egynehány rendbeli dologba arzoalim által meg kerestem, de válaszom nem jövén. Mire vélni nem tudom, talám Nagyságodnak reám, szolgájára neheztellése lehet az búsitásért, de Istenen és Nagyságodon kivűl kit tudgyak meg keresni, kinek tudgyak panaszlani, mástul orvosságat Nagyságodon kívűl én az én dolgaimnak és bújaimnak nem reménlhetem. *Landor* Fejérváratt és Drinápolyban előttem, Nagyságod szolgája előtt lett Nagyságod szép szavai s biztatási szivembe vadnak, tudván máskint is hogy Nagyságod az én jó uraimnak Kara Musztafa és ugyan Kuprili Musztafa Passa vezéreknek nemzetébül való lévén, mind az én állapatomat, mind az Hatalmas Török Császár méltóságát s Török Nemzet hitit másoknál jobban meg tudgya gondolni. De máskint is, jól tudom azt is, hogy Nagyságodnak Isten segittségébül minden szándéka az, hogy az ellenségre hadait szaporittsa, jó rendbe vegye és az ellenségen boszszút állani igyekezzék. Azért Nagyságod én felőllem, régi szolgájárul, az mellettem levő boerokrul, és egyéb kapumhoz tartozókrul, úgy az vég házakban levő magyar országi boérokrul s vitézlő rendekről se feletkezzék el. Ha mi kegyelmességgel kiván hozzánk lenni, á vagy ha mi rendelése parancsolattya leszen, akarattyát tuttomra adni méltóztassék, az bajramig had én is, úgy más hozzám tartozók is Nagyságod fermányához képest láthassuk tedarikunkat. Az mely kapitány Orta Magyar Országbul az kurucz hadakat Bogdánra által hozta, Erdély Országon, és az Lengyel Országi végeken által, itt telelvén mellettem, most azt is Nagyságodhoz küldöttem, együtt az kapudsilar tyhammal, úgy, hogy Nagyságod válaszát és fermanyat vévén mehessenek *Landor* Fejérvárra s Tömösvárra a hadak közzé. És ugyan azt az Szabó Mihály nevü kapitánt, ha Nagyságodnak parancsolattya leszen, küldhessek Magyar Országba, az ottan most is fegyverben és hűségenben levő kuruczok közzé, kikről Nagyságodnak ennek előtte is irtam. És most is jöt ollyan hirem, hogy elegen vadnak most is az némettül el pártolt és ellene fegyvert fogott magyarokba, az kik az erős s szoros hegyekbe s erős helyekbe vonván magokat. Az tavaszt várják, mint hogy Magyar Országban most nagy tél, és igen nagy havak voltanak, az ki akart volna is jőni az Császár hűségére nem jőhetett, de az ellenség is vigyázza az Tömösvár felé jövő utakat s annak is vagyon hire, hogy az élés Tömös Váratt el fogyott, kivált lónak való élés nincsen, az kik

főkapitány, de Bukarestbe költözött az udvari tisztek egy része is, így pl. Horváth István és Csebi Pogány Zsigmond kapitányok. Itt találjuk a fejedelem (és később II. Rákóczi Ferenc) két portai diplomatáját, Horváth Ferencet és Ubrisi Ferencet is. Az erdélyi nemesek még 1690 telén hagyták el hazájukat, Thököly rövid idejű „pünkősdi fejedelemségét" követően. Számuk igencsak megcsappant, hiszen kilenc évvel korábban az erdélyi – leginkább is székelyföldi – nemesség színe-virága követte a bujdosásba hűségből vagy éppen kényszerűségből Thökölyt. 1695-re azonban többen meghaltak, számosan pedig uruk és a török Porta engedelméből hazatérhettek vagy megszöktek.

Tömösváratt az kuruczokba vadnak is, nem tarthattyák lovakat. Az L*andor* Fejérvári Passa keze alatt levő kuruczok is oszolni kezdettenek az szükség miatt, mind nekem s mind az kuruczoknak Nagyságod Apánk, Anyánk, Nagyságodra marattunk. Mind ezekbe az én kaputsilar tyham Nagyságod fermánya szerint fog cselekedni, mind Magyar Országra, mind Erdélyre embereimet el küldi, mind penig az kuruczoknak az palánk vagy helyek iránt Nagyságod fermányát meg viheti, ha Nagyságod kegyelmessége lészen.[72]

5.

Thököly Imre levele Szentandrássy János nándorfehérvári ügyvivőhöz
Isztambul, 1698. november 9. előtt

EFK BGY. Cat. I. Rex. Regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes.
D. Tökölyana, 1661–1699. Nr. 22. – Részlet

30.

[28r] 2. Ali Passa, az meg holt Duna Capitanyának a fia Orosz Csikon az apja csiflikjében szálván, és most hozzá tartozó csiflikjeinek is biradalmába levén, köldőtte ide pecsétye alat egy levelet. Kiben irja, hogy az apjától marat Belena nevü s a Duna mellet levő csiflikjét, mely is Sisto és Nicapoly közőt vagyon, ez elöt két esztendővel kérettem volt az feleségem pénzén az apjától, az mint hogy a Dunán le jötünkben feleségemmel együt meg nézhettük volt, ot szálván ki, tavaly penig az határát azon falunak, a kiben azon csiflik vagyon, meg nézettük volt. Im, az emlitet levélnek magyarázatyát Kegyelmednek is meg küldőttük, Kegyelmed azért erről a dologrol mind Váradi Istvánnal, mind az Úrral, mind Madács Uramékkal beszéljen. [28v] Ha Kegyelmetek jovalja, és jövendüre valamely jó consequentiakra nézve jónak látya, hogy meg vegyük, feleségem el szánta, valamely még keze között meg maradot arany müvecskéjét is, meg veszi. Valamint lehet, az árrát meg szerzi, ennek kézhez vételére bizonyos emberét is expediálja, és az mikor ezt meg veszi penig, egy gyimiát is szerez ha ezen az úton más cselédes és bele intertionatus kuruczok, magokra czélozó javát is az mi protectionk s nevezetünk alat assequalhatya. Mert annak az falunak anyi az határa, az mint meg visgáltattuk, hogy ottan ezer köből vetést is el tehetni, s meg anyi szekér szénát is gyüthetni, tűzi fája is vagyon, egy sziget levén ellenében. Nicapoly s Orosz Csik nem mesze, Sisto három óráni föld. Az gabona, bor, sertés olcsó, az kuruczok majorsága it is szaporodik, úgy ot is, a mint hallyuk, némellyeknél, a kinek felesége, gyermeke vagyon, ot volna könyeb föld az élödésre. In tali casu Madács Uram is adná ot el az házát, s lenne ebben a vásárlásban, ortak gazda is lehetne ottan. Az Porta [24r] részéről a protectionalist és a szabados kereskedésre való fermant is meg szerzenők etc. De ehez elsőbben ez kell, hogy végét várjuk, békeség lész-e, vagy továb is continualtatik az háborúság a két nemzet közőt, ha continualtatik-e, az Vezér az Duna mellet meg igért coloniat s ebben épitendő palánkot conferalja-e, az mint erről nekünk Drinapolyból irt volt (mely levelet is le parialtatván, ime, mind a török párt s mind a magyar párt el küldőttük). Ha az dolgok úgy hozzák, hogy a ... inter irrumpalhatik és jónak láttya Kegyelmetek... az Vezérnek Kegyelmed oda küldőt levelével eszébe juttatni azt az igéretit, a vagy hogy úgy teczik jobban Kegyelmednek, hogy Drinapolyba érkezvén az Vezér, ebben a dologban mi aggredialjuk. Viteatis Dominis, mi ebben a dologban azt cselekeszük, a mi Kegyelmeteknek teczik. Ha arra menne a

[72] 1697 második felében Thököly csapatai jelentősen megszaporodtak a két turnusban török földre menekült hegyaljai felkelőknek köszönhetően. Az új kurucságot a Porta Temesváron, Nándorfehérváron és a Duna menti véghelyeken telepítette le. A kuruc csapatok még 1698 elején követet küldtek Thökölyhez, hogy járja ki a számukra már korábban megállapított ellátámány folyósítását, és sürgesse a katonaság részére ígért palánkról szóló fermán (szultáni parancs) kiállítását. Thököly szerette volna elérni, hogy csapatait önálló tömbben, önrendelkezési jogokkal ellátva telepítsék le a Duna mentén, és e célra a galambóci vagy az ipeki palánkot és környékét kérte a nagyvezértől. Közben hírek érkeztek a még otthon maradt és a hegyekbe húzódott fegyveres ellenállókról is, akik ugyancsak készülnek Thököly mellé. A magyarországi ellenállókkal fönntartott kapcsolat kulcsembere egy Szabó Mihály nevű kuruc kapitány volt, aki korábban a hegyaljai felkelők küldöttjeként személyesen tárgyalt a nagyvezérrel, s később, 1697 őszén-telén ő hozta át Moldvába a szalánci hegyekben összecsoportozott kurucokat. Thököly újra Magyarországra kívánta küldeni, hogy a tavasz folyamán a hegyekben bujkáló maradék híveit is áthozza.

dolog, hogy az Vezértől conferaltatnék a kuruczság*nak* in tali statu bellig erationis a colonia, miért kellenék mi nekünk másut vásárlani, ha az véget úgyis assequalhatyuk a miért az a vásárlás volna, egyéb aránt a feleségem azért is kapna azon a belenai csiflik*en*, hogy az papista falu s nincs is töb [24v] papista falu annál. Ot mi tali casu templomot is épitne emlékezetre, kiben az szegénység is concurralna, azt mint azt az ot levő pater által tractaltatta is az szegénység. Ha penig csifliket magáévá tenné, akkor az Valide Szultanat és általa az anyát is meg keresné s maga sem szánná fáracságát Drinápolyba azért. Reméljük, azt a falut, kiben is vagyon 80 kenyeres gazda, meg nem tartanak töllünk, az Valide Szultana jószága levén most az a falu. Ebben az Császár hasznadárja is igérte jó akaratyát, hogy szerez egy falut, ha továb is itt*en* bujdosni kénszeritetnénk. Ha azért teczik e*zen* dolog K*egyelmet*ek*nek*, Váradival beszéljen, hogy arra a Dunán le jövet ennek az csiflik*nek* minden alkalmatosságit ujjaban revidealja s az Ali P*asa* fiával is tractálja, hogy mihent ide jön, emberünket külgyük hozzája s véget érünk velle. Próbálja ez iránt is elméjét, ha továb az eöt erszényt nem szálithatya-e, mert ez most reá szorult annak az csiflik*nek* el adására.

3. Jerusalemi úttya iránt szándékát feleségem ma sem tette le, akár békeség s akár háborúság legyen [25r] XX. votunya levén erről ennek már, mind Rómában s mind az Francziai Udvarnál is híre levén, de hogy e nyártól el múlt útya, K*egyelmed*et se okozhatya, mert az Vezéren erővel ne*m* vehete. Másként mi haszna annak az fermannak az kit a maga szabadsága iránt szerzet Abdi P[*asa*]. tihaságában, ennek a Császár*nak* idejében, hogy ot lakhassék, valahol akarja ebben a birdalomban, ha szabadságával nem élhet. Drinápolyba érkezvén az Vezér, ezt meg kiványa orvoslani.[73]

6.

Zrínyi Ilona levele gr. Esterházy Antal huszárezredesnek
Isztambul, 1699. június 3.

MOL G 2 Thököly-szabh. lt. Thököly 1699. évi leveleskönyve. II. k. fol. 6r-v.

Aszszonyunk neve alatt. G*ról* Esterhas Antal Uramnak.

Méltóságos Groff édes Öcsém Uram.

Kegyelmed Drinápolybúl irott levelét jó kivánságát s maga ajánlását kedvesen vettem, Isten Kegyelmedet áldgya meg érette. Bánom, Kegyelmeddel, magával nem beszélhettem, és némelly pratensiom iránt való igasságomat Kegyelmednek meg nem mutathattam, hogy a hol illett repraesentálhatta volna, el hiszem mind azonáltal, hogy az ő Felsége igassággal tündöklő császári s királyi széki előtt az én igasságomnak alázatos repraesentatiója ha továbra halad is, de semmi üdőben meg nem hal. Felettébb való gyötrelmem vagyon gyermekim állapattyán, hogy ennyire engemet, édes annyokat el felejtének. Nem csudállom, hogy azt cselekedték az háborúságnak idején (noha Gyermekeknek édes annyokhoz való szereteteket semmi féle üdő, igazság, szó el nem mecshetné), de már avagy csak miolta békesség van is rollam meg nem emlékeznek. Holott tökélletessen hiszem, mint szintén Kegyelmed édes annya s nénnye véghez vihették az Felséges Udvarnál, hogy Uramnak ő Kegyelmének irhassanak. Annál inkáb az, hogy avagy csak életek, egésséget felől engem tudósithattak volna. Kirül, ha Kegyelmed nekik érteniek id Kegyelmedtül

[73] Thököly jó kapcsolatot ápolt Ali Pasával, a dunai hajóhad parancsnokával, akinek halála után a fia hajlandó volt eladni Zrínyi Ilonának egy Belena nevű bulgáriai katolikus falut. Thököly régtől fogva próbálkozott, hogy a kuruc katonaság számára engedélyezzenek egy önrendelkezéssel bíró kolónia létrehozását, a fejedelmi udvar, ill. a családos kurucok céljaira pedig elsőrendű lett volna a Zrínyi Ilona részére vásárolandó Duna menti bolgár falucska. Az itteni *csiflik* (tanya, majorság) az egész udvartartást és az előkelő nemeseket is eltarthatta volna. Ennek okából még Madách Péter főkapitányt is arra biztatta, hogy adja el a nándorfehérvári házát, és ő is vásároljon földet a bolgár faluban, ahol mint *ortak gazda* („társgazda"), Thökölyékkel együtt gazdálkodhatna. Külön érdekesség Zrínyi Ilona jeruzsálemi zarándokútjának a terve, amiről a levélrészlet tudósít minket. A terv már régóta foglalkoztatta a fejedelemasszonyt, de az út évről-évre halasztódott, holott mind a pápánál, mind pedig a francia királyi udvarban tudtak a tervéről. Az utazás kizárólag a nagyvezér kegyétől függött, amiért Thököly kesereg is, mivel annak a korábbi engedélynek sem lett foganatja, ami Zrínyi Ilona számára a birodalom bármely területén engedélyezte a letelepedést.

igen kedvesen veszem. Köszöntvén mind az által öket anyai szeretetemmel, hogy ha öket láthattya, mind palatinusné asszonyomnak, mind Kegyelmed édes annyoknak s nénnyeknek irtam, de urok után való titulusokat nem tudván.

Kegyelmed becsülettel szolgáló Attyafia.[74]

7.

Lista a Thököly és Zrínyi Ilona udvartartása számára hozott havasalföldi szarvasmarhák szétosztásáról
Isztambul, 1699. december 8.

MOL G 2 Thököly-szabh. lt. Thököly 1699. évi levelcskönyve. II. k. fol. 48v–49r.

Csontos János kezéhez az Úr, Orlai Miklós Uram által resignaltatot 68 havasalfődi marháknak laistroma, kiknek, mint és mennyibe intertetet.

Magunk szükségére vonó ökörnek és béres marhának eökör. nro. 20.
Borjúzó fejős tehén nro. 12. és az bika, avagy hogy az borjúzó tehén ki nem telhetnék, két ökör vagy két jó meddő tehén helyette.
Baj Mihály Uramnak – eökör 2, tehén 1.
Komáromi Uramnak – eökör 2, tehén 1.
Borsi, Szkarossi és Geczei Uraméknak – eökör 4, tehén 2.
Pápai Gáspárnak két ökör, Mátyás Mesternek – egy ökör s egy tehén, és Munkácsi Jánosnak – egy ökör.
Ezen tehén penig, specialiter Mátyás Mesternek rendeltetik, az ökrökben való része is fen maradván.
Szeölössi Sigmondnak – eökör 2, tehén 1.
Sándor Mihálynak, Fekete Jánosnak, Görög Miklósnak, Boer Jánosnak, András Deáknak, Fogarassinak – eökör 4.
Zemlininek – eökör 3.
Andrássi Jánosnak – tehén 1.
Sütő Geörgynek és a' három szakácsnak – marha 2.
It levő musikásoknak, mester embereknek, Pandurnak, Lovász Laczkónak, Tilinkónak – marha 2.
Hajdú Márton, Szoboszlai János, Tordai, Görög G[y]urka, Gránát, Szász Marczi – eökör 2.
Szilág[y]inak s az velle ki ment eöreg béresnek – marha 1.
Lengyel Jánost penig it meg kinálván az marhával, az ló, marhabeli része az lóban vagyon, az mint, akkor is neki meg mondották.[75]

[74] Gr. Esterházy Antalt, Thököly unokaöccsét, 1698. szeptember 13-án ejtették foglyul egy Temesvár környéki csetepatéban. Egy ideig Szappanos Mihály kuruc kapitány temesvári házánál lábadozott, majd Isztambulba hozatták, ahol a hírhedt Jedikulába került. Thököly hónapokon át mindent elkövetett, hogy saját felelősségére kiengedjék a Jedikula falai közül, és az ő udvarában tartózkodhasson, de sikertelenül. 1699. április 13-án azonban ütött a szabadulás órája, a fiatal gróf Drinápolyból írta meg az örömhírt Thökölynek, Zrínyi Ilonának pedig felajánlotta, hogy elviszi a hazaküldendő leveleit. Zrínyi Ilona ekkor Esterházy Pál nádor feleségének, Thököly Évának és Esterházy Antal édesanyjának, özv. Esterházy Ferencné Thököly Katalinnak is írt. Leveleiből a gyermekei után vágyakozó édesanya fájdalma csendül ki, mivel azok annak ellenére sem írnak neki, hogy a két úrihölgy már korábban kijárta a császári udvarnál az ehhez szükséges engedélyt.

[75] Miután 1695-ben a szultán Thökölyt elszakította a csapataitól, a korábban több száz főből álló udvartartása töredékére apadt le, de Thököly még így is csak nagy nehézségek árán tudta eltartani embereit. Az akadozó portai ellátmány pótlására a saját és nem utolsó sorban Zrínyi Ilona értékeit adta zálogba, hogy a kis kolónia életét fenntarthassák. A szultán engedélyével a havasalföldi vajdaságból vásároltak szarvasmarhákat, sertéseket. Ezen tranzakcióknak mind Thököly kéziratain, mind az egykorú török és román forrásokban nyoma maradt. A lista jól tükrözi az 1699 végi állapotokat, mivel a vásárlást lebonyolító Orlay Miklóssal együtt mindössze 30 nevet tartalmaz. A névsor meglehetősen vegyes, hiszen Thököly diplomatái

8.

Thököly Imre levele ifj. Afra Péternek
Nikomédia, 1705. augusztus 14–26. között

MOL P 287 Forgách cs. lt. 8. tétel. Thököly 1705. évi leveleskönyve, fol. 21v.

Aphra Péter Ur*am* levelének párja.

A Méltóságos Fejedelem Kedves Fiam Uram mellett continuuskodó szolgáink meg küldötték K*egyelme*d 20. Anni praeteri*ti* irot levelét. Micsoda haza fia lett légyen a' K*egyelme*d édes atya, édes hazánkért és az igaz magyar igyért tévén lé életét, ara Mi is jó emlékezűnk. K*egyelme*d hozzánk fen tartó jó indúlattyát, és szolgálatúnkra vala maga insinuatióját és készségét is k*egyelme*ssen agnoscallyuk. Ezen írásúnkal mi is meg becsűlni kívántúk. Ajánlván ezzel, Is*te*n éltesse K*egyelme*det.

Nicome*diae*, die ... Aug*ustii* Anno 1705.[76]

9.

Thököly Imre levele Barkóczy Ferenc generálisnak
Nikomédia, 1705. augusztus 14–26. között

MOL P 287 Forgách cs. lt. 8. tétel. Thököly 1705. évi leveleskönyve. fol. 22r.

Gróff Barkóczi Ferencz Ur*amnak*, Jóakaró Bátyám Ur*amnak*, eő K*egyelmének*.

Méltóságos Gróff, Jóakaró Ur*am* Bátyám!

Mioltától fogva K*egyelmednek* édes Magyar Nemzetünk igaz igye szolgálattyában való létét megértettem, hozzám való atyafiúságához s régi ismeretségünkhöz képest mind vártam K*egyelme*d rólam való megemlékezését, én K*egyelme*det abban megelőzni kívánván, az Nemes Ország mostani közönséges gyűlésére deputaltatott meghitt becsületes szolgám T. T. [Bay Mihály – S. I.] által kívántam K*egyelmedet* látogatni és K*egyelmednek* becsülettet tenni. Szóval is izenvén általa K*egyelmednek*, kérem K*egyelmedet*, szavának hitelt adni méltóztassék, és ha miben K*egyelme*d jó akarattyát s assistentiáját kívánnya, kivált némelly szorgos dolgaim promo*ti*ojában, ő K*egyelmétől* ne denegállya, mellyben mint hogy nem is kételkedem. Úgy Isten jobb időkre juttatván magamat K*egyelmednek* minden kori háládatosságra igírem, ajánlván Is*te*n olt*amába* K*egyelmedet*.

Nicome*diae*, die ... 1705.

Kegyelmednek minden javát kívánó s régi jóakaró attyafia.[77]

(Baji Mihály, Pápai Gáspár), bizalmi emberei (Lengyel János, Munkácsi János, Sándor Mihály) mellett az udvartartás egyszerűbb, de nem nélkülözhetetlen tagjait – szakácsok, zenészek, lovászok stb. – is megtaláljuk benne. A lista megemlíti a hűséges „secretariust", a naplóíró Komáromi Jánost és Thököly török tolmácsát, Szentandrássy Jánost, de Thököly udvarában találjuk a hegyaljai felkelők képviselőit is. Borsy Pál, Szkárossy Sámuel tokaji jegyző, Giczei Zsigmond és Zemlényi György módos hegyaljai szőlőbirtokos nemesként tevékeny részesei voltak a felkelésnek, majd török földre menekültek. Borsy itt is halt meg, társai viszont még 1701-ben hazatérhettek.

[76] A címzettről csupán annyi derül ki, hogy csatlakozott a szabadságharchoz, édesapja neve azonban Thökölynek is ismerős volt. Az idősebb Afra Péter végvári vitézként kezdte a pályafutását Ónodon, majd lovas hajdúkapitányként csatlakozott a kurucokhoz, és többek között az ő parancsnoksága alá tartozott a későbbi híres kuruc ezredes, Deák Ferenc is. 1677 novemberében egy Tiszaluc környéki ütközetben esett el. Thököly azidőtájt többször is megemlékezett róla a naplójában.

[77] A hosszú ideig kassai vicegeneráliskénl tevékenykedő Barkóczi Ferenc nem tartozott Thököly régi hívei közé. 1683-ban ugyan kényszerből csatlakozott hozzá, de rövid időn belül visszatért a császár hűségére. A Rákóczi-szabadságharc elején Kassára húzódott a kurucok elől, és csak 1704 őszén hódolt meg Rákóczinak. 1705 nyarán már generális, és a Duna–Tisza közi kuruc hadak és őrségek generalis commendansa volt. Átállásáról maga Thököly is értesült, és mint az „igaz ügy" szolgálatába szegődött újdonsült kuruc főtisztet üdvözölte.

István Seres

THÖKÖLY'S DIARIES AND BOOKS OF CORRESPONDENCE

Summary

In the middle of the 19th century, the Hungarian Academy of Sciences started to publish the volumes of Monumenta Historica Hungariæ – Hungarian Historical Monuments. Among others, its Scriptores series included Prince Imre Thököly's diaries and books of correspondence written between 1676 and 1705. This collection of sources, issued as the 15th, 18th, 23rd, 24th and 34th volumes of MHHS, has remained the primary authority on the period's Central European history to date. These five volumes, however, do not comprise all the existing sources from the lives of Thököly and his followers in the Turkish exile. Ever since the pioneering activity of Iván Nagy, Károly Torma and Kálmán Thaly, Hungarian historiography has been obliged to research and publish the remaining manuscripts. The growing interest in Thököly has led to serious scientific disputes between Hungarian historians in the past few years, which, together with the prospect of the Thököly memorial year in 2005, make the survey of Thököly's manuscript legacy a current issue.

The study draws the reader's attention to Thököly's five unpublished books of correspondence and document fragments: a book of correspondence from 1696; separate documents from 1688-1698 that used to belong to one volume originally; the excerpts from a book of correspondence from 1 January to 1 March 1698; a two-volume book of correspondence from 1699; and the fragments of a book of correspondence from 1705. These contain hundreds of documents that have been unknown so far. In the letter books not only the lives of Thököly and the exiles are dealt with, but the political correspondence of the expatriate prince can also be traced, as well as the copies of certain private letters of Ilona Zrínyi can be found. All along, Thököly tried to maintain relations with his followers back home, his onetime officers now in Habsburg service, and also with the outlaws who had withdrawn to the mountains. Recently, Turkish and Austrian sources verified that Thököly and his exiles played a significant part in the preparation of the Hegyalja uprising and the fugitive movement of the Tiszahát in 1697, which led straight to the outbreak of Prince Ferenc II Rákóczi's war of independence. It should also be remembered that there were thousands of Hungarian soldiers, noblemen and common peasants that lived in the Balkans during the 18-year period of the exile, and many of them died in the territory of the Ottoman Empire.

The study makes a proposal for the possible methods of publishing this invaluable material, and features a few interesting documents in the appendix.

István Seres

LES JOURNAUX ET LES RECUEILS DE LETTRES D'IMRE THÖKÖLY

Résumé

L'Académie hongroise des Sciences a commencé à publier, au milieu du XIXe siècle, les volumes des Monuments de l'histoire hongroise (Monumenta Historica Hungariae) dont la série Srcriptores contient aussi les journaux et les recueils de lettres, écrits entre 1676 et 1705, par le duc kouroutz Imre Thököly. Ces sources parues dans les volumes XV, XVIII, XXIII, XXIV et XXXIV comptent toujours parmi les sources historiques principales de l'histoire de l'Europe centrale et orientale de cette époque. Cependant ces cinq volumes ne comprennent pas toutes les sources conservées sur la vie de Thököly et de ses compagnons exilés en Turquie. Depuis les travaux pionniers d'Iván Nagy, Károly Torma et Kálmán Thaly, l'historiographie hongroise est encore redevable de l'exploitation et de la publication des documents manuscrits. L'année commémorative Thököly de l'année prochaine et l'intérêt grandissant que lui porte les historiens hongrois

ces dernières années, le sujet ayant suscité aussi des débats vifs et sérieux, mettent à l'ordre du jour l'exploration de l'héritage manuscrit de Thököly.

L'étude attire l'attention sur cinq recueils de lettres et des fragments de documents inédits de Thököly (recueil de lettres de 1696; documents de 1688 à 1698 aujourd'hui séparés mais appartenant à l'origine au même volume; fragments d'un recueil de lettres qui datent du 1er janvier au 1er mars 1698; recueil de lettres en deux volumes de 1699; fragments d'un recueil de lettres de 1705) qui contiennent plusieurs centaines de documents inexploités. Dans ces livres copiés, on trouve non seulement des renseignements sur l'exil de Thököly et de ses compagnons, mais aussi sa correspondance politique menée en émigration et la copie de certaines lettres privées envoyées en Hongrie par Ilona Zrínyi. Thököly a essayé de garder le contact avec ses partisans restés dans le pays dont ses anciens officiers désormais en service impérial et aussi avec les kouroutz indigents qui s'étaient retirés dans les montagnes. Récemment des sources turques et autrichiennes ont également démontré le fait que Thököly et ses compagnons en exil avaient joué un rôle important dans la préparation de l'insurrection de Hegyalja de 1697 et du mouvement des réfugiés de Tiszahát qui avaient conduit tout droit à l'éclatement de la guerre d'indépendance de Rákóczi. On ne doit cependant pas oublier que durant les 18 années de l'émigration, des milliers de soldats, d'aristocrates et de simples paysans sont passés sur les Balkans et que beaucoup d'entre eux ont terminé leur vie sur le territoire de l'Empire ottoman.

L'étude fait des propositions sur les possibilités de publication de ces documents inestimables et, en annexe, elle en présente quelques-uns.

István Seres

DIE TAGEBÜCHER UND BRIEFSAMMLUNGEN VON IMRE THÖKÖLY

Resümee

Die Ungarische Akademie der Wissenschaften begann um die Mitte des 19. Jahrhunderts mit der Herausgabe der Bände der Monumenta Historica Hungariae (Ungarische Historische Erinnerungen). In deren Reihe Scriptores erschienen auch die zwischen 1676 und 1705 verfassten Tagebücher und Briefsammlungen des Kurutzenfürsten Imre Thököly. Die Quellensammlung, die als Band XV, XVIII, XXIII, XXIV und XXXIV der MHHS erschienen ist, bildet bis heute die erstrangige Quelle der mittel-osteuropäischen Geschichte dieser Ära. Diese fünf Bände enthalten jedoch keineswegs alle Quellen, die über das in der Türkei geführte Leben von Thököly und seinen Landflüchtigen-Anhängern erhalten geblieben sind. Die ungarische Geschichtsschreibung schuldet uns seit dem Bahn brechenden Werk von Iván Nagy, Károly Torma und Kálmán Thaly das Erschließen und die Publikation der noch nur im Manuskript vorhandenen Texte. Das Thököly-Gedenkjahr 2005, sowie das in den vergangenen Jahren wieder erstarkte, zum Teil zu ernsthaften fachlichen Diskussionen führende Interesse an Thököly verleihen der Erschließung des Manuskriptnachlasses eine besondere Aktualität.

Die Studie lenkt die Aufmerksamkeit auf fünf nicht publizierte gesammelte Briefbände, bzw. fragmentarische Schriftensammlungen von Thököly (Briefband des Jahres 1696; ursprünglich zu einem Band gehörende, heute jedoch selbständig vorhandene Schriften aus den Jahren 1688 bis 1698; fragmentarischer Briefband der Zeit zwischen dem 1. Januar und dem 1. März 1698; zweibändige Briefsammlung des Jahres 1699; fragmentarischer Briefband des Jahres 1705), in denen mehrere Hundert unbekannte Dokumente zu finden sind. In diesen Kopiebüchern findet man nicht nur die Landflucht von Thököly und seinen Anhängern, sondern auch den politischen Briefwechsel des Emigrierten und die Kopie einzelner, nach Hause geschickter Briefe von Ilona Zrínyi. Thököly versuchte bis zuletzt, mit seinen daheim gebliebenen Anhängern, seinen ehemaligen, nunmehr in kaiserlichem Dienst stehenden Offizieren, und nicht zuletzt mit den Kurutzen, die sich in die Berge zurückgezogen hatten, Kontakt zu halten. Neuerdings wiesen auch türki-

sche und österreichische Quellen nach, dass die Emigration von Thököly einen entscheidenden Anteil an dem Aufstand von Hegyalja (Tokajer Gebirgsland) und der Vorbereitung der Bewegung der Landflüchtigen von Tiszahát (Obere Theißgegend) im Jahre 1697 hatte, die geradewegs zum Ausbruch des Freiheitskampfes von Rákóczi führten. Gleichzeitig darf man jedoch nicht vergessen, dass in den nahezu 18 Jahren der Emigration Tausende ungarischer Soldaten, Adeliger und einfacher Bauern auf dem Balkan verkehrten, und viele von ihnen auf dem Gebiet des Osmanischen Reiches ihr Leben ließen.

Die Studie macht einen Vorschlag, wie dieser Stoff von unschätzbarem Wert herausgegeben werden sollte, und gibt im Anhang durch einige interessante Dokumente einen Vorgeschmack auf den Stoff.

Иштван Шереш

ДНЕВНИКИ ИМРЕ ТЕКЕЛИ И ЕГО КНИГИ ПИСЕМ

Резюме

Академия Наук Венгрии в середине XIX века приступила к изданию Венгерских Исторических Мемуаров – Monumenta Historica Hungariae – в которых в одной из серий под названием Scriptores получили место дневники и книги писем князя куруцев Имре Текели, написанные в период 1676–1705 гг., Сборник источников, изданных в томах MHHS XV, XVIII, XXIII, XXIV и XXXIV, до наших дней является первоисточником первого ранга для истории средне-восточной Европы той эпохи. Эти пять томов однако отнюдь не содержат все источники, сохранившиеся о жизни Текели и его приверженцах-скитальцах. Венгерская историография со времени издания работ первопроходцев Ивана Надь, Кароя Торма, Кальмана Тали остается до сих пор в долгу в деле исследования и издания имеющегося еще рукописного материала. Будущий год будет посвящн памяти Текели, и в связи с этим в кругу венгерских историков в последние годы вновь оживился интерес к теме Текели, сопровождающийся серьезными научными спорами, чему дает особую актуальность вскрытие рукописного наследия князя.

Настоящая статья обращает внимание на неизданные еще пять книг писем Текели и оставшиеся неизданными документы (книга писем от 1696 года, письма 1688–1698 годов, принадлежавшие первоначально к одному тому, но ныне это уже отдельные документы, фрагменты книги писем, написанных в период с 1 января по 1 марта, двухтомник писем от 1699 года, фрагменты книги писем от 1705 года, в которых имеется несколько сот неизвестных документов. В этих книгах-копиях идет речь не только о скитаниях Текели и его соратников, но в них можно найти также политическую переписку Текели, вынужденного жить в изгнании, кроме того, копию некоторых частных писем Илоны Зриньи. Текели до конца своей жизни старался поддерживать связь со своими соратниками, оставшимися на родине в Венгрии, своими бывшими офицерами, которые теперь уже находились на службе кайзера, и не в последнюю очередь с куруцами-бедняками, ушедшими в горы. В последнее время турецкие и австрийские источники подтверждают, что Текели в период эмиграции принимал деятельное участие в подготовке затиссайского движения скитальцев, которые напрямик привели к началу борьбы за свободу Ракоци. Нельзя забывать также и о том, что в течение почти 18 лет эмиграции тысячи венгерских воинов, дворян и простых крестьян – венгров – побывали на Балканах, и многие из них окончили свою жизнь на территории Османской Империи.

Автор статьи делает предложение о том, как можно издать этот бесценный материал и для пробы публикует в приложении несколько интересных документов.

TÓTH FERENC

FRANCIA SZOLGÁLATBAN ÁLLÓ MAGYAR ÜGYNÖKÖK AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN A XVIII. SZÁZAD DEREKÁN (1735–1756)*

A XVII. század végén kibontakozó magyar–francia nemzetközi kapcsolatok meghatározó irányultságot adtak a későbbi évtizedek függetlenségi mozgalmainak, amelynek külkapcsolataiban Franciaország igen előkelő helyet foglalt el.[1] A francia külpolitikai elképzelések szerint a magyar felkelők és az Erdélyi Fejedelemség egy nagy átfogó Habsburg-ellenes kelet-európai szövetségi rendszer részeiként játszottak fontos szerepet. A francia–magyar együttműködés csúcspontjának a spanyol örökösödési háború idején zajló Rákóczi-szabadságharc időszaka (1703–1711) tekinthető.[2] A szabadságharc bukásával e kapcsolatok nem szakadtak meg teljesen. II. Rákóczi Ferenc életének utolsó rodostói szakaszát (1720–1735) szintén aktív diplomáciai tevékenység jellemezte.[3] A versailles-i udvar a magyar diverzió gondolatát ébren tartva továbbra is igyekezett a lehető legóvatosabban kezelni az idős fejedelem meg-megújuló, francia szövetségre alapozó függetlenségi terveit.[4] Megfelelő hazai bázis nélkül a fejedelem elsősorban a közvetlen környezetében lévő kuruc generálisokra és alkalmi külföldi, elsősorban francia, gyakran kalandor hajlamú egyénekre támaszkodott. A száműzött kuruc főtisztek közül szintén sokan rendelkeztek szoros franciaországi kapcsolatokkal. Ide sorolható például székesi Bercsényi Miklós, akinek László nevű fia[5] 1720-tól franciaországi huszárezred tulajdonosaként öregbítette a családja hírnevét.[6] Hasonlóan a francia királyi hadseregben keresték boldogulását Esterhazy Antal generális fia, Esterhazy Bálint József[7] is, aki 1734-ben már szintén saját huszárezredet tudhatott a magáénak.[8] E huszárezredekben sok rodostói

* A tanulmány elkészültéhez nagy segítséget nyújtott a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Klebersberg ösztöndíja. Külön szeretnénk köszönetet mondani Zachar Józsefnek hasznos tanácsaiért, javaslataiért.

[1] E korszakról lásd *Bérenger, Jean:* Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején 1664–1668. *Történelmi Szemle*, 1967. 275–291. o.; *Uő:* A francia politika és a kurucok 1676–1681. *Századok*, 1976. 162–170. o.

[2] *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966.

[3] Rákóczi emigrációja történetének egyik első feldolgozása: *Szekfű Gyula:* A száműzött Rákóczi. Budapest, 1913. Fontos művelődéstörténeti információkat hoztak felszínre Zolnai Béla tanulmányai, pl.: *Zolnai Béla:* A janzenista Rákóczi. Szeged, 1927.; *Uő:* II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Budapest, 1926. A kérdés legutóbbi, kimerítő jellegű monografikus feldolgozása: *Köpeczi Béla:* A bujdosó Rákóczi. Budapest, 1991.

[4] Lásd ehhez *Köpeczi Béla* (szerk.): D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727). Vaja, 1984. (Folio Rakócziana, 7.)

[5] Bercsényi László (Ladislas Berchényi) életéhez lásd *Forster Gyula:* Gróf Berchényi László Franciaország marsallja. Budapest, 1925.; *Uő:* Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez. Budapest, 1929.; *Rupelle, J. de la:* Le maréchal de Bercheny de Szekes. *Vivat Hussar* n° 12, Tarbes, 1977.; *Zachar József:* Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. Vaja, 1979.; *Uő:* Idegen hadakban. Budapest, 1984. 181–220. o.; *Uő:* Franciaország magyar marsallja Bercsényi László. Budapest, 1984.

[6] *Zachar József:* A franciaországi Bercsényi-huszárezred története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1992. 33–71. o.

[7] Esterhazy Bálint József életéhez lásd *Zachar J.:* Idegen... i. m. 230–240. o.

[8] *Zachar József:* A francia ancien régime két Esterházy-huszárezrede. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1983. 197–229. o.

magyar emigráns szolgált, és a rodostói magyar közösség később is közvetítő szerepet játszott a magyar újoncutánpótlás megszervezésében. Végül, meg kell, hogy említsük azt a francia szellemi hatást, amely a franciás műveltségű fejedelem környezetén keresztül a rodostói magyar közösséget érte. Különösen jól tükrözi ezt a szépíró Mikes Kelemen francia ihletésű rodostói munkássága.[9] Mindezek alapján kiderül, hogy a két magyar emigrációt milyen szoros családi, baráti és szellemi szálak fűzték egymáshoz.[10]

Valójában az a közös cél lebegett mindkét emigráció vezetői előtt, hogy a magyar függetlenségi mozgalmak hagyományainak megfelelően francia és török segítséggel folytassák a nemzeti függetlenségi harcukat. A francia diplomácia korábban is alkalmazott magyar ügynököket, ágenseket az Oszmán Birodalom területén, elsősorban nyelvtudásuk és kapcsolataik miatt. Az első ismert francia követ is a horvát származású, de magát magyar nemesnek valló Frangepán János (Giovanni Frangipani, Andreas Frangepani fia) volt, akit 1525-ben küldött I. Ferenc francia király a szultán udvarába egy levéllel, amelyet a hírvivő csizmájába rejtettek.[11] Frangepán küldetése nyilvánvalóan hozzájárult az 1526-os hadjárat elindításához és ahhoz, hogy Mohácsnál döntő összeütközésre került sor. Így nem véletlen, hogy személye kiesett a magyar történelmi emlékezetből. A francia diplomácia számos magyar ágens emlékét őrizte meg, akik a XVIII. századi franciaországi és törökországi magyar politikai emigránsok soraiból kerültek ki. Néhányan keleti diplomáciai megbízatásuk leple alatt a magyarországi ügyekkel is kapcsolatba kerültek, sőt a magyar függetlenségi mozgalmak érdekeinek képviseletét is felvállalták. Olyan volt szabadságharcosokról van szó, mint például Jávorka Ádám, Máriássy Ádám, Bercsényi László, Tóth András,[12] és folytathatnánk még az emigránsok nevének sorolását, akik hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatba kerültek a francia érdekek kelet-európai képviselőivel.

Amint már említettük, a két magyar emigráció, a franciaországi és a törökországi kapcsolatban álltak egymással.[13] A kapcsolattartás azonban korántsem volt egyszerű feladat, hiszen a korabeli közlekedési viszonyok között igen sokáig tartott a két ország közötti utazás. Ez általában több hetes hajóútat jelentett a Földközi-tengeren át,[14] mivel a szárazföldi útvonalak – a Habsburg Birodalom területén át – még veszélyesebbek vol-

[9] Mikes Kelemen munkásságához lásd *Abafi Lajos:* Mikes Kelemen. Budapest, 1878.; *Toncs Gusztáv:* Zágoni Mikes Kelemen élete. Budapest, 1897.; *Mikulics Károly:* Zágoni Mikes Kelemen élete és irodalmi működése. Trencsén, 1899.; *Kürti Menyhért:* Mikes Kelemen kiadatlan munkái. Eger, 1907.; *Zolnai Béla:* Mikes Kelemen Törökországi leveleinek keletkezéséhez. Budapest, 1915.; *Uő:* Magyar janzenisták. *Minerva*, 1924. 79–94. o.; *Madácsy László:* Clément Mikes et les sources françaises de ses Lettres de Turquie. Szeged, 1937.; *Hopp Lajos:* Mikes Kelemen. Budapest, 2000.

[10] A rodostói és a franciaföldi emigráció kapcsolatát nagyon szemléletesen mutatja be *Zachar József:* Mikes Kelemen és Bercsényi László. In: *Hopp Lajos–Pintér Márta Zsuzsanna–Tüskés Gábor* (szerk.): Irodalom, történelem, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. Debrecen, 1992. 47. skk. o.

[11] *Saint-Priest, le comte de:* Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie. Paris, 1877. 179. o.; *Spuler, Bertold:* Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). 3. Teil: Liste der in Konstantinopel anwesenden Gesandten bis in die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: *Übersberger, Hans – Hanisch, Erdmann* (Hrsg.): Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Band XI. Breslau, 1935. 345. o.; *Bacqué-Grammont, Jean-Louis – Kuneralp, Sinan – Hitzel, Frédéric:* Représentants permanents de la France en Turquie (1536–1991) et de la Turquie en France (1797–1991). Istanbul–Paris, 1991. 1. o.

[12] Életrajzukhoz lásd *Zachar J.:* Idegen... i. m. vonatkozó részeit.

[13] Itt szeretném felhívni a figyelmet *Zachar József* szintén e kérdésre vonatkozó tanulmányára: Török támogatásra építő kuruc utóküzdelmek 1711–1739. In: *Takács Péter* (szerk.): „Rákóczi urunk hadaival itt vagyunk." Emlékülés. Szatmárnémeti, 1999. Debrecen–Nyíregyháza, 2000. 43–62. o.

[14] *Braudel, Fernand:* La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. 1. La part du milieu. Paris, 1990. 121–199. o.

tak rájuk nézve.[15] 1755-ben például Tóth András és fia François Vergennes gróf francia követ kíséretében másfél hónapig hajóztak Marseille-től a Dardanellák tengerszorosig.[16] A két emigránsközpont közötti kapcsolattartást nagyban nehezítették az utazás nehézségei, amelyet fokoztak az időjárás viszontagságai, az észak-afrikai kalóztámadások és a különféle járványok. Ez utóbbiak nemcsak valós veszélyt, hanem az utazást lassító hosszú karantént is jelentettek a hajón közlekedők számára. Ne felejtsük el, hogy éppen e szigorú intézkedések hatására tűnt el Nyugat-Európából az 1720-as nagy Languedoc-i járványt követően a pestis.[17]

Vajon miért alkalmaztak francia külügyekben magyar ágenseket? Több érv is alátámaszthatta ezt a gyakorlatot. Először is a hajdani szabadságharcosok egy része török földre menekült, és ott huzamosabb ideig tartózkodva megtanulta a török nyelvet, amely a francia diplomaták számára igen hasznosnak bizonyult. Igaz, hogy már régóta létezett az oszmán hatóságokkal való kommunikációra szakosodott jól képzett tolmácsréteg (drogmánok), akik olyan levantei családokból származtak, amelyeknek több generációja Konstantinápoly európai követségek által lakott részében, Perában élt.[18] Ezek a drogmánok valóságos dinasztiákat alkottak, és mesterségük apáról-fiúra szállt. A leghíresebb levantei drogmándinasztiák közé tartoztak a Fornetti, Peysonnel, Rambaud és Testa családok. A török viszonyokat jól ismerő és azokhoz kitűnően alkalmazkodó tolmácsklánok gyakran komoly kockázati tényezőt jelentettek az európai követségek titkos tárgyalásai során, mivel jó pénzért hajlandóak voltak az államtitkok kiszolgáltatására. Ezt megakadályozandó, szükség volt megbízható és elkötelezett tolmácsokra. Ide tartozhattak a magyar rendi mozgalmak iránt elkötelezett franciabarát emigráns kurucok. Később más európai államok mintájára létrehozták a pérai francia tolmácsiskolát, ahová a fiatal nyelvtanulókat (*jeunes de langues*) küldték, hogy a nyelvet minél jobban elsajátítsák.[19] Ugyanakkor a magyarok jelenléte nem vezethető vissza pusztán nyelvi okokra.

Mint ismeretes, a XVII. század végi és XVIII. század eleji magyar rendi mozgalmak szoros kapcsolatban álltak mind a Francia Királyság, mind az Oszmán Birodalom meghatározó hatalmi köreivel. E kapcsolati tőkét sikerült kihasználniuk, amikor a függetlenségi mozgalmak bukása után emigrációba kerültek. A rodostói magyar emigráció és a franciaországi magyar emigráció egyes csoportjai tovább erősítették e személyes szálakat, amelyek révén gyakran a két nagyhatalom közötti kapcsolattartás is erősödött.

[15] Lásd *Heppner, Harald* (Hrsg.): Der Weg führt über Österreich... Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart). Wien–Köln–Weimar, 1996.

[16] Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Tome I. Maestricht, 1786. 1. o. Vö. *Tóth Ferenc:* Egy XVIII. századi itinerárium tanulságai (avagy miért nem jutott el a francia követ Szombathelyre 1755-ben?). *Vasi Szemle,* 2002/6. 758–762. o.

[17] Lásd e témához *Biraben, J.-N.:* Les hommes et la peste en France et dans les pays méditerranéens. Tome I. Paris–La Haye, 1975. 231–251. o.; *Gaffarel P. – Duranty, Marquis de:* La peste de 1720 à Marseille et en France d'après des documents inédits. Paris, 1911. 584–585. o.; *Martin, A.:* Histoire de la dernière peste de Marseille, Aix, Arles et Toulon. Paris, 1732.; *Rebuffat, F.:* Marseille, ville morte. Marseille, 1968.

[18] A perai drogmándinasztiák történetéről lásd Antoine Gautier és Marie Testa tanulmányait: *Gautier, Antoine – Testa, Marie:* Les drogmans au service de la France au Levant – Quelques dynasties de drogmans. *Revue d'Histoire Diplomatique,* 1991. premier semestre 5–99. o.; L'origine des dynasties de drogmans. In: *Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues Orientales,* octobre 1992. 3–12. o.; Joseph Fonton (1747–1832). Drogman de France et diplomate russe. Première partie. Au service de la France (1747–1793), In: uo. avril 1994. 37–74. o.; Deux grandes dynasties de drogmans: les Fonton et les Testa, dans les actes du colloque de mai-juin 1995 Instanbul et les langues orientales. *Varia Turcica,* XXXI. 1997. 175–196. o.

[19] *Hitzel, Frédéric:* Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. *Dix-Huitième Siècle,* n° 28, Paris, 1996. 57–70. o.

E jó hármas együttműködés garanciájává a magyar függetlenségi mozgalom hamu alatt izzó parazsa vált. A francia külpolitika bizonyos szempontból még egészen a XVIII. század közepéig, változó intenzitással napirenden tartotta egy esetleges magyar diverzió lehetőségét, visszanyúlva ahhoz az évszázados diplomáciai hagyományhoz, amelynek révén háború esetén a francia király szubverzív politikát folytatott Magyarországon és Erdélyben. A magyar diverzió lehetősége egyébként egy szélesebb Habsburg-ellenes kelet-európai szövetségi rendszer tervében vált érdekessé a francia diplomácia számára. Ez a nagyszabásúra tervezett kelet-európai szövetségi rendszer magába foglalta az Oszmán Birodalmat, a magyar elégedetleneket (elsősorban az Erdélyi Fejedelemséget), Lengyelországot, Poroszországot és Svédországot. A jelentős mértékben az Oszmán Birodalom katonai potenciáljára épülő szövetség fontos feladata a Habsburg Birodalom hátbatámadásán túl az esetleges orosz–osztrák együttműködés megakadályozása volt.[20]

A magyar függetlenségi mozgalmak a XVII. század végén fontos szerepet kaptak a francia diplomácia keleti-európai terveiben. XIV. Lajos aktív támogatásával tevékenyen hozzájárult a magyarországi kuruc mozgalom kiterjedéséhez és fennmaradásához. A XVIII. században, különösen a Rákóczi-szabadságharc bukása után, a francia diplomácia a magyar elégedetlenek ügyét óvatosabban, az Oszmán Birodalom érdekszférájába hárítva kezelte. Ugyanakkor igyekezett minden adandó alkalommal felhasználni a számára kapóra jövő magyar mozgalmakat a császári ellenlábasával folytatott konfliktusok, háborúk során. Az általunk vizsgált időszakban, XV. Lajos fokozottabban érdeklődött Lengyelország ügyei iránt, amely a tervezett francia szövetség legfontosabb láncszeme volt, mivel a szabad királyválasztás réven a legkönnyebben lehetett franciabarát uralkodót trónra juttatni.[21] Amíg a hivatalos francia külpolitika a Habsburgokkal való megegyezést kereste, amelyet XIV. Lajos testamentumában is megemlített, a királyi titkos diplomácia (a híres *Secret du Roi*) a Habsburg-ellenes franciabarát szövetség létrehozásán fáradozott. Conti herceg, a francia király lengyel trónra szánt jelöltje folyamatos levelezésben állt a fontosabb kelet-európai francia diplomatákkal, nevezetesen a varsói, konstantinápolyi, stockholmi és szentpétervári követekkel, akiket előzőleg beavattak a *Secret du Roi* rejtelmeibe.[22]

Természetesen a levelezésük a legnagyobb titokban zajlott. A kényes információkat tartalmazó leveleket, a korabeli európai szokás szerint számrejtjelezték, vagyis mai szóhasználat szerint kódolták és dekódolták az általuk használt titkos kulcs szerint. A leggyakrabban a leveleknek csak egy része volt számrejtjeles (sifrírozott), amelyet külön beavatott titkárok fejtettek meg és írtak át szöveges formára. Ehhez a tevékenységhez több megbízható személyre volt szükség, akik állandó kísértésnek voltak kitéve a jól jövedelmező kémtevékenyre csábító követségek részéről. Az államtitkok védelme érdekében gyakran változtatott titkos kulcsokat használtak, és időről-időre lecserélték a leveleket átmásoló személyzetet.[23]

[20] Lásd chhez *Hochedlinger, Michael:* Die französisch–türkischen Beziehungen 1525–1792 als Instrument antihabsburgischer Politik. Von der „osmanischen Diversion" zur Rettung des „kranken Mannes am Bosporus". MA Diplomarbeit, Universität Wien, 1991.

[21] Lásd e kérdéshez *Perrault, Gilles* érdekes, népszerűsítő történeti feldolgozását: Le secret du roi. La passion polonaise. Paris, 1992.

[22] *Bérenger, Jean – Meyer, Jean:* La France dans le monde au XVIIIe siècle. Paris, 1993. 66–67. o.

[23] Lásd még erről a témáról *Bély, Lucien:* Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV. Paris, 1990., *Kahn, D.:* The Codebreakers. The Story of Secret Writing. New York, 1968.

A franciaországi magyar emigránsok közül Bercsényi László és Tóth András még Rákóczi életében többször is megfordult az Oszmán Birodalom területén. Elsősorban magyar újoncokat kerestek a franciaországi huszárezredek számára.[24] Természetesen kiküldetésük célja nem korlátozódott kizárólag a toborzásra, hanem a rodostói magyar emigrációra vonatkozó titkos feladatokat is kaptak. Bercsényi László soha nem mondott le arról, hogy egyszer seregek élén visszatér Magyarországra, s minden követ megmozgatott terve végrehajtása érdekében. Leginkább a két magyar emigráció egyesítését tartotta a szeme előtt, s igyekezett minél több rodostói magyart toborozni az 1720-ban alapított franciaországi ezredébe.[25] Noha a szemtanú Mikes Kelemen szerint e terve nem sikerült az elképzelésének teljesen megfelelően, sok Törökországban rekedt magyart szállított át Franciaországba.[26] A lengyel örökösödési háború elején franciaországi elfoglaltságai miatt huszárezrede őrnagyát, Tóth Andrást küldte a rodostói magyarok körébe toborzóútra, illetve a kapcsolatok fenntartása érdekében. Tóth András, Rákóczi hajdani szabadságharcosa[27] jó néhány évet töltött török földön, mielőtt Franciaországba került volna, és így jól elsajátította a török nyelvet, és hasznos személyes kapcsolatokat épített ki a konstantinápolyi oszmán elit körében. 1733 júliusában érkezett Bercsényi megbízásából Konstantinápolyba, hogy a Berchény-huszárezred számára magyar újoncokat toborozzon, illetve huszárlovakat vásároljon. A francia nagykövet, Villeneuve márki azonnal felfigyelt „M. de Tott" érkezésére és különösen a képességeiben lakozó lehetőségekre. Chauvelin külügyi államtitkárnak így írt erről 1733. július 4-i levelében:

„Ebben a helyzetben szemet vetettem Tott úrra, aki kapitány Berchiny gróf úr regimentjében, és aki kb. egy hónappal ezelőtt érkezett ide, hogy toborozzon Magyarország határain, és aki az Ön levelét hozta el nekem. A megérkezése óta eltelt idő alatt megismertem teljes diszkrécióját és mindazokat a tulajdonságokat, amelyek szükségesek, hogy megbízzam ezzel a küldetéssel, s ő erre annál inkább alkalmas, mert ért és elég jól beszél törökül."[28]

Miután Tóth megbízatása elnyerte Chauvelin jóváhagyását, Villeneuve a Krímfélszigetre küldte az új magyar ügynökét, akit a nagyobb nyomaték kedvéért még a krími francia konzul címmel is ellátott. Az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy a krími konzulság nem tartozott a legfontosabb pozíciók közé a francia diplomáciai ranglétrán. A jelentéktelen képviseletet legelőször az 1720-as években egy, a tatár kán udvarában tartózkodó francia orvos nyerte el a konzuli címet.[29] Más kisebb diplomáciai posztokhoz hasonlóan a XVIII. század első felében a konstantinápolyi francia nagykövet hatáskörébe tartozott a krími konzul kinevezése. 1756-ban a király visszavette a kinevezési jogkört,

[24] A konstantinápolyi francia követ, Bonnac márki is elősegítette az első magyar toborzásokat. *Schefer, Charles:* Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le marquis de Bonnac, publié avec un précis de ses négociations. Paris, 1894. 142. o.

[25] *Boissau, Général Raymond:* Rattky Hussards 1716–1741. (Première partie) *Vivat Hussar,* N° 33. (Tarbes), 1998. 16–17. o.

[26] Mikes Kelemen így emlékezik meg erről 1721. szeptember 9-i levelében: „Édes Néném, azt már régen tudja kéd, hogy Bercsényi úrfi innet elrepült hajón még juliusban. Viszen magával mintegy háromszáz katonát, annak fele magyar, de a más fele Isten tudja hányféle nemzet; talán magok sem tudnák megmondani." *Mikes Kelemen:* Törökországi levelek – Mulatságos napok. Bukarest, 1988. 64. o.

[27] Rákóczi így ír róla az emlékirataiban: „Szeben ostroma közben Forgách elküldte apródját, Tóth Andrást, jelenleg a francia hadsereg kapitányát, hogy Rabutinnál és feleségénél tisztelegjen." *Rákóczi Ferenc:* Emlékiratok. Budapest, 1985. 160. o.

[28] Idézet *Köpeczi Béla:* A bujdosó Rákóczi című művéből: i. m. 429. o.

[29] „Vous scavés que ce consulat dans l'origine fut un titre donné il y a quarante ans à un medecin françois que servoit un Khan des Tartares." Saint-Priest nagykövet Choiseul hercegnek, Konstantinápoly, 1769. április 15. Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), Constantinople série Saint-Priest 44. 769. o.

kivéve a krími konzulokét, akiket egy kivétellel (Tóth András fia, François 1767-es kiküldetésekor) mindig a konstantinápolyi nagykövet nevezett ki.[30]

Rákóczi halála után Villeneuve visszarendelte Tóthot Konstantinápolyba, és egy másik hajdani magyar szabadságharcost, Jávorka Ádámot, a rodostói emigráció aktív tagját küldte Krímbe francia konzulnak.[31] Bercsényi László még a híres Bonneval pasának is felajánlotta ezidőtájt Tóth szolgálatait,[32] akinek a tevékenységére felfigyelt a császári diplomácia is.[33] Villeneuve jó hasznát vette törökül is jól beszélő magyar ügynökének az osztrák–török háború során, amikor gyakran küldte a nagyvezír táborába Babadagba, ahol részt vett a béketárgyalások előkészítésében is.[34] Rendszeresen tájékoztatta a francia követet az eseményekről, és újra kapcsolatba lépett Jávorka Ádámmal egy másik rodostói magyar bujdosó, Máriássy Ádám segítségével. Így a konstantinápolyi francia követet tudosító ügynökhálózat egy része magyarokból állt. Ehhez járult még a portai drogmán egyik renegát munkatársa, a szintén magyar származású Ibrahim Müteferrika,[35] akinek a neve a könyvnyomtatás törökországi bevezetése által maradt fenn leginkább... Az ő hathatós közreműködése hozzájárult a kis magyar ügynökhálózat sikereihez.[36] Jávorkát 1736-ban titokzatos körülmények között letartóztatták az orosz hatóságok, s ezzel a magyar ágensek jól működő hálózatának egyik fontos eleme megszűnt.[37]

Az orosz kapcsolat azonban továbbra is fontos szerepet játszott a konstantinápolyi francia követ diplomáciai tevékenységében. Villeneuve 1738-ban Tóthot küldte a Dnyeszter mentén állomásozó orosz hadsereg parancsnokához, Münich grófhoz, a lengyel örökösödési háború sikeres hadvezéréhez. Tóth misszióját sikeresen végrehajtotta, és elnyerte az orosz hadvezér rokonszenvét is.[38] A következő év során ismét ellátogatott Münich grófhoz, aki felajánlotta Tóthnak személyes segítségét egy orosz–francia

[30] *Bilici, Faruk:* La politique française en mer Noire (1747–1789). Vicissitudes d'une implantation. Istanbul, 1994. 24. o.

[31] Részlet Villeneuve márki követségi naplójából: „M le Prince Rakotzy mourut a Rodosto après une maladie de 8 ou 10 jours." (le 8 avril 1735), „Le meme jour Son Excellence fit partir M. Yavourka gentilhome hongrois qu'elle envoya en Crimee pour y succeder a M de Tott dans les fonctions de consul de France auprès du Kan." (le 17 mai 1735) CADN, Constantinople série Saint-Priest 17: Journal de l'ambassade de M. le marquis de Villeneuve (1728–1741). 210. o. Vö. *Bilici, F.:* i. m. 83. o.

[32] *Boissau, Général Raymond:* Les débuts de Berchény 1720/1743. (Première partie) *Vivat Hussar,* N° 35. (Tarbes), 2000. 36. o.

[33] *Köpeczi B.:* A bujdosó Rákóczi. i. m. 429. o.

[34] *Mignot (abbé):* Histoire de l'empire ottoman... i. m. 391–393. o.; *Vandal, Albert:* Une ambassade française en Orient sous Louis XV, La mission du marquis de Villeneuve 1728–1741. Paris, 1887. 197. o.; *Uő:* Une médiation française en Orient au XVIIIe siècle. La paix de Belgrade d'après des documents inédits. Extrait de la *Revue de France*, Paris, 1880. 16–18. o.; *Hausmann, Friedrich:* Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648). [Répertoire des Représentants diplomatiques de tous les Pays depuis la Paix de Westphalie (1648).] II. Band: (1716–1763) Zürich, 1950. 131. o.; *Spuler, B.:* Die europäische... i. m. 362. o.; *Cassels, L.:* The Struggle for... i. m. 110–136. o.

[35] Életrajzához lásd *Hopp Lajos:* Ibrahim Müteferrika (1674/75 ?–1746) fondateur de l'imprimerie turque. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* Tomus XXIX (1). 1975. 107–113. o.

[36] *Vandal, A.:* Une ambassade... i. m. 281–282. o. Vö. *Hopp, Lajos:* Kelemen Mikes, l'auteur des Lettres de Turquie. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae,* Tomus XIII (1–4). 1971. 170. o.

[37] „Je joins ici la copie de la lettre que M. le colonel Mariassi, au sujet de M. Iavourka; elle nous servira de regle, sur la conduite qui vous aures a tenir a son egard, s'ils venoit a etre arreté a Cochin, comme Mariassy l'apprehende..." Lettre de Villeneuve à Tóth, Constantinople, le 26 janvier 1737. CADN, série Saint-Priest 135: Correspondance du marquis de Villeneuve avec Mrs. de Tott, de Laria et Olibon, envoyés en mission au camp du Grand Visir (jan. – juin 1737).

[38] Tóth beszámolója a francia külügyi levéltárban található: Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris), série Mémoires et documents – Russie, vol. 30. fol. 21–24.

szövetség létrehozásában.[39] Noha Münich gróf ajánlata papíron maradt, a magyar ágens tekintélye jelentős mértékben megnövekedett a konstantinápolyi francia követ szemében és jelentései révén Versaillesban is.[40]

Az osztrák örökösödési háború során Tóth András viceóbester a Bercsényi-huszárezred soraiban részt vett az európai hadszintéren folyó küzdelmekben. Újabb törökországi kiküldetésére csak a háború vége felé, 1747-ben került sor. Természetesen a levéltári források alapján megtudhatjuk e missziója céljait is. A véres és részben értelmetlen háború lezárásában érdekelt francia diplomácia a gyors és kedvező békekötés érdekében ismét a régi bevált oszmán diverziót kívánta bevetni. Időközben Villeneuve márki utódja Castellane gróf lett a konstantinápolyi francia követség élén. Castellane próbálkozásai nem jártak eredménnyel és ő maga is hamarosan elhunyt. Az őt felváltó Des Alleurs gróf, a Rákóczi mellett tevékenykedő rendkívüli francia követ fia, az ügy érdekében 1747. júliusától ismét igénybe vette Tóth András, mint bizalmi személy (*personne de confiance*) közvetítő szolgálatait.[41]

Tóth szerepe elsődleges jelentőségű volt: titokban kapcsolatba kellett lépni a reis effendivel, az oszmán külgyminiszterrel és tárgyalásokat kezdeményeznie a Portán. A tárgyalások tétje egy széles körű keleti szövetségi rendszer létrehozása, amely magába foglalná Poroszországot, Svédországot és az Oszmán Birodalmat, vagyis XV. Lajos személyes titkos diplomáciájának, a *Secret du Roi*-nak legfontosabb célkitűzése volt.[42] A szövetségi rendszer fő célja Oroszországot hatalmi ambícióinak megállításával elszigetelni a Habsburg Birodalomtól egy franciabarát „cordon sanitaire" által. A tárgyalások első időszaka elég biztató volt, ám 1747 novemberében a reis effendit a szultán váratlanul leváltotta.[43] Tóth ekkor elérkezettnek látta az időt, hogy megpróbálkozzon magyar ügyeket is felvetni az európai diplomáciai tárgyalások napirendjére. Engedélyt kért a francia követtől és a nagyvezírtől, hogy Rodostóba utazhasson viszontlátni az ott élő honfitár-

[39] Tóth így számolt be Münich gróf ajánlatáról: „Je n'ay point d'autres vues, dit-il, dans la proposition que je vais vous faire que le bien et l'intérêt commun des 2 Puissances, car Dieu m'a donné assés de bien pour vivre, et plus que ni moi ni mes enfants, s'ils sont sages, nen pourront manger.

Je vous declare, en même tems, que j'ay toujours été bon françois, et serai toute ma vie bon Russien, et par cette raison j'ai toujours été contraire à l'alliance que nous avons avec l'Empereur, et je l'ay regardé toujours desavantageuse pour ma cour et sans entrer dans d'autres details, il est evident qui la cour de Vienne à plus souvent la guerre que nous, car quand nous avons la paix avec les Turcs, nous sommes traquilles d'ailleurs, au lieu que nous sommes obligés par notre alliance avec l'Empereur de fournir nos troupes mêm sur le Rhin, comme on l'a vû dans la dernière guerre.

Ce n'est pourtant pas tout à fait l'interêt que j'envisage dans cette alliance inegale et nous ne sommes sensibles qu'au dur traitement et à la hauteur avec laquelle la cour de Vienne a toujours agi avec ses alliés, temoins les Anglais qui par une sage politique s'en sont separés." Uo. Vö. *Vandal, Albert:* Louis XV et Élisabeth de Russie, Étude sur les relations de la France et de la Russie au dix-huitième d'après les Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Paris, 1882. 112–113. o.

[40] CADN, Constantinople série Saint-Priest 17: Journal de l'ambassade de M. le marquis de Villeneuve (1728–1741). 281–282., 288–289. o.

[41] Des Alleurs Puyzieulx külügyi államtitkárnak így írt róla 1747. július 10-i levelében: „Quant a la personne de confiance à chercher pour le moment present, je crois l'avoir en main, le Roy ayant, comme vous scavez, permis a Monsieur de Totte de venir avec moy. C'est un homme très intelligent, d'une discretion a toute epreuve, accoutumé a negocier avec les Turcs et les Tartares, qui possede la langue turque et a beaucoup de sang froid. Si je puis obtenir des ministres de la Porte qu'ils le voyent en particulier lorsqu'il ne convient pas a l'ambassadeur de paroistre, je me serviray de ses Talents jusqu'a ce que j'aye pû faire mon choix sur quelqu'un qui en soit digne." CADN, Constantinople série Saint-Priest 19: Minutes de la correspondance du comte des Alleurs 1747– 10 déc. 1748. 84. o.

[42] Lásd e témáról *Broglie, duc de:* Le secret du roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques 1752–1774. Paris, 1878. (2 vol.)

[43] CADN, Constantinople série Saint-Priest 19. 187–214. o.

sait. Hivatalos úticélja továbbra is a hagyományos torborzóút volt, ám Rákóczi halála után erre igen csekély remény mutatkozott, hiszen a száműzött fejedelem halála után Rodostó sokat veszített a korábbi politikai emigráns központ szerepéből. Valódi titkos küldetése azonban más szerepet szánt a veterán kurucnak. Az instrukcióban elsősorban információszerzés és kapcsolatfelvétel szerepelt, ám a buzgó ügynök az önálló kezdeményezésektől sem riadt vissza.[44]

Ekkortájt az idős Csáky Mihály gróf[45] viselte a rodostói emigráció vezetői (törökül: *básbug*) tisztségét. Csáky rendszeresen tájékozódott a magyarországi viszonyokról, s így ideális kapcsolatot jelentett Tóth küldetéséhez. Ugyanakkor a császári követ is figyelemmel kísérte a rodostói magyarok tevékenységét, és Tóth küldetéséről is viszonylag pontos információkkal rendelkezett.[46] Tóth András 1747 decemberében érkezett Rodostóba, ahol azonnal kapcsolatba lépett Csákyval. Átadta neki a magyarországi hadjáratban reménykedő Bercsényi László titkos üzenetét, és megkérdezte véleményét a magyarországi politikai helyzetről. Csáky gróf válaszában egy igen érdekes tervvel lepte meg hajdani fegyvertársát. Szerinte a magyar rendeknek meg kellene akadályozni Mária-Terézia fia, a későbbi II. József magyar királlyá koronázását, és helyette a francia trónörökösnek, XV. Lajos fiának kellene felajánlani Szent István koronáját.[47] Csáky Mihály biztosította honfitársán keresztül a francia kormányt, hogy a Fényességes Porta minden bizonnyal hadba száll majd a magyar elégedetlenek védelmében. A felkelők számíthatnának még a Magyarország déli határszéleinél lakó szomszédos népekre: az arnótokra (albánokra), a szerbekre stb. A terv megelőlegezte egy francia expedíciós hadsereg Magyarországra küldését is Bercsényi László vezénylete alatt. A tervet összefoglaló emlékiratot a konstantinápolyi francia követ továbbította a külügyi államtitkárhoz, Tóth pedig egy másolatot eljuttatott d'Argenson grófhoz, a korabeli hadügyi államtitkárhoz.[48] Argenson Des Alleurs-höz írt 1748. április 16-i levelében a következő megjegyzést fűzte Csáky Mihály tervéhez: „A magyarok közt még mindig meglévő békétlenség csírája még hasznos lehet, ha a Porta nyíltan hajlandó megsegíteni őket. Azt hiszem, hogy ettől még nagyon távol állunk, de minthogy a Portát jelenleg kormányzó főemberek változhatnak, a magyarországi elégedetlenek körében érdemes fenntartani annak reményét, hogy egyszer lerázhatják a német igát, és jó tudni, hogy vannak-e a főembereik közül olyanok, akik ehhez hathatósan hozzájárulhatnak."[49]

[44] Tóth András utasításait lásd: Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française. Tome XXIV. Turquie (Éd. *Duparc P.*) Paris, 1970. 422–426. o.

[45] Keresztszegi gróf Csáky Mihály (1676–1757), II. Rákóczi Ferenc generálisa. 1711-től emigrációban él Lengyelországban, majd 1716-tól Rodostóban. 1738-ban a Rákóczi József számára toborzott ezred parancsnoka, 1739-től a rodostói magyar kolónia feje.

[46] Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs), Türkei II –14: Berichte und Weisungen 1747–1748.

[47] A terv történetéről lásd a következő tanulmányainkat: Un prétendant malgré lui au trône hongrois ou le rival français du dauphin Joseph en 1748. *Cahiers d'Études Hongroises* (Paris), 10/2002. 129–140. o.; Un officier de Bercheny agent secret en Turquie. *Vivat Hussar,* N° 37. (Tarbes) 2002. 88–96. o. Tóth beszámolója és levelezése megtalálható: CADN, Constantinople série Saint-Priest 158.

[48] A beszámoló egy másolata nemrég előkerült a francia hadtörténeti levéltár egy 1741-es (!) iratokat tartalmazó kartonjából (Service Historique de l'Armée de Terre [Vincennes], série A4 XV). Raymond Boissau tábornok szíves közlése.

[49] „Le germe de mécontentement qui subsiste parmy les hongrois peut fructifier toutes les fois que la Porte voudra les aider par des effets déclarés. Il me semble que nous sommes encore bien éloignés de ce terme, mais comme les principaux qui gouvernent actuellement la Porte ottomane peuvent changer il est bon d'entretenir parmy les mecontens de Hongrie l'esperance de secouer un jour la domination allemande et de connoitre s'il y a encore des gens considérables parmy eux qui puissent y concourir effectivement." CADN, Constantinople série Saint-Priest 158.

Tóth András 1748. szeptember 5-én távozott Rodostóból a moldvai Iasi városába. Ott átadta Des Alleurs követ levelét Konstantin moldvai fejedelemnek, és találkozott a hotini pasával is. Leveleiben ritkán ejt szót a toborzásról, és Bercsényi László Mikes Kelemennek írt 1748. januári levelében is csak Tóth Andrást hiányolta, nem pedig az állítólagos magyar rekrutákat...[50] Természetesen az 1748. április 29-i aacheni békeszerződéssel a küldetés ezen része is tárgytalanná vált, mivel a háború befejezésével az ezredlétszámokat jelentősen lecsökkentették. Tóth 1749 januárjában érkezett Berlinbe, ahol egy Loyse abbé nevű francia ügynökkel és egy porosz miniszterrel lépett kapcsolatba. Berlini tartózkodása minden bizonnyal a titkos küldetése finálé ja volt.[51]

A békeidőszak alatt nagy változások érlelődtek az európai hatalmi viszonyokban. Az osztrák örökösödési háborúban a francia–angol gyarmati szembenállás elmérgesedett, és a békekötés után is folytatódtak az amerikai és indiai hadműveletek. Az 1750-es évek derekán az angol külpolitika Poroszországban talált megfelelő kontinentális szövetségesre, amely maga után vonta az osztrák–francia közeledést és az úgynevezett „diplomáciai forradalmat".[52] Az elmérgesedő angol–francia gyarmati harcok és II. Frigyes agresszív politikája miatt kiteljesedő nemzetközi konfliktus nyomán a francia királyság is háborúra készülődött. A huszárezredek létszámát felemelték a háborús készenléti létszámra, s Bercsényi László gróf ismét elküldte török földre Tóth Andrást, hogy keressen újoncokat az Oszmán Birodalom területére menekült magyarok között, és elkísérje az új konstantinápolyi francia követet, Vergennes grófot, a későbbi francia külügyminisztert.[53] Az alföldi nagy parasztfelkelések (Mezőtúr és Hódmezővásárhely) után valóban nagy számban menekültek el szülőföldjükről magyarok elsősorban Moldvába.[54] Az idős Tóth András a király tudtával és belegyezésével magával vitte fiát, François-t[55] is, hogy megtanuljon törökül és idővel apja nyomdokaiba léphessen a francia diplomácia szolgálatában.[56] Tóth 1755-től ismét Rodostóban tartózkodott. Innen kért pénztámogatást Belle-Isle marsalltól a moldavai toborzóútjához, amelyet Bercsényi László is támogatott.[57] A rodostói magyar emigránsokkal kapcsolatosan külön utasításokkal látta el a francia kormány.

Azt, hogy milyen feladatokat kapott a Vergennes gróf mellé beosztott Tóth András, csak a francia külügyi levéltár (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris quai d'Orsay) más fondjaiból lehetett megtudni. Szerencsére fennmaradt ugyais a Tóth András

[50] „Notre ami Tott *szereti a setalást;* sûrement Vous n'avez pas été fâché de le voir, il me manque néanmoins ici, il est mon bras droit, quand me le renverrez-vous?" Bercsényi Mikesnek, Lunéville, 1748. január 6. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 55/2. fol. 2.

[51] Tóth levele (Berlin, 1749 január 18.) CADN, Constantinople série Saint-Priest 158.

[52] Lásd e témáról: *Waddington, Richard:* Louis XV et le renversement des alliances, Les préliminaires de la guerre de Sept Ans (1754-1756). Paris, 1896.

[53] Vergennes gróf életéről és diplomáciai pályájáról lásd: *Chambrun, Charles de:* A l'école d'un diplomate Vergennes. Paris, 1944.; *Salomon, Robert:* La politique orientale de Vergennes (1780–1784). Paris, 1935.; *Labourdette, Jean-François:* Vergennes, Ministre principal de Louis XVI. Paris, 1990.; *Murphy, Orville Theodore:* Charles Gravier comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution 1719–1787. Albany, 1982.; *Price, Munro:* Preserving the Monarchy, The comte de Vergennes 1774–1787. Cambridge, 1995.

[54] *Wellmann Imre:* Az 1753-i alföldi parasztfelkelés. In: *Spira György* (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Budapest, 1952. 141–220. o.

[55] François de Tott életéről lásd *Palóczy Edgár:* Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője. Budapest, 1916.; *Zachar J.:* Idegen... i. m. 408–431. o.; *Tóth Ferenc:* Egy tarcsafürdői emlék. *Vasi Szemle,* 2001/1. 31–42. o.; *Uő:* La carrière diplomate au siècle des Lumières: François baron de Tott (1733–1793). Université Paris-Sorbonne (Paris IV), 2003., kézirat, 397. o.

[56] SHAT, série A1 3403 fol. 37.

[57] Uo. fol. 100.

számára készített titkos megbízatás egy másolata, amelyet egyébként biztonsági okokból csak felolvastak a magyar ügynöknek.[58] A megbízólevélben a király arra kérte fel Tóthot, hogy utazzék el Rodostóba, és diszkréten vegye fel a kapcsolatot a magyar emigráció még életben lévő tagjaival és azok magyarországi híveivel. Amint a következő részletből kiderül, a küldetés igen kényes és kockázatos volt a francia királyság szempontjából:

„Tott úr rövid konstantinápolyi tartózkodás után utazzon Rodostóba meglátogatni honfitársait. [...] A legnagyobb elővigyázatossággal kell majd ügyelnie arra, hogy nehogy kiderüljön, hogy milyen utasításai vannak a magyarországi viszonyokra vonatkozólag. De minthogy Csáky gróf és a többiek valószínűleg nem fedik majd fel előtte az érzelmeiket, megismerheti a vallomásaikból, hogy melyek a legfőbb panaszok az osztrák kormányzattal szemben, hogy kik a legfőbb elégedetlenek, mi a tisztségük, milyen erőt képviselnek, mekkora a hatalmuk és hogy mire lennének képesek, ha ez a kormányzat arra kényszerítené őket, hogy fegyverrel a kezükben követeljék szabadságjogaik visszaállítását vagy a nekik tett igéretek betartását. [...] Őfelsége nevét nem szabad az ő helyzetükkel kapcsolatba hozni, s nem szabad, hogy az elégedetlenek abban reménykedjenek, hogy Őfelsége segítségükre siet a vállalkozásaikban, de nem szabad teljesen szétrombolni a támogatásásába vetett reményüket sem egy, Isten mentsen meg tőle, Őfelsége és a császárné közt kirobbanó háború esetén."[59]

Tóth András megérkezése után nem sokkal eleget is tett ennek a megbízásának, és felkereste az aggastyán Csáky Mihályt, a rodostói magyarok még életben lévő vezetőjét. Csáky azonnal kapott a lehetőségen, és francia segítséget remélve elkezdte szervezni a magyarországi ellenállással való kapcsolatait. Újból felajánlotta segítségét is XV. Lajosnak egy esetleges magyarországi francia fegyverres intervenció esetére.[60] Tóth missziójának sikere hamarosan kezdett terhessé válni az osztrákokkal szövetséget kötő francia diplomácia számára. A titkos feladat leállítása lassan folyt, és minden bizonnyal az osztrák ügynökök is értesültek Tóth rodostói jelenlétéről. Máig sem tisztázott körülmények között 1757-ben váratlanul elhunyt Csáky Mihály és Tóth András (valószínűleg valamilyen járványban), és örökre magukkal vitték a rodostói emigránsok utolsó függetlenségi harcának haditervét.

A kelet-európai színtéren francia szolgálatban tevékenykedő magyar ügynökökre vonatkozó levéltári források nemcsak diplomáciai és politikai jellegű információkat szolgáltatnak a korszak kutatóinak. Megtudhatjuk például belőlük azt is, hogy milyen nagyságrendű magyar menekültkivándorlás zajlott a vizsgált periódusokban, és mely területeken telepedtek le a magyarok. A franciaországi huszárezredek növekvő létszámigényét

[58] Tóth András megbízólevelének kiadása: Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française. Tome XXIV. Turquie. i. m. 422–426. o.

[59] „Le sieur de Tott, après avoir été quelques tems à Constantinople, ira faire un voyage à Rodosto pour y revoir ses compatriotes. [...] Il doit éviter avec grand soin de laisser entrevoir qu'il ait ordre de pénétrer par leur moyen ce qui se passe en Hongrie. Mais comme vraisemblablement le comte Czaki ou les autres ne lui cacheront pas leurs sentiments, il profitera de cette effusion de coeur pour tirer d'eux les sujets de plaintes qu'ils forment contre le ministère autrichien, les noms des principaux mécontents, leurs qualités, leurs forces, leurs ressources, et ce qu'ils pourroient entreprendre dans le cas où ce même ministère, les poussant à bout, les forceroit à demander, à main armée, le rétablissement de leurs privilèges, ou l'exécution des promesses qu'on leur a faites.[...] Le nom de Sa Majesté ne doit jamais y paroitre comme s'intéressant à leur sort; il ne faut point que les mécontents puissent se flatter qu'elle les secourra dans leurs entreprises ni désepérer de n'en être soutenus dans le cas où la guerre, ce qu'à Dieu ne plaise, viendroit à se rallumer entre elle et l'impératrice-c." Uo. 424–425. o.

[60] *Murphy, Theodor-Orville:* Charles Gravier, comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution : 1719–1787. Albany, 1982. 80. o.

biztosítani szándékozó toborzóutak egyik célja éppen ez volt. E korban a francia királyi hadseregben nagy szerepet tulajdonítottak az úgynevezett „idegen ezredeknek" (svájci, ír, német, magyar, lengyel stb. nemzetiségüeknek), amelyek a monarchia leghűségesebb támaszait jelentették. Ez a sajátos nemzeti szemlélet nem volt példa nélküli, mivel a század véres háborúiban ezek a speciális etnikai alapon szervezett egységek kiemelkedő katonai teljesítményüknek köszönhetően igen népszerűvé váltak egész Európában.[61] Az ügynökök rendszeresen tájékoztatták a konstantinápolyi francia követet a kivándorolt magyar kolóniákról. Ennek köszönhetően érdekes információkat kaphatunk más kelet-európai országokban létrejövő magyar településekről is. Például a krími konzul egyik levele alapján (Bahcsiszeráj, 1752. július 21.) érdekes híreket kaphatunk egy oroszországi magyar csoportról:

„Egy bahcsiszeráji szavahihető örménytől híradást kaptam Ukrajna felé vándorló állítólagos magyarokról. Moszkvából hazafelé tartva találkozott velük és elmondta, hogy igen nyomorúságos állapotban lévő, majdnem mezítelen és fegyvertelen férfiakat, nőket és gyermekeket látott, akiknek egy fiatal és láthatóan rangos vezetőjük van. Úgy véli, hogy az erdélyi hegyekből jönnek Havasalföld felől, ahol a Tatárok midenkit *Madzsarnak* hívnak, és nem katolikusok. Az örmény elmondta még, hogy ezek a megélhetést és nyugalmat nem találó családok Oroszországhoz fordultak segítségéért, amely a Budziak-i határ mellett adott helyet letelepedésükhöz. Való igaz, hogy a kolónia védelmére már kijelöltek és földsánccal és ütegekkel megerősítek egy helyet."[62]

Ilyen és hasonló hírek gyakran fordulnak elő az említett követi levelezésekben. A különféle emlékiratokban, jelentésekben és levelezésekben olyan érdekes kultúrtörténeti témákról is találhatunk eszmefuttatásokat, mint a magyarok oly sokat vitatott eredettörténete. Egy Vergennes gróf számára írt emlékirat névtelen szerzője így foglal állást e kérdésben: „Dagesztán hajdan Cirkasszia egy tartománya volt, amely következésképpen a tatár kán uralma alá tartozott. De e rabigát nehezen tűrő népek, kik szabadságban éltek, uralkodójukat is maguk választották és semmiféle idegen törvényt nem tűrtek, már régóta egy nemzetséget alkottak a cirkassziaiakkal és hunoként, alánokként, avarokként és masszagétokként váltak ismertté. Belőlük származtak a magyarok, akiket a keleti népek madzsaroknak neveznek."[63]

Sajnos e források jó részét még nem publikálták. A francia szolgálatban álló magyar ügynökök legjelentősebb szerepe éppen e források megőrzésében lehetett. Történelmi tények bizonyítják a franciaországi és rodostói emigrációk jó kapcsolatait,

[61] Lásd e témáról: *Tóth Ferenc:* Katonai és politikai emigrációk a XVIII. századi Francia Királyság területén. Vázlatok egy történeti integrációs modellhez. *Aetas,* 1996/2–3. 154–173. o.; *Uő:* Identité nationale en exil: le rôle du sentiment national hongrois dans la constitution des régiments de hussards en France au XVIIIe siècle, In: *Bell, David A. – Pimenova, Ludmila – Pujol, Stéphane* (éd.): La recherche dix-huitiémiste. Raison universelle et culture nationale au siècle des Lumières. Paris–Genève, 1999. 91–107. o.

[62] „Par un Arménien de Bakché-Seray a qui on peut ajouter foy, Monseigneur, j'ay eu des nouvelles des pretendus hongrois qui ont defilé vers l'Ukraine. En retournant de Moscovie, il les a rencontrés dans leur marche, il m'a assuré que ce sont des gens miserables presque nuds, hommes, femmes et enfans, sans armes, qui cependant ont un chef fort jeune et qui paroit de quelque considération; il croit qu'ils viennent des montagnes de Transylvanie vers la Valachie ou les Tartares appellent tout *Madgiar*, et qu'ils ne sont pas catholiques. Suivant le raport de ce même Armenien ce sont des familles qui ne trouvant ny subsistance, ny tranquilité dans leur pays ont en recours a la Russie qui leur a accordé et fixé une habitation sur la frontiere du Budziak, et il est vrai qu'on a creusé des lignes et elevé des fortifications de terre avec des batteries, comme pour la sureté de cete colonie." CADN, Constantinople série Saint-Priest 153: Correspondance du comte Des Alleurs – Crimée (1752–1754). Vö. *Kiss Miklós:* Erzsébet cárné szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909.

amelyek segítségével például a Rákóczi-kéziratok egy része francia diplomáciai közvetítéssel Franciaországba került.[64]

*

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század során a francia diplomácia több jelentős magyar, illetve magyar származású ügynököt alkalmazott az Oszmán Birodalom területén. E tényt elsősorban a XVII–XVIII. századi magyar nemzeti függetlenségi mozgalmak kiváló francia kapcsolataival magyarázhatjuk, amelyek egészen az 1756-os ún. diplomáciai forradalomig fennmaradtak. A hajdani kurucokban a francia diplomácia elkötelezett Habsburg-ellenes ágensekre talált, akiket könnyen felhasználhatott a különféle titkos diplomáciai manőverekben. Ehhez járult még a török nyelvben való jártasságuk és kiváló helyismeretük. Kiküldetéseiket gyakran katonai feladatok (mint például a francia huszárezredek számára toborzás) ellátásával is kiegészítették. Amint megfigyelhettük, a francia megbízóik által kapott feladataikat gyakran idomították a magyar függetlenségi mozgalom célkitűzéseihez. E tevékenységükkel bekapcsolódtak a bujdosó II. Rákóczi Ferenc diplomáciai hagyományait folytató rodostói emigránsok meg-megújuló szervezkedéseibe is. E gyakran irreális elképzeléseken alapuló terveknek a következő közös vonásai voltak: közjogi értelemben a szabad magyar királyválasztást szerették volna visszaállítani, ehhez kapcsolódóan mindig egy francia vagy franciabarát uralkodót szemeltek ki a magyar trónra, valamint francia és/vagy oszmán fegyveres segítséggel szerették volna kivívni Magyarország függetlenségét. Az átkaroló és hátbatámadó Habsburg-ellenes szövetségi rendszer életbentartása céljából a francia külpolitikának érdekében állt a magyar függetlenségi mozgalommal való kapcsolatok óvatos fenntartása. A magyar patrióták egy részét a francia királyi hadsereg huszárezredeiben is alkalmazták. Nem véletlenül több ügynök éppen a francia huszárezredekből került ki. Tevékenységük, mint láthattuk, főleg a háborúk idején volt jelentős. Gyakran a hajdani magyar kurucok fiait is ágensi pályára igyekeztek irányítani, mint például Tóth András fiát François-t. Az ő tevékenységük azonban már alapvetően más volt a század második felének megváltozott nemzetközi viszonyai között.

[63] „Le Daguestan etoit autrefois une province de la Circassie, et dépendante par consequent du Khan des Tartares. Mais depuis longtems ces peuples qui plient dificilement sous aucun joug jouïssoient d'une entiere liberté, élisoient même leurs Souverains particuliers, et ne recevoient point de loix etrangeres, ils ne formoient anciennement qu'une même nation avec les circassiens, et ils ont été connûs de même qu'eux sous les noms de huns, d'allans d'abares et de massagetes, et c'est d'eux que sont sortis les hongrois apellés aujourd'huy Madjars par tous les orientaux." Az iratrészlet a Vergennes család levéltárából származik. Marly-le-Roy, Franciaország.

[64] Lásd ehhez: *Tóth Ferenc:* „Ihon édes néném, e' lesz az utolsó levelem" *Vasi Szemle,* 2002/4. 447–455. o.

Ferenc Tóth

HUNGARIAN AGENTS IN FRENCH SERVICE IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY (1735–1756)

Summary

Subsequent to the suppression of Prince Ferenc II Rákóczi's war of independence, the two most significant centres of the anti-Habsburg exile were the Hungarian colony in Rodosto (Tekirdağ, Ottoman Empire) and the military community grouped around the Hungarian officers of the French hussar regiments. The Hungarian exiles in France and in the Ottoman Empire maintained relations with each other, and French diplomacy took advantage of this political contact, which rested on the anti-Habsburg traditions. French archives have preserved the names of several French agents of Hungarian origin, who executed certain military and diplomatic tasks in the period. The military missions' aim usually was to recruit reserves for the French hussar regiments in Rodosto and the Moldavian territories bordering the Habsburg Empire.

The French ambassadors in Istanbul often recommended diplomatic tasks to the care of Hungarian officers that spoke good Turkish, were familiar with the country and had useful connections with the Ottomans. One of the best-known agents was András Tóth, the officer of the French Bercsényi hussar regiment. Together with other Hungarian expatriates, he held diplomatic offices, e.g. he served as French consul in the court of the Crimean Tartar khan. The most important missions of the Hungarian agents took place during the Austrian-Ottoman war of 1737-1739 and the subsequent peace negotiations, where they took part in the secret talks.

In the middle of the century, at the end of the Austrian War of Succession (1740-1748), András Tóth was sent to the Ottoman Empire expressly to establish a connection with the Hungarian exile in Rodosto. At the idea of a probable Hungarian diversion, Count Mihály Csáki, the doyen of the exile in Rodosto, turned to the French court with the bold plan of offering the Hungarian crown to the son of Louis XV, in return for the French military support. Certainly, the French government threw out the plan, but a few years later, in 1755, András Tóth was sent to Rodosto for a second time to gather information. Count Csáki raised the issue again, and the two expatriates began to organise themselves. Eventually, the Austrian-French alliance in 1756, and the death of the two exiles in the following year upset the calculations...

These were the last attempts of French diplomacy regarding a possible Hungarian diversion, which was obviously foredoomed to failure. Nevertheless, there were several more agents of Hungarian origin in later times that served the French foreign service.

Ferenc Tóth

DES AGENTS HONGROIS AU SERVICE DES FRANÇAIS DANS L'EMPIRE OTTOMAN VERS LE MILIEU DU XVIIIE SIÈCLE (1735–1756)

Résumé

Après l'écrasement de la guerre d'indépendance de Rákóczi, les deux centres principaux des émigrés kouroutz furent la colonie hongroise de Rodosto et la communauté militaire rassemblée autour du corps d'officiers hongrois des régiments de hussards de France. Les émigrés hongrois de France et de Turquie étaient en contact et la diplomatie française exploita cette relation politique basée sur la tradition kouroutz. Les archives françaises ont gardé le nom de plusieurs agents français d'origine hongroise ayant rempli des missions militaires et diplomatiques à cette époque. Les

missions militaires se déroulèrent dans les territoires frontaliers moldaves ou à Rodosto surtout sous forme de tournées de recrutement pour les régiments de hussards de France.

Les ambassadeurs français à Constantinople confièrent souvent des missions diplomatiques aux officiers hongrois qui parlaient bien le turc, connaissaient bien le terrain et disposaient de relations utiles avec les Ottomans. Le plus connu parmi d'eux fut András Tóth, officier général du régiment de hussards Bercsényi en France. Comme d'autres émigrés kouroutz, il occupa aussi des fonctions diplomatiques (notamment il fut le consul de France dans la Cour du khan tatar de Crimée). Les missions principales des agents kouroutz eurent lieu lors de la guerre austro-turque (1737–39) et des négociations de paix secrètes qui la suivirent.

A l'issue de la guerre de succession autrichienne (1740–48), András Tóth fut envoyé en Turquie pour prendre contact avec les émigrés hongrois de Rodosto. A l'idée d'une diversion hongroise, le comte Mihály Csáki, doyen des émigrés à Rodosto présenta un plan audacieux à la Cour de Versailles: en échange du soutien armé des Français, il proposa la couronne de la Hongrie au fils de Louis XV. Naturellement, le gouvernement français rejeta ce plan, mais quelques années plus tard, en 1755, Tóth fut de nouveau envoyé à Rodosto pour y obtenir des renseignements. Le comte Csáki réitéra alors sa proposition faite à Louis XV et les deux émigrés commencèrent à conspirer. Leur projet échoua en raison de l'alliance franco-autrichienne de 1756 et de leur décès survenu l'année suivante...

Ces tentatives relatives à la diversion hongroise – qui se soldèrent par un échec évident – furent les dernières de la politique étrangère française. Toutefois il y eut d'autres agents d'origine hongroise au service de la diplomatie française aussi dans des époques ultérieures.

Ferenc Tóth

UNGARISCHE AGENTEN IN FRANZÖSISCHEM DIENST IM OSMANISCHEN REICH UM DIE MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS (1735—1756)

Resümee

Nach der Niederschlagung des Freiheitskampfes von Rákóczi waren die beiden wichtigsten Zentren der Emigration die ungarische Kolonie in Rodostó (Tekirdağ, heute Türkei), sowie die militärische Gemeinschaft, die sich um das ungarische Offizierskorps der Husarenregimenter in Frankreich gruppiert hatte. Die ungarische Emigration in Frankreich und in der Türkei standen miteinander in Kontakt, und diese auf Kurutzentradition aufbauende politische Beziehung wurde auch von der französischen Diplomatie ausgenutzt. Die französischen Archive vermerken die Namen mehrerer französischer Agenten ungarischer Herkunft aus der Zeit, die bestimmte militärische und diplomatische Aufgaben verrichteten. Das Ziel der militärischen Entsendungen war im Allgemeinen, an den Grenzgebieten in Moldau und in Rodostó Ergänzung für die Husarenregimenter in Frankreich anzuwerben.

Die französischen Gesandten in Konstantinopel gaben den ungarischen Offizieren oft auch diplomatische Aufgaben, da sie die türkische Sprache gut beherrschten, über eine hervorragende Ortskenntnis und nützliche osmanische Beziehungen verfügten. Der bekannteste ungarische Offizier war András Tóth, Oberoffizier des Husarenregiments Bercsényi in Frankreich. Zusammen mit anderen emigrierten Kurutzen hatte er auch auswärtige Ämter inne (er war z. B. französischer Konsul am Hofe des Mongolenkans in der Krim). Die wichtigste Aufgabe der Kurutzen-Agenten waren die geheimen Verhandlungen zur Zeit des österreichisch-türkischen Krieges (1737—39), sowie während der darauf folgenden Friedensverhandlungen.

Anlässlich der Entsendung von András Tóth in die Türkei am Ende des österreichischen Erbfolgekrieges (1740—48) um die Mitte des Jahrhunderts herum bestand seine Aufgabe ausdrücklich darin, Kontakt mit der ungarischen Emigration in Rodostó aufzunehmen. Beim Gedanken der eventuellen ungarischen Diversion wandte sich der Doyen der Emigration von Rodostó, Graf Mihály Csáki mit einem kühnen Plan an den Hof von Versailles: im Gegenzug für die bewaffnete

französische Hilfe bot er dem Sohn Ludwig XV. die ungarische Krone an. Der Plan wurde von der französischen Regierung selbstverständlich abgelehnt, aber einige Jahre später, 1755, wurde András Tóth erneut nach Rodostó geschickt, um sich dort zu informieren. Graf Csáki wandte sich erneut mit einem ähnlichen Plan an Ludwig XV., und die beiden ungarischen Emigranten begannen, Vorbereitungen zu treffen. Ihrem Vorhaben machte letztendlich das österreichisch-französische Bündnis von 1756, sowie der Tod der beiden im darauf folgenden Jahr einen Strich durch die Rechnung...

Diese Versuche bedeuteten die letzten Unterfangen der französischen Außenpolitik, die sich auf die offensichtlich vom Misserfolg gekennzeichnete ungarische Diversion bezogen. Gleichzeitig finden wir aber auch in späteren Zeiten mehrere Agenten ungarischer Herkunft, die im Dienst der französischen Außenpolitik standen.

Ференц Тот

ВЕНГЕРСКИЕ АГЕНТЫ, СТОЯВШИЕ НА СЛУЖБЕ ФРАНЦИИ, В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА (1735–1756 ГГ.)

Резюме

После поражения освободительной борьбы под руководством Ракоци военная эмиграция венгров-приверженцев Ракоци, сосредоточивалась в двух важных заграничных центрах: группировалась вокруг колонии в Родошто (Турция) и вокруг венгерского офицерского состава гусарских полков во Франции. Венгерские эмигранты во Франции и в Турции поддерживали связь друг с другом, и эту политическую свчязь, опиравшуюся на традиции куруцев, использовала так же французская дипломатия. Имена целого ряда французских агентов, носивших венгерские фамилии и выполнявших военные и дипломатические задания, сохраняются в архивах Франции.

Военные миссии обычно заключались в вербовании пополнения для французских гусарских полков на пограничных с Молдавией территориях и в Родошто.

Французские послы в Константинополе зачастую давали дипломатические поручения венгерским офицерам, безукоризненно владевшим турецким языком, расрполагавшим прекрасным знанием местности и имевшим полезные османские связи. Наиболее известным среди этих венгров был Андраш Тот, старший офицер гусарского полка Берчени во Франции. Вместе с другими эмигрантами-куруцами он занимал и посты во французском министерстве внешних сношений (например, был французским консулом при дворе крымского хана). Наиболее значительные задачи агенты куруцев выполняли в годы австро-турецкой войны (1737–1739 гг.) и в последовавших за ними мирных тайных переговорах.

В конце войны за австрийское наследство, (1740–1748 гг.) Андраш Тот в рамках своей миссии был направлен в Турцию исключительно в целях налаживания связей с венгерской эмиграцией в Родошто. Под влиянием мысли о возможной венгерской диверсии дуэнья родошстойской эмиграции Михай граф Чаки обратился к версальскому двору с дерзким планом: в обмен на вооруженную поддержку Франции он предложил венгерскую корону сыну Людовика XV. Разумеетсчя, французское правительство отклонило этот план, но спустя несколько лет в 1755 году Андраш Тот был вновь направлен в Родошто в целях информации. Граф Чаки вновь обратился с аналогичным своим планом к Людовику XV, и два венгерских эмигранта начали организовываться. Их намерения в конце концов были перечеркнуты союзом Австрии и Франции, заключенным в 1756 году, и последовавшей в следующем году их смертью.

Эти попытки явились последними в деле венгерской диверсии во внешнией политике Франции. Их провал был заранее очевиден. Тем не менее и в более поздние периоды мы встречаемся с агентами венгерского происхождения, которые вели деятельность на службе внешней политике Франции.

Budapest, 2004.
632 o.
ISBN 963 05 8010 1
ISSN 1416–5368

Ács Tibor:
Bolyai János új arca – a hadi mérnök

A Bolyai János életéről és munkásságáról szóló irodalom többféle képet vázolt fel a matematika óriásáról, a zseniális gondolkodóról, azonban 15 esztendeig tartó katonaéletében, 27 esztendeig tartó nyugdíjas mérnöktiszti életében sok még az ismeretlen, feltáratlan terület.

Bolyai új arcának, a hadi mérnöknek hiteles rekonstrukciójához újabb, megbízható elsődleges forrásokat nyújtanak azok a többségében még feldolgozatlan és feltáratlan katonai iratok és dokumentumok, melyeket az MTA Könyvtár Kézirattárának és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bolyai-gyűjteményei, a budapesti Hadtörténelmi Levéltár és a bécsi Kriegsarchiv fondjai őriznek. A szerző ezekben a gyűjteményekben végzett kutatómunkájának eredményeként készült könyve első részében az ifjú Bolyai életében a bécsi mérnökakadémiai évek históriáját mutatja be, majd felvázolja hadi mérnöki pályafutását és korszakalkotó geometriai fölfedezését, mérnöki szolgálatának és működésének temesvári, aradi, lembergi, olmützi eseményeit és történéseit, végül a „nyugalmazott ingenieur kapitány" életének hétköznapjait és alkotásait.

A kötetet okmánytár zárja. Az ott közölt dokumentumokból a Bolyai-kutatás előtt 120 irat eddig teljesen ismeretlen volt.

Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 30.

Akadémiai Kiadó

CSETRI ELEK

AZ 1809. ÉVI ERDÉLYI INSZURREKCIÓ

Kérdésünkről jóval több, mint egy évszázada éppen e folyóirat hasábjain írt összefoglaló tanulmányt Jakab Elek,[1] utána pedig többen részletmunkákat. Az erdélyi múlt jó ismerőjének számító Jakab Elek levéltárosként is találkozott a forrásokkal, de édesapja generációja révén is ismerte az erdélyi inszurrekció történetét. Kimerítő tanulmányában átfogó képet rajzolt témájáról. Értékelése és végkövetkeztetése szerint az 1809. évi nemesi felkelés ügye az erdélyi uralkodó osztály számára nagy mértékben közjogi kérdés volt. Az ide kapcsolódó „bizalmas levelezés uralkodó és alattvaló között példátlan" – írta.[2] Az uralkodó Ferenc király és Bánffy György erdélyi gubernátor levelezésére való utalása éppolyan helytálló, mint alábbi két megállapítása. Az ugyanis, hogy „Bánffy éppen amily hű és odaadó volt az uralkodó irányában, oly sérthetlennek tartotta hazája közjogát". A másik pedig a főkormányzó alkotmányos álláspontja: annak megállapítása, hogy „Erdély gyorsan létesülő tekintélyes véderőt állítson ki, két föltétele van: országgyűlés tartása és a kisnemesség s szabad székelység adó alóli fölmentése".[3]

Húsz évvel később született, de bizonyos nemesi szemlélet, rokonszenv hatja át R. Kiss Istvánnak az 1809. évi magyarországi inszurrekcióról szóló részletes munkáját.[4] Az osztrák hadsereg azévi újjászervezését szerinte „a nép lelkesedése" tette lehetővé s „e százezrekhez kellett csatlakoznia Magyarország haderejének is".[5] Kedvezően ítéli meg Rugonfalvi Kiss a magyar diéta elnökének azon kijelentését is, hogy a nemesi felkelés fontos volt a magyar uralkodó osztálynak, hogy „ne mondódjon rólunk: volt elegendő erejük, de nem tudtak vele élni".[6]

Noha jóval hamarabb született, de kritikusabban, tárgyszerűbben, igaz nagyon röviden emlékezik meg a nemesi felkelésről Petrán József.[7] Sándor Imre szigorú adatszerűségével jeleskedik, mikor tanulmányt közöl a felkelő sereg szervezéséről, létszámáról, egységeinek pontos összetételéről.[8]

A valóságot leginkább két korabeli munka közelíti meg, mégpedig Bethlen Elek gróf,[9] az erdélyi inszurgensek főparancsnokának adjutánsa és a másik kortárs, neves erdélyi emlékírónk, Újfalvy Sándor.[10] Mindkettőjük forrásértékű írása csak jóval több, mint egy évszázad után látott nyomdafestéket. Bethlen Elek a legilletékesebb szemtanú, hiszen adjutánsként, Miksa főherceg, főparancsnok oldalán, mindvégig részt vett az erdélyi felke-

[1] *Jakab Elek:* Az erdélyi 1809-ki insurrectio története. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1889. 49–78., 244–273., 613–637. o. (A továbbiakban: *Jakab.*)

[2] *Jakab:* 636. o.

[3] *Jakab:* 636. o.

[4] *R. Kiss István:* Az utolsó nemesi felkelés. Budapest, 1909.

[5] *R. Kiss István:* i. m. 11. o.

[6] *R. Kiss István:* i. m. 25. o.

[7] *Petrán József:* Népfelkelés 1809-ben. Erdélyi Múzeum. 1889. 152–159. o. (A továbbiakban: *Petrán.*)

[8] *Sándor Imre:* Az erdélyi nemesi fölkelő sereg 1809-ben. *Genealógiai Füzetek,* 1910. 1. sz. 10–17. o.

[9] *Gr. Bethlen Elek* naplójegyzetei az 1809-i erdélyi nemesi insurrectióról. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1928. 88–101., 212–227. o. (A továbbiakban: *Bethlen Elek.*)

[10] *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor* emlékiratai. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta *dr. Gyalui Farkas.* Kolozsvár, 1941. (A továbbiakban: *Újfalvy.*)

lő sereg szervezésének folyamatában. Naplójában érdekes, egyben jellemző mozzanatra hívja fel a figyelmet. Mikor ugyanis a fogarasi vár alatti hadgyakorlaton a Felső-Fehér megyei nemesség szép bemutatóval jelentkezett, Türi László főispán bevallotta a jelen lévő Miksa főhercegnek, hogy a lovas eszkadronból, „mely most mind a legtehetősebb emberekből állott, négynél több nem fog insurgálni".[11] A nemesi seregből a kortárs és szemtanú Újfalvy szerint is teljesen hiányzott a lelkesedés s a katonai szellem.[12]

Az utolsó fél évszázadban nem született külön munka az inszurrekcióról, a nagy összefoglalások azonban nyilvánvalóan szólnak a kérdésről.[13] Meglepően sokat foglalkoztatta a magyar inszurrekció kérdése a forradalmi és napóleoni korszak francia diplomáciáját és hadászatát, noha irataikban Erdélyt külön nem tárgyalták.[14]

Az Erdély önállóságát illető kérdésen kívül az inszurrekció fényt vet az országrész belső helyzetére és uralkodó osztályának mentalitására, s a további kutatás és vizsgálódás során feltárul az egész erdélyi társadalom szerkezete, az egyes rétegek viszonya, megelevenednek előttünk a társadalom és központi hatalom kapcsolatának gondjai. Már csak ezért is érdemes az 1809. évi erdélyi inszurrekció újabb színekkel, szélesedő panorámával kiegészülő felvázolása.

Ismeretes, középkori kialakulásától kezdve a magyar nemesség büszkén hirdette, hogy vérével adózik. Kiváltságainak alapja elsősorban a hadkötelezettség vállalása volt s ennek ellenében adómentességet élvezett. Abban az időben a hadimesterség, a fegyverforgatás elsajátítása, a hadakozás a nemesség természetes életműködéséhez tartozott. Azóta a XIX. századig sok évszázad telt el, sokan kaptak nemességet nem katonai, hanem más érdemek elismeréséül, sok volt az exemptus (kivételezett). Az utolsó száz évben pedig a nemesség valóságos katonai igénybevétele elmaradt, az uralkodó osztály körében a hadakozás-katonáskodás feledésbe merült. A háborúkban immár Bécsből irányított, jól képzett sorezredek harcoltak s azokat határőr-regimentek egészítették ki. A nemesség tehetős része, az arisztokrácia és középnemesség kastélyaiban és udvarházaiban kényelmes és patriarchális életmódot folytatott, míg a kisnemesek, egytelkesek, armalisták szegény földművesek voltak, jórészt a jobbágyokkal egy szinten tengődtek.

A Petőfi megrajzolta kép, hogy a nemesi birtokos dologtalanság, tétlenség, igénytelenség, eszem-iszom közepette él, s atyái által hajdan büszkén felkötött kardja a „fogason függ" és „rozsda marja" – jószerivel a napóleon-kori tehetős nemesség egészére jellemző. Petőfiéhez egészen hasonlatos az a kép, amit Újfalvy Sándor, nagy emlékírónk a „paradicsomi életet" élő „tősgyökeres nemes" erdélyi típusáról rajzolt. „Keczeli, a régi jó időkből" való, akinek házában a fogason ott lógott az „inneplő mente, mellény, nadrág, inneplő kalap, durva posztóból nagy fehér köpeny, rezes kard." „A falon füst miatt koromfekete, hosszú fenyőfogason régi török puskák, pisztolyok, török kések, buzogányok függnek: jó rendben, de nem használtatván, pókháló s porlepték. A kardok hüvelybe rozsdásodva."[15] Nem is lehetett másként: fegyveres, katonai szolgálatra, hadkötelezettsége teljesítésére

[11] *Bethlen Elek:* 213. o.

[12] *Újfalvy:* 131. o.

[13] Közülük csak kettőt említünk: Magyarország története. 1790–1848. Főszerkesztő: *Mérei Gyula.* Budapest, 1980. és Magyarország hadtörténete. I. k. Szerkesztő: *Borus József.* Budapest, 1985.; e sorok írója is érintette a kérdést egyik tanulmányában (*Csetri Elek:* Egy elfeledett időszak. Erdély a francia forradalom és napóleoni háborúk korában. 1789–1815. *Magyar Tudomány,* 1993. 11. sz. 1313–1320. o.

[14] A kapcsolatos anyagot Kecskeméti Károly tette közzé: Témoignages français sur la Hongrie á l'époque de Napoléon. 1802–1809. Recueil de documents avec une introduction par *Károly Kecskeméti.* Bruxelles, Institut Imre Nagy de Sciences Politiques, 1960. (A továbbiakban: *Kecskeméti.*)

[15] *Újfalvy:* 174–175. o.

a nemest jóformán egy évszázada, a Rákóczi-szabadságharc óta nem vette igénybe az uralkodó. A császári ezredekbe az alsóbb rétegek fiataljait fogták be erőszakkal, kötéllel, míg a nemesség a katonáskodástól mentesült, ha csak önként be nem vonult és kadétként, majd tisztként szolgálatot nem vállalt a császári-királyi ezredek kötelékében.

A kastélyok és kúriák légköréből, s az eke szarva mellől kellett hát a nemességet kimozdítani az inszurrekció meghirdetésével, nagy hirtelenséggel harci alakulatokba szervezni, a fegyverforgatásra s a lőfegyver kezelésére kiképezni, hogy a harctéren alkalmazni lehessen. A hadjáratokban vitézkedő, edzett, harcképes, fegyverviselésre alkalmas nemesség létszáma erősen megfogyatkozott. Azért nincs semmi csodálkoznivaló azon, hogy a nemesség hadrendbe állítása nagyon lassan és nehézkesen haladt előre. Nem csak a jómódú vagy paraszti sorban élő nemesek jelentős része volt alkalmatlan a katonáskodásra, hanem a nagyszámú hatósági, vármegyei és városi tisztviselőréteg, értelmiségi, egyházi ember is, akik javarészt ugyancsak a nemesség soraiból kerültek ki.

I. Az inszurrekció története

1. Előzmények

A jól ismert nemzetközi háttérből kell kiindulnunk. 1809. április 10-én kitört a háború az Osztrák Császárság és Napóleon Franciaországa között. Jóllehet keményen ellenállott, az osztrák hadsereg rövidesen visszavonulásra kényszerült. A vereségben osztozott a dinasztia legtehetségesebb fővezére, Károly főherceg is, aki a főseregg el Regensburgtól a Duna bal partján egészen Morvamezőig hátrált a francia sereg elől. A déli osztrák sereg Észak-Itália kiürítése után Stájerországon át a Dunántúlra szorult vissza, nyomában Eugene Beauharnais itáliai alkirály csapataival. Alig egy hónap telt el a hadműveletek megkezdése óta, és május 13-án Napóleon bevonult Bécsbe és a schönbrunni császári palotában ütötte fel főhadiszállását. Ferenc császár-király udvarával és családjával együtt Magyarországra menekült, és a tatai Esterházy-várkastélyban húzta meg magát. Már olyan hírek is szárnyra keltek, hogy az uralkodó kénytelen lesz Budára, vagy egyenesen a Bánságba, vagy Erdélybe menekülni. A helyzetet az is súlyosbította, hogy az 1807. évi tilsiti békével Oroszország jószerével Napóleon szövetségesének számított: a császár kezdeményezésére létrejött Varsói Nagyhercegség területén, Ausztria északi határvidékén orosz csapatok állomásoztak. Az adott helyzetben sem a bécsi kormányzat, sem annak erdélyi hívei nem érezték biztonságban magukat. Az is zavarta az erdélyi uralkodó osztályt, hogy a Napóleon által felállított Varsói Nagyhercegség megmozgatta a föld népét s Erdélyben is belső parasztmozgalmaktól lehetett tartani.[16]

A bécsi kormányzat a háborút megelőzőleg hatalmas hadikészülődésekbe kezdett. A hadsereget újjászervezték, új hadkiegészítési rendszert vezettek be, új csapatkötelékeket hoztak létre, újabb hadtesteket szerveztek, új kiképzési szabályokat léptettek életbe. Ausztria jelentősen növelte hadseregét, igyekezett tartalékokról gondoskodni, szövetségeseket szerezni, és belső helyzetét megszilárdítani. Míg megelőzőleg csak a sor- és határőr-ezredeket vetette harcba, most, végső szükségében, az örökös tartományokbeli, szélesebb népi mozgósításra épülő Landwehr, Magyarországon pedig a nemesi felkelő sereg tényleges igénybevételére is számított.

[16] Erd. Gub. Praes. Ir. 481/1809.

A helyzet megértésére sort kell kerítenünk az előzmények érintésére. Hiszen ismeretes, hogy Erdélyben inszurrekcióra a napóleoni háborúk során nem első ízben került sor. A nemesi inszurrekció elődjét a középkori Magyarország meghatározó katonai tényezőjének tekinthetjük s új formájával, mint hadi potenciállal maga Napóleon is számolt. Jellemző, hogy Gérard Lacuée ezredesnek, a francia császár Magyarországon járt megbízottjának jelentésében részletesen be kellett számolnia a magyar inszurrekcióról.[17] Napóleon előtt az intézmény már csak azért sem volt ismeretlen, mert előbb többször összehívták a nemesi felkelést. Hadi alkalmazására azonban 1809-ig nem került sor.

Nemesi felkeléssel Erdélyben is találkozunk. Noha országosan nem hirdették ugyan meg, de a parasztmegmozdulások hírére, 1800-ban Zaránd vármegye tisztsége saját kezdeményezéséből összehívta a nemesi felkelő sereget, s a gubernium és a szomszédos vármegyék fegyveres segítségét kérte. A gubernium a vaklármának felülő zarándi tisztséget és a hozzá csatlakozó többi iurisdictiót megrótta, s mielőtt az inszurrekció kibontakozott volna, az egész akciót leállította.[18]

A nemesi felkelés akkor vált ismét időszerűvé, mikor Napóleon csapatai 1805. november 15-én elfoglalták Bécset és a Habsburg-dinasztia drámai napokat élt át. Mihelyt Teleki Sámuel kancellár az osztrák fővárosból értesítette Bánffy György gubernátort a katonai fejleményekről, Bánffy gyűlésre hívta össze a iurisdictiók (törvényhatóságok) vezetőit. Ecsetelte előttük a válságos helyzetet, s a rendkívüli körülményekre való hivatkozással, a „közcsend és rend biztosítására," nehogy a változó körülmények „az újság után kapkodó népet nyughatatlanságra" késztessék, felszólította a nemességet „fegyverei és lovai készenlétben tartására". A továbbiakra nézve azonban feletteseitől várt utasítást. Az 1805. december 21-én érkezett válasz a guberniumnak arra a kérdésére adott feleletet, hogy rendelje-e el a nemesi felkelést Erdélyben, az udvar így felelt: az udvar a nemességet az inszurrekció terhe alól felmenti, csak a subsidium adását kívánja.[19]

A „elrepült a nagy kő, ki tudja, hol áll meg" mondás azonban most is érvényesült. Udvarhelyszéken ugyanis megindult a nemesi felkelés szervezése és az 1806. esztendő első hónapjaiban is tartott.[20] A fegyveres felkeléshez Torda vármegye is csatlakozott. A marchalis széken határozottak értelmében a főispán 1806. január 22-én elrendelte, hogy a nemes személyek öt nap múlva, január 27-én 8 órakor Szászrégenben „azon nemesi készületekkel, aminéműekkel ki-ki előállhat, tudniillik lóval, fegyverrel és uniformissal" lustrára megjelenni kötelesek. [21] A készülődés aztán lassacskán megszűnt.

Máskülönben hírek szállingóztak az inszurrekcióról 1807-ben is: „Hát a mi katonásdinkból lészen valami, bár ne lenne" – írja a kortárs.[22] A közszájon forgó híresztelésnek mégis volt reális alapja, hiszen a főispánok és főkirálybírák a nemesi összeírást csendben valóban folytatták. [23]

Míg az erdélyi közigazgatási vezetők kapcsolatos lépései megelőlegezték az inszurrekciót, a Magyarországon meghirdetett nemesi felkelés során mintegy 18 000 embert

[17] *Kosáry Domokos:* Napóleon és Magyarország. Budapest, 1977. 18. o.; *Kecskeméti:* 2–3. o

[18] Torda Vm. Lvt. Ir. 478/1800.

[19] *Jakab:* 40–54. o.

[20] *Jakab Elek – Szádeczky Lajos:* Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig. Budapest, 1901. 547. A megejtett conscriptio 488 személyt sorol fel, a fegyverbe állottak száma pedig 138 volt.

[21] Torda Vm. Lvt. Ir. 83/1806.

[22] Unitárius Püspökség Levéltára. Kolozsvár. Augustinovits Lvt. Petrichevich Horváth Károly Augusztinovits Pálhoz, Héjjasfalva, 1807. május 30.

[23] *Jakab:* 57. o.

valóban meg is mozgattak; köztük jelentős számban képviseltették magukat a keleti vármegyék erői is, így Szatmár, Bihar, Békés, Arad, Torontál, Krassó és Temes nemesei.[24]

2. A felkelés meghirdetése

Elmondhatjuk tehát, hogy bár az 1809. évi felkelés nem volt előzmények nélkül való, mégis felkészületlenül érte az erdélyi nemességet. Történt ez annak ellenére, hogy az előkészítés a központi hatóságok részéről jóval előbb megkezdődött. A háborús helyzetet fontolgató uralkodó 1808. május 28-án bizalmas Handbilletben azt a kérdést intézte az erdélyi gubernátorhoz, hogy az elrendelt általános „honvédelmi intézmények létrehozása" Erdélyben hogyan alkalmazható? A gubernátor által Bonchidára összehívott tanácskozás a nemesi inszurrekció és a sorezredek pótlására tartalék zászlóaljak felállítását ajánlotta.[25]

A határozott lépés Bécs részéről sokkal később következett be. Az uralkodó 1809. március 23-án személyes levélben fordult Teleki Sámuel kancellárhoz, amelyben országgyűlés összehívását rendelte el a nemesi felkelés és a hadsereg részére biztosítandó subsidium megszavazása érdekében. Teleki kancellár március 26-án már válaszolt is és intézkedés történt, hogy a gubernium a központi rendelkezésnek érvényt szerezzen.[26] Sőt: mindjárt meg is indult a találgatás az erdélyi nemesi felkelő sereg létszámát illetőleg. Eszerint a megszervezendő nemesi haderő – igaz, hogy bizonyos megbízhatónak ítélt paraszti elemeket is beleszámítva – elérheti a 100 000 főt.[27] Egyben azonban a nehézségekre is gondoltak, mikor megállapították, hogy a sikerhez „az önbizalom és harcias szellem megélénkülése szükséges."[28]

A feudális intézményrendszer nehézkessége miatt az erdélyi országgyűlés a király levele után csaknem három hónap múlva határozott a kérdésben. Történt ez annak ellenére, hogy a napóleoni hadsereg gyorsan nyomult előre, elfoglalta Bécset és Buda fele vett irányt, megszállta Dalmáciát, Horvátországot, Fiumét. Bécs intézkedése eléggé megkésett, de az erdélyi rendek is lassan reagáltak. Ne feledjük, hogy id. Wesselényi Miklós személyes levélben jelentette a gubernátornak Bécs elestét, s hogy a francia hadsereg Buda irányában tör előre. Levelében saját kezdeményezésről is beszámolt: „A vármegye (azaz Közép-Szolnok vármegye – Cs. E.) tehát meghatározta, hogy a nemesi fegyveres erő 24 óra alatt magát egybevonható állapotba tegye, annál inkább, mert a király lakást Váradon választván, meglehet, hogy oltalmazása, de a belső rend fenntartása is szüksé-

[24] *Gyalókay Jenő:* A magyar nemesi insurrectio 1805-ben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1925. 258., 268., 305–309. o.

[25] *Jakab:* 58. o.

[26] Erd. Kanc. Praes. Ir. D. 44., 45. sz.

[27] A becslés alapjául az erdélyi népességszám és az egyes rétegek katonaállítási lehetősége szolgált. Az egyik tanácsos az egész erdélyi népességet 1 520 000 főre tette. A nemes férfiak száma 1785-ben 32 316, 1786-ban 29 417, 1797-ben pedig 27 422 volt, ilyenformán a nemesség 10 000 lovast képes kiállítani; a szabadok 50 000 embert, a nemes és szabad királyi városok szintén 10 000 főnyi sereget állíthatának talpra, ez összesen 70 000 főre rúg. A 100 000-es létszám elérése úgy válna lehetővé, hogy „a földesúri hatóság alatt lévő vagyonosb és megbizhatóbb lakosokból" állítanák ki a hiányzó 30 000 fegyverest. Mindehhez önbizalom és harcias szellem szükségeltetik. (*Jakab:* 58–63. o.). A számítás érdekessége, hogy a felkelő sereg szervezése kiterjedne a jobbágynépességre, illetve annak „vagyonosb és megbizhatóbb" részére is, ami annál feltűnőbb, mert a hasonló parasztnépesség inszurrekcióba való bevonásától a nemesség mindig óvakodott, kiváltságai hangoztatásával attól mindig élesen elhatárolta magát.

[28] *Jakab:* 58–63. o.

gessé teszi."[29] Wesselényi, a közép-szolnoki administrator akkor már javában gyakoroltatta az inszurgenseket, az udvart pedig hűségéről biztosította.[30] A gyors intézkedéseket Wesselényi szemében a lengyelországi felkelés is sürgette, melyről május 29-i levelében tudósított, megemlítve, hogy „ott forradalom tört ki, a császári sasokat lehányták, a német tiszteket megölték, az életben maradtak költöznek be Magyarországra, a föld népe kimondhatatlan kegyetlenségeket követ el."[31]

A cselekvésre akkor került sor, mikor az uralkodó 1809. június 15-ére, Kolozsvárra összehívta az erdélyi országgyűlést. A diétán a királyi biztos Winzent Kollowrat gróf volt, aki beszédében felhívta a rendek figyelmét a monarchiát fenyegető veszedelmekre, melyek a megindult francia hadjáratból ráháramlottak. Bánffy gubernátor elsősorban az inszurrekcióban való részvételre lelkesített. Idézünk beszédéből: „A mi dicső eleink vérökkel védték meg az országot s nyerték szabadságukat, vérökkel tartották azt meg nekünk. Hát mi nem azoknak maradékai vagyunk-é? Mutassuk meg kedves hazánkfiai, hogy mi azoknak nemes vérükből származunk, s azoknak hamvai bennünk feltámadnak, siessünk a segedelemre, tegyük érdemessé magunkat a borostyánkoszorura s a késő maradék előtt is áldott emlékezetre." Sala Mihály ítélőmester örömét fejezte ki amiatt, hogy az uralkodó a felkelés meghatározását, módját és szervezését az országgyűlésre bízta.[32]

Azután a diéta a felkelés miként je felől határozott. Az általános felkelést („a népnek in massa való felkelését") azért nem tartották alkalmasnak, mert „a gyakorlatlan néptömeg az újabb hadakozási módokat ily rövid idő alatt el nem sajátíthatja, e nélkül pedig szemben a francia hadsereg szervezettségével és nagyságával is – az erdélyi felkelő sereg minden haszon nélkül vonatnék bele a rendes hadakozó seregbe." Elhatározták tehát, hogy nem „generalis insurrectiót," hanem részleges inszurrekciót hirdetnek meg.[33]

A diétán valóban határozat született a nemesi felkelés összehívásáról, egy 13 500 főnyi inszurgens sereg összehívásáról, de azzal a kikötéssel, hogy az adófizetés alá vetett nemességről „ezen szolgai teherviselés (az adózás) articulariter is örökre levétessék," a székely határőrség pedig eltöröltessék.[34] Az idevágó törvénycikket azonban az uralkodó nem erősítette meg, ami okot szolgáltatott arra, hogy a nemesség „és nevezetesen a székelységnek nagy része vonogatta magát a felkeléstől, valameddig az articulusok meg nem erősíttetnek." Napóleon közeledésének hírére azonban mégis megindult a készülődés.[35]

Az egyik alapvető kérdés az volt, hogy kik is vegyenek részt a nemesi felkelésben? Annál inkább tisztázásra várt a kérdés, mert az erdélyi osztályviszonyok, maguknak a nemes és szabad rétegeknek a helyzete, azok jogi, politikai és társadalmi viszonyai rendkívül összekuszált és vitatott állapotban voltak. A törvény értelmében fölkelni tartozott minden 18–50 év közötti nemesember, primor, lófő, armalista és puskás, kivéve azokat, akik valamely törvényes okból hadmentesek. Meghatározták azt is, hogy kik tartoznak lovon és kik gyalog hadba szállni. Eszerint *lovon* köteles bevonulni az olyan főember és címeres nemes (armalista), akinek lakó kúriáján kívül tíztelkes birtoka van, szintúgy az olyan lófő, akinek hattelkes birtoka alapján tehetsége van hozzá. Továbbá 100 forint segedelem-pénz mellett lovon kellett felkelnie az olyan primornak, armalistának, lófőnek és

[29] *Jakab:* 613–614. o.
[30] Uo. 613–614. o.
[31] Uo. 614. o.
[32] *Petrán:* 153–154. o.
[33] Uo. 154. o.
[34] *Szádeczky Lajos:* A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927. 358. o.
[35] Uo. 358. o.

puskásnak, akinek birtoka hat teleknél kisebb volt. Végül megszabták, hogy azok a nemesek, armalisták, primipilusok és pixidariusok, akik saját erejükből lóval nem állhatnak ki, mégis azzal kívánnak fölkelni, száz forinttal segíttetnek, kivéve azokat, akik öt teleknél nagyobb birtokkal rendelkeznek. *Gyalogos* insurgensként tartoztak bevonulni azok a primorok és armalisták, akiknek lakótelkükön kívül kettőnél nem volt több telkük; továbbá azok, akiknek lakótelkükön kívül két telküknél több volt ugyan, de lovon segítséggel sem kelhettek fel. Azok pedig, akiknek annyi tehetségük sem volt, hogy a maguk erejéből felkeljenek, 50 forint segedelem-pénzzel tartoztak gyalog felkelni. Felmentést kaptak a személyes felkelés kötelezettsége alól a félszeg, beteges, vén, vagy 18 évesnél fiatalabb nemesemberek, a több kiskorú gyermekes atyák, az egyetlen fiak, ha atyjuk 50 év alatti (tehát hadköteles) volt, továbbá az árvák, özvegyek, udvari nemes szolgák, papok, kántorok, tanítók, professzorok, doktorok, borbélyok (sebészek) és tisztviselők, de ezek birtokukhoz képest kötelesek voltak gyalog zsoldost kiállítani, szintúgy a Magyarországon lakó, de Erdélyben birtokos nemesek is. Az összes fenti személyeket összeírták; külön jegyzékbe kellett foglalni azokat, akik annyira szegények voltak, hogy még a közpénztárból nyerhető segítséggel sem szolgálhattak gyalog inszurgensként. Azt is összeírták, hogy kinek milyen fegyvere van. Akiknek pedig fegyverre volt szüksége, azoknak az inszurrekciós pénztárból biztosítottak pénzt fegyvervásárlásra.[36] A kivitelezésre és részletek kidolgozására diétai bizottságokat létesítettek, a vármegyékben szintúgy.

Az iskolákban tanuló ifjakra nézve azt határozták, hogy azok tanulmányaik befejezéséig ne kényszeríttessenek az inszurrekcióban való részvételre, előkészítésük érdekében viszont az iskolában fegyverforgatásra tanítsák őket.[37]

Főleg a belbiztonság, a társadalmi rend fenntartásának biztosítása volt a célja annak az együttműködésnek, ami Bihar insurrectionalis bizottsága kezdeményezésére, e megye és az erdélyi nemesi felkelés irányítói között kezdettől fogva kialakult.[38]

3. Az összeírás

A következő lépés az összeírás megejtése volt, illetve egyes helyeken annak folytatása és befejezése. Az összeírás rengeteg nehézséggel járt, nagy volt a tisztázatlan helyzetű nemesek, armalisták és szabadok száma, ami bizonytalanná tette az összeállított listákat. Noha a fegyverbe állottak esetében rendelkezünk számadatokkal, az összeírtak pontos számáról sem egész Erdély, sem a iurisdictiók java része esetében nem tudunk elég hiteles képet nyújtani. Mikor az összeírtakra vonatkozó részadatokat közöljük, azért tesszük, hogy az összeírtak és a ténylegesen fegyverbe állottak számát és a köztük lévő arányt érzékeltessük.

A iurisdictiók közül ismerjük Küküllő vármegye összeírását, ahol az 1810-es listán 976 birtokos neve szerepel 7 630 5/12 telekkel. A mentesítettek száma olyan nagy volt (ezek megváltást fizettek), hogy végül a vármegyéből mindössze 64-en vettek részt személyesen az inszurrekcióban.[39] Ez még akkor is nagyon kevés, ha tekintetbe vesszük, hogy sokan más megyékben is birtokosok voltak s csak egy helyütt vehettek részt

[36] *Szádeczky Lajos:* i. m. 358–359. o.
[37] *Petrán:* i. m. 153–154. o.
[38] Erd. Gub. Praes. Ir. 568/1809.
[39] Erd. Gub. Lvt. Ir. 5 277/1810.

a nemesi felkelésben. Belső-Szolnok vármegyében 1809-ben 2 126 nemest írtak össze 7 937 46/120 telekkel, közülük összesen 493 telek birtokosa teljesítette felkelési kötelezettségét.[40] 1814-ben Alsó-Fehér vármegyében 837 sessióval rendelkező nemesről és 541 armalistáról, egyházi nemesről és libertinusról olvashatunk.[41] Kolozs vármegyében 1809-ben összeszámláltak 1827 nemest, akik közül felkelt 158 lovas és 261 gyalog.[42] A Fogaras-vidéken az 1810-ben befejezett összeírás alkalmával különleges helyzet állott elő. Bisztrai József főkapitány már 1809 májusában jelezte, hogy „ezen vidéken puskás darabontok most teljeséggel nincsenek, voltak ugyan azelőtt a régi fejedelmek idejében, de azok ezen szolgálatnak megszünése alkalmatosságával, s azután vagy szélybeli katonákká által változtattak, vagy pedig úgynevezett deficiált boérokká lettek, s azok esmét colonusi szolgálattyokba esvén, a fiscale dominiumhoz kapcsoltattak; hanem vannak mind Fogarasban, mind Kománán, mind pedig Bethlenben olyan szabadsorsú személyek, akik közül remélem, hogy intézeteim szerint nemsokára Excellentiád rendelése szerint a magokat arra számító személyeknek neveit Excellentiádnak bejelenthetem."[43] Az Erdélyhez kapcsolt Partium területén fekvő Kővár-vidékén 1809-ben 250 puskásról tud a főkapitány.[44]

Az összeírás eredményei és gondjai legjobban Torda vármegyében érzékelhetők. Összehasonlításképpen tudnunk kell, hogy Torda vármegyében 1671-ben 563 fegyverfogható lovas nemest írtak össze, míg az 1809. évi inszurrekció alkalmából mindössze 364 hadbavonult nemesről tudunk.[45] Vizsgáljuk meg, hogy milyen tényleges helyzetet mutat maga az összeírás Torda vármegyében. Az összeírás alapjául szolgáló telkek számát 9 574-ben állapították meg, ebből az inszurrekcióban résztvevő nemesek telkeit (1480) levonva, a többi 8 094 telek után megváltást kellett fizetni (összesen 97 126 rénes forintot).

Gyakorlatilag tehát a nemesi tulajdonban lévő telekállomány 65 %-ának birtokosai nem teljesítették személyes felkelési kötelezettségüket.[46] Más forrásból megtudjuk, hogy az ebben a közigazgatási egységben összeírt 774 nemes közül mindössze 197 személy kelt fel személyesen, azaz kb. háromnegyed rész valamilyen jogcímen exemptus, kivételezett volt. A forrás megnevezi a felmentés okát is, hogy a kivételezett: özvegy, sokgyermekes apa, 50 éven felüli, tisztviselő, nyomorék, extraneus (vármegyén kívül lakó), katonatiszt, rector, dominalis bíró, uradalmi tiszt, „szegény ember", egyetlen fiú stb.[47]

A guberniumi iratokból megtudjuk, hogy insurrectionalis megváltás címén a vármegyék 1812-ig jelentős összegeket fizettek be, Kolozs vármegyében a kolozsi járás 84 birtokosa 12 698, a gyalui járás birtokosai 32 002, a bánffyhunyadi járás birtokosai 32 000, a bánffyhunyadi járás 73 birtokosa 6 712 forint összeget. Ehhez hozzáadandó az a több

[40] Insurr. 17. cs. sz. n.

[41] Insurr. 13., 14. és 17. cs. sz. n.; Erd. Gub. Lvt. Ir. 8595/1814. Alsó-Fehér vármegyében több egyházfő neve mellé kerültek a birtokolt sessiók. Így elsőként Abats János református superintendens 23 5/12, Babb János (Ioan Bob) görög katolikus püspök 492 7/12, Martonffi József 1094 2/12 sessióval szerepel az összeírásban

[42] Insurr. 17. cs. sz. n.

[43] Gub. Trans. Praes. Ir. 471/1809.

[44] Gub. Trans. Praes. Ir. 577/1809.

[45] *Biás István:* Tordavármegyei lustra 1671-ből. *Genealógiai Füzetek,* 1910. 2. sz. 33–38. o.; *Sándor Imre:* i. m. 10–17. o. Az idézett munkákból az 1809-ben hadbavonultak száma 209 lovas és 156 gyalog volna, összesen 365 fő. Azonban a többször idézett, leghitelesebb guberniumi kimutatás szerint a deési gyülekezőhelyen összesen 429 fő (152 lovas és 277 gyalogos) inszurgens jelent meg, egy másik guberniumi kimutatásban viszontban a ténylegesen megjelentek száma már csak 364 (218 lovas és 116 gyalogos), eggyel kevesebb tehát a Sándor Imre által jelzett 365-nél. (V. ö. Erd. Gub. Ir. 121., 894/1809.

[46] Torda Vm. Praes. Ir. 1811. sz. n.)

[47] Uo.

tízezer forint, amit már előbb eljuttattak a guberniumi pénztárhoz.[48] Marosszék elszámolásaiból kiderül, hogy a szék 1810–1814 között 50 097 rénes forint és 30 krajcárt fizetett be a „haza oltalmára felkelő nemes sereg kiállítására."[49]

Van azonban olyan példa is, mikor egyes nemesek a felkelés ügyét személyes adományukkal támogatták. Kemény Sámuel báró felajánlotta harasztosi jószágát 10 hadirokkantnak, illetve hadiözvegynek, hogy „az ellenséggel való csatázás közben kapott terhes sebtől vett romlás miatt élelme teljes megszerzésére alkalmatlanná tétetett insurgens nemes és székely hazafiai vagy a csatapiacon elesetteknek özvegyei s árvái közt osztassék ki egyenlő részekben". A gazdasági eszközökre és a gazdaság folytatására a 10 család háznépének felajánlott még 100–100 német forintokat, első vetésre 15–15 véka vetőmag-búzát és 2–2 véka törökbúzát, épületeik készítésére pedig faanyagot.[50] Bethlen József gróf kilátásba helyezte, hogy „felkelő 10 vitéz legényeknek, beállásokkor 50, azután visszajövetele után felsegéllésére 100 Rf-kat" fizet.[51] A katonáskodást vállaló szegény legényeknek úgy felment az ára, hogy Kolozs mezővárosa az általa kiállítandó két zsoldosnak egyenként 240 rénes forintot ígért.[52] A klérus tagjai kivételezettek voltak ugyan, de jelentős összegekkel járultak hozzá a hadikiadások fedezéséhez. Így például a görög katolikus papság 57 674 Rfl és 3 1/4 krajcárt adott az inszurrekció céljaira, így papjai nem vétettek conscriptióba.[53]

A nemesi sereg szervezése alkalmat adott az aulikus túlbuzgóság megnyilvánulására is. Ennek kirívó esetét Török Gáspár kincstári concipista 1809. január 30-i Nagyszebenben megfogalmazott ajánlatában találhatjuk meg. A nyilván egyéni ambícióktól fűtött, az ausztriai uralkodóház iránti szervilizmusáról elhíresült nagyszebeni Thesaurariatus fogalmazója az erdélyi gubernátorhoz intézett folyamodványában azt a merész elképzelést kockáztatta meg, hogy Udvarhelyszék 150 falujából 10–15 000 főnyi vadász haderő állítható ki. A kiállítás sikere érdekében ajánlatot tett „a köznép előtt legkedvesebb s hitelesebb emberek" személyére nézve, akik mint vezetők és szervezők eredményesen léphetnek fel. Az ottaniak deputatusait be kellene hívni az országgyűlésre, és ott meggyőzni őket a seregszervezés fontosságáról, mert „a székelyt a kedvezés legtöbbre viszi." A hegyszorosok védelmére a marosszékiek is igénybe vehetők. Úgy gondolta, hogy „ha a felkelő nép elég nem lenne, az erdélyi minden collégiumban található deákok kiállítása" felől kellene gondolkodni.

A gubernátor Török tervére csak június 5-én válaszolt. Válaszában azt írta, hogy reméli, a nagyszebeni kincstartóság Törököt is elküldi a diétára, és ott beszélhetnek a concipista tervéről.[54] Török július 28-án válaszolt a gubernátornak és azt írta, hogy „az emberek készek mind az inszurrekcióra, mind pedig a lovasseregébe, de kételkedéssel." Szerinte a legjobb az volna, ha „egy nevezetes uraságbéli személy" egy huszárral verbunk által toborozna inszurgenseket.[55] Török leveléből a teljes kudarc képe bontakozik ki, mert – noha harmadmagával ügyködött a siker érdekében – az udvarhelyiek nem jelentkeztek sem a rendes inszurrekciós seregbe, sem a vadászezredbe. Török terve eleve halálra volt ítélve, hiszen

[48] Erd. Gub. Insurrectionalia. Iratok. Ad 11 516.
[49] Insurr. 16. cs. sz. n.
[50] Torda Vm. Lvt. Ir. 686/1809.
[51] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 232., 1313/1809.
[52] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1325/1809.
[53] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 21/1809.
[54] Erd. Gub. Praes. Ir. 526/1809.
[55] Erd. Gub. Praes. Ir. 798/1809.

Udvarhelyszék egyike volt azoknak a közigazgatási egységeknek, amelyek a leghatározottabban szembefordultak a nemesi felkelés teljesítésével. Udvarhelyen mindössze annyi sikerült, hogy 28 ifjút toboroztak a vadászzászlóaljba, akik közül 20-at asszentáltak.[56]

Máshol sem vezetett komoly eredményre az az elvárás, hogy a törvényhatóságok önkéntesekkel siessenek a birodalom segítségére. Marosvásárhely szabad királyi város önkéntes ajánlásul mindössze 10 huszárt és 5 gyalogot állított ki.[57] A szász székekben jobb eredményeket értek el az önkéntesek kiállításában, különösen az önkéntes vadászegységekbe sikerült embereket találni. Ne feledjük: ez volt az az időszak, amikor német területeken a Napóleon-ellenes hangulat nagy arányokat öltött s maga a filozófia-professzor Fichte is önkéntes nemzetőrnek jelentkezett.

Világosan látszik tehát, hogy a személyes felkelés elégtelenségének egyik fő oka a sok kivételezés volt. Nem véletlen, hogy a főparancsnok, Miksa főherceg is kifogásolta az exemptusok nagy számát.[58] A diétai insurrectionalis törvény pontjai alapján több rendelet tisztázta a törvényhatóságok előtt, hogy kik tartoznak a „szegény nemes" fogalmába és kik a felkelés alól mentesítettek.[59] A nemesek birtokuk arányában 50-300 forintot fizettek a vármegyének a helyettes zsoldos kiállításáért. A rendeleteknek megfelelően a törvényhatóságok nagy listákat állítottak össze az exemptusok neve és vagyoni állapota, valamint a befizetendő összeg feltüntetésével. Pl. Cserei Farkas ítélőmester 300 rénes forintot fizetett az aranyosszéki királybírónak „a maga insurgensének számára."[60] Thorotzkay János báró a „maga testének gyenge alkotása miatt" felmentetett ugyan a személyes felkeléstől, de kötelezték, hogy maga helyett zsoldost állítson „minden készületekkel."[61] A szegény nemesek között felsorolt Pergő Celesztin (a később ismert kolozsvári színész, akkoriban Béldi László udvari tisztje Járán) 50 forintot volt köteles fizetni megváltás fejében.[62] Hírt kapunk egy másik neves színészről is: Kotsi Patkó János „nemesi praerogativával, maga a nemesek közt való felkelésre nem hivatik, hanem házastársa, Fejér Rozália, mint nemes birtokos személy egy gyalog zsoldos adására köteleztetik."[63]

Az erdélyi nemesek birtokainak szétaprózódása különböző megyékben sok zűrzavart okozott az insurgensek kiállításakor. Az Erdélyi Gubernium azt parancsolta Torda vármegyének, hogy az odavaló birtokos nemes Horváth Sándor „insurrectionalis kötelességét teljesíteni nem akarván, alkalmaztassék e részben a diaetalis articulusokhoz," s ha „önként megjelenni nem akarna, a kolozsvári magistratus egyetértőleg, különben nem tehetve, megkötözvén maga elrendelt helyére" (azaz Torda vármegyébe) vitessék vissza. Rövidesen azonban kiderült, hogy a szóban forgó Horváth Sándor Kolozs vármegye lovas insurgenseivel Deésre vonult contractióra.[64]

[56] Erd. Gub. Praes. Ir. 643/1809.
[57] Erd. Gub. Praes. Ir.678/0809.
[58] *Bethlen Elek:* 219. o.
[59] Torda Vm. Praes. Ir. 10. és 40/1809. tartozékai: Erdélyi Gubernium 1809. aug. 10-i 6076. és 1809. aug. 12-i 6178. sz. rendeletei. A rendeletek értelmében csakugyan mentesek voltak a felkelés alól a félszeg, beteges, vén, vagy 18 évesnél fiatalabb nemes, továbbá a több kisgyermekes atyák, egyetlen fiúk – ha az atya 50 évesnél öregebb volt –, aztán az árvák, özvegyek, udvari nemes szolgák, papok, kántorok, tanítók, professzorok, doktorok, chirurgusok (sebészek) és tisztviselők, de ezek maguk helyett zsoldost voltak kötelesek állítani éppúgy mint az Erdélyben birtokos, de Magyarországon lakó nemesek.
[60] Insurr. 6. cs. sz. n.
[61] Torda Vm. Lvt. Ir. 522., 670/1809.
[62] Torda Vm. Lvt. Ir. 460., 553/1809.
[63] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 160/1809.
[64] Torda Vm. Lvt. Ir. 474., 497/1809.

Vita volt afelett is, hogy a több vármegyében birtokos nemes melyik vármegye egységében keljen fel, vagy melyiknek fizessen megváltási taxát. Ilyen eset fordult elő a máramarosi származású, de Kolozs vármegyébe került Jatzigo Kosztánnal, aki nemességét igazolva a Kolozs megyei inszurgensek közé kérte felvétetni magát. Ajánlkozását el is fogadták és 50 forint segélyt nyújtva részére, soraikba fogadták.[65]

Úgy tűnik, hogy az exemptus, fel nem kelt nemesek maguk helyett némelykor jobbágy zsoldost állítottak.[66] A jelenség Magyarországon talán még hangsúlyozottabban érzékelhető. Gavra József, a napóleoni háborúk magyar vonatkozásainak egyik krónikása azt állítja, hogy az 1809. évi magyarországi inszurrekció állományának csak „kis része, a tisztikar és az altisztek egy része volt nemes. A sereg többi részét a földesurak által kiállított jobbágyok alkották."[67]

Erdélyben nem egészen ilyen helyzettel találkozunk, itt is voltak inszurgensnek felfogadott jobbágyok, de a zöm az összeírt kiváltságos rétegekből került ki; számos kisnemes, armalista és szabad állapotú személyesen kelt fel, mert nem volt képes a magas megváltási összeg kifizetésére. Kolozs vármegye insurrectionalis deputációja kikötötte, hogy zsoldosként „nemtelen személyt" nem fogadnak el.[68] Mindenesetre tény, hogy az inszurgens sereg soraiba nemesek és nem-nemesek kerültek egymás mellé, sőt a nemesi seregben *horribile dictu* cigányok is voltak, következésképpen a társadalmi különbségnek szükségszerűen jelentkeznie kellett, s ez a helyzet felszínre hozta és fokozta az erdélyi társadalomban feszülő ellentéteket.

A székely és szász natiók esetében különleges helyzet állott elő. A szászok lényegében kivonták magukat az inszurrekcióból és 2000 zsoldos felajánlásával–felfogadásával vállaltak részt a honvédelemből, egyben az örökös tartományokban meghonosodott Landwehr igénybe vétele is felmerült, s önkénteseket próbáltak toborozni az új védelmi alakulatok, a vadászzászlóaljak számára.[69]

Erős ellenállásba ütközött a székelyek betagolása az inszurrekcióba. A Székelyföldön kiújult a régi vita a szabad székelyek és Bécs között. A határőrség emberállományát szolgáltató székekben (Csík, Háromszék) kevésbé, de a többi székekben (elsősorban Udvarhely- és Marosszéken) csak belső feszültségek levezetése, erős ellenállási mozgalmak leküzdése árán sikerült a nemesi felkelésnek érvényt szerezni. Az összeírással való szembefordulás Maros- és Udvarhely székekben volt a legnagyobb arányú, ami főleg azzal magyarázható, hogy itt volt a legmagasabb az inszurrekcióra kötelezett kisnemesek, armalisták és szabadok száma.

Az ellenállás jogi alapja az volt, hogy mikor az inszurrekciót meghirdette, az erdélyi diéta törvényt hozott a kisnemesség méltóságát sértő adókötelezettség és a székely székeket sújtó határőrség eltörléséről. A király azonban legnagyobb szorultságában sem erősítette meg a törvényt, így az egytelkes nemesek és armalisták a székely szabadokkal együtt nemesként, szabadként, fegyverfogásra voltak kötelezve, de egyben adókötelezettségük is érvényben maradt.

A méltánytalan helyzet megszüntetése érdekében Bánffy György gubernátor is beavatkozott. Felhívta az uralkodó figyelmét, hogy az erdélyi törvények szerint „a fölkelés

[65] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1006/1809.

[66] *G. Barit:* Parti alese din istoria Transilvanici. Nagyszeben, 1889. I. k. 552. o.

[67] *Gavra József:* Napóleon háborúinak néhány magyar vonatkozása. *Magyar Katonai Szemle,* 1932. 12. füzet, 206. o.

[68] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 453/1809.

[69] *Bethlen Elek:* 221. o.

és adófizetés egymás mellett meg nem állnak." A bécsi udvar azonban hajthatatlan maradt.[70] A székely szabadok ellenállására még visszatérünk, de már itt jelezzük az összeírással kapcsolatban lévő részadatokat.

Marosszék esetében csak az 1810. március 30-i összeírás adatai állanak rendelkezésünkre, e szerint a számba vettek száma így alakult:

Járás	*Lovas*	*Gyalog*
Mezőbándi	24	108
Káli	28	136
Szovátai	35	244
Selyei	41	153
Abódi	27	224
Jobbágyfalvi	20	228
Összesen	*175*	*1 093*[71]

Igaz, hogy ez a szám elég magas, de így is messze elmarad attól a 300 lovastól és 2 200 gyalogtól, aminek kiállításában a szék főkirálybírája 1809. júniusában reménykedett.[72] Az ugyancsak sok székely szabad elemmel rendelkező Aranyosszéken 1810. Boldogasszony (január) hava 24-én a *Conscriptio lustralis* szerint 127 lovast és 258 gyalogot írtak össze és állítottak ki.[73]

4. Létszám

Egészen más számokról olvashatunk, ha az összeírtakkal szemben a kiállított nemesi inszurgensek létszámát akarjuk megállapítani. Ez a szám hozzávetőlegesen egyenlő a contractióra (hadgyakorlati, gyülekező központokba) vonultakéval. Azért az alábbiakban a kettőt együtt fogjuk bemutatni és elemezni. Szemben a vármegyei és széki adminisztráció kimutatásaiban, irataiban lévő bizonytalanságokkal, amelyek az egyes személyek társadalmi-rendi helyzetéből következtek, a kiállítottak esetében már pontos számokkal és számoszlopokkal találkozunk. Kétségtelen, hogy itt az osztrák hadi nyilvántartás precízebb formáival állunk szemben. E forrásoknak hála, pontos országos és iurisdictiókra lebontott kimutatásokkal rendelkezünk.

Eszerint a Deésre irányított inszurgensek száma 4 169 volt, míg Nagyenyedre 3 589, Besztercére pedig 4 230 felkelőt csoportosítottak, ami együttesen 11 988 főt tesz ki. Az egyes központok összesített insurgens egységek dandárokat alkottak. Így a deésiek az 1. dandárt, a nagyenyediek a 2. dandárt, végül a beszterceiek a 3. dandárt alkották. Fegyvernem szerint Deésre 3 260 gyalogos insurgens vonult, míg Nagyenyedre 2 649 és Besztercére 3 200. Ami a lovasságot illeti, közülük Deésre 909, Nagyenyedre 940, míg Besztercére 1 030 felkelő gyűlt össze. A három központba számbelileg, de fegyvernemek szerint is hasonló nagyságrendű katonai erőt gyülekeztettek, ami arra vall, hogy az inszurgens csapatokat dandárok szerint valóban harci cselekményekre akarták felhasználni.

[70] *R. Kiss István:* A nemes székely nemzet képe. Debrecen, 1939. I. k. 413. o.; *Jakab:* 623., 624–626. o.
[71] Erd. Gub. Lvt. Ir. 5277/1810.
[72] Erd. Gub. Praes. Ir.533/1809.
[73] Erd. Gub. Lvt. Ir. 1180/1810.

A hadgyakorlati központokba bevonultak kimutatása 1809. szeptember közepén[74]

Hadgyakorlati központ	*Közigazgatási egység (vármegye)*	*Gyalog*	*Lovas*
Deés	Kolozs	200	200
	Doboka	680	150
	Torda	-	152
	Közép-Szolnok	600	150
	Belső-Szolnok	1 000	130
	Kraszna	180	102
	Kővár-vidék	600	25
	Összesen	*3 260*	*909*
Nagyenyed	Alsó-Fehér	120	192
	Felső-Fehér	25	-
	Küküllő	60	-
	Torda	277	300
	Hunyad	260	300
	Zaránd	150	10
	Fogaras-vidék	70	-
	Udvarhelyszék	1 615	402
	Háromszék	22	-
	Aranyosszék	50	30
	Összesen	*2 649*	*940*
Beszterce	Felső-Fehér	-	126
	Küküllő	-	140
	Fogaras-vidék	-	120
	Háromszék	-	242
	Csíkszék	-	100
	Marosszék	1 200	150
	Szász natio	2 000	150
	Összesen	*3 200*	*1 030*

A katonai egységek alapját képező századokban számolva, az erdélyi inszurrekciós hadseregbe 66 század tartozott, ebből 46 gyalog és 20 lovasszázad volt. A 46 gyalogszázadból a iurisdictiók a következőképpen részesedtek: erdélyi vármegyék – 14, Partium – 9, székely székek – 11, szász székek – 12; a 20 lovasszázadból pedig: erdélyi vármegyék – 10, a Partium – 2 1/2, székely székek – 6 1/2, szász székek – 1 század.

Az erdélyi inszurrekcióról tanulmányt író Sándor Imre adatai kisebb létszámról értesítenek. A szerző részadatai summázásával az erdélyi inszurgens sereg összlétszámát 9 172-ben állapítottuk meg.[75]

[74] Erd. Gub. Praes. Ir.894/1809.

[75] *Sándor Imre:* Az erdélyi nemesi felkelő sereg 1809-ben. *Genealógiai Füzetek,* 1910. 1. sz. 10–17. Megjegyezzük, hogy a szerző sem az egész erdélyi inszurgens sereg összlétszámát nem adja meg, sem a dandárok állományának számát nem összesíti; az összegezést a századok és zászlóaljak létszámai alapján – bizonyos kiegészítésekkel – magunk végeztük el.

Az inszurgens sereg létszáma a guberniumi kimutatások közül az (1809 szeptemberében keletkezett) elsőben 11 988 fő volt, a másodikban (amely valószínűleg az október közepén mutatkozó állapotot mutatja, és nem foglalja magában a szászok zsoldosait) 8 204 fő. Ha ehhez hozzáadjuk a szászok 2000 főnyi corpusát, 10 204-es összlétszámot kapunk. A különbség 1784. Úgy látszik, hogy időközben a felkelő seregben jelentős apadás következett be, ami később is folytatódott. Ezt látszik megerősíteni Bethlen Elek kétségtelenül későbbi, 1809. október 30-i naplófeljegyzése, amely az inszurrekciós sereg összlétszámát az adott időpontban 6 795-ben állapítja meg.[76] A létszám apadása ezúttal 2 377. Erdélyi guberniumi kimutatás szerint 1809. december 10-én a létszám 6 298 volt, ami azt jelenti, hogy az eltelt mintegy másfél hónapos időközben (1809. október 30. – december 10.) az apadás már egészen kisméretű, 497 főnyi volt. Az viszont kétségtelen, hogy az inszurrekciós haderő létszáma a contractio három hónapja alatt folyamatosan apadó tendenciát mutat.

Az elméletileg kiállítható és a valóságban kiállított inszurgensek létszámára a legszavahihetőbb forrásnak az Erdélyi Guberniumnak az uralkodó szemrehányó levelére adott válaszából kivilágló, fent idézett, az alábbiakban elemzésre kerülő összehasonlító számadatokat tekinthetjük. Ez már post festa, a háború befejezése és a franciákkal megkötött béke után, 1809. december 29-én íródott. Az összehasonlító kimutatás első oszlopában a vármegyék és székely székek által kiállítható, a másodikban a valóságban kiállított inszurgens-szám szerepel, végül pedig a harmadukban az 1809. december 10-i állomány létszáma.[77]

A nemesi felkelő sereg létszámának alakulása

Iurisdictio	*Kiállítható inszurgensek*			*Kiállított inszurgensek*			*Az 1809. december 10-i állomány létszáma*		
	lovas	*gyalog*	*összes*	*lovas*	*gyalog*	*összes*	*lovas*	*gyalog*	*összes*
Kolozs	179	616	795	206	270	476	202	198	400
Belső-Szolnok	108	2108	2216	120	768	888	129	533	662
Kővár-vidék	-	785	785	6	517	523	6	502	508
Doboka	218	812	1030	152	466	618	151	397	548
Kraszna	74	602	676	65	252	311	97	53	150
Közép-Szolnok	202	1799	2001	145	556	701	143	479	622
Torda	255	666	921	218	146	364	245	144	389
Alsó-Fehér	199	140	339	199	140	339	199	80	282
Felső-Fehér	101	103	204	128	-	128	128	-	128
Küküllő	137	158	295	122	64	186	122	62	184
Hunyad	386	828	1214	235	201	436	234	98	332
Zaránd	34	154	188	16	105	121	16	20	36
Fogaras-vidék	62	240	302	110	161	271	108	105	213
Udvarhelyszék	402	1615	2017	300	724	1024	-	537	537
Marosszék	150	1200	1350	150	1086	1236	147	755	902
Aranyosszék	74	108	182	74	108	182	74	108	182
Csíkszék	44	41	85	100	-	100	75	75	
Háromszék	243	103	346	300	-	300	148	-	148
Összesen	*2 368*	*13 078*	*15 946*	*2 640*	*5 564*	*8 204*	*2 224*	*4 074*	*6 298*

[76] *Bethlen Elek:* 221. o.
[77] Erd. Gub. Praes. Ir. 894/1809.

A Gubernium táblázatának első három oszlopa az elméletileg kiállítható létszámot tartalmazza, a második három a ténylegesen kiállítottak és bevonultak számát, a harmadik három oszlop a contractio végén még megmaradt állomány létszámát adja meg. Az összesítésből hiányzik a szászok által megszavazott és kiállított inszurgensek száma. A Gubernium egyik, valószínűleg 1809 októberéből származó kimutatásában viszont a Natio Saxonica a sereg összetevőinek felsorolásánál 2000 gyaloggal és 150 lovassal szerepel. Így az egész kiállított felkelő haderő meghaladta a tízezer főt (pontosan 10 354 embert tett ki). A guberniumi táblázat összesítéséből világosan kitűnik, hogy a gyülekező központokban a Sándor Imre által említett létszámú (9 120) sereggel szemben 8 204 főnyi állomány gyűlt össze, amihez hozzáadandó a szászok által kiállított 2000 gyalog és 150 lovas zsoldos, az összlétszám tehát 10 354 fő. Az inszurgens sereg létszáma a december 10-ig eltelt mintegy másfél hónap alatt több mint 4 000 fővel kevesebbre, 6 298-ra apadt, Jakab Elek szerint 6 336 főre.[78] A jelenség okára még visszatérünk.

Az egész Erdélyre vonatkozó összesítő adatok után vizsgáljuk meg, miként folytak bele abba az egyes közigazgatási egységek. Miután az említett részadatok a táblázatból kiderülnek, mi azt vizsgáljuk meg közelebbről, hogy az egyes iurisdictiókban milyen út is vezetett a tervezéstől a tényleges kiállításig? Miként hajtották végre az egyes vármegyék és székek a nemesi felkeléssel kapcsolatos rendelkezéseket, hogyan történt a számbavétel, majd nyomában az összeírás, kik és hányan voltak a kivételezettek (exemptusok), hogyan állítottak helyettest a bevonulni nem akarók vagy nem tudók, miként gondoskodtak a bevonulás alá esők az inszurgens ruházatáról és fegyverzetéről. A folyamat bemutatásában elsőrendű forrásaink az egyes iurisdictiók insurrectionalis iratai, jegyzőkönyvei és kimutatásai, melyek részben saját levéltáraikban, részben a központi hatóságok iratállagában maradtak fenn.

Előbb szóba került, hogy egyes vármegyékben már a felkelés meghirdetése előtt intenzív készülődések folytak. Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi Közép-Szolnok vármegyében, ahol Wesselényi Miklós került az inszurgensek élére. Szemben 1790-es évekbeli elkötelezett ellenzéki, Habsburg-ellenes múltjával, id. Wesselényi Miklós politikai és világnézeti magatartásában meredek fordulat következett be, mely az 1800-as években oda vezetett, hogy teljesen szembefordult a napóleoni törekvésekkel, administratorként és nemesi katonai irányítóként vezető szerepet vállalt az erdélyi inszurrekcióban. Már az inszurrekció törvényes meghirdetése előtt összeíratta és egységekbe szervezte a fegyverfogható nemeseket-szabadokat.[79] Egyik (kvietált császári-királyi tiszt) ellenfelének feljelentése elsősorban éppen Wesselényi önkényeskedésbe áthajló túlbuzgóságát, gyakori indulatos kitöréseit, szinte kegyetlenségbe menő fegyelmezési módszereit vetette szemére, ami a felkelő kisnemesek, szabadok zsibói gyakorlatoztatása idején jelentkezett és abban, ahogyan a felkelők hazabocsátása után egy állandó „insurgens commando" fegyverben tartása során eljárt.[80] Elhatározását és magatartását talán az is indokolhatta, hogy fiatalkori katonai ambíciói támadtak fel, aminek kielégítéseként reménykedett: a felettes hatóságok őt fogják megbízni az erdélyi nemesi insurrectionalis had fővezérségével. Végül vezéri ambícióit csupán vármegyéje inszurgenseinek parancsnokaként élte ki.

Kemény eszközei kifogásolhatók voltak ugyan, hiszen a hadba vonult nemesek nem voltak a háború és az időjárás viszontagságaihoz hozzászokva, de a hadak útját megjárt

[78] *Jakab:* 621., 628–629. o.
[79] Uo. 213–214. o.
[80] Erd. Gub. Praes. Ir. 1211/1809.

Wesselényi tisztában volt azzal, hogy a kiképzés és a fegyelem a katona sikeres alkalmazásának fő feltétele. Közép-Szolnok vármegyében nagyon sok kisnemes és szabad élt, többségük szegény, paraszti sorban tengődő „hétszilvafás," akiknek nem csak fegyverzete, de ruházata sem volt megfelelő a hadviseléshez. Sokat mond a fenti kimutatásban feltüntetett közép-szolnoki inszurgensek nagy száma (felkelésre kötelezett összesen 2001 főből 202 lovas és 1799 gyalogos), akikből 701 inszurgens (145 lovas és 556 gyalogos) ténylegesen be is vonult.

Elég jól nyomon követhető a Kolozs vármegyéből bevonultak helyzete, készülődése és a nemesi felkelés lefolyása. Itt is sok volt a különböző jogcímeken felmentést nyert nemes, arisztokrata, tisztviselő, lelkipásztor, orvos, tanár stb. Ezek, amennyiben lovas felkelésre voltak kötelezve, megváltásként 200 forintot fizettek.

Endes Ferenc, aki azért kért mentességet „mivel egy fija a háborúban elesett," korára való tekintettel felmentést kapott ugyan, de „egy lovas zsoldos kiállítására", egy nemesasszonyt pedig gyalog inszurgens fegyverbe állítására kötelezték. Egy másik nemes több gyermekére való tekintettel kért felmentést, de felettesei változtatást nem engedélyeztek.[81] Kimutatásunk szerint Kolozs vármegye, ha nem is egészében, de jelentős részben fegyverbe állította az inszurgenseket (a részére törvényileg teljesítendő kvantumból 179 lovast és 606 gyalogot, összesen 795 főt), s végül a gyülekező helyre 206 lovassal és 270 gyaloggal, összesen 476 felkelővel jelentkezett. A fentebb kimutatott számadatokkal nincsenek összhangban azok a számok, amelyeket Kolozs vármegye deputációjának jelentésében találunk, abban ugyanis augusztus 14-én 1827 megvizsgált (lustrán részt vett) nemesről olvashatunk, akik között 158 lovast és 261 gyalogot találunk,[82] ami összesen 419 fő. Felmerül a kérdés: Kolozs vármegye felkelésre kötelezettjeinek negyedrésze sem vonult volna hadba, illetve a megváltással helyettesítettekkel együtt is csak ilyen alacsony létszámmal jelentkezett?

A nyár elejétől őszig tartó szervezőmunka eredményeképpen Kolozs vármegye inszurgensei összegyűltek és rövidesen készen állottak a táborba vonulásra. Megelőzőleg azonban szemlét tartottak az inszurgensek felett, a gyalogosokét Szamosfalván augusztus 8-13. között. A lustrán egyenként számba vették a bevonultakat, megvizsgálták egyenruhájukat, felszerelésüket és fegyverzetüket.[83] Az ünnepélyes eskütételre augusztus 22-én került sor. Az egységek „egyenes linéába állottak és a czuglisták szerént számba vétettek," a tisztek kineveztettek és kihirdettettek. Miután az egész sereg egybegyűlt és „név szerént ki-ki elészólíttatott, annak utána egész caréjt formáltak," középen a tisztek helyezkedtek el, „a büntető törvények felolvastattak és oláh nyelven is megmagyaráztattak," s a sereg „hittel a törvényekre felesküdött a zászló alá," „elsőben a magyarokra nézve magyarul, az oláhokra nézve oláhul béeskettettek" s szétosztották a katonai törvények példányait. Az „egész felkelő nemes sereg a nemesi karhoz s ranghoz illő szép, jó és mindenekelőtt dicséretes magaviseletre, engedelmességre nógattatott és megintetett." Másnap, augusztus 23-án délután az inszurgens sereg „rendben vétetettetvén indíttatott Kolozsvárra." A gyalogosok a praetorialis ház előtt megkapták a fegyvereket és a patrontáskákat, utána a lovasok Szászfenesre és Lónára, a gyalogosok Gyalura indultak gyakorlatra.[84]

[81] Kolozs Vm. Ins. Jkv. .101., 157., 160/1809.
[82] Insurr. 18. cs. sz. n.
[83] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. aug. 8–13-i bejegyzések.
[84] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. aug. 22–23-i bejegyzések.

Jelentős számú inszurgenst kellett volna kiállítania olyan nagyszámú kisnemessel és szabad elemmel rendelkező vármegyéknek, mint Doboka, Belső-Szolnok, Torda, valamint a Kővár-vidék, az eredmény azonban messze elmaradt a várakozástól. Így például Torda vármegye a törvényesen megállapított 921 helyett mindössze 364 inszurgenst adott (218 lovast és 146 gyalogot), de rossz volt a helyzet Doboka esetében is, ahol a megszabott 1030 helyett mindössze 618-at vonultattak be (152 lovast és 466 gyalogot). Még siralmasabb helyzettel találkozunk Belső-Szolnok megyében, ahol 2216 volt a bevonulásra kötelezett inszurgensek száma, ezzel szemben mindössze 888-an voltak jelen a gyülekező központban (120 lovas és a törvényes listán szereplő 2 108-ból csak 768 gyalog). Arányait tekintve nagyon meggondolkodtató a Kővár-vidék esete, ahol a megszabott 1785 inszurgensből mindössze 523 fő vonult be, 6 lovas és 517 gyalog.

Kővár-vidékén, Doboka, Belső-Szolnok és Hunyad vármegyékben az összeírásokban szereplő ezret meghaladó, sőt 2000 fele járó, vagy annál is több kisnemes, puskás, szabad nemcsak hogy szegénysége miatt nem tudott fegyveresen-egyenruhásan előállani, hanem valószínűleg az illető iurisdictiók még a kapott segéllyel is képtelenek voltak azokat hadrendbe állítani, s végül részvételük a vártnál jóval alacsonyabb maradt. Hunyad vármegyében az alacsony részvételi arányban bizonyára közrejátszott, hogy ott a francia háborúk óta elégedetlenség, sőt ellenállás, egyes esetekben egyenesen a franciabarátság jelei mutatkoztak. Ezzel szemben olyan vármegyékben, mint Alsó- és Felső-Fehér, valamint Küküllő, amelyekben vagyonosabb, tehetősebb, előkelőbb nemesség lakott, különösen a lovas nemesi felkelők száma volt jelentős.

Hogy milyen körülmények között is történt az inszurgensek kiállítása, érdekes példát nyújt Alsó-Fehér vármegye esete. Ott 197 lovas inszurgens kiállítását jegyezték fel, ám közülük csak 28 volt, aki a maga költségén kelt fel, 44 „mint tehetetlen, más lován ült fel," míg a nagy többség, 125 fő, „kész pénzért, contractus mellett és lovával állott ki."[85] Ugyanebben a vármegyében egy másik kimutatás szerint az inszurgensek kiállításának feltételei így alakultak: a maga költségén lovon kiállott 16, 100 rénes forint „segedelem-pénz" mellett kiállott 11 fő; a maga költségén gyalog kiállott 14, 50 rénes forint segélypénz mellett kiállott gyalog 117 fő. Az olyan nemes személyek száma, akik maguk helyett lovast állítottak, 168 volt, akik pedig gyalogost állítottak, 54 (így jött össze Alsó-Fehér vármegye 195 lovas és 185 gyalog inszurgense).[86] Hogy mennyire változnak a kiállítottak számadatai, jellemző, hogy később a vármegye már 203 lovassal és 142 gyaloggal szerepelt.[87]

Mondhatni, az inszurgens lovasként való megjelenés valóságos szimbóluma volt a valamire való nemesembernek, gyalog jóformán csak a földhözragadt szegények vonultak hadba. Küküllőre az a jellemző, hogy nagyon alacsony volt a személyesen inszurgáltak száma. A gyalog felkeltek 50 forint segedelempénzt kaptak, voltak a lajstromban olyanok is, akik gyalog zsoldos ki nem állításáért 200 rénes forintot fizettek, volt olyan, aki lovat és lovas kikészítésére költséget adott, viszonylag kevés azonban azoknak a száma, akiknek a neve után ott szerepel, hogy „személyesen maga lovával insurgált."[88] Olvashatunk olyan kirívó esetről is, mikor egy zsoldos fogadásáért az általánosat messze meghaladó összeget fizetett a nemesúr. Így pl. kiderül, hogy Tóth Ferenc 500 magyar forintért

[85] Insurr. 11. cs. sz. n.
[86] Insurr. 11. cs. sz. n.
[87] Insurr. 13. cs. sz. n.
[88] Erd. Gub. Lvt. Ir. 5277/1809.

„Kováts Bálint zsoldosának szegődött."[89] Tűri László tanulmányunk elején idézett jóslatával szemben, a kicsiny Felső-Fehér vármegye végül 128 lovas inszurgenssel jelentkezett a contractión.

Különleges helyzet alakult ki a Székelyföldön. Ismeretes, hogy ott a döntő mértékben szabad népesség a határőrség keretébe volt sorozva. A határőrségbe nagy mértékben befolyó székek csak kis számú inszurgenst állítottak ki (Csík 100-at, Háromszék 300-at), ellenben a nem „szélbeli" Udvarhely és Marosszék – igaz, hogy sok vesződség után – meglehetősen sokat (az első 1024-et, az utóbbi pedig 1236-ot). Táblázatunk számadatai a kiállítók vagyoni helyzetére világítanak rá, amennyiben az inszurgensek feltűnően nagy része gyalogos volt. A megváltás személyenként a Székelyföldön is 100 Rft volt, de feltűnően sokan képteleneknek mondták magukat az összeg kifizetésére, mivel általa a „magok és házok népe élelmek fenntartásában nevezetes kárt és romlást szenvednének." Ezért a főkirálybíró azonnali felülvizsgálatot rendelt el.[90]

A nemesi felkelő hadsereg nagy gondja volt az egységek szakképzett tisztekkel való ellátása. Az egységek szervezeti felépítésben a cs. kir. hadsereg gyakorlatát követték, a tiszteket, altiszteket és tiszteseket viszont nem kinevezés, hanem választás útján maguk az inszurgensek jelölték ki. Kolozs vármegyének két gyalogszázada alakult, mindenik század élére egy kapitányt, egy főhadnagyot, egy alhadnagyot, 2 strázsamestert, négy-négy főkáplárt, alkáplárt és frájtert választottak. Vezetőket választottak a két lovasszázad (eszkadron) élére is: mindeniket két kapitány, két főhadnagy, két alhadnagy vezette, mellettük pedig választottak még egy zászlótartót, két strázsamestert és hat, illetve hét káplárt.[91] A Gubernium Kolozs vármegye inszurgens serege részére egy hadbírót (auditort), egy számvevőt és egy seborvost engedélyezett.[92] Nehézségekbe ütközött, hogy az egységek részére felfogadott „újparaszt" (cigány) trombitások 12 Rft-ért nem akartak szolgálni. [93]

Sok vita támadt a tisztek illetékessége kérdésében. Az egyik fő nehézség onnan származott, hogy a iurisdictiók ragaszkodtak hozzá: saját csapataik saját kebelükből való tisztek által vezettessenek, függetlenül azok felkészültségétől, rátermettségétől. Így például saját egységeik élére a szászok 34 tisztet választottak. Torda vármegye insurrectionalis tisztjeinek egy része a szolgabírák közül került ki. Voltak köztük pensionatus tisztek is, de azok is nagyrészt rég kijöttek a katonai regulából, vagy nagyon idősek voltak. Nyilván akadtak rátermett, képzett tisztek is, említettük már a veterán huszárkapitány, Wesselényi Miklós példáját. Közép-Szolnok inszurgenseinek egyik tisztje a „mind a török, mind a francia háborúkban a nemes Splényianum gyalog regementben s mások felett magát megkülönböztetett, s ugyan azért érdempénzzel megtiszteltetett, sőt a katonai hivatalok grádusán főhadnagyságra promováltatott, de a vitézkedésben sok sebektől s egyéb romlásoktól meggyengíttetett és sok romladozások miatt pensioval nyugalomra bocsájtott Székely Lázár" volt.[94]

Hivatásos tiszteken kívül határőrök is részt vettek az inszurgensek kiképzésében. Tudunk azonban esetet, mikor a melléjük rendelt székely határőrkatonákat a felkelt ne-

[89] Insurr. 13. cs. 313/1809.
[90] Erd. Gub. Praes. Ir.861/1809.
[91] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 220/1809.
[92] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 975/1809.
[93] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 897/1809.
[94] Erd. Gub. Praes. 1211/1809.

mesek nem fogadták el.[95] Mikor az inszurgensek megyéjükből a gyülekezőhelyekre vonultak (Deés, Nagyenyed, Beszterce), élükre „stabilis tisztek" (azaz hivatásos tisztek) rendeltettek, akik a katonaság inspekcióját és igazgatását végezték, s akiknek beosztottjaik „megkivántató engedelmességgel tartoztak."[96] Még az inszurrekció tartamának utolsó időszakában is folyt a levelezés az Erdélyi Gubernium és a király között a vezénylő tisztek ügyében. A király közölte a nemesi felkelő sereg élére állított 30 tiszt nevét. Az Erdélyi Gubernium azonban csak Wesselényi Miklós ezredesi és Rétsei Ádám alezredesi kinevezését fogadta el, arra hivatkozva, hogy a nemesi sereg vezetésére csak „indigénákat" (idevalókat, honosítottakat) lehet kinevezni. A kérdés végül is függőben maradt.[97] Vita folyt a vezényszó felől is. Az inszurgens tábor feloszlatása előtt nem sokkal a Gubernium átírt a Generalcommandónak, hogy a vezénylés az inszurgenseknél anyanyelven folyjék, másrészt, hogy idegen tisztek csak a kiképzés idején irányítsák őket. [98]

Kulcsfontosságú vezető tisztségekbe kerültek arra érdemes katonaviselt tisztek is, mint például id. Wesselényi Miklós báró és Szentkereszti Zsigmond báró, mindkettőjüket lovasezredek parancsnokává választották. Az alsóbb tiszti helyeket azonban leggyakrabban főrendűek és jómódú nemesek fiai töltötték be, nemegyszer egyenesen gyermekifjak. Jellemző példa az emlékiratszerző Újfalvy Sándor esete, aki tiszti kinevezéséről így számol be: „Én akkor Enyeden tanultam 17-dik évemben; megyém közgyűlésén szótöbbséggel főhadnaggyá választatám, de az eloszlás után visszamenék az iskolába s másfél évig jártam még azután a magosb tudományokat."[99]

Id. Wesselényi Miklós arra számított: végre elnyeri az ország generálisának tisztét, de Bécsben nem támogatták a volt diétai reformistát, s Erdélyben nem létezett olyan ellenzék, mely őt jelölje. A katonai felkészültsége és az inszurrekció szervezésében elért eredményei miatt esélyesnek tekintett Wesselényi a mellőztetés láttán sértődötten vonult félre,[100] elégtétel lehetett azonban a számára, hogy fia, Miklós a közép-szolnoki lovasság élére került. Ismét a szemtanú Újfalvy Sándort idézzük: „Másszor Wesselényi gyöngélkedő egészsége miatt kényteleníttetvén honmaradni, a középszolnoki nemes felkeltekkel tizenhárom éves fiát küldé Nagykárolyba: felsőbb rendeletre a szomszéd megyék felkeltjei is mind oda huzatván össze. A középszolnoki 300 lovasból álló dandárt az ifjú Miklós vezénylé, egy hétig naponta hadigyakorlatokat tartván ott velök."[101]

Újfalvy megjegyzése, hogy id. Wesselényi Miklós betegsége miatt a közép-szolnoki lovassági egység vezetését fiának adta át, mindenesetre meggondolkoztató és rávilágít az inszurrekció tisztikara kiválasztásának kérdésére. Noha nem vitás: az ifjabb Wesselényi Miklós már gyermekkorában kiváló tulajdonságokkal tűnt ki, bátorsága és lovaglási készsége közismert volt, mégis vitatható, hogy hadi ismertetekben és tapasztalatokban még teljesen járatlan ifjúként alkalmas volt-e a rábízott feladatok teljesítésére? Megítélésünk szerint Újfalvy Sándor és ifj. Wesselényi Miklós inszurgens-seregben betöltött katonai szerepe a nemesi sereg tisztikarának egyik legnagyobb hiányosságára mutat rá, arra, hogy a tisztikar tagjainak kinevezésében és kiválasztásában nem a katonai

[95] Torda Vm. Lvt. Ir. 693/1809.
[96] Torda Vm. Lvt. Ir. 368/1809.
[97] *Jakab:* 627. o.
[98] Insurr. 13. cs. sz. n.
[99] *Újfalvy:* 126. o.
[100] *Trócsányi Zsolt:* Wesselényi Miklós. Budapest, 1965. 27. o.; Kazinczy Ferenc levelezése. Kiad. *Váczy János.* I–XXI. k. Budapest, 1890–1911. VI. k. 475. o.
[101] *Újfalvy:* 59. o.

képzettség, a felkészültség döntött, hanem a rendi és társadalmi rang. A rájuk bízott hadi tisztségek tekintetében a nevezettek természetesen nem voltak egyedül, hiszen hasonló szempontok magas rangok és tisztségek szétosztásakor is érvényesültek. Az erdélyi inszurgensek egyik legfontosabb tisztje, dandártábornoki rangban, a gubernátor fia, ifj. Bánffy György lett. Az alacsonyabb és felsőbb rangú tisztek között lehettek és voltak bátor, harcra termett vezetők, csakhogy a hadtudomány fejlődésének adott fokán már magasabb fokú szakismeretekre volt volna szükség.

Gondot jelentett a vezényleti nyelv is. A cs. kir. sor- és határőrezredekben a német vezényszó járta, a nemesség azonban a maga részéről felkelői részére a magyart szerette volna rendszeresíteni. Erdélyben készült is a felkelő gyalogság számára magyar nyelvű szabályzat *(A Szolgálat Regulamentuma az Erdélyi Felkelő nemesség Gyalogságának számára közönségesen. Kvár 1809.)* A szabályzat kitűnik szövege szép tiszta nyelvének helyenként érvényesülő erdélyi zamatával.[102] A központi osztrák kormányzat azonban inkább a latin mellett tette le a voksot. A vármegyékbe more patrio kiküldték a latin nyelvű katonai-gyakorlati és fegyelmi szabályzatot *(Regulamentum militare)*.[103] A nemesi demokrácia és az inszurrekció hatékonysága érdekében Erdélyben jellemző módon a vármegyei tisztségviselők román nyelven is megszólították az inszurgensek közt jelentős számban jelen lévő román kisnemeseket, a felkelés jelentőségére és saját nemesi-hazafiúi kötelességékre figyelmeztetve őket.[104]

5. Fegyverzet és felszerelés

A felkelőket természetesen megfelelőképpen ki kellett állítani, fegyverzettel, ruházattal, felszereléssel ellátni, és szolgálatukért zsolddal fizetni. Csak a szervezés során derült ki, hogy egy katonának mi mindenre van szüksége a táborozáshoz és harcképesség biztosításához. Mivel – Petőfi képével élve – a fogason függő, rozsdamarta kard használatát már régen túlhaladta a történelem, a modern harcászat és haditechnika, 1809-ben az inszurgenseknek mindenekelőtt lőfegyvert kellett biztosítani, arról nagyobbrészt a kincstárnak kellett gondoskodnia, az egyéb szükségeseket pedig az erdélyi iparnak és kereskedelemnek kellett szállítania. Az emberállomány kiállítása után tehát elsőrendű feladatnak a fegyverellátás mutatkozott. Jakab Elek említi, hogy Napóleon Bécsbe történt bevonulása után híre terjedt Erdélyben: a király 15 000 fegyvert küldött az erdélyi inszurrekció számára. Ha a hír túlzott volt is, kétségtelen, hogy a szervezés hónapjaiban az erdélyi felkelők részére az Erdélyi Gubernium 7 781 puska és 836 pisztoly kiosztásáról rendelkezett. A gyulafehérvári fegyverraktár 8 900 lőfegyvert küldött, de mivel a gyalogos inszurgensek létszáma csak 6 336 volt, 2 572 fegyvert visszakívánt.[105]

[102] *Markó Árpád:* A magyar katonai nyelv fejlődése. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1959. 2. sz. 315. o.

[103] Nyomtatott Oklevelek Gyűjteménye. 1382. Bécs 1809. jún. 7. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára megőrzésében).

[104] Egy ilyen román nyelvű beszéd Gyarmathi Sámuel által írt fogalmazványa megmaradt és meg is jelent. A beszédet minden valószínűség szerint Bethlen Elek gróf tartotta, aki az erdélyi felkelő sereg főparancsnoka mellett hadsegédként szolgált (v. ö. *Csetri Elek – Dani János:* Gyarmathi Sámuel életrajzához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények,* 1972. 2. sz. 341–353. o.).

[105] *Jakab:* 621., 628–629. o. A szerzőnél szereplő számítás nem helyes, mert az átadott fegyverek és az inszurgensek száma közti különbség nem 2 572, hanem 2 564.

A szervezés stádiumában a vármegyék a biztonság kedvéért valószínűleg nagyobb számú fegyverről akartak gondoskodni, mint amennyire a valóságban szükség volt, s a bevonultak vártnál kisebb száma tovább csökkentette a fegyverszükségletet. Id. Wesselényi Miklós Közép-Szolnok lovas inszurgensei részére a következőket kérte: 200 „karabint" (azaz karabélyt), 200 lódingot, 200 párpisztolyt tokkal, azon kívül 100 vasas kardot és 100 kantárt igényelt, noha 1809 szeptemberében a megye táborba vonult lovassága csak 150 főnyi volt. Wesselényi a gyalog inszurgensek részére 1600 puskát, 1600 bajonétot, 1600 bajonétszíjat és 1000 patrontáskát kért, holott a hadba vonult közép-szolnoki inszurgensek száma messze elmaradt az ezertől.[106] Lázár János főbíró a hunyadi lovas inszurgensek részére mindjárt a szervezés elején, május 28-án 64 kurta karabint, 563 párpisztolyt, 250 kardot, a gyalogság számára pedig 809 bajonétos puskát, 90 kardot és számos más katonai felszerelést kért.[107] A felszerelés Kolozs vármegyében is intenzíven folyt, hiszen annak elszámolásában 15 fanyereg, 299 csákó, 210 csákóbőr, 23 zabla, 1 kengyelvas, 161 kardszíj, 1696 csat, 139 kard és 68 pár csizma szerepel.[108]

Jóllehet a gyalogsági fegyverekkel való ellátottság biztosítva volt, a lovas inszurgensek lőfegyvereinek kérdése megoldatlan maradt. A korabeli forrásokban méltán hallunk olyan panaszokat, hogy a lovasság számára nem voltak megfelelőek a hosszú gyalogsági puskák. Számukra rövid lőfegyverekről, karabélyokról, illetve pisztolyokról kellett volna gondoskodni, azokban azonban hiány jelentkezett. Ezért Torda vármegye tisztsége olyan határozatot hozott, hogy azok, akik lőfegyverrel vonulnak be, mindjárt káplárnak neveztetnek ki, s akik „gyönyörködtetésre szolgáló stuttzokat" (rövid, lovassági puskájukat) a haza védelmére felajánlják, ő vagy a kapitányok jelölik ki, hogy kik is kapják meg azokat az inszurgensek közül.[109] Efféle rövid fegyvereket a szórakozásból vadászgató nemesek közül sokan birtokoltak, csakhogy a személyesen nem inszurgálók nem szívesen mondtak le kedvenc puskájukról. Márpedig az inszurgens lovasok jó részének nem volt ilyen könnyű lovassági lőfegyvere. A Wesselényi által közép-szolnoki lovasai részére benyújtott fegyverigénylései közt is olvashatunk a „karabinokról." A másik hiánycikk a rövid kard volt, melyből Kolozs vármegye 34 darabot igényelt inszurgens tisztjei részére.[110] Marosszék állandó bizottmánya még a szervezés elején, egyebek mellett, 150 kardvasat és 1500 bajonéthüvelyt kért.[111] Alsó-Fehér vármegye 139 kardot és 161 kardszíjat igényelt lovas felkelői számára.[112]

A felkelők egységei a gyalogosoknak szükséges lőfegyvereket úgy látszik, általában meg is kapták. Így például Pénteki László főhadnagy, Torda vármegye alsó-kerületi gyalogszázadának parancsnoka már június 30-án átvette egysége számára a szükséges fegyvereket (220 hosszú puskát, ugyanannyi patrontáskát, szíjakkal, hevederekkel együtt és 70 pár pisztolyt, s a lőfegyverekhez szükséges 21 és fél font puskaport).[113] A vármegye felső-kerületének biztosa 120 puskát és 34 pár pisztolyt vett át.[114] Az insurrectionalis

[106] Erd. Gub. Praes. Ir. 530/1809.; *Sándor Imre*:i. m. 11–17. o.
[107] Erd. Gub. Praes. Ir. 521/1809.
[108] Insurr. 13.cs. sz. n.
[109] Torda Vm. Lvt. Ir. 864/1809. V. ö. az Erdélyi Gubernium 7501/1809. sz. rendeletével.
[110] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 28-i bejegyzés.
[111] Erd. Gub. Insurrectionalia. 15. cs. Marosszék insurrectionalis bizottmányának jegyzőkönyve. 1809. júl. 28.
[112] Insurr. 13. cs. Alsó-Fehér Vm. Requisitorum custosa. 1809. szept. 20.
[113] Torda Vm. Lvt. Ir. 556/1809.
[114] Torda Vm. Lvt. Ir. 736/1809.

iratok közt 1809. szeptember 24-ről elszámolást találunk 808 puskáról és 585 patrontáskáról; Alsó-Fehér 150 puskával és 150 patrontáskával, Kolozs vármegye 200 puskával és 174 patrontáskával, Aranyosszék 100 puskával és 150 patrontáskával számol el.[115] Katona Zsigmond, Kővár-vidék főkapitánya azt jelenti, hogy iurisdictiójában 250 puska található, de még vagy 400 kellene. Mintegy 1800-an volnának felkelésre kötelezve, de mivel sok az öreg, a túl fiatal, beteg, golyvás, 1000-nél kevesebb alkalmas fegyverviselésre.[116] A nagyszámú felkelő kiállítására köteles Marosszék 1809. július 28-án 1500 bajonéthüvely, 150 kardszíj, 1500 borjúbőr tarisnya, majd kardvas iránti igényt nyújtott be, augusztus 13-án pedig 1300 puskát kért.[117]

Természetesen a lőfegyverek kezeléséhez érteni kellett, az inszurgensek egy részének kezében pedig soha nem járt puska és semmiféle katonai kiképzésben nem részesült. Meg kellett tehát tanulni a puska használatát, a technikai ismeretek mellett a célzás tudományát, ami annál nehezebbnek bizonyult, mert a lőfegyverek nem egytípusúak voltak, sőt hibás is jócskán akadt közöttük. Kolozs megye például a nemesi felkelés csúcspontján is amiatt panaszkodik, hogy az egységei „némely osztályában lévő fegyverek igen nehezek, némelyek pedig igen rosszak, később pedig egyenesen arról, hogy a gyalogság fegyverei majdnem mind hibásak.[118] Részben a fegyverek tökéletlensége, részben az inszurgensek hadi felkészületlensége okozhatta, hogy a Kolozs vármegyei bizottmány nem mert éleslövészetre puskaport kiutalni az inszurgens gyalogosok részére. A határozat úgy szólt, hogy az alakulat „arra nem lévén alkalmas, hogy tüzeljen, tehát a szerencsétlenség elkerülésére puskapor nem adattatik."[119] Emlékeztetőül csak annyit: ez szeptember végén történt, körülbelül egy hónappal azelőtt, hogy az inszurgenseknek Kolozs megyéből a deési gyülekezőhelyre kellett indulniok.

Nem kevés gondot okozott a felkelők karddal és bajonéttal való ellátása. Láttuk, hogy a lőfegyverek biztosítva voltak, de a gyalogsági fegyverekhez nem kaptak bajonétot, s arról a vármegyei bizottságoknak kellett gondoskodniok. Nemkülönben a hadfiaknak szükséges ruházatról, lábbeliről, csákóról, kulacsról, egészségügyi ládáról, gyógyszerről és egyéb felszerelési tárgyakról is. Néhány adattal rávilágítunk arra, hogy közelebbről mik voltak a szükségesek és hogyan biztosították azokat.

A tízezres nagyságrendű hadsereg ellátására olyan mennyiségű ruházatra volt szükség, hogy annak előállítására nem volt elegendő a céhműhelyek kapacitása. Azért például Kolozs vármegye két gyalog- és két huszárszázada ruházata készítésére a szervezők augusztus 13-án azt kérték a családtól, hogy „a gróf Rhédei háznak azon részét, melyben eddig bál tartatott, az inszurgensek ruhájok megdolgoztatására általadattatni méltoztassék."[120] Az alsóneműt (két inget és két alsónadrágot) az inszurgens hozta magával. Az egyenruha elkészítésére olyan mennyiségű és egyszínű ruhaanyagra, posztóra volt szükség, hogy a boltokban való készletek számbavételére Kolozs vármegyében a szolgabírákat kérték fel.[121] Később 6 400 forintot ki is utaltak „harisnya fejér posztók és szürke condra posztó" vásárlására, csakhogy a kolozsvári boltokban sem egyik, sem másik nem volt kapható. Felhatalmazták hát a bizottmányt, hogy Besztercén vásároljanak

[115] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. szept. 24-i bejegyzés.
[116] Erd. Gub. Praes. Ir. 577/1809.
[117] Insurr. 15. cs. ad 6445.
[118] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 525., 651/1809.
[119] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 753/1809.
[120] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 99/1809.
[121] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 102–103/1809.sz.

1200 sing abaposztót, 600 sing fehér harisnya- és 12 000 sing szürke condra posztót.[122] Közép-Szolnok megyében – mivel az inszurgensek egy része nem akart fehér nadrágba öltözni, Wesselényi pedig kéket szeretett volna – abban egyeztek meg, hogy közönséges darócposztóból készült fehér, illetve kék nadrágot viseljenek.[123] A ruhaanyagok beszerzése nem mehetett mindig a legsimábban, mert az év utolsó napján az inszurgensek számára vásárolt holmik „elvételéről" olvashatunk.[124]

Alsó-Fehér vármegye jegyzőkönyve is érzékelteti a készülődés méreteit és gondjait, mikor 2 879 5/8 sing posztó, 35 sing veres flanel és 2 183 sing vászon elszámolását rögzíti. Külön felsorolja a lovasság szükségleteit, s abban a legfontosabb ruhaszükséglet sorában 105 huszármente, 88 huszárujjas, 100 huszárnadrág és 106 huszárköpeny szerepel.[125] A sok száz bárányból iránti igény emlegetése felveti a felkelők téli ruházattal való ellátásának kérdését is, ami újabb kihívást jelentett a költségvetés számára.

A szövegekből kiviláglik, hogy a Kolozs vármegye gyalog inszurgenseinek egyenruhája fehér, illetve szürke színű volt, a lovasságé ellenben piros lehetett, mert 170 sing „veres posztó" vásárlásáról olvashatunk. A lovasok ruházata, úgy látszik, el is készült, mert szeptember 9-én kiosztották a legénység között, sőt később a visszamaradt köntösöket és mundérokat az inszurgensek után küldték a gyülekezőhelyre. [126] Ez azt jelenti, hogy a contractióra vonulás pillanatában egyes inszurgensek ruházata még hiányos lehetett. Sőt Alsó-Fehér vármegyében olyan kirívó példával találkozunk, hogy az inszurrekció végén a 109 hadbavonult gyalogosok közül 7-nek nem volt csákója, 5-nek köpönyege, 3-nak pedig kaputja vagy dolmánya, de több más ruházati és felszerelési eszközben is hiány mutatkozott.[127] A ruházat jelentős összegbe került, azért az inszurgensek nagy része „segedelem-pénzből" kapott egyenruhát. Az viszont az anyagi állapotokra vet fényt, hogy ruházatuk biztosítására még a gyalogos inszurgens tisztek is pénzügyi segítséget kértek.[128]

A mesteremberek a felszerelést-ruházatot gyakran hitelben készítették, csakis így érthető, hogy a szabók, csizmadiák, gombkötők, szíjgyártók, nyergesek és más mesteremberek jóval azok leszállítása után kérték készítményeik árának megtérítését. [129] Kétségtelen, hogy az inszurgensek felszerelése a törvényhatóságoknak jelentős költségébe került.[130]

[122] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 270., 328/1809.

[123] Erd. Gub. Praes. Ir. 102/1809.

[124] Erd. Gub. Praes. Ir. 1362/1809.

[125] Az elszámolás részletezésében található még 105 mentekötő, 5 1/8 sing viaszosvászon, 189 vitézkötés, 441 csákóra való rózsa, 200 sing „boritás," 4 350 sing kötéses zsinór, 100 sing lapos zsinór, 80 sing sodrás, 105 rendbéli mentegomb, 308 kaputgomb, 1934 lovassági nadrággomb, 8 tucat pikkely, 20 marhabőr, 256 fekete bárányból, 288 fehér bárányból, 1695 csat és karika. A lovasság szükségletei között a főszövegben említetteken kívül olvashatunk még 53 Reithosen (lovaglónadrág), 130 miszli, 73 mundli zsák, 100 tarsoly, 15 fanyereg, 299 csákó, 210 csákóbőr, 23 zabla, 161 kardszíj, 1695 csat, 139 kard, 68 pár csizma, 49 nyeregtakaró, 89 pisztolytok, hozzá 80 szíj, 22 nyeregszerszám, 70 kantár, 129 kötőfék, 20 szügyelő, 25 heveder, 23 lekötő, 48 kengyelszíj, 62 farmatring, 28 kötőfékszár igényléséről, a gyalogság részére pedig kiegészítőleg felsoroltatik 103 gyalog kaput, 97 gyalog lájbi, 100 gyalog nadrág, 101 gyalog köpönyeg is. Insurr. 13. csomó. Alsó-Fehér Vm. Requisitorum custosa. 1809. szept. 20.

[126] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 408., 522., 911., 932/1809.

[127] Insurr. 11. cs. Vizsgálási Lajstrom. 1810. febr. 20.

[128] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 527/1809.

[129] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. nov. 11-i bejegyzés.

[130] Mutatványul álljon itt Marosszék egy lovas inszurgensének felszerelésére fordított összeg: mente – 30 Rfl 30 1/2 kr, ujjas lájbi – 44 Rfl 20 kr, nadrág – 10 Rfl 2 1/4 kr, fehér köpeny – 39 Rfl 10 kr, csákó – 6 Rfl 1 3/4 kr, csizma – 8 Fl 30 kr, patrontáska – 6 Rfl 30 kr, kard – 9 Rfl 41 kr, tarsoly – 4 Rfl 47 kr, nyeregszerszám mindenestől – 58 Rfl 45 5/8 kr, lovas inszurgensek „öltözete" – 205 Rfl 11 kr. Ha kevesebb is volt, nem tekinthető jelentéktelennek az, amit a gyalogosokra fordítottak. Ime: csákó – 4 Rfl 34 3/4 kr, kurta ujjas kaput – 18 Rfl 57 3/4 kr, ujjatlan lájbi – 7 Rfl 15 kr, köpeny – 26 Rfl 19 kr, csizma megpatkolva – 8 Rfl 15 kr;

A nemesség számára presztízskérdés volt, hogy felkelő seregük szépen, mutatósan felöltözve és felszerelve álljon ki a hadiszemlére; a vezető réteg sokat adott arra, hogy az inszurgenseknek „micsodás fegyvere, köntöse" legyen. A Kolozs megyeiek gyalui és szászfenesi szemléjén látottak alapján a deputáció jegyzőkönyve kiemeli, hogy az inszurgensek „igen jól és csinosan kiöltöztetve" álltak ki.[131] A jó fegyverzet, valamint a hasznos és mutatós felszerelés és ruházat magukat az inszurgenseket is önbizalommal töltötte el.

Egy hozzávetőlegesen 10 000 főnyi hadsereg ellátására nem volt felkészülve az erdélyi polgári igazgatás. Az inszurgenseknek volt ugyan hazulról néhány napi élelme, azután azonban nehezebb napok vártak rájuk. Az inszurgens vezetők-tisztek járatlanok voltak az ellátási feladatokban, mint ahogyan az élelmiszert biztosítani hivatott törvényhatóságok is. A katonai egységek transzportjait azelőtt is ezek a polgári hatóságok látták el élelemmel, de az ilyen nagyságrendű fegyveres erő részére nélkülözhetetlen kenyér, hús és más szükségesek biztosítása gyakran meghaladta erejüket. Bevett szokás szerint a törvényhatóságokat előre értesítették, hogy milyen létszámú a területükön átvonuló katonaság és hány ló ellátásáról kell gondoskodniuk. 1809-ben is ez történt. Ennek rendjén az erdélyi tartományi főbiztosság augusztus 31-én arra kérte Marosszék tisztségét, hogy gondoskodjék a területén átvonuló 3 000 főnyi, Felső-Fehér és Küküllő vármegyei, valamint Fogaras-vidéki inszurgens ellátásáról.[132] Az Erdélyi Gubernium számadó listáján 1809. szeptember 25–30. közötti dátummal az inszurgenseknek kiadott 919 portio kenyérről olvashatunk.[133] A hosszasan elhúzódó gyülekezés, állomásoztatás és átvonulás jelentős terhet rótt a vármegyékre. Amikor sereg még gyülekezőben volt, emberállománya számára a szükséges prófuntmennyiséget a kolozsvári sütőház biztosította, húsellátásra pedig mészárszéket állítottak fel a városban.[134] Alsó-Fehér vármegye hasonló célokra 2 732 portio zabot és 4 606 portio szénát szolgáltatott ki az inszurgens lovasságnak.[135] 1809 végére az Alsó-Fehér vármegye által a parasztközségektől beszerzett és az inszurgens-seregnek kiszolgáltatott 41 409 portio zab és 37 621 portio széna fejében 16 966 Rfl kifizetése szerepel. [136] Nyilvánvaló, hogy az egész gyülekező felkelő sereg ellátása sokkal nagyobb ellátási gondokat vetett fel, még akkor is, ha a szállításra alkalmas társzekerekről a „militaris status" gondoskodott.[137]

Vitatott kérdés volt a zsold fizetése és mértéke. A zsold a hadba vonult inszurgenseknek éppen úgy járt, mint a cs. kir. hadsereg sorkatonáinak. A szabályozás szerint azonban az inszurgens a sorkatona zsoldjának csak a felét kapta s annak kifizetése is késett. „Pénzbeli zsoldjuk elmaradása miatt Kolozs megye felkelői már augusztusban „nagyon zúgolódnak" – áll a jegyzőkönyvben;[138] kifizetését augusztus 28-ra ígérték, addig pedig a permanens bizottság a „szükséges vigyázatot" ajánlotta, hogy „valami rendellenes ne történjen."[139] Mondanunk sem kell, hogy a nem egész, hanem félzsold miatt az inszurgen-

egyéb szükségesekkel együtt az egy gyalogos inszurgensre fordított végösszeg 73 Rfl 32 3/4 kr–t tett ki (a Rfl a rénes forint, a kr pedig krajcár rövidítése). Hangsúlyozzuk, hogy mind a lovasok, mind a gyalogok esetében egy inszurgensről van szó, a széknek pedig nagyszámú felkelőt kellett felszerelnie.

[131] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. szept. 26.

[132] Insurr. 15. cs. 1700/1809.

[133] Insurr. 16. cs. Az Erdélyi Gubernium 5 246. sz. rendelete.

[134] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 106/1809.

[135] Insurr. 11. cs. sz. n.

[136] Insurr. 11. cs. sz. n.; Alsó-Fehér Vm. Insur. Jkv. Nagyenyed, 1809. dec. 23.

[137] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 896/1809. okt. 1.

[138] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 274/1809. aug. 26.

[139] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 285/809. aug. 26.

sek elégedetlenek voltak, Kolozs megye állandó bizottmányának szavai szerint a felkelők „nagyon elégedetlenek és megmozdulásra hajlandók."[140] A „ hópénz" ki nem fizetése miatt a marosszéki inszurgensek november elején „békétlenkedtek."[141] Megoldásként a Kolozs megyei bizottmány ezért azt javasolta, hogy szükséges „a zürzavarnak és lázadásnak eltávoztatására a nemes inszurgenseknek egész zsoldot adni."[142]

6. Felvonulás a contractióra

Ha a tavasztól őszelőig eltelt hónapok az erdélyi nemesi sereg szervezésével és felszerelésével teltek el, szeptember végén megtörtént az egységek gyülekező helyének kijelölése és a hadak felvonultatása, összegyűjtése.

Az egyes vármegyék egységeit ünnepélyes búcsúztatással bocsátották a hadak útjára. Pontos leírásunk maradt Kolozs vármegye inszurgenseinek ünnepélyes búcsúztatásáról. Itt a katonai gyakorlatok egy hónapig tartottak. Az összegyűjtött, felfegyverzett és felszerelt gyalog inszurgensek mustrája szeptember 24-én történt Gyalun, a két lovas-eszkadroné pedig a következő napon Szászfenesen. Annak megtörténte után a kolozsvári Nagypiacon (a mai Fő téren) szeptember 27-én megtörtént az ünnepélyes zászlószentelés. „Illendő fordulások és az egész megelégedésig való fegyverforgatások és gyakorlások után" néhány válogatott lovas és gyalog a praetoriális házhoz ment a zászlók átvételére, a tisztek pedig a főispánnal együtt a templomba mentek. Az istentisztelet után „mind a két zászlók felszenteltettek és a vezéreknek általadattattak, végre a künn egyenes sorban álló lovas és gyalog seregek is megszenteltettek és megáldattattak" Mártonfi József római katolikus püspök által, aki beszédet intézett hozzájuk. A Szent Mihály plébániatemplom előtt megtörtént az ünnepélyes zászlószentelés és átadás. A nemesi sereget Mártonfi püspök megáldotta, majd beszédet intézett hozzájuk. Kemény Ferenc báró, a vármegye főispánja, a bécsi udvar képviselőjéhez, Miksa főherceghez, az erdélyi inszurgens-sereg főparancsnokához intézte szavait, az pedig ugyancsak beszédben válaszolt. Végül a főispán a felkelőkhöz fordult: „Felséges Urunknak és egész monarchiánknak környülállása, csaknem minden országnak veszedelemre hanyatló állapota, régi, őseinktől szerzett hasznos törvényeink és azokban helyheztetett nemesi szabadságunk elrontására való igyekezete és törekedése az tudva való ellenségnek, arra kényszerítenek és azt az elkerülhetetlen szükséges módot parancsolják, hogy mindazokat az drága és megbecsülhetetlen kincseket fegyveres kézzel kénteleníttetünk megoltalmazni." Felhívta az inszurgenseket, hogy példásan viselkedjenek, „nemesi tetteket" vigyenek véghez, ne feledjék, hogy nem zsoldosok, hanem „hazájokért, szent törvényeik és szabadságaik fenntartására fogtak fegyvert." Isten áldását és „bátor szivet" kívánt nekik és azt, hogy borostyánkoszorúval térjenek vissza zászlóik alatt. Végül engedelmességre és bátorságra szólította fel az inszurgenseket a győzelem kivívása érdekében.[143] Az indulást szeptember 25-re tervezték ugyan, de végül, kis késéssel, szeptember 27-én indult útnak a Kolozs megyei nemesi felkelők két lovas- és két gyalogszázada.

[140] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 543/1809.
[141] Insurr. 13. cs. Marosszék Ins. Jkv. 1809. nov. 2.
[142] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 350/1809. aug. 30.
[143] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 840/1809.

A hadvezetés három gyülekezőhelyet jelölt ki, mégpedig Deést, Nagyenyedet és Besztercét. Mielőtt ezekben a központokban összpontosultak volna, előzetesen más, nagyobb városokban gyülekeztek a iurisdictiók inszurgensei, így például Marosvásárhelyen. A három gyülekezőhelyre összpontosított erők dandárokat képeztek. E dandárok–központok szerint a nemesi hadsereg így oszlott meg: a Deésre összpontosított I. dandárhoz az 1. lovasezred 743 és az 1. gyalogezred 2 602 inszurgense tartozott (összesen 3 345 felkelő), a Nagyenyeden állomásoztatott II. dandárba a 2. lovasezred 860 és a 2. gyalogezred 1254 inszurgense (összesen 2 114 felkelő), végül a Besztercére összevont III. dandárhoz a 3. lovasezred 1010 és a 3. gyalogezred 2 703 inszurgense (összesen 3 713 felkelő).[144] Hogy a legnagyobb létszámú és legerősebb dandárt Besztercére összpontosították, talán azzal függhetett össze, hogy ez volt legközelebb az orosz birodalom határához, melynek uralkodója akkoriban Napóleon szövetségesének számított.

Ismerjük az egyes dandárok regionális összetételét is. Tudjuk, hogy az I. dandár 1. gyalogezrede három zászlóaljból állott. Az 1. zászlóaljba sorolták Kolozs megye 2 és Belső-Szolnok megye 4 századát, a 2. zászlóaljba Doboka megye 3 és Kővár-vidék 3 századát, míg a 3. zászlóalj csak négy közép-szolnoki századot foglalt magában. Az I. dandárba tagolt 1. lovasezredhez két lovasosztály tartozott, az 1. osztály 1. századát a krasznaiak alkották, míg a 2.-at közép-szolnokiak; a 2. osztály mindkét századát Kolozs megye inszurgensei adták, míg a 3. osztály két századát a Torda vármegyéből származók.

A II. dandárba sorolt 2. gyalogezred 1. zászlóalja 1. századának állományát Alsó-Fehér, a 2.-ét Torda, a 3.-ét Zaránd, a 4.-ét és 5.-ét Hunyad, a 6.-ét pedig Küküllő megye szolgáltatta. A 2. zászlóalj 1. századát a Fogaras-vidék, a 2.-at Aranyosszék, a 3-6. századot pedig Udvarhelyszék állította ki. A II. dandárba sorolt 2. lovasezred 1. osztályának két századát Hunyad, a 2. osztály 1. és 2. századát Alsó-Fehér vármegye és Aranyosszék adta, míg a 3. osztály állománya Udvarhelyszékről került ki.

A III. dandárhoz tartozó 3. gyalogezred mindössze három zászlóaljból tevődött össze. Az 1. zászlóalj mind a hat százada marosszékiekből került ki, a 2. zászlóalj hat százada pedig a szász natio embereiből, a szászok adták a 3. zászlóalj hat századát is (szám szerint a szász natióból származó felkelők száma 1945-re rúgott). Végül a III. dandár 3. lovasezredét négy lovasosztály alkotta. Az 1. osztály 1. századát Alsó-Fehér vármegye adta, míg a 2.-at a szász nemzet; a 2. osztály 1. századát Marosszék szolgáltatta, a 2.-at pedig Csíkszék. A 3. osztály 1. századát Küküllő vármegyéből hozták, a 2.-at pedig Fogaras vidékéről. Végül a 4. lovasosztály mindkét századát háromszékiek alkották.[145]

A többezres létszámú dandárok állományának befogadására a kijelölt, viszonylag kicsiny városok nem mindig voltak képesek, ezért az inszurgensek egy részét falvakban szállásolták el. A Besztercéhez tartozó lovasság egyenesen Bátosra települt. Ugyanakkor a hadvezetés az inszurgens-egységekkel hadmozdulatokat, fegyver- és menetgyakorlatokat végeztetett. Így a besztercei dandár lovas- és gyalogegységei december 2-án Nagynyulason és Örményesen, december 8-án pedig Bátoson végeztek hadgyakorlatokat.[146]

A csapatok mintegy fél évig voltak fegyverben, mígnem az uralkodó 1810. február 10-ével feloszlatta a nemesi felkelő sereget.[147] Akkorra azonban az insurrectionalis haderő létszáma már erősen megcsappant s jóformán a felbomlás állapotába jutott.

[144] *Sándor Imre:* i. m. 10–17. o.
[145] Uo. 10–17. o.
[146] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1284/1809.; Insurr. 13. cs. sz. n. Marosszék Ins. Jkv.
[147] *Jakab:* 633. o.

Ki kell térnünk a nemesi felkelés anyagi hátterére is, annál inkább, mert Erdélyország a birodalom egészében a szegény tartományok közé számított. Az Erdélyi Gubernium szerint az inszurrekcióra Erdély 2 millió Rft kölcsönt kapott, s megszabták, hogy annak kifizetése „a telkek s egyéb jövedelmek conscriptiója után eshetik meg."[148] Az egyes iurisdictiókra eső pontos összeget nem ismerjük, Alsó-Fehér vármegye azonban kapcsolatos bevételeiről és kiadásiról 1813-ban pontosan elszámolt. E szerint a vármegye 1809–1813. között a nemesi felkelésre bevett és kiadott 73 478 Rft és 23 kr-t.[149] A partiumi kis Zaránd vármegyének a nemesi felkelés céljaira 17 335 Rft és 8 kr állott rendelkezésére, amiből 7 000 forintot a Gubernium juttatott a megyének.[150] Torda vármegye is jelentős összegeket kapott a központi alapból, mégpedig 1809. július 3-án 2000 rénes forintot, július 24-én 20 000 rénes forintot, majd szeptember 3-án a vármegye alsó-kerületének insurrectionalis perceptora ismét átvett a tisztségtől 5 000 Rft-ot. Mindezekhez számos magánadomány is járult.[151] Kolozsvár város részére insurrectionalis költségekre 6 000 Rft-ot utaltak ki.[152]

Az erdélyi inszurrekció kezdettől fogva egészen megszüntetéséig rengeteg nehézséggel küzdött, végső hónapjait pedig a teljes agónia, válság közepette élte át.

II. Az inszurrekció válsága

Vizsgáljuk meg, mik voltak a válsághelyzet okai és miként is játszódott le ez a folyamat. Részletesebben szemügyre vesszük, hogy miként is viszonyult a felkeléshez a nemesség, milyen bajok, belső ellentmondások gyengítették a nemesi felkelés ősi intézményét, hogyan terjedtek ki a válságjelenségek e katonai erőre a szervezés során és létezése idején, milyen jelenségek mutatkoztak soraiban a fegyelem tekintetében és milyen társadalmi vetületek-ellentétek kerültek napfényre ebben a hadi intézményben.

1. A nemesség helyzete és hangulata

Az erdélyi nemesség és a kiváltságokból részesülő más rétegek nem voltak egységesek a helyzet megítélésében. Abban azonban egy véleményt képviseltek, hogy a Habsburg Birodalom keretében rendi helyzetük megőrzése biztosított; ezért csatlakozott az erdélyi nemesség 1790-es diétákon még erősen ellenzéki része is a bécsi udvar Franciaország elleni politikájához: id. Wesselényi Miklós például, az egykor erősen Bécs-ellenes politikus 1809-ben az inszurrekció egyik leghatékonyabb támogatójává vált s magatartásával a veszélybe került Bécset és osztálya kiváltságos helyzetét egyaránt támogatni akarta.[153] Állásfoglalása jórészt az egész erdélyi birtokos osztályra jellemző volt.

[148] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 941/1809.

[149] Insurr. 11. cs. „Alsó-Fehér vármegyei imsurrectionalis pénzről való számolás." 1809–1813.

[150] Erd. Gub. Lvt. A Fundus Insurrectionalist illető iratok (F 435). Zaránd vármegye elszámolása. Nem érdektelen az insurrectionalis bevételek részletezése. E szerint Zaránd vármegye a guberniumtól kapott 7 000 rénes forintot, a kiállani nem tudók befizettek 6 614 rénes forintot, az egyetlenes nemesek befizettek először 1364, később meg 2 289 rénes forintot, a román papok adományként pedig bejött 68 rénes forint.

[151] Torda Vm. Lvt. Ir. 605., 667/1809.

[152] Kolozsvár Város Levéltára. Protocollum oeconomico-politicum. 598/1809.

[153] Wesselényi magatartására l. *Kosáry Domokos:* Napóleon és Magyarország. I. m. 115. o.

Ilyen körülmények között nem lehetett komoly hatása Napóleon 1809. évi schönbrunni, magyarokhoz intézett kiáltványának sem, amely Bécs elleni szembefordulásra és az ország függetlenségének kivívására szólított fel. A kiáltvánnyal egy időben egy latin nyelvű röpirat külön is megmagyarázta a császár kiáltványát a magyar nemességnek. Tartalmában a patrióta magyar nemesség jól ismert érveit sorakoztatta fel: a Bécstől való elszakadás a régi dicsőséget hozná vissza az országnak, a dicső nemzeti király, Hunyadi Mátyás kora éledne újra. A Habsburgokkal szemben Magyarországnak amúgy sincsenek kötelezettségei, mert „hamis, szószegő fejedelmeknek egy nemzet sem tartozik hűséggel."[154]

A korabeli francia diplomácia és Napóleon számolt a magyar inszurrekcióval, annál inkább, mert a francia csapatok többször megközelítették, sőt el is érték a történelmi Magyarország határait. Ismeretes, hogy 1809. nyarán Győrig nyomultak előre és öt magyar vármegye területét szállták meg. Franciaország számára nem volt közömbös tehát a magyar uralkodó osztály hangulata, viselkedése, az inszurrekció katonai ereje.

A proklamációt Erdélyben is terjesztették, Napóleonnak akadtak is hívei Erdélyben, különösen a felvilágosult értelmiség körében, olyanok, akik a függetlenséget és a polgári reformokat várták tőle. Az uralkodó rétegek azonban nem csatlakoztak hozzá. Egyetértettek vele a függetlenség kivívása tekintetében, de érezték, hogy forradalmi változásokat hozhat, veszélyben forog kiváltságos helyzetük s nem bíztak a francia császár ígérgetéseiben. Ne feledjük, hogy Adrien Lezay-Marnesia, Napóleon Magyarországra küldött ügynöke, 1802-ben szkeptikusan vélekedett a francia hadsereg közeledése esetén kirobbanó magyarországi felkelésről. A belső felkelést lehetségesnek tartotta ugyan, csakhogy szerinte a parasztok „inkább az osztrák ház mellett mozdultak volna meg, amely védi őket," a nemesség pedig saját kiváltságai mellett.[155] Gérard Lacuée ezredes, egy másik francia megbízott 1805-es jelentése viszont azt feltételezte, hogy ha a francia hadsereg az országba behatolna, és kilátásba helyezné a magyar független államot, „amely megtartaná a régi alkotmány általános formáit, s amelyben a nemesség megőrizné nem is jogait, hanem kiváltságait, a magyarok tömegesen állanának zászlaja alá." Lacuée optimista megítélésében a magyar jakobinus mozgalom Bécs-ellenes, függetlenségi vonala is érvként szerepelt. [156] Andréossy bécsi francia ügyvivő 1809 tavaszán azt jelentette Párizsnak, hogy az inszurrekció Magyarországon széleskörű lesz, a bécsi udvar számít a magyar nemesség lelkesedésére, de az mindenképpen gyakorlatlan. Azt is megjegyezte, hogy a „magyarok pénzt ajánlanak, de személy szerint nem fizetnek."[157]

Az idő az erdélyi nemesség Napóleon-ellenes állásfoglalását igazolta, hiszen a francia császár európai rendszere nem bizonyult tartósnak s támogatása esetén a magyar – s benne az erdélyi – nemesség tovább rontotta volna helyzetét az osztrák császárságon belül. Másrészt Napóleon sem fordulhatott más támogatókhoz, így például a parasztsághoz, ahogy egyes történészek felvetik. A kérdésre jószerivel Wertheimer Ede egy évszázada megadta a választ: „Ha azonban meggondoljuk, hogy az akkori magyar parasztok elég szánandó és nyomorult helyzetben voltak, s hogy az alsóbb nemesség – Magyarországnak e szintén birtok nélküli s így legnyugtalanabb osztálya – a parasztsággal folytonos érintkezésben s majdnem azonos műveltségi fokon állott, úgy valóban alig lehet belátni, hogy

[154] *Benda Kálmán:* Emberbarát vagy hazafi? Budapest, 1978. 319. o.; a kiáltványt *Kecskeméti:* XLIII–XLV. o. is közölte.

[155] *Kosáry:* i. m. 26. o.

[156] Magyarország története. 1790–1848. Főszerkesztő: *Mérei Gyula.* Budapest, 1980. 452. o.

[157] Archives du Ministere des Affaires Étrangers. Paris, Tom 382. Andréossy 1809. márc. 23-i jelentése.

mire vezethetett volna, ha Napóleon felhívásával egyenesen a szegény osztályhoz fordul vala."[158] Napóleon a parasztságra, mint politikai tényezőre sem Magyarországon, sem Erdélyben nem építhetett. Érdekes viszont, hogy az általa szervezett Illír Tartományok területén (amelybe a történelmi Magyarország déli tartományai is beletartoztak) felszámolta a hűbéri viszonyokat.[159] Csakhogy az ottani nemesség hatalma nem volt a magyarországiéhoz vagy erdélyiéhez fogható s az átalakulásban a jelentős kereskedő-polgárságra és a határőrségre is számítani lehetett.

Erdély irányadó politikai rétege a nagy- és középbirtokos nemesség volt, annak érdeke pedig a fennálló rend védelme. Ennek megfelelően Napóleon kiáltványa a nemesség körében alig érezhető visszhangot keltett, az uralkodó réteg szembefordult Napóleonnal, a parasztság pedig csak vágyként fogalmazta meg felszabadulási törekvéseit. A magyar nemesség egészében nagyobb veszélyt látott Napóleon győzelmében, mint a Habsburg-uralom fenntartásában. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a nemesség állásfoglalása az adott helyzetben – anyagi áldozatok árán is – az inszurrekció megszervezése és támogatása volt. Csakhogy a nemesi felkelés, éppen a Bécs iránti fenntartások miatt, minden lelkesedést és harci szellemet nélkülözött. Magyarán: politikai felfogás és erkölcsi tartás tekintetében a nemesi felkelés nem volt ütőképes. Ezzel teljesen összhangban van Újfalvy megállapítása, aki nem csak kortársa, szemtanúja, hanem résztvevője is volt a nemesi inszurrekciónak: „Az erdélyi fölkeltek nem lehettek ellenség előtt: jóllehet tíz havi folytonos fegyver gyakorlat után lőfegyver s minden hadi készlet legjobb rendben, az emberek pedig szigorú katonai fegyelembe begyakorlottak voltak; mindamellett is aligha az ellenség tüzét több kitartással állandják ki, mint a magyarhoniak Győr alatt. Mert itt is hiányzott a lelkesedés s az a bizonyos harczias szellem mi nélkül a katonánál kitüntetésre nem lehet számítani."[160] Hozzáteendő azonban, hogy katonai képzettség és fegyelem dolgában sem volt harcképes ez a hadsereg. A középkorban kemény harcokhoz szokott nemesség a huzamos, évszázados tétlenség időszakában elszokott a tábori-hadi élet viszontagságaitól és csak hagyományaiban élt elődeinek hajdani vitézi életformája.

2. Kivételezés, késlekedés, ellenállás

A nemesi felkelés ügye kezdettől fogva közjogi vita tárgya volt, mivel az adómentes nemes köteles volt zászló alá vonulni, ellenben az adófizetésre fogott egytelkes, armalista nemes és a szabad réteg törvénytelennek tartotta egyidejű adóztatását és hadbevonultatását. A kiváltságosak említett alsó rétege méltánytalannak tartotta, hogy miközben a misera plebs contribuenshez hasonlóan adót és portiót köteles fizetni, katonáskodásra is kényszerítik. Nem véletlen, hogy az inszurrekció egyik irodalmi terméke, *„Az insurgensek éneke Beszterce körül"* című költemény szerzője ebben a visszás helyzetben a nemesi szabadság elvesztését siratja.[161]

A nemesség alsó rétegei és a szabadok katonai felkelésre kényszerítése a szervezetileg legszilárdabb réteg, a székely szabadok körében váltotta ki a legélesebb ellenkezést.

[158] *Wertheimer Ede:* Napóleon viszonya Magyarországhoz. *Budapesti Szemle,* 1883. 76. sz. 171. o.

[159] Napóleon trianoni dekrétuma az Illír Tartományok megszervezéséről. Fordította és sajtó alá rendezte: *Pándi Eszter.* Szeged, 2000. 10. o.

[160] *Ujfalvy:* 131. o.

[161] Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára. Kézirattár. (A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár megőrzésében.) Ms. 2991. sz.

Mikor az uralkodó az erdélyi diétát összehívta, a rendek határozatot hoztak a kisnemesség méltóságát sértő adókötelezettség megszüntetéséről és a székely határőrség eltörléséről. A király azonban legnagyobb szorultságában sem erősítette meg ezt a törvényt, így az egytelkes nemesek, armalisták, szabad székelyek nemesként-szabadként kötelezve voltak az inszurrekcióban való részvételre, ugyanakkor adófizetési kötelezettségük is érvényben maradt. A méltánytalanul sújtott rétegek érdekében Bánffy György gubernátor is közbeavatkozott. A gubernátor felhívta az uralkodó figyelmét, hogy az erdélyi törvények szerint „a fölkelés és adófizetés egymás mellett meg nem állnak". Az uralkodó azonban hajthatatlan maradt. Ilyenformán az ellentmondás megmaradt, végigkísérte a nemesi felkelés egész történetét és ellenkezésre, sőt nyílt szembefordulásra, lázadásra vezetett.

Az ellenkezés azonban a nemesség tehetős részében is jelentkezett. A hiányok mindjárt a szervezés első lépéseinél megmutatkoztak, s azt igazolták, hogy a nemesség csak vonakodva, vagy egyáltalában nem akar személyesen részt venni a hadi cselekményekben, a meghirdetett felkelésben. Az összeírás és hadbavonulás tárgyalásakor részleteztük a reális helyzetet, itt csak érintőlegesen, a következtetés szintjén hivatkozunk néhány adatra. Kolozs vármegyében 1827 összeírt nemesből és más kiváltságosból mindössze 158 lovas és 261 gyalog vonult be, Torda megye esetében 775 összeírtból 197 vett részt személyesen a felkelésben, Küküllő esetében pedig 976 birtokosból mindössze 64 kelt fel személyében. Marosszék hat járásában az összeírásban 175 lovas és 1093 gyalog inszurgens neve szerepel,[162] valójában a contractión a szék 300 lovassal és 724 gyaloggal vett részt *(l. a 693-694. oldalon lévő táblázatokat)*. Marosszéken egészségügyi felmentés céljából 480 orvosi igazolványt mutattak be.[163] Még olyan eset is előfordult Kolozs megyében, hogy egyik contractióra menendő inszurgens öncsonkítással akart kibújni a bevonulás elől.[164] Az összeírt és contractión megjelent inszurgensek száma közti különbség úgy állott elő, hogy rengeteg volt az exemptus, betegség és különböző más címeken kivételezett személy, olyan pedig alig, aki kifejezetten ambicionálta volna a hadban való részvételt. És akkor még nem beszéltünk a rengeteg, még a fejedelemség korából örökölt armalista, puskás, szabad emberről például Doboka, Belső-Szolnok, Hunyad vármegyében, illetve Kővár és Fogaras vidékén, akik bár kötelezve voltak inszurrekcióban való részvételre, de vagy anyagi, vagy egyéb okokból többségükben mégsem vettek részt a felkelésben.

Az insurrectionalis iratokban számos olyan adat található, amely az összeíráskor, lustráról vagy contractióról való távolmaradásról szól,[165] de Kolozs vármegyében a meg nem jelent gyalog inszurgensekről egész lista is készült. A contractióról való késés miatt október 2-én gyalog inszurgens Fogarasi Juont néhány napi árestomba zárták.[166] A nemesi felkelés visszautasításában elöljáró Marosszék 1810-ben összeállított listáján 216 elkésett inszurgens neve szerepel.[167]

Láttuk már, hogy a nemesség egészében megfigyelhető vonakodáson kívül volt egy olyan felkelésre kötelezett réteg, amely egyenesen szembeszegült a rárótt feladat teljesítésével. Erre beszédes példa Marosszék és Udvarhelyszék esete, ahol már az összeírást is

[162] Erd. Gub. Lvt. Ir. ad 3284/1810.

[163] Erd. Gub. Lvt. Ir. ad 3284/1810. Doctori testimoniumoknak listája.

[164] Kolozs Vm. Ins. Jkv. Az 1809. nov. 2-i bejegyzés szerint Ramuntzai Nutz, aki az inszurrekciótól szabadulandó „mutató ujjait elvágta" s ezért tömlöcbe záratott; onnan kérésére úgy szabadult, hogy a katonai társzekerekhez osztották be.

[165] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 372–373., 394–395., 483/1809. stb.

[166] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 2-i bejegyzés.

[167] Erd. Gub. Lvt. Ir. ad 3284/1810.

megtagadták s ellenállásuk olyan méretű volt, hogy a gubernátorhoz is eljutott. A kapcsolatos levéltári anyag alapján részleteiben követhetők az események.

A nehézségek már az összeíráskor jelentkeztek. Az ellenállás jelei másutt is mutatkoztak, de példával Udvarhely-, és Marosszék szabad székelyei jártak elől, és Aranyosszék is engedetlenkedett. A székely székek a Kővár-vidék darabontjaival együtt szembefordultak az összeírással. Mikor Udvarhelyszéken az összeírást tovább erőszakolták, a szék épülete előtt hatalmas tömeg jelent meg és memoriumot adott át feletteseinek. A memoriumban többek között az állott, hogy „a nemesek tovább ne uralkodjanak, legyenek egyenlők a szabad parasztokkal és szabadítsák fel a jobbágyokat, legyenek ők is egyenlők. Azzal fenyegetőztek, hogy ha tovább erőszakolják az összeírást, darabokra szaggatják a permanens insurrectionalis deputációt. A széki vezetés csak a követelések teljesítésének ígéretével szabadult ki a szék székelyudvarhelyi épületéből.[168] A mozgalom átterjedt Torda vármegye egyes falvainak kisnemességére is (Túr, Komjátszeg). Valamennyien azt követelték, hogy a nemesi felkelésben való részvétel fejében mentesüljenek az adó alól. Az elégedetlenkedő falvakba vármegyei és széki tisztviselőket küldtek ki, sőt Udvarhelyszékre, a helyzet normalizálása érdekében maga a gubernátor szállt ki.[169]

Marosszéken az igazi konfliktus a lustrálás megejtése alkalmából robbant ki: a marosszéki selyei járás contribuens székely lakosai, armalisták, primipilusok és pixidariusok memóriumot intéztek tisztségükhöz, melyben kijelentették: „az őfelsége parancsolatjára készek vagyunk felszállni, de oly feltétel mellett, hogy ha őfelsége maga szentséges keze által subscribált és megpecsételtetett diplomáját hozzánk leküldi az iránt, hogy mi privilégiumunk szerint manuteneáltatunk és nemességünk megadatik, azaz azután az adó alól felszabadíttatunk". Instantiájukra a lustralis commissio augusztus 30-i válaszában „atyaiképpen" arra intette a kérvényezőket, hogy „a nemes ország rendei által meghatározott és a három nemzetek pecsétjei és szokott aláírások alatt költ és a marchalis széken felolvastattott articulusoknak engedelmeskedjenek" és magukat a „hivségtelenség bűnébe ne ejtsék."[170] A figyelmeztetést a maga részéről az augusztus 27-én Udvarhelyre érkezett gubernátor a szovátai járáshoz intézett utasítással toldotta meg. Először arra emlékeztetett, hogy a jedi lustrán „a népnek nagyrésze nagy lármát, zenebonát indítván" a „sok jámborok és józan gondolkodású nemesek és szabad székelyek" lustrálását is megakadályozta. Mivel a lustrát és az inszurrekciót a király parancsa és az ország rendjei határozták el, a törvények szerint a nemesi felkelés megtagadása „a pártütés büntetésit maga után önként vonszó vakmerő bátorság" jele. Felszólítja tehát a kerület területén lakó inszurrekcióra kötelezetteket, hogy szeptember 4-én tartandó lustralis commissio előtt Marosvásárhelyen jelenjenek meg és „csendességgel viseljék magukat."[171]

A fejleményekről a gubernátor Udvarhelyen, szeptember 3-án kelt és a marosszéki főkirálybíróhoz intézett utasításából értesülünk. Az utasításban ez állott: a lustrálást a szovátai és jobbágyfalvi események ellenére úgy kell folytatni, mintha semmi sem történt volna; a lustrálást nem kerületenként, hanem falvanként kell folytatni és sohasem délután; a lustráltakat kerületek szerint kisebb csapatokba kell beosztani és „haladék nélkül" a contractio helyére kiparancsolni, hogy azok „a rossz példa vagy a többitől vakló félelem

[168] *Jakab – Szádeczky:* Udvarhely története. I. m. 548. o.; *Szabó Nicolae:* Framantari taranesti in Transilvania in timpul razboaielor napoleoniene (1809). Studii si articole de istorie. 1970. 123. o.

[169] *Szabó Nicolae:* i. m. 121–122. o.

[170] Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.

[171] Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.

által el ne csábíttassanak," különben is „kisebb csoportokkal könnyebben lehet bírni, mint a nagyobb sokasággal: divide et impera" – vélekedik a gubernátor; helyes volna a szabadokat a nemesekkel összevegyíteni, csapataikat nemesekkel kísértetni a contractio helyére; Marosvásárhely maga is gyülekezési hely lévén, a más törvényhatóságokból összegyűlő inszurgensek jelenléte is javíthat a helyzeten; fegyvert semmiképpen nem kell a gyülekezőhelyen kiosztani, hanem csak a contractio helyén és az azzal való gyakorlást a contractio helyére kell halasztani; a renitens falvakat a fiscalis director a Királyi Táblán fogja felelősségre vonni, mégpedig a „korifeusokat, lázasztókat, gyüléstartókat, összeesküvésre való correspondentiát folytatókat." A gubernátor utasította a főkirálybírót a „követségeket viselőket elfogatni, minthogy azok a többiek felett vétkesek, hogy ezek ex vinculis megpereltetvén, keményebben büntettessenek." Végül utasításai érvényesítésére a gubernátor egy szakasz katonaság Marosszékbe küldését ígéri.[172]

Gróf Teleki Mihály marosszéki főkirálybíró 1809. szeptember 11-én jelentette a „zenebonáskodás" lefolyását, fejleményeit. A szék területén a selyei járásbeliek lustrájának Jeden kellett volna megtörténnie, de később annak helyszínét Marosvásárhelyre helyezték át. Mielőtt azonban erre sor került volna, a jobbágyfalvi és szovátai járás három küldötte pont olyan tartalmú instantiát adott át, mint a másik két processus. Mikor arra a választ megkapták, az immunis nemesek alávetették magukat a lustrának, de a népnek „nagyobb része nagy lármával hazament, útjukban hol nemest kaptak, különösen pedig insurgenst, azokat megtámadták és kergették".

Az illetékesek azonban nem hagyták abba a lustrálást, az exemptusok kötelességét pedig megmagyarázták, s arról körlevelet küldtek ki. A később érkezett tudósításokból kiderült a következő: az armalisták nagy része a szabad székelyekkel minden engedetlenségben egyetértett, Nyárádszeredán gyűlés tartását tervezték és követek küldését a két székely határőrezredhez, hogy azoktól támogatást nyerjenek, az inszurgensnek beálltakat fegyver átvételére bíztatták, hogy azzal aztán a nemeseket „dühösségeknek áldozatjaivá" tegyék. Hogy a Marosvásárhelyre lustrára összegyűlt jobbágyfalvi és jedi részről „már rebelliót indítani akaró támadást" megakadályozzák, a gubernátorhoz olyan felhatalmazásért folyamodott a főkirálybíró, hogy a helyi katonaságtól és városbírótól kérhessen segítséget, hogy a „vakmerő nép" „megzaboláztassék és legalább a lustráról és városról szélyeloszlattassék." A marosszéki főkirálybíró a szomszédos Küküllő és Torda vármegyéket kérte, hogy a rend helyreállítására lovas és gyalog inszurgenseket küldjön segítségül.[173] Az engedetlenség másik központjában, Abód községnél, szabadok és kisnemesek gyülekeztek „vasvillával, lándzsával, fegyverrel felkészülve" s csak egy lovas és egy gyalog székely határőr század tudta őket szétoszlatni.[174]

A nemesi felkeléssel való szembefordulás a legnagyobb méreteket Marosszéken érte el: a főkirálybíró jelentésében szereplő instanciában az udvarhelyiek példájára a marosszéki szabadok nem csak adójuk elengedését kérték, hanem az 1750 óta fizetett adó összegének visszatérítését is. Hogy kérésüknek nyomatékot adjanak, azt tervezték, hogy az összes grófokat, bárókat és nemeseket túszként összeszedik, az ülésező széki tisztviselőket pedig menekülésre kényszerítették.[175]

[172] Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.
[173] Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.
[174] *Jakab:* 625. o.
[175] *Szabó Nicolae:* i. m. 124. o.

Az esetről a marosszéki főkirálybíró szeptember 24-én számolt be részletes jelentésben. Eszerint az elégedetlenkedők Sóváradon szeptember 22-én gyűlést tartottak s bizonyosan nincs jó szándékuk. Egy szabadságon lévő inszurgens káplár jelentette, hogy a lázadók őt maguk közé akarták ragadni, és csak futva menekülhetett. A káplár úgy értesült, hogy a lázadók az Abódon lévő két század katonaságot akarják megtámadni. Onnan Marosvásárhelyre készülnek, hogy a főkirálybírót és a tiszteket felkoncolják, majd a nemesség ellen forduljanak „és azokat mind lemészárolják". A főkirálybíró olyan jelentést is kapott, hogy a lázadók Erdőszentgyörgyre készülnek, hogy az ott összegyűlt inszurgenseket maguk mellé vonják, ha arra nem hajlandók, agyonverjék őket, azért mert inszurgáltak. Nagy Dániel királybíró jelentette a főkirálybírónak, hogy Koronkán járván, az úton számos székely csoporttal találkozott, melyek Marosvásárhelyre igyekeztek contractióra, egy részük azóta meg is érkezett. A „gonoszabb környülállásokra" is elkészülve, a főkirálybíró a marosvásárhelyi katonai commandánssal a szükséges óvóintézkedéseket megtette. Levelét alig végezte be, máris egy írás érkezett hozzá, mely azt adta hírül, hogy a városi jegyző atyja kénytelen volt Abódról elmenekülni; segítséget kér, hogy feleségét is elhozhassa a lázadók közül.[176]

A hatalom végül is győzedelmeskedett és az ellenálló törvényhatóságok csapatai, egységekbe szervezve, ha nem is teljes számban, bevonultak az inszurrekció számára kijelölt contractiós központokba. Túri József fiscalis director a gubernátorhoz intézett október 7-i levelében a mozgalom lecsendesedéséről számolt be: a Gubernium rezolucziójára az Abódnál összecsődült székelyek hajlandók lustrálni, „Udvarhelyszék és Marosszék engedelmességet mutat" – írta és hozzátette: „ha ebben megmaradnak, talán lehetne értetlenségből és tudatlanságból ejtett hibájokat némelyeknek elmellőzni és csak a szembetűnőbb lázasztók büntetése mellett maradni; [...] mert ezen nemzetet csekély vélekedésem szerint szükséges ugyan fenyítékben tartani, de nem kellene talán most, midőn a hazának reájok szüksége vagyon, nagyon megkeseríteni".[177]

A bevonulás, fegyverzet, ruházat-felszerelés nehézségei, de főleg az egyes helyeken mutatkozó ellenállás miatt a felkelő seregek csak erősen megkésve, a nemesi felkelés meghirdetése után mintegy négy hónappal vonultak be a gyülekező központokba s még utána jó ideig szállingóztak oda felkelők.

A késlekedés miatt erős feszültség keletkezett Bécs és az erdélyi vezető réteg között. Az erdélyi vezető körök elégedetlenek voltak amiatt, hogy a nemesség alsó rétegei és a szabadok adóját nem engedték el, a bécsi udvar pedig az inszurrekció szervezésében tapasztalható késlekedést és a huzavonát hányták a keleti provinciában kormányzó híveik szemére. Bánffy György gubernátor 1809. november 20-án kelt rendeletében közölte az udvar álláspontját a törvényhatóságokkal: „Őfelségének hozzám, k. gubernátorhoz ez jelen való esztendő october holnap 30-dik napjáról költ kegyelmes resolutioja [érkezett] le, melyben az inszurrekciónak tökéletes kiállítását és ahhoz megkivántató készületeknek megszerzésében tapasztalt késedelemért, annyival nagyobb kedvetlenségét kijelenteni méltoztatott, mennyivel inkább bizonyosabb az, hogy csak egyedül Erdélyország az, mely az hosszas időktől fogva tartó hadakozásoknak terheiben és inségeiben nem részesülvén, csendes nyugodalomban tartatott, s most is, midőn minden más tartományai Őfelségének bámulatra méltó hivséggel, hajlandósággal s igyekezettel a status megtartására és gyarapítására minden erejeket fordítani és tulajdon javaikkal, bármi nagyok és

[176] Erd. Gub. Praes. Ir. 940/1809.
[177] Erd. Gub. Praes. Ir. 1117/1809.

summások légyenek is azok, áldozatokat buzgó hívséggel tenni el nem mulatják, Erdély az inszurekciónak kiállításában újabb meg újabb nehézséget keresgélni törekedik. Melyre nézve a többek közt Őfelsége az iránt különösön parancsolni méltóztatott, hogy az alatt is, míg ezen tárgyban tapasztalt késedelmeknek és ahhoz járuló hibáknak okait maga idejében tökéletesen kinyomoztatván, világosságra hozattassanak, az inszurrekció, mely némely részben az országnak éppen nem célra sietö móddal és igyekezettel traktáltatott, minden tekintetek és okok, melyek az ország becsületinek csak alacsonítására szolgálván, a közönséges jónak és Őfelsége szolgálatjának előmozdítására gátot és hátramaradást eddig elé okoztak, félre tétetvén, rövid idő alatt a legserényebb móddal s igyekezettel tökéletességre vitettessék s ez iránt Őfelségéhez háládatlan [!] alázatos jelentés küldessék fel. – Őfelsége ezen kijelentett szentséges akaratjának teljes engedelemmel kötelességévé tétetik, hogy az inszurrekció előmozdító tárgyában minden habozó gondolatokat, tétovázásokat és késedelmet maga után vonó késedelmeket félre tévén", a közjó érdekében, „az inszurrekciónak tökéletes karban való állítását minden módon és sükeres igyekezettel hivatalbéli kötelessége szerént előmozdítani és annak már egyszer leendő végrehajtását tettében is kimunkálni tulajdon feleletjek alatt esmerjék homagiálias kötelességeknek.[178]

Egyéb korabeli forrásokból is egyöntetűen kiderül, hogy az uralkodó főleg az erdélyi inszurrekció késedelmes kiállítása miatt illette szemrehányással az erdélyi hatóságokat. Ezzel összefüggésben kérte Miksa főherceg, az erdélyi nemesi felkelő sereg főparancsnoka az erdélyi gubernátort, hogy 10 naponként tegyen jelentést az uralkodónak az inszurrekció helyzetéről.[179]

3. Fegyelmezetlenség, szökés

Jól tudjuk, hogy a katonának a civil életből a hadi keretek szabályaihoz igazodó „betörése" zökkenőkkel, nehézségekkel jár. Kétszeresen érződött ez a nemesség esetében, amely eddig távolról, kiváltságaira és szabadságára büszkén, sőt előítéletekkel, nemegyszer ellenségesen tekintett a cs. kir. hadseregre. Most e hadsereg tagjaként be kellett illeszkednie annak rendszerébe, fegyelmi szabályzata előírásaiba. Nyilvánvaló, hogy a nemesi szabadság és a katonai fegyelem gyakran összeütközéshez vezetett.

A díszes egyenruha és fegyverzet nemegyszer imponált az inszurgensnek, sokaknak, különösen azoknak növelte öntudatát és önbizalmát, akik alulról emelkedtek fel. Olvashatunk olyan zsellérsorú inszurgensekről, akik „az inszurrekció alkalmatosságával vagy két lovat kaptak, s ennél fogva nagy nemes embereknek tartják magukat, [noha] semmi nemes leveleket nem tudják a bírák."[180]

A fegyvert fogott nemesség java része öntudatosan alávetette magát a hadi fegyelem követelményeinek, különösen olyan egységekben, ahol szakavatott tiszti irányítás érvényesült. Id. Wesselényi Miklós, a császári-királyi hadsereg egykori huszárkapitánya a közép-szolnoki inszurgensek parancsnoka, mint már említettük, kemény gyakorlatokkal és fegyelmi eszközökkel igyekezett hadrendre szoktatni a rábízott felkelőket. A katonák nevelése és fegyelemben tartása kitűnik mind saját levele, mind az ellene tett feljelentés soraiból. Miután megszervezte a rábízott lovasegységet, gyakoroltatta embereit; az in-

[178] Torda Vm. Lvt. Ir. 709/1809. Az Erdélyi Gubernium 1809. nov. 20-i, 9 804. sz. rendelete.
[179] *Bethlen Elek*: 219., 221. o.
[180] Torda Vm. Lvt. Ir. 1650/1812.

szurgens lovasok „nem haszon nélkül töltötték idejeket," őket saját zsibói lóiskolájában tízes csoportokban gyakoroltatta és étkeztette s ezzel megismerte őket; „adná a mindenható, hogy nemeseink mind oly szívvel volnának a király és haza iránt mind ezek" – írta. Mikor az egységébe tartozó zilahi inszurgensek nem jelentek meg Zsibón, vizsgálatot rendelt el ellenük, „a dolgot megérttette" velük, s azután rendesen megjelentek. Magatartásának magyarázataképpen ezt írta a gubernátornak: „én a nemesi szabadságot tiszteltem, de most a szomorú kéntelenség vitt erre, mert elmondhatom azt, hogy ha e nem történt volna, most és ennek utána is célt itt nem lehetetett volna vinni."[181]

Bár Újfalvy szerint az inszurgensek a „szigorú katonai fegyelembe begyakorlottak voltak,"[182] fegyelemsértés elég gyakran előfordult, sőt elmondhatjuk, az inszurrekció egyik rákfenéje éppen a fegyelmezetlenség volt. Emiatt tartotta harcképtelennek Lacuée francia ezredes is az magyar inszurrekciót, résztvevőinek lelkesedése és hazaszeretete nem pótolhatta a fegyelmet.[183] Camille de Tournon, osztrák fogságba került francia főtisztviselő 1809. évi magyarországi tapasztalatai alapján maga is feljegyezte a nemesi felkelés gyengeségeit. Megfigyelései annál értékesebbek, mert augusztus 24-én keltek, s így rávilágítanak a győri csata utáni hangulatra. Megfigyelte a sorerezredek és nemesi felkelők közti versengést, ellentétet. A sorezredek tisztjei azt vetették az inszurgensek szemére, hogy egységeik az első tűz eldördülésére megszaladtak. A nemesi felkelők viszont azt panaszolták, hogy a sorezredek nem támogatták őket. Az inszurgens tisztek képzetlenek, soha nem teljesítettek katonai szolgálatot, a seregben fegyelem nincs, senki sem tekinti komoly erőnek a felkelő sereget.[184]

Nyilvánvaló, hogy a hadivállalkozásokból való kimaradás hosszú időszaka után a nemesi felkelőknek nehezükre esett a hadi regulához való alkalmazkodás, a harcmezőn való kitartás, helytállás. A kezdet kezdetén az összeírás megtagadása, vagy az azt végző bizottság előtti meg nem jelenés, a lustráról vagy contractióról való hiányzás, a lazaság, a feladatok elutasítása, a felettesek parancsainak megszegése, a „lázítás" és a fegyelemsértés a nemesi csapatok körében éppoly gyakori volt, mint a szökés, a zászló elhagyása.

Emlékeztetünk, hogy Torda vármegye két lovas és egy gyalogszázaddal vett részt az inszurrekcióban. A csapategységek későn és kezdeti nehézségek után állottak össze. Az első riasztó hírek akkor érkeztek, mikor megkezdődött a gyakorlatoztatás. Egy lista szerint a Tordán 1809. február 9–12 között tartott gyakorlaton 88-an nem jelentek meg, a másik szerint 115-en. A kimaradás oka rendszerint betegség volt, de ilyen bejegyzések is akadnak: „Jelen volt ugyan, de vénsége mián a fegyverben magát nem gyakorlotta," „Uniformis nélkül, gyalog megjelent, de a fegyverben magát nem gyakorolta," „Megjelent ló nélkül, uniformázatlanul," „Az cathalogus olvasáson megjelent, de fegyvergyakorlaton nem," vagy hogy a gyakorlaton csak egyszer jelent meg.[185]

A contractióra vonult inszurgensek egymás után kérték a szabadságot, amit meg is kaptak. A felvonulóban lévő katonai egységek tevékenységét zavarta, hogy állományából egyesek eltávoztak, azonban súlyosabb dolgok is történtek. Jósika Miklós, a Kolozs megyei osztály commandánsa október 3-án azt jelentette, hogy egységéből több lovas inszurgens szabadságra távozott, de nem tért vissza. Másnap Bánffy Farkas gyalogsági

[181] Erd. Gub. Praes. Ir. 102/1809.
[182] *Újfalvy:* 131. o.
[183] *Kecskeméti:* 36., 43. o.
[184] *Kecskeméti:* 176–177., 274. o.
[185] Insurr. 13. cs. sz. n.

parancsnokkal együtt újabb jelentésben írta, hogy „több inszurgens atyánkfiai szabadsággal haza kéreztettek és ottan továbbra is odahaza maradtanak."[186] Sigmond Farkas szolgabíró decemberben azt jelentette, hogy kerületében három vitéz vagyon két hete otthon szabadságon, „akik a naturálékat lovaik számokra, ha szép szerént nem [...] fenyitékkel is felveszik a falusbirákon s lovaikat nyargalják-rontják."[187] Az inszurrekció végén Besztercén 1810. február 23-án készült vizsgálati jegyzőkönyv szerint az I. inszurgens gyalogezred 1. zászlóaljának második századában 37 volt a szabadságról vissza nem tértek és ugyancsak 37 a szökevények száma.[188]

A sok kivételezés, a jobbmódú, tehetős birtokos réteg távolmaradása bomlasztólag hatott az inszurrekciós erők erkölcsi tartására és megtörtént a legsúlyosabb katonai vétek is, a zászló elhagyása, a szökés. 1809 őszén Tordán készen állott a megye két lovas és egy gyalogszázada és lezajlott az ünnepélyes eskütétel is. Rövidesen azonban a hadrendbe állított egységekből megkezdődtek a szökések. Elsőként Pénteki László kapitány, lovasszázad-parancsnok jelentette szeptember 17-én a permanens deputációnak, hogy a „zászló alá béesküdt és nemes vármegye által káplárnak neveztetett Szaniszló Albert folyó hónapnak 7-kén zászlóját hűtlenül elhagyván, innen Tordáról elszökött."[189]

A szökés azonban akkor öltött nagyobb méreteket, mikor a századok contractióra, távolabbi vidékekre vonultak. Ennek rendjén Nagy Miklós kapitány, Torda vármegye másik lovasparancsnoka, 1809. szeptember 29-én azt jelentette feletteseinek, hogy kiinduláskor 6 embere és 6 lova hiányzott (az inszurgensek közül 2 szabadságon volt, 2 hír nélkül maradt el, 2 pedig egyszer sem jelent meg").[190] A már említett Pénteki lovaskapitány, aki október 3-án még büszkén jelentette, hogy vármegyéjének dicsőségére „csinosan kikészült" „ügyes századá"-val bevonult Nagyenyedre, november 5-én kénytelen volt jelentést tenni több szabadságra bocsájtott, de vissza nem tért inszurgense ügyében.[191] Nagy Miklós, egy másik századparancsnok, aki Beszterce fele vonult el egységével, november 10-én azt jelentette Vermesről, hogy a szabadságra hazabocsátottak iránt „szorosabb ügyelettel" legyen vármegyéje, majd 19 olyan inszurgens nevét sorolja fel, „kik mindnyájan magok alacsony gondolkodások szerént a nemes vármegyének és nemes századnak gyalázatjára", dezertáltak.[192] Kéri visszaküldésüket, mert különben az esetet katonai feletteseinek lesz kénytelen jelenteni.[193] Később 12 dezertált nemes ügyében tesz jelentést a szolgabíró.[194] Nagy Pál szolgabíró november 19-én még ezeknél is súlyosabb esetet említ jelentésében. Elmondja, hogy a dezertált Jákó Mihály inszurgenst Tordán megállította, ám visszatérésre szólító szavára azt a választ kapta: „Ha felakasztanak sem megyek vissza különben, hanemha vason visznek, mert én a katonai terhes szolgálatra alkalmatlan vagyok."[195] A tisztség azonban, úgy látszik, alkalmasnak ítélte, mert felhatalmazta a szolgabírót, hogy Szindről vegyen maga mellé „elegendő nemes embereket" és „katona vason" lovastól vitesse be.[196] A nyugtalanító jelenségek folytatódtak. Eperjessy

[186] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 3–4-i bejegyzések.
[187] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1301/1809.
[188] Insurr. 14. cs. 3646/1809.
[189] Torda Vm. Lvt. Ins. 388/1809.
[190] Torda Vm. Lvt. Ins. 462/1809.
[191] Torda Vm. Lvt. Ins. 475., 622/1809.
[192] Torda Vm. Lvt. Ins. 637/1809.
[193] Torda Vm. Lvt. Ins. 637/1809,
[194] Torda Vm. Lvt. Ins. 656/1809.
[195] Torda Vm. Lvt. Ins. 668/1809.
[196] Torda Vm. Lvt. Ins. 668/1809.

főhadnagy, a Torda vármegyéhez tartozó felső-kerületi lovasszázad tisztje 1809. november 21-én azt jelentette Nagyenyedről, hogy a századához tartozó 11 inszurgens a szabadságról nem tért vissza.[197]

Nem lehetett különb a helyzet Kolozs vármegyében sem. Jósika Miklós és Bánffy Farkas lovasparancsnokok október 4-én jelentették, hogy „a több inszurgens atyánkfia szabadsággal haza kéreztettenek és ottan továbbra is odahaza maradtanak. A megyei bizottmány azt határozta, hogy szólítsák fel őket visszatérésre, ha pedig „visszatérni nem akarnának, az articulusok értelmek szerént is kötve vitessenek."[198] Hogy a jelenség nem volt elszigetelt, igazolja, hogy négy nap múlva Cserei Pál kapitány lajstromot terjesztett a bizottmányhoz 21 névvel azokról az inszurgensekről, „akik magok századjától elszöktenek légyen.". A bizottmány határozata az volt, hogy vigyék őket vissza századjukhoz.[199] Kolozs megyében történt az a jellemző eset, hogy mikor Herceg Mózes szolgabíró három szökevény nemesi felkelőt megkérdezett, kinek az engedélyével tértek haza, azt felelték: „látták a többieket, más vármegyebélieket haza mendegélni, ez okból ők is hazamentek."[200]

A nemesi felkelők tömegessé váló dezertálására az erdélyi inszurrekciós sereg hadsegédje, Bethlen Elek is bőséges anyagot szolgáltat. Úgy látszik, hogy a szökések az inszurgensek északnyugat fele vezető útjának egyik állomásán már nagy méreteket öltöttek. Bethlen Elek leírja, hogy Deés városában állomásoztak a felkelők. Hozzáteszi: „Kővár-vidékéről igen kevés, mert éppen azelőtt való nap tisztjeiket megtámadták s nagyobb részük hazaszökött." Doboka megye gyalogsága hasonlóképpen „nagyobb részén elszökött, a krasznaiakból pedig öt maradott."[201] Hunyad és Zaránd vármegyék és a Fogaras-vidék felkelő gyalogságáról ugyancsak azt olvassuk, hogy „nagyobbrészt elszökött."[202] Bethlen leírja, hogy Catinelli, Maximilian (Miksa) főparancsnok egyik tisztje, erőltette a fővezért, „hogy példáért lőtessen agyon a dezertorokból," ő azonban – nyilván politikai okokból – ezt a legsúlyosabb büntetési formát nem vállalta. Végül abban maradtak, hogy minél távolabb, Besztercére kell az inszurgenseket vinni, ahol „bajosabban szökhetnek." A megnevezett irányba indultak tehát. Csakhogy a gyalogság nagyobb része Deésen megszökött, az otthonuk közelében lévő Belső-Szolnokba való gyalogosok eloszlottak, úgyhogy Bethlenben már alig volt belőlük 150. A maradékkal aztán Besztercére indultak.[203] Így folyt napról-napra a felkelő sereg apadása, öntevékeny feloszlása. Úgy látszik, hiába volt az eskütétel a zászlóra, hiába a nemesi sereg szervezeti szabályzata, hiába adták ki külön is az inszurgensekre vonatkozó büntető rendelkezéseket.[204]

A felkelő sereg elhagyása december hónap folyamán öltötte a legnagyobb méreteket. Annak rendjén Wesselényi Ferenc lovassági óbester december 7-én, Szászlekencén kelt levelében azt közölte Teleki Domokossal, Torda vármegye főispánjával, hogy az egységében szolgáló Torda vármegyei lovasszázadból 24 inszurgens dezertált. Az általa mellékelt névsorban ilyen minősítések szerepelnek: „Kolozsvári István komjátszegi lázasztó,"

[197] Torda Vm. Lvt. Ins. 695/1809.
[198] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 4-i bejegyzés.
[199] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 8-i bejegyzés.
[200] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 11-i bejegyzés.
[201] *Bethlen Elek*: 217. o.
[202] Uo. 218–221. o.
[203] Uo. 217–219. o.
[204] Az Erdélyi felkelő és hadba kimenendő Nemes Seregnek kiszabott Büntető törvények. L. Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára. Kézirattár (a Román Tudományos Akadémia megőrzésében). Nyomtatott Oklevelek Gyüjteménye. 1382/1810.

„Demeter Ferenc tordai főlázasztó," „Deési István túri legfőbb főlázasztó." Wesselényi jelentéséből kiderül, hogy a felzúdulásra akkor került sor, mikor az említett lovasszázad élére Rimanótzi kapitányt állították. Az óbester, „nehogy a zabolátlanság és az abból következhető rossz erősebben gyökereket verjen seregében," felolvasta a főispán levelét a század előtt és közölte a tiszti kinevezéseket, mire kirobbant az elégedetlenség. A rend helyreállításában a tisztek mind segítettek. Azonban „némely bárdolatlan közvitézek – írja az óbester – számba nem vévén, Rimanotzit tegnap rút szidalmazásokkal, fenyegetőzésekkel illették, egy bément a szobájába és a profontját darabokra vagdalván a lábához hányta rút szidkozódások között." Rimanótzi kénytelen volt a stábhoz menekülni. A rendet helyreállította: „két impertinensebb közvitézek, egyik tegnap, másik ma, elfogattatván, most itten vason vagynak, holnap hadi törvény által fogom dolgokat ellátttatni, ezenkivül tizenöten a közvitézek közül lóháton egész készülettel hazamentenek, ezek közül ma ketten visszajöttenek" – folytatja Wesselényi. Végül azt kéri a főispántól, hogy a listáján szereplő dezertorokat vasra verve küldje vissza.[205]

Az óbester levelére reflektálva, Teleki főispán elrendelte az insurrectionalis deputációnak, hogy „mivel a példázat el nem mellőzhető" „a lázasztóknak jegyzetteket immediate" „vason és jó őrizet alatt küldjék vissza" egységükhöz, a többivel pedig „szeliden" bánjon.[206] Noha a dezertáltak a vármegyét „gyalázatban hagyták", a polgári és insurrectionalis vezetés az ellenük való fellépés ügyében nehezen boldogult. Akkor az ezredparancsnok maga volt kénytelen Szigeti József főhadnagyot egy káplárral és hat közemberrel kirendelni, hogy „azon elszökötteket mint arestánsokat" egységükhöz visszavigyék. A lovasszázad egy másik tisztje Rimanótzit hibáztatta ugyan a lázadásért, de kijelentette, hogy mivel a szökevények „engedetlenségek és függetlenségek ennyire esméretes, nem lehet tovább a haditörvényt általhágni". A dezertorok visszahozatala azonban nehezen ment, nagy számuk miatt a Szigeti parancsnoksága alatt értük küldött egység létszámát 15-re kellett növelni. Szigeti főhadnagy a permanens bizottságtól a dezertorokat „mint arestansokat általadni, éjszakának idején a nemes vármegyében parasztstrázsákkal strázsáltatni, eddig exemptus nemeseket segítségül adni" kérte.[207] Az ügy kifejletét nem ismerjük ugyan, de így is elég sokat mondó, hogy a főhadnagy parasztstrázsákkal akarta őriztetni a megszökött nemes inszurgenseket. A hasonló jelenségek a válság mélységére és ellentmondásaira világítanak rá.

A Gubernium világosan látta a nemesi felkelés körüli bajokat s a dezertálások ügyében maga is intézkedett. December 9-én elrendelte, hogy a hazaszökött inszurgeneseket a contractio helyére utasítsák. A járások tisztjei olyan rendeléseket tegyenek a falusbíráknak, „hogy ha valamely inszurgens a contractiora el nem menne vagy onnan hazajönne, azt huszonöt pálca büntetése alatt töstént jelentsék," a szökötteket pedig a szolgabíró idézze maga elé és utasítsa a contractio helyére, ha pedig nem hajlandók engedelmeskedni „azokat brachiummal fogattassa el és küldje vissza a contractio helyére," s ugyanaz történjék „minden lappangó inszurgensekkel." Végül a Gubernium afelől intézkedett, hogy rendeletét az ezredparancsok hirdettesse ki, a szabadságra bocsátottakat lássák el bizonyságlevéllel s azok otthon a szolgabírák előtt jelentkezzenek.[208]

[205] Torda Vm. Lvt. Ins. 720/1809.
[206] Torda Vm. Lvt. Ins. 720/1809.
[207] Torda Vm. Lvt. Ins. 726–727/1809.
[208] Torda Vm. Lvt. Ins. 722/1809.

A szökések számának nagyfokú növekedése azzal is összefüggött, hogy megszűnt a háborús állapot. Napóleon Franciaországa 1809. október 14-én a schönbrunni béke megkötésére kényszerítette az osztrák császárságot, amely a sorozatos vereségek után nagy területi veszteségeket szenvedett. A békekötés híre nyilván az erdélyi inszurgensekhez is eljutott, akik immár arra hivatkoztak, hogy szolgálati kötelességük a háború idejére szólt, fegyverben tartásuk tehát a hadi helyzet megszűnése után már nem indokolt. Az inszurrekciót azonban csak később oszlatták fel, így az abban résztvevőkre a katonai rendszabályok érvényben maradtak.

A fegyelmezetlenség elleni fellépés ügyében ütköztek a nemesi jogok és a katonai törvények. Felsőbb rendeletre hivatkozva a Gubernium közölte a törvényhatóságokkal, hogy az uralkodó az inszurgensek feletti ius glaudiumot Vinzenz Kollowratra ruházta. Torda vármegye azonban tiltakozott a rendelet ellen, azzal érvelve, hogy a döntés a diétai határozattal ellenkezik.[209] Az ellentétes álláspontok miatt a rendteremtés nehézségekbe ütközött.

Az osztrák birodalom háborús időszakáról tudjuk, hogy szökések a sorezredekben is előfordultak, az 1809. évi inszurrekció azonban bebizonyította: nem csak a reguláris csapatok kötelékeinek parasztkatonáinál esett meg, hanem a nemesi csapatok sorait is bomlasztották a zászlójukat hűtlenül elhagyók. Sőt: a sorezredekben kisebb arányban találunk dezertáló katonákat, mint a nemesi felkelők között. A jelenséget főleg az magyarázza, hogy az egyszerű katonák teljesen ki voltak szolgáltatva a katonai fegyelemnek és a feudális rendszernek, de a nemesi felkelők mindvégig élvezték a kiváltságos helyzetükből adódó előnyüket, a törvényhatóságok, sőt a Gubernium bizonyos fokú védelmét.

A szökések nagy száma jelezte, hogy a nemesi felkelés ősi intézményének végleg leáldozott s ez a hadviselési forma korszerűtlenné vált. Az erdélyi inszurrekciós hadsereg nem csak létszámában maradt el a várakozástól, fegyverzet, felszereltség, katonai tudás, kiképzés, tapasztalat, harcedzettség tekintetében bizonyult elavultnak, hanem ami a legfontosabb: erkölcsi tartásában és fegyelmében is megrendült. Érdekes módon az egyik francia megfigyelő a nemesi felkelés intézményének létjogosultságát vallotta. Adrien Lezay-Marnesia, aki Napóleon megbízásából 1802-ben járt Magyarországon, védelmi célokra alkalmasnak tartotta a különben a középkorból örökölt intézményt, mely egykoron dicső nevet szerzett a nemességnek. Lezay szerint a magyar katona nagyon bátor, s egy olyan nép esetében, ahol fiatal és öreg, férfi és nő egyaránt jó lovas, az inszurgensek egységeit, mint könnyű lovasságot, jól lehetne katonailag hasznosítani. Mégpedig úgy, hogy katonáit évi gyakorlatokkal, tapasztalt tisztekkel jól ki kellene képezni s ilyenképpen ez a hadsereg, olyan uralkodóval az élen, aki fel tudja ébreszteni a magyar szellemet, legyőzhetetlen volna.[210]

Az erdélyi inszurrekció története a borúlátókat igazolta. Közéjük tartoztak azok a francia diplomaták–ügynökök, akik az 1800-as évek Magyarországa felől informálták feletteseiket. A megbízottak magyar inszurrekcióra vonatkozó megállapításai–sejtései–jóslatai az erdélyi nemesi felkelésre még fokozottabban érvényeseknek bizonyultak. Közülük Gérard Lacuée ezredes, a bécsi francia követség titkára, egy hónapos magyarországi tartózkodás után festett részletes képet az inszurrekcióról; szerinte annak állománya (különösen a lovasság) jó, tisztjei azonban – akik a főrangúak közül kerülnek ki, nem ismerik a hadművészetet és saját nemzetüktől is elidegenítettek – rosszak. A katonák bá-

[209] Torda Vm. Lvt. Ins. 697/1809.
[210] *Kecskeméti:* 91–92., 243. o.

torsága nem ellensúlyozza fegyelmezetlenségüket és tapasztalatlanságukat, s megítélése szerint az inszurgensek nem képesek helytállni a tüzérség előtt.[211]

Végül az inszurrekciót 1810. február 10-én feloszlatták. Hogy a keretei közt mutatkozó megannyi nehézség ellenére megszűnése olyan későn következett be, a bécsi udvar távlati terveivel magyarázható.

Az inszurgensek jó része szívesen tetszelgett a díszes egyenruhában, de a hadi szolgálattal járó megpróbáltatásokhoz és katonai szigorhoz nem tudtak alkalmazkodni. Azaz nem tudták teljesíteni azokat a feltételeket, amelyeknek alapján őseik századokkal azelőtt nemesi rangot, kései utódaiknak pedig kiváltságos helyzetet, adómentességet szereztek. Ausztria hadrendszere felett is eljárt az idő, de a nemesi felkelés még ahhoz képest is korszerűtlen volt, éles ellentétben a Habsburg Birodalom legfőbb ellenségének számító Franciaországgal, ahol a polgári forradalom után új, általános hadkötelezettségre, egyéni adottságokra és kezdeményező képességre alapozott, magas fokú erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező, forradalmi stratégiát és taktikát követő hadsereg született. Míg a francia hadseregben minden közlegény a „tarsolyában hordta a marsallbotot," az osztrák ármádiában, éppúgy, mint a nemesi felkelőknél, a tisztikarban a tehetséggel és rátermettséggel szemben a társadalmi rang meghatározó elsőbbséget élvezett.

*

Az előbbiek során láthattuk, hogy az erdélyi inszurrekció kudarcához, törvényes alapjának tisztázatlansága mellett, sok tényező együttes hatása vezetett. Jakab Elek az okokat összegezve azt írja: „a fölkelésre kötelesek nagyobb részének szegénysége, az adó alóli mentesítésükről hozott két törvény meg nem erősítése, a fölkészülés, oly sok anyagnak, lónak, ruhának és fegyvernek megszerzése nehézségei, fegyverkészítők s iparosok hiánya" járult hozzá a késedelemhez és nehézségekhez.[212]

Az említett okokban benne foglaltatik, hogy a bécsi vezetés és az erdélyi kormányzat között sem volt meg az összhang. Ismét Jakab Eleket idézzük, aki szerint „Bánffy éppen amily hű és odaadó volt az uralkodó irányában, oly sérthetetlennek tartotta hazája közjogát." A gubernátor az inszurrekció szintjén nem akarta bevezetni az osztrák uralkodó körök által javasolt katonai rendszert, s ezzel védeni igyekezett az alkotmányos álláspontot. Állította, hogy Erdély gyorsan létesítendő nemesi védereje kiállításának feltétele az országgyűlés tartása, valamint a kisnemesség, s a szabad székelység adó alóli felmentése.[213] 1809-ben tartottak ugyan diétát, de azon érdemben csak a felkelő sereg kiállítását tárgyalták meg. A felkelni köteles kisnemesség és székelység adó alóli felmentéséről hoztak ugyan törvényt, de annak megerősítése az uralkodó részéről nem történt meg.

A hátráltató tényezők egyikét Bethlen Elek hadsegéd adta Miksa főherceg, főparancsnok szájába, aki a gubernátor szemére vetette, hogy „nem elég szemesen vigyázott az inszurrekció kiállítására, a permanens deputáció munkáit, melyekben annyi az exemptio, máig is meg nem vizsgálta."[214] Mikes János guberniumi tanácsos a napóleoni hadak elől tatai Esterházy kastélyba menekült uralkodónál tett látogatása után közvetlen

[211] *Kecskeméti:* 2–3., 237. o.
[212] *Jakab:* 627. o.
[213] Uo. 636. o.
[214] *Bethlen Elek:* 219. o.

forrásból erősítette meg Miksa kifogásait. Miksa főherceg az udvarban azzal vádolta meg a gubernátort, hogy nem közölte vele az insurrectionalis összeírás adatait; kétségbe vonta a gubernátornak azt a kifogását, hogy a kisnemesek és armalisták az adóelengedés uralkodói elmaradása miatt nem akarnak inszurgálni; állította, hogy a megyei és széki tisztek nem jártak el pártatlanul, mert „a gazdagok otthon hagyattattak, a szegények, ha törvény szerént exemptusoknak kellett volna lenniek, a kimenetelre erőlttettek."[215] Mikes az uralkodó előtt azzal védelmezte az erdélyi rendeket, hogy az adómentesség ígéretének be nem váltása esetén a felkelt kisnemesek–szabadok „azt a fegyvert, melyet mű nekiek vittünk, ellenünk fogják fordítani".[216]

Világos tehát, hogy 1809-ben az inszurrekció két vonatkozásban is központi kérdéssé vált: egyrészt a bécsi udvar és az erdélyi rendek közti viszony, másrészt a belső társadalmi feszültségek vonalán. Az erdélyi vezető körök Bécs iránti hűségből és önvédelemből egyaránt teljesíteni akarták a nemesi felkeléssel kapcsolatos uralkodói elvárásokat, ugyanakkor azonban számolniok kellett a feudális hierarchia alsó grádusán elhelyezkedő kisnemesek, armalisták, szabadok törvényes jogaival, igényeivel, követeléseivel, de legalább annyira a jobbágyság elégedetlenségével. Bécs nehéz helyzetében talán hajlott volna a nemesi felkelők adójának elengedésére, ezzel szemben olyan „permanens insurrectio" létesítését tervezte, amely az állandó hadsereggel, azaz a sorezredekkel egyenrangú, korszerű katonai erőt biztosít a számára. Ezért mintegy kísérletképpen tartotta fegyverben a nemesi felkelőket még négy hónapig a Franciaországgal kötött béke után is. Az 1809. évi inszurrekció lefolyása és a hadiesemények bebizonyították, hogy Bécs terve Erdély esetében lehetetlenség.

Az inszurrekció történetéből adódó következtetéseket a reformerek is levonták. Számot vetettek azzal, hogy az erdélyi nemesség és főnemesség körében már feledésbe mentek az ősi harci erények, a nemesifjak jelentős része fizikailag és felkészültségénél fogva nem alkalmas hadműveletekben való részvételre. Azért helyezett olyan nagy súlyt Wesselényi Miklós a nemesség sportolásba való bevonására, a lótenyésztésre, a lovaglás, a vívás és a vadászat gyakorlására, amelyek alkalmasak a lelkierő, a bátorság, az akarat és a kitartás fejlesztésére, valamint a megpróbáltatások elviselésére.

[215] Erd. Gub. Pracs. Iktatatlan iratok. 3. cs. Gr.Mikes János – Bánffy Györgynek. Tata, 1809. nov. 5.
[216] Erd. Gub. Praes. Iktatatlan iratok. 3. cs. Gr.Mikes János – Bánffy Györgynek. Tata, 1809. nov. 5.

RÖVIDÍTÉSEK

Áll. Lvt. Kv.	Állami Levéltár, Kolozsvár
Erd. Gub. Lvt. Ir.	MOL Erdélyi Gubernium Levéltára. Iratok
Erd. Gub. Praes. Ir.	MOL Erdélyi Gubernium Levéltára. Praesidialia. Iratok
Erd. Kanc. Praes. Ir.	MOL Erdélyi Kancellária Levéltára. Praesidialia. Iratok
Erd. Nzt. Múz. Lvt.	Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)
Insurr.	MOL Erdélyi Gubernium Levéltára. Insurrectionalia
Kolozs Vm. Ins. Jkv.	Kolozs Vármegye insurrectionalis jegyzőkönyve, 1809
MOL	Magyar Országos Levéltár
Torda Vm. Lvt. Ins.	Torda Vármegye Levéltára. Insurrectionalia, 1809. (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)
Torda Vm. Lvt. Ir.	Torda Vármegye Levéltára. Iratok (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)
Torda Vm. Lvt. Praes.	Torda Vármegye Levéltára. Praesidialia. Iratok. (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)

Elek Csetri

THE TRANSYLVANIAN INSURRECTION IN 1809

Summary

There has not been an original work written on insurrection in the past fifty years, while the general works refer to the issue as being well known. The French diplomats and strategists of the revolutionary and Napoleonic era showed surprisingly great concern about the matter of the Hungarian insurrection, although they did not discuss Transylvania separately. Beside the question of Transylvanian independence, insurrection also throws light on the internal situation of the region, and the mentality of its ruling class, reveals the complete structure of the Transylvanian society, and the troubles between the society and central power.

Ever since its development in the middle ages, Hungarian nobility had proudly declared that they had paid with their lives for the homeland. The primary basis for their privileges was the undertaking of compulsory military service, and in return they enjoyed tax exemption. In the past, learning to fight used to be an integral part of a nobleman's life, from the beginning of the 18th century, however, they had not been employed for real military purposes any more, as the wars were already waged by well trained regular regiments. The wealthy segment of nobility, aristocrats and the landed gentry, lived in their courts and manors, and followed a patriarchal course in life, while the members of the lower nobility were poor agriculturists, principally at the living standard of the serfs. Thus, with the declaration of insurrection, the nobility had to be called either from the atmosphere of the manors or from the plough-stock, to be organised into battle units, and to be trained to handle the weapons and firearms.

Beside its unclear legal background, the failure of the Transylvanian insurrection stemmed from several other elements, too. In 1809, the Transylvanian leading circles wanted to fulfil their duty in connection with the insurrection, both in testimony of their loyalty to Vienna and in self-defence, but they also had to reckon with the legal rights and the equitable claims of the lower nobility, as well as the discontent of the serfs. In the difficult situation, Vienna might have inclined to release the nobility from its obligation of taxpaying, whereas they planned the establishment of

„permanent insurrection", which would have secured a modern military force, ranking with the regular regiments. In 1809, the process of the insurrection and the war events made it clear that the plan of the court was impossible to implement in the case of Transylvania.

The contemporaries themselves had to draw the conclusions: the ancient military virtues had long since been forgotten among the Transylvanian nobility and aristocracy; most of the young noblemen were unfit for military service both physically and from the point of view of training. And there were many more factors that collectively doomed the insurrection to failure: the majority of those obliged to rise up lived in poverty; the ratification of the two tax exemption laws had not occurred; difficulties arose with the preparations, and in obtaining the supplies, horses, uniforms and weapons; and there was a lack of gunsmiths and craftsmen.

Elek Csetri

L'INSURRECTION DE 1809 EN TRANSYLVANIE

Résumé

Ces cinquante dernières années, aucun ouvrage spécial n'a traité l'insurrection, toutefois les grands travaux de synthèse parlent évidemment de ce sujet. Il est frappant que la diplomatie et la stratégie françaises de l'époque révolutionnaire et napoléonienne se soient beaucoup intéressées à la question de l'insurrection hongroise bien que leurs documents ne traitent pas particulièrement de la Transylvanie. Hormis la question de l'indépendance de la Transylvanie, l'insurrection éclaire la situation intérieure de cette région, la mentalité de sa classe dirigeante en révélant également l'organisation de toute la société de la Transylvanie et les problèmes relationnels entre la société et le pouvoir central.

Depuis sa naissance au Moyen Age, la noblesse hongroise déclara avec fierté qu'elle payait son impôt avec son sang. Ses privilèges furent surtout basés sur ses obligations militaires en échange desquelles elle fut exonérée d'impôts. Autrefois l'apprentissage du métier de la guerre fit partie intégrante de la vie de la noblesse, mais au cours du dernier siècle, celle-ci ne fut plus utilisée sur le plan militaire, car c'étaient des troupes régulières bien entraînées qui furent engagées dans les guerres. La couche aisée de la noblesse mena une vie patriarcale dans les châteaux et les manoirs de l'aristocratie et de la moyenne noblesse, tandis que les petits nobles, les propriétaires d'un seul terrain et les nobles sans terre vécurent comme des paysans et des serfs pauvres. C'est dans ce contexte qu'il fallut mobiliser la noblesse, au moment de la déclaration de l'insurrection, l'organiser dans des unités de combat en les entraînant au maniement des armes et des armes à feu.

Outre le problème de sa base légale, de nombreux facteurs contribuèrent à l'échec de l'insurrection de Transylvanie. En 1809, les cercles dirigeants transylvaniens, par loyauté envers Vienne et par autodéfense, voulurent satisfaire les exigences impériales concernant l'insurrection de la noblesse. Cependant ils durent compter avec les droits et les revendications de la petite noblesse et d'autres éléments libres de la société, mais aussi avec le mécontentement des serfs. Vienne, en situation difficile, aurait peut-être accepté d'exonérer de l'impôt la noblesse insurgée, mais elle envisagea de créer une „insurrection permanente" susceptible de lui assurer une force militaire moderne équivalente aux troupes régulières. Le déroulement de l'insurrection de 1809 et les actions militaires ont démontré que le projet de Vienne était irréalisable en Transylvanie.

Les contemporains devaient aussi en tirer les enseignements: les vertus guerrières ancestrales étant tombées dans l'oubli, la plupart des jeunes nobles n'étaient plus aptes à participer aux opérations militaires à cause de leur état physique et de leur impréparation. L'insurrection était vouée à l'échec en raison de la pauvreté de la plupart des personnes obligées d'y participer, de la non reconduction des deux lois sur leur exonération d'impôt ainsi que des difficultés de la préparation, de l'acquisition du matériel, des chevaux, des vêtements et des armes nécessaires.

Elek Csetri

DIE INSURREKTION IN SIEBENBÜRGEN IM JAHRE 1809

Resümee

Im vergangenen halben Jahrhundert entstand keine eigenständige Arbeit über die Insurrektion, aber die großen zusammenfassenden Werke beschäftigen sich natürlich mit dieser Frage. Überraschender Weise spielte die Frage der ungarischen Insurrektion in der französischen Diplomatie und Strategie der Ära der Revolution und Napoleons eine bedeutende Rolle, obwohl in den entstandenen Schriften Siebenbürgen nicht separat behandelt wird. Außer der Frage der Selbständigkeit Siebenbürgens beleuchtet die Insurrektion die innere Situation des Landes und die Mentalität der herrschenden Gesellschaftsschicht. Es kommen die Struktur der gesamten Gesellschaft von Siebenbürgen, sowie zahlreiche Probleme der Beziehung zwischen der Gesellschaft und der zentralen Macht zur Geltung.

Der ungarische Adel verkündete seit seiner Entstehung im Mittelalter stolz, dass er die Steuern mit seinem Blut zahle. Grundlage seiner Privilegien war vor allem das Annehmen der Wehrpflicht. Als Gegenleistung genoss der Adel Steuerfreiheit. Es gab Zeiten, als das erlernen des Soldatendaseins zum natürlichen Lebensstil des Adels gehört hatte. In den vergangenen hundert Jahren kam es jedoch nicht mehr zur tatsächlichen militärischen Inanspruchnahme der Adeligen; in den Kriegen kämpften nunmehr gut ausgebildete reguläre Regimenter. Der wohlhabende Teil des Adels führte in den Schlössern und Herrenhäusern der Aristokratie und des mittleren Adels ein patriarchalisches Leben. Die kleinen Adeligen verfügten dagegen nur über ein Grundstück, oder waren Briefadelige, arme Landbauern, die größtenteils auf demselben Niveau lebten, wie die Leibeigenen. Mit der Bekanntgabe der Insurrektion musste der Adel also aus dem Milieu der Schlösser und Kurien, sowie der Pflüge gelockt, in Kampfformationen organisiert und zum Waffengebrauch ausgebildet werden.

Zum Fiasko der Insurrektion von Siebenbürgen führte neben der Ungeklärtheit ihrer gesetzlichen Grundlage das Zusammenwirken vieler Faktoren. Die führenden Kreise Siebenbürgens wollten 1809 aus Loyalität zu Wien und aus Notwehr heraus die Erwartungen des Herrschers bezüglich der adeligen Insurrektion erfüllen. Sie mussten aber auch mit den gesetzlichen Rechten und Forderungen des Klein- und Briefadels, bzw. der Freien, sowie mit der Unzufriedenheit der Leibeigenen rechnen. Wien hätte in der schwierigen Situation, in der es sich befand, die Steuern der adeligen Insurgenten vielleicht entlassen, demgegenüber plante es die Einführung einer „permanenten Insurrektion", die Wien eine mit den Linienregimentern gleichrangige, zeitgemäße militärische Kraft gesichert hätte. Der Ablauf der Insurrektion des Jahres 1809 und die Kriegsereignisse bewiesen, dass der Plan Wiens im Falle Siebenbürgens unmöglich ist.

Die Konsequenzen mussten bereits von den Zeitgenossen gezogen werden: die uralten Kampftugenden gerieten im Kreise des Adels und der Aristokratie in Siebenbürgen in Vergessenheit; ein bedeutender Teil der adeligen Jugendlichen war aufgrund des physischen Zustandes und der Unvorbereitetheit nicht dazu geeignet, an Kriegsoperationen teilzunehmen. Die Insurrektion musste ein Fiasko werden, weil der größere Teil der zur Insurrektion Verpflichteten arm war, weil die beiden Gesetze über ihre Steuerfreiheit nicht sanktioniert wurden, weil es Schwierigkeiten in der Vorbereitung gab, weil das viele Material, die Pferde, die Kleidung und die Waffen nur schwer besorgt werden konnten, und weil ein Mangel an Waffenschmieden und anderen Handwerkern herrschte.

Элек Четри

ТРАНСИЛЬВАНСКАЯ ИНСУРРЕКЦИЯ 1809 ГОДА

Резюме

В последние полстолетия не появилось отдельной работы об инсуррекции (вооруженном восстании), однако большие обобщения очевидно говорят об этом. Поразительно многих деятелей французской дипломатии и стратегов эпохи Наполеона занимал вопрос венгерского вооруженного восстания, хотя в своих документах вопрос о Трансильвании отдельно они не обсуждают. Помимо вопроса, касавшегося автономии Трагнсильвании инсуррекция проливает свет так же на внутреннее положение страны и отражает менталитет господствовавшего класса, вскрывается структура всего Трансильванского общества, целый ряд проблем, имевших место в отношениях между обществом и центральной властью.

Венгерское дворянство, начиная с момента его складывания в средних веках, с гордостью заявляло, что оно платит налог своей кровью. Основой привилегированности дворянства является в первую очередь его безусловная воинская повинность, взамен которой оно пользовалось осуобождением от уплаты налогов, В былые времена усвоение воинского ремесла относилось к нормальным жизненным функциям, однако в последние сто лет действительная служба дворянства с оружием в руках уже не имела места, В войнах теперь проливали кровь уже хорошо обученные полки призывников. Более состоятельная часть дворянства, аристократия и среднее дворянство вели патриархальный образ жизни в своих замках и поместиях, в то время как мелкое дворянство, владельцы одного участка, армалисты были бедными земледельцами, в большинстве своем они влачили жалкое существование примерно на одном уровне с крепостными. Таким образом, нужно было вырвать дворяество из атмосферы замков и барских домов, оторвать от плуга земледельцев и провозгласить инсуррекцию, организовать дворянство в боевые подразделения и обучить обращению с оружием.

К поражению инсуррекции в Трансильвании, наряду с невыясненностью законных оснований ее, привело совместное воздействие множества факторов. Руководящие круги Трансильвании в 1809 году по причине преданности Вене и в целях самозащиты хотели выполнить требования правителя, связанные с дворянским восстанием, однако необходимо было принимать в расчет законные права и требования мелкого дворянства, армалистов, свободного люда, и даже недовольство крепостных крестьян. В тяжелой ситуации Вена, пожалуй, согласилась бы упразднить налоги дворянских повстанцев, в противоположность этому она предусматривала создание „перманентной инсуррекции", что обеспечивало бы для нее равную призывным полкам, современную военную силу, Но протекание вооруженного восстания и военные события в 1809 году доказали, что план Вены в отношении Трансильвании был неосуществимым.

Выводы должны были сделать уже сами современники: в кругу дворянства и высшего дворянства Трансильвании уже были позабыты боевые доблести старых времен, а значительная часть молодого дворянства уже в силу своего физического состояния и отсутствия воинской подготовки не была пригодна к участию в боевых операциях. Бедность большинства обязанных участвовать в вооруженном восстании, факт неподкрепления двух законов об освобождении от налогов, трудности подготовки, приобретения массы вещевого снаряжения, лошадей, обмундирования и оружия, отсутствие мастеров-оружейников, ремесленников – все это обрекло на провал готовившуюся инсуррекцию.

Budapest, 2003.
160 o. + 12 sztlan o. ff.
képmelléklet
1500.- Ft
ISBN 963 506 552 3
ISSN 1586-5886

Pollmann Ferenc:

Balszerencse, semmi más?
Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása

A magyar hadtörténetírás mindmáig adós az első világháború magyar, illetve magyar kötődésű hadvezéreinek életrajzával. Tersztyánszky Károly császári és királyi vezérezredes életéről és pályafutásáról is ez az első, hosszabb lélegzetű tanulmány.

A magyar történelem egyik legrégibb nemesi családjának nevét viselő tábornok pályaképének megrajzolása azért fontos, mert tevékenységét – és főleg gyakori konfliktusait – a kor számos belpolitikai problémájával is közelebbi kapcsolatba hozták. Bár magas rangot és pozíciót ért el, a tehetségéhez és képességeihez méltó siker elmaradása miatt elégedetlen volt, úgy érezte: az igazi dicsőség elérésében csupán a balszerencse akadályozta meg...

Tersztyánszky karrierjét éppen a konfliktusai teszik érdekessé. Ráadásul e konfliktusok nem csupán katonákkal, hanem esetenként civil politikusokkal is szembeállították őt: történelmünk egyik igen mozgalmas periódusában – közvetlenül az első világháborút megelőző két esztendőben – a budapesti hadtest parancsnokaként a honi belpolitika bonyadalmaiba is belekeveredett. Tevékenysége ezért nem pusztán önmagában, hanem a hadtörténetírás egyik örökzöld problémájának, a hadsereg és a politika mindenkori viszonyának szemszögéből is figyelemre méltó.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Millenniumi Könyvtára 3.

Balassi Kiadó

MŰHELY

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

GRÜNINGER ŐSNYOMTATVÁNYÁNAK TÖREDÉKE A HADTÖRTÉNETI KÖNYVTÁRBAN

2003-ban került sor a könyvtár egyik, a Szent Korona történetét tárgyaló nyomtatványának – Révay Péter: „De monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem". Francofurti, 1659. Helyi jelzete: 7070-2, RMK III 2058 – restaurálására a Magyar Nemzeti Múzeumban. A választás éppen rossz állapota miatt esett Révay Péter könyvének második, bővített, már csak a szerző halála után megjelent kiadására. A könyv kötéstáblájából kerültek elő egy XVI–XVII. századi német nyelvű könyv makulatúrájának lapjai. A könyvet a fejlécen futó élőfej alapján – „catholisch Paradeyssgärtlein" – eddig nem sikerült azonosítani. A rendkívül kisméretű (tizenhatodrét), ám a lapok alapján legalább 376 lapos nyomtatvány római katolikus imádságos könyv, részben a liturgikus évet követve ad napi (antiphona, collecta) imádságokat.

Emellett előkerült egy, fólió méretű, egylapos, mint Borsa Gedeon sejtése beigazolódott, ősnyomtatvány-töredék. A töredék műfaja bibliakommentár, szerzője a klasszikus kommentárszerzők egyike, a ferences Nikolaus de Lyra (* ca. 1270, † 1349), akinek kommentárját már a magyarországi Képes krónika szerkesztője is használta.. Az 1320 körül íródott „Bibla latina cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Gillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi replicisque Matthie Doering. Add. Nicolaus de Lyra: Contra perfidiam Iudeorum." (G. W. 4292) című nyomtatvány kiadási helye Strassburg, megjelenési éve 1492. november 3., nyomdásza pedig Johann Reinhard Grüninger.[1] Töredékünk a négykötetes kommentár harmadik kötete (348 ff.) 236. lapjának recto és verso oldala,[2] az ótestamentum egyik könyve, a nagyprófétáké sorának végén álló Dániel könyve 10–11. fejezetét magyarázza.

Nikolaus de Lyra kommentárját már az ősnyomtatványok időszakában is többen, több helyen (Velence, Nürnberg) megjelentették. Az ősnyomtatványok katalógusa Anton Koberger négy Nikolaus de Lyra-kiadásáról tud; a nagy sikerre való tekintettel 1485-ben, 1487-ben, 1493-ban és 1497-ben is megjelentette [3]. Érdekes, hogy a szöveg oldalankénti elosztása azonos és közös a Koberger által Nürnbergben 1485-ben (GW 4288) és 1487-ben kiadott Nikolaus de Lyra kommentárokéval (GW 4289), azaz a szedők előtt egy Koberger-féle szöveg volt, s az oldalon belül csak a sorok elrendezését változtatták, a szöveg mennyiségét nem. A különbség csak annyi, hogy a szövegen belül más és más szavakat rövidítettek, vagy a számneveket az egyik nyomtatványban betűvel szedték, a

[1] *E. A. Gosselin:* A Listing of the Printed Editions of Nicolaus de Lyra. *Traditio* 26. (1970) 399–426. o.

[2] Az ÖNB általunk használt példánya (20.B.1) kézzel írt fóliószámokkal volt ellátva. A nyomtatványokat a Collegium Hungaricum ösztöndíjának köszönhetően a bécsi Nemzeti Könyvtár Régi nyomtatványok Tárában volt módom kézbe venni és összehasonlítani. Itt köszönöm meg Borsa Gedeon önzetlen és pontos tanácsait.

[3] Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Nr. 4288., 4289., 4293., 4294.

másikban számmal. A kiadói gyakorlat mindenesetre az egyszer kidolgozott oldalbeosztástól új kiadások, és értelemszerűen új szedések esetében sem tért el.

A XII. századi Petrus Lombardus († 1160)-kéziratok óta kiadástechnikailag a legnagyobb problémát mindig a szöveg és kommentár egymáshoz rendezése jelentette, vagyis hogy a szöveg és a hozzá tartozó kommentár lehetőleg egy oldalra kerüljön, vagy legalább igen közel egymáshoz, az utalási rendszer (a szöveg aláhúzása vagy a betűs jegyzetutalás) egyértelmű legyen, s pazarló módon ne maradjon üres hely a sorok között.[4] A kezdeti, kéziratos glossa ordinariák 10–20 kötetet is elfoglaltak, teljes birtoklásuk céltudatos és költséges törekvést feltételezett az egyházi könyvtárak részéről. Nyomtatott formában is közel 1200 fóliónyi volt terjedelmük, négyféle betűnagysággal készültek (élőfej-, szöveg-, kommentár- és lábjegyzet-betű), négy kötetben árusították őket. A terjedelmet tovább növelte, hogy 1495-ben Velencében egyesítették a hagyományos glosszát és Nicolaus de Lyra szövegét, de 1502-ben már csak terv marad, hogy mindehhez még Hugo de S. Caro szövegét is hozzáadják.[5]

Koberger későbbi nyomtatványaiban, így 1493-ban (GW 4293) majd 1497-ben tökéletesítette a hivatkozási technikát:[6] a jegyzetbetűk, jól láthatóan, már a bibliai szöveg két hasábja között futnak, a margón a bibliai párhuzamos helyeket s a bibliai szakaszokat tagoló nagybetűket is feltüntette, sőt a tájékozódás megkönnyítésére tartalomjegyzéket is mellékelt és megjelentek a nyomtatott fóliószámok is.[7] Ehhez képest töredékünk 1492-es kiadása elavultnak tekinthető, noha bécsi példányának possessorai becsben tartották, s kiszínezték a fametszeteket. Ilyenre volt egyébként példa, Johann Sieber 1488-as lyoni Nikolaus de Lyra kiadása a Koberger-féle 1485-öst követte (GW 4290). Mindez persze kevésbé meglepő, ha tudjuk, hogy Grüninger a Koberger-kiadás fametszeteit is átvette, amint arra Albert Schramm felhívta a figyelmet.[8] Pedig Grüningernek is volt tapasztalata az ilyen típusú művekkel, hiszen 1484-ben egy glosszákkal ellátott egyházjogot jelentett meg.

A töredékkel kapcsolatban nincsen sok értelme felvetni, hogy használták-e Magyarországon, hiszen a Grüninger-nyomtatványok Európa-szerte ismertek voltak, a jelen kötetből ma is hat, részben töredékes példányt őriznek a hazai könyvtárak.[9] Még adatunk is maradt arról, hogy egy Ulrich von Schmalstein nevű könyvkereskedőnek 1493-ban 30 példányt (azaz 90 kötetet) adott át értékesítésre.

Az említett nyomdászok, a strassburgi Johann Grüninger[10] és a nürnbergi, Anton Koberger (1440–1513) a korszak ünnepelt és sikeres vállalkozói voltak. A württembergi Marktgrüningerből származó, eredetileg Reinhard nevű, majd Grüningerként hírnevet szerzett nyomdász 1480 körül tűnt fel Bázelban, majd 1482-ben telepedett le Strassburgban.

[4] *J. P. Gumbert:* The Lay Out of the Bible Glos in Manuscript and Early Print. In *Paul Saenger-Kimberly van Kampen* (ed.): The Bible as Book. The First Printed Editions. London-New Castle, 1999, 7–13. o.

[5] *Karlfried Froehlich:* An Extraordinary Achievement. In: The Bible as Book. I. m. 15–21. o.

[6] *Paul Saenger:* The Impact of the Early Printed Page on the Bible. In: The Bible as Book. I. m. 31–51. o.

[7] A fóliószámok elsőként Günther Zainer 1476-os német bibliájában jelennek meg, de latin bibliájában 1478-ban Koberger is alkalmazta.

[8] *Albert Schramm:* Der Bilderschmuck der Frühdruck. Bd. 20./1. Die Stassburger Druck. Leipzig, 1937. 85. o. Egyúttal le is közölte a kötet fametszeteit.

[9] *Sajó Géza – Soltész Erzsébet:* Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. 1. k. Budapest, 1970, Nr. 669. Nicolaus de Lyra hazai népszerűségére l. *Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára:* Bibliotheca Hungarica. 1-3. k. Budapest, 1988–1994. mutatóit.

[10] Róla összefoglalóan *P. Amelung* in Lexikon des gesamten Buchwesens. 2. kiad. Stuttgart, 1987. 3. k. 288–289. o.; *Francois Ritter:* Histoire de l'imprimerie Alsacienne aux XVe et XVIe siècle. Strasbourg–Paris, 1966. 81–110. o.

Első nyomtatványa, Petrus Comestor „Historia ecclesiasticája" 1483-ban látott napvilágot. 1532-ig mintegy 400 nyomtatványt jelentetett meg, negyedüket még 1500 előtt. Latinul ugyan nem tudott, de a kor vállalkozó nyomdászának erre már nem is volt szüksége. Mindenféle könyvet kiadott, tudományosat és népszerű olvasmányt egyaránt, liturgikus könyveket, naptárat, szótárat, klasszikus szerzőket, szentek legendáit (1502-ben például 1000 példányban), Ptolemaiosz földrajzát, latinul és németül. Luthert is kiadta, noha – meggyőződéses pápista lévén – inkább a támadóinak adott volna teret. Ebből kellemetlenségei is származtak. Legismertebb nyomtatványai közé tartozik Sebastian Brandt „Narrenschiff"-je és Hermann Bote „Eulenspiegel"-je (1510). Könyvei híresek voltak igényes fametszeteikről, bibliáját már 1485-ben 88 fametszettel látta el, de méltó formában adta ki a klasszikusokat, Terentiust, Horatiust, Vergiliust is; 1502-es Vergilius-kötetét 200 illusztrációval látta el.

Koberger karrierje 1473-ban indult egy Boetius-nyomtatvány előállításával, Nürnbergben. A századfordulóig kiadott nagyjából 250, többnyire fólió formátumú nyomtatványát a rendkívül gondos szöveggondozás, alapos korrektorok alkalmazása jellemezte. Más nyomdákkal, köztük Grüningerrel is, bérmunkában dolgoztatott, de a jelen kötettel kapcsolatban ez nem merült fel. A gondos szöveg mellé szép fametszeteket keresett, így kétkötetes német nyelvű bibliájához (1483) is. Leghíresebb kiadványát, a „Schedel világkrónika" latin (1493 július), és német verzióját (1493 december) több mint 1800 különböző méretű fametszet tette még vonzóbbá.

A Révay Péter-nyomtatványról annyit tudhatunk, hogy a bejegyzések szerint tulajdonosai között találjuk Hegykűy Mihályt és a Kis-Palugyaiak könyvtárát; 1866-ból pedig Nagyselmeci Thóldt József Kristófot (1815-1888),[11] aki Liptó megye főszolgabírája volt. Szinnyei József nyomán[12] tudunk Thóldtnak egy nyomtatásban is megjelent, a Török birodalomról szóló szerény terjedelmű s színvonalú, de kétségkívül kiterjedt olvasottságról és politikai érdeklődésről tanúskodó munkájáról: „Die politischen Phasen und eklipsen des Türken-Mondes, nach einer chronologischen Ordnung historisch dargestellt. Wien, 1860." (A kötetet tulajdonosa, illetve tulajdonosai valóban használták, a történeti részhez számos megjegyzést és kiegészítést fűztek, pl. 165. oldalon Nádasdi Ferenc nevénél beírás jelzi, hogy 1691. április 30-án Bécsben fejét vették.)

[11] *Szluha Márton:* Liptó vármegye nemes családjai. Budapest, 2000. 752. o.
[12] *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1914. 14. k. 130. o.

VÍGH ISTVÁN

SZULEJMÁN SZULTÁN JATAGÁNJA ÉS A MOHÁCSI CSATA

1526. augusztus 29-én Mohács városától délre a II. Lajos király és Tomori Pál által vezetett magyar hadak döntő vereséget szenvedtek II. Szulejmán török szultán (ur. 1520–1566) „világhódító" seregétől. A magyar történelem e gyászos napja, következményeivel együtt, a hazai történelem legkutatottabb és mégis sok rejtélyt megválaszolatlanul hagyó eseménye,[1] amely máig nagy vitákat vált ki a történészek körében.[2] E cikkben nem a csatával kívánok részletesen foglalkozni, hiszen nem ez a témája.

Az egykori török és európai írott források[3] mellett sajnos csak igen kevés korabeli ábrázolás maradt fenn erről a törökök számára oly jelentős ütközetről. Eddigi tudomásunk szerint a XVI. század közepén készült és a Topkapi Szeráj Múzeumban őrzött két török miniatúrán[4] és az 1530 körül Michael Hohenauer által vert emlékérmen[5] kívül nincsen más képi ábrázolás.

Az előbb említett három alkotáshoz sorolnám negyedikként a szintén a Topkapi Szeráj Múzeumban található, 1526–1527-ben Nagy Szulejmán számára készült díszjatagánt. A mohácsi csatára való utalást a dátumon kívül még a jatagánon lévő szöveg és az állatábrázolásos motívumrendszer is bizonyítja. Habár az utóbbi csak közvetett módon, allegorikusan mutatja be a szultán győzelmét a keresztény seregek (II. Lajos királyunk) felett, de újabb forrása és kiinduló pontja lehet a mohácsi csata vizsgálatának.

A díszfegyverek hatalmi jelentésük mellett egyben műalkotások is, a korabeli fémművesség és az ötvösség művészetének fennmaradt emlékei. A könnyebb megértéshez vázolom röviden a jatagán történetét, és rövid betekintést nyújtok a technikai szakkifejezések formanyelvébe.

A jatagán szúró és vágó hidegfegyver, melynek máig tisztázatlan előzményei az ókorra nyúlnak vissza.[6] A nyugati és a hazai szakirodalom mind a mai napig keveri a jatagán és a handzsár fogalmát. A helyes definíciót Marija Sercer[7] szerint D. J. Freyer és G. C.

[1] A csatahely pontos meghatározására, II. Lajos király halálára három, holttestének megtalálására két különböző verzió létezik stb.

[2] Gondoljunk csak Ady Endre versére, vagy az 1970-es években lezajlott Mohács-vitára.

[3] A teljesség igénye nélkül egy-két forrás a csatáról: Szulejmán szultán naplója; Kemálpasazáde: Mohácsnáme; Dzselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása; Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről; Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius jelentései Sadoleto pápai titkárnak; Vincenzo Guidoto jelentési Velence fejedelmének stb. In: Mohács emlékezete, Budapest, 1979. A történeti munkák közül: *Ortvay Tivadar:* A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei. Egykorú jelentések és okiratos közlések alapján. Budapest, 1910.; *Gyalókai Jenő:* A mohácsi csata. In: Mohács Emlékkönyv, 1526. Budapest, 1926.; *Perjés Géza:* Mohács. Budapest, 1979.; *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Budapest, 1981.; *Perjés Géza:* A mohácsi csata. in: Mohács. (Szerk.: *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc*) Budapest, 1986.; *Négyesi Lajos:* A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 1994/4. 62–79. o.; *Vígh István:* Mohács 1526. augusztus 29. In: *Militaria* 2002/26. stb.

[4] *Fehér Géza:* Török miniatúrák. Budapest, 1975. XII. és XIII. tábla.

[5] *Dr. Harsányi Pál:* II. Lajos és a mohácsi csata emlékérmeinken. In: Mohács emlékkönyv 1526. Budapest, 1926. Ezt az emlékérmét a budapesti Oszmánia magángyűjteményben volt alkalmam tüzetesebben megvizsgálni.

[6] Egy-egy rövid török vagy délkelet-európai írás létezik a jatagánokról, önálló monográfia azonban még nem született róluk, bár egy-két, pár oldalnyi, helytálló elemzés azért található fegyverlexikonokban vagy múzeumi katalógusokban. Pl. *Wlodzimierz Kwasniewicz:* Lexikon broni bialej i miotajacej. Warszawa, 2003.; *D. J. Fryer:* Antique Weapons A-Z. London, 1969.; *G. C. Stone:* Construction, Decoration and Use of Arms

Stone adták meg: a handzsár ősi arab eredetű szó, és erős, kétélű tört jelent, míg a jatagán kora újkori török szó, és hosszú, egyélű késformát takar.

A jatagán első ránézésre meglehetősen szokatlan a szemlélő számára. Nemcsak a penge (törökül *namlu*), hanem a keresztvas nélküli markolat *(kabza)* kisebb vagy nagyobb fülei *(kulak)* miatt is. A klasszikus jatagánpenge markolathoz közelebb eső része konkáv, míg a távolabbi konvex ívet mutat. A domború ív miatt a harcban az ellenfelet könnyen meg lehetett vágni, de szúrásra és vívásra, a keresztvas hiányában, ritkán használták.[8] Az általában 50–80 cm-es jatagán pengéjének keresztmetszete T formát vagy háromszöget, míg a markolat Y–t formáz, ez utóbbi csontból, szaruból, ezüstből vagy rézből készülhetett. A fából készült hüvely *(kin)*, ahogy a szablyáknál, lehetett bőrözve, fémből készült saru- és szájverettel, vagy egészében domborított fémborítással.

A jatagánokat a mesterek munkamegosztásban készítették. A pengét a késkovácsok, a markolatot a csontfaragók, a díszítést az ötvösök dolgozták ki. A hüvelyt is külön mester készítette.[9] Anatóliában és a Balkánon a XVIII–XIX. században híres jatagánkészítő központok alakultak ki (Isztambul, Bursa, Focsa, Szarajevo, Hercegnovi, Kotor,[10] Skodra, Skopje, Szliven, Gabrovo[11] stb.)

Arra a kérdésre, hogy pontosan mikortól és mely oszmán katonai egységek használták ezt a fegyvert, a választ a történészek még nem tudták megadni. Véleményem szerint annyi bizonyos, hogy a janicsárok, a tengerész *levend*ek, majd *kalyoncu*k, a szultáni palota őrei, a *bostancı*k, a XVIII–XIX. századi, Balkánról toborzott zsoldosok, a *başı bozuk*ok és a híres szerb-horvát vörös köpenyes *szerezsán*ok kedvelt dísze és harci eszköze volt. A XIX. századra a Balkánon egy-két pisztoly mellett, széles övben hordva még a civil férfi lakosság körében is a rang és a férfiasság szimbólumává vált. Ehhez még annyit kell hozzátenni, hogy a jatagánpenge-típus a XVIII. századtól kezdve egészen a mai napig a világ számos országában gyakori, rendszeresített forma a félkardok, kések és szuronyok körében.

E rövid ismertető után térjünk vissza Szulejmán jatagánjára. Nagy Szulejmán szultán születésének 500. évfordulójára a török állam világ körüli útra vitte az isztambuli múzeumokban[12] található, a szultánhoz kapcsolható kincseket. Így járt nálunk is 1994 őszén ez a ragyogó kiállítás. Nagy megdöbbenésemre akkor találkoztam először a szultánnak szóló jatagánnal. Előtte ugyanis meg voltam győződve arról, hogy a XVII. századnál korábban nem készítettek jatagánt. Ebből a típusból ez az általam ismert legkorábbi, dátumozott fegyver. A világ nagy gyűjteményeiben is csak elvétve fordulnak elő XVII. századi példányok, XVI. századi, vagy annál korábbi ezen kívül egy sem.[13] A fegyverrel kapcsolatban több kérdés vetődött fel:

and Armour. New York, 1961.; *Marija Sercer:* Jatagan u povijesnom muzeju Hrvatske. Zagreb, 1975.; *Ancelija Radovic:* Zanatszko oruzsje Balkana XVII–XIX. vek. Beograd, 2002.; *Lj. Rajkovic:* Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA. Beograd, 1954.

[7] *Marija Sercer:* i. m. 7. o.

[8] Kisebb számban, de léteznek egyenes pengéjű jatagánok is. Ezek szúrásra kiválóan alkalmasak.

[9] *Vígh István:* Az oszmán-török kard művészete. II. In *Militaria* 1997/8. 281. o.; *Vígh István:* Az Oszmánia gyűjtemény kiállítási katalógusa. Budapest, 2000. 27–28. o.

[10] *Marija Sercer:* i. m. 8. o.; *Ancelija Radovic:* i. m. 19. o.

[11] *D. Drumev, H. P. Dermendzsijev, N. Daszkalov, T. Geraszimov:* Metalna plasztika. Szófia, 1983. 67. o.

[12] Archeológiai Múzeum, Topkapi Szeráj Múzeum, Török és Iszlám Művészetek Múzeuma.

[13] A XVIII. századig nem is találkozunk jatagán-ábrázolással festményeken vagy metszeteken! A XVI–XVII. századi kincstári defterek, hagyatéki leltárak , útleírások sem említik ezt a fegyvertípust.

– Ki volt e luxusdarab mestere?

– Honnan bukkant elő ez az ókor óta alig ismert, szokatlan fegyverforma?

– Vajon milyen céllal készülhetett éppen Nagy Szulejmán számára e művészi munka?

Úgy érzem, a válaszokat nagyjából sikerült megtalálnom. Mindehhez persze nagy segítségemre volt az 1994-es kiállítási katalógus Gerelyes Ibolya – a Magyar Nemzeti Múzeum művészettörténésze – tanulmányával és Ahmet Mentes – a Topkapi Szeráj Múzeum igazgatója – tárgyleírásával.[14]

A szulejmáni jatagán teljes hossza 66 cm. A hüvely valószínűleg elkallódott, pedig, látva a katalógus handzsárjait, annak is legalább olyan gazdagon megmunkáltnak kellett lennie.[15] A fegyverre a kelet-iráni Heratból eredeztetett kütahyai Ábrahám díszítő stílus a jellemző.[16] A szöveges rész kivételével beborítják a kacskaringós indákon ülő kínai eredetű lótusz *(hatay)* bimbók, virágok és a hosszúkás, keskenyedő levelek (1. kép). A török luxus ötvös- és fegyvertárgyakon a XVII. sz. végéig láthatók a hosszú, fogazott szélű nádlevél *(saz)* és a *hatay* virág motívumai, melyek néha a szintén kínai hullámzó felhő *(tsi)* díszítéssel párosulnak.[17]

A kis, kézvédő fülekkel rendelkező markolat többrétegű elefántcsont felületét fekete tussal finoman megrajzolt, apró leveles, virágos indák végtelenített csigavonalai borítják.[18] Az elefántcsont felett pedig már a halhatatlanság jelével, a hullámzó felhővel kombinált kütahyai Ábrahám-stílusú, áttört aranydíszítés van. A markolat folytatásán lévő gyűrűn aranyba vésve szintén ez utóbbi motívum található.

Az enyhe ívű, háromszög keresztmetszetű penge vizsgálatánál első ránézésre az „A" és „B" oldal között nem veszünk észre különbséget. Pedig a két oldal csak a főbb motívumokban hasonlít egymásra. Az „A" és „B" oldalon csupán az éltől 1 cm-re, a penge hegyétől a markolatig futó, végtelenített arany virágsor egyezik meg teljesen.[19]

A szulejmáni jatagán pengéjének kovácsolását valószínűleg nem az az ötvös végezte, akinek a neve fel van tüntetve rajta. A nehéz fizikai munkát és gyorsaságot kívánó fegyverkovácsolás az ötvösségtől teljesen eltérő, speciális tudást igényel. Az 1526. évi, szerájbeli fizetési jegyzékek szintén külön-külön említik a különböző fegyverkészítőket. A kard-és késkészítőket további két csoportra bontva külön kiemelik a damaszkolt pengék készítőit.[20] A damaszkolás, magyarul dömöcskölés, speciális kovácsolási eljárás, melynek eredményeként sötét és világos hullámvonalak rajzolódnak ki a készre polírozott fém felületén. A legendás damaszkolt fegyverek minősége mindig az alapanyagtól, a kovácso-

[14] Nagy Szulejmán szultán és kora. Összeállította és a bevezető tanumámyt írta *Gerelyes Ibolya.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1994.

[15] Nagy Szulejmán szultán és kora. I. m. 76. és 77. számú tárgy.

[16] A szakirodalom szerint a XV. századi Afganisztán területéről származó kütahyai Ábrahám-stílus főleg kerámiákon, szőnyegeken és ötvöstárgyakon jelenik meg, de véleményem szerint már fellelhető a XIII. századi szeldzsuk épületdíszítéseken és a közép-ázsiai fafaragásokon is.

[17] *Kovács S. Tibor:* Egy portai forma szablya a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárában. *Keletkutatás,* 1995/I. 149. o.; *Gerelyes Ibolya:* A török díszfegyverek elterjedése és használata Magyarországon a XVI–XVII. században. *Folia Archeologia* 1991/XII. 228. o.

[18] Ezt a díszítő stílust a művészettörténészek „aranyszarv"-stílusnak nevezik, mely a kütahyai Ábrahám-stílussal rokon és valószínű, hogy a szultáni szeráj festőműhelyéből, a *nakkaşhanéből* ered. A kütahyai Ábrahám- és az aranyszarv stílusról bővebben *Gerelyes Ibolya:* Török ékszerek. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, é. n. 8. o.; *Fehérvári Géza:* Az iszlám művészet története. Budapest, 1987. 243. o.

[19] Ugyanilyen motívum található általában az Adriai-tenger partján (Skodra, Kotor, Hercegnovi, Risan és Raguza) készült, dalmát hatású egyenes jatagánpengéken a XVIII. századtól.

[20] Nagy Szulejmán szultán és kora. I. m. 30. o.

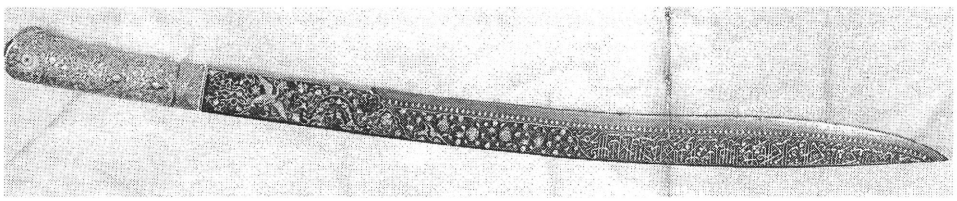

1. kép. Szulejmán jatagánjának "A" oldala.

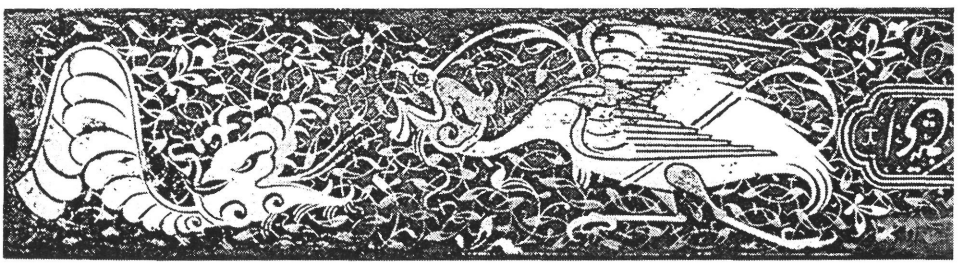

2. kép. Szimurg és sárkány harca a jatagán "B" oldalán.

lási technikától és az edzésmódtól függött. Az alapanyagot, a „wootz pogácsát"[21] állítólag Indiából importálták a selyemúton Közép-Ázsiába és a Közel-Keletre. A legszebb és leghatékonyabb pengéket ezekből a pogácsákból a közép-ázsiai Khoraszán tartományban kovácsolták, és igen drágák voltak. A minőségi penge harmadik lényegi elemét a belső fémkristályok és az él többszöri – vidékenkénti más és más – speciális edzése és fényesítése adta meg.[22] Magának a damaszkolt jatagánpengének a készítésében szerintem az ötvös nem vett részt. Ő készen kaphatta a csupasz pengét, amelyet aztán legjobb tudása, ízlése és netán mintakönyvei alapján gazdagon díszített.

A szulejmáni jatagán teljes körű vizsgálatához ismernünk kellene az arany feliratok pontos szövegét, azok leírásával azonban a szakirodalomban sajnos nem találkoztam. Csak érintőlegesen említi a dicsőítő kifejezéseket tanulmányában Anthony North és E. G. Asztvacaturjan is.[23] A kiállítási katalógusból csupán azt tudjuk, hogy a penge mindkét oldalán Szulejmán szultánt dicsőítő kifejezések vannak *sülüs* írásmóddal,[24] arannyal berakva.

[21] Az importált „wootz pogácsa" egy kb. 10 cm átmérőjű, lapos, kohósított vasöntvény korong, melynek széntartalmát a felhasználó helyi kovácsok tovább finomították és keverték. A damaszkolt acélból nem csak pengék, hanem puskacsövek, balták, páncélok és dísztárgyak is készültek.

[22] *Herbert Maryon:* Pattern-Welding and Damascening. II. In: *Conservation* 1960/2. 53 o.; *O. D. Sherby – J. Wadsworth:* Damaszkusi acélok. In: *Tudomány* 1985/2. 94. o.; *Manfred Sachse:* Damaszenestahl. Bremenhaven, 1989. 32–40., 61–89. o.

[23] *Anthony North:* Swords of Islam. In: Swords and Hilt Weapons. New York, 1989. 142–143. o.; *E. G. Asztvacaturjan:* Tureckoje oruzsije. Szankt-Petyerburg, 2002. 134.o.

[24] *Dévényi Kinga – Iványi Tamás:* „Kiszáradt a toll..." Az arab írás története. Budapest, 1987. 139. o.; *Fehérvári Géza:* i. m. 21.o. Érdekes, hogy a későbbi, XVII–XIX. századi jatagánokon nem találkozunk a *sülüs* írásmóddal, csak a „papírusz írásból" kifejlődött, szintén folyamatos *neshi*vel.

Ezeket a kézzel is tapinthatóan kidomborodó szövegeket – aranyműves szakzsargonnal – tausírozással rakták be az acélba. E technika a Távol-Keletről származik, és a bizánci időktől kezdve alkalmazták az ötvösök a Közel-Keleten. Az eljárás lényege, hogy az acél felületébe az ún. fazetta (fecskefark) vésővel a kívánt mintára vájatokat vésték.[25] Azután az alapfémet kb. 300 C° fokra felmelegítették, és a vájatokba kalapálták a nemesfém huzalt. A nemesfém a lehűlés következtében szorosan rögzült a fecskefark szélű vájatokban.[26] Az oszmán-török fémművesség ezt a technikát általában csak fegyvereken alkalmazta.[27]

A szulejmáni jatagán „B" oldalán, a török szöveg végén található, szintén aranyberakással, e rövid tanulmány legfontosabb kiindulópontja, a készítés hidzsra szerinti időpontja: 933, azaz 1526/1527. A iszlám iparművészeti tárgyakon általában együtt szerepel a készítő neve a készítés idejével; gyakran a készítés helyét és a megrendelő nevét is feltüntették. (A legkorábbi ilyen, datált iszlám tárgy a tbiliszi múzeumban található bronzkorsó Kr. u. 688-ból.[28]) Az iszlám a holdévet használja időszámítása alapjául, mely a keresztény naptári évtől évente 11 nappal kevesebb. Így az arab időszámítás a hidzsrától, Mohamed próféta Mekkából Medinába való kivándorlásától (622. július 16.) számolt évei egyre közelebb kerülnek a keresztény időszámításhoz.[29] Ha azonban nincsen megadva a készítés pontos hónapja, nem jön ki egész szám a muzulmán dátumoknak a keresztény dátumra való átszámítása során, így mindig a megfelelő, egymást követő keresztény éveket kell megadnunk.[30] Ezért a hidzsra szerinti 933. év vagy 1526 végét, vagy 1527 elejét jelöli. Ez éppen az az időpont, amikor a szultán „üngürüsz" király feletti győzelmi jelentésének hatására az udvari ötvös céh ajándékkal kedveskedett győzedelmes patrónusának, Nagy Szulejmánnak, aki apja, I. Szelim (1512–1520) példáját követve az ötvös mesterséget tanulta ki.[31]

A szöveg és az applikált szimbólumok között az egyik oldalon kütahyai Ábrahám-motívumok, a másik oldalon a lótuszvirágok helyett állatfejek emelkednek ki – aranyozva, reliefszerűen – az acél felületéből.

Vajon az ötvös céhen belül ki lehetett Ahmed Tekelü, kinek nevét a szulejmáni jatagán megőrizte? A dátum mellett ez lehet a másik támpont ahhoz, hogy itt a mohácsi csatára történik utalás. A jatagán gerincén – szintén aranyberakással – szerényen megbúvó nevet a korabeli jegyzékek nem említik. Pedig akire egy ilyen fontos munkát rábíztak, idősebb és megbecsült férfiúként nem hétköznapi funkciót tölthetett be a szeráj mesterembereinek sorában. II. Szulejmán uralkodásának első feléből 127 kézműves mesterről tudunk,[32] számuk az 1526-os fizetési jegyzék alapján 138 főre nőtt,[33] akik között az ötvösök *(kuyumcu)* száma pontosan 90 volt. Ezt a 90, nem török származású ötvöst tovább csoportosították egyszerű ötvösökre, ékkövekkel foglalkozó ékszerészekre és nemesfémberakásokkal foglakozó ötvösökre *(zernişancı)*. Mindhárom csoport feje egy Tebrizben

[25] *Dr. Oberfrank Ferenc:* Az aranyművesség történcte. Budapest, 1996. 61–62. o.

[26] *Halmágyi Szabolcs – Riedel Lóránt:* Régi fegyverekről. Budapest, 1986. 65. o.

[27] *Fehérvári Géza:* i. m. 246. o.

[28] *Fehérvári Géza:* i. m. 48. o. A korsó pontos kúfi felirata: „Áldás Ibn Jezid műhelyéből, aki ezt Bászrában csinálta a hidzsra 69. évében."

[29] Ha tudjuk a muszlim (hidzsra) évet, azt egy képlet segítségével könnyen át tudjuk számolni keresztény naptári évre. H x 0,97 + 621,6 = Kr. év .

[30] *Kropf Lajos:* A török időszámításról. *Századok,* 1895. 68–70. o.

[31] *Fehér Géza:* Török kori iparművészeti alkotások. Budapest, 1975. 22. o.

[32] *Gerelyes Ibolya:* Török ékszerek. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,é. n. 5. o.

[33] Nagy Szulejmán szultán és kora. I. m. 30. o.

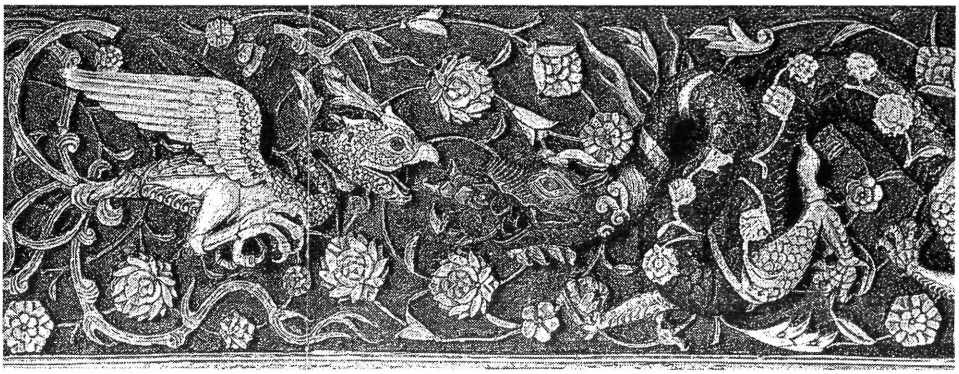

3. kép. A zürichi múzeumban található egyenes kardpengén látható küzdelem ezüst berakással, XVI. sz. közepe.

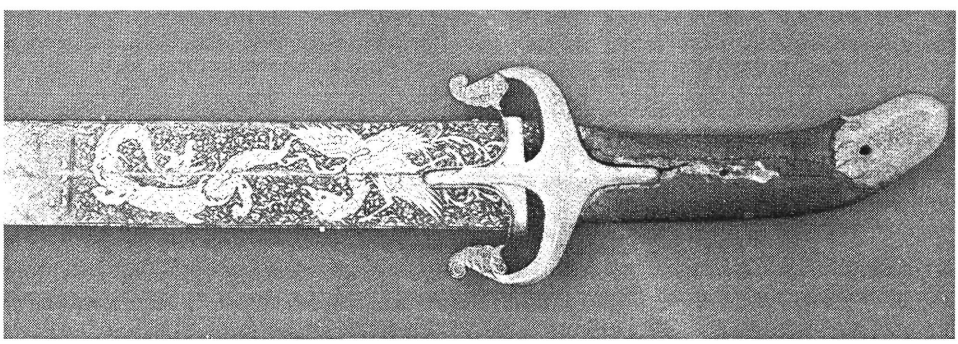

4. kép. A Topkapi Szeráj Múzeum egyik egyenes kardján ugyanaz a motívum arany berakással, XVI. sz. közepe.

tanult, Iránt a XVI. század elején elhagyó mester volt.[34] Szerintem ez a tebrizi mester azonosítható a Szulejmán-jatagán alapján Ahmed Tekelüvel! A neve alapján a középázsiai türkmén Teke törzsből származott, mely törzs a Merv és Ashabad város környékén élő, legnagyobb létszámú törzsek egyike. A XV. század végén kerülhetett Ahmed a türkmén Fehér Ürü dinasztia kulturális központjába, Tebrizbe, majd onnan a Szafavidák elől menekülve a török Amasyába és végül I. Szelim szultánnal az isztambuli szerájba.

Ahmed Tekelü származása válasz lehet egy másik nagyobb kérdésre, hogy miért pont ezen a hosszú, enyhén hajlított pengeformán tartotta megörökítendőnek uralkodója dicsőségét. Ennek a pengeformának a használatáról sem írott források, sem ábrázolások, sem egyéb tárgyi emlékek nem maradtak fenn a Kr. u. IV. század óta. Ahogy a kereske-

[34] *Gerelyes Ibolya:* Török ékszerek. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, é. n. 6. o.

delmi útvonalak mentén a távoli Fekete-tengeri görög gyarmatokra,[35] úgy a Kaukázus vidékére is eljutott az ókori görög *copis* (a jatagánpengés *hoplita* kard). Amíg a középkorra Európában elfelejtődött, addig ezeken a távolabbi vidékeken valahogyan fennmaradt e fegyverforma használata. Gyanítom, hogy Tekelü is a tebrizi vagy a Fekete-tenger környéki emlékeiből idézhette fel a jatagán formáját.

Az évszám, a díszítő vers és a készítő mester mellett a legfontosabb bizonyítékom arra, hogy ez a luxusfegyver a mohácsi csata emlékére készülhetett, a penge tövére applikált vasöntvény: a szimurg és a sárkány harcának plasztikus motívuma és annak rejtett jelentéstartalma. További kuriózuma e fegyvernek, hogy az iszlám művészetben szokatlan módon, egyfajta díszítés gyanánt, a vésett acélra öntöttvas figurákat illesztettek. A vésett, berakott, illetve domborított díszítés megszokott volt, de vasrátétes technikával – főleg fegyvereken – ezen kívül nem találkozunk (2. kép). A penge tövénél található szimurg és sárkány hátterét az itt is reliefszerűen kidomborodó kínaizáló lótuszvirágos indák adják, melyek még a sárkány testét is fogva tartják! A szimurgot és a sárkányt utólag forrasztották erre a háttérre.[36] Szerintem a mohácsi csata bevezetőben említett negyedik korabeli ábrázolása éppen ez az allegorikusan megrajzolt „beszélő" kép: a fekete, lábain aranyozott sárkányt meghátrálásra készteti a teljes egészében aranyozott madár, a szimurg. A képen értelmezésem szerint II. Szulejmán török szultán szimurg képében legyőzi a hitetlen kereszténveket (II. Lajos magyar királyt) szimbolizáló gonosz sárkányt.

A sárkánykígyó (törökül *ejder*) ábrázolása a Közel-Keleten valószínűleg nem független a kínai sárkányalaktól, ahol az a harcot és az áldást hozó császári hatalmat jelképezi.[37] Ezzel párhuzamosan az óperzsa sárkánydémonok a vizek királyai, de egyben rosszat, ellenséget jelentenek. A szaina madár az ősi perzsa mítoszokból kialakított zoroasztrizmus mitikus napmadara, isten leképezése és átlényegülése.[38] A jövőt, a halhatatlanságot és a bölcs, győzedelmes uralkodót jelképező madár hagyománya megtalálható a perzsa Sáhnáme-beli szimurg,[39] az arab-szeldzsuk anka vagy ruk, az indiai garuda és az európai főnixmadár mitológiájában is.[40] A sárkánykígyó és a szimurg harca egyben vallási szimbólum is: a jónak a rossz, a fénynek a sötétség, az istennek a gonosz feletti győzelmét fejezi ki. (Csak uralkodók számára készülhettek ilyen díszítésű fegyverek, hisz a szimurg ereje csak az uralkodóba költözhetett!)

Mint már korábban említettem, a Szulejmán-féle jatagán „A" és „B" oldalán ugyanez a motívum ismétlődik, de más és más variációban. Míg a jatagán „A" oldalán a villás farkú, aranyozott szimurg ijedten hátrál a nyújtózkodó fekete sárkány elől, addig a „B" oldalon

[35] Az ókori Fekete-tenger környéki népek, így a szkíták is átvették és használták a jatagán hosszú kés alakját. Számos szkíta sírban találtak hosszabb-rövidebb, S-alakú pengéket. L. pl. *Patay Pál:* Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken.: *Folia Archeologia* 1955. 68–70. o.; *Párducz M.– Csollány Gábor:* Szkíta kori leletek a szentesi múzeumban. *Archeológiai Értesítő* 1944–1945. 28., 32., 36. tábla.

[36] Mind a két alak ókori eredetű mitikus lény, melyek gyakran díszítik a távol- és közel-keleti iparművészeti alkotásokat. A sárkány például arab és perzsa kannák kiöntő csövén, török puskák csőszáján, arab, török és perzsa kardok keresztvas-végződésein, kínai, perzsa tusrajzokon; miniatúrákon, kínai kerámiákon, a szimurg pedig szeldzsuk és perzsa kerámiákon, indiai és perzsa szőnyegeken, török és perzsa miniatúrákon jelenik meg.

[37] *Miklós Pál:* A sárkány szeme. Budapest, 1973. 141–143. o.; Mitológiai Enciklopédia. II. Budapest, 1988. 243. o.

[38] *Ernst Grube:* Welt des Islam. Wien, 1974. 150. o.

[39] Firdauszi Sáhnáméjának óriásmadara, Zál felnevelője és Zál fiának, a hős Rusztemnek védelmezője, és Farud ad-Din Attar szufista művében, A madarak nyelvében az isten keresésében feloldódó 30 madár = si-murg.

[40] Mitológiai Enciklopédia. II. Budapest, 1988. 140. o.

a szimurg már erőteljesen támad az ívbe görbülő, tehát védekező sárkánykígyóra. Miért nem azonos a két oldal? Először arra gondolhatnánk, hogy a variáció képre-génysze rűen egy történetre utal, de véleményem szerint az iszlámban a XIX. századi tömegtermelésig nem készítettek két pontosan megegyező tárgyat. Nem a hamisítás félelme, hanem Allah tökéletességének megkérdőjelezhetetlensége és a hagyományok miatt. Ugyanis abban, amit a régi mesterek készítettek, benne kellett lennie Allah tökéletességének, és mivel tökéletes csak Allah lehet, a mesterek az utánzott motívumot kis mértékben ugyan, de mindig megváltoztatták. Ezért nincsen tökéletesen egyforma díszítésű tárgy az iszlám művészetben, és ezért nem lehet a Szulejmán-jatagán két oldala sem tökéletesen azonos. Ezt támasztja alá A. S. Melikian-Chirvani tanulmánya is, aki a világ múzeumainak 11 ritka kardját vizsgálta.[41] Ezek hasonlósága abban áll, hogy egyenes pengéjük van, és ha nem tartalmaznak késői európai átszereléseket, akkor a XVI. század második feléből származó török készítésű markolattal és hüvellyel vannak szerelve, továbbá abban, hogy a penge tövébe tausírozva, kisebb nagyobb eltéréssel, mindegyiken harcoló szimurg és sárkány látható![42](3. kép)

A korábbi szakirodalom e kardpengéket XIV–XV. századi herati vagy tebrizi mesterek munkáinak tekintette. A. S. Melikian-Chirvani ezzel szemben azt feltételezi, hogy ezek a pengék nem Iránban és nem a XV. században, hanem az isztambuli Topkapi Szeráj XVI. századi *Adzseman* ötvösiskolájában egy mintakönyv alapján készültek[43] (4. kép).

A clevelandi Művészeti Múzeumban található egy, a Topkapi Szeráj gyűjteményi pecsétjével ellátott papírrajz, amelyen a szimurg *saz* levelek között küzd a sárkánnyal.[44] A pecsét alapján bizonyos, hogy isztambuli perzsa művész rajzolta. (Talán ez szolgálhatott a szerájbeli mesterek, ezen belül Ahmed Tekelü részére is mintául!)

Kovács S. Tibor szíves közlése alapján a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában is van egy eddig publikálatlan pengéjű pallos, melyen a penge tövére felvitt, szöveg nélküli, megkopott ezüst és arany szimurg-sárkány harc látható.[45]

Hasonló motívumot találtam Lehel vezér szablyáján is, melyet Attila vagy Nagy Károly kardjának is mondanak. A honfoglalás korából, vagy inkább még korábbról származó görbe penge (!) egyik oldalának tövén primitív formában vésett sárkány viaskodik egy másik felismerhetetlen állattal. A kard díszítése és motívumkincse a késő Szászánida korra utal.[46] Ez felveti azt a kérdést, hogy esetleg már az V-VI. században is a Szulejmán-féle jatagánéhoz hasonló díszítés volt-e jellemző az uralkodói kardokon?

További érdekes európai adalék lehet e témakörhöz a Szent György-legenda. Bár ez kifejezetten a középkori keresztény kultúrkörbe sorolható, eredete mindenképpen a közel-keleti Mithrász-vallásra vezethető vissza. (A kappadókiai György lovag a római császárkorban legyőzte a vízi sárkányt, majd keresztény hitéért vértanúságot szenvedett.)[47] A görögkeleti egyház által a győzelem védőszentjeként tisztelt „szimurg" – mint a perzsa

[41] *A. S. Melikian-Chirvani:* An English Sword with an Ottoman Blade in the Swiss National Museum. The Blade. *Blankwaffen* 1982.

[42] Uo. 69–70. o.

[43] Uo. 71–71. o.

[44] *Ernst Grube:* i. m. 139. o.

[45] *Temesváry Ferenc:* Kardok. Budapest, 1988., 44. kép.

[46] *Dr. Kalmár János:* Régi magyar fegyverek. Budapest. 1971. 57–58. o.; *Tóth Zoltán:* Attila's Schwert. Budapest, 1930. 32–33. o.

[47] *Jakobus de Voragine:* Legenda Aurea. Budapest, 1990. 102–103. o.

mitológiában – megküzd a fekete sárkánnyal. A Szent György-motívum szintén megjelenik a XVI. századi európai kardpengéken!

Meglehet, hogy a Nagy Szulejmán jatagánját a mohácsi csatával összekötő gondolatmenetemmel vitát váltok ki, de a fenti elemzés szerintem megfelelő alapot biztosít ahhoz az elgondoláshoz, hogy – az 1526–1527-es évszámból kiindulva, a készítő Ahmed Tekelü személyét feltárva és legfőképp az allegorikus motívumot értelmezve – a szóban forgó luxusfegyvert „a mohácsi török győzelem dísz- és emlékjatagánjának" tekintsük.

BAGI ZOLTÁN

KÉT JELENTÉS A BUDA ELESTÉT KÖVETŐ IDŐSZAK SORSDÖNTŐ ESEMÉNYEIRŐL, TÖRÖK BÁLINT ÉS WERBŐCZY ISTVÁN SORSÁRÓL[1]

Az 1530-as évek végén a Portán megerősödtek azok a hangok, amelyek Magyarország megszállását sürgették az oszmán szakaszos hódítási stratégia kudarca, a magyar földre vezetett költséges hadjáratok, az országban fellángoló zavargások,[2] illetve a váradi szerződés[3] miatt. János király halála (1540. július 21. vagy 22.), valamint Ferdinánd csapatainak 1540. őszi hadműveletei Szülejmán szultánt végérvényesen eddigi politikájának gyors megváltoztatására ösztönözték.[4] Ígéretekkel és fenyegetésekkel mindaddig igyekezett az özvegy királyné körét egységben tartani, míg seregeivel Budára nem ért. Wilhelm von Roggendorf tábornok csapatainak legyőzése után[5] a törökök 1541. augusztus 29-én „nagy csalárdsággal, kicsin gonddal, semmi okkal"[6] elfoglalták a Magyar Királyság fővárosát. A csecsemő János Zsigmondot a török táborba kísérő János-párti főurak pedig hét napig „élvezték" a szultán „vendégszeretetét", s ez idő alatt dőlt el az ország, illetve a magyar vezetők további sorsa.[7]

A Buda elestét követő időszakban íródott az a két német nyelvű – a Kollár-hagyatékban található – levélmásolat,[8] amelyeket az alábbiakban kívánok német és magyar nyelven

[1] Ezúton is szeretném megköszönni Papp Sándor, Soós István és Schmidt József segítségét és szakmai útmutatásait.

[2] Bővebben a szakaszos hódítás magyarországi kudarcáról: *Fodor Pál:* Magyarország és a török hódítás, Budapest, 1991 (a továbbiakban: *Fodor*) 65–68. o. A Maylád István-féle lázadásról: Erdély rövid története. (Írta: *Barta Gábor, Bóna István, Köpeczi Béla, Makkai László, Miskolczy Ambrus, Mócsy András, Péter Katalin, Szász Zoltán, Tóth Endre, Trócsányi Zsolt, R. Várkonyi Ágnes, Vékony Gábor.*) Budapest, 1989 (a továbbiakban: Erdély rövid története) 221–222. o.

[3] A váradi békéről: *Barta Gábor:* Az erdélyi fejedelemség születése. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Az erdélyi fejedelemség születése) 55–62. o. (Magyar História sorozat); *R. Várkonyi Ágnes:* Europica varietas-Hungarica varietas. Budapest, 1994. (a továbbiakban: *R. Várkonyi*) 27–31. o. Kritikai kiadása: *Gooss, Roderich:* Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Wien, 1911. 65–85. o.: No. 16. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9.)

[4] *Fodor* 68. o.

[5] Wilhelm von Roggendorf tábornok 1540. augusztus 2-án kapott parancsot Ferdinándtól Esztergom és Buda elfoglalására. Október 31-re a fővárost védő erősségek közül Esztergomot, Visegrádot és Vácot megszállta és Buda ostromához kezdett. December 2-án azonban fel kellett hagynia a támadással. 1541-ben Ferdinánd ismét Buda elfoglalására küldte. Az ostrom május 4-én kezdődött. Augusztus 21-én a császári sereg súlyos vereséget szenvedett a török felmentő hadtól, illetve Török Bálint Budáról kitörő csapataitól. Az ütközetben halálos sebet kapott Roggendorf néhány nappal később meghalt. *Veress D. Csaba:* Várak a Bakonyban. Budapest, 1983. 31. o.; *Szakály Ferenc:* Küzdelem Magyarország birtoklásáért 1526–1541. In: Magyarország hadtörténete. (Főszerk.: *Liptai Ervin.*) I. k. (Szerk.: *Borus József.*) Budapest, 1984. (a továbbiakban: Magyarország hadtörténete) 172. o.

[6] 1504–1566 Memoria rerum. (S. a. r., az utószót és a jegyzeteket írta *Bessenyei József.*) Budapest, 1981. (a továbbiakban: Memoria rerum) 76. o.

[7] *Fodor* 105–107. o.; Izabella királyné servitorának levele Verancsics Antalhoz Buda elveszítéséről. In: Magyar Történeti Szöveggyűjtemény. I. k. (Szerk.: *Sinkovics István.*) Budapest, 1968. (a továbbiakban: *Porembski*) 33–41. o. Istvánffy Miklós a pasák neveit is felsorolja, akik Magyarország sorsát illetően a három felmerülő megoldást valamelyikét támogatták. *Istvánfi Miklós:* Magyarország története 1490–1606. (Ford. *Vidovich György.*) I. k. Debrecen, 1871. (a továbbiakban: *Istvánffy*) 277–278. o.

[8] A két jelentés lelőhelye: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Kollár Árpád Ferenc hagyatéka I. 7. 53. kötet 349–351. o. Mutnoky levele Révay Ferenchez felelhető még: Országos Széchényi Könyvtár.

közrebocsátani és elemezni. Mind Mutnoky Mihály esztergomi provizor[9] Révay Ferenc királyi személynökhöz[10] küldött leveléről, mind pedig a hozzácsatolt rövid jelentésről feltételezhető, hogy eredetileg latin – esetleg magyar – nyelven íródott, s csak később készült el fennmaradt német fordításuk. Mivel az iratokon nem szerepel dátum, ezért csak a szövegösszefüggésből lehet következtetni keletkezésük hozzávetőleges időpontjára. Mutnoky levelének első soraiból kiderül, hogy a királyi személynök már értesült Niklas Graf zu Salm und Neuburg és Sigmund Freiherr von Herberstein fegyverszüneti követségének elküldéséről a török táborba,[11] valamint arról, hogy a szultán visszaindult Konstantinápolyba. Az esztergomi provizor információi szerint Izabella özvegy királyné a jelentés megírásának idején a János-párti főurakkal Lippán tartózkodott. A másik – kivonatolt – levél Werbőczy István[12] halálát és temetését adta hírül.

Apponyi Hungarica. 1. k. No. 290., 205. o.: Vier wahrhaftige Missive. 3. levél. A levél eredetijét keresve áttekintettem a Révay család levelezését az időszakból, de sajnos kutatásom nem járt eredménnyel. Révay család szlabinya–blatnicai ágának központi levéltára. Missilis 1521–1621. MOL Mikrofilmtár (P 585) X 6900; A Török Bálintra vonatkozó rész fordítása megtalálható: *Sztárai Mihály:* História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. (Vál., a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Téglásy Imre.*) Budapest, 1985. (a továbbiakban: *Sztárai*) 131. o. (Magyar Ritkaságok sorozat). Bessenyei József Török Bálintról írt monográfiájában, illetve forrásgyűjteményében is említést tesz az előzőekben említett részletről, ám a forrás hitelességét megkérdőjelezte. *Bessenyei József:* A Héttorony foglya. Budapest, 1986. (a továbbiakban: *Bessenyei*) 99. o. (Labirintus sorozat); Enyingi Török Bálint. (A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi *Bessenyei József.*) Budapest, 1994. (a továbbiakban: *Bessenyei:* Enyingi Török Bálint) XXVI. o.

[9] Nagyabonyi Mutnoky Mihály Várday Pál esztergomi érsek szervitora, az esztergomi vár várnagya 1529-től. 1540 és 1541 között udvarbírója. 1550-től, az érsek halála után javait és az érsekség vagyonát gondozta, mint az érseki birtokok jövedelemigazgatója. Ferdinánd király utasítására 1550. május végén Mekcsey Istvánnal – az egri hőssel – részt vett a kárésetek rendezésére Gyöngyösön összeült török–magyar tárgyalásokon. 1560 körül halt meg. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. (Szerk.: *Karácsonyi J., Kollányi F., Lukcsics J.*) V. k. (1548–1551) Budapest, 1912. 226–227., 240–241., 282–283., 286., 316., 352–353., 356., 388–389., 478., 561–562., 569–570., 590–592., 605., 608–610. o.; Austro–Turcica 1541–1552. Diplomatischie Akten des habsburgischen Gesandtschaftverkehrs mit der Hohen Porte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. (Bearbeitet von *Srećko M. Džaja* unter Mitarbeit von *Günter Weiß.* In Verbindung mit *Mathias Bernath* herausgegeben von *Karl Nehring.* Für das SÜDOST-INSTITUT herausgegeben von *Edgar Hösch* und *Karl Nehring.*) München, 1995. (a továbbiakban: Austro–Turcica) 442–447. o., Nr. 168.; *Papp Sándor:* Kárrendezési kísérletek a hódoltságban az 1547. évi békekötés után. *Keletkutatás,* 1996. ősz – 2002. tavasz (a továbbiakban: *Papp*) 149. o. Lásd még: *Bethlen Farkas:* Erdély története I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538) I–II. könyv. (Ford.: *Bodor András.* A jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította: *Pálffy Géza.*) Budapest–Kolozsvár, 2000. (a továbbiakban: *Bethlen*) 205. o.

[10] Révay Ferenc 1489-ben született. Tudományos műveltségét a budai főiskolán nyerte el, majd 1521-ben már Báthory István nádor titkára. A mohácsi csata után Ferdinánd oldalára állt. 1527. november 29-től királyi személynök. 1532-ben Ferdinánd Turóc vármegye főispánjává nevezi ki. A hithű luteránus 1542-ben – a tisztségről lemondott Thurzó Elek helyett – nádori helytartói címre emelkedett, amit 1553. november 1-jén bekövetkezett haláláig birtokolt. *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. V. k. Pest, 1862. (a továbbiakban: *Nagy Iván*) 709–711. o.; *Frankl Vilmos:* Réwai Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása. 1538–1555. Pest, 1873. 6–7. o.; *Fallenbüchl Zoltán:* Magyarország főméltóságai. Budapest, 1988. (a továbbiakban: *Fallenbüchl:* Magyarország főméltóságai) 69. és 107. o.; *Fallenbüchl Zoltán:* Magyarország főispánjai. 1526–1848. Budapest, 1994 (a továbbiakban: *Fallenbüchl:* Magyarország főispánjai) 104. o.

[11] Salm és Herberstein mellett Révay is tagja lett volna a szultáni táborba küldött követségnek, ő azonban végül nem tartott velük. *Bethlen Farkas:* Erdély története II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571) II–V. könyv. (Ford. *Bodor András.* A jegyz. írta *Kruppa Tamás.*) Budapest–Kolozsvár, 2002. 82. o.

[12] Kerepeci Werbőczy István kisnemesi család sarjaként született 1458-ban. A Mohács előtti időkben különböző közjogi méltóságokat bírt, 1525–1526-ban nem egészen egy évig az ország nádora. A Tripartitum összeállítója. Mohács után Szapolyai János mellé állt. Kancellári címet kapott. 1527-től Tolna, 1536-tól Nógrád vármegye főispánja. Diplomataként többször is képviselte János királyt (1527. Olmütz, 1533. Konstantinápoly). 1540-ben az Erdélybe vonuló király helyettese Budán, majd halála után Eszéki Jánossal követségben járt a Portán. 1541. októberében halt meg Budán. Vö. *Fraknói Vilmos:* Werbőczi István. Budapest, 1899. (a továbbiakban: *Fraknói*); *R. Várkonyi* 17. o.; *Fallenbüchl:* Magyarország főméltóságai, 98. o.; Tanulmányok Werbőczy Istvánról. (Szerk. *Hanza Gábor, Boóc Ádám, Buzády Csongor.*) Budapest, 2001.

Több egykorú forrás és a szakirodalom áttekintése után arra a következtetésre juthatunk, hogy Mutnoky levelét 1541. szeptember végén vagy október elején vethette papírra, hiszen Ferdinánd fegyverszünetet kérő követsége a Buda elestét követő hónap ötödik és tizenötödik napja között tárgyalt a török táborban.[13] A szultán egy héttel később, szeptember 22-én hagyta el seregével Budát. Az esztergomi provizor egyik hírforrását, Hieronimus Łaskit[14] pedig Szülejmán – a jelentés tanúsága szerint – Budától két napi járóföldre engedte szabadon. Izabella királyné és kísérete már szeptember második felében Lippán tartózkodott, és Szapolyai özvegye október 18-án innen küldött levelet Tarnowsky János krakkói várnagynak,[15] és ugyanezen a napra hívta össze Debrecenbe Fráter György a tiszántúli és erdélyi nemesség, illetve a szászok és székelyek képviselőit, hogy részgyűlést tartsanak.[16] A másik irat keletkezésének ideje – feltételezésem szerint – kis idővel Werbőczy október végén bekövetkezett halála[17] utánra tehető. Mindezek alapján megállapítható, hogy Mutnoky, illetve az ismeretlen szerző az 1541. szeptember második felétől október végéig lezajlott, számukra nagy fontossággal bíró eseményeket jegyezték le.

Természetesen felvetődik a kérdés, hogy Várday Pál esztergomi érsek[18] provizora miért éppen Révayval osztotta meg ezeket a fontos információkat? Talán nem járok messze az igazságtól, ha – csak közvetett bizonyítékok alapján is – azt feltételezem, hogy a Ferdinánd mögött felsorakozott magyar nemesség és a Habsburg uralkodó magyar-

[13] Vö. Austro-Turcica, 5–17. o., Nr. 2.

[14] Hieronim Łaski 1496-ban született egy előkelő lengyel nemesi család sarjaként. Karierjét nagybátyja, Jan Łaski gniecznói érsek támogatásával kezdte el. 1513-ban Rómában, 1514 és 1517 között pedig Bolognában tanult. Diplomáciai pályafutását 1519-ben kezdte meg. 1527-ben I. János király szolgálatába állt. 1527. december és 1528. február között sikeres tárgyalásokat folytatott a Portán. 1530-ban erdélyi vajdává nevezi ki Szapolyai. Ludovico Gritti támogatása miatt János király bebörtönözte, majd miután szabadon engedte, Łaski átállt Ferdinánd pártjára. Új megbízója 1540 őszén a Portára küldte tárgyalni. November 8-án azonban Szülejmán fogságba vetette. A rab követet a szultán magával hurcolta 1541-ben Magyarországra. A török csak Buda eleste után azzal az ígérettel engedte szabadon, ha kilép Ferdinánd szolgálatából. A súlyos beteg Łaski 1541. december 22-én halt meg Krakkóban. Bővebben lásd: Két Tárgyalás Sztambulban. Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyarán sztambuli tárgyalásairól. (A kötetet összeáll. *Barta Gábor.* A tanulmányokat és a jegyzeteket írta: *Barta Gábor* és *Fodor Pál.* A dokumentumokat ford. *Barta Gábor* és *Kun József.*) Budapest, 1996. 41–45. o. (Régi Magyar Könyvtár sorozat. Források 5.); Hieronim Łaski nagybátyáról – Jan Łaski gniecznói érsekről és kancelláról bővebben: *Hermann Zsuzsanna:* Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Budapest, 1961. 47–66. o. Łaski haláláról: *Istvánffy* 279–280. o.

[15] A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. (Ismerteti *Óváry Lipót.*) Második füzet. Budapest, 1894. 81–82. o.

[16] Erdély rövid története, 223. o.

[17] Vö. Memoria rerum, 89. o.; *Szerémi György:* Magyarország romlásáról. (*Erdélyi László* fordítását átdolgozta *Juhász László.* A bevezetést és a szövegmagyarázatokat írta *Székely György.*) Budapest, 1979. (a továbbiakban: Szerémi) 328–331. o.; *Istvánffy* 280. o.; *Komáromy András:* Werbőczy István és fia. *Századok,* XLIV. (1910) (a továbbiakban: *Komáromy*) 211. o.; *Barta Gábor:* Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben (Werbőczy István kancellár, 1526–1541). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. Évfordulója alkalmából. (Szerk. *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1986. (a továbbiakban: *Barta*) 320. o. Horváth Mihály szerint Werbőczy a következő évben halt meg. *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. III. k. Pest, 1861. (a továbbiakban: *Horváth*) 147. o.

[18] Várday Pál 1483-ban született. Szapolyai János familiárisaként – ura támogatásával – emelkedett az egyházi pályán. 1512ás 1516 között alkincstartó és az óbudai Szent Zsigmond egyház prépostja (1513-1517), majd 1519-től több alkalommal is királyi kincstárnok 1524-ig. 1521-től 1524-ig veszprémi, 1524 és 1526 között pedig egri püspök, valamint Veszprém és Heves vármegye főispánja. Szapolyai 1526-ban esztergomi érsekké és királyi főkancellárrá tette. 1527-ben Ferdinánd pártjára állt, aki tisztségeiben megerősítette. 1529 és 1530 között egy rövid időre újra Szapolyai hűségére tért (Szülejman bécsi hadjárata és Wilhelm von Roggendorf I. János elleni támadása közti időben). 1542- től haláláig, 1549-ig, királyi helytartó és Pest-Pilis-Solt vármegye főispánja. *Szerémi* 148–254. o.; Memoria Rerum, 36–39. o.; *Bethlen* 213–214. o.; *Fallenbüchl:* Magyarország főméltóságai. 69., 96. o.

országi adminisztrációjának két meghatározó tagja szoros munkakapcsolatban állhatott egymással.[19] Emiatt tarthatta kiemelt fontosságúnak Mutnoky, hogy – valószínűleg ura parancsát maradéktalanul betartva – Buda török kézbe kerülését követően, az egykori fővárosban és Esztergom környékén történt eseményekről tájékoztassa a királyi személynököt Łaski és budai kémének beszámolója, illetve saját hallomásai alapján. Másrészt az sem elképzelhetetlen, hogy – alkalmazkodva a kialakult új helyzethez – maga Révay bízta meg információszerzéssel az esztergomi provizort, amikor az érseki székhelyen járt, ami a jelentés első sorából is kiderül: „...Kegyelmes Úr, nem kételkedem abban, hogy Kegyelmed immár tudja, mi történt itt az Ön távozása után..." (Lásd a Függelékben!)[20]

Az esztergomi provizor jelentéséből két János-párti főúr politikai pályafutásának utolsó momentumait ismerhetjük meg. A szultán óbudai táborában lezajlott tárgyalások legnagyobb vesztesének – minden kétséget kizáróan – Török Bálintot[21] lehet tekinteni. Az egykorú kútfők azonban eltérnek fogságának kezdetét illetően. Verancsics Antal feljegyzései szerint Szülejmán a csecsemő királyfi gyámját egy ideig szabadon engedéssel hitegette: „...Terek Bálintot egy falkáig vele viszen, mert vónának dolgok, kikről övele indulván, szólni akarna. Annakutánna őtet is bocsátaná királné asszon és király fia mellí... Mindaddig az Terek Bálint szép és tiszteletes szókkal tartanak, hogy im Soklósrul, im Eszíkről elbocsátják, míg írik az Nándorfejérvárot. Ott oztán mindjárást vasot verínek az lábaira, és mint rabot kezdínek tartani..."[22] Ezzel szemben Szerémi György és Brutus János feljegyzéseiből az derül ki, hogy Török Bálintnak a törökök már Budán „kész vasba tették lábát".[23] Mutnoky levele alapján is ez utóbbi információ tűnik hitelesnek, hiszen a már említett Łaski elbeszéléséből tudta meg, hogy a főurat éjjel-nappal bilincsben tartják.

Török Bálint fogságba vetésének magyarázataként Bessenyei József számos olyan megfontolást mérlegelt, amely a szultán döntését vezérelhette. Számba vette Bálint úr hírhedt ingatagságát, az oszmánokat sértő kijelentéseit és legfőképpen birtokainak és várainak fekvését, amelyek Buda védelmének zálogai lehettek, illetve egy esetleges Bécs elleni támadás kiinduló bázisaiként szolgálhattak.[24] Az esztergomi provizor értesülései alapján négy olyan érv kristályosodik ki a számunkra, amely Szülejmán elhatározását döntően befolyásolhatta. Buda elestét követően a szultán és tanácsosai joggal feltételezhették Török Bálint török orientáció melletti állhatatosságának lanyhulását, illetve megszűnését, amit még fiainak esetleges konstantinápolyi fogsága sem tudott volna meg-

[19] Vö. 1527-ben Ferdinánd – a Szapolyaitól átállt – Várdayt főkancellári tisztségében megerősítette, míg Révayt királyi személynökké nevezte ki. Tizenöt évvel később mindketten új megbízatást kaptak, hiszen az esztergomi érseket királyi helytartóvá, míg az eddigi személynököt nádori helytartóvá tette meg. *Fallenbüchl:* Magyarország főméltóságai. 69., 96., 107. o.

[20] A határ menti XVI–XVII. századi magyar katonai kémkedésről bővebben lásd: *Pálffy Géza:* Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon. In.: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. (Szerk. *Petercsák Tivadar* és *Berecz Mátyás.*) Eger, 1999. 33–65. o. (Studia Agriensis 20.)

[21] Enyingi Török Bálint 1504-ben született Török Imre nándorfehérvári bán második fiaként. A mohácsi csatában a király egyik őre. 1526-ban Szapolyai mellé állt, akitől a temesi ispánná nevezte ki, majd egy év múlva már Ferdinánd oldalán harcol. Ferdinánd is kinevezi temesi ispánnak, 1530-ban pedig erdélyi vajdának. 1536-ban János király híve lett a pápai vár és uradalomért cserében. János király halála után Fráter Györggyel és Petrovics Péterrel az ország kormányzója és főkapitánya. 1541. augusztus 29-én Szülejmán elfogatja. Életét a Héttoronyba zárva fejezi be 1550-ben. Bővebben: *Bessenyei József* Török Bálintról szóló monográfiája. Lásd a 7. jegyzetet.

[22] Memoria rerum, 74–76. o. Ezt a feltételezést emeli ki Bessenyei József is. *Bessenyei* 101. o.

[23] *Szerémi* 326. o.; *Brutus János Mihály:* Magyar história. X. könyv. In: Humanista történetírók. (Vál., a szövegeket gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta *Kulcsár Péter.*) Budapest, 1977. 435–436. o.

[24] *Bessenyei* 98–99. o.

akadályozni. Perényi Péterhez[25] hasonló pálfordulása azt vonhatta maga után, hogy a magyar nemességet (az ez ideig János-párti részét is) Ferdinánd oldalára állítja, ezáltal veszélyeztetve az Oszmán Birodalom magyarországi politikájának tizenöt év alatt elért eredményeit. Itt azonban meg kell jegyeznem, hogy Bálint úr elhurcolásának ellenére, 1541–1542-ben egy rövid időre (Joachim brandenburgi őrgróf budai hadjáratának kudarcáig) újra Ferdinánd fősége alatt egyesült az ország nemességének jó része.[26]

Mutnoky jelentéséből az derül ki, hogy azt beszélik, miszerint Török Bálinttól az oszmánok – életéért cserébe – Csurgó és Szigetvár átadását követelték. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a nagyúr birtokolta Észak-Dunántúlon Pápát és Gesztest, illetve azokat az adatokat, miszerint a törökök Izabella királynőtől Pécs városát,[27] míg Werbőczy Istvántól a Tolna vármegyei Döbrököz várát követelték,[28] akkor világosan kiderül Szülejmán szándékának a lényege. Ezek a stratégiai fontosságú – a dunai és drávai hadiút mentén fekvő – erődítések Buda védelmének és Bécs megtámadásának bázisaiul szolgálhattak. Most, amikor a szultán Bécs elfoglalására és ezáltal Magyarország teljes megszállására készült, jogot formált vazallusának/vazallusainak mindazon váraira (mint ahogy az egész Magyar Királyságra), amelyek célja elérésében segíthették.[29] Három évvel elfogatása után Török Bálint – szabadulása reményében – lemondott ugyan minden váráról Szülejmán javára, azonban a királyi katonák által megszállt erősségeket (amelyek az éppen akkor formálódó végvárrendszer fontos pontjainak számítottak) I. Ferdinánd nem volt hajlandó kiengedni a kezéből, cserébe a kétes hűségű nagyúr szabadságáért. Végül az 1547-ben kötött

[25] Perényi Péter 1502-ben született Perényi Imre nádor fiaként. Mohács előtt koronaőr, temesi ispán, Abaúj vármegye örökös főispánja és az Alföld hadnagya. Mohács után János mellé állt, aki erdélyi vajdává tette. De hasonlóan Török Bálinthoz egy év elmúltával már Ferdinánd híve. 1529-ben János elfogattatja és kiszolgáltatja a törököknek. De a Szapolyainak tett hűségeskü ellenében – a török koncepciónak megfelelően –szabadon engedik. 1531–1532-ben a királytalan országgyűléseken a török orientáció szószólója. De állítólag saját maga is magyar király akart lenni. Alvise Gritti, János kormányzója, emiatt elfogattatja Ibrahim nagyvezírrel. Perényi csak Ferenc nevű fia túszul adásával menekülhetett meg. 1540-ben szorgalmazza a váradi béke végrehajtását. Annak ellenére, hogy György barát Török Bálint ellenében őt szemelte ki a csecsemő király felnőttkoráig az ország kormányzójául, újra átállt Ferdinándhoz. Részt vett Buda 1540., 1541. és 1542. évi ostromában, utóbbiban mint a magyar csapatok főkapitánya. 1542 októberében Ferdinánd bebörtönzi. Halálos betegen, 1548. elején szabadul fogságából. *Sztárai* 32–50. o.; *Fodor* 97., 175–176. o.; Az erdélyi fejedelemség születése, 41., 83. o.; *Szakály Ferenc:* Vesztőhely az út porában. Budapest, 1986. 71. o. (Labirintus sorozat); *Uő:* A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a törökkorban. (Szerk. *Szakály Ferenc* és *Vonyó József*) Pécs, 1999. (a továbbiakban: *Szakály:* Pécs a törökkorban), 17–51. o.

[26] Ferdinánd király és V. Károly császár a Buda elestét követő évben megkísérelte visszafoglalni a Magyar Királyság székvárosát. Tervüket a Speyerben összegyűlt német birodalmi rendek, a beszterecebányai diétán megjelent magyar nemesek, illetve az Erdélybe szorult Fráter György is támogatta (1541. december 29-i gyalui egyezség a váradi béke pontjai alapján). Joachim brandenburgi őrgróf német–magyar seregével azonban 1542. szeptember 28. és október 8. között sikertelenül ostromolta Pestet. Magyarország hadtörténete, 174–175. o.; Erdély rövid története, 223. o.

[27] Pécs városának az átadását parancsba adó levelet még 1541. szeptember 6-án csikarta ki I. Szülejman szultán Izabella királynőtől, amelyet ekkor már Szapolyai János régi híve – Athinai Simon deák – tartott a kezében. A frissen kinevezett mohácsi szandzsákbég – Kászim – meg is érkezett „papírral várat foglalni", de Athinai nem volt hajlandó azt átadni. A törökök ezért ostrom alá vették Pécset valamikor a szeptember közepe és október közepe között eltelt időszakban. Azonban ostromlóknak végül sikertelenül kellett elvonulniuk a vár alól. *Szakály:* Pécs a törökkorban, 38. o.; *Porembski* 40. o.

[28] Werbőczy István halála után az uralkodó rögtön lefoglaltatta birtokait. Erre az akcióra szükség is volt, hiszen a törökök azzal az ürüggyel, hogy az idős kancellár a szultánra hagyta Döbröközt, maguknak követelték a várat. Werbőczy fia –Imre – az 1542. évi beszterbányai országgyűlés közbenjárására kapta vissza örökségét. *Szakály:* Pécs a törökkorban, 41. o.; *Komáromy* 210. o.

[29] A feltevésemet még inkább megerősíti, hogy az 1547. évi békekötést megelőző tárgyalásokon a török fél felvetette, hogy Ferdinánd Perényi Péter és Török Bálint birtokai után, amelyek szerinte jog szerint a szultánt illették meg, fizessen adót. A király Török, illetve Perényi javaiért 5-5 ezer aranyat fizetett. *Papp* 154–155. o.

drinápolyi békeszerződésbe a felek belefoglalták, hogy Török Bálint várai közül azok, amelyeket vagy a magyar király vagy alattvalói birtokolnak, ott is maradnak.[30]

A magyar történetírásban először Lele József vetette fel azt a lehetőséget, miszerint Török Bálint elfogatásával a padisah a Szapolyai-ház hűségét kívánta biztosítani.[31] Ezt a feltételezést támaszthatja alá a Mutnoky-jelentés is. Szülejmánnak, aki Perényi hitszegésére hivatkozott, amikor megtagadta a magyar nagyúr kicserélését fiaira, talán egy másik, nyomosabb oka is lehetett az ajánlat visszautasítására. 1532-ben a török Perényi János-, illetve törökpárti elkötelezettségét kívánta biztosítani – ezzel erősítve vazallusa pozícióit – amikor fiát túszul kérte[32]. Török Bálint esetében azonban felmerülhet az a körülmény, hogy a szultán immár nem egy renitens viselkedésű, ingadozó nagyúr, hanem a Tiszántúlra és Erdélybe visszaszorult Izabella királyné és megmaradt híveinek hűségét igyekezett a maga számára megszilárdítani.[33] Szülejmán pedig Bálint urat mindenkinél (így a főúr fiainál is) alkalmasabb személynek tekinthette Fráter György[34] féken tartására és hűségének biztosítására, a köztük feszülő kibékíthetetlen ellentétek miatt.

Mindezekhez hozzájárulhatott egy negyedik Szülejmán döntését befolyásoló tényező is. Szapolyai János halála után ugyanis Török Bálint hatalmi ambíciói már nem csupán birtokszerzésre korlátozódtak, hiszen valószínűsíthető, hogy a királlyá koronázott csecsemő János Zsigmond mellett a szultán egyedüli helytartója kívánt lenni. Személye a Porta magyarországi politikájára egyre nagyobb veszélyt jelenthetett.[35] A szultán ezért sem fogadta/fogadhatta el a főúr ajánlatát, hogy maga helyett fiait adja túsznak.

Szülejmán döntésének értelmében egy másik János-párti főúr sem tarthatott Izabella királynéval Lippára: Werbőczy István. A szultán – az egykorú források és a szakirodalom egybehangzó állítása szerint – a Budán maradt magyarok bírájává tette, 10 arany vagy 500 akcse napidíj fizetségért.[36] A padisahnak azonban más, fontosabb tervei is lehettek a „Szapolyai ország" volt kancellárjával. Véleményem szerint Werbőczy feladatul kaphatta a szultán által megszállt országrész közigazgatásának irányítását, amíg az oszmán hatóságok hozzá nem láttak az új tartomány vezetésének megszervezéséhez.[37] Feltételezésemet – levéltári források hiányában – jelenleg csak közvetett bizonyítékokkal tudom alátámasztani. Szülejmán szultán keresve sem találhatott volna János király kancellárjánál alkalmasabb embert egy ilyen feladatra, hiszen Werbőczy – addigi politikai pályafutása

[30] *Bessenyei:* Enyingi Török Bálint, XXVII. o.

[31] *Lele József:* Szempontok Szulejmán szultán 1541. évi magyarországi döntéseihez. In: Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. *Koszta László.*) Szeged, 1995. (a továbbiakban: *Lele*) 345. o.

[32] Perényi Ferenc fogságáról: *Sztárai* 32–50. o.

[33] *Lele* 345. o.

[34] Utyesenevics (Martinuzzi) vagy Fráter György 1484 körül született horvát nemesi családban. Korvin János szolgálatában állt, majd belépett a pálos rendbe. Gritti a budai vár udvarbírójává tette. Pályája a velencei kalandor halála után ívelt magasra. 1534-ben megkapta a váradi püspökséget és Bihar vármegye örökös főispánja címet, és János király kincstartója lett. Fontos szerepet vállalt a váradi egyezség megkötésében, illetve Izabella és János király házasságkötésében.A király halála után fia gyámja. 1541–1542-ben János Zsigmond nevében Erdély és Kelet-Magyarország kormányzója. Kétszer is egyezséget kötött Ferdinánddal Erdély átadásáról (1541, 1549), de mindkét alkalommal a kedvezőtlen külpolitikai helyzet miatt visszalépett. 1551 decemberében Ferdinánd zsoldosai ölték meg Alvincon. *Fodor* 96. o. Fráter életéről és halálának körülményeiről bővebben: *Barta Gábor:* Vajon kié az ország? Budapest, 1988.

[35] Vö. *Szakály:* Pécs a törökkorban, 32. o.; valamint *Pálffy Géza:* A tizenhatodik század története. Budapest, 2000. 99. o. (Magyar századok)

[36] Vö. *Fraknói* 328. o.; Istvánffy 50000 akcse fizetést említ. *Istvánffy* 278. o.

[37] A török hatóságok csak az 1543. évi hadjárat után kezdték az új tartomány polgári és katonai igazgatását megszervezni. *Hegyi Klára:* Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. 39. o. (História Könyvtár 7.)

alapján – a magyar jog és igazgatás legjobb ismerőjének számított. Ráadásul személye a hatalom folytonosságának garanciáját jelenthette a vármegyék és városok számára.[38]

Elképzelésem helyességét alátámaszthatja még az a Fraknói által idézett levélrészlet is, amelyet Werbőczy szeptember 14-én írt Miskolc mezőváros vezetőinek. Ebben azt állította, „...hogy a császár felsége [a szultán]... a felső részek feldúlására Pozsony felé küldött császári [szultáni] hadak kapitányainak, fővesztés büntetése alatt megparancsolta, hogy a magyar nemzetiségű lakosságot, még ha Ferdinándhoz, azaz a német párthoz tartozik is, személyében és javaiban károsítani ne merészeljék. Biztosak lehettek tehát afelől, hogy a török pusztítóktól kárt vagy hátrányt szenvedni nem fogtok..."[39] Ez a – valószínűleg Szülejmán beglerbég[40] nyomására készült – levél kettős célt szolgálhatott: egyrészt a pusztító portyák miatt szétszéledt lakosság megnyugtatását,[41] másrészt talán a meghódoltatandók meggyőzését szolgálhatta, miszerint a szultán védelme alatt semmiféle bántódásuk sem eshet.

Werbőczy a budai törököknek tett jó szolgálatainak ellenére sem tudott semmiféle védelmet nyújtani a benne reménykedőknek. A beglerbég egy alkalommal brutális formában tudtára is adta, hogy hol a helye ebben „az új világban". Egyik alkalommal az éppen hozzá érkező Werbőczy egyik szolgáját elfogatta, és a nyílt utcán fejét vétette.[42] Mutnoky is beszámolt budai kémének jelentése alapján erről az incidensről: „...szolgám tegnap saját szemével látta, hogy a kancellár a pasához ment, és ahogy a kapu alá érkezett, a törökök mögötte az egyik szolgáját arcon csapták... Mialatt a kancellár a pasánál van, a szolgáját a törökök agyon verik a kancellár kocsijánál...."

Werbőczy haláláról – amelyről az esztergomi provizor jelentéséhez csatolt kivonatos levél is hírt adott – több elképzelés is ismert. Szalay László és Fraknói Vilmos szerint az idős főurat Szülejmán beglerbég mérgezte meg,[43] amely feltevést az egykorú forrásokban található megjegyzés is sejtet: „Werbeczyt megítetik, meghala."[44] Horváth Mihály művében a búbánat és az igen titokzatosan hangzó mirigyhalál szerepel az öreg jogtudós halálának okaként.[45] A magam részéről Acsády Ignáccal értek egyet, aki szerint Werbőczyt 1541 októberében – majd 1542 tavaszán Szülejmán beglerbéget is[46] – a Budán tomboló pestisjárvány ölte meg.[47]

Mutnoky levele, valamint a hozzácsatolt rövid jelentés véleményem szerint több szempontból is nagy jelentőségű. Hiszen egyrészt az esztergomi provizor a szultán tábo-

[38] Budapest története III. Budapest a törökkorban. (Írta: *Fekete Lajos.* Szerk. *Szendy Károly.*) Budapest, 1944. (a továbbiakban: *Fekete*) 172.

[39] *Fraknói* 328. o.

[40] Tarabuluszi bég. 1531. januárjától zulkadri, 1532. novemberétől dijarbekri pasa. 1535. márciusában bagdadi beglerbégé nevezi ki a szultán, majd 1539. júliusától anatóliai pasa. 1541. szeptember 2-án a padisah Budára helyezteti. 1542. februárjában leváltották és kevéssel ez után meghalt. *Gévay Antal:* A budai pasák. Bécs, 1841. 5. o.; *Fekete Lajos–Nagy Lajos:* Budapest története a török korban. Budapest, 1986. (a továbbiakban: *Fekete–Nagy*) 11. o.

[41] *Barta* 320. o.

[42] Vö. *Fraknói* 330–331. o.; *Barta* 321. o.; *Szalay László:* Adalékok a magyar nemzet történetéhez. Pest, 1859. (a továbbiakban: *Szalay*) 176–177. o.

[43] *Szalay* 179. o.; *Fraknói* 332. o.

[44] Memoria rerum, 89. o.; Vö. még *Szerémi* 329–330. o.

[45] *Horváth* 147. o.

[46] *Fekete–Nagy* 11. o.; *Acsády Ignác:* Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. In: A magyar nemzet története. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) V. k. Budapest, 1897. (a továbbiakban: *Acsády*) 223. o.

[47] *Acsády* 223. o. Komáromy is felveti cikkében azt a lehetőséget, hogy Werbőczyt a városban tomboló pestisjárvány ölte meg. *Komáromy* 211. o.

rából visszatérő Łaskitól és a török uralom alá került Budára küldött kémétől, valamint más – meg nem nevezett – személytől vagy személyektől származó értesülései, amelyek hitelességét más egykorú források is alátámasztják, kiegészítik és gazdagítják ismereteinket a korszakról. Másrészt ezen információk mind katonai (török portyázok mozgása, Buda török őrségének létszáma), mind politikai szempontból (Török Bálint fogsága és annak okai, Werbőczy István budai meghurcoltatása, a megmaradt Szapolyai családhoz hűséges tábor Lippára vonulása) nagy jelentőséggel bírhattak a kialakult új és kedvezőtlen helyzetben I. Ferdinánd és kormányzata számára, s nagy valószínűséggel döntéseiknél figyelembe vették ezek tartalmát, még akkor is, ha egyik-másik pontosságát esetlegesen kétségbe is vonták. Harmadrészt ezen két jelentés elkészülte – feltételezésem szerint – azt bizonyítja, hogy az uralkodó és köre Buda elestét követően a lehető leghamarabb igyekezett alkalmazkodni az új körülményekhez és lehetőségeihez mérten minél több hírt/adatot összegyűjteni az immár Bécs, az örökös tartományok és a Német-római Birodalom tőszomszédságában álló ellenségről.

FÜGGELÉK

Dem Wolgebornen herrn francisco von Reua

Mein willig dienst Seyen E. G. allzeit beuor.

Gnediger herr, mir zweiffelt nit, E. G. wisse nun mer,was sich nach euerm abschiede, hie begeben. Nemlich das Römische Majestat herrn Niclas grauen Vonn Sal[m] zum Türkischen Keiser, eins anstands halb, abgefertiget, Vnd der Türck von Ofen wider hindersich auff Constantinopel verrückt Vnnd Mahomed Beg Bassa ein streytt auff Mehern fürgenommen, aber an der Waag, welche sich zu Seer ergossen, verhindert sey worden, den[n] er hat den hauffen nit könden hinüber bringen. Bey vns haben Sie nit sonders gebrennet, on das, das feur an etliche orten schaden hatt gethon, da sie Vber nacht gelegert, Vnd es hinter jn gelassen haben, wie den zu Scharlo vnd Salcka geschechen, der and[e]r hauff aber, so auff Giarmath, der herrschafft Balassa gestreifft hat, Vnzelich Vil Volck inn die gefencknuß mitgefüret, Gott erbarme sich jr So ist herr hieronymus Laskie

Nagyságos Révay Ferenc Uramnak

Alázatos szolgálatom Kegyelmednek mindenek előtt.

Kegyelmes Úr, nem kételkedem abban, hogy Kegyelmed immár tudja, mi történt itt az Ön távozása után. Nevezetesen az, hogy a római [király] felség[48] gróf Nikolaus Salm urat a török császárhoz küldte, fegyverszünet végett. Továbbá a török [a szultán] Budáról ismét visszatért Konstantinápolyba, és Mehmed beglerbéget[49] portyára rendelte Morvaország ellen, de a Vág, amely nagyon megáradt, őt megakadályozta ebben, ugyanis a hordáját nem tudta átvinni rajta. Nálunk semmi különöset sem égettek fel, leszámítva azt, hogy a tűz néhány helyen kárt okozott ott, ahol éjszakára letáboroztak, és a [tüzet] hátrahagyták, ahogy ez Sarlónál[50] és Szalkánál[51] történt. A másik horda pedig a Balassa család[52] uradalmában, Gyarmaton portyázott, és számtalan sok népet rabságba hurcolt – Isten könyörüljön meg rajtuk. Hieronimus Łaski Úr is visszatért, [és] azt mondja, hogy a török

[48] Habsburg Ferdinánd 1526–1564 magyar és cseh király. 1534-től német király, majd bátyja – V. Károly – lemondása után 1556-tól a Német-római Birodalom császára.

[49] A személyt nem tudtam pontosan beazonosítani.

[50] Egykori Bars vármegyei település. Ma a Szlovák Köztársaságban található.

[51] Egykori Hont vármegyei település. Ma a Szlovák Köztársaságban található.

[52] A Balassa család Perényivel, Bebek Ferenccel egyetemben János király halála után átpártolt Ferdinándhoz. Valószínűleg a török e miatt – bosszúból – portyázott és pusztított birtokain.

auch wider kom[m]en, sagt er habe den den Türckischen Keyser zwu Tagreyß von Ofen gelassen, Vnd wie er den Türck Waland auff eim rößlin laß Vmbherfurn, der sey angefeßlet an henden Vnd fussen, Vnd werde alle nacht angeschmidt an ein Ketten.

Nun hat Türck Waland dem Türcken seine beide Süne wöllen zu geisel lassen, aber der Türck hat es nit wöllen annemen, sonder gesagt, Prim Peter hab jm auch seinenn Son zu geisel geben, hab aber dannoch nitt glauben gehalten. Ehr soll im die zwey Schloß lieuern, Chargo vnnd Zigeth, hat also den Türck Waland fürgemelte zwey Schloß wie man sagt, lassen füren, Vnd befolhen, wo mans jm auff sein auffodern, nit Vnderthenig mache, soll man jn saybeln. Ich aber besorg, wo er gleich diß geschloß Vbergibt, es werde jm doch nit besser gehn.

Der Türck hat zu Ofen Solman Bassa gelassen, der zuuor in Babylonien gewest ist derselb hat brůder Gregorius hauß innen. Die Janizer seind im Schloß. Ein burger aber, Vnnd ander Vngern so zu Ofen bliben, werden Vber die massen Vbel gehalten, müssen die todten Pferdt aus der Statt schlaiffen, die gassen fegen, Vnd der gleichen arbait thun. Ich kan das euren gnaden in aller warhait anzaigen, das die armenn Burger zu Ofn gern hauß Vnd hoff, hab Vnd gut, da hinden liesen, das Sie nur mit lieb dauon weren.

Steffanus Werweck der Cantzler ist noch zu Ofen, in Künig hausen behausung, sampt fünfft, an den furknecht, thor knecht Vnd koch. So ist heüt mein diener wider von Ofen Kommen, welchenn ich zum Bassa, aus beuelch meines gnedigen herrn hab abgefertiget, der sagt mir, das die Türcken die metzger zwingen, das sie die Leüt hencken müssen. So hat mein diener gester mit seinen augen das gesehen, das der Cantzler zum Bassa gangen, Vnd wye er Vnter die thür kommen ist, haben die Türcken hinder jm seiner knecht einen in das angesicht geschlagen. Der Knecht aber schreyet seinen herrn an, er sol jn retten, aber der Cantzler antwortet jhm, was soll ich dazu thun, lieber bruder, sihest du doch woll, das

császár [táborát] Budától két napi járóföldre hagyta, és hogyan vezettette [a szultán] Török Bálintot egy lovacskán körbe-körbe, akit kezein és lábain megbilincseltek, és minden éjjel vasra verik.

Török Bálint ugyan mindkét fiát túsznak a töröknek [a szultánnak] akarta adni, de a török ezt nem akarta elfogadni, hanem [azt] mondta, hogy Perényi Péter is a fiát fogolynak adta, de hitét mégsem tartotta meg. Török Bálint szolgáltassa ki neki két várát – Csurgót, Szigetvárt, őt tehát e fentnevezett két várért fogták el – ahogy mondják, és megparancsolták, [hogy] ha a felszólítására valaki nem engedelmeskednék, akkor őt le kell kaszabolni. Attól tartok azonban, ha rögtön át [is] adja ezeket a várakat, mégsem fog jobban járni.

A török [a szultán] Szülejmán pasát hagyta Budán, aki azelőtt Babilonban volt. Ő György barát házát bírja.[53] *A janicsárok a várban vannak. Egy polgárnak*[54] *pedig és más magyaroknak, akik Budán maradtak, [és akikkel] rendkivül rosszul bánnak, döglött lovakat kell, hogy kivonszoljanak a városból, utcákat kell seperniük, és [más] hasonló munkát kell végezniük. A teljes valóságnak megfelelően jelenthetem Kegyelmednek, hogy a szegény budai polgárok szívesen hagynák hátra házukat és udvarukat, javaikat és jószágaikat, csak hogy inkább távol lehetnének innen.*

A kancellár, Werbőczy István még Budán van. A király palotájában[55] *szállásolták el ötödmagával, kocsis, ajtónálló, szakács nélkül. Szolgám, akit kegyelmes uram*[56] *parancsára a pasához küldtem, ma újra visszatért Budáról, azt mondja nekem: a törökök arra kényszerítik a mészárosokat, hogy az embereket végezzék ki. Így szolgám tegnap saját szemével látta, hogy a kancellár a pasához ment, és ahogy a kapu alá érkezett, a törökök mögötte az egyik szolgáját arcon csapták. A szolga pedig ura után kiáltott, hogy mentse meg őt. Ám a kancellár azt feleli neki: mit tegyek ellene kedves barátom, hisz te is jól látod, hogy nekem is tartanom kell tőlük. Mialatt a kancellár a pasánál van, a szolgáját*

[53] *Horváth* 147. o.

[54] A polgár szó ebben az esetben feltételezésem szerint a város német lakóira utalhat. Budát a német polgárok még a török fősereg megérkezése előtt – vagyonukat és kiváltságaikat hátrahagyva – elhagyták. De talán maradhatott itt valaki közülük. A budai német polgárok elmeneküléséről. *Fekete–Nagy* 59. o.; *Fekete* 147–148. o.

[55] *Horváth* 147. o.

[56] Itt Várday Pál érsekről van szó.

ich auch Vonn ihnn gewarten muß, weil nur der Cantzler bey dem Bassa ist, schlagenn jm die Türcken, sein Knecht gar zu Todt hat bey des Canzlers wagen, Vnd lassen jn also todt, bey dem wagen ligenn, das müste sein herr sehen, Vnd dortt kain wort darwider sagen. Die kűnigin ist zu Lippen, Vnd mit ir bruder Georgi Petrowick, Vrbanus Batthianus, Vnnd Petrus Warckosth.

Wie mir herr Laßkie, und mein diener anzeigt so sind in die zehen Tausent Turcken zu Ofen bliben, Tausent Janitzer, drey hundert Sulacken, tausent vnd fünff hundert schűtzen, das ander seind Raisige Vnd Schiffvolck. Diß hab ich E. G. auff dißmal wollen im besten anzaigen, bitt wöllet mich inn allen gnaden euch lassen beuolhen sein.

Datum zu Gran MDXLI

E. G.Vnderthäniger Mudtweck Prouisor zu gran

Im ein andern brieff wirt gemeldet, das der Cantzeler Werweck gestorben, Vnd auff der Juden Kirchhoff begraben sey, vnd das die Juden sonderlich bey dem Bassa Soliman wol zu hoff sind, irer Verrätherey halben Vnd den Christen Vil Vngluck machen, der Türck holt sich deß, wo zwen zeugen wider einenn sind, Vber denselben laster das recht gehn. Nun Seynd die Juden zu Ofen, wie sonst inn

a törökök agyonverik a kancellár kocsijánál; ott hagyták őt így holtan fekve a kocsinál; ezt az urának látnia kellett, de ott egy szót sem szólhatott ellene. A királyné György barát-tal, Petroviccsal,[57] Batthiány Orbánnal[58] és Warkocs Péterrel[59] Lippán van.

Ahogyan Łaski Úr és a szolgám jelenti, Budán hozzávetőlegesen tízezer török maradt.[60] ezer janicsár, háromszáz szolak,[61] ezerötszáz lövész, a többi fegyveres és hajós. Ezt kívántam Kegyelmednek ezúttal – legjobb tudásom szerint – megjelenteni, kérem igen nagy kegyelemmel parancsoljon velem.

Kelt, Esztergomban 1541.

Kegyelmednek alázatos szolgája Mutnoki, esztergomi provizor

Egy másik levélben jelentik, hogy Werbőczi kancellár meghalt, és a zsidók temetőjében temették el,[62] és azt, hogy a zsidók különösen Szülejmán pasa előtt nagyon kedvesek, árulásuk miatt és a keresztényekre sok bajt hoznak. A török maga elé idézi ezeket, s midőn két tanú van egy ellenében, vétkeik fölött szemet hunynak.[63] Jól tudott, hogy a budai zsidók, mint egyébként az egész világon

[57] Petrovics Péter 1485 körül született. Szapolyai rokona és tántoríthatatlan híve. 1531-től lippai kapitány, három év múlva temesi ispán. 1541-ben a gyermekkirály egyik gyámja, a következő évtől Magyarország alsó részeinek főkapitánya. Birtokai elhelyezkedése miatt a török orientáció feltétlen híve volt. 1551-ben távoznia kellett Erdélyből. 1556-ban egy rövid ideig Erdély helytartója, előkészítette János Zsigmond és Izabelle visszatérését az országba. 1557-ben halt meg. *Fodor* 98–99. o.

[58] Batthyány Orbán Batthyány Benedek budai várnagy és kincstartó fiaként látta meg a napvilágot. Itáliában járt egyetemre, hazatérte után királyi titkár lett. Mohács után először Ferdinánd híve, majd Szapolyai oldalára állt. Gritti egyik bizalmi embere. Főszerepet vállalt Czibak Imre meggyilkolásában 1534-ben. A következő időkben János és György barát egyik legbefolyásosabb támogatója, noha semmiféle állami címet sem viselt. 1541-ben a budai őrség parancsnoka, majd Izabellával Erdélybe megy. A fejedelmi tanács tagja lett. Állítólag Fráter György megmérgeztette. *Fodor* 101. o.

[59] Helyesen Markos Péter. Ő is elkísérte a csecsemő királyfit a török táborba. Vö. Memoria rerum, 65. o.

[60] A török őrség létszámát illetően eltérő adatokat találtam. Magyarország történi kronológiája szerint Szülejmán Budán és Pesten 3000 főnyi őrséget hagyott. Ezzel szemben Bánlaky a forrás adataival némelykor megegyező módon a következőket írta hadtörténeti művében: 2000 janicsár, 1000 lovas és ugyanennyi martalóc, 300 szolak, valamint 54 naszád néhány száz naszádossal maradt Budán. *Doberdói Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. XIII. k. Budapest, 1940. 167. o.

[61] Szolak (balkezes): szultáni testőrgárda, mely onnan kapta a nevét, hogy fordított állásban használta íját és nyilait. A janicsárok törvénykönyve (1606). (Török kéziratokból fordította, a bevezetőt írta, a mutatót és a szómagyarázatokat készítette *Fodor Pál.*) Budapest, 1989. 125. o.

[62] Vö. *Horváth* 147. o. Ezzel szemben Szerémi szerint a Szent Mária Magdolna temploma temették el. *Szerémi* 330. o. Fekete Lajos csak annyit említ meg, hogy Werbőczyt viszonylag nagy pompával, a környékbeli papok részvételével temették el. *Fekete* 173. o.

[63] A muszlim vallásjog szerint a nem-muzulmánok nem tanúskodhattak a mohamedánokkal szemben. *Papp* 149. o.

aller Welt, wol bekanndt, wissen der reichen burger gewlk, Vnd Vermögen, wo sie nun einem sonst nit zukommen, nemen sie zwen Türcken zu zeugen, so muß dan der arme Christer, sag was er wölle, Vnrecht haben vnd herhalten. Wolan die Vngern habens nit anders wöllen haben, sonst hetten sie diesen gast wol Gehaim gelassen, Gott were jm, Dem argen Gotts lästerer Vnd Christen feind Amen.

az, ismerik a gazdag polgárok boltjait és vagyonát, s midőn azokhoz egyedül nem tudnak hozzájutni, visznek két törököt tanúskodni. Így azután szegény kereszténynek, mondjon bármit is, nem lesz igaza és bűnbaknak kell lennie. Nos, a magyarok nem akarták, hogy ez másképpen legyen, egyébként ezt a vendéget bizonyára titokban tartották volna.[64] *Isten legyen ennek a gonosz Istenkáromlónak és kereszténység ellenesnek [irgalmas]. Ámen!*

[64] Nem lehet eldönteni azt, hogy az író ez esetben a törökökre vagy a zsidókra gondolt.

MÉSZÁROS KÁLMÁN

EGY KIADVÁNY MARGÓJÁRA

A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa I–II. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára

Szerkesztette Tamás Edit

(A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 45–46. Sárospatak, 2003. 424+328 o.)

Az elmúlt évben vette kezdetét a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára emlékező jubileumi rendezvénysorozat, amely a szatmári béke 2011-ben esedékes tricentenáriumáig reméllhetőleg számos új tudományos eredménnyel fogja gazdagítani a korszakra vonatkozó ismereteinket. 2003-ban két kiemelkedő tudományos konferenciát tartottak, az egyiket szeptember 24–26-án Budapesten, a másikat pedig október 2–4. között Sárospatakon. Ezt „*A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa*", amazt „*Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában*" címmel rendezték meg. Mindkét konferencián számos hazai, határainkon túli magyar és külföldi tudós vett részt. Tekintettel arra, hogy az 1976-ban, II. Rákóczi Ferenc születésének évfordulóján tartott konferenciák anyaga két kitűnő, a témában mindmáig alapmunkának számító kötetben jelent meg,[1] bizonyosra vehetjük, hogy a szakma nagy várakozással tekint a mostani kötetek megjelenése elé is. Az utóbbi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatai máris két vaskos kötetben láttak napvilágot, s előrebocsátjuk, hogy saját személyes várakozásainkat messze felülmúló művek születtek.

Itt persze mindjárt magyarázattal tartozunk beismerten szkeptikus előítéletünk miatt. Nos, az utóbbi évtizedek során nem csupán a kuruc kor szorult kissé háttérbe a magyar történelem fontos korszakai közül, de a szabadságharccal foglalkozó szakembergárda is jelentősen megfogyatkozott. A „nagy öregek" közül sorra elvesztettük Esze Tamást, Benczédi Lászlót, Hopp Lajost, Benda Kálmánt, Heckenast Gusztávot, legutóbb pedig Perjés Gézát. A legidősebb korosztály még aktív tagjai mellett, sajnos, a középgeneráció soraiból egyre kevesebben választották kutatási területül a Rákóczi-kort, a legfiatalabbak közül pedig alig akad a témával behatóan foglalkozó történész, hadtörténész. Mindezt végiggondolva óhatatlanul is szkeptikusak voltunk, de még egyszer ismételjük: alaptalanul.

A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzeteinek két új kötetében számos kitűnő tanulmány látott napvilágot, s a Rákóczi-szabadságharccal korábban nem, vagy csupán érintőleg foglalkozó történészek, muzeológusok tollából is kiváló munkák születtek. Sőt, valljuk be őszintén: a Rákóczi-szabadságharc mint önálló kutatási terület korábban különböző, jórészt ideológiai okok miatt már-már túlzottan is előtérbe került, s a tudomány most azzal is sokat nyert, hogy nagyobb, átfogó korszakokkal, a szabadságharcot

[1] Európa és a Rákóczi-szabadságharc. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából Sárospatakon, 1976. május 24–28-án rendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásai. (Szerk.: *Benda Kálmán.*) Budapest, 1980. és Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. *Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1980.

megelőző vagy követő évtizedekkel, illetve a rokon tudományokkal foglalkozó szakemberek számos új szempont alapján közelítettek a témához. Az ő figyelmük viszont nem terjedhetett ki az eddigi részletkutatások minden eredményére, s ezért számos apró hiba bukkan fel az egyes tanulmányokban. Az alábbiakban ezért nem csupán a tanulmányok tömör ismertetését, de azokhoz fűzött kiegészítő észrevételeinket is szeretnénk megosztani az olvasóval. Az olykor csupán részletkérdéseket érintő megjegyzéseink kizárólag jobbító szándékból, s korántsem gáncsoskodó természetünkből fakadnak, noha ez utóbbi jellemhibánkat is készséggel elismerjük.

A két kötet tetszetős kivitelben, borítóján a klasszikus ízlésű kék–arany színekkel látott napvilágot. Az I. köteten II. Rákóczi Ferenc egy kevésbé ismert színes portréja, a II. köteten pedig egy kuruc zászló látható. Kár, hogy a cím – hasonlóan a sorozat többi kötetéhez – itt sem szerepel a könyv gerincén. És persze, az újabb kiadói gyakorlatnak megfelelően, a nyomdai kolofon is elmaradt, amiből többek között a megjelent példányszámról tájékozódhatnánk. A tipográfiai kivitel nem mondható szerencsésnek. A főszöveg 12 és a jegyzetapparátus 10 pontos betűnagysága talán még elfogadható, de a tanulmánycímek és szerzők túlzott betűmérettel, félkövér és részben verzál szedéssel való kiemelése már nem tekinthető esztétikusnak. Az egyik tanulmány félkövér szavai, mondatrészei pedig egyenesen riasztó látványt nyújtanak, s egy rosszul megszerkesztett tankönyv biflázandó részeire emlékeztetnek. Csakhogy itt még a szövegrészek kiemelése is teljesen esetleges és értelmetlen.[2] Miután egyedi példáról van szó,[3] gyaníthatóan a szerző ragaszkodott ehhez a csöppet sem szerencsés megoldáshoz, vagy legalábbis a szerző eredeti kiemeléseit tartották meg a szerkesztők.

A kötet lapozgatása közben minduntalan meg kellett állapítanunk, hogy a „nyomda ördöge" bizony most sem aludt... Mindjárt a kiadvány első három oldalán, R. Várkonyi Ágnes tanulmányában, legalább 15 gépelési, helyesírási, nyelvhelyességi és tipográfiai hibát fedezhetünk fel.[4] A kötet további részeiből is szép számmal idézhetünk alapvető helyesírási hibákat.[5] Tipikusan az elválasztó programok fogyatékosságából adódnak az olyan hibás elválasztások, mint például „Rákóc-zi", „nehé-zségein", „Magya-rország", „Oro-szország", „egye-zség".[6] Ezek maradéktalan kiszűrése bizony még a legnagyobb odafigyeléssel is nehéz.

A számok tagolásánál szintén alapvető hibák adódtak, a számjegyekkel írt öt- vagy többjegyű számokat ugyanis hol a régebbi helyesírás szerinti módon, *ponttal*,[7] hol pedig az újabb akadémiai szabályzatnak megfelelően, *szóközzel* tagolták a szokásos hármas számcsoportokban. Ez vagy a szerkesztők következetlensége, vagy az egyes szerzők sa-

[2] Így pl. vastag betűs kiemelés hangsúlyozza, hogy mennyire „bosszantotta" Rákóczit az Aranygyapjas Rend körüli „sok csűrés-csavarás". I. k. 388. o. Jelen sorok írója félkövér szedés nélkül is nyomatékkal jegyezheti meg: az efféle csűrés-csavarás valóban sok bosszúságot tud okozni.

[3] Két helyütt fedeztünk még fel hasonló példát, amikor egy forrásidézethez tartozó zárójeles szómagyarázatot, máshol pedig a *bizonyos* szót emelték ki félkövérrel: I. k. 276., 323. o.

[4] Gépelési hibák: „felségárulás per" *felségárulási* helyett; „Ez kell felmutatni" *ezt kell* helyett. Több veszsző hiányzik, még tagmondatok határáról is. „Közép Európa" kötőjellel, az „ország építő" egybeírandó! Ezzel szemben a „princi-pibus" szóban bizonyára véletlenül maradt benn egy korábbi elválasztójel. Feltűnő a nagykötőjelek hiánya is, holott annak használatára egyértelmű szabályok vonatkoznak. Így pl. a „Habsburg–magyar, kuruc–labanc reláció" és a „lengyel–svéd–porosz–magyar konföderáció" is nagykötőjelekkel írandó. Stb. stb. I. k. 7–9. o.

[5] Az „ismertetet" szó (I. k. 304. o.) pl. két, a „nemzettség" (II. k. 84. o.) ezzel szemben egy *t*-vel, a „biztató" (II. k. 386. o.) rövid *i*-vel írandó! Stb. stb.

[6] I. k. 171., 203., 324. o.; II. k. 85., 166., 182., 208. o.

[7] Pl. I. k. 135–159. o.

játja, de ennél is súlyosabb hiba, hogy a helyes változat alkalmazásakor sem a célnak megfelelő, ún. „nem törő szóközt", hanem egyszerű szóközt ütöttek a számjegyek közé. A számítógépes elválasztó program már említett hiányosságai miatt a sorkizárást esetenként csak széles szóközökkel sikerült megvalósítani, ami önmagában is tipográfiai hiba, s ez fokozottan érvényesül egy összetartozó szám „szétesésekor". Extrém esetben pedig még sortörés is megbontja a számokat.[8]

Azt is megállapíthatjuk, hogy a hibák jellege és száma nem egyenletes, hanem szerzőnként változik. Ez a tény már önmagában is jelzi, mennyire igazságtalanok lennénk, ha minden hibáért a szerkesztőket okolnánk. Sajnos, az alapvető probléma a jelenlegi tudomány- és kultúrpolitikai, finanszírozási gyakorlatban rejlik. Felgyorsult világunkban általában csak egy-egy évforduló küszöbén születik döntés a tudományos rendezvények, kiadványok támogatásáról, akkor azonban szűkös határidőn belül teljesítményt és kész munkát várnak, s nem utolsó sorban az anyagiakkal való gyors elszámolási kötelezettség is kapkodást, rohamtempót diktál. Márpedig hamar munka ritkán jó! Gondoljuk csak meg: 2003 októberében konferencia, 2004 januárjában annak anyagából szerkesztett tanulmánykötetek. Még ha a kéziratok leadási határideje megelőzte is a konferenciát, mindössze néhány hónap volt a szerkesztői és nyomdai munkálatokra. A szerzők azonban nem azért *szerzők* (kiemelés a recenzenstől, de csupán kurziválással!), hogy komolyan vegyék a határidőket...

További problémát jelent, hogy a számítástechnika elterjedésével a kiadói és nyomdász szakma teljesen átalakult. Pontosabban: a számítógépes szöveg- és kiadványszerkesztés önmagában óriási fejlődést eredményezett e szakmán belül is, csakhogy a gépesítés lehetőségei miatt a nem kifejezetten kiadói tevékenységet folytató közintézmények kényszerű takarékossági okokból nem képesek, a magáncégek egy jelentős része pedig a nyereség növelése érdekében nem akar felkészült szakember(eke)t alkalmazni. A számítógép adta lehetőségek ugyan, elvileg, kis létszámú munkaerővel is lehetővé tennék a színvonalas munkát, kellő szakértelem és megfelelő programok híján azonban a gépek sem tehetnek csodát. Ráadásul a számítógépes programok felhasználói olykor önmagukat csapják be, amikor, megelégedve az adott program felületes ismeretével, komolyabb feladatokra is vállalkoznak. A programok egy részét pedig – ismét csak kényszerű okokból – nem rendeltetésüknek megfelelően alkalmazzák, így például a kiadványszerkesztő programokat egyszerű szövegszerkesztőkkel helyettesítik.

Ilyen hosszas kitérő után talán elhiszi a tisztelt olvasó, hogy nem a két szóban forgó köteten és annak szerkesztőin szeretnénk elverni a port, hanem az immár másfél évtizede tartó könyvkiadói gyakorlatot kárhoztatjuk – nyilván minden eredmény nélkül. Pedig, ha meggondoljuk, a rohanó világ nem csupán az állandó időhiánnyal való küszködést és a „felpörgő" életritmust, munkatempót hozta magával, de ezzel együtt mintha maga az idő is sebesebb szárnyakon járna. Az 1976-os Rákóczi-évfordulót követően 3-4 évet kellett várni a két említett tanulmánykötetre, nyilván mert ennyi időre volt szüksége az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda szakembereinek a kifogástalan munka elvégzéséhez. Most ugyan szinte azonnal kézbe vehettük a kiadványokat, de észre sem vesszük, s már el is röpült fölöttünk a XXI. század első évtizede, a Rákóczi-szabadságharc mégoly hosszúnak tűnő jubileumával együtt. Az elkövetkező évtizedekben pedig,

[8] Így pl.: „34 437 fő". II. k. 148. o. A sor végén / sor elején szétesett számok: 10 / 384 és 49 / 755. Uo. 154. és 156. o.

amikor újra és újra elővesszük a 2003–2004. év „termését", már teljesen mellékes lesz számunkra a most „megspórolt" néhány hónap, megmaradnak viszont a bosszantó hibák, amelyeket meggyőződésünk szerint éppen azzal a néhány hónapos munkával lehetett volna kiküszöbölni.

Időnként pedig az állítólagos „piaci igényekkel" magyarázzák az évfordulós kiadványok gyors megjelentetését, s magunk is megdöbbenve hallottuk már könyvkereskedőtől, hogy az általunk keresett „Rákóczis kiadvány" ugyan már elfogyott, de nem kívánnak belőle rendelni, mert az „tavalyi téma", és már „nem is keresik annyira". Valahogy úgy állunk ezzel is, mint a kereskedelmi csatornák ránk erőszakolt műsoraival, amelyekre állítólag nagy az igény, holott a konkurens televíziós adók meg sem kísérelik, hogy színvonalas alternatívát nyújtsanak, s így csupán az „eszi, nem eszi, nem kap mást" elve érvényesül. Természetesen elfogadjuk, hogy az évfordulók kapcsán nagyobb a közönség érdeklődése egy-egy történelmi korszak iránt, de hogy például 2004-ben Bocskai, Balassi és a holocaust „konkurenciát" jelentsen Rákóczinak, aligha vehető komolyan. Történelmünk jeles alakjai, dicső és szomorú korszakai, az ünneplések és a fájdalmas megemlékezések csak jelen korunk beteg torzulása nyomán süllyedhetnek a „piaci" gondolkodás szintjére, s válhatnak egymást kizáró, egymással vetélkedő témákká.

Nincsenek persze túlzott illúzióink a világ megváltoztatásának lehetőségeiről, ezért inkább abban bízunk, hogy megpróbálunk alkalmazkodni az új feltételekhez. Mire gondolunk? Ha már kénytelenek vagyunk elfogadni, hogy mindennél fontosabb az idő kergetése, ami esetünkben az alapos szerkesztői munka és a – szükség esetén akár többszöri – korrektúra hiányát jelenti, akkor azt is be kell látnunk, hogy a korábbiaknál fokozottabb felelősség hárul a szerzőkre is. Meggyőződésünk, hogy kellő igényességgel minden számítógép-felhasználó kiküszöbölheti a gépelési, helyesírási és nyelvhelyességi hibákat. Ehhez persze élni kell a szövegszerkesztő programok lehetőségeivel, ám azok sem pótolhatják az akadémiai helyesírási szabályzat 1984 óta érvényben lévő 11. kiadásának használatát. Saját tapasztalatunk szerint a helyesírás-ellenőrző programok alkalmazása mellett forgatnunk kell a nyomtatott szótárakat is. Egy akár több íves tanulmány elkészítése hetekbe-hónapokba kerül, s optimális esetben ennél hosszabb kutatási idő előzi meg. Ezek után semmi sem indokolhatja a minimális nyelvi ellenőrzéshez szükséges egy-két napos munka mellőzését. Ráadásul egy bosszantóan sok hibát tartalmazó kézirat szerkesztői ellenőrzése, az elemi hibák javítgatása elvonja a figyelmet a szöveg érdemi mondandójától, az esetleges tárgyi tévedések, félreérthető szövegrészek javításának lehetőségétől. Egy tanulmánykötetben épp elég munkát jelent a jegyzetapparátus és a bibliográfiai hivatkozások formai egységesítése, ami esetünkben több-kevesebb következetességgel valósult meg.[9] Mindannyiunk, az egész tudományos élet érdeke, hogy kellő igényességgel és színvonalas munkával teremtsünk újat, s ehhez a szerzőknek is megfelelő követelményeket kell támasztaniuk önmaguk számára!

Emellett a tudomány azonos területén működők körében igen-igen kívánatos volna a szorosabb szakmai-kollegiális együttműködés, amelyet olykor emberi gyarlóságból, máskor pedig szakmai igénytelenségből vélünk mellőzhetőnek, s csak a legritkább esetben indokolható a személyes ismeretség vagy az adott témához értő kollégák hiá-

[9] Néhány hibát itt is felfedeztünk: az egyik tanulmány irodalomjegyzékében Thaly Kálmán Ocskay-monográfiájának bibliográfiai leírásából lemaradt a szerző, s Thaly neve helyett a címben szereplő Ocskay Lászlóét emelték ki kiskapitális betűkkel és kettősponttal. I. k. 191. o. Rákóczi Vallomásait pedig nem „Szepesi", hanem *Szepes* Erika ültette át magyar nyelvre! II. k. 182., 185. o. 10. és 22. jegyzet.

nyával. Esetünkben Papp Sándor kitűnő tanulmányát említhetjük pozitív példaként. A dolgozat első lábjegyzetének köszönetnyilvánító sorai ugyanis arról tanúskodnak, hogy a szerzőt egy szerteágazó kérdéskör komplex vizsgálatában számos kollégája segítette. Véleményünk szerint ez a régi, jól bevált gyakorlat elsősorban tartalmi, emellett azonban stiláris és formai szempontból is hasznos lehet mindannyiunk számára, hiszen a kollégák egymás kéziratait átolvasva mintegy előzetes lektorálás és szakmai véleménycsere útján, sőt kutatási eredményeik, adataik kölcsönös megosztásával[10] járulhatnak hozzá a tudományos művek minél tartalmasabb formában való létrejöttéhez. A tudományos kapcsolatfelvétel szempontjából hasznos lett volna, ha a kiadványhoz mellékelnek egy, a szerzők elérhetőségét tartalmazó kiegészítést.

Lássuk most már a tanulmányokat! Mielőtt egyenként számba vennénk azokat, ismét egy kritikai megjegyzést kell tennünk: a két kötetbe rendezett 37 tanulmány[11] minden következetességet nélkülöző sorrendben követi egymást. Nem fedezhetünk fel tartalmi vagy kronológiai rendet, de még az egyébként sematikus szerzői betűrend vagy a „szakmai protokoll" sem érvényesül. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a kéziratok beérkezési sorrendjére gyanakszunk, amely ismét csak fentebb hosszan fejtegetett álláspontunkat erősítené meg, mind a gondos szerkesztői-kiadói munkához szükséges idő, mind pedig a szerzők elvárható fegyelmezettsége tekintetében. Az alábbiakban kísérletet teszünk a különböző tanulmányok tárgyi-kronológiai csoportokban való ismertetésére, hiszen több tanulmány is szorosan kapcsolódik egymáshoz, s célszerűnek tűnt azok összefüggéseire is rámutatni.

Elsőként a Rákóczi külpolitikájával és a szabadságharc nemzetközi kapcsolataival foglalkozó munkákat gyűjthetjük csokorba. *R. Várkonyi Ágnes* bevezető tanulmánya Rákóczi politikájának közép-európai orientációját vázolja fel.[12] A szerző Rákóczi nagyszabású tervei közül kiemeli egy már 1704-ben felbukkanó lengyel–svéd–porosz–magyar konföderáció gondolatát, s a fejedelem mai értelemben is rendkívül modernnek tűnő elvi nyilatkozatait az európai hatalmi egyensúlyról. A Péter cárral megkötött szövetséget pedig a fejedelem rugalmasságával, a gyorsan változó erőviszonyokhoz való alkalmazkodóképesség meglétével magyarázza, s szerinte Rákóczi részéről a varsói szerződés megkötésekor is a közép-európai biztonságpolitika volt a legfőbb motivációs tényező. A szerző azonban adós marad annak magyarázatával, hogy vajon lengyel, svéd, porosz, illetve orosz részről miért nem kapott Rákóczi kellő támogatást elképzelései megvalósításához. A választ részben a következő tanulmányok adják meg.

Gebei Sándor a bécsújhelyi börtönéből lengyel földre menekült Rákóczi és a vele kapcsolatban állt lengyel főurak viszonyát tárgyalja tanulmányában.[13] Részletesen elemzi az 1697. évi lengyel királyválasztás körülményeit, majd II. Ágost uralkodásának külés belpolitikai eseményeit, az északi háború megindulása (1700) után kialakult érdekcsoportok szerepét. Emellett az 1702–1704. évi ukrajnai kozáklázadás is súlyosbította a lengyel–litván állam megosztottságát. A szerző ugyan nem hangsúlyozza, de rövid át-

[10] A jelen esetben pl. Papp Sándor és Seres István kölcsönösen hivatkoznak az egymásnak önzetlenül átengedett adatokra: I. k. 241., 295. o.

[11] A szerkesztő „harmincnyolc előadást felvállaló rendezvényt" említ az *Előszó*ban, mi – bár a számtannal mindig hadilábon álltunk – többszöri ellenőrzés után is csak 37-et számláltunk össze, így vagy az egyik előadó nem küldte el a kéziratot, vagy a szerzők száma tévesztette meg a szerkesztőt, mivel két tanulmány is szerzőpáros tollából származik.

[12] *R. Várkonyi Ágnes:* Közép-Európa II. Rákóczi Ferenc politikájában. I. k. 7–24. o.

[13] *Gebei Sándor:* II. Rákóczi Ferenc és lengyelországi támogatói (1701–1703). II. k. 97–116. o.

tekintése nyomán is megállapíthatjuk, hogy a kozáklázadás okai a hadviselés, valamint az azzal összefüggő társadalmi problémák kelet- és kelet-közép-európai sajátosságaira vezethetők vissza. A magyarországi vitézlő rend sorsának alakulása, a hazai vallási torzsalkodások jellege is joggal állítható párhuzamba az ukrajnai kozákok katonai, katonaparaszti kiváltságainak megszüntetésével és az azzal összefüggő etnikai és vallási viszályokkal. A kozákfelkelés éppen a keleti végeken, Brezán körzetében, a Sieniawski, Potocki, Kątski, Wiśniowiecki családok birtokain okozott súlyos válságot, vagyis épp a Rákóczival kapcsolatban álló főurak lehetőségeit korlátozta a katonai és pénzbeli segítségnyújtásban. A szerző tehát joggal idézi a nemrég elhunyt Perjés Géza negyedszázaddal korábbi megállapítását, miszerint „a lengyelországi zavarok következtében szinte a felkelés külpolitikai bázisa omlott össze".

Hasonló tárgykörben íródott két olyan tanulmány is, melyek ismertetésére, sajnos, kényszerű okokból nem tudunk kitérni. *Tadeusz Kopryś* és *Waldemar Borzestowski* lengyel nyelven közölt dolgozatai bizonyára érdeklődésre tarthatnának számot,[14] ám sejtésünk szerint ebben nem csupán a recenzenst akadályozzák saját nyelvi korlátai. A nemzetközi tudományos eredmények hazai recepciójához ilyen esetben kívánatos lett volna a magyar nyelvű közlés, mint ahogyan 1980-ban is magyar nyelven jelentek meg a bolgár, lengyel, román, szovjet-orosz és török kutatók munkái.

Rákóczi és Péter cár kapcsolatáról *Bánkúti Imre* és *Köpeczi Béla* is rövid áttekintést ad.[15] Lényegében mindketten egyetértenek abban, hogy a korábbi történetírásunkban oly nagyra értékelt varsói szerződés I. Péter számára csupán az európai udvarokkal, főként XIV. Lajossal való kapcsolatteremtés és Rákóczi lengyel trónjelöltsége okán volt fontos. A fejedelem lengyel királysága viszont sem a franciák, sem a magyarországi felkelők szempontjából nem lett volna előnyös, XIV. Lajos pedig az oroszokkal szemben is ragaszkodott a hagyományos svéd kapcsolatok fenntartásához. Bánkúti Imre rámutatott az orosz–Habsburg relációt alapvetően meghatározó érdekazonosságra is, amely elsősorban a törökkel való szembenállásban nyilvánult meg. Köpeczi Béla Rákóczi francia- és törökországi bujdosásának orosz vonatkozásait is tárgyalja, s megállapítása szerint az 1717-ben megkötött orosz–francia szerződésben szót sem ejtettek a Rákóczi számára legfontosabb „osztrák kérdésről". Mindent egybevetve Rákóczi illúziókat táplált az orosz segítséggel kapcsolatban, ám a szatmári békét elutasító bujdosók a cár pártfogásával leltek menedéket Lengyelországban, 1717 tavaszán pedig Nagy Péter is jóindulatúan óvta a fejedelmet a törökkel való szövetkezéstől – tudjuk, mindhiába...

Siptár Dániel a kor nemzetközi békekötéseinek sajátosságait, a felkelést kiváltó okok közül a magyarországi rendek mellőzésével megkötött vasvári és karlócai béke kapcsán felmerült sérelmeket és Rákóczinak a spanyol örökösödési háborút lezáró békerendszerhez fűzött reményeit taglalja.[16] Megállapítja, hogy a spanyol örökösödési háború nem csupán kedvező taktikai lehetőséget jelentett a Rákóczi-szabadságharc kirobbantásához, de stratégiai célkitűzésként annak reményét is felcsillantotta, hogy a kivívandó eredményeket, Magyarország függetlenségét vagy legalább a magyar rendi kiváltságokat és Erdély

[14] *Tadeusz Kopryś:* Wokół dyplomacji powstania Ferenca Rákócziego. II. k. 117–128. o.; *Waldemar Borzestowski:* Franciszka II Rakoczego pobyt w Gdańsku. II. k. 315–326. o.

[15] *Bánkúti Imre:* Rákóczi és I. Péter cár: remények és/vagy illúziók. II. k. 165–171. o.; *Köpeczi Béla:* Rákóczi orosz kapcsolatai 1711 után. II. k. 181–188. o.

[16] *Siptár Dániel:* „Sine nobis de nobis". A békekötés mint a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásának oka és célja. II. k. 217–242. o.

államiságát, a nemzetközi békeszerződés jogi garanciáival lehet majd biztosítani. A nemzetközi garancia és a békeszerződéseken való magyar képviselet igénye Rákóczi alapvető céljai közé tartozott, amelyekhez mindig, minden körülmények között ragaszkodott, miközben Bécs számára épp ezek a követelések voltak elfogadhatatlanok. A békés megegyezés feltételeinek másik sarokköve, amelyhez Rákóczi ragaszkodott, s amelyet Bécs elutasított, az Erdélyi Fejedelemség önállóságának kérdése volt. A szerző szerint Rákóczi „nemzetközi jogi legitimációja" miatt ragaszkodott a végsőkig fejedelmi címéhez, tehát szélesebb aspektusból ugyan, de Szekfű Gyula egykori véleményét osztja. Szekfű persze Rákóczi személyiségéből, családi tradíciókból magyarázza a fejedelem „szuverenitási komplexusát"[17], s az őt ért bírálatok többek között ezt utasították vissza. Siptár Dániel tanulmányának összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a nemzetközi békekötésekhez fűződő sérelmek és remények a felkelés kirobbanásának egyik okától legfőbb céljáig bezárólag „vörös fonalként" húzódtak végig a Rákóczi-szabadságharc nyolc esztendeje alatt.

A szerző kisebb tévedéseinek helyreigazítása mellett[18] egyetlen kiegészítő gondolatunk lenne, nem is csupán ehhez a tanulmányhoz, hanem általában Rákóczi külpolitikai elképzeléseihez. A lényegi kérdés véleményünk szerint nem az elvi lehetőségek, a ma is aktuális nemzetközi jogelvek és eszmék körül forog. Rákóczi elképzelései nem csupán a pillanatnyi erőviszonyok miatt vallottak kudarcot, de a magyar rendek és Erdély önállóságának hosszú távon sem voltak meg a feltételei. Rákóczi katonai ereje és belpolitikai bázisa a trencséni csatavesztés után összeomlott, Erdély mint ütközőállam (valójában török vazallusállam) létjogosultsága pedig az Oszmán Birodalom hanyatlásával végleg megszűnt. Ez utóbbi, hanyatlóban lévő nagyhatalom észak-balkáni jelenléte viszont még közel egy évszázadig reális veszélyt jelentett volna egy pusztán saját erőforrásokkal rendelkező magyar rendi állam, különösen pedig Erdély számára. Ebben az összefüggésben Rákóczi tervei részben megfeleltek ugyan az európai hatalmi viszonyok alakulásának, mindvégig hiányzott azonban a végrehajtásukhoz szükséges katonai erő és az érintett nagyhatalmak politikai szándéka.

A külpolitikai témához szorosan kapcsolódó tanulmányok foglalkoznak az egykorú nyugati sajtóval is.[19] *Kreutzer Andrea* a fejedelem bécsújhelyi fogságával és szökésével kapcsolatos szakirodalom rövid, de alapos historiográfiai összefoglalása után a Nürnbergben megjelent „Friedens- und Kriegs-Courier" korabeli tudósításait mutatja be. A lap vonatkozó cikkeiről jól áttekinthető táblázatot közöl, majd eredeti nyelven, betűhíven adja közre a 12 érintett tudósítás szövegét. *G. Etényi Nóra* tanulmányának elején felvázolja a XVII. század végi európai sajtóban kialakult képet Magyarországról és Erdélyről, amely elsősorban a török fenyegetés miatt volt fontos a birodalmi közvélemény számára. Ezzel összefüggésben utal arra a Köpeczi Béla által feldolgozott problémakörre is, mely szerint a Habsburg-propaganda nyomán ha nem is minden alapot nélkülöző, de tendenciózusan negatív ábrázolás jelent meg a törökkel szövetkező Thökölyről s rajta keresztül a magyarokról is az egykorú tudósításokban, melyekben Magyarország a „ke-

[17] Szekfű maga egyébként nem használja ezt az erős kifejezést, főként nem hibásan, mint Köpeczi Béla nyomán Siptár Dániel is: „komplexum"-ként. Uo. 236. o.

[18] Így pl. Rákóczi nyomán ő is Bige „László"-nak nevezi a Brezánban megjelent követek egyikét, valójában Bige *György*öt (218. o.), s megtartotta forrásának eltorzított helynevét, amikor Bruyninx holland követ és Bercsényi „sintai" tárgyalásairól ír (220. o. 15. jegyzet), a valódi helyszín *Sempte* volt.

[19] *Kreutzer Andrea:* Rákóczi fogsága és szökése a nürnbergi „Friedens- und Kriegs-Courier" híreiben. I. k. 85–108. o.; G. *Etényi Nóra:* A Rákóczi-szabadságharc hírei a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. I. k. 109–134. o.

reszténység ellenségeként" tűnt fel. A török kiűzése után természetszerűleg csökkent az érdeklődés Magyarország és Erdély iránt, de a spanyol örökösödési háború kitörésekor Rákóczi XIV. Lajos szövetségeseként, Magyarország és Erdély pedig az európai háborúk mellékhadszíntereként ismét az érdeklődés egyik célpontjává vált. A magyarországi „elégedetlenek" különösen a rendi jogok és a protestáns vallásgyakorlás terén számíthattak a Német-római Birodalom számos tartományának szimpátiájára. A G. Etényi Nóra által részletesen ismertetett példák szerint nem csupán a célzatos propagandát, de gyakran a korrekt tájékoztatást is szolgáló hírlapi tudósítások vagy népszerű, metszetekkel illusztrált röplapok jelentek meg a nagyszombati, koroncói, pudmerici és zsibói csatáról és több mást fontos eseményről. E tudósítások olykor a mai kutatók számára is forrásértékkel bírnak, így például az egyik idézett nyomtatványból részletes képet nyerhetünk Pekry Lőrinc 1704 tavaszán végrehajtott morvaországi betöréséről. A fentiek alapján leszögezhetjük, hogy Kreutzer Andrea közleménye és G. Etényi Nóra tanulmánya igen jelentős előrelépést eredményezett a német nyelvterületen megjelent egykorú sajtó magyar vonatkozásainak feltárása és feldolgozása terén.

A kuruc szabadságharc előzményeivel, társadalmi okaival is több szerző foglalkozik. *Nagy László* gondolatébresztő tanulmányában a négy évtizedes kuruc kor egységes jellegére vagy legalábbis a Rákóczi-szabadságharc XVII. századi előzményeinek tárgyilagos megítélésére irányítja a figyelmet.[20] Vitába száll a Thököly-felkelést és Thököly Imre személyét súlyosan elítélő újabb történetírói szemlélettel, és rámutat a Rákóczi és mostohaapja által vezetett mozgalmak lényegesen eltérő értékelésére, illetve az ebből fakadó ellentmondásokra. Ugyanakkor kitér a Habsburg-dinasztia és a császár-, pontosabban királyhű rendek történelmi szerepének értékelésére is. Történetírásunk persze már túljutott a sematikus kuruc–labanc szemléleten, s talán Nagy László jogos felvetései is nyomatékosabbak lennének, ha nem szinte kizárólag saját, egyébként imponálóan gazdag és valóban a téma majd' minden részletére kitérő műveire, hanem mondjuk Heckenast Gusztáv, Bánkúti Imre, Zachar József és Czigány István hasonló megállapításaira is hivatkozott volna. Ami a téma (pontosabban a vita) aktualitását illeti, csakugyan át kellene gondolnunk történetírásunk számos ellentmondását, s bizonyára hasznos volna az e téren folytatott *érdemi*, konkrét szerzők konkrét megállapításaira reflektáló, illetve forrást forrással, adatot adattal ütköztető, *kulturált szakmai párbeszéd*. Általánosságban elfogadhatónak véljük Nagy László érveit, melyek szerint a Thököly és Rákóczi személyét, valamint az általuk vezetett küzdelmeket, a török-kérdést és a kor egyéb problémáit árnyaltabban kell értékelnünk.

Czigány István a Rákóczi-szabadságharcot előkészítő mozgalmak társadalmi és gazdasági okait és célkitűzéseit, illetve az azok megvalósítására vonatkozó elképzeléseket elemzi tanulmányában.[21] A török kiűzése utáni új berendezkedés részben szükségszerű, de olykor átgondolatlan kormányzati intézkedései, különösen a rendi erők háttérbe szorítása és a súlyos adóemelés, a társadalom széles rétegeit állította szembe az uralkodóval, illetve a birodalmi érdekeket képviselő központi kormányzattal. A török kiűzését követően a végvári vitézek egy részét és a katonaparaszti réteget érintő demilitarizáció, a hadsereg létszámcsökkentése és modernizációja miatt a „vitézlő rend" kiváltságai is veszélybe kerültek. Főként ennek a társadalmi csoportnak az ellenállása vezetett a fegyveres konf-

[20] *Nagy László:* A kurucság és annak megítélése itthon és külföldön. I. k. 59–70. o.

[21] *Czigány István:* Rebellió Magyarországon 1702/1703. (Stratégiai elképzelések és a taktikai valóság). I. k. 25–57. o.

liktus kirobbantásához, amely a hegyaljai felkelés során még kudarcot vallott. Hat évvel később azonban, amikor Rákóczi és Bercsényi személyében kezdettől adott volt a főúri vezetés, a spanyol örökösödési háború pedig külpolitikai bázist jelentett számukra, minden addiginál nagyobb erővel és eséllyel vette kezdetét egy új rendi szabadságharc.

Varga J. János a török kiűzését követő új berendezkedési terveket, a központi és rendi törekvések nyomán kibontakozó reformokat ismerteti tanulmányában.[22] Röviden, jól áttekinthető formában mutatja be a hazai történeti kutatások újabb eredményeit, melyek az utóbbi évtizedekben mind reálisabb, nemzeti elfogultságtól mentes szemléletet tükröznek. Ennek megfelelően követhetjük nyomon a Kollonich Lipót vezette bizottság mérsékelt abszolutista irányzatot tükröző, valamint Esterházy Pál nádor és az ún. „Magyar Einrichtungswerk" rendi-nemesi szemléletű reformjavaslatait. Kollonich mérsékelt tervezete gyakorlatias és előremutató megoldásokat kínált az ország modernizációjához, a népességgyarapodáshoz és a polgári fejlődéshez, a rendek azonban az óvatos reformokhoz szűklátókörű és az áldozatvállalás terén szűkkeblű javaslatokat fogalmaztak meg. Az erőviszonyok alakulása folytán egyik tervezet sem kerülhetett gyakorlati megvalósításra, s a magyar nemesség egy része a Rákóczi-szabadságharcban, fegyverrel kísérelte meg a bajok orvoslását. A szerző Rákóczi államának problémáit ismertetve rámutatott arra, hogy a fejedelem központosító intézkedései éppúgy kiváltották a rendek ellenállását, mint a bécsi abszolutizmus, a rendi konföderáció által felmutatott relatív eredmények kapcsán pedig gyakran kimutatható az osztrák kameralisták hatása. (A kuruc állam egyedül a vallásügyek rendezésében talált előremutató megoldást.) Az ország talpra állítása végül a sikertelen próbálkozások után, paradox módon tehát az ellenérdekelt felek kudarcainak eredményeként valósulhatott meg. A szatmári békét követően az uralkodó és a rendek kompromisszumával épült ki az új kormányzati struktúra, s annak megvalósításában a Rendszeres Bizottság tagjaként Rákóczi egykori hívei, mindenekelőtt Károlyi Sándor és Ráday Pál is múlhatatlan érdemeket szereztek. Egyetlen apró észrevételünk a szerzővel szemben, hogy szegény Okolicsányi Pált helytelenül említi ebben a körben, hiszen ő a szabadságharc kezdetétől császári békebiztosként tevékenykedett, majd – hogy egy hozzánk közelebb eső történelmi korszak eufémikus kifejezésével éljünk – az ónodi „sajnálatos események" folytán elveszítette fiát, maga pedig börtönbe került, így aligha venné jó néven, ha személyét kapcsolatba hoznánk Rákóczi államapparátusával.

A két kötet tanulmányainak egyik érdekes csoportját alkotják a kor tárgyi emlékeivel foglalkozó muzeológiai dolgozatok. Részben ide, részben pedig a Rákóczi-kori külkapcsolatok tárgykörébe illeszthető *Lakatos Sarolta* munkája,[23] amely jóval többet nyújt a címben megjelölt témánál. Nem csupán a Rákóczi által elnyert kitüntetés körülményeit ismerteti többnyire Köpeczi Béla kutatásai alapján, de átfogó képet nyújt az Aranygyapjas Rend mindkét ágának történetéről is. Miután a rend spanyol ágának mindmáig Rákóczi az egyetlen magyar tagja,[24] érdekes összehasonlításra nyílik alkalom a mellékletként közölt osztrák ágbeli magyar kitüntetettek jegyzékével, amely mindjárt a politikai ellenfél-

[22] *Varga J. János:* Kollonich Lipóttól Károlyi Sándorig. Központi és rendi kísérletek Magyarország talpra állítására 1688–1723. I. k. 317–335. o.

[23] *Lakatos Sarolta:* Az aranygyapjas rend és II. Rákóczi Ferenc. I. k. 375–396. o.

[24] Felhívjuk a figyelmet, hogy Thaly Kálmán két, egymástól független s így egymást erősítő adatot is közöl Rákóczi idősebb fiának, Józsefnek rendi tagságáról. L. *Thaly Kálmán:* A Rákóczi-ház utolsó tagjairól és kihalásáról. = *Turul*, 2. évf. (1884) 89–96. és *Uő:* A Rákóczi-ház kihalásának időpontja és egy újabb nemeslevél II. Rákóczi Ferencz fejedelemtől. = *Turul*, 23. évf. (1905) 52. Ha ezt az állítást sikerülne minden kétséget kizáróan igazolni, úgy Rákóczi Ferenc és fia személyében a rend spanyol ágának két magyar tagja volt!

ként számon tartott Pálffy-fivérek nevével kezdődik. Korábban, a rend kettéválása előtt pedig talán Mátyás király, majd Báthory Zsigmond fejedelem, Esterházy Miklós, Pálffy Pál, Wesselényi Ferenc, Zrínyi Miklós és Esterházy Pál kapta meg a magas kitüntetést. A rendi jelvény Rákóczi által viselt példányának sorsáról sajnos nem tudhatunk meg semmit; emlékezetünk szerint egy XIX. század végén vagy a múlt század elején írott munkában évekkel ezelőtt erre vonatkozó adatot olvastunk, de most, sajnos, nem sikerült fellelnünk a szóban forgó cikket...

A magunk részéről különösen értékesnek tartjuk *Orgona Angelika* szfragisztikai tanulmányát, amely a történelem segédtudományaiban rejlő lehetőségek kiaknázásának szép példája.[25] A szerző a kuruc pecsétek és pecsétnyomók bemutatását tűzte ki célul, elsősorban persze Rákóczi Ferenc pecséteire helyezve a hangsúlyt. Maga a tanulmány egy örvendetes felfedezés, a fejedelem egyik nagyméretű acél pecsétnyomójának előkerülése nyomán készült, mivel éppen a történelmi évforduló előtt gyarapodott újabb Rákóczi-műkinccsel a Nemzeti Múzeum gyűjteménye. Orgona Angelika a korábbi szakirodalom mellett levéltári források és a teljes számba vehető tárgyi emlékanyag alapján mutatja be Rákóczi családja, majd maga a fejedelem, a kuruc hivatalok s végül a tisztek (kiemelten gróf Forgách Simon tábornagy) pecséteit és pecsétnyomóit, valamint az ismert pecsétmetszők, Debreceni Ötvös András, Ocsovay Dániel és Warou Dániel tevékenységét. A tanulmány végén jól áttekinthető táblázat foglalja össze a 32 ismertetett pecsétlenyomatot és pecsétnyomót. Sajnos a képi illusztrációk annak ellenére hiányoznak, hogy a bevezető végén azokra is utalás történik. Néhány apró hibát is felfedeztünk, így Rákóczi egyik levelének címzésében valószínűleg nem „Kövessy", hanem a szövegben másutt is említett Kőrösy Györgyről van szó, a pecsétköriratok rövidítéseinek feloldásakor pedig a latin *status* szó helyes pluralis genitivusa: *statuum*, nem pedig „statuorum". A fejedelem titulusában kettős funkcióval szereplő *dux* mellett a munkácsi és makovicai hercegi cím is inkább melléknévi alakban (*Munkácsiensis, Makoviczienszis*) helyes, nem pedig genitivusban („Munkacsiae, Makovicae/Makoviciae").[26]

Hasonlóan érdekes *Kovács S. Tibor* összefoglalója a szabadságharc fegyvereiről. A szerző persze a téma nagysága miatt nem törekedhetett teljességre, s Czuberka Alfréd közel száz évvel ezelőtt megjelent, ma is haszonnal forgatható monográfiája után ez nem is feltétlenül indokolt, ezért három jellemző fegyver, a szablya, a buzogány és a fokos bemutatására szorítkozott.[27] Ily módon a kuruc kor jellegzetes kézifegyverei kerültek a középpontba, melyek azonban csak részben tükrözik Rákóczi hadseregének fegyverkészletét, s inkább annak fogyatékosságait szemléltetik. A terjedelmi korlátok miatt azonban egyet kell értenünk a szerző választásával, hiszen ezek a hadihasználatból részint már kiveszőben lévő fegyverek (buzogány és csákányfokos) hadtörténelmi szereplésük utolsó felvonásához érkeztek ugyan, de még eredeti funkciójuk és méltóságjelvényként való alkalmazásuk is megragadható. A korábbi szakirodalom alapján áttekintett témát[28] a szerző kitűnően válogatott műtárgyakkal szemlélteti. Balogh Ádám brigadéros elveszett szablyája, Vay Ádám udvari főmarsall díszbuzogánya és Bezerédj Imre brigadéros soká-

[25] *Orgona Angelika:* Kuruc pecsétek és pecsétnyomók. I. k. 203–240. o.

[26] I. k. 209. o. 28. jegyzet; 221., 223. o., valamint a közölt táblázat 12–14. és 18–21. sz. tételei.

[27] *Kovács S. Tibor:* A Rákóczi-szabadságharc fegyverei. (Szablya, buzogány, fokos.) I. k. 311–315. o.

[28] Éppen csak *Heckenast Gusztáv* klasszikus feldolgozásának mellőzését róhatjuk fel: Fegyver- és lőszer-gyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Budapest, 1959. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 13.)

ig elfeledve lappangó, a szerző által csak a Nemzeti Múzeum elmúlt évi kiállítása alkalmával azonosított csákánya került bemutatásra – sajnos ismét csak illusztrációk nélkül. Apró kifogásaink persze itt is vannak: a kölesdi ütközet helyes dátuma nem 1709, hanem 1708, s Vay Ádám születési éve sem a korábbi szakirodalomban fellelhető 1656, hanem, verses önéletírásának tanúsága szerint, 1657.

Basics Beatrix Rákóczi képmásait veszi számba a grafikáktól az olajportrékon át a XIX–XX. századi historizáló festményekig bezárólag.[29] A jól áttekinthető összefoglalás mellett – miként más tanulmányoknál már jeleztük –, ezúttal is feltűnő az illusztrációk teljes hiánya. A témával korábban többek között Kampis Antal, Cennerné Wilhelmb Gizella, Rózsa György és Galavics Géza, legújabban pedig Mányoki Ádám kapcsán Buzási Enikő is foglalkozott,[30] ennek ellenére még mindig várat magára a teljes Rákóczi-ikonográfiát színes képmellékletekkel bemutató önálló kiadvány.[31] Az elhúzódó Rákóczi-évforduló kapcsán bizonyára lehetne kellő támogatást találni a művészettörténeti szempontból sem mellékes téma publikációjához, hiszen e rövid tanulmány is bizonyítja, hogy nem az alapkutatások hiánya jelenti a legfőbb akadályt, s reményeink szerint a szerző sem zárkózna el a feladattól.[32]

Külön csoportot alkotnak a helytörténeti és biográfiai tárgyú tanulmányok. Időrendben *Szoleczky Emese* közleményét említhetjük az első helyen, aki egy 1658-ból származó, Lorántffy Zsuzsannához írott folyamodványt ad közre.[33] A lólopás miatt tömlöcbe vetett s kiszabadulásukért instáló „öt szeghiny rabok" kérvényét a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében őrzik. „Murphy törvénye", hogy még e rövid, frappáns közleménybe is becsúszott egy zavaró hiba, s ez természetesen a recenzens figyelmét sem kerülte el. A kérvényen keresztnév nélkül szereplő porkolábot ugyanis a szerző Détshy Mihály nyomán sikerrel azonosítja a bevezetőben Székely *András* személyével, ám a szövegközlésnél szögletes zárójelben pótolt név még kérdőjellel, „György", illetve „Dénes" változatban szerepel!

A biográfiai tanulmányok közül *Gyulai Éva* munkáját emelnénk ki, aki szinte már egy kismonográfia terjedelmi keretei között mutatja be Rákóczi egyik udvari titkára, Aszalay Ferenc életútját.[34] A szakirodalmi hivatkozások mellett gazdag levéltári forrásanyagra épülő tanulmány nyolc fejezetben követi nyomon a tipikus, borsodi nemesi família jeles tagjának származását, életútját, Rákóczi oldalán, majd a szatmári békét követően a vármegyei közéletben kifejtett tevékenységét. A részletes életrajzi adatok mellett a család bir-

[29] *Basics Beatrix:* II. Rákóczi Ferenc képmásai. II. k. 189–203. o.

[30] Itt utalunk a jegyzetelés következetlenségeire, mert Galavics tanulmánya pl. az első előfordulási helyen (193. o. 21. jegyzet) idézett műként (i. m.) szerepel, s teljes bibliográfiai leírását csak az irodalomjegyzékből (203. o.) tudhatjuk meg, ezzel szemben Buzási Enikő munkája nem szerepel az irodalomjegyzékben, ehelyett háromszor is teljes könyvészeti leírást kapunk róla a jegyzetekben (197–198. o. 37–38. és 41. jegyzet).

[31] Példaként a Zrínyi-ikonográfiát említhetjük, s e munka „folytatását" tartanánk indokoltnak, már csak a Zrínyi–Rákóczi rokonság okán is. L.: A Zrínyi család ikonográfiája. (A bevezető tanulmányt írta és a katalógust összeállította *Cennerné Wilhelmb Gizella.*) Budapest, 1997.

[32] Az imént idézett kötet munkatársaként pl. Basics Beatrix maga is közreműködött Zrínyi Ilona ikonográfiájának összeállításában, s Lorántffy Zsuzsanna portréival is foglalkozott, ami véleményünk szerint méginkább indokolná részéről a Rákócziak ikonográfiájának összeállítását és önálló kötetben való közreadását. L. *Basics Beatrix:* Lorántffy Zsuzsanna portréi. = Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. I. k. (Szerk.: *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 40.) 217–221. o.

[33] *Szoleczky Emese:* Katonakérvények a pataki vár börtönéből. II. k. 213–215. o.

[34] *Gyulai Éva:* Egy borsodi nemes Rákóczi oldalán – Aszalay Ferenc (1674–1729) udvari szekretárius életútja. II. k. 7–78. o.

tokviszonyairól is képet nyerhetünk. Különösen érdekesek mentalitás- és kultúrtörténeti szempontból azok az adatok, amelyek szerint a buzgó református Aszalay nem csupán a nemesi reprezentációra, de gyermekeinek iskoláztatására is nagy gondot fordított. Miként azt a szerző egy korábbi publikációjából már megtudhattuk, Bél Mátyás nagy művét a diósgyőri várról készített rajzával és a vár történetének latin nyelvű leírásával segítette. A korabeli higiéniai viszonyokról itt egyedül azt az adatot emeljük ki, amikor a borsodi köznemes 1721-ben fogtisztítót küld feleségének Bécsből, s használatát is elmagyarázza.

Csatáry György egy kiterjedt ugocsai nagybirtokos család, a Perényi bárók Rákóczi-szabadságharc alatti szerepvállalását ismerteti.[35] Nagy reményeket ébreszt a tanulmány alcíme és bevezetője, melyek szerint egy készülő ugocsai életrajzi adattárból kaphatunk némi ízelítőt. Ezt annál is inkább örömmel olvassuk, mert magunk a szerző által példaként említett Heckenast Gusztáv-féle adattár sajtó alá rendezésén dolgozunk, s ebből a szempontból igen hasznos lenne a kölcsönös segítségnyújtás... Feltétlenül jó választás volt a Perényiek Rákóczi-kori szerepének bemutatása, hiszen a kicsiny Ugocsa vármegyéből éppen ők igen jelentős szerepet töltöttek be Rákóczi udvarában és hadseregében. Emléküket még az irodalomtörténet is fenntartotta Mikes Kelemen egyik misszilis levele kapcsán, s a múlt század elején olyan kiváló történész foglalkozott behatóan személyükkel, mint Komáromy András. Főként az ő kutatásai alapján[36] nyerhetünk most bepillantást Perényi Farkas, Miklós, az egyik Imre és László életébe. A jegyzetapparátus szinte kizárólag a korábbi szakirodalomra és a régóta ismert forráskiadványokra utal, ezért itt csupán a nagyszőlősi anyakönyvből idézett adatokat emeljük ki.[37] A hibásan továbbgörgetett adatok közül viszont szeretnénk e helyütt néhányat korrigálni. Perényi Miklós brigadérosi kinevezésével kapcsolatban a szerző Thaly Kálmánt idézi, miszerint 1704. december 31-én léptették elő az új rendfokozatba.[38] Valójában Thaly ennél óvatosabban úgy fogalmaz, hogy tudomása szerint akkor említik először (s éppen őt elsőként) „brigadíros czímmel". Magunk a kuruc katonai felsővezetés létrejötte kapcsán vizsgáltuk a brigadérosi kinevezéseket, s egy néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányunkban publikáltuk a Perényire vonatkozó adatot. Ez annyiban érdekes, hogy Rákóczi 1708-ban adta ki Perényi dekrétumát, s a fennmaradt fogalmazvány szövege szerint a bárót már 1704. június 29-én brigadérossá léptették elő, de írásos kinevezését csak utólag (NB. négy évvel később!) állíttatta ki.[39] Valószínűleg Komáromy András nyomán még a Magyar Életrajzi Lexikon is úgy tudja, s Csatáry György is állítja, hogy Perényi Miklós követte Rákóczit az emigrációba, s onnan tért vissza a szatmári béke után. A családból valóban többen is megjárták Lengyelhont, Miklós azonban még a békekötés előtt, 1711. április 26-án fölesküdött a császárra, május 1-jén pedig aláírta a szatmári békeokmányt.[40] A Rákóczi-

[35] *Csatáry György:* Az ugocsai Perényiek a Rákóczi-szabadságharcban (előmunkálatok egy ugocsai adattárhoz). II. k. 79–95. o.

[36] Nyilvánvalóan az ő egykori jelzetei köszönnek vissza a „MOL. Lymbus. Missilisek" hivatkozásokból is...

[37] Sajnos, közelebbi hivatkozás nélkül nem tudjuk meg, hogy a szerző az eredeti anyakönyvet használta-e, vagy szintén korábbi publikációra támaszkodott. Vö.: II. k. 92. o.

[38] II. k. 82. o.

[39] *Mészáros Kálmán:* Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. évf. (2001) 318–319. o. Nem kizárt persze, hogy Perényit valójában csak 1704 vége felé léptették elő, s a rangidősség biztosítása végett számították korábbról kinevezését.

[40] A szatmári béke története és okirattára. (Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: *Lukinich Imre.*) Budapest, 1925. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Magyarország újabbkori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek.) 328., 343. o.

korban szereplő id. és ifj. Perényi Imre életrajzi adatai előttünk sem kellően tisztázottak, így itt részletekbe nem bocsátkozhatunk, azonban feltétlenül javításra szorul, hogy bármelyikük is a „szabadságharc idején az eperjesi kerületi tábla elnöke" lett volna, hiszen itt a III. Károly korabeli ítélőtábláról van szó. Az ifj. Imre 1714. évi naplója pedig nem a „Tudomány Tár", hanem a Történelmi Tár hasábjain jelent meg![41] Végül megjegyezzük, hogy az *Archivum Rákóczianum* (és nem „Rakoczianum") rövidítése *AR* vagy *Arch. Rák.* lehetett volna inkább, semmint „Arc. Rak./Rák.", hiszen a *ch* betűkapcsolat szétválasztása meglehetősen furcsán hat, s nyilvánvaló nyelvtani hiba.

Bariska István egy korábbi, nagylélegzetű tanulmányának rövidített változatát adta közre.[42] A szerző még 1995-ben írta meg Bezerédj Imre kuruc brigadéros „árulásának" történetét,[43] s most ennek tanulságait összegzi, mivel – mint írja – korábbi munkája visszhang nélkül maradt. Egy rövid kitérő erejéig mindjárt a vitéz kuruc brigadéros nevénél érdemes megállnunk. A történelmi családnevek írásáról, sajnos, nem áll rendelkezésünkre kellően részletes útmutató. Már kisgyermekkorban megtanuljuk például a *Széchenyi* és *Esterházy* családnevek sajátos írását, sokan elvétik azonban az Országos Széchényi Könyvtár vagy az egri Eszterházy Károly Főiskola helyes írásmódját. A helyesírási szótárak esetleg kivételként felhívják a figyelmet, hogy Széchényi Ferenc és Eszterházy Károly neve ebben a formában írandó, de nem tisztázott a család többi tagjának helyes névalakja.[44] Bezerédj esetében az általam is használt, meglehetősen fura írásmód mellett elterjedt az *y*-nal (Bariska István is így használja) és az *i*-vel írott változat is. Paleográfiai szempontból „lehúzott" *i* betűvel van dolgunk, s ez – valószínűleg szándékos archaizálás keretében[45] – a reformkorban *j*-ként állandósult, pontosabban a család legjelentősebb tagjai, Bezerédj István és neje, Amália ebben a változatban írták nevüket. Benda Kálmán állásfoglalása szerint a történelmi családnevek a XIX. században rögzült változatban írandók, s ezen elv nyomán használjuk mi is a *Bezerédj* alakot. A másik lehetséges elv a konkrét személyek *saját* írásmódja lehetne, de ez – különösen a nyelvújítás kora előtt – még több problémát vetne fel, hiszen ugyanazon iraton belül is képes volt valaki különböző formában papírra vetni a nevét. Hogy a jelenség nem egyedi, azt két további példával érzékeltetjük: az alább ismertetendő tanulmányok szerzői közül Kovács Ágnes Károlyi Sándor feleségének nevét *i*-vel, Mandula Tibor pedig *y*-nal használja: *Barkóczi/ Barkóczy* Krisztina; Magyari András ugyanakkor Thoroczkay István kuruc generális nevét *Torockai* és *Toroczkay* formában is említi.

Rátérve ezek után érdemi mondandónkra, Bariska István tanulmányáról annak ellenére elismeréssel kell szólnunk, hogy a szerző bevezetőjében szabadkozik a számára kissé idegen témaválasztás miatt. Teljes mértékben egyetérthetünk tanulmányának azon követ-

[41] II. k. 95. o. 67. jegyzet.

[42] *Bariska István:* A szemben álló hadvezetés konfliktusa és a Bezerédy-jelenség. I. k. 71–84.

[43] *Bariska István:* Egy különös árulás történetéhez. (Bezerédy Imre kuruc brigadéros hitszegéséről.) = Hadtörténelmi Tanulmányok. (Szerk.: *Molnár András.*) Zalaegerszeg, 1995. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) 79–142. o.

[44] Véleményünk szerint nem a múzeumalapító Széchényi Ferenc a kivétel, hanem a „legnagyobb magyar", s a család többi tagjának neve két *é*-vel írandó, de itt még az élő leszármazottak névhasználata is befolyással lehet a kérdés eldöntésére. Az Esterházyak esetében csupán egyetlen feltűnő példát említünk: amikor a XX. század elején megjelent a család monográfiája, még mindkét alak egyidejűleg használatos volt: *Eszterházy János:* Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Budapest, 1901. (Kézirat gyanánt kiadja *Esterházy Miklós.*) A címlap szerint a grófi és hercegi ág eltérő névhasználatáról van szó, de továbbra is fennáll a kérdés, hogy visszamenőleg ezt hogyan érvényesítsük a történelmi családtagokra…

[45] A Dessewffyek neve is a reformkorban archaizálódott *Deseőfi*ről s más hasonló, modernebb változatokról a középkori írásmódra.

keztetésével, hogy Bezerédj és sógora, Bottka Ádám alezredes kivégeztetésekor a kuruc hadvezetés (maga Rákóczi is) minden enyhítő körülményt figyelmen kívül hagyott, s a két fiatal tiszt feje minden addigi árulás megbosszulásaként, s elrettentő példaként hullott a porba. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a kivégzés a pataki országgyűlés záróaktusa volt, nem túlzás a politikai nyomásgyakorlás eszközét látnunk a véres jelenet hátterében. (Szécsényben is történt kivégzés, az ónodi vérengzés pedig példátlan a hazai országgyűlések történetében![46]) A szerző egyéb következtetései kapcsán a magunk részéről óvatosabb álláspontra helyezkednénk. Bariska István a császári hadvezetés széleskörű propagandahadjáratáról, a kuruc hadvezetés erkölcsi válságát célzó szándékos provokációról beszél, amelynek Bezerédj mintegy áldozatául esett. Hovatovább Bezerédj teljes ártatlanságát s egyedül Pálffy Jánosék machinációit olvassa ki a vonatkozó forrásokból. A tanulmányt olvasva az az érzésünk támad, mintha Bezerédj lenne az első számú célpont a császáriak részéről, akit vagy megnyerni, vagy – saját táborán belül ellehetetlenítve – semlegesíteni kell. Ez mindenképp túlzás. A lejárató kampány mindkét oldalról, mindenki ellen folyt, s az „asszonyhadakozás" sem volt egyedi jelenség. Az erdélyi kuruc főurak családtagjait Bezerédj nejéhez hasonlóan hadifogolyként tartották vissza a császáriak, mégsem sikerült ezzel senkit „korrumpálni". Forgách Simon és Pekry Lőrinc között legalább olyan mély ellentét, személyes gyűlölet mutatható ki, mint Bezerédj környezetében, Forgách mégis visszautasította a császáriak részéről terjesztett „pusmogó rágalmakat", melyek szerint Pekry Szebenbe is titkos levelezést folytatott. Még a kuruc sajtó, a Mercurius Veridicus is megemlékezik az esetről,[47] s ez önmagában is jelzi, hogy általános propagandafogásról van szó. A kurucok is előszeretettel küldtek be Szebenbe barátságos üzeneteket a labanc főuraknak, akik emiatt igen kényelmetlenül érezték magukat, s igyekeztek még a gyanú árnyékát is elhárítani a fejük fölül. A lejárató kampány másik változata volt, amikor Pekry Lőrinc kiteregette a mindvégig császárpárti Bánffy György gubernátor magánéleti szennyesét, tudniillik hogy melyik szolgálólányával folytat viszonyt.[48] (Bezerédj és sógornője kapcsolatáról is hasonló pletykák keringtek.) Itt tehát a korban tipikus jelenséggel van dolgunk, amely önmagában még senki vesztét sem okozta volna. A valódi kérdés az, hogy Bezerédj felvette-e a kapcsolatot a császáriakkal, s elszánta-e magát az átállásra. Ennek ellenkezőjét nem sikerült bizonyítani, s igenis vannak Bezerédj ellen szóló adatok, a kuruc brigadéros – Thaly által kétségkívül tendenciózusan idézett – „beismerő szavai" is ezt támasztják alá. Itt és most ennél részletesebb okfejtésbe nem bocsátkozhatunk, hiszen a szerző „felhívása" nyomán már így is lényegesen nagyobb terjedelmet szenteltünk e konkrét tanulmánynak, mint az a jelen keretek között indokolható volna. Bezerédjt persze megingása vagy tényleges átállási szándéka ellenére sem tekintjük „negatív hősnek", főként nem haza- és nemzetárulónak, hiszen a kuruc–labanc polgárháborúban mindkét oldalon a haza boldogulását kereső, „igaz ügyért" harcoló felek küzdöttek. Összegzésképpen Bariska István tanulmányát igen értékes, számos új szempontot felvető és sok problémára rávilágító munkának tartjuk, de esetenként túlzó megállapításait nem mindig fogadhatjuk

[46] A kuruc országgyűléseken történt kivégzések jelentőségére Heckenast Gusztáv, majd egyik tanítványa, *Rózsa Szilvia* mutatott rá: Az 1708. évi sárospataki országgyűlés története. = Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. (Szerk.: *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 36.) 257. o.

[47] Mercurius Veridicus 1705–1710. (Az első hazai hírlap hasonmás kiadása *Kenéz Győző* fordításával, *Benda Kálmán* bevezetőjével.) [Budapest,] 1979. (Bibliotheca Historica) 87–88. o.

[48] *Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. II. k. Közzéteszi: *Demény Lajos, Magyari András.* Bukarest, 1985. 349–350. o.

el fenntartás nélkül, olykor pedig szorosan össze nem függő kérdéseket hoz közvetlen okokozati kapcsolatba egymással, s ezzel véleményünk szerint a szöveg tartalmi kohéziója is sérül és logikai vonala is meg-megbicsaklik. Az apróbb hibák közül itt csupán azt rójuk fel, hogy Rákóczi dunántúli táborhelyei között a szerző megfeledkezett Esztergomról, a császári hadvezérek felsorolásakor pedig kétszer is említi Maximilan Starhemberg nevét, nyilván Guido tábornagyé helyett.[49]

Kovács Ágnes Károlyi Sándorné Barkóczy Krisztina leveleit választotta témául.[50] A szerző épp egy évtizeddel ezelőtt adta közre a Debreceni (akkor még Kossuth Lajos nevét viselő) Egyetemen szervezett munkacsoport vezetőjeként Károlyi Sándor nejéhez intézett leveleit, s most az asszony levelezését ismerteti. Férj és feleség levelezése nem csupán a *misszilis* műfaj sajátosságaiból adódóan egészíti ki egymást szerencsésen, de a kuruc tábornagy hadszíntérről hazaírott tudósításai és okos, művelt feleségének a „hátországból" küldött válaszlevelei nyomán az olvasó színes, eleven képet kaphat a kor szinte minden részletéről, a hétköznapi problémáktól az országos politikai és katonai kérdésekig bezárólag. Károlyi távollétében Barkóczy Krisztinára hárultak a gyermeknevelés és a gazdaság gondjai, s bár gyakran betegeskedett, a lehetőségekhez képest kitűnően megállta a helyét, s leveleiből kitűnik, hogy az országos problémákról is megalapozottan nyilvánított véleményt. Bár a szerző bevezetésként utalt rá, hogy témaválasztását nem az újabban divatos nőtörténetírás és életmódkutatás indokolta, hanem a levelek történeti értéke, megállapíthatjuk, hogy az előbbiekhez is fontos adalékokkal gazdagodtunk. Még a Károlyi család genealógiáját is sikerült újabb adattal kiegészítenie, amennyiben egy eddig ismeretlen gyermekről, a korán elhalt Juliankáról is szó van édesanyja leveleiben.[51] Reméljük, hamarosan önálló kötetben vehetjük kézbe Barkóczy Krisztina levelezését!

Szintén a Károlyi családhoz kapcsolódik *Mandula Tibor* tanulmánya, amely Károlyi Sándor 1712-es Nagykároly környéki sváb telepítéséről szól.[52] A Rákóczi-szabadságharc nyolc esztendeje alatt megfogyatkozott, majd a pestisjárványban elpusztult lakosságot a belső migráció nem pótolhatta, ezért szervezett telepítésekre volt szükség. Károlyi saját központi uradalmába történő magánföldesúri telepítései mellett egész Szatmár vármegye benépesítésén fáradozott, s mindez – hangsúlyozza a szerző – az országos telepítési akciók sorába illeszkedett. Az 1712. évi telepítési felhívásra olyan nagyszámú sváb telepes érkezett, hogy ellátásuk, elhelyezésük nehézségekbe ütközött, s a kezdeti súlyos gondok miatt sokan megszöktek, visszatelepültek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Károlyiék számára ez az első akció volt a „tanulópénz", s később már kisebb létszámú csopor-

[49] I. k. 72–73. és 76. o.

[50] *Kovács Ágnes:* Károlyiné Barkóczi Krisztina férjéhez írt levelei a szabadságharc idején. II. k. 129–145. o.

[51] Megjegyezzük, hogy Juliról már a kiadott levelezésben is olvashatunk: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. k. II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. (S. a. r. *Géresi Kálmán.*) Budapest, 1897. 47. o. A levelek sajtó alá rendezésekor feltétlenül érdemes volna az Éble Gábor-féle másolatokat mindig összevetni az eredetiekkel, s azok esetleges korábbi kiadásaival. Kovács Ágnes pl. Barkóczy Krisztinának a bonchidai ütközetről írott tudósítását a harc lefolyásának eddig ismeretlen forrásaként idézi 1703. november 21-i keltezéssel: 137–138. o. A báróné november 24-i levele nyomtatásban is olvasható a Károlyi-oklevéltár idézett kötetében: 51–53. o. Ez alapján már R. Várkonyi Ágnes is hangsúlyozta Barkóczy Krisztina információinak forrásértékét, amely lényeges adatokat közöl a bonchidai harcról szóló egyéb tudósításokhoz képest. L. *R. Várkonyi Ágnes:* A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. (1703–1704 júl.) = *Századok*, 88. évf. (1954) 49. o. 102. jegyzet. Kérdés mármost, hogy ugyanarról a levélről van-e szó, s ha igen, a 21-i vagy a 24-i dátum a helyes. Ha két külön levélről van szó, akkor az utóbbi, első kézből (Thoroczkay Istvántól) származó információk helyesbítik, illetve kiegészítik az elsőben foglalt állításokat.

[52] *Mandula Tibor:* Gróf Károlyi Sándor 1712-es Nagykároly környéki nagy sváb telepítése. II. k. 205–212. o.

tokkal, szervezettebb keretek közt folyt a telepítés. 1712 azonban így is négy település, Nagykároly, Kaplony, Csomaköz és Csanálos újjáalakulását eredményezte. Mandula Tibor véleménye és az általa idézett adatok szerint a sváb telepeseket azért is szívesen látták, mert magasabb munkakultúrával rendelkeztek a hazai jobbágyokénál. Emellett nyilván engedelmesebbek is voltak uraik iránt, mint folyton lázadó magyar sorstársaik. Mindenesetre ezek a megállapítások jól rímelnek Kovács Ágnes tanulmányának egyik adatára, mely szerint Barkóczy Krisztina már a szabadságharc alatt szívesen vette a német hadifoglyokat gazdaságában, mert „ők voltak a legdolgosabbak", míg „szófogadatlan" magyar jobbágyaival és kevésbé rátermett tiszttartóival gyakran meggyűlt a baja.[53]

Végül ebbe a sorba illeszthető még *Jozef Duchoň* és *Eva Hrušková* helytörténeti tárgyú tanulmánya Kassa erődítményeiről és kuruc kori ostromairól.[54] Rövid áttekintést kaphatunk a város és vár építéstörténetéről, Kassa 1704 őszi kapitulációjáról, az 1706. évi Rabutin-féle ostromról, az 1706–10 között végzett építési munkálatokról és az 1710–11. évi blokádról. Sajnos, ismét súlyos panaszra van okunk, jelesen a fordítási malőrök miatt. Szakszövegek fordítása anyanyelvi szinten sem valósítható meg könnyűszerrel, hiszen a pontos szakkifejezések használata még a választékos köznyelvet és irodalmi nyelvet ismerők számára is problémát jelent. Természetesen az erődítés-technika szakkifejezéseivel magunk is bajban lennénk, de azért a „bastión" vagy a még gépelési hibával is fűszerezett „bastoón" szavakat könnyűszerrel azonosíthatjuk a magyar bástya szóval, s gyanítjuk, hogy „a régi olasz fülkés ... bastoón" alatt óolasz fülesbástyát kell értenünk. Szakemberrel konzultálva még több hibát idézhetnénk. Domokos György kollégánk például nem csupán a szakkifejezések egytől-egyig hibás fordítását kifogásolta, de véleménye szerint az erődépítészet technikai részleteit az eredeti szöveg alapján sem lehetne rekonstruálni. Emellett szép számmal akadnak egyszerű nyelvtani, nyelvhelyességi (egyeztetési) hibák is, amelyeket legalább részben kiküszöbölhettek volna a szerkesztők, amennyiben gondosan elolvassák a szöveget, s legalább ezzel segítik a külföldi kollégák munkáját. Néhány kapásból javítható elírás: a „külvárosi Kálvin-iskola" helyett nyilván református (*kálvinista*) iskola értendő, a „katonai bíró" helyesen *hadbíró*, a „főprépost" pedig helyesen *nagyprépost*. Emellett a személynevek eltorzítására is számos példa akad: „gróf Károlyi András" neve *báró* Károlyi *Sándor*ra, „Domahi" Lászlóé *Domahidy*re, „Pethő" András nagyprépostéé *Pethes*re, „Szüke" Mihályé *Szőké*re, Keczer „Andrásé" valószínűleg Keczer *Sándor*ra javítandó, a „város intézőjének" nevezett „Nyári" *Náray* László brigadérossal, Sebastián le Maire francia kuruc hadmérnök pedig bizonyára Louis Lemaire-rel azonosítható. Anakronizmus a Rákóczi-kori „Nyugat-Szlovákia" említése, s két ízben is feketehimlőként utalnak az 1709–11. évi pestisjárványra. Végezetül felhívjuk a figyelmet, hogy időközben megjelent Bánkúti Imre forrásközleménye Kassa 1710–11. évi védelméről, amely a téma sok új részletét világítja meg. Tisztázható például, hogy az öreg Radics András 1710 őszén nem halt meg, miként Rákóczi Emlékiratai és a korábbi szakirodalom alapján a szerzők is állítják, csak súlyos betegségében ágynak esett, de még 1711. február 13-án is levélben fordult a fejedelemhez.[55]

Magyari András Rákóczi erdélyi fejedelemmé választásának történetét és jelentőségét foglalja össze, sajnos kizárólag a korábbi szakirodalom, R. Kiss István, Csutak

[53] II. k. 141. o.

[54] *Jozef Duchoň – Eva Hrušková:* A kassai erődítmény rendszer és a város ostromai II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt. I. k. 183–192. o.

[55] *Bánkúti Imre:* Források Kassa 1710–1711. évi védelméhez. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. évf. (2003) 912–913. o.

Vilmos, Trócsányi Zsolt, R. Várkonyi Ágnes és a szerző régebbi munkái alapján.[56] Apró hiba, hogy Száva Mihály bárót a kuruc katonai vezetők körében említi,[57] holott gazdasági tisztségeket viselt.

Két érdekes tanulmány foglalkozik egyház-, illetve vallástörténeti kérdéssel. *Sipos Gábor* az erdélyi református egyház Rákóczi-kori történetét mutatja be.[58] A szerző már az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulásáról írott remek kismonográfiájában is foglalkozott a témával, s világos áttekintést ad annak részleteiről. Erdély földjén a kuruc uralom – a dunántúli térséghez hasonlóan – ingatagnak bizonyult, s egy átmeneti időszakot (1705/06) is magában foglalva mindössze hatodfél esztendőre (1703–08) tehető. A református egyházkormányzat osztozott a térség sorsában: amíg ugyanis a helvét hitvallású világi vezetők, Bánffy gubernátor, Bethlen főkancellár s a többi főkurátor is mind Szebenben rekedtek, addig Veszprémi István püspök Gyulafehérvárott a helyükön maradó esperesekkel együtt kuruc fennhatóság alatt szolgálta tovább a hitélet folyamatosságának ügyét. Az enyedi kollégium közismert sorsán túl újonnan feltárt források nyomán rajzolódik ki a háborús időszakban kényszerű megosztottságra jutott felekezet mindennapjainak története. A meglehetősen hézagos forrásanyagban nem maradt nyoma 1704 és 1708 között általános zsinat megtartásának, de a szerző kellő forráskritikai érzékkel, a részletadatok összevetése nyomán feltételezi, hogy arra 1707-ben sor kerülhetett.[59] A harcászati helyzet következtében tapasztalható pusztulás (Enyed, Fogaras stb.) mellett pozitív adatok szólnak a kuruc főhatóságok, így az Erdélyi Consilium református egyházat érintő intézkedéseiről is. Noha a tanulmány kifejezetten az egyházkerület történetére koncentrál, s valószínűleg a felhasznált forrásbázis is elsősorban ezt tette lehetővé, hadtörténeti szempontból említésre méltónak tartottuk volna a Rákóczi által bevezetett tábori lelkészi szolgálat témába vágó jelentőségét és erdélyi vonatkozásait, hiszen erről Esze Tamás kutatásai alapján már számos adat áll rendelkezésünkre.

A másik említett rokon témájú tanulmányban *Lukács Olga* elemzi Rákóczi vallásosságát Vallomások című műve alapján.[60] A szerző mindenekelőtt a fejedelemre jelentős hatással lévő janzenista mozgalom történetét és tanításának lényegét, majd a grosboisi kamalduli szerzetesközösség Rákóczira gyakorolt hatását ismerteti. Jól áttekinthető fejezetek szólnak a fejedelem katolicizmusáról, a bűn, valamint a kegyelem és predestináció fogalmának vallomásokbeli megjelenéséről. Maga a fejedelem a janseni tanításokat elítélő pápai bulla és a művét még életében ért támadások miatt ugyan tagadta janzenizmusát, Lukács Olga meggyőzően bizonyítja ennek ellenkezőjét. A jegyzetek tanulmányozása közben azonban minduntalan visszatérő kérdéssé vált számunkra, hogy a szerző miért hivatkozik rapszodikusan hol a Vallomások Domján Elek által 1903-ban kiadott fordítására, hol a Kriterionnál 1976-ban megjelent népszerű szemelvényes kiadásra, hol pedig az Emlékiratok (!) egy állítólagos 1979. évi kiadására.[61] Elfogadható választ nem sikerült találnunk...

[56] *Magyari András:* Rákóczi erdélyi fejedelemmé választása. II. k. 173–180. o.

[57] Uo. 177. o.

[58] *Sipos Gábor:* Az erdélyi református egyház a Rákóczi-szabadságharc korában. II. k. 243–251. o.

[59] Ehhez mi is szolgálhatunk egy apró adattal, miszerint Pekry Lőrinc eredménytelenül próbálta rávenni a generalis synodust Veszprémi püspök leváltására. L. Wesselényi István naplójának a 48. jegyzetben idézett kötetét: 362. o.

[60] *Lukács Olga:* II. Rákóczi Ferenc vallásossága a „Vallomások" tükrében. II. k. 253–273. o.

[61] Ez utóbbi (nem az *Emlékiratok*ból, hanem a *Vallomások*ból vett) idézetekre utaló hivatkozások valójában a Domján-féle fordítás 1903. évi kötetének lapszámait adják meg. L. a 18. és 21–24. jegyzetet: 257–258. o. Ellenőriztük az első lábjegyzetben a szerző által is említett Hopp Lajos-féle és az Olcsó Könyvtár sorozatban ugyanakkor megjelent kiadást is, tehát biztosan tévedésről van szó. Ez nem csupán a hanyag hivatkozás

Ugyancsak két tanulmány született jogtörténeti témakörben. A Rákóczi-kor jogtörténetének legavatottabb ismerője, *Mezey Barna* a szabadságharc időszakának jogéleti kérdéseit tekinti át.[62] Magyar és egyetemes történeti keretbe ágyazottan elemzi a korabeli jogfejlődés sajátosságait, majd a kuruc szabadságharc jogalkotását. Rákóczi államszervező tevékenységéről megállapítja, hogy az a jogfolytonosság jegyében, a rendi alkotmány helyreállítását célozta, ugyanakkor nemzetközi téren a felkelés jogosságát, Erdély és a szövetkezett rendek államának szuverenitását is deklarálta. A fejedelem érdekegyeztető politikája is folyamatosan kimutatható a kuruc tábor különböző csoportjai (nemesek és jobbágyok, katolikusok és protestánsok) között. A szerző végül több modern európai jogelv alkalmazásáról is példát hoz.

Elek Balázs a szabadságharc büntetőbíráskodásának történetét vázolja fel. A tanulmány fő értéke, hogy rámutat a modern jogrendszernek éppen a korban meggyökerezett elemeire, s jelzi a mai jogrendszerünkben is meglévő elvek korabeli alkalmazását. Forrásai ugyanakkor kizárólag néhány összefoglaló jogtörténeti munkára korlátozódnak, pedig a szerző haszonnal forgathatta volna Pálffy Gézának a katonai igazságszolgáltatásról írott kitűnő monográfiáját csakúgy, mint Heckenast Gusztáv tanulmányát és forráskiadványát Kajali Pál országos főhadbíró működéséről.[63]

Gazdaságtörténeti tárgykörben is két dolgozat született. *Ulrich Attila* mintaszerű tanulmányban tekinti át a Rákócziak hegyaljai szőlőgazdálkodását.[64] A családi vagyon megalapozásához, majd növeléséhez 1599-től kezdve mindinkább hozzájárult az egyre gyarapodó majorságszőlők és más borjövedelmek (tized-, árenda és taksabor) haszna. A szerző a Rákócziak birtokpolitikája mellett ismerteti a szőlőgazdálkodás menetét, a bor értékesítésének részleteit, a termés és a bevételek uradalmankénti adatait is. Az igen gazdag levéltári forrásanyagra épülő munka olvasása közben az jutott eszünkbe, vajon nem volna-e lehetséges a Tokaj-hegyaljai szőlők birtoklástörténetének számítógépes adatbázisban történő, lehetőleg teljességre törekvő, minden apró részletre kiterjedő feldolgozása, napjainkig bezárólag. Viharos történelmünk során még településhálózatunk is olyan átalakuláson ment keresztül, hogy középkori falvaink tucatjainak helyét sem tudjuk pontosan kijelölni, miközben Európa boldogabb tájai közül a szigetországban például Hódító Vilmos koráig nyomon követhető az ingatlanok birtoklástörténete. Nálunk talán csak középkori eredetű városaink egy részénél lehet(ne) több-kevesebb hézaggal összeállítani a házak és telkek tulajdonosainak sorát, s emellett épp a hegyaljai szőlőbirtokok forrásbázisa jelent még üdítő kivételt. Az Európai Unióban többek között nagy múltú hegyaljai borainkkal járulunk hozzá a közös történelmi örökség gyarapításához. Éppen ezért nem csupán történelmi, gazdaság- család- és helytörténeti ismereteinket gyarapítaná, de a bor

miatt probléma, de úgy tűnik Lukács Olga egyáltalán nem ismeri (nem használta) Szepes Erika mindmáig legmodernebb fordítását, amely pedig az *Emlékiratok*kal egy kötetben jelent meg, sőt Vas István is ezt a kiadást tekintette végleges változatnak az egy évvel korábbi kritikai kiadással szemben. (Mellesleg az a tény is lehangoló, hogy a *Vallomások* kritikai kiadása – ki tudja miért?! – évtizedek óta várat magára, addig azonban használjuk Szepes Erika fordítását!)

[62] *Mezey Barna:* Jogélet a Rákóczi szabadságharcban. I. k. 337–357. o.

[63] *Pálffy Géza:* Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.; *Heckenast Gusztáv:* Kajali Pál (Ráday Pál apósa). = Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. (Szerk.: *Esze Tamás.*) Budapest, 1980. 281–313. o. és *Uő:* Kajali Pál (1662–1710) kuruc szenátor, országos főhadbíró válogatott iratai. Vaja, 1980. (Folia Rákócziana, 3.)

[64] *Ulrich Attila:* A Rákóczi-család uradalmi bortermelése és bortermelésük haszna a XVII. század második felében. I. k. 135–169. o.

mellé társítható „marketing" részeként, az eleven tradíció bizonysága gyanánt, még az üzleti nyereség növelését is eredményezhetné egy ilyen jellegű tudományos program.

Kónya Péter tanulmánya legalább annyira sorolható a hatóság- és hivataltörténet, mint a gazdaságtörténet tárgykörébe, ugyanis a Gazdasági Tanács eperjesi adminisztrációjának működését mutatja be.[65] A szerző szorgos anyaggyűjtéssel, levéltári forrásokkal vázolja fel a témát, ugyanakkor szembetűnő, hogy a korábbi vonatkozó szakirodalmat, elsősorban Takács János, Bánkúti Imre és Heckenast Gusztáv munkáit mellőzi.[66] Miután nem először hiányoljuk egy-egy szerzőnél az alapvető szakirodalom ismeretét, könnyen az a vád érhet bennünket, hogy örömünkre szolgál, ha valakit e téren leckéztethetünk. Hogy tényleg szakmai szempontok vezérelnek, s jobbító szándékkal tesszük efféle megjegyzéseinket, ünnepélyesen bevalljuk egy „ifjúkori botlásunkat", amikor magunk is figyelmetlenek voltunk egy publikációnk közzétételekor. A Nagyidai család Rákóczi-kori szereplésének ismertetésekor[67] ugyanis elkerülte a figyelmünket Komáromy András munkája, aki a Turul hasábjain tette közzé a család teljes genealógiáját,[68] tehát alapvető folyóiratban megjelent, s közkézen forgó bibliográfiákban is szereplő közleményt hagytunk figyelmen kívül! Utólag is szégyenkeznünk kell amiatt, hogy az elődök munkáját negligálva, a primer források alapján vázoltunk egy nem is túlságosan nagy jelentőségű témát, bár akkori közleményünk az időközben feltárt újabb adatok hasznosításával és egy Mikes Kelemen leveleihez kapcsolódó irodalomtörténeti tévedés korrigálásával legalább egy kevéssé kiegészítette Komáromy jó egy évszázaddal korábbi adatait. Most, sajnos, az eredeti források sem pótolhatták a régebbi szakirodalomból be-szerezhető ismereteket, sőt egy sor tévedés vagy félreértés folytán számos hibás adat került be a tanulmány szövegébe. Mindjárt a Gazdasági Tanács felállítására vonatkozó, nyomtatásban megjelent forrást hibásan idézi a szerző: téves az idézett kötet címleírása (1715 helyett 1705 Bercsényi leveleskönyvének kezdő évszáma) és a hivatkozott oldalszám is (34. helyett 24–26.), de a forrás dátumát is félreértette, a latinos keltezésben ugyanis „X-bris" nem október, hanem december hónappal azonos![69] Jurkovich Emil nyomán Kónya Péter hibásan állította össze a Tanács tagjainak névsorát is, mellesleg az egyik nem-tag, Berkes András váci prépost nevébe is gépelési hiba csúszott be („Berles"). Ezek után szomorúan állapítjuk meg, hogy a levéltári kutatások ellenére nem sikerült sokkal közelebb jutnunk a téma teljes körű feldolgozásához, de így is több új, az adminisztráció ügyintézésének részleteit megvilágító adattal gazdagodtunk.

Ságvári György tanulmánya Rákóczi nemes testőrségének történetéhez kapcsolódik.[70] A „Nemesi Társaság" vagy „Nemes Compania" néven ismert testület történetével Thaly Kálmán, Markó Árpád, Ajtay Endre, a Ráday Pál iratait sajtó alá rendező munkaközösségből Maksay Ferenc, végül a tagok névsorát összeállító Heckenast Gusztáv

[65] *Kónya Péter:* A Gazdasági Tanács (Consilium Oeconomicum) eperjesi adminisztrációjának működése (1707–1710). I. k. 171–182. o.

[66] *Takács János:* Az Oeconomicum Consilium szervezete 1707-ben. = *Levéltári Közlemények*, 14. évf. (1936) 260–265. o.; *Bánkúti Imre:* A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703–1711). Budapest, 1991., l. „A Consilium Oeconomicum (1705–1711)" c. fejezetet: 14–19. o.; *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi-szabadságharc gazdasági vezetői. = Társadalomtörténeti tanulmányok. (Szerk.: *Fazekas Csaba.*) Miskolc, 1996. (Studia Miskolcinensia, 2.) 87–92. o.

[67] *Mészáros Kálmán:* A Nagyidai család II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. = *Fons (Forráskutatás és történeti segédtudományok)*, 3. évf. (1996) 235–245. o.

[68] *Komáromy András:* A Nagy-Idai család leszármazása. = *Turul*, 7. évf. (1889) 108–114. o.

[69] L. a tanulmány 1. jegyzetét és a hozzá tartozó főszöveget: I. k. 173. o.

[70] *Ságvári György:* A Nemes Compánia a fejedelmi udvarban. I. k. 397–422. o.

foglalkozott behatóan, ennek ellenére Ságvári György nem szorítkozik pusztán az elődök megállapításaira, s a témát egy eddig kevésbé vizsgált összefüggésben, a fejedelmi reprezentáció keretében taglalja. A szerző a barokk udvarok szertartásos rendjének elemzésével meggyőzően mutat rá, hogy a Társaság testőrségi funkcióival – s távlatokban esetleg lovagrendként is – a hatalmi legitimáció eszköze volt. Rákóczi udvarának érdekes színfoltja egyben a szuverén uralkodó hatalmának jelképeként, az erdélyi és magyarországi ifjak közös testülete a „két haza" szövetségének szimbólumaként elevenedik meg előttünk. A recenzens pusztán néhány apró tévedést korrigálhat: Máriássy István nem 1709 végén, hanem (kinevezési okmányának fogalmazványa szerint) az év július 23-án nyert főstrázsamesteri kinevezést, de nem apja, Miklós ezredében, hanem az akkor rokona, Máriássy Ádám alezredes parancsnoksága alatt álló Deák Ferenc-féle udvari ezredben.[71] A fejedelmet a trencséni csatából kimenekítő nemes ifjak közül pedig kettő hibás keresztnévvel szerepel: Ghillányi Zsigmond neve Péterre, Simándy Mihályé pedig Mártonra (vagy Gergelyre?) javítandó.[72]

A Rákóczi-korral foglalkozó hazai történetírás meglehetősen egyoldalú jellegét mi sem jelzi jobban, mint hogy a most tárgyalt 37 tanulmány közül alig van olyan, amely császári szemszögből is vizsgálná a problémakört, s mindössze egy akad, amely kifejezetten az ellenfél oldaláról közelít a témához. *Zachar József* hézagpótló munkája a császári hadsereget mutatja be.[73] A szerző bécsi levéltári források alapján követi nyomon a haderő létszámviszonyainak alakulását a török háború utolsó esztendeitől a rövid békeéveken át a spanyol örökösödési háború kirobbanásáig, majd a háború időszakában végig. A császári állandó hadsereg létszámán kívül, ahol lehetett, a szerző a rác határőrség fegyverbe állított egységeinek létszámáról, illetve más irreguláris erők nagyságáról is adatokat közöl. Tájékoztat továbbá a haderő csapatnemi összetételéről, s az alakulatok szintjén rendszerint magyar toborzású ezredekről közöl példákat az újoncozás és pótlovazás nehézségeiről, az állandó létszámhiányról. Kár, hogy az évenkénti előirányzott és a tényleges adatokról nem készült összefoglaló táblázat, hiszen ez lényegesen megkönnyítette volna a tanulmány adatait később hasznosítani szándékozó kutatók és lusta recenzensek munkáját.

A kuruc emigráció történetével két szerző foglalkozik. *Papp Sándor* Rákóczi József hatalomra kerülési kísérletét és annak hátterét elemzi, s tanulmánya a téma teljességre törekvő feldolgozását jelenti.[74] Az eddigi szakirodalom áttekintésén túl a szerző visszanyúlt a már korábban is ismert és saját kutatásai nyomán feltárt primér forrásokig, s ebben – miként arra fentebb már kitértünk – számos kollégája volt segítségére, amely csak növeli a munka értékét. Papp Sándor a Rákóczi-emigráció és a Péró-lázadás közötti érintkezésre vonatkozó halvány adatok összegzése után a renegát Bonneval-Humbaradzsi Ahmed

[71] Uo. 405. o. 18. jegyzet.

[72] Uo. 412. o. Ságvári György itt nem ad pontos hivatkozást, adatait – rosszul emlékezve – Markó Árpádtól vette, ő pedig talán Kolinovicstól. Markó egyébként Ghillányi Péter nevét helyesen közli, s csak Simándyét tévesen. A Nemesi Társaság névsorában csak Ghillányi Péter, valamint Simándy Gergely és Márton szerepel, tehát vagy e két Simándy egyikéről van szó, vagy ha mégis Mihály lenne a helyes keresztnév, úgy nem volt a Társaság tagja, hanem más udvari tisztséget viselt. Végül némi önkritikus hangot is meg kell ütnünk, mert most ugyan „kiszúrtuk" a nemesifjak hibás keresztneveit, de korábban, Markó említett tanulmányának új kiadása során mi is átsiklottunk Simándy „Mihály" neve fölött. L. *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.) (S. a. r. [a bevezető tanulmányt írta, kiegészítő jegyzetekkel, bibliográfiával és mutatókkal ellátta]: *Mészáros Kálmán.*) Budapest, 2003. 224. o.

[73] *Zachar József:* Császári csapatok a szabadságharc hadai ellen. II. k. 147–163. o.

[74] *Papp Sándor:* Rákóczi József hatalomra kerülési kísérlete és a Porta. I. k. 241–294. o.

pasa által Törökországba hívott Rákóczi József és a Porta kapcsolatait, majd az európai hatalmakkal való diplomáciai erőfeszítéseket ismerteti. Végeredményben az 1737–38. évi osztrák–török háborúban fellépő, betegség következtében hamarosan elhunyt trónkövetelő az Oszmán Birodalom politikai hagyományaira épülő hatalmi harc eszközévé vált, s az Erdély feletti protektorátus visszaszerzésének óhaja az egész XVIII. században múltbéli örökségként kísérte végig a török külpolitikát. Ugyanakkor a bécsi udvar is a régi beidegződések szerint járt el Rákóczi Józseffel és feltételezett híveivel szemben, amikor keresztülvitte a pápánál a herceg kiátkozását, és felesleges erőfitogtatásként előkelő erdélyi urakat tartóztatott le – minden valószínűség szerint ártatlanul. A magyar nemzet azonban a szatmári békét követően már kizárólag „Bécsben kereste a haza felemelkedésének lehetőségét", s 1741-ben a még mindig fenyegető veszélyt jelentő törökkel szembeni választásként kell értelmeznünk a rendek kiállását Mária Terézia mellett.

Seres István[75] a törökországi kuruc emigráció forrásait mutatja be. Jól áttekinthető tanulmány keretében ismerteti a rodostói bujdosókról érkezett első hazai híreket, majd a meginduló tudományos expedíciók történetét. Kubinyi Ferenc, Thaly Kálmán, Karácson Imre és a török történészek (Ahmed Refik és Tayyib Gökbilgin) kutatásainak eredményei nyomán ma már számos forrás áll rendelkezésünkre – hangsúlyozza a szerző –, ezek feldolgozása azonban még várat magára. Seres István saját isztambuli kutatásai nyomán a további feltáró munka lehetőségeire irányítja a figyelmet, s különösen a bujdosók leszármazottairól, valamint ingatlanaik sorsának alakulásáról várhatunk újabb eredményeket. A levéltári források és a Thaly Kálmán által publikált rodostói anyakönyvi adatok egybevetésével a szerző már most is jelentős előrelépést tett, így sikerült azonosítania a török forrásokban csak „Jankó kapitányként" emlegetett bujdosót az irodalomtörténetből ismert Kőszeghy Zsuzsika fivérével, Jánossal, akinek családja az 1740-es évek végén Isztambul Fener negyedébe költözött, létrehozva egy újabb magyar emigráns kolóniát, amelynek története még szintén feldolgozásra vár.

Három szerző választott a korszak utóéletét, illetve a Rákóczi-hagyományt és -kultuszt bemutató témát. *S. Benedek András* a „leghűségesebb nép", a ruszinság Rákóczi-hagyományának gyökereit vizsgálja.[76] A szerző kitűnő áttekintést ad a ruszinság történetének azon elemeiről, amelyek a ruszin–magyar együttélés nyomán a két nemzet kapcsolatát egyértelműen pozitív irányban befolyásolták. A szerző rávilágít a ruszinság középkori eredetű kiváltságainak gazdasági, demográfiai okaira, amelyek a későbbi évszázadokban a magyar rendiség részéről is megértésre találtak. Felismerve a zord hegyvidéki környezet által nyújtott lehetőségek korlátait, és tiszteletben tartva a ruszinság vallási különállását, Mátyás király korától a Rákócziakig bezárólag a legkülönbözőbb természetbeniek formájában teljesíthették adózási kötelezettségeiket. A modern abszolút állam részéről az egységes adózási rendszer kiépítésére tett erőfeszítések során a pénzügyi politika helyi irányítói viszont nem ismerték fel a ruszinság adózási kiváltságainak természetes (értsd a szó legszorosabb értelmében: naturális) okait. Így a tizedfizetés és más pénzadók bevezetése miatt a ruszin jobbágyság érthetően fordult szembe a központi hatalommal, s állt Rákóczi mellé, aki a szerző találó megjegyzése szerint „patriarchális értelemben vett utolsó uruk, gondoskodó gazdájuk" is volt. A szerző a későbbi korokról főként Udvardi István kutatásai nyomán ad áttekintést, melyből kitűnik, hogy a termé-

[75] *Seres István:* A Rákóczi-emigráció kutatásának törökországi forrásai. I. k. 295–309. o.

[76] *S. Benedek András:* A hűség keresztje – A gens fidelissima Rákóczi-hűségének történelmi-gazdasági gyökerei. I. k. 359–374. o.

szeti erőforrások földesúri kisajátításával, az addigi közösségi használat korlátozásával az egykor tehetősnek mondott ruszinság archaikus életformája nyomorrá változott, s ezzel párhuzamosan Rákóczi kora „aranykorrá" magasztosult, a fejedelem személye pedig „igazságos Mátyás" legendás alakjához vált hasonlóvá. A legújabb szakirodalom felhasználásával készült korszerű összefoglalásra azonban itt-ott még a nemzeti romantika és marxista történetírásunk elavult beidegződéseinek árnya vetődik, gondolunk itt a szerzőnek a bécsi „gyarmatosító politikát" elítélő és az idegen származású „új földesurakat" megbélyegző soraira.

Kincses Katalin Mária Kazinczy Ferenc szerepét mutatja be a Rákóczi-hagyomány XVIII. századi továbbélésében, illetve XIX. századi „átörökítésében".[77] A szerző terminológiai problémák tisztázására is vállalkozik, amennyiben éles különbséget tesz *kultusz*[78] és *hagyomány* között, s a Rákóczi-kultuszt nem a XVIII. századtól élő hagyomány részeként, hanem a XIX. század végén jelentkező, majd hamarosan a napi politika szintjére emelt, mesterségesen alakított magatartásformaként értelmezi. Kazinczy szerepét a Rákóczi-hagyomány ébrentartásában egy érdekes jeleneten keresztül mutatja be, Ferdinánd főherceg 1822. évi sátoraljaújhelyi látogatása kapcsán, amikor Kazinczy a levéltár anyagából Rákóczi kézírását is szemléltette. Kazinczynál a családi tradíció is meghatározó szerepet játszott, kuruc felmenői között szerepel ugyanis Kazinczy András, Szirmay András és annak apósa, az eperjesi vérpadon megkínzott királyfalvi Róth János, aki azonban a szerző állításával ellentétben nem volt eperjesi főbíró, hanem zólyomi alispán.[79] A szerző a „tudós" Szirmay Antal, Kazinczy hivatali elődje szerepéről is szól, s megjegyzi, hogy – munkásságának elismerése mellett – már Kazinczy elítélőleg nyilatkozott Szirmay „hazugságairól". Kincses Katalin magyarázatként Szirmay Antal képzetlenségét s „már-már

[77] *Kincses Katalin Mária:* Kultusz vagy hagyomány? II. Rákóczi Ferenc és a szabadságharc Kazinczy hagyatékában. II. k. 275–305. o.

[78] Túlzás persze a szerzőnek a történeti-etimológiai szótár alapján tett azon állítása, hogy még a kultusz szót is Kazinczy vetette volna először papírra magyarul 1809-ben. A latin eredetű szó magyarrá válását már csak azért is nehéz nyomon követni, mert a XIX. századig nyelvünkben igen erős volt az ún. „köznapi latinság" használata, véleményünk szerint az idézett helyen is erről van szó. Íme, egy 104 évvel korábbi, teljesen azonos értelmű (istentisztelet, vallásgyakorlat jelentésű) adat: egy alsó-ausztriai evangélikus nemes, Windischgrätz alezredes a császári seregen belül azért vállalt egy dán ezredben szolgálatot, mert „ezek inkább mind lutheránusok, ő is lutheránus, hogy cultusa lehessen, minthogy a császár regimentiben nem lött volna lutheránus papjok, hanem csak paterek". *Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. k. (Közzéteszi: *Magyari András.*) Bukarest, 1983. 634. o. Nyelvészeink sem tétlenkedtek persze az elmúlt évtizedekben, s Kulcsár Péter Bethlen Mihály (azóta nyomtatásban is megjelent) útinaplójának kéziratából közölt egy jó évtizeddel ennél is régebbi (1693. évi), azonos szövegösszefüggésben szereplő adatot, amelyben a portugáliai zsidók templomában látott *cultus*ról van szó. L.: *Magyar Nyelv*, 74. évf. (1978) 510. o. Senki ne gondolja azért, hogy ráérős időnkben a *Magyar Nyelv*et lapozgatjuk, de igenis fel kell hívnunk a figyelmet a „jó öreg TESz" új, német nyelvű kiadására, ahol rábukkantunk az adatra. Annak ellenére, hogy Heckenast Gusztáv a *Századok* hasábjain ismertette az új etimológiai szótár köteteit, és nyomatékkal felhívta a figyelmet azok célszerű használatára, még ma is sok történész dolgozik a régi kiadásból. Az idézett kultusz szót az új kiadásban l.: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. (Hrsg. *Loránd Benkő.*) Band II. Lieferung 4. Budapest, 1994. 845. o. *Heckenast Gusztáv* ismertetései: *Századok*, 128. évf. (1994) 215–216. o. és 130. évf. (1996) 1337. o.

[79] II. k. 291. o. A királyfalvi és pongyeloki Róth családok genealógiája nem kellően tisztázott, és más Róth nevezetű kortársaik is éltek, ezért életrajzi adataik könnyen összezavarhatóak. Hogy itt nem az eperjesi Róthról van szó, azt éppen a szerző egy újabb, sajtó alatt lévő munkájából tudjuk: Szirmay András feljegyzései 1680–1713. Első kötet: 1680–1704. Második kötet: 1705–1713. (S. a. r., a jegyzeteket és a mutatókat készítette: *Kincses Katalin Mária.*) Vaja, megjelenés alatt. (Folia Rákócziana, 9/1–2.) – Itt említjük meg a szerző egy másik tévedését (302. o.): a szécsényi országgyűlés Kazinczy által lefordított diáriumának szerzője ugyanis nem ifj., hanem id. Csécsi (Tsétsi) János, ez már csak a szerző által közölt születési évből (1689) is kikövetkeztethető lett volna! (Mellesleg újabb példa a történelmi nevek írásának dilemmájához...)

történelemhamisítással" felérő dilettantizmusát említi. Itt egy ponton további adalékul szolgálhat, s ezért felhívjuk a figyelmet Szirmay családtörténeti hamisításaira, amely a Szirmay família eredetét és a két hasonnevű (esetleg közös törzsből nagyon korán szétágazó?) Szirmay család összekapcsolását érintette, biztosítva ezzel saját származásának előkelőségét is.[80] Külön fejezet foglalkozik Kazinczy tudományszervező tevékenységével és a Rákóczi-hagyomány irodalmi, politikai vonatkozásaival. Véleményünk szerint e szempontok figyelembevételével Rákóczi nevének „tiltása" a korai évtizedekben nem a „hagyomány" öncélú rombolását, hanem kifejezetten politikai célokat szolgált, s az idő távlatában nyílt csak lehetőség a téma behatóbb és objektívebb vizsgálatára, akkor viszont már a „történelmi örökség" aktuálpolitikai vetületei is befolyásolták a múltról (esetünkben a Rákóczi-korról) alkotott képet. A XVIII. század vége a modern nemzettudat formálódásának, a polgári nemzetté válás kezdetének időszaka, amikor a nemesi tradíciók mellett a néphagyományok felfedezése is megtörtént, Kazinczy Ferenc pedig éppen ennek a kornak és folyamatnak volt meghatározó alakja. Kincses Katalin kitűnő tanulmánya most Kazinczy sokoldalú tevékenységének egy eddig még nem vizsgált elemére, a Rákóczi-hagyomány és -kultusz körül kifejtett munkásságára derít fényt.

Medvecz Andrea és *Soós Kálmán* az ukrán helytörténetírás Rákóczit és korát illető megítéléséről ad historiográfiai összefoglalót.[81] Megállapításuk szerint a gorbacsovi éráig bezárólag érdemben csupán Váradi-Sternberg János foglalkozott a témával, vagyis a ruszin néphagyományban mély nyomot hagyó korszak tudományos feldolgozása ukrán oldalról el sem kezdődhetett. Az 1990-es évek „termését" számba véve, a szerzők kénytelenek azzal a ténnyel szembesülni, hogy a Rákóczi-szabadságharc helyi eseményei rendre kimaradtak az első összefoglaló munkákból. A későbbiekben sem lett sokkal jobb a helyzet. Kárpátalja történetének 1993-ban megjelent, állítólag modernnek számító szintézisében például olyan ahistorikus elemek jelennek meg, mint „Kárpátontúl, Kelet-Szlovákia, Észak-Magyarország és Erdély" földrajzi egységekként való említése korszakunkban, vagy Rákóczi és I. Péter cár szövetségkötése kapcsán a szlovákok és ruszinok oroszbarát orientációjának (!) hangsúlyozása. Jurij Mudra egy évvel később megjelent munkája pedig a Kárpátalja területi integritásának (!) megőrzéséért folytatott Habsburg- és törökellenes (sőt a Magyar Királyság és Erdély elleni) harcokat, illetve politikai törekvéseket méltatja. A szerzők összegzése nyomán is elég lesújtó kép bontakozik ki az ukrán történetírás Kárpátalját érintő fejezeteiről, melyek javarészt még ma is aktuálpolitikai kérdések és marxista sablonok nyomán íródnak.

A két vaskos kötet valamennyi tanulmányának áttekintése után csak ismételni tudjuk a bevezetésben előrebocsátott megállapításunkat, mely szerint – az érintett hibák és hiányosságok ellenére is – döntően értékes és maradandó alkotásokkal gazdagodtunk. Végül az egyes tanulmányokkal kapcsolatos észrevételeinkhez csupán annyit hozhatunk fel mentségül, hogy szubjektív érdeklődésünk és objektív ismereteink egyaránt határt szabtak azok terjedelmét és jellegét illetően.

[80] L. *Komáromy András:* A borsodi és ugocsai Szirmayak. [I–IV. közl.] = *Turul*, 11. évf. (1893) 12–22., 56–67., 112–122. és 183–194. o.

[81] *Medvecz Andrea – Soós Kálmán:* Adalékok II. Rákóczi Ferenc és kora megítéléséhez a régió ukrán helytörténetírásában (1990–1999). II. k. 307–314. o. (Egy újabb zavaró könyvészeti hiba: a Tartalomjegyzékben 249. oldalhivatkozás szerepel a tanulmánycím mellett, amit még gépelési hibával sem magyarázhatunk!)

SZEMLE

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (ED.)

THE EXPERIENCE OF CRUSADING

1. Western Approaches

(Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 307 o.)

Nehéz eldönteni, hogy a keresztes mozgalom és hadjáratok témájának hihetetlen népszerűsége, vagy az angol történész, Jonathan Riley-Smith kétségbevonhatatlan szakmai tekintélye győzte meg a neves kiadót arról, hogy rögtön két kötetben is tisztelegjen Riley-Smith hatvanötödik születésnapja alkalmából.

Riley-Smith 1967-től jegyezte el magát a Johanniták történetével (The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus c. 1050-1310, London), amit azután többször is, különféle megközelítésekből, kristálytiszta stílusban, imponáló távolságtartással, de annál kiterjedtebb forrásismerettel tárgyalt, miközben látóköre egyre biztosabban fogta át a keresztes világot, a nyugati és keleti féltekén egyaránt.

Mai értékelői nagy elismeréssel emlegetik, hogy felismerte a prozopográfiai kutatás jelentőségét, s a keresztesek adatbázisát létrehozva új, regionális és genealogikus megközelítésben tudta a korai keresztes háborúk történetét a tudományos világ elé tárni (The First Crusaders, 1095-1131, Cambridge, 1997).

Jelen emlékkönyv első kötete a keresztes mozgalomra vonatkozó általános tanulmányokkal indít. *Marcus Bull* (University of Bristol) a legendák csodáinak a muszlimokra és Jeruzsálemre vonatkozó részletei elemzéséből próbálja megragadni a korai keresztes mentalitást. Meglepő módon, a történetekben Jeruzsálem és az oda tartókat fenyegető veszélyek meglepő állandóságot mutatnak, minként sokszor a Szentföld funkciója sem több, mint egy másik helyről nézve a keresztény világ földrajzi és lelki koordinátáinak a kijelölése. Számos esetben maguk a legendák szentjei könnyítik meg csodás közbeavatkozásukkal a zarándokok útját Jeruzsálembe, aminek szerves tartozéka volt a fogságba esés és megkínzatás, a váltságdíj fejében történő szabadulás, ami már 1095 előtt az európaiak gondolkozását befolyásoló nagyhatású toposszá alakult.

Giles Constable (Institue of Advanced Studies, Princeton) Lisszabon 1147. évi elfoglalásának jelentőségét a Szt. Vince ereklyéi átviteléhez kapcsolódó legendák leírásaiból rekonstruálja. Nem meglepő módon, a hispániai reconquista a hagiografikus források szintjén szervesen kapcsolódott eszmevilágához és a keresztes irodalmi forrásokhoz.

Norman Housley (University of Leicester) a keresztes háborúk költségvetése XIV. századi forrásainak nézett utána. Megállapítja, hogy a Marino Sanudo Torsello által a század elején megadott, első pillantásra eltúlzottnak tűnő összegek (pl. 10 gálya éves használata [hajóbérlet, legénység, ellátás] 102 000 forintért) nem járnak messze a valóságtól. VI. Kelemen négy gályáért 112 000 forintot fizetett, igaz három évre. Különösen pontos, hasonlóképpen magas összegekről tanúskodnak a dél-franciaországi adatok, pl. Valois Károly tervezete, vagy a nálunk is ismert Boucicaut számvetése (lovagok 10 forintos havi zsoldjával, és 10 forintos lovankénti ellátási kvótával). Sanudo helyesen jött rá, hogy a fizetett hadsereg hosszabb távon olcsóbb és hatékonyabb, mint a lelkesedéstől fűtött, de kezelhetetlen keresztesekből álló sereg, noha vezetés nélkül az előbbiekre is pusztulás várt, mint azt a Nikápolynál vereséget szenvedett, méregdrágán kiállított nyugati sereg példája sugallja. A háború akkor is igen költséges volt, ha a keresztesek vívták.

Christopher Marshall (kutató) az Itália városállamok 1096–1104 közötti keresztes szerepét elemzi. Újabb bizonyítékokat hoz fel amellett, hogy a jól kitapintható kereskedelmi érdekek mellett a hadjáratok támogatásában erkölcsi és vallási motívumok, ereklyetiszteletük is nagy szerepet játszottak, különösen az első két hadjárat idején.

Jonathan Phillips (University of London) Odo de Deuil VII. Lajos keleti utazása című

műve alapján utal annak fontosságára, hogy a szerzetes St Denisben olvashatta az első keresztes hadjárat történeteit, sőt azok közül egyet, mintegy útikönyvként, magával is vitt a nagy utazásra. A következőkben a szerző Odónak a görögökre vonatkozó kritikáját, Lajos király hadvezetői tekintélyét, a hadtörténeti vonatkozásokat illetően pedig a seregen belüli német-francia erőviszonyt tárgyalja. Utal arra, hogy csak az utókor tartotta Konrádnál jelentősebbnek a francia királyt, maguk a kortársak éppen fordítva látták viszonyukat.

James M. Powell (Syracuse University, New York). III. Ince pápa és III. Alexiosz kapcsolatát vázolja a rendelkezésünkre álló források alapján. Egyértelműen úgy látja, hogy a pápa törekvéseinek középpontjában Bizánc megnyerése állt, Alexiosz visszatérítése a Mánuel által folytatott keresztes-barát politikához. Ebben játszott szerepet a bolgárkártya, Kaloján megkoronázása, s ez magyararázza a pápa „ambivalens," a Konstantinápoly elleni támadást elkerülni akaró viselkedését, ami közvetetten a botrányos zárai eseményekhez vezetett.

Az előbbi témához kapcsolódik a következő tanulmány szerzője is. A tengerészeti vonatkozások neves ismerője, *John F. Pryor* (University of Sydney) a velencei flotta mozdulatait követi nyomon a Konstantinápoly felé eltérített keresztes sereg itineráriumában. A velenceieknek a zárai kalandban való kezdeti „ártatlanságát" azzal védi, hogy a lovak szállítására semmiképpen nem használtak volna speciális „usserii" típusú hajókat, ha nem ellenséges, vagy kikötőt nélkülöző parton készültek volna partra szállni. Maga a típus sokkal drágább volt és nagyobb személyzetet igényelt a „nave"-típusúaknál, márpedig ismerjük az 1201-ben kötött szerződést, amely 4 500 lovag és ló, 9 000 csatlós, 20 000 gyalogos és egy évre (9 hónapra) szóló ellátmányuk szállítására szólt. Konstantinápolyban viszont a lovagok felfegyverkezve, kinyitható ajtón hagyták el a hajókat, s rámpán értek partra (az „usserii" ezek szerint egyfajta korai deszantjárművek lehettek – V. L.). Bizánc ellen készülve egyébként az 50 gálya is szükségtelen volt, amit a velenceiek maguk állítottak ki, hiszen a bizánci flotta akkor köztudomásúlag nem létezett; sokkal inkább Egyiptomra gondolhattak a flotta megrendelésekor – állítja a szerző.

Anna Sapir Abulafia (University of Cambridge) a zsidókkal szembeni tolerancia radikális csökkenését regisztrálja a XII. század folyamán. Ezzel a folyamattal szembeállítva elemzi Joachim de Fiore egy kisebb, „A zsidók ellen" címmel íródott röpiratát, amely szellemiségében a dél-itáliai, hagyományosan békés együttélés szellemét tükrözi. Maga a keresztes háború, miként általában az erőszak, nem jelentett Joachim számára végső megoldást.

A keresztes háborúk témakörének legnagyobb jogász tekintélye, *James A. Brundage* (University of Kansas) az erőszak, hadviselés és szerzetesség kapcsolatát járja körül, utalva Riley-Smith szellemes hasonlatára, miszerint a keresztes sereg „katonai monostornak" tekinthető. Feltárja az egyháziak hadviselésével és fegyverviselésével kapcsolatos korabeli rendelkezéseket, majd részletesen bemutatja, hogy az egyházjogászok miként találták meg a lovagrendekben a hadakozó egyháziak jogállásának kor által kikényszerített kereteit, mint Johannes Teutonicus is tette.

Penny J. Cole (University of Toronto) a domonkos Humbertus Romanusnak a hitetlen és pogány szaracénok elleni keresztes prédikációról írott, 1266 körül traktátusa kéziratos hagyománya alapján von le következtetéseket a mű korabeli népszerűségére és utóéletére vonatkozóan, amit a traktátus 1495-ös ősnyomtatványkiadása tetőzött be. A mű gerince 142 bibliai „themata," azaz a keresztes prédikáció felépítésében hasznosítható bibliai hely tárgyalása, valamint a híres clermonti pápai felhívás szövegének rekonstrukciója. Humbertus komoly történeti előtanulmányokat folytatott, s joggal jutott arra a következtetésre, hogy céljait, eredményeit és lefolyását illetően az első keresztes háborút kell a kortársak elé példaképként állítani. Ily módon a mű nem egyszerűen prédikációs kézikönyv, hanem figyelemre méltó történetírói alkotásnak is tekinthető.

A keresztes háborúk témakörétől elválaszthatatlan a mindmáig aktuális kérdéskör az „igazságos háború" és a „keresztes háború" összefonódásának és a jogi kodifikálódásának vizsgálata. *H. E. J. Cowdrey* (University of Oxford) a későantikvitástól és Ágostontól követi nyomon a keresztény háború-felfogás változásait, s annak hatását a „keresztes" ideológia kialakulására. John France (University of Wales, Swansea) klasszikus munkájának emléket állítva a háborús erőszak és csatatéren bekövetkező emberölés megítélésének gyökereire keresi a választ, amit a X–XI. századi legendák, különösen aurillac-i Geraldus életírása alapján helyez új megvilágításba.

Végül *Christoph T. Maier* (University of Zürich) egy új forráscsoport, a XIII. száza-

di „moralizáló bibliák" képi ábrázolásainak keresztes vonatkozásaira hívja fel a figyelmet. A bibliák a közkeletű felfogásnál sokkal nyitottabb műfajt képviseltek, értelmező változataikban (a „historizáló bibliákban") a Nagy Sándor- és Attila-történetek közül, jelen esetben pedig, illusztrált változataikban, az ótestamentumi szövegekhez a Szentföldi reconquista és az albigensek elleni hadjáratok képeiből válogattak.

Az egyházi lovagrendekkel foglalkozó tanulmányok között *Anthony Luttrell* (kutató) a johanniták XII. századi konstantinápolyi jelenlétét vizsgálja. Megállapítja, hogy a bizánci időszakban a császárok mindig is bizalommal viseltettek hospiciumokat fenntartó kegyes tevékenységük iránt. Ez Mánuel alatt, a század végén, rendház alapításában érte el a tetőpontot, miközben a lovagok tevékeny részt vállaltak a bizánci diplomáciában. Ennek magyar vonatkozása is van, hiszen 1170-ben a későbbi magyar király, III. Béla is tett adományt a rend számára. Érthető, hogy nem is vállaltak tevékeny szerepet a bizánci görög uralom megdöntésében.

Hasonlóképpen érdekes *Helen Nicholson* (Cardiff University Wales) írása a lovagrendeknek, főleg a johannitáknak az angol király szolgálatában Írországban 1220–1400 között betöltött szerepéről. A tény önmagában nem meglepő, hiszen a királyi hatalom Európa-szerte igénybe vette pl. a templomosok bankári szolgálatait. Írország esetében a lovagrendi tisztségviselők alkották a királyi hatalom iránt lojális tisztikart, akik az igazgatás mellett szükség esetén a csatatereken is megállták a helyüket (igaz ott nem lovagrendi, hanem királyi tisztségüknél fogva jelentek meg.). A királyi hatalom részben abban is bízhatott, hogy a morális megfontolások, a közvetlen leszármazók hiánya, valamint gyakori személyi váltásuk talán korlátozza őket a visszaélések tekintetében, ami persze csak részben igazolódott be.

A kötetet záró tematikus egységben *Susan Edgington* (Huntingtonshire Regional College, író) az első keresztes háború szépirodalmi feldolgozásairól értekezik. Joggal érzi úgy, hogy a történelmi események irodalmi feldolgozásának is van létjogosultsága, hiszen az egykorú mentalitást a szabadabb ábrázolással sokszor jobban lehet érzékeltetni, mint a fegyelmezett történetírói módszerekkel. Az előzményeket illetően utal arra, hogy az irodalmi feldolgozások a maguk fiktív párbeszédeikkel szinte magukkal az eseményekkel egykorúak (Chanson d'Antioche stb.), amelyek már a középkorban is történetírást befolyásoló jelentőségre tettek szert. A tárgyalt modern regények előfutárának azonban Sir Walter Scott „Count Robert of Rais" (1831) című alkotása tekinthető. Időközben tekintélyes szakirodalom született a középkori témák irodalmi és történeti felhasználásának kérdéskörében „use and abuse of medieval history" elnevezés alatt (T. L. Steinberg, R. Irwin). Olyan, nálunk jórészt ismeretlen szerzőket említ, mint Alfred Duggan, Zoé Oldenbourg, Christopher Davis, Amos Oz, Russell Hoban. A szerzőket számos körülmény csábíthatta a távoli „szellemi" kirándulásra, például az Angliában rendkívül népszerű Duggant klasszikus neveltetése és keleti háborús szolgálata, Ozt izraeli mivolta, Davist és Hobant pedig zsidó származása, ami fogékonnyá tette őket a keresztes háborúk keresztény-zsidó problematikája iránt. A petrográdi születésű francia író, Oldenbourg, a források által elhallgatott „szegények" szemszögéből rekonstruálja az eseményeket. A téma elsöprő franciaországi népszerűségét érthetően befolyásolja az a körülmény, hogy a franciák mindig szerették sajátosan nemzeti, „frank" eseménynek tekinteni az első keresztes hadjáratot (ami még a hadjárat meghirdetésének 900. évfordulóján, 1995-ben is érezhető volt, igaz, Orbán pápa valóban francia földön, Clermontban hirdette meg a hadjáratot). A számos bemutatott francia mű erénye, hogy szerencsés módon magukon viselik az Annales iskola hatását és nyitottságát a komplex társadalomtörténet irányában, igaz a történeti hitelesség és az irodalmi siker általában nem érvényesülnek kéz a kézben.

Sajnos, a tanulmányból nem derül ki, hogy a keresztesek és a magyarok közötti konfliktus mely művekben jut hangsúlyosabb szerephez, ám a függelékben közölt, rádiójátékokkal is kiegészített irodalmi bibliográfia, rendkívül hasznos.

A záró tanulmányban *Elisabeth Siberry* (kutató) az első hadjárat XIX. századi ábrázolásaihoz tér vissza. Széles tablón mutatja be a romantika lelkesedését William Etty (1835) Gottried-képétől a brüsszeli Nagy piactéren álló Gottfried-szobron, Scott már említett regényén át Rossini és Verdi zeneművéig. Nyomon követi ezekben Tasso „Megszabadított Jeruzsálem"-ének inspiráló hatását, valamint kitekint azok kortárs politikai fogadtatásukra.

Örvendetes, hogy a szerzők jó néhány tanulmányban foglalkoztak Zára és Konstantinápoly elestével (1204 április), hiszen az utóbbinak éppen az idén van a 800. évfordulója. A hivatkozásokból és lábjegyzetekből pedig megállapítható, hogy a magyar historiográfia történetében egyedüli nemzetközi keresztes kongresszus és tanulmánykötete (*The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity.* Ed. Zsolt Hunyadi and József Laszlovszky. Budapest: CEU-SSCLE, 2001), s főleg annak magyar tanulmányai bevonultak a szakirodalom meghatározó alapművei közé. Ennek is vannak megszívlelendő tanulságai.

Veszprémy László

JIM BRADBURY

THE ROUTLEDGE COMPANION TO MEDIEVAL WARFARE

(Routledge, Taylor and Francis Group, London – New York, 2004, 381 o., ill.)

A neves Routledge Kiadó középkori sorozatában a középkori haditengerészet, a koraközépkori nyugati hadtörténet, a keresztes háborúk hadügyét bemutató kézikönyvek után látott napvilágot ez az átfogóbb igényű segédkönyv Jim Bardbury tollából.

A kézikönyv gyökeresen másként szerkesztett, mint a Közép-Európában megszokottak, egyetlen lábjegyzet nélkül, igen szerény irodalomjegyzékkel ellátva jelent meg. Ez semmiképpen sem a szerző tájékozatlanságának az eredménye, elég ha tudományos apparátussal kiadott nagysikerű köteteire utalunk (The Medieval Siege, New York, St. Martin's Press, 1985; The Battle of Hastings, Stroud, Gloucestershire, Sutton, 1998; The Medieval Archer, Woodbridge, Suffolk, Boydell Press, 1985., Philip Augustus: King of France 1180 1223, London, Longman, 1998). Sokkal inkább az angolszász tudományos népszerűsítő hagyomány ereje mutatkozik meg a szerkesztésben, ahol jónevű írók vállalkoznak történelmi témák és korszakok nagyközönség számára is fogyasztható, olvasmányos feldolgozására.

Lássuk akkor a munka szerkezetét! A mű négy nagyobb és 23 kisebb fejezetre tagolódik. Először a hadvezérekről olvashatunk egy lexikonszerű felsorolást (1–100. o.), majd a csaták és hadjáratok lexikona következik (101–236. o.). Ebben kronologikus alfejezetekben jutunk el a késő-római időszaktól (400) a korszakhatárnak tekintett 1500/1525-ös évekig.

A szerző dicséretesen törekszik a földrajzi kiegyensúlyozottságra, s szakít a hagyományosan egyoldalú Nyugat-Európa központúsággal. Persze az olvasóközönség igénye a Nyugat kiemelt tárgyalását (12-ből 10 fejezet) megkerülhetetlenné teszi, de szerencsésen külön fejezet tárgyalja a Bizánci Birodalom és Kelet-Európa (400-1453), valamint a Német-Római Birodalom és Közép-Európa (850-1500) hadügyi kapcsolatait.

Az egyes fejezeteket rövid, lényegre törő történeti-hadtörténeti bevezető indítja, majd azt követően sorjáznak az egyes hadiesemények leírásai. A vitákat jórészt megelőzi azzal, hogy a hadseregek létszámadataira tudatosan nem tesz becslést.

A harmadik nagy fejezet a katonai témákat tekinti át: fegyverek, páncélzat, heraldika, hadseregek, várak és várostromok, haditengerészet és lovagrendek tagolásban.

Az egyes alfejezetek bevezetik az olvasót a terület terminológiájába, s ahol szükséges, rajzok és ábrák segítik a leírtak azonosítását (ennek hiánya a heraldika esetében érthetetlen). A középkori hadseregekről szólva dicséretes, hogy a magyarok „hui, hui" harci kiáltása helyet kapott, ugyanakkor a könnyűlovasság, benne a huszárság szócikke is nyugodtan bekerülhetett volna. A várostromok alfejezet ismét tekintélyesebb terjedelmű áttekintését nyújtja a leghíresebb erősségeknek (283–306. o.), igaz itt néhány jelentős közép/kelet-európai várat feltétlenül felvettünk volna (pl. Belgrád, Pozsony, Szepes), az egyébként joggal szereplő Marienburg (Lengyelország), vagy Riga mellett.

A kötetet végül rendkívül tömör bibliográfiai fejezet (források, irodalom, historiográfiai jellemzés), illetve térképek, dinasztikus családfák és kronológia zárja. Az ilyen típusú kötetek legnagyobb problémája az egyes szereplők, csaták és események közötti kereszt-

utalás biztosítása. Ebben a kötetben ezt részben ismételt felsorolásokkal, illetve alapos index segítségével kísérelték meg elérni, ami szemmel láthatóan nem helyettesíti a hagyományos „nyilas" (→) technikát.

A kötet legnagyobb érdeme, hogy mer keveset mondani, amit pedig leír, az a legtöbbször pontos és informatív. Magyar vonatkozású információi általában pontosak, bár a forrásul használt mű, *Macartney:* Hungary. A Short History, 1962., mindenképpen idejét múltnak tekinthető, s Engel Pálnak a Tauris kiadónál néhány éve megjelent magyar történelmét (*Pál Engel:* The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526, London / New York: I. B. Tauris 2001) nagy haszonnal forgathatta volna szerző. Nyilván ez magyarázza pl. a nikápolyi csatával, illetve Zsigmond császár török politikájával kapcsolatos apró bizonytalanságait. Értelemszerűen még nem volt alkalma olvasni a legújabb angol nyelvű kézikönyvet: A Millennium of Hungarian Military History. Edited by *Béla Király* and *László Veszprémy.* Boulder, Col.: Social Science Monographs, 2002. (Atlantic Studies on Society in Change. No. 114), a korábbiak közül azonban a From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Edited by *János M. Bak* and *Béla K. Király.* Boulder, Col.: Social Science Monographs, 1982. kötetét forgathatta volna. Végül a tatárjárással kapcsolatban a tárgyalt wahlstatti csata helyett (amiről szinte semmilyen korabeli forrásunk sincs) sokkal inkább a muhi csatát lehetett volna bemutatni, amiről Rogeriusnak és Spalatói Tamásnak köszönhetően alaposak és részletesek az ismereteink.

Apró figyelmetlenség persze minden könyvben található, így pl. a híres morvamezei csata augusztus 26-án (nem 28-án) volt, s abban Rudolf aktívan részt vett, sőt még a lováról is leesett. Hasonlóképpen a nikápolyi csata nem szeptember 12-én, hanem 25-én, más feldolgozások szerint 28-án volt, ráadásul Nikopol neve még a névmutatóból is hiányzik. A rozgonyi csata nem 1319-ben volt, s ez is hiányzik a névmutatóból. Végül Arkadiopolisnál (970) meg lehetett volna említeni, hogy a magyarok is ott voltak, s ezzel szakadt vége magyar kalandozásoknak Bizánc felé.

A kötet kétségkívül megmutatta, hogy milyen nehéz áttekinthető, minden részletében pontos kézikönyvet szerkeszteni olyan korszakról, ahol a szakirodalomban is viták folynak a helynevekről, létszámadatokról és időpontokról. A kézikönyvet minden bizonnyal haszonnal forgathatja a bevezetőben említett érdeklődő nagyközönség, de a hazai csaták kislexikonai összeállítói (v. ö. *Weiszhár Attila* és *Weiszhár Balázs*, Budapest, 2000) is számos tanulságot vonhatnak le belőle.

Veszprémy László

HORN ILDIKÓ

BÁTHORY ANDRÁS

Post scriptum – Életrajzi monográfiák 3.
Sorozatszerkesztő: Szilárd Gabriella

(Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. 262 o.)

Az életrajzírás a magyar történettudományban már a XIX. században kivívta rangját: eredményekben gazdag – s az olvasók előtt is népszerű – kutatási területté vált. A Magyar Történeti Életrajzok (Szerk.: Szilágyi Sándor majd Dézsi Lajos. Budapest, 1885–1912) sorozat egyrészt dokumentálta az elmélyült történeti kutatómunkát, a történetírás plutarchosi hagyományainak megújulását, másrészt olyan vállalkozást jelentett, amely az érdeklődő nagyközönség több nemzedékével szerettette meg a történelmet. Hogyne izgatná a ma olvasóját is, hogy múltunk nagy alakjai egy-egy jól felvázolt történelmi helyzetben – a mozgástér és a korlátok ismeretében – hogyan döntöttek, hogyan léptek. S ha ezt mai tudásunk szerint is helyesen tették, mennyire tudunk örülni eredményeiknek! Engel Pál szerint nem utolsó sorban ez az örömérzet alkotja a nemzet iránti vonzalom, a hazafia-

ság legfőbb összetevőjét. „A hazafiság pedig – egyszerűen fogalmazva – az az öröm, amit akkor érzünk, ha hazánkfiától olyan teljesítményt látunk, amivel bárki elégedett lehetne." (*Engel Pál:* Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig. [Magyarok Európában I.] Budapest, 1990. 12. o.) Az életrajzírást – könyvsorozat formájában – az 1970-es, 80-as években a Magyar História kötetei (Szerk.: Heckenast Gusztáv) lendítették föl s a millennium idején az Új Mandátum Könyvkiadó gondoskodott arról, hogy Post scriptum – Életrajzi monográfiák címen megjelentetett könyvei (Sorozatszerkesztő: Szilárd Gabriella) révén modernizálódjon e történetírói hagyomány. Horn Ildikó nem kis feladatra vállalkozott, amikor e történetírói örökség tudatában arra tette fel történészéletének egy szakaszát, hogy Báthory Andrásról, Erdély fejedelméről korszerű és hiteles portrét rajzoljon. A teljesítmény, amely nyomtatott formában 2002-ben látott napvilágot, lenyűgöző ismeretanyagról s a történetírói módszerek, megközelítések kimerítő alkalmazásáról tesz tanúbizonyságot. Az eredmény ennek megfelelően a hús-vér ember, a „mintha élne" élménye lett. A genealógia, az egyháztörténet, a történeti névtan, a ceremóniakutatás, az életmódtörténet – akár az öltözködés vizsgálatáig – az oktatás- és iskolatörténet mind-mind megszólalni tudó tudományággá válhatott az életrajzot író történész kezei alatt. Nyilván a hagyományosnak tekintett, ám önmagunkban leegyszerűsítő politikagazdaság- és társadalomtörténeti módszerek érvényesítéséről sem mondott le a szerző, de a monográfia meghökkentően „friss, életszerű levegőjét" mégis az előbbi segédtudományok lehetőségeinek – tárgyra vonatkoztatott – kihasználása nyújtja. Lévén, hogy Báthory András életének egy tekintélyes szakasza Lengyelországhoz kötődött, Horn Ildikó a lengyel történetírás Báthoryakkal foglalkozó tanulmányait sem hagyhatta figyelmen kívül. Monográfiája így felfogható a lengyel történetírás egyfajta recepciójának is. A források elemzésekor nem tapasztalhatunk túlzó következtetéseket, s alighanem a példaképének tekintett Veress Endre is elismeréssel adózna kritikus, mérlegelő forráshasználata előtt. Végül Horn Ildikó írásmódját a „közelképek" és a „messzi távolok" – a filmművészet operatőri munkájára is emlékeztető – mesteri vegyítése jellemzi. Mindez oly ritmikát kölcsönöz a műnek, melynek révén a mű olvastán nem fulladunk unalomba s a különböző nézőpontokból történő előadás így végig megőrzi kíváncsiságunkat a fókuszba helyezett történeti személyiség iránt.

Mindjárt a könyv prológusában egy közelkép az 1586. december 4-én vadászni induló Báthory István lengyel királyról. Báthory egy víg, kedélyes – már az újévre is bizalommal tekintő – fejedelmi szokás részese. Nyolc nap múlva a király váratlanul meghal. Kopognak a mondatok. (A lengyel királyoknak nem sok szerencséjük volt a vadászatokkal: Nagy Kázmér is egy szarvasvadászat után halt meg 1370 szeptemberében.) Ezek után kitágul az optika s a Báthory család kerül előtérbe. A szerzőt mindvégig jellemzik – ahol a források ezt megengedik – a biztos, precíz megfogalmazások. Nem hagyja, hogy „elússzon tárgyával" s elkalandozva zsákutcába vigye olvasóját. Kézben tartva könyvének ismeretanyagát – ahol csak teheti –, meggyőzően von le következtetéseket. Nagy merészség – a leegyszerűsítés veszélye tudatában – ily mondattal indítani *„A Báthory családban három dolog hagyományozódott nemzedékről nemzedékre: a zene szeretete, a múlt iránti érdeklődés és a családi hagyományok őrzése."* Ám a későbbiekben elmondottak mégis igazolják azt, hogy – tendenciaként – valóban ez örökségek emelhetők ki a családi hagyományokból. Rámutat például arra, hogy a család eredetmondáját, a sárkányölésben manifesztálódó vitézi virtust mind a család ecsedi, mind somlyói ága a magáénak érezte. A Báthoryak életét a három részre hullt Magyarországon – a szétszabdaltság ellenére – abban a „virtuális országegységben" vizsgálja, melyet a keleti országrészben tevékenykedő idősebb Báthory András és a nyugati királyság vezető politikusa, Nádasdy Tamás bensőséges kapcsolata is összefűzött. Amidőn somlyói Báthory István az alakuló erdélyi állam élére került, a família somlyói ágának egyszeriben megnőtt a jelentősége. Az 1575 végén lengyel királlyá választott erdélyi vajda a dinasztia jövőjének szövögetésében oly kolosszális elmének bizonyult, hogy – miként erre a szerző is rávilágít – a kortársak közül sokan már egy – a Báthoryakkal fölemelkedő – Közép-Európáról beszéltek. A dinasztia személyi lehetőségeinek, Báthory István nevelés-politikájának felmérésekor Horn Ildikó minden korábbi Báthory-kutatónál alaposabban veszi számba a somlyói ág családtagjait, testi-lelki adottságaikat. Még a minden

tiszteleten felül álló Trócsányi Zsoltnál is aprólékosabban bogozza ki a család vallási szálait. (*Trócsányi Zsolt:* Hatalmi struktúra és udvari kultúra a Báthoryak Erdélyében. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. [Szerk.: R. Várkonyi Ágnes.] Bp. 1987. 129–135. o.) A férfi családtagokon túlmenően vizsgálata kiterjed a feleségek vallási hovatartozására is. Kimutatja, hogy idősebb Báthory András hat gyermeke közül István és Gábor „rést ütött" a család hagyományos katolikus hagyományain s Báthory István lengyel király nem kis csalódására unokaöccsei protestáns irányba fordultak. Milyen üdítő árnyalás a rokonságban szunnyadó lehetőségek elemzésénél az, hogy Báthory István nevelés-politikájának tárgyalásakor Horn Ildikó nemcsak a három unokaöccsel – Istvánnal, Boldizsárral és Andrással – foglalkozik. Sok mondatot szentel az imént említett – szintén idősebb Báthory András fia – Gáborra s ami egészen új észrevételeket hoz a Báthory-kutatásba: a Báthory Kristóf első házasságából született, szintén Boldizsár névre keresztelt fiúra. Bár Báthory István lengyel király Krakkóban sem tagadta meg a magyar nyelvhez, a magyar szokásokhoz s Erdélyhez fűződő vonzalmát, tisztán látta, hogy a lengyel-magyar rokoni szálak fölkarolásával és erősítésével saját lengyelországi uralmát szilárdíthatja meg. Ezt a célt szolgálta volna Báthory Boldizsár krakkói neveltetése, aki lengyel származású anyja révén hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy a Báthoryakat Lengyelországban immár végképp lengyelnek tekintsék. (Boldizsár azonban nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket, mert fiatalon 1577-ben a Visztulába fulladt.) Horn Ildikó tehát a minden családtagra kiterjedő figyelmével, Báthory István nevelés-politikájának széleskörű elemzésével távoztatja azt az elsősorban Barlay Ö. Szabolcs által terjesztett nézetet, mely szerint a lengyel király dinasztikus politikájában csak három unokaöcsben gondolkodott volna (*Barlay Ö. Szabolcs:* Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, 1986. 144-175. o.). A dinasztia fennmaradásáért folytatott dinamikus küzdelemben csak ezután került előtérbe Báthory András személye. Ő lett a főszereplő s, hogy ezt belássuk abban Horn Ildikó kiváló elemző készsége áll segítségünkre. István és Gábor testvérei vallási tekintetben, külön úton járó házasságukkal – Bebek-lányokat vettek el s ezzel túlságosan Erdélyhez kötötték magukat – renitensnek számítottak Báthory István lengyel király szemében. Boldizsár katonaember volt, s az orosz hadjáratban kapott szerepet. (Az elfoglalt Livónia urává kiszemelve kevésbé játszhatott szerepet a nagypolitikában.) Báthory István „szeme fénye" szinte kizárásos alapon Báthory András lett. Az ifjú Pułtuskban, a jezsuita kollégiumban tanult. A szerző itt mutat rá arra, hogy a lengyel király a befolyásolás milyen finom eszközeivel élt. Egy mind ez idáig alig kutatott területen ragadja meg a jellemformálás civilizált, már-már a modern kor pedagógiai módszereit megelőlegező eljárását. A mecénás, az unokaöcs oktatását távolról is figyelemmel kísérő Báthory István legelsőként a *tanulókörnyezet* kialakítására ügyelt. Báthory András pułtuski körét a „megtérés kohójának", a lengyel-magyar közeledés színhelyének szánta. Szorgalmazta az erdélyi – elsősorban unitárius – nemesifjak Pułtuskban tanulását, azzal az alig titkolt céllal, hogy katolizáljanak, s magyarságuk megtartása mellett a lengyel nemesi társadalomhoz kapcsolódjanak. (Báthory András pułtuski udvarának ezzel összefüggő bemutatása egyébként az udvari kultúra hazánkban újabban megélénkülő kutatásához szolgáltat adalékokat. Lényegében egy „kihelyezett lengyel királyi udvar" lehetett, azt reprezentálta a hercegi személyen és környezetén keresztül. Emellett mégis a család egy önálló tagja köré szerveződött ez az udvar. Báthory András – mint megtudjuk – meghívásra hetekig időzött a lengyel királyi udvarban a nagy ünnepségek alkalmával. Személye képviselte az üzenetet a dinasztia kiterjedtségéről és jövőjéről.) Amikor Horn Ildikó hiteles érveléssel arról szól, hogy Báthory István lengyel király nem akarta minden áron *„véglegesen és visszavonhatatlanul"* Báthory Andrást egyházi pályára szánni, a bigott, önhitt emberektől idegenkedő recenzensben kétségtelenül megjelenik a rokonszenv Krakkó ura iránt. (E rugalmas, a nevelt döntését is mérlegelő magatartás értékelésében a könyv olvasói között alighanem nem vagyok egyedül. Észrevételem adalék lehet ahhoz, hogy a történeti életrajzírásnak máig ható tanulságai is lehetnek.) Báthory Andrást nem taszította az egyházi pálya melletti végleges elkötelezettség. A család Erdélyhez fűződő hagyományai miatt minden bizonnyal támogatta Báthory István azon elképzelését, hogy az erdélyi katolikus püspökséget újjászervezzék. Ez a terv már csak azért is foglalkoztathatta, mert a lengyel király vele kívánta

betöltetni a főpapi méltóságot. Horn Ildikó tanulságos pillantást vet – Báthory István e tervével szoros összefüggésben – a kolozsvári jezsuita kollégium alapítására (1582), megállapítván – ugyancsak elgondolkodtató iskolapolitikai megállapításnak szánván –, hogy a lengyel király a szeminárium gyűjtőkörének a királyi Magyarországot, Erdélyt és Moldvát képzelte el.

Báthory Andrást már lengyel egyházi karrierjének (warmiai kanonokság) építése közben is *„értékes ékszerének"* tekintette a vatikáni politika. Ez oly felismerése a szerzőnek, mely nagymértékben árnyalja a korabeli politikai tengelyek irányvonaláról alkotott eddigi ismereteinket. A neveltetését felügyelő Caligari pápai nunciusról a források alapján meglepően életszerű portrét rajzol Horn Ildikó, bizonyítván, hogy nemcsak hőse, Báthory András emberi arcának megragadására ügyel, de foglalkoztatják az epizódszereplők jellemzései is. *„A nuncius intelligens, nagy munkabírású, ugyanakkor hihetetlenül cinikus és kiégett ember volt"* – írja. Miközben Báthory András pályája Róma felé divergált, Báthory István több szálon próbálta megerősíteni a dinasztia európai politikai súlyát: a dinasztikus házasságok megszervezései izgatták. Újra napirendre került a már korábban is dédelgetett Báthory–Wasa házasság terve, ezúttal Báthory Kristóf fiával, Zsigmonddal kapcsolatban. Realizálni azonban csak Zsigmond nővére, Grizeldisz és Jan Zamoyski lengyel kancellár frigyét lehetett (Grizeldisz-Krisztina nevének jelképes tartalmát kutatva, az 1583 júniusban tartott esküvői szertartás motívumait bemutatva a szerző az interdiszciplináris megközelítések iskolapéldáit tárja olvasói elé). A vatikáni diplomácia mindvégig kezdeményező szerepet akart vinni a formálódó törökellenes szövetség kialakításában. Báthory István az egyensúlypolitika, az egyeztetés híve volt s a pápa támogatását unokaöccse bíborosi kinevezéséhez kötötte. A szerző jól érzékelteti, hogy Báthory András jellemének formálódásában döntő jelentőségű volt római utazása, melyre 1583 őszén indult el (barátságok olasz egyházi emberekkel, a kísérő, Stanislaw Reszka warmiai kanonok hatása, az első nyilvános szereplés). A pápa 1584 júliusában hozzájárult Báthory András bíborosi kinevezéséhez. Horn Ildikó itt egy különös világba, a Szentszék ceremóniáiba, a vatikáni diplomácia manővereibe nyújt betekintést.

A király, Báthory István öregszik. Legfőbb vatikáni összekötőjére, Antonio Possevino jezsuita atyára már nem számíthat. Az orosz kérdés szakértője, a magyarországi és az erdélyi Báthory-érdekek védelmezője kegyvesztett lett a Szentszék és a római jezsuita központ előtt. Elsősorban *Moscovia* és *Transilvania* című művei miatt ejtették az örök város diplomáciai kalkulációiból, mert a cenzorok úgy ítélték meg, hogy az a túl sok *„titok,"* amelyet megszellőztetett orosz földről és Erdélyről, csorbítja a Vatikán és a katolikus világi hatalmak tekintélyét. Íme megint egy közelkép, amelynek kapcsán a hírközlés korlátaira hívja fel a figyelmünket a szerző. 1585-től már új pápa vezeti a római katolikus egyházat: V. Sixtus, aki lényegében lemondott a Szentszék dominanciájáról a törökellenes koalíció megszervezésénél, ám Báthory István számára ez mégsem jelentett nyereséget, hiszen a pápa az általa nagyobb bizalommal kitüntetett Habsburg császárra, II. Rudolfra alapozta az oszmánok elleni harc tervét. Horn Ildikó előadásában plasztikusan jelenik meg ez a fordulat, s a szerző ismét kirajzolja hősének homályban maradt arcát. Báthory István lengyel király ugyanis az új helyzetben Báthory Andrásra bízta – római állandó követeként – oszmán illetve oroszellenes terveinek szentszéki képviseletét. A „virtuális országegység" kinyilvánítása kíséri Báthory András újabb római útját. Szinte minden számottevő egyházi és világi méltóságot felkeres – Rómába igyekezve (!) – a Királyi Magyarországon. Habsburg oldalról is – miként erre a szerző rámutat – ekkor kezdenek szárnyra kelni azok a nézetek, melyek elképzelhetőnek tartják azt, hogy a Báthoryak a magyar koronához jussanak. Horn Ildikó nem erőlteti ránk a forrásokból levont túlzó következtetésekkel Báthory András személyének óriási jelentőségét egy adott történelmi pillanatban: az általa összeállított hiteles kép győz meg erről bennünket. A jól induló, a „nagypolitika hátán futó" pályafutásnak azonban Báthory István lengyel király 1586-ban bekövetkezett hirtelen halála véget vetett.

Báthory András hitt abban, hogy nagybátyja örökébe léphet: reményei megalapozottságát tükrözte az is, hogy a lengyel királyság többi trónjelöltje veszélyes ellenfélnek tartotta. Ám a Habsburgpártiak, a Báthoryak hívei és a rokoni kapcsolatok révén fellépő Wasák vetélkedéséből az utóbbiak emelkedtek föl s léptek Lengyelország trón-

jára. A svéd királyfi, a katolikusnak nevelt Wasa Zsigmond megválasztását mindenekelőtt azok a társadalmi csoportok támogatták Lengyelországban, amelyek a *tengeri nagyhatalmi politika* hívei voltak. A Báthoryak dinasztikus álmai, melyek a közép-európai hatalmi súly megszerzésére irányultak ez idő tájt hiúsultak meg.

Eddig terjed a Báthoryak külföldi ténykedésével kapcsolatos – a nagyközönség és a szakma által kevésbé ismert – közlendője Horn Ildikónak. Könyve ezután már főként a család erdélyi szerepvállalására koncentrál. Mégsem ismétli meg a szerző a szakirodalom megállapításait. Bátran ki lehet mondani, hogy az Erdély-szintézis (Erdély története. [Főszerk.: Köpeczi Béla.] Budapest, 1988. III.) ide vonatkozó részleteit újra lehetne írni Horn Ildikó hiteles levezetései alapján. Kimutatja, hogy a Báthory család egységes álláspontot képviselt Zsigmond teljhatalomhoz juttatása érdekében. Az erdélyi országgyűlés, amely a jezsuiták kitiltásához kötötte a trónra emelést, még a jezsuiták neveltje, Báthory András bíboros támogatását is megkapta (!) célja eléréséhez. (András ugyanis nem jelent meg a gyűlésen, hogy megvédje a rendet, sőt a túlnyomórészt protestáns nemesség támogatása nélkül nem látott jövőt a jezsuiták erdélyi működéséhez.) Báthory András – mint erre a szerző rávilágít – egészen újszerű koncepciót képviselt a római vallás erdélyi terjesztéséről. Ő a Székelyföld, a Báthory-birtokok katolikusságát akarta megerősíteni az erdélyi papnevelés föllendítésével, s az erdélyi püspökség újjászervezésével.

Báthory András lengyel egyházi előmenetele ekkortájt torpant meg. Igaz ugyan, hogy Marcin Kromer warmiai püspök halála után az ifjú bíboros 1589 tavaszán az egyházmegye élére került, ám a Habsburg diplomácia megakadályozta, hogy elérje egyházi karrierjének újabb kiszemelt állomását, a krakkói püspöki széket. (A krakkói püspökség mind gazdaságilag, mind katonailag kulcsfontosságú területet ölelt fel s II. Rudolf császár tartott attól, hogy az ellenlábas Báthory család e terület birtoklásával előnyt szerez a lengyelországi befolyásolás tekintetében.) A warmiai püspökség székhelyén, a helsbergi püspöki vár könyv- és festménygyűjteményének kialakításánál Báthory András művelődéstörténeti szempontból mégis maradandót alkotott.

A politikai stabilitás erdélyi megbomlásához – leegyszerűsítve – a következő levezetést kínálja a szerző. 1592-ben meghalt III. János svéd király. Lengyelországban mindenki arra számított, hogy III. (Wasa) Zsigmond hazatér a svéd korona átvételére. (Nem így tette, s több mint négy évtizedig uralkodott Lengyelország trónján.) Habsburg Miksa és Ernő főherceg mellett a Báthoryak is síkra szálltak a lengyel királyság megszerzéséért. A családon belüli elképzelés, mely szerint Zsigmond lengyel király lesz, Boldizsár pedig erdélyi fejedelem, az erdélyi hatalmi elit tagjait csoportokba rendezte s az egymással szemben álló körök résztvevőit még személyes ellentétek is terhelték. Az új pápa, VIII. Kelemen elsősorban Báthory András bíborostól nyert tájékoztatást az erdélyi belviszályokról. A Szentszék megbékélést szorgalmazott s 1592 augusztusára a katonai, hivatalnoki és a katolikus eliten belül egy időre helyreállt az egyensúly.

Ezután Horn Ildikó újabb „ecsetvonásokkal" festi mind konkrétabbra és életszerűbbre hősének arcmását. Báthory András Lengyelországban – a Báthoryakkal rokon Zamoyski kancellár pártjára építve – unokatestvére, Zsigmond hatalmát próbálta előkészíteni. A tizenöt éves háború előestéjén azonban a bíboros már nem tudott lelkesedni Zsigmondért, aki türelmetlen magatartásával azonnali beavatkozást sürgetett – keresztény oldalon – a török ellen. András Erdély semlegességét indítványozta s továbbra is fenntartotta a Báthoryak lengyel korona megszerzésére irányuló tervét egy majdani törökellenes nagykoalíció megteremtése érdekében. Báthory Zsigmond és András viszonya folyamatosan romlott s Báthory András és a fejedelem tanácsadója, Alfonso Carillo jezsuita atya között is mélyült a szakadék, mivel a bíboros nem támogatta a jezsuiták visszatelepítését Erdélybe. A feszültségek véres megszüntetését Báthory Boldizsár fejedelmi ambíciói siettették. Ő és pártja valójában szintén egyetértettek a török elleni nagy háborúval (!) csak fejedelemváltást akartak. Lemondatták – a katonai híveit éppen nélkülöző – Zsigmondot a hatalomról, akit később támogatói (Bocskai István, Kornis Gáspár, Geszthy Ferenc) –az erdélyi államhoz fűződő egzisztenciájukat féltve – visszaültettek a fejedelemségbe. A hatalom birtokosai 1594-ben kivégeztették Báthory Boldizsárt és körének meghatározó tagjait. Tettükkel tiszta vizet akartak önteni a pohárba. Leszámoltak a „kétutas" Báthory-politikával, elvetették a lengyel alternatívát s „bezárták" a család ha-

talmi ambícióit az erdélyi állam keretei közé. (A törökös párttal való leszámolás – szakirodalomban rögzült – nézetének elvetése talán túl merész megállapítás a szerző részéről. Az oszmánellenes háború melletti egyszeri kiállás nem eliminálhatja a „padovások" törökösségét, s köztük Kovacsóczy Farkas háborúellenes kijelentéseit.)

A továbbiak még inkább bizonyítják, hogy a szerző a logikus okfejtések híve, s ahol nem áll rendelkezésére tanúságtevő adat, ott bevallottan is hipotézist állít fel – a történet iránt érdeklődők nem kis izgalmára. A közismert tények és események új adalékokkal gazdagodnak. Báthory András, aki bátyja, Boldizsár kivégeztetése miatt örökre meggyűlölte fejedelem-unokatestvérét, Zsigmondot, most már bátyját, Istvánt szerette volna helyébe ültetni. VIII. Kelemen pápa diplomatáin keresztül le akarta csillapítani a szervezkedő bíborost – eredménytelenül. Báthory András Moldva lengyel érdekszférába helyezésével próbálta megbontani a törökellenes háború koalícióját. Közben nagy port kavart az a hír, hogy András és István állítólag felbujtói a székelyeknek, akik azért lázadtak, mert a fejedelem – ígérete ellenére – mégsem biztosította kiváltságaikat. Báthory Zsigmond fejedelem házassági és katonai kudarcai csak növelték Báthory András aggódását Erdély sorsa iránt. A bíborost 1596 decemberében – immár nem először – erdélyi nemesi követség kereste föl, és felkérte az erdélyi fejedelemség elvállalására. Báthory András trónra emelését a Porta, a vele megegyező Zamoyski-párt és Moldva is támogatta. Végre megszólalt a kérdésben maga az érintett, Báthory András, aki egy nagyvonalú gesztussal maga vette fel a kapcsolatot Báthory Zsigmond fejedelemmel. Ám az 1598. február 20-án kelt levelében mégsem magát, hanem a lengyel királyt javasolta – a Habsburg jelöltekkel szemben – erdélyi fejedelemnek. Báthory Zsigmond nem fogadta meg unokatestvére tanácsát: lemondott (1598. április 10.) és a Habsburgoknak adta át Erdélyt, akik nem késlekedtek csapatokat vezényelni a távoli tartomány átvételére.

E tények ismeretében Horn Ildikó új megvilágításba helyezi Báthory Zsigmond visszatérésének körülményeit. Kimutatja, hogy III. Zsigmond lengyel király a török béke fenntartása és a Habsburg térnyerés megakadályozása miatt nem ellenezte Báthory András tervbe vett fejedelemségét, amely minden jel szerint újra a török adófizetőjévé tette volna az államot. Az oszmánbarát bíboros nyílt támogatása azonban a török háború kellős közepén túl nagy terhet rótt volna a semleges Lengyelországra: feszültséget teremtett volna Lengyelország és a háborút teljes erejével vállaló Habsburgok között.

„Itt jön" Horn Ildikó hipotézise, mely egy valószínűsíthető mozzanatra mutat rá. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, a kárpótlására kijelölt sziléziai hercegségekben csalatkozva, minden bizonnyal fölvette a kapcsolatot Krakkóval, mely központ a Habsburg – Wasa (lengyel királyi) feszültségek átmeneti áthidalására, az erdélyi Habsburg térnyerés megakadályozására Báthory Zsigmond újbóli hatalomátvételét ösztönözte. Báthory Zsigmond, aki 1598. augusztus 20-án visszavette az erdélyi főhatalmat, valóban beváltotta a hozzáfűzött lengyel reményeket. Nem törődve azzal, hogy lépésével magára haragítja II. Rudolf császárt, kitessékelte Erdélyből Miksa főherceg Erdély átvételére érkező biztosait.

Horn Ildikó újabb hipotézise megengedi azt a feltételezést, hogy a hatalmi ambícióiban folytonosan elbizonytalanodó Báthory Zsigmond és Báthory András között már Zsigmond hatalomátvétele után – 1598 augusztusának végén – megszületett a megállapodás a hatalomátjátszásról, ám a bíborost az őt sokszor maga alá gyűrő betegség megakadályozta az erdélyi fejedelmi szék elfoglalásában. A remekül összeválogatott levélidézetek egyikében ecsedi Báthory István, látván, hogy Báthory András a leendő fejedelemséggel milyen terheket vesz a vállára, szinte megjövendöli a bíboros halálát. Báthory István lengyel király mondása volt, – írja – hogy *„ha az én nemzetemnek szolgálhatnék, az halál is édes volna nékem"*.

A fejedelemség átvételénél Báthory András volt a kezdeményező, a lemondás azonban Báthory Zsigmond elképzelései szerint történt, aki kárpótlásánál még a bíboros lengyelországi egyházi méltóságait és javadalmait is magának követelte, s később a helsbergi kastélyban rendezkedett be. A rendek zúgolódtak, mert a két unokatestvér figyelmen kívül hagyta szabad fejedelemválasztó jogukat. Horn Ildikó ezért olyan fejedelemnek láttatja Báthory Andrást, mint akinek nem volt saját erdélyi politikai bázisa. Az új fejedelem támogatta a lengyelek határvédelmi igényét, amely azt a követelményt fogalmazta meg, hogy a román vajdaságokat ellenőrzés alatt kell tartani a török támadások elhárítá-

sa érdekében. Ezért a fejedelem Mihály vajda helyett – aki egyébként diplomáciai úton mind a Habsburgok, mind a törökök felé bebiztosította magát – a lengyelbarát Simion Movilát szerette volna a Havasalföld élén látni. (Hosszú távon a bíboros Erdélyt, Moldvát és a Havasalföldet is a Báthory család uralma alá akarta helyezni.) Báthory András a Portának hat évig csak évi ajándékot kívánt küldeni, s a kényszerhelyzetben lévő szultáni udvar hajlott a tárgyalásokra. A Szentszék meg akarta akadályozni Erdély kiugrását a háborúból, s hozzálátott Báthory András és Mária Krisztierna Habsburg hercegnő házasságának előkészítéséhez. II. Rudolfot azonban még III. Zsigmond lengyel király sem tudta jobb belátásra bírni, s a császár Erdély fegyveres elfoglalására szánta el magát. Az eredeti terv szerint a Királyság felől Bocskai István támadott volna, aki még 1599 februárjában – Báthory Zsigmond követeként – rekedt Prágában. Mihály délről, a Havasalföld felől nyitotta volna meg a másik frontot Erdély Habsburg átvételére. A kétségtelenül ügyes és ravasz Mihály vajda 1599 júliusában hűségesküt tett Báthory András fejedelemnek s ennek alapján a bíboros nem talált a vajda viselkedésében semmi gyanúsat. A fejedelmet teljesen készületlenül érte Mihály vajda császári engedély nélkül indított támadása. A székelyek átpártoltatásáról Demény Lajos kutatásai alapján mond véleményt Horn Ildikó (*Demény Lajos:* A székelyek és Mihály vajda. Bukarest, 1977). Mihály, a császár állítólagos – hamisított – szabadságlevelét mutatta fel a székelyek előtt.

Miután András fivérére, Istvánra bízta a kormányzás teendőit, a szászföldi Sellenberk falunál 1599. október 28-án megütközött a betolakodókkal. Horn Ildikó még a csata lefolyását ismertetve is alig tárgyalt momentumokra hívja fel a figyelmet. Szerinte az döntötte el az ütközet kimenetelét, hogy az erdélyi sereg kozákjai átpártoltak a Mihály vajdával érkező honfitársaikhoz. Báthory András a Gyimesi-szoroson át akart Moldvába jutni, ám Csíkszentdomokosnál utolérték s egy székely közkatona vetett véget életének.

Mihály nem adta át Erdélyt a Habsburgoknak s Moldvát is veszélyeztetve Krakkót is maga ellen fordította. Az, hogy nem lesz politikai tényező Erdélyben, már eldöntött tény volt: Basta tábornok császári utasításra meggyilkoltatta (1601. augusztus 19.). Báthory Zsigmond is végleg kiszorult Erdélyből. Báthory István partiumi birtokain élt 1601 februárjában bekövetkezett haláláig. A somlyói ág új nemzedékéből még István fia Gábor jutott – jóval később, 1608 és 1613 között – fejedelemségre. A Báthory-fejedelmek közül éppen a legrövidebb ideig uralkodó András hagyott a legmélyebb nyomot a népi tudatban. Egész mondakör fűződik alakjához. A máig ható mítosz érzékeltetésére – felemelő lezárásként – ismerteti Horn Ildikó azt a csíkszentdomokosi hagyományt, mely szerint *„Csíkszentdomokos egyik szülöttjének kellett saját életét feláldozva egyházi pályára lépnie, hogy a falu bűnét levezekelje. A népi tudat így kapcsolja össze a falu nagy halottját, Báthory Andrást, nagy szülöttjével Márton Áronnal."*

Nagy érdeme a szerzőnek, hogy egy olyan történelmi személyiségről „törölte le a port", akire a szakma is csak erdélyi közszereplése kapcsán figyelt. Azt, hogy felbukkanása Erdély államéletében – „a jéghegy csúcsaként" – egy következetesen épített pályafutás részét képezte, eddig alig hangoztatták, s a nemzetközileg is kiterjedt életrajzi hátteret szinte senki sem kötötte össze ilyen szervesen az 1599-es év Báthory Andrásával. E monográfia felhívja a figyelmet arra, hogy a legfrissebb kutatások alapján újra ki kell jelölni egy-egy történelmi személyiség szerepét, súlyát a múltnak abban a folyamában, ahol elfutó habként jelen voltak. Miután a Báthory-kutató Horn Ildikó kirajzolta Báthory András hiteles arcát, mélyebbre látunk a történelem egy személyiséget, egy családot, egy régiót körülölelő, örvénylő vizében. Az életrajz az új évszázadba lépő magyar történettudomány egyik megkerülhetetlen teljesítménye.

Szabó Péter

HERMANN RÓBERT

AZ 1848–1849-ES SZABADSÁGHARC NAGY CSATÁI

(Zrínyi Kiadó Budapest, 2004. 408. o.)

2004 tavaszán a Zrínyi Kiadó új sorozatot indított el „Nagy csaták" címmel. A sorozat a magyar történelem háborús korszakainak nagy csatáin keresztül mutatja be a magyar történelem egészét. E tudományos-ismeretterjesztő vállalkozás nyitó kötete Hermann Róbertnek az 1848-49-es szabadságharc csatáit és ütközeteit bemutató munkája.

A szerző a bevezetőben bemutatja kötete felépítését, majd röviden, a XIX. században kialakult klasszikus hadtudomány alapján, leírja a kor hadászati és harcászati alapfogalmait. Ezeken belül világosan meghatározza a csata és az ütközet fogalmát.

Az első fejezet a forradalomtól a szabadságharcig megtett utat tartalmazza. Bemutatja a Habsburg Birodalom és ezen belül Magyarország 1848-as berendezkedését, majd az utolsó rendi országgyűlés és a pesti forradalom fontosabb pillanatait, az áprilisi törvények nyomán az országban kialakuló új, alkotmányos polgári berendezkedést. Ezután Hermann Róbert a Batthyány-kormány tagjairól és tevékenységét elemzi, amely a nemzetiségi kérdés megoldásának kivételével sikeresnek mondható. A szerző bemutatja azt, ahogy a Délvidéken júniusban kirobbanó szerb felkelés és a horvátok szembefordulása mellett ősszel a bécsi udvar is a magyar alkotmányosság ellen lépett fel, és ez a harc felvételére kényszerítette a magyar felet, amelyet októberig Batthyány Lajos miniszterelnök, utána pedig a képviselőház által választott Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, Kossuth Lajos irányított.

A következőkben a magyar külpolitika 1848-49-es tevékenységét foglalja össze: hogyan próbálta meg a magyar politikai vezetés elismertetni Magyarország Habsburg Birodalmon belüli különállását, majd függetlenségét, hogyan próbált szövetségeseket szerezni, és miért vallott kudarcot.

A birodalmi hadsereg forradalom utáni meghasonlásával és kettészakadásával kapcsolatban a szerző kifejti, hogy az nem csak nemzetiségi alapon, hanem meggyőződéstől függően ment végbe. A fejezetet a magyarországi hadszíntér bemutatása és a közlekedési lehetőségek ismertetése zárja.

A következő fejezet a szemben álló erőket írja le. Először a cs. kir. hadsereg felépítését, szervezetét, fegyvernemeit és fegyverzetét, valamint legénységét és tisztikarát, majd a horvát, szerb, román és szlovák nemzetiségi fegyveres erőket mutatja be. Azután következik a magyar fegyveres erő leírása, kezdve az először felállított nemzetőri intézménnyel, majd az abból szervezett önkéntes mozgó nemzetőrséggel, végül a bevált megoldást jelentő honvédséggel, amelynek megszervezése a Batthyány-kormány egyik legfontosabb cselekedete volt. Ezt követően a honvéd lovasság, tüzérség és a műszaki alakulatok, valamint a külföldi légiók leírása következik. Ennél a résznél a honvédsereg magját alkotó, magyar oldalra álló cs. kir. alakulatokról talán bővebben lehetett volna írni. Végül a magyar hadsereg szervezetének, tisztikarának, illetve a hadsereg ellátásának és a hadiiparnak a leírása következik. A fejezet végén a szabadságharc sorsát eldöntő orosz hadsereg bemutatását olvashatjuk.

Ezután következik a csaták és ütközetek tulajdonképpeni leírása, amely a könyv döntő hányadát alkotja. A szerző az 1848. június 12-i karlócai ütközettől az 1849. augusztus 9-i temesvári csatáig kronologikus sorrendben mutatja be a szabadságharc 11 csatáját és 28 ütközetét. A felsorolt összecsapások között szerepel a főseregek által vívott összes csata, a szabadságharc körülbelül 100 ütközetéből többnyire azok, amelyek a mellékhadszíntereken egy-egy hadjárat szempontjából döntő fontosságúak voltak, illetve amelyeknek szimbolikus jelentőségük van (1849. július 31. Segesvár – Petőfi halála).

A leírtak közül 11 csata és 14 ütközet (ezen belül egy várostrom – Buda) leírása a tágabban vett főhadszíntéren történt katonai eseményeket foglalja össze. További 7 ütközet ismertetése a Délvidéken, 3 ütközeté pedig az Erdélyben történt hadi cselekményeket eleveníti fel, két-két ütközet pedig a Dél-Dunántúlon, illetve az északi hadszíntéren történt hadműveleteket érzékelteti.

A jellegzetes alcímeket viselő összeütközések leírásakor a szerző először bemutatja

mindazokat a katonai és politikai előzményeket, amelyek az összecsapáshoz vezettek. Ezután részletesen leírja a szemben álló erők had- és harcrendjét, illetve az összecsapás színhelyét.

Ezután kerül sor az esemény leírására, a katonai és politikai következmények részletezésére, majd a harcot megvívó felek hadvezéreinek vagy fontos szerepet játszó tisztjeinek rövid életrajzára, amit, táblázatba foglalva, a szembenálló felek erejének és veszteségeinek leírása követ. Végül egy, a harcban részt vett személy visszaemlékezése olvasható, illetve a szerző előre és hátra mutató nyíllal az egyes események következményeire utal. A leírást az összecsapással kapcsolatba hozható képek színesítik, megértését térkép segíti elő.

A szerző érzékletesen mutatja be nem csak a már jól ismert csatákat és nagyobb ütközeteket, hanem az olvasóközönség által kevésbé ismerteket is (pl.: Nagykanizsa felszabadítását). Egy-egy fejezet néha több hadi esemény leírását is tartalmazza (pl.: a szolnoki és a ceglédi ütközeteket, illetve Szenttamás négy ostromát). Hermann Róbert az általa végzett levéltári kutatások alapján közölt új statisztikai adatokkal az eddig ismertnél pontosabb képet ad a harcoló felek létszámáról és veszteségeiről. Olyan téves állításokat cáfol meg, mint amilyen például az, hogy az 1849. július 11-i harmadik komáromi csatában a honvédsereg lett volna túlerőben (ahogyan eddig a cs. kir. összefoglaló munkák állították), illetve hogy az 1849. július 15–17-én vívott (vitathatóan inkább magyar sikerként említett) váci csatában a magyar hadsereg óriási (több ezer fős) veszteségeket szenvedett volna (amint eddig az orosz összefoglaló munkák állították).

A könyv záró fejezetét alkotó epilógusban a szerző leírja a temesvári vereség utáni, világosi (szőlősi) fegyverletételhez vezető eseményeket, majd pedig a többi alakulat fegyverletételét egészen Komárom 1849. október 2–4-i kapitulációjáig. A kapituláló magyar csapatok létszámát és elhelyezkedését táblázat és térkép mutatja be.

Hermann Róbert a végső összegzésben, a magyar hadsereg szabadságharcban nyújtott teljesítményét mérlegelve jogosan állapítja meg, hogy a kevesebb, mint egy év alatt megszervezett honvédsereg méltó ellenfele volt a több évszázados hagyományokkal rendelkező cs. kir. hadseregnek, és nem a tapasztalat hiánya, hanem az orosz hadsereg túlereje kényszerítette térdre.

A kötetet részletes irodalomjegyzék zárja, amelyben a több helyen felhasznált műveket tematikus csoportosításban a bibliográfia elején találhatjuk, majd az egyes fejezetekre vonatkozó fontosabb irodalmak következnek.

A kötetben előforduló kisebb nyomdahibák (1848 helyett 1948), illetve a térképek és táblázatok kisebb hiányosságaitól eltekintve (méretarány, jelkulcs, illetve elcsúszott, vagy hiányzó adatok) az érzékletes leírásokat, a minden eddiginél pontosabb létszám- és veszteségkimutatásokat, illetve részletes bibliográfiát tartalmazó, igényes kiadású könyvet a recenzens csak ajánlani tudja, nem csak a magyar történelem iránt érdeklődő laikusoknak, hanem a szakembereknek is.

Kemény Krisztián

CSIKÁNY TAMÁS

CSATA KOMÁROMNÁL 1849. JÚLIUS 2-ÁN, AVAGY A SZABADSÁGHARC HARCÁSZATA

(Hadimúzeum Alapítvány, Budapest, 2003. 166 o.)

Ismét Komárom! Történelmünk e nevezetes helyszíne minden szerzőnek hálás téma, az erőd és a számos csata, mely itt lezajlott, mindig széles körű érdeklődésre tarthat számot. Így van ez esetünkben is, most azonban a legújabb kötettel lényegében két könyvet kap kezéhez az olvasó. Egyrészt végre megismerhetjük az 1848–49-es szabadságharc – mind a résztvevők számát, mind a csatatér kiterjedését tekintve – legnagyobb csatáját, mely a Duna jobb partja mentjén elterülő, kissé hullámos síkon 1849. július 2-án zajlott, másrészt a szabadságharc honvédseregének harcászatába is betekintést nyerhetünk. Mindkét témakör hadtörténetírásunk régi adóssága.

Az Osztrák Birodalom egyik legjelentősebb erődje olyan harcászati alappontnak bizonyult, mely az 1849-edik esztendőben többször is Komáromba vonzotta a szemben álló felek hadseregeit, ami számos összecsapáshoz vezetett. A szerző választása, nem véletlenül, éppen a július 2-aira esett, mely – jellege és eseménydússága révén – jó lehetőséget nyújtott a korabeli harcászati eljárások főbb alapvetéseinek bemutatására is.

Július 2-án, ezen a tikkasztó nyári napon, hozzávetőlegesen mintegy 85 000 katona és 400 különféle löveg állt egymással szemben. Pedig Julius von Haynau táborszernagy, a császári sereg fővezére erre a napra csak korlátozott célú hadműveleteket tervezett, abból a célból, hogy a magyar csapatokat a komáromi sáncok mögé szorítsa, hogy mihamarább folytathassa útját Budára. Talán így is történt volna, ha az osztrák Reischach-dandár, feladatát túlteljesítve, be nem tör a Monostorisáncokba. Miután Görgey Artúr tábornok, a magyar sereg fővezére visszafoglalta a sáncokat, felismerve a kínálkozó lehetőséget, a visszavonuló osztrákokra vetette magát, s végül a harcoló felek úgy „belemelegedtek" a harcba, hogy kis híján döntő csata alakult ki.

A könyv rövid bevezetése után először is a XIX. század első felére kialakult harcászatot ismerhetjük meg. A szerző felvázolja a megelőző időszak taktikai fejlődését II. Frigyestől a francia forradalmi háborúkon át a császári-királyi hadsereg működését meghatározó Károly főherceg tevékenységéig. Megismerhetjük az egyes fegyvernemek szervezetét, fegyverzetét és harcászatát, majd a gyalogság, lovasság és tüzérség együttműködésének alapjait.

Ezt követi a komáromi csata előzményeinek ismertetése, az odáig vezető hadügyi helyzet, majd magának az eseménynek a vázlata. Kevéssé ismert tény, hogy a csata három különálló helyszínen zajlott, így akár három önálló ütközetre is bontható: először is a magyar jobbszárnyon az Ácsi-erdőért és a Monostori sáncokért vívott ütközet, majd a balszárnyon Ószőny birtoklásáért folytatott egész napos küzdelem, végül a csata csúcspontját is jelentő lovassági összecsapás a centrumban, Herkály-puszta mellett.

Mielőtt azonban a csata részleteiben elmerülnénk, a szerző az ütközetek leírásánál megszokott menetrendet követve, bemutatja a komáromi erődrendszert, kiépülésének főbb állomásait, illetve az erőd magyar kézben maradásának eseményeit, valamint a csatamező korrekt katonaföldrajzi leírását adja. Egyúttal távolságadatokkal érzékelteti a szóban forgó terület hatalmas kiterjedését. A fejezetet az osztrák és a magyar hadsereg haderejének, tábornokainak, haditerveinek és állapotának ismertetése követi.

A következő részben a csata tárgyalása már a részütközeteknek megfelelő felosztásban folytatódik. A három helyszín kiválóan alkalmas a korabeli harceljárások bemutatására, ugyanis a csata során sor került erdővédelemre, településharcra és nyílt terepen folyó küzdelemre. Ennek szellemében felváltva olvashatjuk a katonai szabályzatok vonatkozó utasításait, azok megvalósulását, azaz az ütközetek eseményeit, mind osztrák, mind magyar szemszögből, mindezt szerencsésen kiegészítve az egykori résztvevők visszaemlékezéseivel.

Az Ácsi-erdőben lezajlott ütközet részletes leírásából megtudhatjuk, hogyan vált a korlátozott célú hadművelet rendkívül véres küzdelemmé a honvédek kezdeti megfutamodása és a császáriak vakmerősége folytán. Végül Görgey személyes irányításával lehetőség nyílott nem csak az elvesztett Monostorisáncok visszafoglalására, hanem az ellenség egyik legkiválóbb hadtestparancsnoka, Franz Schlik altábornagy sok dicsőséget aratott hadtestének átkarolására és megsemmisítésére is. A katasztrófától, mely nem kis részben a császári fővezér téves helyzetfelismerésének volt köszönhető, csak az öntevékenyen beérkező Simbschen-lovasdandár és a császári-királyi fősereghez rendelt orosz Panyutyin-hadosztály mentette meg.

A csatatér túlsó felén a Budára vezető utat biztosító Ószőny helyiségért folyt a küzdelem. A városka a kora délutáni órákban került osztrák kézre, s azt a balszárnyat irányító Klapka György tábornok több roham után, véres utcai harcban az esti órákra tudta csak visszafoglalni, mellyel a magyar fél jelentős harcászati sikert könyvelhetett el, nem utolsó sorban Görgey herkály-pusztai „súlyképzésének" köszönhetően. Közben, felismerve a harcrend közepén folyó csapatösszevonás jelentőségét, Klapka a településharcban nélkülözhető lovasságát Görgey rendelkezésére bocsátotta. Az ott zajló küzdelem legfájóbb vesztesége volt, amikor még a küzdelem elején, a „tüzérség előcsatárának" is nevezett vörössipkás 5. lovasüteg egy osztrák lovassági támadás során súlyos veszteséget szenvedett.

A csata legkiemelkedőbb ütközete a herkály-pusztai lovassági ütközet volt, a szabadságharc során korábban sosem látott tömegű tüzérség és lovasság felvonultatásával. A szerző álláspontja szerint a kora esti időpontban zajlott nagy erejű, ismételt tüzérségi és lovassági támadások fő célja – a korábbi állásponttól eltérően – nem az Ószőnyön át Budára vezető út megtisztítására irányuló erőfeszítések megkönnyítése volt –, sokkal inkább a katasztrofális helyzetben lévő Schlik-hadtest átkarolása lehetett a magyar fővezér fő szándéka. A magyar harcászati fölényt csak a császári túlerő és Görgey megsebesülése volt képes ellensúlyozni.

Az utószóban az örök kérdést teszi fel a szerző: ki győzött? Mindkét fél, ahogy az a fővezérek hadseregparancsaiból kitűnik? A szerző megfogalmazása szerint harcászati értelemben a honvédsereg, de a csata egészét tekintve, inkább a császáriak akarata érvényesült. Végül is azonban a nap során nem dőlt el semmi.

A tanulmány megfelel a modern csatakutatás azon elvárásának, hogy figyelembe veszi az összecsapások során jelentkező objektív tényezők vizsgálatát is, például a csata színterének tanulmányozását a történeti földrajz segítségével egészíti ki, valamint a szubjektív tényezők (pl. a parancsnokok személyisége, a csapatok mentalitása) hatását is elemzi. Utóbbit főleg a jól megválasztott idézetek világosítják meg az olvasó számára. Ennek során a katonák tevékenységére hatást gyakorló körülmények maradéktalan feltárásával minél teljesebb eseménynyrekonstrukcióra törekedve mutatja be a csata lefolyását és ezzel lehetővé teszi annak objektív értékelését.

A könyv részletes jegyzetapparátusa és a jól követhető, olvasmányos szövege azt jelzi, hogy a szerző egyaránt szánta azt a szakma képviselőinek és a laikus közönségnek. Egyedül talán egy részletesebb képlelőhely-jegyzéket hiányolhatunk a mű végéről, melyet német, angol, és szlovák összefoglaló zár.

Csak elismerőleg szólhatok a kötetről, melyet jó szívvel ajánlhatok minden érdeklődőnek, s melyért dicséret illeti a kiadót, a Hadimúzeum Alapítványt is.

Pászti László

ÁCS TIBOR

BOLYAI JÁNOS ÚJ ARCA – A HADI MÉRNÖK

(Akadémia Kiadó, Budapest, 2004. 631 o.)

Az Osztrák Császárság a XIX. század Európájának meghatározó nagyhatalma volt, jelentős pillére annak a politikai-katonai egyensúlynak, melynek a földrész fennálló viszonyait kellett biztosítania. Ennek legfontosabb eszközei azok a haderők voltak, melyek létszámukat egyre gyarapítva igyekeztek megfelelni feladatuknak. Köztük az egyik legtekintélyesebb a császári-királyi hadsereg volt, melyet az előző néhány évtized ugyan jócskán megtépázott, gondoljunk csak a Nagy Frigyes vagy a Napóleon elleni háborúkra, de a híres német-római császárok idején kivívott büszkeség továbbra is jellemezte. Nem is lehetett ez másként, hisz a soknemzetiségű birodalom összetartásának legfontosabb eleme csak a „nemzetek felett álló," homogén hadsereg lehetett. Mi határozhatja meg egy hadsereg erejét, értékét? Korszerű fegyverzetén, megfelelő létszámán kívül elsősorban a felkészültsége, melyben a tiszti állomány játssza a döntő szerepet. Ha a tisztek nem rendelkeznek megfelelő képzettséggel és elkötelezettséggel, akkor aligha állhat irányításuk alatt egy jó, megbízható hadsereg. Ezt nagyon jól tudták Bécsben, amikor létrehozták azokat az intézményeket, amelyekben a tisztjelöltek alapos, gondos képzést kaptak. Köztük mindenképpen az elsőnek számított az a Hadmérnöki Akadémia, ahol nemcsak a birodalom legkiválóbb tanárai tanítottak, hanem ahová már bejutni is komoly dicsőséget jelentett. Mindennek alátámasztása most már nem okoz nagy nehézséget, hisz csupán el kell olvasnunk Ács Tibor legújabb könyvét, mely Bolyai János katonai pályafutásáról szól.

Ez az új Bolyai-életrajz más, mint az eddigiek, hisz a matematikust hadmérnökként, katonaként mutatja be, s azt vizsgálja, hogy ennek milyen szerepe volt Bolyai tudóssá

válásában és életében. A könyvben különösen nagy hangsúlyt kapnak az akadémiai tanulmányok, annak a közegnek a bemutatása, melyeknek meghatározó jelentőségük volt a fiatalember fejlődésében. A mai viszonyok ismeretében szinte alig hihető, hogy ebben az időszakban a hadsereg tekintélye, elismertsége, a képzés magas színvonala milyen nagymértékben segítette, segíthette tagjainak akár tudóssá válását is.

Ács Tibor kitűnően mutatja be Bolyai János akadémiai éveit, pályakezdését, működését a hadseregben, miközben képet kapunk, mindazon körülményekről, amelyek között hősünk felnőtt, tanult és dolgozott. A források teljesnek mondható feldolgozásával, amennyire lehetséges, megismerhetjük a Bolyai-család magánéletét és a világot, amilyennek Bolyai János látta. Rendkívül értékes része a könyvnek – úgy mellékesen – a mérnökakadémia és az ott folyó oktatás bemutatása. A szerző szerint ennek a tanintézménynek rendkívüli szerepe volt Bolyai tudóssá válásában, hisz ott felkészült tanárok a legkorszerűbb ismereteket oktatták nem csak a hadtudomány, hanem más tudományterületek vonatkozásában is. Ács Tibor alapos ismereteket nyújt a császári-királyi hadsereg mérnökkari szolgálatáról, jelentős erődítményeiről, melyek néhány éven keresztül a matematikus és hadmérnök életének meghatározó közegét jelentették.

Bolyai aktív katonai pályafutása 1833-ban, harmincegy éves korában véget ért. Ha nem tudnánk azt, hogy Bolyai milyen nagyot alkotott a világ megismerésében, hanem csupán mint katonatisztet kellene a hadseregben eltöltött évei alapján megítélnünk, akkor bizony meglehetősen lesújtó véleményünk alakulhatna ki róla. A szolgálati jellemzésekből egy munkáját elhanyagoló, ha lehet betegszabadságra távozó, legfeljebb a sakkjátékért lelkesedő, alig használható tiszt képe rajzolódik ki. Pedig felettesei ismerték és elismerték kivételes képességeit és igyekeztek őt megtartani a hadsereg számára. Bolyai azonban nem lelkesedett a mindennapok csapatélete iránt – ami persze egyáltalán nem csodálható – és amikor csak módja volt rá, távol tartotta magát a szolgálattól. Amikor pedig lehetővé vált számára, azonnal nyugdíjba vonult, ráadásul addigi szolgálataira hivatkozva, kérvényezte a kiemelt nyugdíj folyósítását is. A tudós e lépését már nem is érdemes minősíteni. Bolyai félrokkantként vonult nyugállományba, amit annak reményében engedélyezték neki, hogy felépülése után visszatér a hadsereghez. Ez azonban nem következett be, nem lett aktív tagja többé sem a császári-királyi hadseregnek, sem pedig 1848–49-ben a magyar honvédseregnek.

Ezzel el is érkeztünk Bolyai János életének nagy kérdéséhez, vajon miért tartotta magát távol az 1848–49-es magyar szabadságharctól? Az az ember, aki minden levelét mérnökkari másodkapitányként írta alá, miért nem vett részt a megalakuló honvédsereg szervezésében és annak küzdelmeiben? Ács Tibor e kérdéskört rendkívüli alapossággal körüljárta és hősünk nagy szerencséjére rendkívül tapintatosan bánt vele, amikor levonta a következtetéseket. „A cs. kir. katonai hatóság Bolyai forradalom és szabadságharc alatti magatartásában és cselekedetében semmi olyat nem talált, amiért nyugdíját elvették volna." Ezek a sorok mégis ítéletet mondanak a matematikus felett.

A szabadságharc időszakát bemutató rész igen részletes és elemző. A szerző ebben az esetben többször alkalmazta azt a módszert, hogy a köztörténeti, illetve a hadtörténeti események részletesebb bemutatásával igyekezett megvilágítani azt, hogy Bolyai milyen közegben élt, mikről tudhatott, milyen hatások érhették. Ezekből a leírásokból képet kaphatunk az erdélyi eseményekről és arról is, hogy egy erdélyi polgár hogyan láthatta mindazt, ami körülötte történt. Hogyan látta és hogy viszonyult hozzá.

A forradalom győzelme mindenki számára lehetővé tette, hogy aktív szerepet játsszon a közéletben, vagy legalábbis véleményt nyilvánítson az átalakuló politikai, társadalmi életről. Amikor pedig már látszott, hogy a háború elkerülhetetlen, szinte erkölcsi kötelességként fogalmazódott meg, hogy ki-ki a maga módján részt vegyen a forradalom vívmányai és a haza védelmében. Természetesen akkor is voltak szép számmal olyanok, akik ezt nem érezték magukra nézve kötelezőnek és különböző ürüggyel távol maradtak a „haza szent ügyéért" vívott harctól. Sajnos közöttük volt Bolyai János is, akit pedig többször is felszólítottak arra, hogy vállaljon szolgálatot a hadseregben. Nem szeretnénk ugyanakkor pálcát törni a híres matematikus felett, hisz nyilvánvaló: az egyén szuverén döntése az, hogy miként szolgálja a hazáját. Bolyai úgy gondolta, a tudományban elért eredményeivel már teljesítette a hazája iránti kötelességét és továbbra is inkább a matematikával kívánt

foglalkozni. Ez tulajdonképpen elfogadható is lehetne, de szerencsére ellenpélda is van bőven. Elég, ha csak Petőfi Sándor nevét említjük, de rajta kívül nagyon sok tudós és művész szolgálta a szabadságharc ügyét fegyverrel, vagy más módon. Bolyai esetében ez azért merül fel különös hangsúllyal, mert közismert ember volt, és mert kiváló felkészültségű hadmérnöknek gondolták.

A magyar honvédsereg szervezésénél a nyugállományú tisztek, altisztek igen komoly szerepet játszottak. Aki magát magyar érzelműnek gondolta szinte azonnal jelentkezett az alakuló nemzetőrséghez, majd a honvéd csapatokhoz. Kézenfekvő párhuzamot vonnunk Bolyai és Földváry Károly között. Utóbbi nem messze lakott Marosvásárhelytől, ahol Bolyai élt, egy Nyárád menti kis faluban gazdálkodott feleségével, a keménykezű asszony hírében álló Túry Birivel. Földváry néhány évvel fiatalabb volt Bolyainál, de mindketten sok évet töltöttek el tisztként a császári-királyi hadseregben. A Székelyföldről származó Földváry, aki szintén nem örvendett éppen kiváló egészségnek, már 1848 júniusában a honvédseregben szolgált és alig több mint egy év után ezredesként fejezte be a háborút, mint az egyik legnépszerűbb, legtöbb dicsőséget szerzett törzstiszt. Meg is kapta „méltó" büntetését, halálra ítélték, amit várfogságra enyhítettek.

Bolyaitól természetesen aligha volt elvárható, hogy a csatamezők hőse legyen, már csak egészségi állapota és egyénisége miatt sem, de az, hogy esetleg egy minisztériumi állást vállaljon, vagy valamelyik parancsnokság törzsében hasznosítsa kiváló képességet, talán igen. Sőt szűkebb szakterületén is kiváló szolgálatokat tehetett volna, hisz Marosvásárhelytől nem messze, Gyulafehérvár ostrománál igen csak elkelt volna egy jó mérnökkari tiszt. (Bár ennek a várnak a parancsnoka az a Gedeon tábornok volt, akire Bolyai nagyon haragudott, mert nem fizette ki neki a nyugdíját.) Hasznosíthatta volna magát Temesvárnál vagy Aradnál – mind kettőt hosszú hónapokig magyar csapatok ostromolták –, melyeket igen jól ismert, korábban szolgált bennük. Bolyai azonban betegségére hivatkozva semmilyen feladatot nem vállalt, csupán a nyugdíjának folyósításával foglalkozott. Nézete, hozzáállása a szabadságharc ügyéhez 1849 júniusában változott meg, a nagy győzelmek után, amikor hosszú, terjengős levelet fogalmazott Kossuth Lajoshoz. Ez a levél, ha egyáltalán valóban feladták, valószínűleg sohasem érkezett meg a kormányzóhoz.

Mindezeket azért írhattuk le, mert Ács Tibor olyan könyvet tett elénk, melyben nagyon életszerűen és nagyon emberi közelségből ismerhetjük meg a híres matematikust, Bolyai Jánost. Nem képleteken, levezetéseken keresztül kell megítélnünk egy ember életét, tevékenységét, hanem levelek, szolgálati jellemzések, orvosi jelentések alapján. Olyan részletes ez a könyv, hogy valóban vállalkozhatunk megalapozott véleményalkotásra, akár ellentétesre is, mint a fent leírtak. A szerző esetenként hivatkozik még feltárásra váró forrásokra, de azok e rendkívül hitelesnek elfogadható képet aligha változtatják meg.

A fentiekhez talán még azt tehetnénk hozzá, hogy nem gondoljuk szerencsésnek egy katonai tanintézetet éppen Bolyairól elnevezni. Hagyjuk meg ezt a polgári tanintézeteknek, amelyek méltán állíthatnak emléket így is a zseniális tudósnak, Bolyai Jánosnak.

Csikány Tamás

CLAUS P. STEFANSKI – DIRK STEFANSKI

DIE LANGEN OFFIZIER-SEITENWAFFEN DER DEUTSCHEN MARINEN

(Verlag E. S. Mittler und Sohn GmbH. Hamburg – Berlin – Bonn, 2000. 174 o., 249 fekete-fehér, 20 színes illusztráció)

A kötet szerzői, a Stefanski fivérek e sajátos fegyvertörténeti gyűjtőterületre specializálódtak. Egyes eredményeiket korábban már szakfolyóiratokban közölték. Megjegyzendő, hogy a korábbi szakkönyvek a német haditengerészet esetében inkább a tiszti- és díszt őrökre fektették a hangsúlyt, s a kardanyagot kevéssé érintették (pl. Thomas M. Johnson nemzetközileg általánosan használt kézikönyvsorozata). Könyvük az első

monográfia a német haditengerészeti tiszti kardok történetéről.

A szerzők jelentős kutatásokat folytattak hazai- és külföldi levéltárakban (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Bundesarchiv-Militararchiv, Freiburg) és múzeumokban (Bayerisches Armeemuseum, Ingolstadt, Deutsches Historisches Museum, Berlin, Deutsches Klingenmuseum, Sollingen, Wehrgeschichtliches Museum, Rastatt, illetve a Koninklijk Museum van het Lager en van Krijgsgeschiednis, Brüsszel). Nagy számban tanulmányoztak hazai-, illetve külföldi magántulajdonban-, illetve magángyűjteményekben található – „hézagpótló" – darabokat (pl. S. D. Joachim Egon Fürst von Fürstenberg, Georg Goerlipp, Thomas M. Johnson, Rainer Lackemann, Peter Mehis, Gerhard Seifert).

A szerzők a korabeli német történelem összefüggéseibe ágyazva tárgyalják a fegyvertörténeti témát. Így szerepelnek az „Első német tengerészet" (1806–1847), az „Új porosz tengerészet" (1848–1866), a „Német Birodalmi flotta" (1848–1852), a „Hamburgi flottilla" (1848), a „Schleswig-holsteini flottilla" (1848–1852), az „Észak Német Szövetség tengerészete" (1867–1870), a „Német Birodalmi tengerészet" (1871–1918), az „ideiglenes birodalmi tengerészet" (1919–1921), a „Birodalmi tengerészet" (1921–1935), a „Haditengerészet" (1935–1945), illetve az NDK „Népi tengerészete" (1945 után) kardféleségei. A tartalom kronologikusan felépített és tárgyalja az adott időszakban (a különböző német flottáknál) rendszeresített kardféleségeit, s azok nagyszámú változatait.

Olyan további részterületeket is taglalnak, mint pl. a tengerészgyalogságnál használt tiszti kardok. Külön foglalkoznak pl. az un. Fürstenberg-féle (tengerésztiszti) díszszablyával, vagy éppen az 1930-as években felmerült (de végül a háború kitörése miatt már nem realizálódott) tengerésztiszti kardok terveivel. Igen sajátos e kardféleségeknek, haditengerészeten kívüli használatát – pl. révkapitányságokon, a rendőrségnél – áttekintő rész.

A kötet részletesen foglalkozik, az egyes időszakokban kiadott – rendszeresített – kitüntető kardok témájával is.

A könyvben, döntően, nagyon jó minőségű, rendkívül gazdag képanyag került közlésre. A kardféléket a szerzők nem csupán a megszokott módon (összképben, hüvelyben, illetve a markolatkép közlései) mutatják be, hanem szakmai szempontból nagyon fontos – részletfelvételeket (pl. markolatkupak, fogantyú, kosár, hárítólap, illetve szájkarika, sarupánt, hordkarika, hüvelyveret) is közölnek. Számos olyan részlet is tanulmányozható a kötetben, mint pl. márkamegjelölések, előállítók jegyei, pengefeliratok, pengedíszítések.

Mintegy félszáz fényképfelvétel mutatja be ezeknek a fegyvereknek egykori viselési módozatait, gyakorlatát. A képeken a darabokat egykor használó matrózok, tiszthelyettesek, tisztek, admirálisok egyéni – illetve csoportképei láthatók, melyek érdekes adalékokkal szolgálhatnak a német haditengerészeti egyenruhák (eddig részleteiben kevéssé bemutatott) történetéhez. Nem érdektelenek az anyagok falerisztikai (rendjel- és kitüntetésviselési szempontból) sem.

A könyvben különböző – igen hasznos – táblázatok, összegezések is olvashatók (pl. a fegyverek részleteinek áttekintése, a fegyverek méretadat táblázatai, a szakkifejezések magyarázata, a különféle korszakokban kitüntető kardokat elnyert személyek listái). A szerzők a témakörre vonatkozóan az elérhető legszélesebb anyagot összegezték.

Pandula Atttila

JUHA E. TETRI

KUNNIAMERKKIKIRJA

(Helsingissä Ajatus Kirjat, Saarijärvi, 2003. 282 o.)

2003-ban, a Hadtörténeti Múzeum 85. születésnapja alkalmából finnországi testvérintézményünk színvonalas, gazdagon illusztrált, szép kiállítású kötetet ajándékozott könyvgyűjteményünknek. A kitüntetésekkel foglalkozó album nemes egyszerűséggel a „Rendjelkönyv" címet viseli, s valóban nem túlzás a téma ilyen általános megközelítése:

a szerző a középkori alapítású lovagrendektől kiindulva bemutatja a rendjelvények tipikus formáit, a viselés lehetséges módjait, majd megismerteti az olvasót a finn kitüntetések részletes történetével.

A könyv középpontjában magától értetődően a finn érdemjelek állnak. A Finnország 1917-es függetlenné válása óta létrehozott elismerési rendszer elemeit különböző kategóriákra bontva veszi sorra. Elsőként a három finn rend (Szabadságkereszt Rend, Finn Fehér Rózsa Rend, Finn Oroszlán Rend) bemutatására kerül sor, amelyeknek nagymestere a Finn Köztársaság mindenkori elnöke, s amelyeknek jelvényei békében és háborúban egyaránt elnyerhetők. A köztársasági elnök adományozza még többek között a különféle háborús emlékérmeket, az Életmentő Érmet, és a Finn Vöröskereszt kitüntetéseit is. Egy-egy alfejezet foglalkozik a minisztériumok és a fegyveres erők vezetői által adható érdemjelekkel, illetve az ortodox érsek adományozási jogkörébe tartozó Szent Bárány Renddel.

Az 1917–1944 között fennállt Önkéntes Polgárőrség (Suojeluskuntajärjestö) és a női Lotta Szervezet egyaránt önálló kitüntetésekkel rendelkezett, amelyeket szintén megismerhetünk a kötetből, hasonlóan a XX. század finn háborúi (függetlenségi háború, téli háború, 1941–1944-es háború) kapcsán kiadott emlékérmekhez és -keresztekhez. Számos önkéntes alapon működő honvédelmi szervezet és egyesület érdemjeleit is sorra veszi a szerző; érdekességként kiemelhetjük a Honvédelmi Érmet (Maanpuolustusmitali), amelyet mindazok *megvásárolhatnak*, akik tartalékos képzésben, vagy más honvédelmi kiképzésben vettek részt. A bevételeket az önkéntes honvédelmi munka támogatására fordítják. Külön alfejezet ismerteti a finn haderő egyes alakulatainak csapatjelvényeit, amelyeket a kimagasló szolgálat elismeréseképpen adományoznak, s amelyek közül a legrégebbiek története az 1920-as évekre nyúlik vissza.

Rajzos melléklet ábrázolja a kitüntetések viselésére vonatkozó szabályokat mind civil, mind katonai ruházaton, nők és férfiak esetében egyaránt. A frakk, a szmoking és az öltöny mellett az estélyi ruha és a népviselet is megjelenik, s a kitüntetések eredeti méretben és kisebbített változatban való feltűzésére is eligazítást ad a szerző. Az elnyert érdemjelek számától függően a szalagsávok elrendezését is ábrák közlik, de bemutatásra kerülnek a finn kitüntetéseken használatos jelvények, pántok, jelképek is. Több korabeli felvételen vizsgálhatjuk a kitüntetések átadását és viselését háborúban és békében.

Az első világháborút követően, Finnországgal közel egy időben váltak függetlenné a balti államok is. Fennállásuk során, tehát a második világháború időszakáig, majd az 1990-es évektől ismét, Finnország szoros kapcsolatokat ápolt ezekkel az országokkal, aminek egyik megnyilvánulása az állami kitüntetések viszonossági alapon való adományozása volt. Ezért kapnak a könyvben külön hangsúlyt az észt, lett és litván elismerések, akárcsak a skandináv államok rendjelei. Mivel függetlensége elnyerése előtt Finnország svéd, illetve cári orosz uralom alatt állt, indokolt volt e két rendszer kitüntetéseit is bemutatni. Ugyancsak a finn függetlenség kivívását megelőzően a Német Császárságban képezték ki azt a mintegy 2000 katonát, akik a későbbi finn Felszabadítási Hadsereg tisztjeivé és tiszthelyetteseivé váltak. A német kitüntetések tárgyalását azonban nem csak ez tette szükségessé, hanem elsősorban az, hogy a második világháborúban Finnország a Harmadik Birodalom oldalán fogott fegyvert, s megközelítőleg 1500 finn katona szolgált a Wiking SS-hadosztályban is, a keleti fronton. A finn-német kitüntetési kapcsolatok tehát az 1940-es évek elején igen élénkek voltak; ezt a bemutatott német kitüntetési anyag szemlélteti.

Az album egyik fő attrakciója Finnország marsallja, báró Carl Gustaf Emil Mannerheim (1867–1951) rendjeleinek és kitüntetéseinek részletes bemutatása. A szerző ehhez nem csupán a marsall felbecsülhetetlenül értékes, és a maga nemében egyedülálló érdemjel-kollekciójára és archív felvételekre támaszkodott, hanem összeállította Mannerheim marsall kitüntetéseinek teljes listáját is, az elismerések pontos megnevezésével és az adományozás időpontjával.

A színes tárgyfelvételeken számos ritkaság látható, s magyar vonatkozást is felfedezhetünk: a finn katonai vezetőnek 1942-ben adományozott Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztjét hadiszalagon, a kardokkal – a Horthy Miklós alapította Magyar Érdemrend legmagasabb fokozatát. Mannerheim, aki katonai pályafutását a cári orosz hadseregben kezdte, első kitüntetését I. Ferenc József osztrák-magyar uralkodótól kapta 1895-ben: az osztrák császári Ferenc József Rend lovagkeresztjét. 1914-ben a varsói

önálló lovasdandár parancsnokaként részt vett az opatovi csatában, amelyért az orosz Szent György Katonai Rend IV. osztályát és a Szent György Kardot adományozták neki. 1915–1917 között a 12. lovashadosztály, 1917-ben a VI. lovashadtest parancsnoka, altábornagy. 1917 decemberében, a finn függetlenség kikiáltásával egy időben hazatért Finnországba, ahol 1918 januárjában kinevezték a finn Fehér Hadsereg parancsnokává, s egyúttal lovassági tábornokká. Érdekesség, hogy az első világháború során két szembenálló fél kitüntetéseit is kiérdemelte: orosz kitüntetései (Szent Szaniszló Rend I. osztálya kardokkal, Szent Anna Rend I. osztálya kardokkal, Szent Vlagyimir Rend II. osztálya kardokkal) mellett 1918-ban a porosz Vaskereszt I. és II. osztályát is megkapta. Élete során nem csak számos kitüntetésben részesült, nevéhez fűződik a Szabadságkereszt Rend (1918. március 4.) és a Finn Fehér Rózsa Rend (1919. január 28.) alapítása is. Mannerheim 1944 augusztusától 1946 márciusáig köztársasági elnök volt, Finnországot ő vezette ki a háborúból, s 1951-ben nemzeti hősként hunyt el. Az, hogy kitüntetései ilyen teljességben maradhattak az utókorra, többek között e körülményeknek köszönhető.

Az albumot lapozgatva a kitüntetések iránt érdeklődő magyar olvasónak csak a szíve fájhat, hogy hazánk történelmének alakulása folytán Horthy Miklós érdemjeleiről hasonló kötet már talán soha nem jelenhet meg, jóllehet „Magyarország kormányzója a világ államfői között a legszebben dekorált férfiak egyike" volt.

A kemény kötésű finn rendjelkönyv ettől a szerencsés történelmi adottságtól függetlenül is megállja a helyét a nemzetközi mezőnyben. A kiváló színes és fekete-fehér illusztrációkat bőségesen felvonultató kötetet angol nyelvű képfeliratok és összefoglaló teszik teljessé. A falerisztika, a nemzetközi és finn kitüntetések, illetve Mannerheim marsall élete és érdemjelei iránt érdeklődők számára a könyv nem fog csalódást okozni.

Sallay Gergely Pál

KRÓNIKA

KRISTÓ GYULA (1939–2004)

Érzékeny veszteség érte a magyar történettudományt, főként a magyar középkorkutatást Kristó Gyula életének 65-ik esztendejében, 2004 januárjában bekövetkezett halálával. Ha ehhez hozzátesszük, hogy az elmúlt évek során Györffy György és Engel Pál is eltávozott az élők sorából, a magyar középkorkutatás valóban nehéz helyzetbe került. Külön is fájó veszteség Kristó professzor halála a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának, a Történeti Intézetnek és a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéknek. Kristó Gyula neve és munkássága szorosan összekapcsolódott az egyetemével, hiszen itt tanult egyetemistaként, s a diploma megszerzése után a Történeti Intézet tudós tanáraként oktatott több mint négy évtizeden át, jóformán haláláig. A veszteséget csak két dolog enyhíti valamelyest. Az egyik, hogy Kristó Gyula számos értékes könyvet és tanulmányt alkotott, amelyek bizonyosan megőrzik szellemét és munkásságát a jövőben is. A másik, hogy jó tanárhoz méltóan szellemi műhelyt alakított ki, és sok tanítványt nevelt, akik egy része a szegedi egyetemen, más részük pedig más egyetemeken, vagy levéltárakban és kutatóhelyeken szolgálta és szolgálja a magyar medievisztika ügyét.

Kristó Gyula 1939. július 11-én, Orosházán született. Általános és középiskolai tanulmányai után 1957–1962 között a szegedi József Attila Tudományegyetem hallgatójaként szerzett történelem–magyar, illetőleg latin szakos tanári oklevelet. A tanári diploma megszerzése évében, 23 évesen már egyetemi doktori (bölcsészdoktori) címet is szerzett. Végzése után maradt a Történeti Intézetben, a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéken előbb tanársegédi, majd adjunktusi, docensi és egyetemi tanári beosztásban. Lendületesen haladt előre a tudományos munkában; 1969-ben elnyerte a kandidátusi, 1977-ben pedig a történettudományok doktora (akadémiai doktor) fokozatokat. Tudományos tevékenysége elismeréséül 1998-ban akadémikussá, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Tudományos munkássága mellett intenzív tudományos közéleti tevékenységet is folytatott. A szegedi egyetemen volt rektor (1982–1985), a Bölcsészettudományi Kar dékánja (1987–1989), a Történeti Intézet vezetője (1992–1993) és hosszú ideig tanszékvezető is (1983–1995). Tudományos testületek elnökeként (SZAB Történettudományi és Filozófiai Szakbizottsága) és tagjaként (MTA Történettudományi Bizottsága; MTA Tudományos Minősítő Bizottsága) végzett tudományszervező munkát. Sorozatszerkesztőként (pl. Anjou-kori oklevéltár; Szeged története; Szegedi középkor-történeti könyvtár) is tevékenykedett, folyóiratok szerkesztő bizottságában (Századok) vett részt. Tudományszervező tevékenységének fontos része volt a Szegedi Középkorász Műhely létrehozása, amely számos kötetet adott ki. Ide kell sorolni az egyetemi oktató munkához is kötődő medievisztikai doktorandusz program megalapítását 1994-ben, amelynek nem csak megszervezésében és irányításában volt döntő része, hanem a doktorandusz-képzésben oktatóként is jelentős szerepet vállalt. Tanári, tudományszervezői és tudósi pályafutását kitüntetésekkel, díjakkal is elismerték mind országosan (Szent Györgyi Albert-díj, Szűcs Jenő-díj), mind pedig egyetemén és városában (Kuun Géza-díj; Csongrád megye alkotói díja; Szeged város díszpolgára).

E rendkívül szerteágazó tudományos munkásság leginkább maradandó részét írásai jelentik. Kristó professzor alkotói tevékenységét a termékenység, a magasra tett mérce és a sokoldalúság jellemezte. Pusztán mennyiségi szempontból nézve is hatalmas életművet alkotott, amelynek egyik mutatója, a könyvek száma, éppen halálakor érte el az impozáns 101-es számot, amibe nem tartoznak bele az általa szerkesztett kötetek. A magyar és külföldi gyűjteményes kötetekbe írt és folyóiratokban megjelent tanulmányok, cikkek – nem is szólva a kisebb ismeretterjesztő írásokról, ismertetésekről stb. – tovább növelik ezt az önmagában is elismerésre méltó teljesítményt. Még inkább fontos szempont életművének értékelésekor írásai

igényessége. Kristó Gyula a feltárt történeti források szigorú forráskritikai elemzésére alapozta tudományos következtetéseit, elméleteit. Munkái stílusára a fiatalabb kori bonyolultabb, körmondatos szerkesztés után az 1980-as évektől az egyszerűbb, világos és logikus fogalmazás volt jellemző. Kutatásai a IX. századi magyar őstörténettől lényegében az Anjou-korig, a XIV. század végéig ölelték fel fél évezred magyar történelmét. Ezen belül tematikai sokszínűsége szinte zavarba ejtő, hiszen a gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti, politikatörténeti kérdésekkel éppúgy foglalkozott, mint eszmetörténeti, kultúrtörténeti kérdésekkel. Az országos történet mellett helytörténeti munkássága is jelentős volt, de utalhatunk történeti segédtudományokkal, vagy éppen nyelvészettel kapcsolatos írásaira is. Nagyon nehéz egyes műveket kiemelni az életműből, s itt jelen sorok írójának szubjektív véleménye is mindenképpen közre játszik. Úgy vélem, hogy kiemelkedő fontosságú az Anjou-kori oklevéltár sorozata, amelynek főszerkesztője és több kötetének közreadója volt Kristó Gyula. Hasonlóképpen fontosnak ítélem meg a Korai magyar történeti lexikont, amelynek létrejöttében főszerkesztőként nagyon fontos szerepe volt, nélküle aligha jelent volna meg e hatalmas munka. Monográfiái közül kiemelném két őstörténeti munkáját (Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980; The Hungarians in the Ninth Century. Szeged, 1996), a feudális széttagolódásról írott művét (A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1978) vagy a vármegyékről szóló nagy szintézisét (A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988).

Az életmű általános, szükségképpen vázlatos méltatásában ehelyütt kell megemlékeznem egy speciális kutatási területéről, hadtörténeti munkásságáról. Előre kell bocsátanom, hogy Kristó professzor nem tekintette magát hadtörténésznek, a hadtörténet nem tekinthető legfőbb kutatási területének. Legkedvesebb szakterületének a forrásfeltárást és kiadást, illetőleg forráskritikát (krónikakutatást) tarthatjuk, ezeken kívül talán a politikatörténet állt hozzá legközelebb. A forrásokat kutató történészként foglalkozott tehát a hadtörténettel, s az egyes hadtörténeti jelenségek, események vizsgálatakor mindenkor kitért gazdasági, társadalmi hátterükre, s tágabb összefüggésrendszerben mutatta be azokat. Bár kifejezetten hadtörténeti jellegű munkáinak száma hatalmas életművéhez képest aránylag csekély, e művek a korszak hadtörténeti irodalmában hiánypótló és összegző jellegük miatt jelentősek. A hadtörténeti művek mellett több, kisebb-nagyobb munkájában is találkozunk hadtörténeti részekkel, fejezetekkel.

Kristó Gyula első hadtörténeti jellegű írása – társszerzőként – éppen a Hadtörténelmi Közleményekben látott napvilágot valamivel több mint 30 éve, s a korai magyar határvédelemmel foglalkozott (Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1973. 635–660. o.). Ezt követően összesen négy könyve, egy nagyobb tanulmánya és több kisebb cikke foglalkozott a középkori magyar hadtörténelemmel a XIV. század végéig. E nagy témakörön belül több könyvében vizsgálta a magyar honfoglalás kiváltó két fontos háborút a bolgárokkal és a besenyőkkel. A honfoglalás katonai eseményei mellett elsősorban két korszak hadtörténete vonzotta, amelyeknek könyvet és tanulmányokat is szentelt. Az egyik témakört a magyar kalandozások jelentették, amelyek kutatása ugyan kétségkívül izgalmas, de korántsem könnyű, tekintve a szórványos és sokszor pontatlan középkori kútfőket. A döntő vereséggel végződött 955-ös Lech-mezei csatáról kisebb monográfiát írt, amely a Sorsdöntő történelmi napok című sorozatban jelent meg (Az augsburgi csata. Budapest, 1985). Kristó Gyula munkájában nem csak a csatáról adott alapos elemzést, hanem áttekintette a kalandozásokat és a magyar törzsszövetség belső helyzetéről, s a Kárpát-medence belső etnikai-népi viszonyairól is meggyőző képet vázolt fel. Több rövidebb cikke is jelent meg a kalandozásokról (pl. História 1986/6. 3. 127–132), illetőleg egyetemi jegyzetben (Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. [Szerk. Makk Ferenc.] Budapest, 1981. 37–53. o.) és tankönyvben (Magyarország története 895–1301. Budapest, 1898. 55–68. o.) is elemzést adott e hadjáratokról. A kalandozó akciók legrészletesebb bemutatását 1980-as őstörténeti könyve két fejezetében nyújtotta, amelyek a témakör mindmáig legjobb és legteljesebb összegzését jelentik (Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. 229–392. o.). Értelmezése szerint a lovas nomád magyarok kalandozásai elsősorban zsákmányszerző vállalkozá-

sok voltak. E hadjáratok a honfoglalás előtt inkább törzsszövetségi, a X. században pedig egyre inkább törzsi keretek között folytak. Kristó professzor a kalandozásokhoz hasonló mélységig más külső háborúval nem foglalkozott, kár, hogy önálló nagyobb monográfiában nem foglalta össze idézett kutatásait, hiszen magyar nyelvű monografikus összegzése nincs a kalandozásoknak, csak régebbi, illetőleg nem teljes idegen nyelvű szintézisek (Lüttich, Fasoli, Vajay) állnak rendelkezésre. Kristó Gyula nagyszabású monografikus összegzést adott az Árpád-kor hadtörténetéről (Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986), amelyben a fegyverekről szóló fejezetet Kovács László írta. E művében a honfoglalástól 1301-ig korszakokra bontva tekintette át a bel- és külháborúkat, s foglalkozott a hadviselés társadalmi és technikai feltételivel is. E műnek átdolgozott, elsősorban jegyzetapparátusát bővítő kiadása az elmúlt évben látott napvilágot (Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Budapest, 2003).

A másik kitüntetett hadtörténeti témakör az Anjou-kor első fele, Károly Róbert harcai a tartományurakkal. Kristó Gyula első hadtörténeti könyve éppen Károly Róbert 1312-es győztes csatájának alapos elemzését adta a résztvevők és szövetségeseik minuciózusan alapos bemutatásával (A rozgonyi csata. Budapest, 1978). E kisebb terjedelmű monográfia élvezetes és kiváló munka, annak ellenére, hogy sokkal inkább politika- és társadalomtörténeti jellegű, mint szorosan vett hadtörténet, hiszen csak a két fél hadmozdulatairól kapunk részletesebb képet, magáról a csatáról – források hiányában – csak rövid elemzést olvashatunk. Kristó Gyula nemrégiben a tartományurak elleni harcokról sok szempontból újat hozó nagy tanulmányt is készített, amelyben jól hasznosította az időközben megjelent Anjou-kori okmánytár köteteinek új információit (I. Károly harcai a tartományurak ellen. Századok, 2003/2. 297–347. o.). A tartományurak elleni harcokon túlmenően összegző szintézist is írt az Anjou-kor hadtörténetéről, amely az Árpád-kori hadtörténeti monográfia folytatását jelentette (Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988). A fegyverekről szóló fejezetet ezúttal Pandula Attila készítette. E munkában alaposan elemezte Károly Róbert és Nagy Lajos belső és külső háborúit, a hadjáratok típusait és résztvevőit.

A kutatói és ezen belül elsősorban a hadtörténeti munkásság felvázolása után saját szubjektív megjegyzéseimmel zárom megemlékezésemet. Eddig ugyanis csak a tudósról és munkásságáról írtam. Szót kell ejtenem a tanárról és az emberről is. Először elsőéves hallgatóként találkoztam vele, mint fiatal tanárral. Széleskörű tudása, és ahogy ezt át tudta nekünk adni, feledhetetlen élményt jelentett. Alapvetően zárkózott alkat volt, de később megnyílt azok előtt, akiket bizalmába fogadott. Magánügyekről, főleg betegségeiről így sem szívesen beszélt. Rendkívüli racionalitás, logika jellemezte a mindennapi életben is. Munkaszeretete, munkabírása legendás volt, sajnos egészségét sem kímélve dolgozott. Rendkívüli pontosság jellemezte, ami vonatkozott a napirendre, a határidők betartására és egyáltalán olyan áttekinthető rend volt körülötte, ami mindenképpen ritkaságnak számít az egyetemi és akadémiai világban. Munkahelyi vezetőként nagyfokú segítőkészségét mind szakmai téren, mind pedig az előmenetel vonatkozásában tapasztalhattuk. Kétségtelenül magas igényeket támasztott, s elvárta a teljesítményt tanítványaitól, de tanácsaival segítette is őket. Tudósként és tanárként is hiányozni fog, nekem, sokunknak.

Tóth Sándor László

BALLA TIBOR

A NÉMET HADTÖRTÉNETI KUTATÓINTÉZET 46. NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNETI KONFERENCIÁJA

(Berlin, 2004. május 24–27.)

A Német Hadtörténeti Kutatóintézet és a Német Történeti Múzeum közös szervezésében május 24. és 27. között Berlinben zajlott le „Az elfelejtett keleti front – 1914/15. Esemény, hatás, utóhatás" című nemzetközi konferencia. A kongresszusnak – melyen nyolc ország képviselői vettek részt – a Német Történeti Múzeum adott otthont. A munka egész napos szekcióüléseken, angol és német nyelven folyt.

A nyitó előadásra május 24-én este került sor. *Prof. Dr. Hew Strachan* (Oxford, Egyesült Királyság) az első világháború elfelejtett keleti frontjáról tartott előadást. Kiemelte, hogy Alfred Schlieffen német vezérkari főnök még Oroszországot tartotta a fő ellenségnek. A német vezérkar tartott egy keletről jövő fenyegetéstől, de nyugaton a hadműveleti lehetőségek nagyobbak voltak. A földrajzi viszonyok és a fejlettebb vasúthálózat miatt a németek nyugaton terveztek nagyobb hadműveleteket, Kelet-Poroszországban csupán védekezni akartak, a keleti fronton utánpótlási gondok miatt sem érhettek el távoli orosz területeket. Az előadó kifejtette, hogy Németország legnagyobb háborús győzelmét mégis keleten érte el, amelyet a Breszt-Litovszkban 1918. március 3-án aláírt béke szentesített.

Május 25-én a munka *Dr. Jörg Duppler* kapitánynak, a potsdami Német Hadtörténeti Kutatóintézet igazgatójának és *Prof. Dr. Hans Ottomeyer*nek, a berlini Német Történeti Múzeum főigazgatójának köszöntője után az első szekcióban folytatódott *Prof. Dr. Stig Förster* (Bern, Svájc) elnöklete alatt.

Az első előadó *Dr. Terence Zuber* (Würzburg, Németország) volt, aki az első világháború kitörésekor létezett német háborús és felvonulási terveket ismertette. Kitért Alfred von Schlieffen és Helmuth von Moltke keleti és nyugati frontra vonatkozó hadműveleti terveire, összehasonlította a két német vezérkari főnök elképzeléseit. Felsorolta mekkora német haderő állt a hadvezetés rendelkezésére 1914 nyarán, és az hogyan vonult fel a nyugati valamint a keleti hadszíntéren.

Másodikként *Dr. Gerhard P. Groß* alezredes(Potsdam,Németország)emelkedettszólásra, aki a keleti fronton végrehajtott német hadműveletekről beszélt. Hangsúlyozta: a hadvezetés számára a keleti front csak mellékhadszíntér volt, többfrontos háború esetén nem létezett határozott hadműveleti terv az orosz haderő elleni háborúra, mint ahogy a központi hatalmak egységes főparancsnoksága is hiányzott. Ismertette a keleti fronton lezajlott német hadműveleteket 1915. szeptember végéig. A német győzelmek politikai következményeiről is beszélt, kiemelte, hogy a nyugati fronttal ellentétben keleten a háborút zömében mozgóháborúként vezették.

A kávészünet után *Prof. Dr. Boris Savkin* (Moszkva, Oroszország) a keleti fronton 1914–1915-ben folyt harcokról tartott előadást, orosz szemszögből. Kiemelte, hogy a közel kétezer kilométer hosszú keleti front tartása három és fél éven át az orosz csapatokra hárult. Értékelte, hogy az antant-hatalmakhoz képest milyen állapotban (rosszabb fegyverzettel és felszereléssel, alacsonyabb kiképzettségi szintű katonatömegekkel) lépett be az orosz haderő a háborúba. Hangsúlyozta, hogy az orosz haderő mentette meg Franciaországot 1914-ben a vereségtől. Kitért arra, hogy az orosz hadsereg hárommillió főt veszített 1915 végéig.

Kiemelte, hogy a cári birodalomnak minden anyagi és embertartalékát mozgósítania kellett a háborúban, amely 1917-ben a forradalomhoz és a háborúból való kiváláshoz, valamint a központi hatalmakkal megkötött különbékéhez vezetett.

Az ebédszünetet követően *Prof. Dr. Lothar Höbelt* (Bécs, Ausztria) előadásában a keleti fronton 1915 végéig zajlott osztrák-magyar – orosz háborúról beszélt. Röviden értékelte az 1914 őszén lezajlott hadműveleteket, a győztes limanowai csatát, a Przemysl felmentésére indított hadmozdulatokat, a kárpáti téli csatát, az 1915. május 2-i gorlicei áttörést és a központi hatalmak azt követő offenzíváját. Említést tett a cs. és kir. haderő nem kielégítő háborús felkészüléséről, a hadvezetés – különösen Franz Conrad von Hötzendorf

vezérkari főnök – súrlódásairól a németekkel a koalíciós háborúban.

Kávészünet után *Prof. Dr. Günther Kronenbitter* (Augsburg, Németország) az 1914–15-ös német – osztrák-magyar vezetési problémákról tartott előadást. Kiemelte, hogy a szövetséges Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia katonai együttműködését megnehezítették az eltérő politikai célok és a katonai potenciáljuk különbözősége. A közös katonai sikerek sem igazán közelítették a két szövetségest, ezzel kapcsolatban rávilágított a lengyel kérdés bonyolultságára. Hangsúlyozta, hogy a németek végig vezető szerepet vittek a keleti fronton és nyomást gyakoroltak az osztrák-magyar főparancsnokságra pl. az olasz és román semlegesség megvásárlása érdekében. Felsorolta a hadicélok különbözőségét, kitért a Con-rad von Hötzendorf és az Erich von Falkenhayn vezérkari főnökök közötti nézeteltérésekre is.

Május 26-án a második szekció elnöki tisztét *Prof. Dr. Jörg Baberowski* (Berlin, Németország) töltötte be. Elsőként *Dr. Piotr Szlanta* (Varsó, Lengyelország) emelkedett szólásra és az első világháború első két évének, a modern lengyel nemzet identitását megalapozó időszaknak a vizsgálatát végezte el. Megemlítette, hogy a Lengyelországot a XVIII. század végén felosztó hatalmak szembe kerültek egymással a háborúban (másfélmillió lengyel szolgált katonaként a három hatalom hadseregében), és mindnyájan megpróbálták megnyerni a lengyelek szimpátiáját. Bemutatta a lengyel politikai elit megosztottságát, amely osztrák, illetve orosz szimpátiájú volt. Említést tett az oroszoktól visszahódított Galíciában véghezvitt kemény osztrák-magyar megtorlásokról, melyek nyomán csökkent a társadalomban a Monar-chia iránti szimpátia. Röviden elemezte a világháborúnak a ruténekazonosságtudatára gyakorolt hatását.

Dr. habil. Hubertus F. Jahn (Cambridge, Egyesült Királyság) előadásában a cári Oroszországban a németekről, mint ellenségről kialakult képről beszélt. Hangsúlyozta, hogy míg az orosz belügyminisztériumban egyes körök német beállítottságúak voltak, a kormányzati és gazdasági körökben valamint a liberálisok soraiban németellenesség volt tapasztalható. Az orosz értelmiség is megosztott volt a németek megítélésében. Aláhúzta, hogy a cári birodalomban 1917 előtt nem létezett egységes nemzeti öntudat.

A kávészünet után *Dr. Peter Hoeres* (Münster, Németország) a központi hatalmak országaiban a szlávokról, mint háborús ellenségről formált képről beszélt. A németek és a németajkú osztrákok ellenségképében a szlávok lusta, piszkos, szervezetlen, szolganépként jelentek meg, vagyis a szlávokról pejoratív kép alakult ki. Elemezte, hogyan változott a kongresszusi Lengyelországban létrehozott osztrák-magyar és német főkormányzóságban a hódítók és a szláv népesség viszonya. Megtudhattuk, hogy a németajkú osztrákoknál a szláv ellenségkép főként a csehekkel szemben volt megfigyelhető, de a hadiiparban és a mezőgazdaságban alkalmazott orosz hadifoglyokkal szemben is megnyilvánult.

Az ebédszünet után *Dr. Eva Horn* (Frankfurt/Oder, Németország) előadása hangzott el, melyben a keleti front német részről történt irodalmi megjelenítésével foglalkozott. Megemlítette, hogy a nyugati fronttal ellentétben, az orosz hadszíntéren folyó háborúról nem létezett egységes kép. A keleti frontról szóló irodalomban a háború primitív, kaotikus vagy egzotikus oldalát állították előtérbe, ellentétben a nyugatival, ahol elsősorban a gépi háború traumáját taglalták.

Prof. Dr. Birgit Menzel (Mainz, Németország) az 1914–15-re vonatkozó orosz háborús irodalom áttekintésére vállalkozott. Kiemelte, hogy az első világháború nem prominens téma az orosz irodalomban, a művek száma, a nyugat-európai háborús irodalomhoz viszonyítva, meglehetősen csekély. Az orosz írók körében a háború hazafias vagy nemzeti támogatása rövid ideig tartó és gyenge volt. Részletesen elemezte Alexander Szolzsenyicin „1914 augusztusa" című művét, amely a német és az orosz imperialista háborút állította középpontjába, egyben mintegy dokumentarista interpretációja az orosz hadsereg katonai vereségének, amely a vezetés hadműveleti és morális gyengeségén keresztül a cári birodalom összeomlásához és az 1917-es forradalomhoz vezetett.

Prof. Dr. Igor Narszkij (Cseljabinszk, Oroszország) az orosz katonák által az orosz nyugati fronton 1914–15-ben megélt háborús valóságot és tapasztalatokat foglalta össze előadásában. Hangsúlyozta: az első világégés nem épült bele az orosz nép emlékezetébe, mivel az 1917-es két forradalom és az 1918–20-as polgárháború eseményei háttérbe szorították. Az orosz katonák 1914–15-ben az állásháborút szerényebb méretekben élték át,

mint a nyugati fronton harcoló hadseregek, az ellátási problémák még nem voltak olyan égetőek, mint amilyenekké 1916–17-ben váltak. A katonák mégis egyre erősödő ellenszenvvel nézték a háborút, mely 1916-ban már tömeges elégedetlenkedésbe csapott át. A főként parasztokból álló hadsereg szocializációja is hozzájárult, hogy a katonatömegek a bolsevizmus eszméinek hordozói lettek.

A kávészünet után *Prof. Dr. Hans-Erich Volkmann* (Freiburg, Németország) az 1914–15-ös keleti fronton folytatott háborút a német katonák élményein és tapasztalatain keresztül értékelte. Kiemelte, hogy a keleti háború elején a német katona több problémával is szembenézett, legfőképpen a hiányzó ellenségképpel, ezáltal a katonák nem kielégítő motivációjával, valamint az ellenfél váratlanul gyors felvonulásával, támadó szellemével és kitartásával. A német harcoló csapatok a beléjük nevelt fegyelem és az ideologizált hősiesség révén méltó ellenfelei voltak az oroszoknak. A német katonai vezetés háborús tapasztalatai azt eredményezték, hogy a két világháború közötti időszakban a Szovjetunió Németország természetes szövetségesévé vált.

Prof. Dr. Vejas Gabriel Liulevicius (Tennessee, Egyesült Államok) előadásában az első világháború alatti német megszálló politikáról szólt Kelet-Európában. Hangsúlyozta, hogy a német megszállási politikát etnikai manipulációkhoz igazították. A katonai vezetők számára az egyes országok és az ott élő emberek a modern népességpolitika tárgyai voltak, a megszállt területek ellenőrzésére a gyarmatokon már használt módszereket is alkalmazták. Elmondta, hogy a náci időkben a német politika már antiszemita, radikális raszszizmussal kombinálva jelent meg Kelet-Európa újjáalakításában.

Május 27-én a szekcióelnöki tisztet *Prof. Dr. Hans Ottomeyer,* a berlini Német Történeti Múzeum főigazgatója látta el.

Dr. Christine Beil (Tübingen, Németország) az első világháború alatti német hadikiállításokról tartott előadásában kiemelte, hogy a múzeumok és azok kiállításai a német hátország számára a fronton zajló eseményeket elérhető közelségbe hozták. A kiállításokat – melyek a népesség körében a nevelés és a szórakozás eszközei voltak – a hadügyminisztérium, a Vöröskereszt, a különböző hazafias egyesületek és magánszemélyek készítették. A hadikiállításokon a keleti front és a megszállt területek legalább annyira jelen voltak, mint a nyugati hadszíntér. Az oroszoktól zsákmányolt fegyverek, felszerelések, a koszos orosz egyenruhába öltöztetett bábuk, mind a német felsőbbrendűség látható bizonyítására szolgáltak az orosz kulturálatlanság felett. A kiállítások a meglévő ellenségkép sztereotípiáit is megerősítették.

A következő előadást *Dr. Kristiane Burchardi* (Berlin, Németország) tartotta, aki a moszkvai első világháborús bajtársi temető történetéről beszélt. Megtudhattuk, hogy a temetőt 1915 februárjában létesítették és 1919-ig 17 500 katonát temettek el ott. A későbbiek során, a szovjet érában szétrombolták, majd az 1990-es években újból létrehozták. A sírkertben ma 20 emlékkő és kereszt található, amelyek alatt az egykori antant-hatalmak katonái nyugszanak.

Dr. Rainer Rother (Berlin, Németország) az ismeretlen katona szertartásának történetéről tartott előadást. Elmondta, hogy a megemlékezés ma is ismert formája ez első világháború után keletkezett. Először 1920-ban, Franciaországban és Nagy-Britanniában, majd utoljára 2000-ben, Kanadában temették el az ismeretlen katonát. A második világháború után is zajlottak ilyen ünnepségek, amelyek végét a vietnami háborúban elesett ismeretlen katonák 1998-ban történt exhumálása és azonosítása jelentette. Az előadó főként a nyugat-európai országokban történő megemlékezésekre tért ki részletesebben.

Dr. Gundula Bavendamm (Berlin, Németország) előadásának témája az Internet, mint a háborús emlékezet médiuma volt. Főként az angolszász, francia, és nyugat-európai országokban, ezen belül is az állami és magánszervezetek valamint egyesületek, továbbá az egyes személyek által készített weboldalakról hallottunk jó összefoglalót. Elmondta, hogyan néznek ki ezen oldalak, hogyan jelenítik meg az állami szervezetek, egyesületek és magánszemélyek az első világháborút, milyen lehetőségeket kínálnak az oldalra látogatóknak, milyen nemzeti különbségek vannak a világháborúra való virtuális emlékezésben.

Az ebédszünet után *Dr. Rainer Rother* a Német Történeti Múzeum „A világháború 1914–1918. Esemény és emlékezés" című, újonnan nyílt kiállításának koncepciójáról és keletkezéséről tartott rövid összefoglaló előadást, melyben kiemelte, hogy annak célja a XX. század őskatasztrófájának tekintett világégés bemutatása. Beszélt a kiállításhoz

felhasznált médiumok szerepéről, valamint a nagyobb német múzeumok és számos neves európai múzeum – többek között a budapesti Hadtörténeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum – valamint több nagyobb magángyűjtemény anyagából válogatott és kölcsönzött kiállított tárgyakról, képzőművészeti alkotásokról, dokumentumokról. Ezt követően a konferencia résztvevőinek lehetőségük nyílt a kitűnő és érdekes kiállítás megtekintésére a készítők szakvezetésével.

A jól sikerült és szervezett konferencia végén elhangzott zárszóban a szervezők megköszönték a résztvevők munkáját, hangsúlyozták a konferencia eredményességét, továbbá – tekintettel a háború kitörésének 90. évfordulójára – más, hasonló első világháborús konferenciák megrendezésének szükségességét emelték ki.

A budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum képviseletében a konferencián *Dr. Veszprémy László* alezredes és *Dr. Balla Tibor* őrnagy volt jelen. Május 25-én, késő délután került sor *Dr. Balla Tibor* „Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország első világháborús képes albuma" című, 2003-ban napvilágot látott kötetének vetítéssel kísért német nyelvű bemutatójára. Ezt megelőzően a magyar résztvevők német nyelvű előadásukban az utóbbi öt évben az első világháború témakörében Magyarországon megjelent, zömmel a Hadtörténeti Intézet munkatársai által publikált kiadványokról, az első világháborús hadtörténeti kutatások jelenlegi állásáról, az ilyen irányú jövőbeni publikációs tervekről és szakmai feladatokról adtak áttekintést a konferencia résztvevőinek, majd válaszoltak a feltett kérdésekre.

Budapest, 2003.
360 o. + 16 sztlan o.
3700.- Ft
ISBN 963 9402 30 3

Markó Árpád:
II. Rákóczi Ferenc csatái

Válogatott tanulmányok

Sajtó alá rendezte: Mészáros Kálmán

A Rákóczi-szabadságharc hadtörténetének első igazán avatott kutatója, Markó Árpád (1885–1966) számos tanulmányában dolgozta fel a kuruc szabadságharc nagy csatáit és kisebb ütközeteit. A szerző érdeme, hogy a témát a spanyol örökösödési háborúval kapcsolatos nemzetközi összefüggésrendszerben vizsgálta. Ezek az egyre nehezebben hozzáférhető, de immár klasszikussá vált tanulmányok egységes formában és az újabb kutatási eredményekre is utaló jegyzetapparátussal jelentek meg a szabadságharc kitörésének 300. évfordulója alkalmából. A kiadvány bevezetőjében a szerző munkásságát és hányatott életútját, a függelékben pedig a témával foglalkozó műveinek teljes bibliográfiáját is fellelhetjük. A kötetet használatát személy- és földrajzinév-mutató, valamint alakulatmutató könnyíti meg.

A szakma elismerését mi sem jelzi jobban, mint hogy a könyv a *Hadtörténelmi Közlemények* és a *Századok* hasábjain is kitűnő kritikát kapott.

Nap Kiadó

BIBLIOGRÁFIA

TÁJÉKOZTATÓ AZ UTOLSÓ NEGYEDÉVBEN MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNETI KÖNYVEKRŐL

E most induló rovat célja az, hogy tájékoztatást adjon a Magyarországon megjelent legújabb hadtörténeti, történettudományi ismeretterjesztő és szakirodalomról. Ez a bibliográfia – rovatindítóként– nem csak a legutóbbi negyedév könyvtermését mutatja be, visszanyúlik néhány évvel korábbra is, hogy a továbbiakban majd kizárólag a kurrens kiadványokat ajánlhassa olvasóinak, a szerzők, szerkesztők névsorrendjében.

A felsorolás összeállításának elsődleges forrása az Országos Széchényi Könyvtár szerkesztésében megjelenő Magyar Nemzeti Bibliográfia Könyvek Bibliográfiája volt.

Antal István: Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása, 1932–1936. Antal István saj-tófőnök emlékiratai. Szerk., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Gergely Jenő. Bp. Palati-nus, 2004, 568 p. (Korok és dokumentumok)

Bálint László: 1956 Hódmezővásárhelyen. Hódmezővásárhely: Polgármesteri Hiv., 2003, 146 p.

Balogh László: Rendszerváltások és diktatúrák. Politikai-hatalmi viszonyok Kelet-Közép-Európában, 1944–1985. Bp. Századvég, 2004, 176 p. (Tanítani)

Chaz Bowyer: Légi háború Európában, 1939-1945. Ford. Bilik Péter. Debrecen, Hajja, cop. 2004, 223 p. (20. századi hadtörténet)

Brenner Domokos: A magyar fordulatok története. Ford. és az előszót írta Köpeczi Béla. Bp. Osiris, 2003, 243 p.

Csihák György (szerk.): Magyar haditechnika és magyar hadjáratok a kora középkorban, a második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából, 1939–1949. A Tizenhatodik Magyar Őstörténeti Találkozó és Tizedik Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, 2002, 386 p.

Csizsek István: Fogolynapló. A G.526 számú Gulag-lakó. Tatabánya, Tatabánya Alkotó Művészeiért Közalapítvány, 2003, 108 p.

Erdész Ádám (szerk.): A magyar függetlenség jelképe: Békés megye 2002. évi ünnepi Kossuth-konferenciájának előadásai. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002, 118 p.

Farkas Gyöngyi, Jankó Annamária, Szijj Jolán (szerk.): „Múlt nélkül nincs jövő." A Hadtörténeti Intézet és Múzeum története, 1918–2003. Bp. Petit Real, 2003, 175 p.

Fenyő István: A centralisták az 1848-as forradalomban. Bp. Argumentum, 2003, 174 p.

Will Fowler, Chris McNab: Harci technikák kézikönyve. Ford. Merth Balázs, Porkoláb Imre. Bp. Zrínyi, 2003, 256 p.

Gergely Jenő: Magyarország a századfordulótól az ezredfordulóig. Száz év magyar történelme, 1896–2000. Bp. Palatinus, 2004, 177 p.

Glória. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc költői világvisszhangja. (A külföldi szerzők verseit egybegyűjtötte és a Glória victis címen megjelent bővebb válogatást szerk. Tollas Tibor, a kötetet jelen formájában szerk. Kovács Zsolt, Kovács Levente és Kovács Lóránt. Bp. Magyar Szellemi Védegylet, 104 p.

Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából, 1848. március 5 – 1849. június 22. Bp. ELTE Román Filológiai Tansz., KSH Lvt., 2003. 2 db; (Transylvanica varietas)

Hagyomány és az önkéntes haderőre való áttérés az oktatásban. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és a Honvédelmi Minisztérium együttműködésében 2003. szeptember 27-én rendezett országos konferencia előadásai. Bp. ELTE BTK – MTT Tanári Tag., 2003, 105 p. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára)

Hecker Walter, Karádi Ilona (szerk.): Lovas nemzet. A magyarság és a ló évezredeken átívelő barátságáról. Bp. Helikon, 2004. 199 p.

Jarecsni Miklós (szerk.): A katonai felsőoktatás képzési struktúrájának változása: a 2003. június 18-án megtartott szakmai konferencia anyaga a hadmérnök szak alapításáról. Bp. Honvédelmi Minisztérium Oktatási és Tudományszervező Főosztály, 2003, 68 p.

Kas Oszkár: Sorsom része, 1944–1947. Bp. Karolina Egyesület, 2003, 145 p. (Megélt történelem)

Kincses Katalin Mária: Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján. Bp. Argumentum, 2003, 199 p.

Knopp, Guido: Sztálingrád: kinek a drámája? Ford. Farkas Tünde. Bp. M-érték K., 2003. 298 p.

Kocsis Barnabás, Lovag: Huszárkalandjaim. Egy magyar huszártiszt a háborúban és fogságban. Debrecen: Hajja, 2004, 250 p. (20. századi hadtörténet)

Kovács Attila (szerk.): Békefenntartók=Peacekeepers. Bp. HM Zrínyi Kommunikációs Szolg. Kht., Zrínyi, 2003. 80 p.

V. G. Krivickij (Krivitsky, Walter G.): Sztálin titkosszolgálatában. Az elsőként dezertáló szovjet mesterkém emlékiratai. Ford. Császár László. Pécs, Alexandra, 2003, 463 p.

Lónyai Sándor: A numerus clausustól Auschwitzig. A Holocaust 3621 győri mártírjának, és az egykori Győr megye falvai 732 deportáltjának teljes anyakönyvi adatsora. Bp. Laborpress, 2004, 247 p.

Mező István: A szabadságharc Bács-Kiskun megyei parancsnokai, 1848/49. Kecskemét, Bács-Kiskun M. Önkormányzat, 2004, 109 p.

Miklósi Károly: Málenkij robot, 1945–1947. Holocaust orosz módra. Bp. Magánk., 2003, 124 p.

Mitrohin, Vaszilij: KGB lexikon. A szovjet titkosszolgálat kézikönyve. Ford. Prikler Renáta, H. Pécs, Alexandra, 2004, 429 p.

Nádasi Alfonz: Hadifogolynapló. Szerk. és az előszót írta Lukácsi Zoltán. Győr, Palatia, 2004, 212 p.

Nagy Balázs (szerk.): Tatárjárás. Bp. Osiris, 2003, 638 p. (Nemzet és emlékezet)

Pacepa, Ion Mihai: A Kreml öröksége. A hírszerzés szerepe a kommunista kormányzási rendszerben. Ford. Balogh Csaba. Szerk. jegyzetekkel ell. Kun Miklós. 2. kiad. Bp. PolgArt, 2002, 319 p.

Pollmann Ferenc: Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása. Bp. Balassi, 2003, 159 p. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára)

Puskás Béla Tűzvonalban. Külön kötet. Kaposvár, Magánkiad., 2003, 320 p.

Rieder, Kurt: Legendás hadműveletek a II. világháborúban. Ford. Géczi Zoltán. Kecskemét, Vagabund, 2004, 207 p.

Rieder, Kurt: Páncélosok akcióban. Mítosz, legenda és valóság. Ford. Géczi Zoltán. Kecskemét, Vagabund, 2004, 216 p

Romsics Gergely: Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. Bp. L'Harmattan, 2004, 205 p. (A múlt ösvényén).

Szabó János: Haderőváltás Magyarországon. A rendszerváltás konfliktusai, kezelésük története és perspektívái a védelmi szektorban, 1989-2001. Bp. PolgArt, 2003, 411 p.

H. Szabó Lajos: Somló környék részvétele az 1848/49. évi szabadságharcban. Pápa, Magánkiad., 2003. 349 p.

Székely Gábor (szerk.): Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945. Összeáll. Vértes Róbert. 2. kiad. Bp. PolgART, 2002. 392 p.

Szekeres Imre Gyula: Nyolc év rabmunka a Szovjetunió vorkutai lágereiben, 1945–1953. Bp. Püski, 2003, 198 p.

Szita Szabolcs: A humánum lovagja: Raoul Wallenberg svéd követségi titkár az életek védelmében. A magyarországi vándorkiállítás kísérőfüzete. Bp. Oktatási Minisztérium, 2002, 16 p.

Tamás Edit (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa: tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. Sárospatak, Rákóczi Múzem, 2003, 2 db.

Tischler János: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül." Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben. Pécs, Jelenkor; Bp. 1956-os Intézet Int., 2003, 260 p.

Urbancsok Zsolt (szerk.): Makói holokauszt emlékkönyv. A soá 60. évfordulójára. Makó, Szeged, Szegedi Zsidó Hitközs., 2004. 192 p.

Vágó Tibor és Várkonyi Endre (szerk.): Négy évtized a holokauszt túlélőinek szolgálatában: a NÜB tevékenysége negyven év tükrében. Bp. Ex Libris, 2004. 80 p.

Vándor Károly: Soviet Air Forces in Hungary and Austria, 1944–1991. Nagyiván, Vándor Magánkiad., 2003. 155 p.

Winkler Gusztáv (szerk.): Magyar erődépítészet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszereivel. Bp. Tinta, 2003, 89 p. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához).

Zágorec-Csuka Judit: A Zrínyiek nyomában. Tanulmánykötet, Pilisvörösvár, Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2003, 75 p.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS — Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században ---- 379
B. SZABÓ JÁNOS — A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom." I. rész ---- 443
DÁVID GÉZA – – FODOR PÁL — Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében ---- 481
URBÁN ALADÁR — A Nemzetőrségi Haditanács és a honvéd tüzérség megszervezése 1848-ban ---- 511
PERJÉS GÉZA — Kossuth és Görgey konfliktusa ---- 539

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON — Az arkadiopolisi csata – az utolsó kalandozó hadjárat, 970 ---- 595
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN — Szigetvár „veszedelmei" a magyar irodalomban ---- 613
SERES ISTVÁN — Thököly Imre naplói és leveleskönyvei ---- 637
TÓTH FERENC — Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756) ---- 665
CSETRI ELEK — Az 1809. évi erdélyi inszurrekció ---- 681

MŰHELY

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — Grüninger ősnyomtatványának töredéke a Hadtörténeti Könyvtárban ---- 727
VÍGH ISTVÁN — Szulejmán szultán jatagánja és a mohácsi csata ---- 730
BAGI ZOLTÁN — Két jelentés a Buda elestét követő időszak sorsdöntő eseményeiről, Török Bálint és Werbőczy István sorsáról ---- 739
MÉSZÁROS KÁLMÁN — Egy kiadvány margójára. A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa I–II. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára ---- 750

SZEMLE

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.) — The Experience of Crusading. 1. Western Approaches *(Veszprémy László)* ---- 773
JIM BRADBURY — The Routledge Companion to Medieval Warfare *(Veszprémy László)* ---- 776
HORN ILDIKÓ — Báthory András *(Szabó Péter)* ---- 777
HERMANN RÓBERT — Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái *(Kemény Krisztián)* 784
CSIKÁNY TAMÁS — Csata Komáromnál 1849. július 2-án, avagy a szabadságharc harcászata *(Pászti László)* ---- 785
ÁCS TIBOR — Bolyai János új arca – a hadi mérnök *(Csikány Tamás)* ---- 787
CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI — Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marinen *(Pandula Attila)* ---- 789
JUHA E. TETRI — Kunniamerkkikirja *(Sallay Gergely Pál)* ---- 790

KRÓNIKA

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ Kristó Gyula (1939–2004) ---------- 793
BALLA TIBOR A Német Hadtörténeti Kutatóintézet 46. nemzetközi hadtörténeti konferenciája, Berlin, 2004. május 24–27. ---------- 796

BIBLIOGRÁFIA

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR Tájékoztató az utolsó negyedévben Magyarországon megjelent hadtörténeti könyvekről ---------- 801

CONTENTS

STUDIES

ANDRÁS BOROSY	War Merits in Hungary in the 14th Century	379
JÁNOS B. SZABÓ	The Battle at Mohács and the „Military Revolution" Part I	443
GÉZA DÁVID – – PÁL FODOR	Notes on the Structure and Strength of the Ottoman Timariot Army in the Second Half of the 17th Century	481
ALADÁR URBÁN	The National Guard Council and the Organisation of the Honvéd Artillery in 1848	511
GÉZA PERJÉS	The Conflict between Kossuth and Görgey	539

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR	The Battle of Arkadiopolis – The Last Magyar Raid, 970	595
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	The „Perils" of Szigetvár in Hungarian Literature	613
ISTVÁN SERES	Thököly's Diaries and Books of Correspondence	637
FERENC TÓTH	Hungarian Agents in French Service in the Ottoman Empire in the Middle of the 18th Century (1735-1756)	665
ELEK CSETRI	The Transylvanian Insurrection in 1809	681

WORKSHOP

LÁSZLÓ VESZPRÉMY	A Fragment of Grüninger's Incunabulum in the Library of Military History	727
ISTVÁN VÍGH	Sultan Suleiman's Yataghan and the Battle at Mohács	730
ZOLTÁN BAGI	Two Reports on the Historic Events Following the Fall of Buda, and the Fates of Bálint Török and István Werbőczy	739
KÁLMÁN MÉSZÁROS	Notes on the Margin of a Publication. Rákóczi's War of Independence and Central Europe I-II. Studies on the 300th Anniversary of the Outbreak of Rákóczi's War of Independence	750

REWIEW

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.)	The Experience of Crusading. 1. Western Approaches (*László Veszprémy*)	773
JIM BRADBURY	The Routledge Companion to Medieval Warfare (*László Veszprémy*)	776
ILDIKÓ HORN	András Báthory (*Péter Szabó*)	777
RÓBERT HERMANN	The Great Battles of the 1848-1849 War of Independence (*Krisztián Kemény*)	784
TAMÁS CSIKÁNY	The Battle at Komárom on 2 July 1849 or the Tactics of the War of Independence (*László Pászti*)	785
TIBOR ÁCS	A New Aspect of János Bolyai – The Military Engineer (*Tamás Csikány*)	787
CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI	Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marinen (*Attila Pandula*)	789
JUHA E. TETRI	Kunniamerkkikirja (*Gergely Pál Sallay*)	790

CHRONICLE

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH Gyula Kristó (1939-2004) ---------- 793

TIBOR BALLA The 46th International Military History Conference of the German Military History Research Centre, Berlin, 24-27 May 2004 ---------- 796

BIBLIOGRAPHY

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY A Guide to the Military History Books Published in Hungary in the last Three Months ---------- 801

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

ANDRÁS BOROSY — Mérites de guerre en Hongrie au XIVe siècle ---- 379

JÁNOS B. SZABÓ — La bataille de Mohács et la «révolution militaire» 1ère partie ---- 443

GÉZA DÁVID – – PÁL FODOR — L'importance et la composition de la force armée des propriétaires de *timars* ottomans dans la deuxième partie du XVIIe siècle ---- 481

ALADÁR URBÁN — L'organisation du Conseil de guerre de la Garde Nationale et de l'artillerie des honveds en 1848 ---- 511

GÉZA PERJÉS — Le conflit entre Kossuth et Görgey ---- 539

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR — La bataille d'Arcadiopolis – la dernière campagne d'incursion, 970 ---- 595

SÁNDOR IVÁN KOVÁCS — Les „désastres" de Szigetvár dans la littérature hongroise ---- 613

ISTVÁN SERES — Les journaux et les recueils de lettres d'Imre Thököly ---- 637

FERENC TÓTH — Des agents hongrois au service des Français dans l'Empire ottoman vers le milieu du XVIIIe siècle (1735–1756) ---- 665

ELEK CSETRI — L'insurrection de 1809 en Transylvanie ---- 681

ATELIER

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Fragment d'un incunable de Grüningen dans la Bibliothèque de l'Histoire militaire ---- 727

ISTVÁN VÍGH — Le yatagan du sultan Soliman et la bataille de Mohács ---- 776

ZOLTÁN BAGI — Deux rapports sur les événements décisifs suivant la chute de Buda, sur le sort de Bálint Török et d'István Werbőczy ---- 739

KÁLMÁN MÉSZÁROS — En marge d'une publication. La guerre d'indépendance de Rákóczi et les Études d'Europe Centrale I et II pour le 300e anniversaire du début de la guerre d'indépendance de Rákóczi ---- 750

REVUE

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.) — The Experience of Crusading. 1. Western Approaches (*László Veszprémy*) ---- 773

JIM BRADBURY — The Routledge Companion to Medieval Warfare (*László Veszprémy*) ---- 776

ILDIKÓ HORN — András Báthory (*Péter Szabó*) ---- 777

RÓBERT HERMANN — Les grandes batailles de la guerre d'indépendance de 1848–1849 (*Krisztián Kemény*) ---- 784

TAMÁS CSIKÁNY — Bataille à Komárom le 2 juillet 1849 ou bien la tactique de la guerre d'indépendance (*László Pászti*) ---- 785

TIBOR ÁCS — Le nouveau visage de János Bólyai – l'ingénieur militaire (*Tamás Csikány*) ---- 787

CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI — Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marinen (*Attila Pandula*) ---------- 789

JUHA E. TETRI — Kunniamerkkikirja (*Gergely Pál Sallay*) ---------- 790

CHRONIQUE

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH — Gyula Kristó (1939–2004) ---------- 793

TIBOR BALLA — 46e conférence internationale d'histoire militaire de l'Institut de Recherche d'Histoire Militaire d'Allemagne, Berlin, 24–27 mai 2004 ---------- 796

BIBLIOGRAPHIE

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — Information sur les ouvrages d'histoire militaire parus en Hongrie lors du dernier trimestre ---------- 801

INHALT

STUDIEN

ANDRÁS BOROSY	Kriegsverdienste in Ungarn im 14. Jahrhundert	379
JÁNOS B. SZABÓ	Die Schlacht bei Mohács und die „Militärische Revolution". Teil 1	443
GÉZA DÁVID – – PÁL FODOR	Die Größe und Zusammensetzung der Besitz habenden Timaren im osmanischen Heer in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts	481
ALADÁR URBÁN	Die Organisierung des Militärrates der Nationalgarde und die der Honved-Artillerie im Jahre 1848	511
GÉZA PERJÉS	Der Konflikt zwischen Kossuth und Görgey	539

MITTEILUNGEN

MÁRTON TŐSÉR	Die Schlacht bei Arkadiopolis – der letzte Streifzug, 970	595
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	Die Manifestation der auf Burg Siget (Szigetvár) lauernden Gefahren in der ungarischen Literatur	613
ISTVÁN SERES	Die Tagebücher und Briefsammlungen von Imre Thököly	637
FERENC TÓTH	Ungarische Agenten in französischem Dienst im Osmanischen Reich um die Mitte des 18. Jahrhunderts (1735—1756)	665
ELEK CSETRI	Die Insurrektion in Siebenbürgen im Jahre 1809	681

WERKSTATT

LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Das Fragment von Grüningers Urdruck in der Bibliothek für Militärgeschichte	727
ISTVÁN VÍGH	Der Jatagan des Sultans Suleyman und die Schlacht bei Mohács	730
ZOLTÁN BAGI	Zwei Berichte über die schicksalhaften Ereignisse in der Zeit nach dem Fall von Ofen (Buda), über das Schicksal von Bálint Török und István Werbőczy	739
KÁLMÁN MÉSZÁROS	Bezüglich einer Publikation. Der Freiheitskampf von Rákóczi und Mitteleuropa I-II. Studien zum 300. Jahrestag des Beginns des Freiheitskampfes von Rákóczi	750

RUNDSCHAU

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.)	The Experience of Crusading. 1. Western Approaches (*László Veszprémy*)	773
JIM BRADBURY	The Routledge Companion to Medieval Warfare (*László Veszprémy*)	776
ILDIKÓ HORN	András Báthory (*Péter Szabó*)	777
RÓBERT HERMANN	Die großen Schlachten des Freiheitskampfes von 1848–1849 (*Krisztián Kemény*)	784
TAMÁS CSIKÁNY	Schlacht bei Komorn (Komárom) am 2. Juli 1849, oder die Taktik des Freiheitskampfes (*László Pászti*)	785
TIBOR ÁCS	Das neue Gesicht des János Bólyai – der Militäringenieur (*Tamás Csikány*)	787

CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI — Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marine (*Attila Pandula*) ---------- 789

JUHA E. TETRI — Kunniamerkkikirja (*Gergely Pál Sallay*) ---------- 790

CHRONIK

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH — Gyula Kristó (1939 – 2004) ---------- 793

TIBOR BALLA — Die 46. internationale militärwissenschaftliche Konferenz des Deutschen Forschungsinstituts für Militärgeschichte, Berlin, 24-27. Mai 2004 ---------- 796

BIBLIOGRAFIE

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — Informationen über die im letzten Quartal in Ungarn erschienenen militärwissenschaftlichen Bücher ---------- 801

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

АНДРАШ БОРОШИ	Воинские заслуги в Венгрии в XIV столетии	379
ЯНОШ Б. САБО	Битва при Мохаче и „революция военного дела". Часть 1. Армия венгерского королевства в 1526 году	443
ГЕЗА ДАВИД – – ПАЛ ФОДОР	Величина и состав османских вооруженных сил феодалов-Тимарцев во второй половине XVII века	481
АЛАДАР УРБАН	Военный Совет Национальной Гвардии и организация хонведской артиллерии в 1848 году	511
ГЕЗА ПЕРЬЕШ	Конфликт между Кошутом и Гергеи	539

СООБЩЕНИЯ

МАРТОН ТЕШЕР	Битва при Аркадиополисе – последняя авантюрная военная кампания, 970 г.	595
ШАНДОР ИВАН КОВАЧ	„Опасности" крепости Сигетвар в венгерской литературе	613
ИШТВАН ШЕРЕШ	Дневники Имре Текели и его книги писем	637
ФЕРЕНЦ ТОТ	Венгерские агенты, стоявшие на службе Франции, в Османской Империи в середине XVIII века (1735–1756 гг.)	665
ЭЛЕК ЧЕТРИ	Трансильванская инсуррекция 1809 года	681

МАСТЕРСКАЯ

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Фрагмент старинного издания Грюнингера в Военно-исторической Библиотеке	727
ИШТВАН ВИГ	Ятаган султана Сулеймана и битва при Мохаче	730
ЗОЛТАН БАГИ	О переломных событиях периода после падения Буды, о судьбе Балинта Терек и Иштвана Вербоци	739
КАЛЬМАН МЕСАРОШ	На поля одного издания. Освободительная борьба под руководством Ракоци и Центральная Европа. I-II. Статьи, посвященные 300-летию со времени начала освободительной борьбы, возглавленной Ракоци	750

ОБЗОР

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.)	The Experience of Crusading. 1. Western Approaches *(Ласло Веспреми)*	773
JIM BRADBURY	The Routledge Companion to Medieval Warfare *(Ласло Веспреми)*	776
ИЛЬДИКО ХОРН	Андраш Батори *(Петер Сабо)*	777
РОБЕРТ ХЕРМАНН	Великие битвы освободительной борьбы 1848–1849 гг. *(Кристиан Кемень)*	784
ТАМАШ ЧИКАНЬ	Битва при Комароме 2 июля 1849 года или тактика освободительной борьбы *(Ласло Пасти)*	785
ТИБОР АЧ	Новый облик Яноша Бойаи– военный инженер. *(Тамаш Чикань)*	787
CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI	Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marinen *(Аттила Пандула)*	789

JUHA E. TETRI Kunniamerkkikirja *(Гергей Пал Шаллаи)* ---------- 790

ХРОНИКА

ШАНДОР ЛАСЛО ТОТ Дьюла Кришто (1939–2004 гг.) ---------- 793

ТИБОР БАЛЛА 46-ая мкждуродная военно-историческая конференция Германского Военно-Исторического Исследовательского Института, Берлин, 24–27 мая 2004 г. ---------- 796

БИБЛИОГРАФИЯ

ВИКТОР АНДАХАЗИ СЕГИ Информация о военнио-исторических книгах, опубликованных в Венгрии в последнем квартале ---------- 801

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur:
Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau:
Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:
Tibor Balla, Gábor Bona, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (Vorsitzender), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben von Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Redaktion und Verlagsbüro:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22/110,
Fax: (36-1)-214-66-05

E-Mail-Adresse: hadtortk@freemail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:
1800,- HUF/Jahr, 450,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:
Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK)

Abonnement für das Ausland:
im Büro für Zeitungsabonnements (Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор:
Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора:
Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:
Тибор Балла, Габор Бона, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Иштван Диосеги, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Имре Окват, Геза Палффи, Янош М. Райнер, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Аладар Урбан, Янош И. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22
Факс: (36-1)-356-19-39

Редакция и Издательство:
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22/110
Факс: (36-1)-214-66-05

Адрес E-Mail: hadtortk@freemail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:
На 1 год 1800, на 1 квартал 450 форинтов

Распространяет:
Коммерческий и Логистический Центр (ÜLK) А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:
В Бюро подписки на газеты,
(Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 450,– Ft

Következő számunk tartalmából

TANULMÁNYOK A HOLOKAUSZT
HATVANADIK ÉVFORDULÓJÁRA

Karsai László

A végzetes esztendő:
1942 a magyar diplomaták jelentéseiben

Molnár Judit

A magyar királyi csendőrség és a holokauszt

Szita Szabolcs

A munkaszolgálat Magyarországon 1939-1945

Rácz András

Auschwitz-Birkenau bombázásának
katonai lehetőségei

Kovács Tamás

Magyar munkaszolgálatosok Borban

Bársony János

A romák története a XX. században és a Phárrájimosz